આભાર પ્રદર્શન—

જૈનશાસનરસિક પરમોપકારી પૂજ્યપાદ ગુરૂવર્ય આચાર્ય મહા શ્રીમાન્ વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબની ઈચ્છા થ જે આ કોશ મુખપાઠ કરવામા સરલ થાય તેમ, તથા વિદ્યાર્થી પણ સહેલાઇથી ઉપયોગ કરી શબ્દજ્ઞાને મેળવે, તેવી ટીકા પ્રસિદ્ધ થાય! એ ઈચ્છાનુસારે ગ્ર થ તૈયાર થઈ પ્રસિદ્ધિમા અ અને એજ પૂજ્યપાદના સદુપદેશથી,

૬૦૦) શેઠ લાલજી ઠાકરશીની કુ હસ્તે કાનજીભાઈ તથા ભવાનભાઈ

૫૦૦) દલાલ હીરાચદ ઓધવજી

૫૦૦) શાહ મનસુખલાલ બાપુભાઈ

૩૦૦) ઝવેરી શાન્તિદાસ ખેતસી

૩૦૦) શ્રીગોડીજીના ઉપાશ્રય તરફથી (સ ૧૯૭૭ ની સાલમા થ ઉપધાનમા જ્ઞાન ખાતાની ઉપજ) મુબઈ

૫૦૦) બાઈ મણી તે દેવચદ મોતીજીની વીધવા ગામ બુહારી તરફથી આર્થિક સહાય મળેલ છે તે બદલે તેઓશ્રીનો આ માનવામા આવે છે – –

શ્રીમત્ મુક્તિકમલ જૈનમોહનમાલા કાર્યવ

Lalchandra Nandlal Vakil,
Secretary Mukti Kamal Jain Mohanmala,
Kothi Pole Baroda

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sag
Press 26-28 Kolbhat Lane, Bombay

॥ आचार्य श्रीमद् विजयमोहनसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ किञ्चित् प्रास्ताविकम् ॥

इह खलु अनाद्यनन्तससाराकूपारे निमज्जता सत्वानामगाधापारससारसिन्धूत्तारकश्रीमत्सर्वज्ञोपदिष्टधर्मयानपात्रमन्तरा नास्त्यन्यस्त्राणोपाय । तद्धर्मपोतमधिगन्तुमिच्छूनामवश्य सस्कृतभाषा परिशीलनीयेति सर्वेषामनुमतमेतत् । गीर्वाणभाषावबोधश्च विना व्युत्पत्त्या न जायते सम्यगिति निश्चित्य तदभिलाषुकैर्व्युत्पत्त्यर्थं कोशकाव्यव्याकरणादीनि नूनमध्येतव्यानि । यदुक्त मनीषिभि ,—'व्युत्पत्तेस्त्रीणि बीजानि काव्य कोशश्च कौमुदी' (व्याकरणम्) । कोशाश्चानेकार्थसग्रहाभिधानचिन्तामणि(अपरनामहैमकोश)नामलिङ्गानुशासन (अपरनाम अमरकोश) विश्व—मेदिनी—वैजयन्ती-धनजयाद्या, तेष्वपि अभिधानचिन्तामणिनामलिङ्गानुशासने जगति विश्रुते च प्रसिद्धे अलंकरिष्णुतामा । तत्रापि अय हैमकोश शब्दसख्याल्पत्वेन देवगुरुतिर्यङ्नारक—एकेन्द्रिय—द्वीन्द्रिय—त्रीन्द्रिय—चतुरिन्द्रिय—पञ्चेन्द्रिय—पृथ्वीकाय—अप्काय—अग्निकाय—वायुकाय—वनस्पतिकाय—जलचर—स्थलचर—खेचरादिक्रमरमणीयतया विविधच्छन्दोभिश्च परा काटिमारोहतीति निश्चप्रचम् । अय श्रीअभिधानचिन्तामणिकोशस्स्वोपज्ञया विबुधजनमनश्चमत्कारिण्या तत्वाभिधायिन्यभिधानया वृत्त्या समलकृतोऽपि प्रतिसमयहीयमानबुद्धिबलशरीरसामर्थ्यादिवैभवेऽस्मिन्नवसर्पिणिकाले 'कालोऽयमगीर्वाणवाणीविलासीय' इति मनसिकृत्य मन्दधिया सुखावबोधाय रत्नप्रभया टीकयालकृत्य श्रीमन् मुक्तिकमलजैनमोहनमालाया एकविंशतितमेन पुष्पेण मालाकार्यवाहकै प्रकटीक्रियते इत्यानद ॥ अस्य हैमकोशस्य प्रणेतारो निरतिचारचारुचारित्राचाराचरणचणश्रीमद्देवचन्द्राचार्यविनेयावतस—परनारीसहोदरपरमार्हतकुमार-

पालक्ष्मापालप्रतिबोधका , करालकलिव
त्पुरुषेऽस्मिन्नवसर्पिणिकालेऽपि जिनशास
सनभास्करा , विशुद्धविज्ञानप्रचण्डमार्तण्
कारनिकरा , श्रीमज्जिनमतविततसरित्पतिर
द्रुपकर्तुमनस , विजितान्तरारातय , सार्धा
कलिकालसर्वज्ञश्रीमद्हेमचन्द्रसूरिपादाः च
मण्डयामासुरिति जिज्ञासायामस्य महात्मन
थाभ्याससूरिपदप्राप्तिविद्यासिद्धिसिद्धराजसमा
व्याकरणकरणकुमारपालसमागमोदयनमन्त्रिसब
णकुमारपालराज्यप्राप्तिधर्मप्राप्तिदेवबोधिसन्यासस्य
दर्शनकुमारपालाज्ञावर्तिजनपदामारिपटहोद्घोषणदे
न्द्रीपाणिग्रहणश्राद्धद्वादशव्रताङ्गीकाररुदतीवित्तपरि
नवीनप्रासादनिर्मापणतीर्थयात्रास्वर्गमनादि सर्वं कु
कुमारपालप्रतिबोध–कुमारविहारशतक–कुमारपालम
पराजयनाटक–प्रभावकचरित्रादिभ्य ग्रन्थेभ्योऽवसे
वर सूरिपुङ्गवस्यास्य जन्म स ११४५ वर्षे, दीक्षा स
सूरिपद स ११६६ वर्षे, स्वर्गमनच स १२२९ स
स्वपरसकलसिद्धान्तपारावारपारीणेनानेन महात्मना स
श्लोका विरचिता इति तु प्रतीतमेव । यद्यपि इयन्तो ग्रन्थ
इति निश्चेतु नैव शक्यन्ते, तथापि लिख्यन्ते श्रीमद्वि
कतिपयानि लभ्यानि ग्रन्थनामानि,—

ग्रन्थनाम
श्री योगशास्त्रम्
,, वृत्ति
श्री अन्तर श्लोकद्वात्रिंशिका
श्री द्विसन्धानकाव्य
श्री त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र

ग्रन्थनाम	श्लोकसंख्या
श्री अर्हन्नीति	
श्री द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका	१४००
	पत्र १४
श्री प्रमाणमीमांसा स्वोपज्ञवृत्तियुता	२५००
श्री वादानुशासन	
श्री वीतरागस्तोत्र	४७४
श्री अयोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका	
श्री अन्ययोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिका	
श्री सिद्धहेमशब्दानुशासनम् सवृत्ति	१८०००
श्री हैमबृहन्न्यास	८४०००
श्री हैमलघुवृत्ति	६०००
श्री हैमप्राकृतव्याकरण	
श्री हैमप्राकृतपादवृत्ति	२४८५
श्री हैमधातुपारायण	५६००
श्री हैमन्यायबलाबलसूत्र	
श्री अलंकारचूडामणिवृत्ति (काव्यानुशासन)	७८००
श्री अलंकारवृत्तिविवेक	४०००
श्री छन्दोनुशासन	७२५
श्री ,, वृत्ति	२९९९
श्री अनेकार्थनाममाला	१८२६
श्री ,, स्वोपज्ञवृत्ति	६०३०
श्री अभिधानचिन्तामणि	१५४२
श्री ,, वृत्ति	१००००
श्री देशीनाममाला	८५०
श्री निघण्टुशेष	३९६
श्री द्व्याश्रयकाव्य	२८२८
श्री द्व्याश्रयकाव्य (प्राकृत)	१५००

નિવેદન.

આ માળાના ૨૧ મા પુષ્પ તરીકે આ ગ્રંથને ગીર્વાણભાષા રસિકોના હસ્તકમલમાં ધરતા હર્ષ થાય છે આ ગ્રન્થના મૂલકર્તા કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્ર સૂરીશ્વરજી છે, જેઓ શ્રીના નામથી આ જગતની અંદર ભાગ્યેજ કોઈ અજાણ્યો હશે જગત્ પ્રસિદ્ધ આ મહાપુરૂષ જૈનતત્વના એક પ્રખર વિદ્વાન્ હતા તેમ ષડ્દર્શન (સર્વ ધર્મો) ના તત્વોના પણ પરિપૂર્ણ જ્ઞાની હતા જેથી સર્વધર્મના અનુયાયીઓ તેઓશ્રીની મુક્તકંઠે સ્તવના કરતા હતા, અને હાલ પણ કરે છે

ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા સમર્થ રાજાને પણ આચાર્યશ્રીના સત્ય અને ઉચ્ચતમ ઉપદેશના પ્રભાવે જૈન ધર્મ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા થતા આર્હત ધર્મનો અપૂર્વ રંગ જામી ગયો હતો જેના પ્રભાવે એક વખત પ્રભુ મહાવીરદેવની સ્તવના કરતા રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા —न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो, न द्वेषमात्राद्‌रुचि परेषु । यथावदासात् सुपरिक्षयात्च, त्वामेव वीर! प्रभुमाश्रिता स्म ॥ પ્રવાદીઓની સમક્ષ પણ સિદ્ધરાજ ક્યાં સુધી બોલતો હતો જે નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાશે—इमा समक्ष प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोपामवघोषणा ब्रुवे । न वीतरागात् परम स्ति दैवत, न चाप्यनेका तमृते नयस्थिति ॥ આ પ્રમાણે એક સમર્થ રાજાના હૃદયને વિષે સત્યધર્મ ઉપર સચોટ શ્રદ્ધા કરાવનાર જો કોઇ પણ હોય તો તે શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરિજી જ હતા

શ્રીમદ્ જ્યારે દીક્ષા અંગીકાર કરી ત્યારે તેઓશ્રીનું 'સોમદેવ મુનિ' નામ રાખવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેઓશ્રીની જિતેંદ્રિયતા અનુપમ બ્રહ્મચર્ય વિગેરે આત્મિક ગુણોના પ્રભાવે પોતાના સ્પર્શ માત્રથી કોલસા [1]સુવર્ણમય થયા તેથી સોમદેવને બદલે શ્રીહેમચન્દ્ર નામ

૧ દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી એક વખતે સોમદેવ મુનિ વૃદ્ધસાધુની સાથે ગોચરીમાટે ધનદ નામના શેઠને ત્યાં ગયા હતા તેના ઘરમાં એક બાજુ રાબનું ભોજન અને બીજી બાજુ સુવર્ણનો ઢગલો જોઇને તેમણે વૃદ્ધસાધુને પુછ્યું કે—આ શેઠના ઘરમાં સુવર્ણનો ઢગલો છે છતાં આ રાબનું ભોજન કેમ કરે છે તે સાંભળીને વૃદ્ધ મુનિએ જવાબ આપ્યો કે;—દુર્ભાગ્ય વડે આ શેઠ નિર્ધન થયેલ છે, જમીનમાં રહેલા સુવર્ણને પણ કોલસારૂપ જોવાથી

પ્રસિદ્ધ થયુ શ્રીમદ્‌નો શિષ્યસમુદાય બહોળા પ્રમાણમા અને પ્રભાવશાળી હતો સાધુ સમુદાયમા પ્રબધશતકાદિ અનેક ગ્રન્થકર્તા સમર્થ વિદ્વાન્ શ્રીમદ્ રામચદ્રસૂરિ, શ્રીબાલચદ્રસૂરિ, વિદ્વાસપન્ન શ્રીગુણચદ્રસૂરિ, વિદ્યા વિલાસી શ્રીઉદયચદ્રસૂરિ, અને શ્રીમહેન્દ્રસૂરિ વિગેરે મુખ્ય હતા શ્રાવક સમુદાયમા પરનારીસહોદર વિચારચતુર્મુખ પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલ કે જેના પ્રત્યેક અવયવમા ધર્મનો રગ જામી ગયો હતો, અને નસેનસમા દયાનો ઝરો અસ્ખલિત રીતે વહેતો હતો, જેણે ધર્મ પામીને પોતાના સમગ્ર દેશમા અમારીનો પડહ વજડાવી, અનેક પ્રકારે સર્વજ્ઞના શાસનની પ્રભાવના કરી હતી તેને માટે શ્રીમાન્ સોમપ્રઆચાર્ય પણ ક્યા સુધી બોલ્યા છે,—**सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथ प्रवाद । जिनेन्द्रधर्म प्रतिपद्य येन श्लाघ्य स केषा न कुमारपाल ॥** તે સિવાય મહાઅમાત્ય ઉદયનમત્રી, રાજપિતામહ આમ્રભટ્ટ, દડનાયક શ્રીવાગ્ભટ્ટ, રાજઘરટ્ટ શ્રીચાહડ ઇત્યાદિ અનેક લક્ષાવધિ કોટ્યાવધિ પ્રજાવર્ગીય શ્રીમતો હતા

શ્રીમદ્‌નો જન્મ ધધુકા નગરમા વિક્રમ સવત્ ૧૧૪૫ કાર્તિક પૂર્ણિમા, દીક્ષા ૧૧૫૪, સૂરિપદ નાગપુર શહેરમા ૧૧૬૬ અને સ્વર્ગ ગમન ૧૨૨૯ અણહિલપુર પાટણ આચાર્ય શ્રીહેમચદ્રસૂરિજીનુ વિશેષ ચરિત્ર જાણવાની ઈચ્છાવાલાઓએ કુમારપાલપ્રબધાદિ ગ્રથો જોઈ લેવા

સૂરીશ્વરજી મહારાજની કીર્તિને સદાને માટે પ્રકાશિત રાખનાર તેઓશ્રીમા એક અપૂર્વ જ્ઞાન ગુણ હતો, જેના પ્રભાવે સર્વ ધર્મના વિદ્વાનોની સાથે શ્રી કુમારપાલ રાજાએ જેઓને કલિકાલ સર્વજ્ઞનુ બીરૂદ આપ્યુ હતુ તેઓશ્રીએ પોતાના જીવન દરમ્યાન ૩૫૦૦૦૦૦૦ સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રથો લખ્યા હતા તેમા જે ગ્રન્થો[1] હાલ વિદ્યમાન છે, તે વિદ્વાનોને અત્યત આશ્ચર્ય પમાડે તેવા છે કોઈ પણ વિષય એવો ન હતો કે જેનુ તેમણે અવગાહન કર્યું

તેનો તેણે આ ઢગલો કરેલ છે તે સાભળીને સોમદેવ મુનિએ કહ્યુ જે હુ તો તે ઢગલાને સુવર્ણનો ઢગલો દેખુ છું આ વાત સાભળીને નજીકમા રહેલા ધનદશેઠે સોમદેવ મુનિના હાથનો તે ઢગલા ઉપર સ્પર્શ કરાવવાથી મુનિના તેજને નહિ સહન કરવાથી સુવર્ણને કોલસાના રૂપમા દેખાડનાર વ્યતરો દુરવ નાશી ગયો આવા પ્રકારના ચમત્કારવડે ધનદશેઠે તથા શ્રીસઘે સોમદેવ મુનિનું હેમચદ્રનામ પ્રસિદ્ધ કર્યું

1 જુઓ–સસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા ગ્રથનામાવલી

ગીર્વાણ ભાષા રસીકો, આ ગ્રન્થ-ટીકાના આ-
રિચેષ્ટિત મનાયે। સંસ્કૃતભાષાપ્રવેશમાર્ગમાંથી
સરળતાથી રસ્તો કાપે, અને પોતાના અભ્યાસક્રમ
આગળ વધી વિજયી નીવડે, એજ હૃદયભાવના

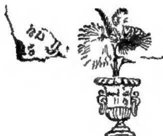
શ્રીમન્ મુક્તિકમલ
જૈનમોહનજ્ઞાનમંદિરમ્
કોઠીપોળ વડોદરા

મોહનપ્રતાપીનન્દ.
ચરણોપાસક
લાલચન્દ.

ગીર્વાણુ ભાષા રસીકો, આ ગ્રન્થ–ટીકાના આલંબનથી, ક્લિષ્ટ મનાયેલ સંસ્કૃતભાષાપ્રવેશમાર્ગમાંથી અભ . સરળતાથી રસ્તો કાપે, અને પોતાના અભ્યાસક્રમમાં આગળ વધી વિજયી નીવડે, એજ હૃદયભાવના

श्रीमन् मुक्तिकमल
जैनमोहनज्ञानमन्दिरम्
કોઠીપોળ વડોદરા

મોહનપ્રતાપીનન્દ.
ચરણોપાસક
લાલચન્દ.

मेघो धरः प्रतिष्ठश्च महासेननरेश्वरः ॥ ३६ ॥
सुग्रीवश्च दृढरथो विष्णुश्च वसुपूज्यराट् ।
कृतवर्मा सिंहसेनो भानुश्च विश्वसेनराट् ॥ ३७ ॥
सूरः सुदर्शनः कुम्भः सुमित्रो विजयस्तथा ।
समुद्रविजयश्चाश्वसेनः सिद्धार्थ एव च ॥ ३८ ॥
मरुदेवा विजया सेना सिद्धार्था च मङ्गला ।
ततः सुसीमा पृथ्वी लक्ष्मणा रामा ततःपरम् ॥ ३९ ॥
नन्दा विष्णुर्जया श्यामा सुयशाः सुव्रताचिरा ।
श्रीर्देवी प्रभावती च पद्मा वप्रा शिवा तथा ॥ ४० ॥

शत्रु अजितपिता । जितारि शंभवपिता । संवर अभिनन्दन पिता । मेघ सुमतिपिता । धर पद्मप्रभपिता । प्रतिष्ठ सुपार्श्व पिता । महासेन चन्द्रप्रभपिता ॥ ३६ ॥ सुग्रीव सुविधिपित दृढरथ शीतलपिता । विष्णु श्रेयांसपिता । वसुपूज्य वासुपू पिता । कृतवर्मा विमलपिता । सिंहसेन अनन्तपिता । भा धर्मपिता । विश्वसेन शान्तिपिता ॥ ३७ ॥ सूर कुन्थुपित सुदर्शन अरनाथपिता । कुम्भ मल्लिपिता । सुमित्र मुनिसु पिता । विजय नमिपिता । समुद्रविजय नेमिपिता । अश्वसे पार्श्वपिता । सिद्धार्थ महावीरपिता इति तीर्थंकरपितृनाम ॥ ३८ ॥ मरुदेवा, "मरुदेवी" ऋषभमाता । विजया अ माता । सेना शंभवमाता । सिद्धार्था अभिनन्दनमाता । मङ्ग सुमतिमाता । सुसीमा पद्मप्रभमाता । पृथ्वी सुपार्श्वमा लक्ष्मणा चन्द्रप्रभमाता । रामा सुविधिमाता ॥ ३९ ॥ न शीतलमाता । विष्णु श्रेयांसमाता । जया वासुपूज्यमाता श्या विमलमाता । सुयशा अनन्तमाता । सुव्रता धर्ममाता । अ शान्तिमाता । श्री कुन्थुमाता । देवी अरमाता । प्रभावती म माता । प [illegible] । वप्रा नमिमाता । शिवा नेमिमाता ॥४

वामा त्रिशला क्रमतः पितरो मातरोऽर्हताम् ।
गोमुखो महायक्षस्त्रिमुखो यक्षनायकः ॥ ४१ ॥
तुम्बुरुः कुसुमश्चापि मातङ्गो विजयोऽजितः ।
ब्रह्मा यक्षेट् कुमारः षण्मुखपातालकिन्नराः ॥ ४२ ॥
गरुडो गन्धर्वो यक्षेट् कुबेरो वरुणोपि च ।
भृकुटिर्गोमेधः पार्श्वो मातङ्गोऽर्हदुपासकाः ॥ ४३ ॥
चक्रेश्वर्यजितबलादुरितारिश्च कालिका ।
महाकाली श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका ॥४४॥
अशोका मानवी चण्डाविदिता चाङ्कुशा तथा ।
कन्दर्पा निर्वाणी बला धारिणी धरणप्रिया ॥ ४५ ॥
नरदत्ताथ गान्धार्यम्बिका पद्मावती तथा ।

वामा पार्श्वमाता । त्रिशला महावीरमाता । इति अर्हतां मातृनामानि ॥ गोमुख, महायक्ष, त्रिमुख, यक्षनायक, "यक्षेश" [ईश्वर] ॥ ४१ ॥ तुम्बुरु, कुसुम[१], मातङ्ग, विजय, अजित, ब्रह्मा, यक्षेट्, [मनुज, ईश्वर, मनुजेश्वर], कुमार, "सुरकुमार" षण्मुख, पाताल, किन्नर ॥ ४२ ॥ गरुड, गन्धर्व, यक्षेट्, "यक्षेन्द्र" कुबेर कुत्सित बेर शरीरमस्य, "कूबर" वरुण, भृकुटि, गा मेधते पुनाति गोमेध, पार्श्व, [वामन] मातङ्ग, इति चतुर्विंशतिर्यक्षा यथाक्रम ऋषभादीनामुपासका ॥ ४३ ॥ चक्रेश्वरी, "अप्रतिचक्रा" अजितबला, "अजिता" दुरितारि, कालिका, महाकाली, श्यामा, शान्ता, भृकुटि, [ज्वाला] सुतारका "सुतारापि" ॥ ४४ ॥ अशोका, मानवी, [श्रीवत्सा] चण्डा, [प्रवरा] विदिता, "विजया" अङ्कुशा, कन्दर्पा, [प्रज्ञप्ति, पन्नगा] निर्वाणी, "निर्वाणा" बला, [अच्युता] धारिणी, "धरणी" धरणप्रिया, वैरोट्या ॥ ४५ ॥ नरदत्ता, "दत्ता" [अच्छुप्ता]

---

१ तुम्पति अर्दयति विघ्नान् तुम्बुरु । २ पद्मप्रभोपास्त्ये कुसते युज्यते कुसुम । ३ अच्युतदेवीत्यपि ।

सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः
वृषो गजोऽश्वः प्लवगः क्रौञ्चोऽब्जं स्वस्तिकः शशी
मकरः श्रीवत्सः खड्गी महिषः शूकरस्तथा ॥
श्येनो वज्रं मृगश्छागो नन्द्यावर्तो घटोऽपि च ।
कूर्मो नीलोत्पलं शङ्खः फणी सिंहोऽर्हतां ध्वजाः॥

रक्तौ च पद्मप्रभवासुपूज्यौ
शुक्लौ तु चन्द्रप्रभपुष्पदन्तौ ।
कृष्णौ पुनर्नेमिमुनीविनीलौ
श्रीमल्लिपार्श्वौ कनकत्विषोऽन्ये ॥ ४९ ॥

उत्सर्पिण्यामतीतायां चतुर्विंशतिरर्हताम् ।
केवलज्ञानी निर्वाणी सागरोऽथ महायशाः ॥ ५०
विमलः सर्वानुभूतिः श्रीधरो दत्ततीर्थकृत् ।
दामोदरः सुतेजाश्च स्वाम्यथो मुनिसुव्रतः ॥ ५१
सुमतिः शिवगतिश्चैवास्तागोऽथ निमीश्वरः ।
अनिलो यशोधराख्यः कृतार्थोऽथ
शुद्धमतिः शिवकरः स्यन्दनश्चाथ

क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेपि
नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥ ५८ ॥
वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभाषा
संवादिनी योजनगामिनी च ।
भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे
विडम्बिताहर्पतिमण्डलश्रि ॥ ५९ ॥
साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा-
वैरेतयोमार्येति वृष्ट्यवृष्ट्यः ।
दुर्भिक्षमन्यस्वकचक्रतो भयं
स्यान्नैत एकादश कर्मघातजाः ॥ ६० ॥

सहजन्मानोऽतिशया भवन्ति ॥ योजनप्रमाणेपि क्षेत्रे समवसरणभूमौ नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटे ॥ ५८ ॥ स्थितिरवस्थानमिति प्रथमोतिशय । नृतिर्यक्सुरभाषया परिणमतीत्येवशीला योजनगामिनी च वाणी अर्द्धमागधीभाषा इति द्वितीयोतिशय । मौलिपृष्ठे शिर पश्चिमभागे विडम्बिताहर्पतिमण्डलश्रि अधरीकृतवासरमणिबिम्बलक्ष्मीकमतएव चारु मनोहर भामण्डलमिति तृतीय ॥ ५९ ॥ साग्रे पञ्चविंशतियोजनाधिके इत्यर्थ । गव्यूतिशतद्वये योजनशते । अत्रेद तत्व—प्रत्येक चतसृषु दिक्षु पञ्चविंशति पञ्चविंशतियोजनप्रदेशमध्ये, ऊर्ध्वं सार्द्धद्वादशयोजनप्रदेशमध्ये, अधश्च सार्द्धद्वादशयोजनप्रदेशमध्ये रुजा रोगो न स्यादिति चतुर्थ ॥ वैर मिथो विरोधो न भवतीति पञ्चम ॥ ईति सस्याद्युपद्रवकारि मूषिकादि न स्यादिति षष्ठ ॥ मारिरौत्पातिक सर्वगत मरण न स्यादिति सप्तम ॥ अतिवृष्टिर्न स्यादिति अष्टम ॥ अवृष्टि सर्वथा वृष्ट्यभावो न स्यादिति नवम ॥ दुर्भिक्ष न स्यादिति दशम ॥ स्वपरराष्ट्राभ्यां भय न स्यादिति एकादश ॥ एव कर्मघातजा

---

१ तीर्थकरो यद्यपि एकया अर्धमागध्या गिरा देशनामदात् तथापि नर तिर्यक् सुराः स्वस्वभाषया अविदुरित्यर्थः ।

खे धर्मचक्रं चमराः सपादपीठं मृगेन्द्रासनमुज्ज्वलं च।
छत्रत्रयं रत्नमयध्वजोऽङ्घ्रिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥
वप्रत्रयं चारु चतुर्मुखाङ्गता-
चैत्यद्रुमोऽधोवदनाश्च कण्टकाः ।
द्रुमानतिर्दुन्दुभिनाद उच्चकै-
र्वातोऽनुकूलः शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥ ६२ ॥
गन्धाम्बुवर्षं बहुवर्णपुष्प-
वृष्टिः कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धिः ।
चतुर्विधा मर्त्यनिकायकोटि-
र्जघन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३ ॥

कर्मणा ज्ञानावरणीयादीनां चतुर्णां घातात् जायन्ते इति कर्मक्षयजा अतिशयाः ॥ ६० ॥ खे आकाशे धर्मप्रकाशकं चक्रमिति प्रथमः ॥ खे चमराः चामराणि इति द्वितीयः ॥ खे पादपीठेन सह उज्ज्वलमच्छाकाशस्फटिकमयं मृगेन्द्रासनं सिंहासनं इति तृतीयः ॥ खे छत्रत्रयमिति चतुर्थः ॥ खे रत्नमयो ध्वज इति पञ्चमः ॥ अङ्घ्रिन्यासे पादन्यासनिमित्तं चामीकरपङ्कजानि सुवर्णकमलानि इति षष्ठः ॥ ६१ ॥ समवसरणे मनोहरं रत्नस्वर्णरजतमयं प्राकारत्रयमिति सप्तमः ॥ चत्वारि मुखानि अङ्गानि च यस्य तस्य भावः चतुर्मुखाङ्गतेत्यष्टमः ॥ चैत्याभिधानो द्रुमोऽशोकवृक्ष इति नवमः ॥ अधोमुखाः कण्टका भवन्तीति दशमः ॥ द्रुमानतिः द्रुमाणां नम्रता इत्येकादशः ॥ उच्चकैर्विश्वव्यापी दुन्दुभिध्वनिः इति द्वादशः ॥ अनुकूलः सुखकारी वायुरिति त्रयोदशः ॥ प्रदक्षिणगतयः शकुनाः पक्षिण इति चतुर्दशः ॥ ६२ ॥ गन्धाम्बुवर्षं गन्धोदकवृष्टिरिति पञ्चदशः ॥ बहुवर्णपुष्पवृष्टिः जानूत्सेधप्रमाणं बहुवर्णानां पञ्चवर्णानां वृष्टिरिति षोडशः ॥ कचानां शिरोजानामुपलक्षणत्वाल्लोम्नां च श्मश्रुणां नखानां चाप्रवृद्धिरिति सप्तदशः ॥ पार्श्वदेशे समीपे जघन्यतोऽपि भवनपत्यादिचतुर्विधदेवनिकायानां कोटिरिति अष्टादशः ॥ ६३ ॥

ऋतूनामिन्द्रियार्थानामनुकूलत्वमित्यमी ।
एकोनविंशतिर्दैव्याश्चतुस्त्रिंशच्च मीलिताः ॥ ६४ ॥
संस्कारवत्त्वमौदात्यमुपचारपरीतता ।
मेघगम्भीरघोषत्वं प्रतिनादविधायिता ॥ ६५ ॥
दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता ।
अव्याहतत्वं शिष्टत्वं संशयानामसंभवः ॥ ६६ ॥
निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयंगमितापि च ।
मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता ॥ ६७ ॥

ऋतूनां वसन्तादीनां सदा कुसुमादिसामग्रीभिरिन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धरूपशब्दानाममनोज्ञानां निरासेन मनोज्ञानां च प्रादुर्भावेन आनुकूल्यमिति एकोनविंशः ॥ इति दैवैः कृता एकोनविंशतिस्तीर्थङ्कराणामतिशयाः । एते सहोत्थैश्च चतुर्भिः कर्मघातजैश्चैकादशभिः समं मीलिताश्चतुस्त्रिंशद्भवन्तीति ॥ ६४ ॥

संस्कारवत्त्वं संस्कृतादिलक्षणान्वितत्वम् १ । औदात्त्यमुच्चैर्वर्तित्वम् २ । उपचारपरीतता अग्राम्यत्वम् ३ । मेघगम्भीरघोषत्वम् ४ । प्रतिनादविधायिता प्रतिध्वन्युपेतत्वम् ५ ॥ ६५ ॥ दक्षिणत्वं सरलत्वम् ६ । उपनीतरागत्वं मालवकैशिक्यादिग्रामरागयुक्तता ७ । सप्तैते शब्दापेक्षया गुणाः । अतः परमर्थाश्रयान् गुणानाह— महार्थता ८ । अव्याहतत्वं पूर्वापरवाक्यार्थविरोधाभावः ९ । शिष्टत्वम् अभिमतसिद्धान्तोक्तार्थत्वम् वक्तुः शिष्टतासूचकत्वं च १० । संशयानामसंभवः ११ ॥ ६६ ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं परदूषणाविषयता १२ । हृदयङ्गमता १३ । मिथः साकाङ्क्षता परस्परं पदानां वाक्यानां च सापेक्षता १४ । प्रस्तावौचित्यं देशकालाद्युचितत्वम् १५ । तत्त्वनिष्ठता विवक्षितवस्तुस्वरूपानुसारिता १६ ॥ ६७ ॥

---

१ मेघघोषगाम्भीर्य, इति पा० । २ ग्रन्थान्तरेषु अन्यथापि वर्तन्ते तन्मतान्तरमवसेयम् ।

अप्रकीर्णप्रसृतत्वमस्वश्लाघान्यनिन्दिता ।
आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ ६८ ॥
अमर्मवेधितौदार्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता ।
कारकाद्यविपर्यासो विभ्रमादिवियुक्तता ॥ ६९ ॥
चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता ।
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता ॥ ७० ॥
सत्त्वप्रधानतावर्णपदवाक्यविविक्तता ।
अव्युच्छित्तिरखेदित्व पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणाः ॥ ७१ ॥
अन्तराया दानलाभवीर्यभोगोपभोगगाः ।
हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ॥ ७२ ॥

अप्रकीर्णप्रसृतत्वम् असम्बद्धाधिकारातिविस्तरयोरभाव १७ । अस्वश्लाघान्यनिन्दिता १८ आभिजात्य वक्तु प्रतिपाद्यस्यार्थस्य वा भूमिकानुसारिता १९ । अतिस्निग्धमधुरत्वम् २० । प्रशस्यता २१ ॥ ६८ ॥ अमर्मवेधिता परमर्मानुद्घाटनस्वरूपत्वम् २२ । औदार्यम् अर्थस्यातुच्छत्वम् २३ । धर्मार्थप्रतिबद्धता धर्मार्थोपेतत्वम् २४ । कारकाद्यविपर्यास कारककालवचनलिङ्गादिव्यत्ययानवकाशत्वम् २५ । विभ्रमादिवियुक्तता २६ । चित्रकृत्त्वम्—श्रोतृजनस्य जनिताविच्छिन्नकौतुकत्वम् २७ ॥ ६९ ॥ अद्भुतत्वम्—अत्यौत्सुक्यरहितत्वम् २८ । अनतिविलम्बिता २९ । अनेकजातिवैचित्र्यम् अनेकवर्णनीयवस्तुस्वरूपवर्णनाश्रयाद्विचित्रत्वम् ३० । आरोपितविशेषता अन्यवचोपेक्षया आहितोत्कर्षत्वम् ३१ । ॥ ७० ॥ सत्त्वप्रधानता साहसोपेतत्वम् ३२ । वर्णपदवाक्यविविक्तता वर्णादीना विच्छिन्नत्वम् ३३ । अव्युच्छित्ति विवक्षितार्थसिद्धि यावदव्युच्छिन्नवचनप्रमेयत्वम् ३४ । अखेदित्वम् वक्तृश्रोतुश्चानायासकर्तृत्वम् ३५ । इत्येवमर्हता पञ्चत्रिंशद् वाचा गुणा गुणविशिष्टवचनानि भवन्तीति ॥ ७१ ॥ दानगतोऽन्तराय । लाभगतोऽन्तराय । वीर्यान्तराय । भोगान्तराय, भोग स्रगादि । उपभोगान्तराय, उपभोगोऽङ्गनादि । हास । रति

कामो मिथ्यात्वमज्ञानं निद्रा चाविरतिस्तथा ।
रागो द्वेषश्च नो दोषास्तेषामष्टादशाप्यमी ॥ ७३ ॥
महानन्दोऽमृतं सिद्धिः कैवल्यमपुनर्भवः ।
शिवं निःश्रेयसं श्रेयो निर्वाणं ब्रह्म निर्वृतिः ॥ ७४ ॥
महोदयः सर्वदुःखक्षयो निर्याणमक्षरम् ।
मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षुः श्रमणो यतिः ॥ ७५ ॥
वाचंयमो यती साधुरनगार ऋषिर्मुनिः ।
निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य स्व तपोयोगशमादयः ॥ ७६ ॥
मोक्षोपायो योगो ज्ञानश्रद्धानचरणात्मकः ।
अभाषणं पुनर्मौनं गुरुर्धर्मोपदेशकः ॥ ७७ ॥

पदार्थानामुपरि प्रीति । अरति । भीति । जुगुप्सा घृणा । शोक चित्तवैधुर्यम् ॥ ७२ ॥ काम । मिथ्यात्व दर्शनमोह । अज्ञानम् । निद्रा । अविरति अप्रत्याख्यानम् । राग । द्वेष । इति अष्टादशदोषास्तेषामर्हतां न भवन्तीति ॥ ७३ ॥ महानन्द , अमृतम् अविद्यमानं मृतं मरणं यत्रेति, सिद्धि , कैवल्यम् सर्वकर्मक्षयात् केवलस्यात्मनो भाव , अपुनर्भव , शिवम्, निःश्रेयसम्, श्रेय , निर्वाणम्, ब्रह्म (पु न०), निर्वृति , ॥ ७४ ॥ महोदय , सर्वदुःखक्षय , निर्याणम्, अक्षरम् न क्षरति चलत्यस्मादात्मेति, मोक्ष , अपवर्ग । अष्टादश नामानि मोक्षस्य ॥ [शीतीभाव शान्ति , नैश्चिन्त्यम्, अन्तिक ,] मुमुक्षु , श्रमण , "श्रवण ," यति , ॥ ७५ ॥ वाचंयम वाचं यच्छति नियमयतीति, य(व्र)ती, साधु , ऋषि , मुनि , (पु स्त्री) निर्ग्रन्थ , भिक्षु , इति पञ्चदशनामानि मुने ॥ अस्य मुने तपोयोगशमादय धनम् । आदिशब्दात् क्षान्त्यादय । ततो यौगिकत्वात् तपोधन , योगी, शमभृत्, क्षान्तिमानित्यादि ऊह्यम् ॥ ७६ ॥ ज्ञानश्रद्धानचरणात्मक मोक्षोपाय योग इति एक योगस्य ॥ अभाषणम्, मौनम्, द्वे मौनस्य ॥ गुरु , धर्मोपदेशक , द्वे गुरो ॥ ७७ ॥

अनुयोगकृदाचार्य उपाध्यायस्तु पाठकः ।
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च सः ॥ ७८ ॥
शिष्यो विनेयोन्तेवासी शैक्षः प्राथमकल्पिकः ।
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवो विवेकः पृथगात्मता ॥ ७९ ॥
एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ।
स्यात्पारम्पर्यमाम्नायः संप्रदायो गुरुक्रमः ॥ ८० ॥
व्रतादानं परिव्रज्या तपस्या नियमस्थितिः ।
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिञ्चनतायमाः ॥ ८१ ॥
नियमाः शौचसन्तोषौ स्वाध्यायतपसी अपि ।
देवताप्रणिधान च करणं पुनरासनम् ॥ ८२ ॥

अनुयोग व्याख्या करोतीति अनुयोगकृत्, आचार्य, द्वे आचार्यस्य ॥ उपाध्याय, पाठक, द्वे उपाध्यायस्य ॥ साङ्गे आचाराद्यङ्गसहिते प्रवचने आगमे य अधीती स अनूचान, गणि द्वे साङ्गसिद्धान्तज्ञातु ॥ ७८ ॥ शिष्य, विनेय, अन्तेवासी, त्रीणि शिष्यस्य ॥ [छात्र] ॥ [क्रियाकार, नवच्छात्र, द्वे नवशिष्यस्य] शैक्ष, प्राथमकल्पिक, द्वे प्रारब्धाध्ययनानाम् ॥ सतीर्थ्या, एकगुरव द्वे गुरुभ्रातृणाम् ॥ पृथगात्मा पृथक्स्वरूपत्व विवेक एकम् । यथा चिज्जडयोर्विवेक इति ॥ ७९ ॥ एकब्रह्मव्रताचारा तुल्यागमास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्च मिथ परस्पर समाने ब्रह्मणि आगमे गुरुकुले वा व्रत चरन्ति एव शीला सब्रह्मचारिण एक साधर्मिकस्य ॥ पारम्पर्यम्, आम्नाय, संप्रदाय, गुरुक्रम, चत्वारि गुरुपरम्परायाः ॥ ८० ॥ व्रतादानम्, परिव्रज्या "प्रव्रज्या," तपस्या, नियमस्थिति, चत्वारि तपस्याया दीक्षाया इत्यर्थ ॥ अहिंसा, सूनृतम्, अस्तेयम्, ब्रह्म, अकिञ्चनता, नास्ति किञ्चन यस्य तस्य भाव इति यमा पञ्चमहाव्रतानि ॥ ८१ ॥ शौच कायमनसो शुद्धि, सतोष, स्वाध्याय, तप, देवताप्रणिधानम्, एते पञ्च नियमा ॥ करणम्, आसनम्, द्वे

---

१ [ ] एतदाकारपतिता शब्दा ग्रन्थान्तरेभ्य सङ्गृहीता ।

प्राणायामः प्राणयमः श्वासप्रश्वासरोधनम् ।
प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणां विषयेभ्यः समाहृतिः ॥ ८३ ।
धारणा तु क्वचिद्ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।
ध्यानं तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसंततिः ॥ ८४ ॥
समाधिस्तु तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् ।
एव योगो यमाद्यङ्गैरष्टभिः सम्मतोऽष्टधा ॥ ८५ ॥
श्वःश्रेयस शुभशिवे कल्याण श्वोवसीयस श्रेयः ।
क्षेम भावुकभविककुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि ॥८६॥

इति श्रीमद् हेमचन्द्राचायविरचिताया श्रीअभिधानचिन्तामणि—
नाममालाया प्रथमो देवाधिदेवकाण्ड ॥

पद्मासनाद्यासनस्य ॥ ८२ ॥ प्राणायाम , प्राणयम द्वे श्वासप्रश्वासरोधनस्य ॥ इन्द्रियाणा विषयेभ्य समाहृति प्रत्याहार , एकम् इन्द्रियाणा विषयेभ्यो निवर्तनस्य ॥ ८३ ॥ क्वचिद्देवतादौ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धन यत् सा धारणा, एकम् ॥ तस्मिन् विषये देवतादौ ध्येये एकप्रत्ययसतति एकध्येयालम्बनसदृशप्रवाह य तत् ध्यानम् ॥ ८४ ॥ तदेवार्थमात्राभासनरूपक ध्येयाकारमात्रालम्बन समाधि (पु०), इति एकम् ॥ एवममुना प्रकारेण अष्टभिर्यमाद्यङ्गैरष्टधा योग समतो योगिना मान्य ॥ ८५ ॥ श्व श्रेयसम्, शुभम्, शिवम्, कल्याणम्, श्वोवसीयसम्, श्रेय , क्षेमम्, (पु० न०) भावुकम्, भविकम्, कुशलम्, मङ्गलम्, भद्रम्, "मन्द्रम्," शस्तम्, "प्रशस्तम्," चतुर्दशनामानि कल्याणमात्रस्य ॥ [भव्यम्, काम्यम्, सुकृतम्, सूनृतम्, मह्लम्, शम् इति] तत्र शम् शुभम् उभे अव्यये अपि ॥ श विना द्रव्यविशेषे वर्तमानास्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थ । यथा—कल्याण पुमान्, कल्याणी स्त्री, कल्याणमपत्यम् इत्यादि स्वयमूह्यम् ॥८६॥

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमीकोशस्य) सोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीटीकानुसारिणीरत्नप्रभाव्याख्यायां प्रथमो देवाधिदेवकाण्ड ॥

अथ द्वितीयो देवकाण्डः ।

स्वर्गस्त्रिविष्टपं द्योदिवौ भुविस्तविषताविषौ नाकः ।
गास्त्रिदिवमूर्ध्वलोकः सुरालयस्तत्सदस्त्वमराः ॥ १ ॥
देवाः सुपर्वसुरनिर्जरदेवतर्भु-
बर्हिर्मुखानिमिषदैवतनाकिलेखाः ।
वृन्दारकाः सुमनसस्त्रिदशा अमर्त्याः
स्वाहास्वधाक्रतुसुधाभुज आदितेयाः ॥ २ ॥
गीर्वाणा मरुतोऽस्वप्नाविबुधा दानवारयः ।
तेषा यान विमानोऽन्ध पीयूषममृतं सुधा ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयो देवकाण्ड । तत्र देवानामाश्रय स्वर्ग इति प्रथम स्वर्गनामान्याह—स्वर्ग, त्रिविष्टपम् "त्रिपिष्टपम्" (पु० न०), द्यौ (स्त्री०) द्यावौ गोवत्, द्यौ (स्त्री०) दिवौ शुभ्याम्, भुवि (स्त्री०) भुविषौ, तविष, ताविष, नाक गौ (पु० स्त्री०) त्रिदिवम् (पु० न०), ऊर्ध्वलोक, सुरालय, द्वादश स्वर्गस्य ॥ [कलोदय, मेरुपृष्ठम्, वासवावास, सैरीक, दिदिवि, दीदिवि, द्यु, दिवम्,] तत्र सीदन्तीति तत्सद ॥ १ ॥ अमरा, देवा, सुपर्वाण, सुरा, निर्जरा, देवा, ऋभव, बर्हिर्मुखा, अनिमिषा, दैवता (पु० न०), नाकिन, लेखा, वृन्दारका, सुमनस, त्रिदशा, अमर्त्या, स्वाहाभुज, स्वधाभुज, क्रतुभुज, सुधाभुज, आदितेया, "आदित्या" ॥ २ ॥ गीर्वाणा "गीर्वाणा" मरुत, अस्वप्ना, विबुधा दानवारय, व्यक्तिनाहुल्याद्बहुवचनम् सप्तविंशतिर्देवानाम् ॥ [निलिम्पा, कामरूपा, साध्या, शोभा, चिरायुष, पूजिता, मर्त्यमहिता, सुनासा, वायुभा,] तेषा यान वाहन, विमानम् (पु० न०), एक विमानस्य ॥ [व्योमयान] तेषामन्ध अन्नम्, पीयूषम् "पेयूषम्," अमृतम्, सुधा, त्रयम् अमृतस्य ॥ ३ ॥ देवभेदा-

प्राणायामः प्राणयमः श्वासप्रश्वासरोधनम् ।
प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणा विषयेभ्यः समाहृतिः ॥ ८३ ॥
धारणा तु क्वचिद्ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।
ध्यान तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसंततिः ॥ ८४ ॥
समाधिस्तु तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् ।
एव योगो यमाद्यङ्गैरष्टभिः सम्मतोऽष्टधा ॥ ८५ ॥
श्वःश्रेयस शुभशिवे कल्याण श्वोवसीयस श्रेयः ।
क्षेम भावुकभविककुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि ॥८६॥

इति श्रीमद् हेमचन्द्राचार्यविरचिताया श्रीअभिधानचिन्तामणि—
नाममालाया प्रथमो देवाधिदेवकाण्ड ॥ १

पद्मासनाद्यासनस्य ॥ ८२ ॥ प्राणायाम , प्राणयम द्वे श्वासप्रश्वासरोधनस्य ॥ इन्द्रियाणा विषयेभ्य समाहृति प्रत्याहार , एकम् इन्द्रियाणा विषयेभ्यो निवर्तनस्य ॥ ८३ ॥ क्वचिद्देवतादौ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धन यत् सा धारणा, एकम् ॥ तस्मिन् विषये देवतादौ ध्येये एकप्रत्ययसतति एकध्येयालम्बनसदृशप्रवाह य त ध्यानम् ॥ ८४ ॥ तदेवार्थमात्राभासनरूपक ध्येयाकारमात्रालम्ब समाधि (पु०), इति एकम् ॥ एवमनुना प्रकारेण अष्टभिर्यमाद्यङ्गैरष्टधा योग समतो योगिना मान्य ॥ ८५ ॥ श्व श्रेयसम् शुभम्, शिवम्, कल्याणम्, श्वोवसीयसम्, श्रेय , क्षेमम (पु० न०) भावुकम्, भविकम्, कुशलम्, मङ्गलम्, भद्रम् "भन्द्रम्," शस्तम्, "प्रशस्तम्," चतुर्दशनामानि कल्याणम स्य ॥ [भव्यम्, काम्यम्, सुकृतम्, सूनृतम्, मह्मम्, शम् इति तत्र शम् शुभम् उभे अव्यये अपि ॥ शं विना द्रव्यविशेषे वर्तमानात्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थ । यथा—कल्याण पुमान्, कल्याणी स्त्री, कल्याणमपत्यम इत्यादि स्वयमूह्यम् ॥८६

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामदेवीबोधाख्य) सोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीत्यनुसारिणीरत्नप्रभा व्याख्यायां प्रथमो देवाधिदेवकाण्ड ॥

अथ द्वितीयो देवकाण्डः ।

स्वर्गस्त्रिविष्टप द्योदिवौ भुविस्तविषताविषौ नाकः ।
गास्त्रिदिवमूर्ध्वलोकः सुरालयस्तत्सदस्त्वमराः ॥ १ ॥
देवाः सुपर्वसुरनिर्जरदेवतर्भु-
बर्हिर्मुखानिमिषदैवतनाकिलेखाः ।
वृन्दारकाः सुमनसस्त्रिदशा अमर्त्याः
स्वाहास्वधाक्रतुसुधाभुज आदितेया ॥ २ ॥
गीर्वाणा मरुतोऽस्वप्नाविबुधा दानवारयः ।
तेषा यानं विमानोऽन्ध पीयूषममृतं सुधा ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयो देवकाण्ड । तत्र देवानामाश्रय स्वर्ग इति प्रथम स्वर्गनामान्याह—स्वर्ग, त्रिविष्टपम् "त्रिपिष्टपम्" (पु० न०), द्यौ (स्त्री०) द्यावौ गोवत्, द्यौ (स्त्री०) दिवौ द्युभ्याम्, भुवि (स्त्री०) भुविषौ, तविष, ताविष, नाक गौ (पु० स्त्री०) त्रिदिवम् (पु० न०), ऊर्ध्वलोक, सुरालय, द्वादश स्वर्गस्य ॥ [कलोदय, मेरपृष्ठम्, वासवावास, सैरीक, दिदिवि, दीदिवि, द्यु, दिवम्,] तत्र सीदन्तीति तत्सद ॥ १ ॥ अमरा, देवा, सुपर्वाण, सुरा, निर्जरा, देवा, ऋभव, बर्हिर्मुखा, अनिमिषा, दैवता (पु० न०), नाकिन, लेखा, वृन्दारका, सुमनस, त्रिदशा, अमर्त्या, स्वाहाभुज, स्वधाभुज, क्रतुभुज, सुधाभुज, आदितेया, "आदित्या" ॥ २ ॥ गीर्वाणा "गीर्वाणा" मरुत, अस्वप्ना, विबुधा दानवारय, व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनम् सप्तविंशतिर्देवानाम् ॥ [निलिम्पा, कामरूपा, साध्या, शोभा, चिरायुष, पूजिता, मर्त्यमहिता, सुनाला, वायुभा,] तेषा यान वाहन, विमानम् (पु० न०), एक विमानस्य ॥ [व्योमयान] तेषामन्ध अन्नम्, पीयूषम् "पेयूषम्," अमृतम्, सुधा, त्रयम् अमृतस्य ॥ ३ ॥ देवभेदा-

अमुरा नागास्तडितः सुपर्णका
वह्नयोऽनिलाः स्तनिताः ।
उदधिद्वीपदिशो दश भवना-
धीशाः कुमारान्ताः ॥ ४ ॥

स्युः पिशाचा भूता यक्षा राक्षसाः किन्नरा अपि ।
किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥ ५ ॥
ज्योतिष्काः पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः ।
वैमानिकाः पुनः कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥
सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजाः ।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजाः ॥ ७ ॥
कल्पातीता नव ग्रैवेयकाः पञ्चत्वनुत्तराः ।
निकायभेदादेव स्युर्देवाः किल चतुर्विधाः ॥ ८ ॥

नाह—असुरकुमारा , नागकुमारा, तडित्कुमारा , सुपर्णकुमारा, वह्निकुमारा , अनिलकुमारा , स्तनितकुमारा , उदधिकुमारा , द्वीपकुमारा , दिक्कुमारा , दशाना भवनपतीनामेकैकम् ॥ ४ ॥ पिशाचा , भूता , यक्षा , राक्षसा , किंनरा , किंपुरुषा , महोरगा , गन्धर्वा , व्यन्तरा , अष्टाना व्यन्तराणामेकैकम् ॥ ५ ॥ चन्द्रा , अर्का , ग्रहा , नक्षत्राणि, तारका , पञ्चाना ज्योतिष्काणामेकैकम् ॥ वैमानिका द्विधा कल्पभवा कल्पातीताश्च ॥ ६ ॥ तत्र सौधर्मजा , ऐशानजा , सनत्कुमारजा , माहेन्द्रजा , ब्रह्मजा , लान्तकजा , महाशुक्रजा , सहस्रारजा , आनतजा , प्राणतजा , आरणजा , अच्युतजा , द्वादशाना कल्पभवानामेकैकम् ॥ ७ ॥ सुदर्शन , सुप्रबुद्ध , मनोरम , सर्वभद्र , सुविशाल , सुमना , सौमनस , प्रियकर, नन्दीकर , नवाना कल्पातीताना ग्रैवेयकाणामेकैकम् ॥ विजय , वैजयन्त , जयन्त , अपराजित , सर्वार्थसिद्ध पञ्चानाम् कल्पातीतानाम् अनुत्तराणामेकैकम् ॥ एव निकायभेदात् उत्पत्तिस्थानभेदात् देवा , भवनपतय , व्यन्तरा , "वानमन्तरा " ज्योतिष्का , वैमानिका , चतुर्विधा देवा भवन्तीति ॥८॥

आदित्यः सवितार्यमा खरसहस्रोष्णांशुरंशू रवि-
र्मार्तण्डस्तरणिर्गभस्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।
सूर्योऽर्कः किरणो भगो ग्रहपुषःपूषापतङ्गः खगो
मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनकः प्रद्योतनस्तापनः९
ब्रध्नो हंसश्चित्रभानुर्विवस्वान्
सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलिः ।
मित्रो ध्वान्तारातिरब्जांशुहस्त-
श्चक्राब्जाहर्बान्धवः सप्तसप्तिः ॥ १० ॥
दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविभा-
भासः करः स्यान्मिहिरो विरोचनः ।

आदित्य, सविता, अर्यमा, खर–सहस्र–उष्णशब्देभ्य अग्रे अंशुशब्द प्रयोज्य । यथा खरांशु, सहस्रांशु, उष्णांशु, अंशु, रवि, मार्तण्ड, तरणि (पु० स्त्री०), गभस्ति, अरुण, भानु, नभस्–अहन्शब्दाभ्या परो मणि । यथा नभोमणि, अहर्मणि, सूर्य, अर्क, किरण, भग, ग्रहपुष, पूषा, पतङ्ग, खग, मार्ताण्ड, यमुना–कृतान्तशब्दाभ्या पर जनक । यथा—यमुनाजनक, कृतान्तजनक, प्रद्योतन, तापन, ॥ ९॥ ब्रध्न, हंस, चित्रभानु, विवस्वान्, सूर "शूर" त्वष्टा, द्वादशात्मा, हेलि, मित्र, ध्वान्ताराति, अब्ज–अंशुशब्दाभ्या पर हस्तशब्दो यथा—अब्जहस्त, अंशुहस्त., चक्र–अब्ज–अहन् शब्देभ्य परो बान्धवो यथा–चक्रबान्धव, अब्जबान्धव, अहर्बान्धव, सप्तसप्ति, ॥ १० ॥ दिवा-दिन अहस्-दिवस प्रभा विभा-भास्शब्देभ्योग्रे करो यथा—दिवाकर, दिनकर, अहस्कर, दिवसकर, प्रभाकर, विभाकर, भास्कर, मिहिर "महिर" विरो-

असुरा नागास्तडितः सुपर्णका
वह्नयोऽनिलाः स्तनिताः ।
उदधिद्वीपदिशो दश भवना-
धीशाः कुमारान्ताः ॥ ४ ॥
स्युः पिशाचा भूता यक्षा राक्षसाः किन्नरा अपि ।
किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥ ५ ॥
ज्योतिष्काः पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः ।
वैमानिकाः पुनः कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥
सौधर्मैशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजाः ।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजाः ॥ ७ ॥
कल्पातीता नव ग्रैवेयकाः पञ्चत्वनुत्तराः ।
निकायभेदादेव स्युर्देवाः किल चतुर्विधाः ॥ ८ ॥

नाह्—असुरकुमारा , नागकुमारा , तडित्कुमारा , सुपर्णकुमारा , वह्निकुमारा , अनिलकुमारा , स्तनितकुमारा , उदधिकुमारा , द्वीपकुमारा , दिक्कुमारा , दशाना भवनपतीनामेकैकम् ॥ ४ ॥ पिशाचा , भूता , यक्षा , राक्षसा , किंनरा , किंपुरुषा , महोरगा , गन्धर्वा , व्यन्तरा , अष्टाना व्यन्तराणामेकैकम् ॥ ५ ॥ चन्द्रा , अर्का , ग्रहा , नक्षत्राणि, तारका , पञ्चाना ज्योतिष्काणामेकैकम् ॥ वैमानिका द्विधा कल्पभवा कल्पातीताश्च ॥ ६ ॥ तत्र सौधर्मजा , ऐशानजा , सनत्कुमारजा , माहेन्द्रजा , ब्रह्मजा , लान्तकजा , महाशुक्रजा , सहस्रारजा , आनतजा , प्राणतजा , आरणजा , अच्युतजा , द्वादशाना कल्पभवानामेकैकम् ॥ ७ ॥ सुदर्शन , सुप्रबुद्ध , मनोरम , सर्वभद्र , सुविशाल , सुमना , सौमनस , प्रियंकर , नन्दीकर , नवाना कल्पातीताना ग्रैवेयकाणामेकैकम् ॥ विजय , वैजयन्त , जयन्त , अपराजित , सर्वार्थसिद्ध पञ्चानाम कल्पातीतानाम अनुत्तराणामेकैकम् ॥ एव निकायभेदात् उत्पत्तिस्थानभेदात् देवा , भवनपतय , व्यन्तरा , "वानमन्तरा" ज्योतिष्का , वैमानिकाः, चतुर्विधा देवा भवन्तीति ॥८॥

प्रकाशस्तेज उद्योत आलोको वर्च आतपः ।
मरीचिका मृगतृष्णा मण्डलं तूपसूर्यकम् ॥ १५ ॥
परिधिः परिवेपश्च सूरसूतस्तु काश्यपिः ।
अनूरुर्विनतासूनुररुणो गरुडाग्रजः ॥ १६ ॥
रेवन्तस्त्वर्करेतोजः प्लवगो हयवाहनः ।
अष्टादश माठराद्याः सवितुः पारिपार्श्विका ॥ १७ ॥
चन्द्रमाः कुमुदबान्धवो दश-
श्वेतवाज्यमृतसूस्तिथिप्रणीः ।
कौमुदीकुमुदिनीभदक्षजा-
रोहिणीद्विजनिशौषधीपतिः ॥ १८ ॥
जैवातृकोऽब्जश्चकलाशशैण-
च्छायाभृदिन्दुर्विधुरत्रिदृग्जः ।

छवि (स्त्री०), विभा, एकोनचत्वारिंशत् किरणानाम् ॥ १४ ॥ प्रकाश, तेज, उद्योत "द्योत", आलोक, वर्च (न०), आतप, षड् आतपस्य ॥ मरीचिका, मृगतृष्णा, द्वय मृगतृष्णायाः ॥ मण्डलम् (त्रि०), उपसूर्यकम्, ॥ १५ ॥ परिधि, परिवेप "परिवेश", चत्वारि परिवेपस्य ॥ सूरसूत, काश्यपि, अनूरु, विनतासूनु, अरुण, गरुडाग्रज, षट् सूर्यसारथे ॥ १६ ॥ रेवन्त, अर्करेतोज, प्लवग, हयवाहन, चत्वारि सूर्यपुत्रस्य ॥ माठर॰, पिङ्गल, दण्ड, राजश्रोथौ, द्वारद्वारिकौ, कल्मापपक्षिणौ, जातृकार, कुतापकौ, पिङ्गगजौ, दण्डिपुरुषौ, किशोरकौ, अष्टादशाना पारिपार्श्विकानामेकैकम् ॥ १७ ॥ चन्द्रमा, कुमुदबान्धव, दशन्–श्वेतशब्दाभ्या परो वाजी यथा—दशवाजी, श्वेतवाजी, अमृतसू, तिथिप्रणी, कौमुदी-कुमुदीनी-भ दक्षजा-रोहिणी-द्विज-निशा औषधीशब्देभ्य पर पतिर्यथा—कौमुदीपति, कुमुदिनीपति, भपति, दक्षजापति, रोहिणीपति, द्विजपति, निशापति, औषधीपति, ॥ १८ ॥ जैवातृक, अब्ज॰, कला-

ग्रहाब्जिनीगोद्युपतिर्विकर्तनो
हरिः शुचीनौ गगनाद् ध्वजाध्वगौ ॥ ११ ॥
हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी भास्वान् विभावसुः ।
त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथिः ॥ १२ ॥
रोचिरुस्त्ररुचिशोचिरंशुगो
ज्योतिरर्चिरुपधृत्यभीशवः ।
प्रग्रहः शुचिमरीचिदीप्तयो
धाम केतुघृणिरश्मिपृश्नयः ॥ १३ ॥
पाददीधितिकरद्युतिद्युतो
रुग्विरोककिरणत्विषित्विषः ।
भाः प्रभावसुगभस्तिभानवो
भा मयूखमहसी छविर्विभा ॥ १४ ॥

घन, ग्रह–अब्जिनी–गो–द्युशब्देभ्य पर पतिशब्दो यथा— ग्रहपति, अब्जिनीपति, गोपति, द्युपति, विकर्तन, हरि, शुचि–इन, गगनशब्दात् ध्वज अध्वगशब्दौ प्रयोज्यौ यथा—गगनध्वज, गगनाध्वग, ॥ ११ ॥ हरिदश्व, जगत्–कर्मशब्दाभ्या पर साक्षी यथा—जगत्साक्षी, कर्मसाक्षी, भास्वान्, विभावसु, त्रयीतनु, जगच्चक्षु, तपन, अरुणसारथि, द्वासप्तति सूर्यस्य ॥ १२ ॥ रोचि (न०), उस्र, रुचि (स्त्री०), शोचि (न०), अंशु (पु०), गौ (पु० स्त्री०), ज्योति (न०), अर्चि (स्त्री० न०), उपधृति (पु०), अभीशु (पु०), "अभीषु", प्रग्रह, शुचि (पु०), मरिचि (पु० स्त्री०), । दीप्ति, धाम, केतु (पु०), घृणि (पु०), रश्मि (पु०), पृश्नि (पु० स्त्री०), ॥ १३ ॥ पाद, दीधिति, कर, द्युति, द्युत् (स्त्री०), रुच् (स्त्री०), विरोक, किरण, त्विषि (स्त्री०), त्विट्, भा (पु० स्त्री०), प्रभा, वसु (पु०), गभस्ति (पु०), भानु (पु०), मयूख, मह,

मृगशीर्षं मृगशिरो मार्गश्चान्द्रमसं मृगः ॥ २३ ॥
इल्वलास्तु मृगशिरःशिरःस्थाः पञ्च तारकाः ।
आर्द्रा तु कालिनी रौद्री पुनर्वसौ तु यामकौ ॥ २४ ॥
आदित्यौ च पुष्यस्तिष्यः सिध्यश्च गुरुदैवतः ।
सार्प्यश्लेषा मघाः पित्र्याः फल्गुनी योनिदेवता ॥२५॥
सा तूत्तरार्यमदेवा हस्तः सवितृदैवतः ।
त्वाष्ट्री चित्रानिली स्वातिर्विशाखेन्द्राग्निदेवताः ॥२६॥
राधानुराधा तु मैत्री ज्येष्ठैन्द्री मूल आस्रपः ।
पूर्वाषाढापी सोत्तरा स्याद्वैश्वी श्रवणः पुनः ॥ २७ ॥
हरिदेवः श्रविष्ठा तु धनिष्ठा वसुदेवता ।

रोहिण्या ॥ मृगशीर्षम्, मृगशिर (पु० न०), मार्ग, चान्द्रमसम्, मृग, पञ्च मृगशीर्षस्य ॥ २३ ॥ मृगशिर शिर स्था या पञ्च तारका ता इल्वला, "इन्वका" एकम् ॥ आर्द्रा, कालिनी, रौद्री, त्रयम् आर्द्राया ॥ पुनर्वसू, यामकौ, ॥ २४ ॥ आदित्यौ, एते द्विवचनान्ता त्रय पुनर्वस्वो ॥ पुष्य, तिष्य, सिद्धय, गुरुदैवत, चत्वारि पुष्यस्य ॥ सार्पी, अश्लेषा, (पु०स्त्री०), द्वे अश्लेषाया ॥ मघा, पित्र्या, स्त्रिया बहुवचनान्तौ च, द्वय मघानाम् ॥ फल्गुनी, योनिदेवता, द्वय फल्गुन्या ॥ २५ ॥ उत्तरफल्गुनी, अर्यमदेवा, द्वे उत्तरफल्गुन्या ॥ हस्त (पु०स्त्री०), सवितृदैवत, द्वे हस्तस्य ॥ त्वाष्ट्री, चित्रा, द्वय चित्राया ॥ आनिली, स्वाति (पु० स्त्री०), द्वय स्वाते ॥ विशाखा, इन्द्राग्निदेवता, ॥ २६ ॥ राधा, त्रय विशाखाया ॥ अनुराधा, "अनूराधा" मैत्री, द्वयमनुराधाया ॥ ज्येष्ठा, ऐन्द्री, द्वे ज्येष्ठाया ॥ मूल (पु० न०), आस्रप "आश्रप", द्वय मूलस्य ॥ पूर्वाषाढा, आपी, द्वय पूर्वाषाढाया ॥ उत्तराषाढा, वैश्वी, द्वे उत्तराषाढाया ॥ श्रवण (पु० स्त्री०), ॥ २७ ॥ हरिदेव, द्वय श्रवणस्य ॥ श्रविष्ठा,

राजा निशो रत्नकरौ च चन्द्रः
सोमोमृतश्वेतहिमद्युतिर्ग्लौः ॥ १९ ॥
षोडशोंऽशः कला चिह्नं लक्षणं लक्ष्म लाञ्छनम् ।
अङ्कः कलङ्कोऽभिज्ञानं चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥ २० ॥
चन्द्रातपः कौमुदी च ज्योत्स्ना बिम्बं तु मण्डलम् ।
नक्षत्रं तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रहः ॥ २१ ॥
धिष्ण्यमृक्षमथाश्विन्यश्वकिनी दस्रदेवता ।
अश्वयुग् बालिनी चाथ भरणी यमदेवता ॥ २२ ॥
कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा ब्राह्मी तु रोहिणी ।

शश एण छायाशब्देभ्य परो भृत् यथा—कलाभृत्, शशभृत्, एणभृत्, छायाभृत्, इन्दु, विधु, अत्रिदृग्ज, राजा, निशाशब्दात् परौ रत्न-करशब्दौ यथा—निशारत्नम्, निशाकर, चन्द्र "चन्द," सोम, "सोमा," अमृत-श्वेत-हिमशब्देभ्य परो द्युतिशब्दो यथा—अमृतद्युति, श्वेतद्युति, हिमद्युति, ग्लौ, इति द्वात्रिंशच्चन्द्रस्य ॥ १९ ॥ चन्द्रस्य षोडश अंश कला, एक कलाया ॥ चिह्नम्, लक्षणम् "लक्ष्मणम्," लक्ष्म, लाञ्छनम्, अङ्क, कलङ्क, अभिज्ञानम्, षट् कलङ्कस्य ॥ चन्द्रिका, चन्द्रगोलिका, ॥ २० ॥ चन्द्रातप, कौमुदी, ज्योत्स्ना, पञ्च चन्द्रप्रभाया ॥ बिम्बम् (पु० न०), मण्डलम् (त्रि०), द्वय रविचन्द्रमण्डलस्य ॥ नक्षत्रम्, तारका (त्रि०), तारा (स्त्री० पु०), भम्, उडु (स्त्री० न०), ग्रह, ॥ २१ ॥ धिष्ण्यम्, ऋक्षम्, नव नक्षत्रमात्रस्य ॥ अश्विनी, अश्वकिनी, दस्रदेवता, अश्वयुग् (स्त्री०), बालिनी, पञ्च अश्विन्या ॥ भरणी, यमदेवता, द्वय भरण्या ॥ २२ ॥ कृत्तिका, बहुला, अग्निदेवा, त्रयोपि स्त्रिया नित्य बहुवचनान्ताश्च । त्रय कृत्तिकाया ॥ ब्राह्मी, रोहिणी, द्वय

मृगशीर्षं मृगशिरो मार्गश्चान्द्रमसं मृगः ॥ २३ ॥
इल्वलास्तु मृगशिरःशिरःस्थाः पञ्च तारकाः ।
आर्द्रा तु कालिनी रौद्री पुनर्वसौ तु यामकौ ॥ २४ ॥
आदित्यौ च पुष्यस्तिष्यः सिध्यश्च गुरुदैवतः ।
सार्प्यश्लेषा मघाः पित्र्याः फल्गुनी योनिदेवता ॥२५॥
सा तूत्तरार्यमदेवा हस्तः सवितृदैवतः ।
त्वाष्ट्री चित्रानिली स्वातिर्विशाखेन्द्राग्निदेवताः ॥२६॥
राधानुराधा तु मैत्री ज्येष्ठैन्द्री मूल आस्रपः ।
पूर्वाषाढाप्पी सोत्तरा स्याद्वैश्वी श्रवणः पुनः ॥ २७ ॥
हरिदेवः श्रविष्ठा तु धनिष्ठा वसुदेवता ।

रोहिण्या ॥ मृगशीर्षम्, मृगशिर (पु० न०), मार्ग, चान्द्रमसम्, मृग, पञ्च मृगशीर्षस्य ॥ २३ ॥ मृगशिर शिर स्था या पञ्च तारका ता इल्वला, "इन्वका" एकम् ॥ आर्द्रा, कालिनी, रौद्री, त्रयम् आर्द्रायाः ॥ पुनर्वसू, यामकौ, ॥ २४ ॥ आदित्यौ, एते द्विवचनान्ता त्रय पुनर्वस्वो ॥ पुष्य, तिष्य, सिद्धय, गुरुदैवत, चत्वारि पुष्यस्य ॥ सार्पी, अश्लेषा, (पु०स्त्री०), द्वे अश्लेषाया ॥ मघा, पित्र्या, स्त्रिया बहुवचनान्तौ च, द्वय मघानाम् ॥ फल्गुनी, योनिदेवता, द्वय फल्गुन्या ॥ २५ ॥ उत्तरफल्गुनी, अर्यमदेवा, द्वे उत्तरफल्गुन्या ॥ हस्त (पु०स्त्री०), सवितृदैवत, द्वे हस्तस्य ॥ त्वाष्ट्री, चित्रा, द्वय चित्रायाः ॥ आनिली, स्वाति (पु० स्त्री०), द्वय स्वाते ॥ विशाखा, इन्द्राग्निदेवता, ॥ २६ ॥ राधा, त्रय विशाखाया ॥ अनुराधा, "अनूराधा" मैत्री, द्वयमनुराधाया ॥ ज्येष्ठा, ऐन्द्री, द्वे ज्येष्ठाया ॥ मूल (पु० न०), आस्रप "आश्रप", द्वय मूलस्य ॥ पूर्वाषाढा, आप्पी, द्वय पूर्वाषाढाया ॥ उत्तराषाढा, वैश्वी, द्वे उत्तराषाढाया ॥ श्रवण (पु० स्त्री०), ॥ २७ ॥ हरिदेव, द्वय श्रवणस्य ॥ श्रविष्ठा,

राजा निशो रत्नकरौ च चन्द्रः
सोमोमृतश्वेतहिमद्युतिग्लौः ॥ १९ ॥
षोडशोंऽशः कला चिह्नं लक्षणं लक्ष्म लाञ्छनम् ।
अङ्कः कलङ्कोऽभिज्ञान चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥ २० ॥
चन्द्रातपः कौमुदी च ज्योत्स्ना बिम्ब तु मण्डलम् ।
नक्षत्रं तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रहः ॥ २१ ॥
धिष्ण्यमृक्षमथाश्विन्यश्वकिनी दस्रदेवता ।
अश्वयुग् वालिनी चाथ भरणी यमदेवता ॥ २२ ॥
कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा ब्राह्मी तु रोहिणी ।

शश एण छायाशब्देभ्य परो भृत् यथा—कलाभृत्, शशभृत्, एणभृत्, छायाभृत्, इन्दु, विधु, अत्रिदृग्ज, राजा, निशाशब्दात् परौ रत्न—करशब्दौ यथा—निशारत्नम्, निशाकर, चन्द्र "चन्द," सोम, "सोमा," अमृत—श्वेत—हिम-शब्देभ्य परो द्युतिशब्दो यथा—अमृतद्युति, श्वेतद्युति, हिमद्युति, ग्लौ, इति द्वात्रिंशचन्द्रस्य ॥ १९ ॥ चन्द्रस्य षोडश अंश कला, एक कलाया ॥ चिह्नम्, लक्षणम् "लक्ष्मणम्," लक्ष्म, लाञ्छनम्, अङ्क, कलङ्क, अभिज्ञानम्, षट् कलङ्कस्य ॥ चन्द्रिका, चन्द्रगोलिका, ॥ २० ॥ चन्द्रातप, कौमुदी, ज्योत्स्ना, पञ्च चन्द्रप्रभायाः ॥ बिम्बम् (पु० न०), मण्डलम् (त्रि०), द्वय रविचन्द्रमण्डलस्य ॥ नक्षत्रम्, तारका (त्रि०), तारा (स्त्री० पु०), भम्, उडु (स्त्री० न०), ग्रह, ॥ २१ ॥ धिष्ण्यम्, ऋक्षम्, नव नक्षत्रमात्रस्य ॥ अश्विनी, अश्वकिनी, दस्रदेवता, अश्वयुग् (स्त्री०), वालिनी, पञ्च अश्विन्या ॥ भरणी, यमदेवता, द्वय भरण्या ॥ २२ ॥ कृत्तिका, बहुला, अग्निदेवा, त्रयोपि स्त्रिया नित्य बहुवचनान्ताश्च । त्रय कृत्तिकाया ॥ ब्राह्मी, रोहिणी, द्वय

षोडशार्चिर्दैत्यगुरुर्धिष्ण्यः शनैश्चर शनिः ।
छायासुतोऽसित सौरिः सप्तार्चो रेवतीभवः ॥ ३४ ॥
मन्दः क्रोडो नीलवासाः स्वर्भाणुस्तु विधुन्तुदः ।
तमो राहुः सैंहिकेयो भरणीभूरथाहिकः ॥ ३५ ॥
अश्लेषाभूः शिखी केतुर्ध्रुवस्तूत्तानपादजः ।
अगस्त्योऽगस्तिः पीताब्धिर्वातापिद्विड् घटोद्भवः ॥३६॥
मैत्रावरुणिराग्नेय और्वशेयाग्निमारुतौ ।
लोपामुद्रा तु तद्भार्या कौपीतकी वरप्रदा ॥ ३७ ॥
मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखण्डिनः ।
पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ ॥ ३८ ॥

काव्य, उशना उशनसौ, भार्गव, कवि, ॥ ३३ ॥ षोडशार्चि, दैत्यगुरु, धिष्ण्य, नव शुक्रस्य [भृगु] ॥ शनैश्चर, शनि, छायासुत, असित, सौरि, सप्तार्चि, रेवतीभव ॥ ३४ ॥ मन्द, क्रोड, नीलवासा, दश शनैश्चरस्य [पङ्गु, श्रुतकर्मा, महाग्रह] ॥ स्वर्भाणु "स्वर्भानु", विधुन्तुद, तम (पु० न०), "अकारान्तोपि" सैंहिकेय, भरणीभू, षड् राहो [उपराग उपप्लव] ॥ आहिक, ॥ ३५ ॥ अश्लेषाभू, शिखी, केतु, चत्वारि केतो [ऊर्ध्वकच] ॥ ध्रुव, उत्तानपादज, द्वे ध्रुवस्य [ज्योतीरथ, महाश्रय] ॥ अगस्त्य, अगस्ति, पीताब्धि, वातापिद्विड्, घटोद्भव ॥ ३६ ॥ मैत्रावरुणि, आग्नेय, और्वशेय, आग्निमारुत, नव अगस्त्यस्य [विन्ध्यकूट, दक्षिणाशारति, मुनि, सत्याग्नि, वारुणि, काथि, वपन, कलशीसुत,] ॥ लोपामुद्रा, कौपीतकी, वरप्रदा, त्रय अगस्त्यस्य भार्याया ॥ ३७ ॥ "मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु । वसिष्ठश्च महातेजा सप्तमः परिकीर्तित" ॥ चित्रशिखण्डिन एक मरीचिप्रभृतिसप्तर्षीणाम् ॥ पुष्पदन्तौ, पुष्पवन्तौ, द्विवचनान्तौ "अकारान्तोपि पुष्पवन्तशब्द"

वारुणी तु शतभिषगजाहिर्बुध्नदेवताः ॥ २८ ॥
पूर्वोत्तरा भद्रपदा द्वय्यः प्रोष्ठपदाश्च ताः ।
रेवती तु पौष्णं दाक्षायण्यः सर्वाः शशिप्रियाः ॥२९॥
राशीनामुदयो लग्नं मेषप्रभृतयस्तु ते ।
आरो वक्रो लोहिताङ्गो मङ्गलोऽङ्गारकः कुजः ॥ ३० ॥
आषाढाभूर्नवार्चिश्च बुधः सौम्यः प्रहर्पुलः ।
ज्ञः पञ्चार्चिः श्रविष्ठाभूः श्यामाङ्गो रोहिणीसुतः ॥३१॥
बृहस्पतिः सुराचार्यो जीवश्चित्रशिखण्डिजः ।
वाचस्पतिर्द्वादशार्चिर्धिषणः फल्गुनीभवः ॥ ३२ ॥
गीर्बृहत्योः पतिरुतथ्यानुजाङ्गिरसौ गुरुः ।
शुक्रो मघाभवः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥ ३३ ॥

धनिष्ठा, वसुदेवता, त्रय धनिष्ठाया, ॥ वारुणी, शतभिषक् (स्त्री०), द्वे शतभिषज ॥ अजदेवता, पूर्वभद्रपदा,, द्वय पूर्वभद्रपदानाम् ॥ २८ ॥ अहिर्बुध्नदेवता, उत्तरभद्रपदा, द्वय उत्तरभद्रपदानाम् ॥ प्रोष्ठपदा, एकमेकोक्त्या पूर्वभद्रपदानामुत्तरभद्रपदाना च ॥ रेवती, पौष्णम्, द्वे रेवत्या ॥ दाक्षायण्य, शशिप्रिया, द्वे सप्तविंशतेर्नक्षत्राणाम् ॥ २९ ॥ लग्नम्, एक राशीनामुदयस्य ॥ मेष, वृषभ, मिथुनम्, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भ, मीन, द्वादशाना राशीनामेकैकम् ॥ आर, वक्र, लोहिताङ्ग, मङ्गल, अङ्गारक, कुज ॥ ३० ॥ आषाढाभू, नवार्चि, अष्ट मङ्गलस्य ॥ बुध, सौम्य, प्रहर्पुल, ज्ञ, पञ्चार्चि, श्रविष्ठाभू, श्यामाङ्ग, रोहिणीसुत, अष्टौ बुधस्य ॥ ३१ ॥ बृहस्पति, सुराचार्य, जीव, चित्रशिखण्डिज, वाचस्पति, द्वादशार्चि, धिषण, फल्गुनीभव, ॥३२॥ गीर्—बृहतीश-दाभ्या पर पतिशब्दो यथा—गीर्पति, बृहतीपति, उतथ्यानुज, आङ्गिरस, गुरु, त्रयोदश बृहस्पते [गीष्पति महामति] ॥ शुक्र, मघाभव,

सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥ ४४ ॥
अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात्।
एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः॥४५॥
प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः ।
त्रिद्व्येकगव्यूत्युच्छ्रायास्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः ॥ ४६ ॥
कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः ।
पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥ ४७ ॥
पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः ।
षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥ ४८ ॥
एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः ।
पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥ ४९ ॥
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वय लवः ।

एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा दु षमा, एक पञ्चमारस्य ॥ एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा एकान्तदु,षमा, एक षष्ठारस्य ॥ एतत्सख्या अवसर्पिण्यरोक्तसख्या परेऽपि उत्सर्पिण्यरा अपि विपरीता प्रातिलोम्येन एकान्तदु षमादयो ज्ञेया ॥ ४५ ॥ अवसर्पिण्या प्रथमे अरे त्रिपल्योपमजीविता त्रिगव्यूतोन्नतशरीरा चतुर्थदिनभोजिनो मर्त्या भवन्ति । द्वितीयेऽरे द्विपल्योपमजीविता द्विगव्यूतोन्नता तृतीयदिनभोजिन । तृतीये एकपल्योपमजीविता एकगव्यूतोन्नता द्वितीयदिनभोजिन ॥ ४६ ॥ कल्पद्रुफलसतुष्टा भवन्ति ॥ चतुर्थे अरे पूर्वकोट्यायुष पञ्चधनु शतोन्नता ॥४७॥ पञ्चमे वर्षशतायुष सप्तहस्तोन्नता । षष्ठे षोडशवर्षायुष हस्तोन्नतशरीरा एकान्तदु खप्रचिता मर्त्या ॥ ४८ ॥ उत्सर्पिण्यामपि षट्स्वपि अरेषु पश्चानुपूर्व्या ईदृशा मर्त्या विज्ञेया ॥ ४९ ॥ अष्टादश निमेषा मिलित्वा काष्ठा, एक काष्ठाया ॥ द्वे काष्ठे मिलित्वा लव , एक लवस्य ॥ पञ्चदशभि लवै कला, एक

राहुग्रासोऽर्केन्द्वोर्ग्रह उपराग उपप्लवः ।
उपलिङ्ग त्वरिष्टं स्यादुपसर्ग उपद्रवः ॥ ३९ ॥
अजन्यमीतिरुत्पातो वह्न्युत्पात उपाहितः ।
स्यात्कालः समयो दिष्टानेहसौ सर्वमूषकः ॥ ४० ॥
कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः ।
सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥
अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एव द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥
तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः ।
सागराणा सुषमा तु तिस्रस्तूत्कोटिकोटयः ॥ ४३ ॥
सुषमदुःषमा ते द्वे दुःषमसुषमा पुन ।

द्वय समुचितचन्द्रसूर्ययो ॥ ३८ ॥ अर्केन्द्वो राहुग्रास ग्रह, उपराग, उपप्लव, त्रय ग्रहणस्य ॥ उपलिङ्गम्, अरिष्टम्, उपसर्ग, उपद्रव ॥ ३९ ॥ अजन्यम् (पु० न०), ईति (स्त्री०), उत्पात, सप्त उपद्रवस्य ॥ वह्न्युत्पात, उपाहित, द्वयम् अग्निकृतोपद्रवस्य । धूमकेत्वारयोत्पातस्येत्यन्ये ॥ काल, समय (पु० न०), दिष्ट, अनेहा अनेहसौ, सर्वमूषक, पञ्चकालस्य ॥ ४० ॥ अवसर्पिणी, उत्सर्पिणी, द्वय कालद्वैविध्यस्य प्रत्येकमेकैकम् ॥ सागरकोटिकोटीना विंशत्या स द्विविधोपि काल समाप्यते ॥४१॥ अवसर्पिण्या षड् अरा भवन्ति, उत्सर्पिण्या ते षड् अरा एव विपरीता भवन्ति, एव द्वादशभि अरै इद कालचक्र विवर्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥ तत्र द्वादशारके कालचक्रे सागराणा सागरोपमाना चतस्र कोटिकोटय चतु सागरोपमकोटाकोटिप्रमाणा एकान्तसुषमा, एक प्रथमारस्य ॥ त्रिसागरोपमकोटाकोटिप्रमाणा सुषमा, एक द्वितीयारस्य ॥ ४३ ॥ द्विसागरोपमकोटाकोटिप्रमाणा सुषमदुष मा, एक तृतीयारस्य ॥ द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोनसागरोपमकोटाकोटिप्रमाणा दु षमसुषमा, एक चतुर्थारस्य ॥ ४४ ॥

सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥ ४४ ॥
अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात् ।
एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः॥४५॥
प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः ।
त्रिद्व्येकगव्यूत्युच्छ्रायास्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः ॥ ४६ ॥
कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः ।
पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥ ४७ ॥
पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः ।
षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥ ४८ ॥
एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः ।
पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥ ४९ ॥
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः ।

एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा दुःषमा, एकं पञ्चमारस्य ॥ एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा एकान्तदुःषमा, एकं षष्ठारस्य ॥ एतत्संख्या अवसर्पिण्यरोक्तसंख्याः परेऽपि उत्सर्पिण्यरा अपि विपरीताः प्रातिलोम्येन एकान्तदुःषमादयो ज्ञेयाः ॥ ४५ ॥ अवसर्पिण्याः प्रथमे अरे त्रिपल्योपमजीविताः त्रिगव्यूतोन्नतशरीराः चतुर्थदिनभोजिनो मर्त्या भवन्ति । द्वितीयेऽरे द्विपल्योपमजीविताः द्विगव्यूतोन्नताः तृतीयदिनभोजिनः । तृतीये एकपल्योपमजीविताः एकगव्यूतोन्नताः द्वितीयदिनभोजिनः ॥ ४६ ॥ कल्पद्रुफलसंतुष्टा भवन्ति ॥ चतुर्थे अरे पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतोन्नताः ॥४७॥ पञ्चमे वर्षशतायुषः सप्तहस्तोन्नताः । षष्ठे षोडशवर्षायुषः हस्तोन्नतशरीराः एकान्तदुःखप्रचिताः मर्त्याः ॥ ४८ ॥ उत्सर्पिण्यामपि षट्स्वपि अरेषु पश्चानुपूर्व्या ईदृशा मर्त्या विज्ञेयाः ॥ ४९ ॥ अष्टादश निमेषा मिलित्वा काष्ठा, एकं काष्ठायाः ॥ द्वे काष्ठे मिलित्वा लवः, एकं लवस्य ॥ पञ्चदशभिः लवैः कला, एकं

कला तै पञ्चदशभिर्लेशस्तद्द्वितयेन च ॥ ५० ॥
क्षणस्तैः पञ्चदशभिः क्षणैः षड्भिस्तु नाडिका ।
सा धारिका च घटिका मुहूर्तस्तद्द्वयेन च ॥ ५१ ॥
त्रिंशता तैरहोरात्रस्तत्राहर्दिवसो दिनम् ।
दिवं द्युर्वासरो घस्रः प्रभातं स्यादहर्मुखम् ॥ ५२ ॥
व्युष्टं विभातं प्रत्यूषं कल्पप्रत्युषसी उषः ।
काल्यं मध्याह्नस्तु दिवामध्यं मध्यं दिनं च सः ॥५३॥
दिनावसानमुत्सूरो विकालसबली अपि ।
सायं सध्या तु पितृसूस्त्रिसंध्यं तूपवैणवम् ॥ ५४ ॥
श्राद्धकालस्तु कुतपोऽष्टमो भागो दिनस्य यः ।
निशा निशीथिनी रात्रिः शर्वरी क्षणदा क्षपा ॥५५॥

कलाया ॥ द्वे कले मिलित्वा लेश , एक लेशस्य ॥ ५० ॥ पञ्चदशभिर्लेशै क्षण , एक क्षणस्य ॥ षड्भिः क्षणै नाडिका, धारिका, घटिका, त्रीणि घटिकाया ॥ घटिकाद्वयेन मुहूर्त , एक मुहूर्तस्य ॥ ५१ ॥ त्रिंशता मुहूर्तैः अहोरात्र (पु० न०), एकम् अहोरात्रस्य ॥ अह (न०), दिवसः (पु० न०), दिनम् (पु० न०), दिवम्, द्यु (पु०), वासर (पु० न०), घस्र , सप्त दिवसस्य ॥ प्रभातम्, अहर्मुखम्, ॥ ५२ ॥ व्युष्टम्, विभातम्, प्रत्यूषम् (न० पु०), कल्यम्, प्रत्युष , उष (न०), काल्यम्, नव प्रभातस्य [निशात्यय , गोसर्ग ,] ॥ मध्याह्न , दिवामध्यम्, मध्यदिनम्; त्रीणि मध्याह्नस्य ॥ ५३ ॥ दिनावसानम्, उत्सूर , विकाल , सबलि , (पु०), सायम् (न० अ०) "साय ," पञ्च दिनान्तस्य ॥ सध्या, पितृसू , द्वे सध्याया ॥ त्रिसध्यम्, उपवैणवम्, द्वे त्रिसध्यस्य ॥ ५४ ॥ यो दिनस्य अष्टमो भाग स श्राद्धकाल कुतप (पु० न०), द्वे श्राद्धकालस्य ॥ निशा, निशीथिनी, रात्रि ,

त्रियामा यामिनी भौती तमी तमा विभावरी ।
रजनी वसतिः श्यामा वासतेयी तमस्विनी ॥ ५६ ॥
उषा दोषेन्दुकान्ताथ तमिस्रा दर्शयामिनी ।
ज्यौत्स्नी तु पूर्णिमारात्रिर्गणरात्रो निशागणः ॥ ५७ ॥
पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशा ।
गर्भकं रजनीद्वन्द्वं प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ ५८ ॥
यामः प्रहरो निशीथस्त्वर्धरात्रो महानिशा ।
उच्चन्द्रस्त्वपररात्रस्तमिस्रं तिमिरं तमः ॥ ५९ ॥
ध्वान्तं भूच्छायान्धकारं तमसं समवान्धतः ।

"रात्री" शर्वरी, क्षणदा, क्षपा, ॥ ५५ ॥ त्रियामा, यामिनी, भौती, तमी, तमा, विभावरी, रजनी, "रजनि" वसति', श्यामा, वासतेयी, तमस्विनी, ॥ ५६ ॥ उषा, (अव्ययमपि) दोषा, (अव्ययमपि) इन्दुकान्ता, विंशति रात्रे ॥ [चक्रभेदिनी, निषद्वरी, निशीथ्या, निट्, घोरा, वासरकन्यका, शताक्षी, राक्षसी, याम्या, घृताचि, तामसी, तमि, शार्वरी, क्षणिनी, नक्ता, पैशाची, वासुरा, उमा,] ॥ तमिस्रा, दर्शयामिनी, द्वे अमावास्यारात्रे ॥ ज्यौत्स्नी, पूर्णिमारात्रि, द्वे पूर्णिमारात्रे ॥ गणरात्र (पु० न०), निशागण, द्वे रात्रिसमूहस्य ॥ ५७ ॥ पक्षतुल्याभ्यामहोभ्या वेष्टिता निशा पक्षिणी, एकं दिनद्वयमध्यगतरात्रे ॥ गर्भकम्, रजनीद्वन्द्वम्, द्वे रात्रिद्वयस्य ॥ प्रदोष, यामिनीमुखम्, द्वे रात्रिप्रारम्भस्य ॥ ५८ ॥ याम, प्रहर, द्वे प्रहरस्य ॥ निशीथ, अर्धरात्र, महानिशा, त्रय रात्रिमध्यस्य ॥ उच्चन्द्र, अपररात्र, द्वे पाश्चात्यरात्रे ॥ तमिस्रम् (स्त्री० न०), तिमिरम् (पु० न०), तम (न०), ॥ ५९ ॥ ध्वान्तम् (पु० न०), भूच्छाया, (स्त्री० न०) अन्धकारम् (पु० न०), सम्-अव अन्धशब्देभ्य पर तमसशब्दो यथा—सन्तमसम्, अवतमसम्, अन्धतमसम्, नव

तुल्यनक्तंदिने काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥ ६० ॥
पञ्चदशाहोरात्रः स्यात्पक्षः स बहुलोऽसितः ।
तिथिः पुनः कर्मवाटी प्रतिपत् पक्षतिः समे ॥ ६१ ॥
पञ्चदश्यौ यज्ञकालौ पक्षान्तौ पर्वणी अपि ।
तत्पर्वमूलं भूतेष्टापञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥ ६२ ॥
स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
पूर्णिमा पौर्णमासी सा राका पूर्णे निशाकरे ॥ ६३ ॥
कलाहीने त्वनुमतिर्मार्गशीर्ष्याग्रहायणी ।
अमामावस्यमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ६४ ॥

अन्धकारस्य [वृत्र , रजोबलम् , रात्रिराग , नीलपङ्क , दिनाण्डम् , दिनकेसर , ग्रपराग , निशावर्म, वियद्भूति , दिगम्बर ,] ॥ अमरस्तु "ध्वान्ते गाढेऽन्धतमस क्षीणेऽवतमस तम । विष्वक् सन्तमसम्" इति विशेषमाह ॥ विषुवत् (पु० न०), विषुवम् ॥ "विषुण विषुण विषुव " द्वे तुल्यरात्रिंदिवकालस्य ॥६०॥ पञ्चदशाहोरात्र , पक्ष , द्वय पक्षस्य । पक्षो द्विविध , पूर्व शुक्ल अपर कृष्णक्ष बहुल , असित , द्वय कृष्णपक्षस्य ॥ तिथि (पु० स्त्री०), कर्मवाटी, द्वे सामान्यतिथे ॥ प्रतिपत् (स्त्री०), पक्षति (स्त्री०), द्वे प्रतिपत्तिथे ॥ ६१ ॥ पञ्चदश्यौ, यज्ञकालौ, पक्षान्तौ, पर्वणी, चत्वारि पक्षान्ततिथ्यो ॥ भूतेष्टा चतुर्दशी चतुर्दशीपञ्चदश्यो यत् अन्तर तत् पर्वमूलम् , एकम् ॥ ६२ ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तर स संधि पर्व, इत्येकम् , पर्वसंधि चतुरक्षरमित्यन्ये ॥ पूर्णिमा, पौर्णमासी, द्वे पूर्णिमाया ॥ पूर्णे निशाकरे या पौर्णमासी सा राका, एक राकाया ॥ ६३ ॥ कलाहीने निशाकरे अनुमति , एकम् , अनुमते ॥ मार्गशीर्षी, आग्रहायणी, द्वे मार्गशीर्षपूर्णिमाया ॥ अमा, अमावसी, अमावास्या, दर्श , सूर्येन्दुसंगम , ॥ ६४ ॥

अमावास्याऽमावासी च सा नष्टेन्दुः कुहुः कुहूः ।
दृष्टेन्दुस्तु सिनीवाली भूतेष्टा तु चतुर्दशी ॥ ६५ ॥
पक्षौ मासो वत्सरादिर्मार्गशीर्षः सहः सहाः ।
आग्रहायणिकश्चाथ पौषस्तैषः सहस्यवत् ॥ ६६ ॥
माघस्तपाः फाल्गुनस्तु फाल्गुनिकस्तपस्यवत् ।
चैत्रो मधुश्चैत्रिकश्च वैशाखे राधमाधवौ ॥ ६७ ॥
ज्येष्ठस्तु शुक्रोऽथाषाढः शुचिः स्याद् श्रावणो नभाः ।
श्रावणिकोथ नभस्यः प्रोष्ठभाद्रपरः पदः ॥ ६८ ॥
भाद्रश्चाप्याश्विने त्वाश्वयुजेपाथ कार्तिकः ।
कार्तिकिको बाहुलोर्जौ द्वौ द्वौ मार्गादिकावृतुः ॥ ६९ ॥

अमावास्या, अमावासी, सप्त अमावास्यायाः ॥ या अमावास्या नष्टेन्दु सा कुहु (स्त्री०), कुहू (स्त्री०), द्वे कुह्वाः ॥ या दृष्टेन्दु सा सिनीवाली, एक सिनीवाल्या ॥ भूतेष्टा, चतुर्दशी, द्वे चतुर्दश्या ॥ ६५ ॥ पक्षौ शुक्लकृष्णौ मिलित्वा मास , एक मासस्य [वर्षांशक , वर्षकोश , दिनमल ,] ॥ वत्सरादि , मार्गशीर्ष , सह., सहा सहसौ (पु०), आग्रहायणिक , पञ्च मार्गशीर्षस्य ॥ पौष , तैष , सहस्य , त्रय पौषस्य ॥ ६६ ॥ माघ , तपा (पु० न०), द्वय माघस्य ॥ फाल्गुन , फाल्गुनिक , तपस्य', त्रीणि फाल्गुनस्य [फाल्गुनाल'] ॥ चैत्र , मधु , चैत्रिक , त्रीणि चैत्रस्य [मोहनिक , कामसख , फाल्गुनानुज ,] ॥ वैशाख , राध , माधव , त्रय वैशाखस्य [उत्सर] ॥ ६७ ॥ ज्येष्ठ , शुक्र , द्वे ज्येष्ठस्य [खरकोमल , ज्येष्ठामूलीय] ॥ आषाढ , "अषाढक " शुचि (पु०), द्वे आषाढस्य ॥ श्रावण , नभा , श्रावणिक , त्रीणि श्रावणस्य ॥ नभस्य , प्रोष्ठ–भाद्रशब्दाभ्या पर पदशब्दो यथा–प्रोष्ठपद , भाद्रपद , भाद्र , चत्वारि भाद्रपदस्य ॥ ६८ ॥ आश्विन , आश्वयुज , "अश्वयुज " इषः, त्रीणि आश्विनस्य ॥ कार्तिक , कार्तिकिक , बाहुल , ऊर्ज , चत्वारि कार्तिकस्य [नैर , कौमुद] ॥ द्वौ मासौ मिलित्वा ऋतु ,

हेमन्तः प्रसलो रौद्रोऽथ शैपशिशिरौ समौ ।
वसन्त इष्यः सुरभिः पुष्पकालो बलाङ्गकः ॥ ७० ॥
उष्ण उष्णागमो ग्रीष्मो निदाघस्तप ऊष्मकः ।
वर्षास्तपात्ययः प्रावृड् मेघात् कालागमौ क्षरी ॥ ७१ ॥
शरद् घनात्ययोऽयनं शिशिराद्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ ७२ ॥
स संपर्यनुदुद्भ्यो वर्षं हायनोऽब्दं समाः शरत् ।
भवेत् पैत्र त्वहोरात्रं मासेनाब्देन दैवतम् ॥ ७३ ॥

(पु०), एकम् ऋतो ॥ ६९ ॥ हेमन्त, प्रसल, रौद्र, त्रय हेमन्तस्य [हिमागम] ॥ शैप, शिशिर (पु० न०), द्वे शिशिरस्य ॥ वसन्त (पु० न०), इष्य, सुरभि, पुष्पकाल, बलाङ्गक, पञ्च वसन्तस्य [पिकबान्धव, पुष्पसाधारण] ॥७०॥ उष्ण, उष्णागम, "उष्णोपगम." ग्रीष्म, निदाघ, तप, ऊष्मक, "ऊष्मागम" षड् ग्रीष्मस्य [ऊष्मायण, आलोर, पद्म,] ॥ वर्षा (स्त्री० ब०), "वरिषा" तपात्यय, प्रावृट् (स्त्री०), मेघकाल, मेघागम', क्षरी, षट् प्रावृष ॥ ७१ ॥ शरद् (स्त्री०), घनात्यय, द्वय शरद ॥ शिशिराद्यै त्रिभि ऋतुभि अयनम्, एकम् अयनस्य ॥ अर्कस्य या उदग्गति तत् उत्तरायणम्, इति एकम् ॥ अर्कस्य या दक्षिणा गति तत् दक्षिणायनम्, इत्येकम् ॥ द्वे अयने मिलित्वा वत्सर, ॥ ७२ ॥ सम्–परि–अनु–उत्‌शब्देभ्य परो वत्सरशब्दो यथा— संवत्सर, परिवत्सर, अनुवत्सर, उद्वत्सर, वर्षम् (पु० न०), हायन (पु० न०), अब्दम् (पु० न०), समा (स्त्री० ब०), शरद् (स्त्री०), नव संवत्सरस्य [ऋतुवृत्ति, युगांशक, कालग्रन्थि, मासमल, सवन्, सर्वर्तु, शारद, वत्स, इद्वत्सर, इडावत्सर, परयाणि, अत्र संवत् नाम] ॥ मानुषेण मासेन एक पैत्रम् अहोरात्रम् भवति । मानुषेण अब्देन एक दैवतम् अहोरात्रम् भवति ॥७३॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मं कल्पौ तु तौ नृणाम् ।
मन्वन्तर तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ ७४ ॥
कल्पो युगान्तः कल्पान्तः संहारः प्रलयः क्षयः ।
संवर्तः परिवर्तश्च समसुप्तिर्जिहानकः ॥ ७५ ॥
तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्तज्ज सांदृष्टिकं फलम् ।
आयतिस्तूत्तरः काल उदर्कस्तद्भव फलम् ॥ ७६ ॥
व्योमान्तरिक्ष गगन घनाश्रयो
विहाय आकाशमनन्तपुष्करे ।
अभ्र सुराभ्रोडुमरुत्पथोऽम्बर
ख द्योदिवौ विष्णुपद वियन्नभः ॥ ७७ ॥
नभ्राट् तडित्वान्मुदिरो घनाघनो-
ऽभ्र धूमयोनिस्तनयित्नुमेघाः ।

दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मम् अहोरात्रम् भवति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणा कल्पौ स्थितिप्रलयकालौ भवत । दिव्याना युगानामेकसप्तति तत् मन्वन्तरम् भवति ॥ ७४ ॥ कल्प , युगान्त , कल्पान्त , संहार , प्रलय , क्षय , सवर्त , परिवर्त , समसुप्ति , जिहानक , दश प्रलयस्य ॥ ७५ ॥ तत्काल , तदात्वम् , द्वे वर्तमानकालस्य ॥ सादृष्टिकम्, "सान्दृष्टिकम्" एक तात्कालिकफलस्य ॥ आयति , एकम् उत्तरकालस्य ॥ उदर्क , एक भाविकर्मफलस्य ॥ ७६ ॥ व्योम, अतरिक्षम्, "अन्तरीक्षम्" गगनम्, घनाश्रय , विहाय (पु० न०), आकाशम् (पु० न०), अनन्तम् , पुष्करम्, अभ्रम्, सुर-अभ्र-उडु-मरन्शब्देभ्य पर पथशब्दो यथा-सुरपथ , अभ्रपथ , उडुपथ , मरुत्पथ , अम्बरम्, खम्, द्यौ द्यावौ (स्त्री०), द्यौ दिवौ (स्त्री०), विष्णुपदम् , वियत् (न०), नभ (न०), विंशतिराकाशस्य [मदनेमि , नभोवटी, छायापथ] ॥ ७७ ॥ नभ्राट्, तडित्वान्, मुदिर , घनाघन , अभ्रम्, धूमयोनि , स्तनयित्नु ,

जीमूतपर्जन्यबलाहका घनो
धाराधरो वाहदमुग्धरा जलात् ॥ ७८ ॥
कादम्बिनी मेघमाला दुर्दिनं मेघजं तमः ।
आसारो वेगवान् वर्षो वातास्तं वारिशीकरः ॥७९॥
वृष्ट्यां वर्षणवर्षे तद्विघ्ने ग्राहग्रहाववात् ।
घनोपलस्तु करकः काष्ठाशा दिग्घरित्ककुप् ॥ ८० ॥
पूर्वा प्राची दक्षिणापाची प्रतीची तु पश्चिमा ।
अपराथोत्तरोदीची विदिक् चोपदिशं प्रदिक् ॥ ८१ ॥
दिश्यं दिग्भववस्तु–न्यपागपाचीनमुदगुदीचीनम् ।

मेघ, जीमूत, पर्जन्य, बलाहक, घन, धाराधर, जल-शब्दात् परे वाह-द-मुग् धरशब्दा प्रयोज्या —जलवाह, जलद, जलमुक्, जलधर, सप्तदश मेघस्य [व्योमधूम, नभोध्वज, गण्डयित्नु, गदयित्नु, वार्मसि, वारिवाहन, स्तनमाल,] ॥ ७८ ॥ कादम्बिनी, मेघमाला, द्वे मेघपङ्क्ते [कालिका] ॥ मेघज तम दुर्दिनम्, एकं मेघान्धकारितस्य [वार्दलम्] ॥ वेगवान् वर्ष आसार, एकं महावृष्टे [धारासपात] ॥ वातास्त वारि शीकर, "सीकर" एकं वातक्षिप्ताम्बुकणानाम् "वाछट" इति भाषायाम् ॥ ७९ ॥ वृष्टि, वर्षणम्, वर्षम् (पु० न०), त्रय वृष्टे ॥ अवग्राह, अवग्रह, द्वे वृष्टिविघातस्य ॥ घनोपल, करक, द्वे करकस्य [अम्बुघन, मेघकफ, मेघास्थि, पुष्पिका, बीजोदकम्, तोयडिम्ब, वर्षाबीजम्, इरावरम्,] "करा" इ० भा० ॥ काष्ठा, आशा, दिक्, हरित्, ककुप्, पञ्च दिश ॥ ८० ॥ पूर्वा, प्राची, द्वे पूर्वदिश ॥ दक्षिणा, अपाची, "अवाची" द्वे दक्षिणदिशः ॥ प्रतीची, पश्चिमा, अपरा, त्रय पश्चिमदिश ॥ उत्तरा, उदीची, द्वे उत्तरदिश ॥ विदिक्, अपदिशम्, प्रदिक्, त्रय विदिश ॥ ८१ ॥ दिश्यम्, एकं दिग्भवयस्तुन ॥ अपाक्, अपाचीनम्, द्वे दक्षिणदिग्भववस्तुन ॥ उदग्, उदीचीनम्, द्वे उत्तरदिग्भववस्तुन ॥

प्राक् प्राचीनं च समे प्रत्यक् तु स्यात्प्रतिचीनम् ॥ ८२ ॥
तिर्यग्दिशा तु पतय इन्द्राग्नियमनैर्ऋताः ।
वरुणो वायुकुबेरावीशानश्च यथाक्रमम् ॥ ८३ ॥
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ८४ ॥
इन्द्रो हरिर्दुश्च्यवनोऽच्युताग्रजो
वज्री विडौजा मघवान् पुरदरः ।
प्राचीनबर्हिः पुरुहूतवासवौ
सक्रन्दनाऽऽखण्डलमेघवाहनाः ॥ ८५ ॥
सुत्रामवास्तोष्पतिदल्मिशक्रा
वृषा शुनासीरसहस्रनेत्रौ ।
पर्जन्यहर्यश्वऋभुक्षिबाहु-
दन्तेयवृद्धश्रवसस्तुराषाट् ॥ ८६ ॥
सुरर्षभस्तपस्तक्षो जिष्णुर्वरशतक्रतुः ।

प्राक्, प्राचीनम्, द्वे पूर्वदिग्भववस्तुन ॥ प्रत्यक्, प्रतिचीनम्, द्वे पश्चिमदिग्भववस्तुनः ॥ ८२ ॥ तिर्यग् इति पदम् ऊर्ध्वाधोदिग्व्यवच्छेदार्थम्। दिशा पूर्वादिदिशा–इन्द्र, अग्नि, यम, नैर्ऋत, वरुण, वायु, कुवेर, ईशान, इति यथाक्रम पतयो ज्ञेया ॥ ८३ ॥ ऐरावत, पुण्डरीक, वामनः, कुमुद, अञ्जन, पुष्पदन्त, सार्वभौम, सुप्रतीक, अष्टौ पूर्वादिदिग्धारकगजानामेकैकम् ॥ ८४ ॥ इन्द्र, हरि, दुश्च्यवनः, अच्युताग्रज, वज्री, विडौजा, "विडौजा" मघवान्, पुरदर, प्राचीनबर्हि, पुरहूत, वासव, सक्रन्दन, आखण्डल, मेघवाहन, ॥ ८५ ॥ सुत्रामा, "सूत्रामा" वास्तोष्पति, दल्मिः, शक्र, वृषा, शुनासीर, "शुनाशीरः, सुनासीर" सहस्रनेत्र, पर्जन्य, हर्यश्व, ऋभुक्षा, बाहुदन्तेय, वृद्धश्रवाः, तुराषाट्, ॥ ८६ ॥ सुरर्षभ, तपस्तक्ष, जिष्णु,

जीमूतपर्जन्यबलाहका घनो
धाराधरो वाहदमुग्धरा जलात् ॥ ७८
कादम्बिनी मेघमाला दुर्दिनं मेघज तमः ।
आसारो वेगवान् वर्षो वातास्तं वारिशीकरः ॥७९
वृष्ट्या वर्षणवर्षे तद्विघ्ने ग्राहग्रहाववात् ।
घनोपलस्तु करकः काष्ठाशा दिग्घरित्ककुप् ॥ ८०
पूर्वा प्राची दक्षिणापाची प्रतीची तु पश्चिमा ।
अपराथोत्तरोदीची विदिक् चोपदिशं प्रदिक् ॥ ८१
दिश्य दिग्भववस्तु-न्यपागपाचीनमुदगुदीचीनम् ।

मेघ, जीमूत, पर्जन्य, बलाहक, घन, धाराधर, ज॰ शब्दात् परे वाह-द-मुग् धरशब्दा प्रयोज्या —जलवाह, ज॰ द, जलमुक्, जलधर, सप्तदश मेघस्य [व्योमधूम, नभोध्वज गण्डयित्नु, गदयित्नु, वार्मसि, वारिवाहन, खतमाल ॥ ७८ ॥ कादम्बिनी, मेघमाला, द्वे मेघपङ्क्ते [कालिका] मेघज तम दुर्दिनम्, एकं मेघान्धकारितस्य [वार्दलम्]॥ वेग॰ वान् वर्ष आसार, एक महावृष्टे [धारासपात]॥ वाता॰ वारि शीकर, "सीकर" एक वातक्षिप्ताम्बुकणानाम् "वाछट इति भाषायाम् ॥ ७९ ॥ वृष्टि, वर्षणम्, वर्षम् (पु॰ न॰), त्र॰ वृष्टे ॥ अवग्राह, अवग्रह, द्वे वृष्टिविघातस्य ॥ घनोपल करक, द्वे करकस्य [अम्बुघन, मेघकफ, मेघास्थि, पुष्पिका बीजोदकम्, तोयडिम्भ, वर्षोनीजम्, इरावरम्,] "करा" इ॰ भा॰ ॥ काष्ठा, आशा, दिक्, हरित्, ककुप्, पञ्च दिश ॥ ८० ॥ पूर्वा प्राची, द्वे पूर्वदिश ॥ दक्षिणा, अपाची, "अवाची" द्वे दक्षिणदिशः । प्रतीची, पश्चिमा, अपरा, त्रय पश्चिमदिश ॥ उत्तरा, उदीची, द्वे उत्तरदिश ॥ विदिक्, अपदिशम्, प्रदिक्, त्रय विदिश ॥ ८१ । दिश्यम्, एक दिग्भवयस्तुन ॥ अपाक्, अपाचीनम्, द्वे दक्षिण॰ दिग्भवयस्तुन ॥ उदग्, उदीचीनम्, द्वे उत्तरदिग्भवयस्तुनः ॥

प्राक् प्राचीनं च समे प्रत्यक् तु स्यात्प्रतिचीनम् ॥ ८२ ॥
तिर्यग्दिशां तु पतय इन्द्राग्नियमनैर्ऋताः ।
वरुणो वायुकुबेरावीशानश्च यथाक्रमम् ॥ ८३ ॥
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ८४ ॥
इन्द्रो हरिर्दुश्च्यवनोऽच्युताग्रजो
वज्री बिडौजा मघवान् पुरंदरः ।
प्राचीनबर्हिः पुरुहूतवासवौ
सक्रन्दनाऽऽखण्डलमेघवाहनाः ॥ ८५ ॥
सुत्रामवास्तोष्पतिदल्मिशक्रा
वृषा शुनासीरसहस्रनेत्रौ ।
पर्जन्यहर्यश्वऋभुक्षिबाहु-
दन्तेयवृद्धश्रवसस्तुराषाट् ॥ ८६ ॥
सुरर्षभस्तपस्तक्षो जिष्णुर्वरशतक्रतुः ।

प्राक्, प्राचीनम्, द्वे पूर्वदिग्भववस्तुन ॥ प्रत्यक्, प्रतिचीनम्, द्वे पश्चिमदिग्भववस्तुनः ॥ ८२ ॥ तिर्यग् इति पदम् ऊर्ध्वाधोदिग्व्यवच्छेदार्थम्। दिशा पूर्वोदिदिशा—इन्द्र, अग्नि, यम, नैर्ऋत, वरुण, वायु, कुबेर, ईशान, इति यथाक्रम पतयो ज्ञेया ॥ ८३ ॥ ऐरावत, पुण्डरीक, वामनः, कुमुद, अञ्जन, पुष्पदन्त, सार्वभौम, सुप्रतीक, अष्टौ पूर्वादिदिग्धारकगजानामेकैकम् ॥ ८४ ॥ इन्द्रः, हरि, दुश्च्यवन, अच्युताग्रज, वज्री, बिडौजा, "विडौजा" मघवान्, पुरदर, प्राचीनबर्हि, पुरहूत, वासव, सक्रन्दन, आखण्डल, मेघवाहन, ॥ ८५ ॥ सुत्रामा, "सूत्रामा" वास्तोष्पति, दल्मिः, शत्र, वृषा, शुनासीर, "शुनाशीरः, सुनासीर" सहस्रनेत्र, पर्जन्य, हर्यश्व, ऋभुक्षा, बाहुदन्तेय, वृद्धश्रवाः, तुराषाट्, ॥ ८६ ॥ सुरर्षभ, तपस्तक्ष, जिष्णु,

कौशिकः पूर्वदिग्देवाप्सरःस्वर्गशचीपतिः ॥ ८७ ॥
पृतनाषाडुग्रधन्वा मरुत्वान् मघवास्य तु ।
द्विषः पाकोऽद्रयो वृत्रः पुलोमा नमुचिर्बलः ॥ ८८ ॥
जम्भः प्रिया शचीन्द्राणी पौलोमी जयवाहिनी ।
तनयस्तु जयन्तः स्याज्जयदत्तो जयश्च सः ॥ ८९ ॥
सुता जयन्ती तविषी ताविष्युच्चैःश्रवा हयः ।
मातलिः सारथिर्देवनन्दी द्वाःस्थो गजः पुनः ॥ ९० ॥
ऐरावणोऽभ्रमातङ्गश्चतुर्दन्तोऽर्कसोदरः ।
ऐरावतो हस्तिमल्लः श्वेतगजोऽभ्रमुप्रियः ॥ ९१ ॥

वर–शतशब्दाभ्यां परं क्रतुशब्दं यथा—वरक्रतु, शतक्रतु, कौशिक, पूर्वदिक्-देव-अप्सरस्-स्वर्ग-शची-शब्देभ्यः परं पतिशब्दो यथा—पूर्वदिक्पति, देवपति, अप्सरःपति, स्वर्गपति, शचीपति ॥ ८७ ॥ पृतनाषाट्, उग्रधन्वा, मरुत्वान्, मघवा, द्वाचत्वारिंशदिन्द्रस्य [खदिर, नेरी, त्रायस्त्रिंशपति, जय, गौरावस्कन्दी, वन्दीक, धराण, देवदुन्दुभि, विणालात, हरिमान्, यामनेमि, असन्महा, शपीवि, मिहिर, वज्रदक्षिण, वितुन,] ॥ पाक, अद्रि, वृत्र, पुलोमा, नमुचि, बल, ॥ ८८ ॥ जम्भ, समानामिन्द्रवध्यानामेकैकम् ॥ शची, इन्द्राणी, पौलोमी, जयवाहिनी, चत्वारि इन्द्राण्या [शक्राणी, धारुधारा, शतावरी, महेन्द्राणी, परिपूर्णसहस्रचन्द्रवती,] ॥ जयन्त, जयदत्त, जय, त्रयमिन्द्रपुत्रस्य [यागसन्तान] ॥ ८९ ॥ जयन्ती, तविषी, ताविषी, त्रयमिन्द्रपुत्र्या ॥ उच्चैःश्रवा, एकमिन्द्राश्वस्य [इपणश्च] ॥ मातलि, एकं इन्द्रसारथेः ॥ [हयकप] ॥ देवनन्दी, एकं इन्द्रद्वारपालस्य ॥ ९० ॥ ऐरावण, अभ्रमातङ्ग, चतुर्दन्त, अर्कसोदर, ऐरावत (पु० न०), हस्तिमल्ल, श्वेतगज, अभ्रमुप्रिय, अष्टौ इन्द्रगजस्य [मदाम्बर,

वैजयन्तौ तु प्रासादध्वजौ पुरमरावती ।
सरो नन्दीसरः पर्षत्तु सुधर्मा नन्दनं वनम् ॥ ९२ ॥
वृक्षाः कल्पः पारिजातो मन्दारो हरिचन्दनः ।
संतानश्च धनुर्देवायुध तदृजु रोहितम् ॥ ९३ ॥
दीर्घज्वैरावत वज्र त्वशनिर्ह्लादिनी स्वरुः ।
शतकोटिः पविः शम्बो दम्भोलिर्भिदुरं भिदुः ॥९४॥
व्याधामः कुलिशोऽस्यार्चिरतिभीः स्फूर्जथुर्ध्वनिः ।
स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दस्रौ नासत्यावब्धिजौ यमौ ।
विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद्देववर्द्धकि ॥ ९६ ॥

सदादान, भद्ररेणु ,] ॥ ९१ ॥ वैजयन्त , एक इन्द्रप्रासादस्य ॥ वैजयन्त., एक इन्द्रध्वजस्य ॥ अमरावती, एकम् इन्द्रपुर्या ॥ नन्दीसर , एकमिन्द्रसरस ॥ सुधर्मा, एकमिन्द्रसभाया ॥ नन्दनम्, एकमिन्द्रवनस्य ॥ ९२ ॥ कल्प , परिजात , मन्दार , हरिचन्दन (पु० न०), सतान , पञ्चाना कल्पवृक्षाणामेकैकम् ॥ देवायुधम्, एकमिन्द्रधनुष ॥ रोहितम्, एकम् ऋजो इन्द्रधनुष ॥९३॥ऐरावतम् (पु० न०), एक प्रलम्बावक्रधनुष ॥ वज्रम् (पु० न०), अशनि (पु० स्त्री०), ह्लादिनी, स्वरु (पु०), शतकोटि (पु०), पवि (पु०), शम्ब , "सम्ब , शब " दम्भोलि (पु०), भिदुरम्, भिदु (पु०) ॥ ९४ ॥ व्याधाम , कुलिश (पु० न०), द्वादश वज्रस्य॥ अतिभी (स्त्री०), एक वज्रज्वालाया ॥ स्फूर्जथु , एक वज्रध्वने ॥ स्वर्वैद्यौ, अश्विनीपुत्रौ, अश्विनौ, वडवासुतौ ॥ ९५ ॥ नासिक्यौ, अर्कजौ, दस्रौ, नासत्यौ, अब्धिजौ, यमौ, द्विवचनान्ता एते, दश अश्विनीकुमारयो ॥ विश्वकर्मा, त्वष्टा, विश्वकृत्, देववर्द्धकि , चत्वारि विश्वकर्मण ॥ ९६ ॥

स्वःस्वर्गिवध्वोऽप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।
हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायनाः ॥ ९७ ॥
यमः कृतान्तः पितृदक्षिणाशा-
प्रेतात् पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनुः ।
कीनाशमृत्यू समवर्तिकालौ
शीर्णांह्रिहर्यन्तकधर्मराजाः ॥ ९८ ॥
यमराजः श्राद्धदेवः शमनो महिषध्वजः ।
कालिन्दीसोदरश्चापि धूमोर्णा तस्य वल्लभा ॥ ९९ ॥
पुरी पुनः संयमनी प्रतीहारस्तु वैध्यतः ।
दासौ चण्डमहाचण्डौ चित्रगुप्तस्तु लेखकः ॥ १०० ॥
स्याद् राक्षसः पुण्यजनो नृचक्षा
यात्वाशरः कौणपयातुधानौ ।

स्वर्-स्वर्गिशब्दाभ्यां परो वधू प्रयोज्य —स्वर्वध्व , स्वर्गिवध्व , अप्सरस (स्त्री० ब०), स्वर्वेश्या , चत्वारि उर्वशीप्रभृतीनां अप्सरसाम् ॥ गान्धर्वा , गन्धर्वा , देवगायना , त्रय हाहादीनां देवगायकानाम् ॥ ९७ ॥ यम , कृतान्त , पितृ-दक्षिणाशा-प्रेतश-ब्देभ्य पर पतिशब्द प्रयुज्येत यथा-पितृपतिः, दक्षिणाशापति , प्रेतपतिः, दण्डधर , अर्कसूनुः, कीनाश , मृत्यु , समवर्त्ती, काल , शीर्णाह्रि , हरि , अन्तक , धर्मराज , ॥ ९८ ॥ यमराज , श्राद्ध-देव , शमन , महिषध्वजः, कालिन्दीसोदर , विंशतिर्यमस्य ॥ धूमोर्णा, एक यमस्त्रियाः ॥ ९९ ॥ संयमनी, एक यमपुर्या ॥ वैध्यतः, एक यमप्रतीहारस्य॥ चण्ड , महाचण्ड , द्वयो यमदासयो एकैकम् ॥ चित्रगुप्त , एक यमलेखकस्य॥१००॥ राक्षस , पुण्यजन , नृचक्षाः, यातु (न०), आशर , “आशिर ” कौणपः, यातुधान ,

१ घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्य न्तेऽप्सरसो बुधैः ॥

२ हाहा-हूहू-तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादय । तत्र हाहा हाहो । हातोपि हाहा हाहसो । हहा इत्यादि हसोपि । हूहू उभयहस्वोपि ।

रात्रिचरो रात्रिचरः पलादः
कीनाशरक्षोनिकसात्मजाश्च ॥ १०१ ॥
क्रव्यात् कर्बुरनैर्ऋतावसृक्पो
वरुणस्त्वर्णवमन्दिरः प्रचेताः ।
जलयादःपतिपाशिमेघनादा
जलकान्तारः स्यात् परञ्जनश्च ॥ १०२ ॥
श्रीदः सितोदरकुहेशसखाः पिशाच-
कीच्छावसुत्रिशिरऐलविलैकपिङ्गाः ।
पौलस्त्यवैश्रवणरत्नकराः कुबेर-
यक्षौ नृधर्मधनदौ नरवाहनश्च ॥ १०३ ॥
कैलासौका यक्षधननिधिकिंपुरुपेश्वरः ।
विमान पुष्पक चैत्ररथ वन पुरी प्रभा ॥ १०४ ॥
अलका वस्वोकसारा सुतोऽस्य नलकूबरः ।

रात्रिचर, रात्रिचर, पलाद, कीनाश, रक्ष (न०), निकसात्मज, "निकषात्मज" ॥ १०१ ॥ क्रव्यम् आम मासमत्तीति क्रव्यात्, "क्रव्याद" कर्बुर, नैर्ऋत, असृक्प, "असप, अश्रप" सप्तदश राक्षसस्य ॥ वरुण, अर्णवमन्दिर, प्रचेता, जल-यादस्शब्दाभ्या पर पतिशब्द यथा—जलपति, याद पति, पाशी, मेघनाद, जलकान्तार, परञ्जन, नव वरुणस्य ॥ १०२ ॥ श्रीद, सितोदर, कुह, ईशसख, पिशाचकी, इच्छावसु, त्रिशिरा, ऐलविल, "ऐडविड" एकपिङ्ग, पौलस्त्य, वैश्रवण, रत्नकर, कुबेर, यक्ष, नृधर्मा, धनद, नरवाहन, ॥ १०३ ॥ कैलासौका, यक्ष-धन-निधि-किपुरुषशब्देभ्य पर ईश्वर यथा—यक्षेश्वर, धनेश्वर, निधीश्वर, किंपुरुषेश्वर, द्वाविंशति कुबेरस्य ॥ पुष्पकम्, एक कुबेरविमानस्य ॥ चैत्ररथम्, एक कुबेरोद्यानस्य ॥ प्रभा, ॥ १०४ ॥ अलका, वस्वोकसारा,

स्वःस्वर्गिवध्वोऽप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।
हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायनाः ॥ ९७ ॥
यमः कृतान्तः पितृदक्षिणाशा-
प्रेतात् पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनुः ।
कीनाशमृत्यू समवर्तिकालौ
शीर्णांह्रिहर्यन्तकधर्मराजाः ॥ ९८ ॥
यमराजः श्राद्धदेवः शमनो महिषध्वजः ।
कालिन्दीसोदरश्चापि धूमोर्णा तस्य वल्लभा ॥ ९९ ॥
पुरी पुनः संयमनी प्रतीहारस्तु वैध्यतः ।
दासौ चण्डमहाचण्डौ चित्रगुप्तस्तु लेखकः ॥ १०० ॥
स्याद् राक्षसः पुण्यजनो नृचक्षा
यात्वाशरः कौणपयातुधानौ ।

स्वर्-स्वर्गिशब्दाभ्यां परो वधू प्रयोज्य —स्वर्वध्व, स्वर्गिवध्व, अप्सरस (स्त्री० ब०), स्वर्वेश्या, चत्वारि उर्वशीप्रभृतीनां अप्सरसाम् ॥ गान्धर्वा, गन्धर्वा, देवगायना, त्रय हाहादीनां देवगायकानाम् ॥ ९७ ॥ यम, कृतान्त, पितृ-दक्षिणाशा-प्रेतशब्देभ्य पर पतिशब्द प्रयुज्येत यथा-पितृपति, दक्षिणाशापति, प्रेतपतिः, दण्डधर, अर्कसूनुः, कीनाश, मृत्यु, समवर्त्ती, काल, शीर्णांह्रि, हरि, अन्तक, धर्मराज, ॥ ९८ ॥ यमराज, श्राद्धदेव, शमन, महिषध्वजः, कालिन्दीसोदर, विंशतिर्यमस्य ॥ धूमोर्णा, एक यमस्त्रिया ॥ ९९ ॥ संयमनी, एक यमपुर्या ॥ वैध्यत, एक यमप्रतीहारस्य ॥ चण्ड, महाचण्ड, द्वयो यमदासयो एकैकम् ॥ चित्रगुप्त, एक यमलेखकस्य ॥ १०० ॥ राक्षस, पुण्यजन, नृचक्षा, यातु (न०), आशर, "आशिर" कौणप, यातुधान,

---

१ घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः ॥

२ हाहा-हूहू-तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादयः । तत्र हाहा हाहौ । आन्तोऽपि हाहा हाहसौ । हहा हलादि हसोऽपि । हूहू उभयहसोऽपि ।

पण्ढः कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग
एकत्रिदृग्भालदृगेकपादः ॥ ११० ॥
मृडोऽट्टहासी घनवाहनोहि-
र्बुध्नो विरूपाक्षविषान्तकौ च ।
महाव्रती वह्निहिरण्यरेताः
शिवोऽस्थिधन्वा पुरुषास्थिमाली ॥ १११ ॥
स्याद् व्योमकेशः शिपिविष्टभैरवौ
दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।
सर्वज्ञनाट्यप्रियखण्डपर्शवो
महापरा देवनटेश्वरा हरः ॥ ११२ ॥
पशुप्रमथभूतोमापतिः पिङ्गजटेक्षणः ।
पिनाकशूलखट्वाङ्गगङ्गाहीन्दुकपालभृत् ॥ ११३ ॥

गिरिश , गिरीश , पण्ढ , कपर्दी, ईश्वर , ऊर्ध्वलिङ्ग , एक-त्रिश-ब्दाभ्या परो दृक् प्रयोज्य —एकदृग् , त्रिदृग् , भालदृग् , एकपाद , ॥ ११० ॥ मृड , अट्टहासी, घनवाहन , अहिर्बुध्न , विरूपाक्ष , विषान्तक , महाव्रती, वह्नि—हिरण्यशब्दाभ्या परो रेतस्शब्दो यथा—वह्निरेता , हिरण्यरेता , शिव , अस्थिधन्वा, पुरुषास्थिमाली, ॥१११॥ व्योमकेश , शिपिविष्ट , भैरव , दिक्—कृत्तिशब्दाभ्या परो वासस्शब्दो यथा—दिग्वासा , कृत्तिवासा , भव , नीललोहित सर्वज्ञ , नाट्यप्रिय , खण्डपर्शु , महत्शब्दात् परे देव-नट ईश्वर शब्दा यथा—महादेव , महानट , महेश्वर , हर , ॥११२॥ पशु—प्रमथ—भूत—उमाशब्देभ्य पर पतिशब्द यथा—पशुपति , प्रमथ-पति , भूतपति , उमापति , पिङ्गशब्दात् परौ जट ईक्षणशब्दौ यथा—पिङ्गजट , पिङ्गेक्षण , पिनाक—शूल—खट्वाङ्ग—गङ्गा—अहि—इन्दु—कपालशब्देभ्य पर भृत् प्रयोज्य यथा—पिनाकभृत्, शूलभृत्, खट्वाङ्गभृत्, गङ्गाभृत्, अहिभृत्, इन्दुभृत्, कपालभृत् ॥११३॥

वित्त रिक्थ स्वापतेय राः सारं विभवो वसु ॥ १०५ ॥
द्युम्न द्रव्य पृक्थमृक्थं स्वमृक्ण द्रविणं धनम् ।
हिरण्यार्थौ निधान तु कुनाभिः शेवधिर्निधिः ॥१०६॥
महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो नव ॥ १०७ ॥
यक्षः पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि ।
किनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ १०८ ॥

शम्भुः शर्वः स्थाणुरीशान ईशो
रुद्रोड्डीशौ वामदेवो वृषाङ्कः ।
कण्ठेकाल शंकरो नीलकण्ठः
श्रीकण्ठोग्रौ धूर्जटिर्भीमभर्गौ ॥ १०९ ॥
मृत्युञ्जयः पञ्चमुखोऽष्टमूर्त्तिः
श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीशः ।

त्रय कुबेरपुर्यो ॥ नलकूनर, एक कुबेरपुत्रस्य ॥ वित्तम्, रिक्थम्, स्वापतेयम्, रा (पु० स्त्री०), सारम्, विभव, वसु, ॥ १०५ ॥ द्युम्नम्, द्रव्यम्, पृक्थम्, ऋक्थम्, स्वम् (पु० न०), ऋक्णम्, द्रविणम्, धनम्, हिरण्यम्, अर्थ, सप्तदश द्रव्यस्य ॥ निधानम्, कुनाभि (पु०), शेवधि (पु० न०), निधि (पु०), चत्वारि सामान्यतो निधे ॥ १०६ ॥ महापद्म, पद्म (पु० न०), शङ्ख, मकर, कच्छप, मुकुन्द, कुन्द, नील, चर्च, "खर्व" नवाना निधिविशेषाणाम् एकैकम् ॥ १०७ ॥ यक्ष, पुण्यजन, राजा, गुह्यक, वटवासी, पञ्च यक्षस्य ॥ किंनर, किंपुरुष, तुरङ्गवदन, मयु, चत्वारि किंनरस्य ॥ १०८ ॥ शम्भु, शर्व, स्थाणु, ईशान, ईश, रुद्र, उड्डीश, वामदेव, वृषाङ्क, कण्ठेकाल, शंकर, नीलकण्ठ, श्रीकण्ठ, उग्र, धूर्जटि, भीम, भर्ग, ॥ १०९ ॥ मृत्युञ्जय, पञ्चमुख, अष्टमूर्ति, श्मशानवेश्मा,

पण्ढः कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग
एकत्रिदृग्भालदृगेकपादः ॥ ११० ॥
मृडोऽट्टहासी घनवाहनोहि-
र्बुध्नो विरूपाक्षविषान्तकौ च।
महाव्रती वह्निहिरण्यरेताः
शिवोऽस्थिधन्वा पुरुषास्थिमाली ॥ १११ ॥
स्याद् व्योमकेशः शिपिविष्टभैरवौ
दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।
सर्वज्ञनाट्यप्रियखण्डपर्शवो
महापरा देवनटेश्वरा हरः ॥ ११२ ॥
पशुप्रमथभूतोमापतिः पिङ्गजटेक्षणः ।
पिनाकशूलखट्वाङ्गगङ्गाहीन्दुकपालभृत् ॥ ११३ ॥

गिरिश , गिरीश , पण्ढ , कपर्दी, ईश्वर , ऊर्ध्वलिङ्ग , एक–त्रिश ब्दाभ्या परो दृक् प्रयोज्य —एकदृग् , त्रिदृग् , भालदृग् , एकपाद , ॥ ११० ॥ मृड , अट्टहासी, घनवाहन , अहिर्बुध्न , विरूपाक्ष , विषान्तक , महाव्रती, वह्नि–हिरण्यशब्दाभ्या परो रेतस्शब्दो यथा–वह्निरेता , हिरण्यरेता , शिव , अस्थिधन्वा, पुरुषास्थिमाली, ॥१११॥ व्योमकेश , शिपिविष्ट , भैरव , दिक्–कृत्तिशब्दाभ्या परो वासस्शब्दो यथा—दिग्वासा , कृत्तिवासा , भव , नीललोहित सर्वज्ञ , नाट्यप्रिय , खण्डपर्शु , महत्शब्दात् परे देव नट ईश्वर-शब्दा यथा—महादेव , महानट , महेश्वर , हर , ॥११२॥ पशु–प्रमथ–भूत–उमाशब्देभ्य पर पतिशब्द यथा—पशुपति , प्रमथ-पति , भूतपति , उमापति , पिङ्गशब्दात् परौ जट ईक्षणशब्दौ यथा–पिङ्गजट , पिङ्गेक्षण , पिनाक–शूल–खट्वाङ्ग–गङ्गा–अहि–इन्दु–कपालशब्देभ्य पर भृत् प्रयोज्य यथा—पिनाकभृत्, शूलभृत्, खट्वाङ्गभृत्, गङ्गाभृत्, अहिभृत्, इन्दुभृत्, कपालभृत् ॥११३॥

वित्त रिक्थं स्वापतेय राः सारं विभवो वसु ॥ १०५ ॥
द्युम्नं द्रव्यं पृक्थमृक्थं स्वमृक्णं द्रविणं धनम् ।
हिरण्यार्थौ निधानं तु कुनाभिः शेवधिर्निधिः ॥१०६॥
महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो नव ॥ १०७ ॥
यक्षः पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि ।
किनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ १०८ ॥

शम्भुः शर्व. स्थाणुरीशान ईशो
रुद्रोड्डीशौ वामदेवो वृषाङ्कः ।
कण्ठेकाल शंकरो नीलकण्ठः
श्रीकण्ठोग्रौ धूर्जटिर्भीमभर्गौ ॥ १०९ ॥
मृत्युञ्जयः पञ्चमुखोऽष्टमूर्त्तिः
श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीशः ।

अथ कुबेरपुर्यो ॥ नलकूबर , एक कुबेरपुत्रस्य ॥ वित्तम् , रिक्थम् , स्वापतेयम् , रा (पु० स्त्री०), सारम् , विभव , वसु, ॥ १०५ ॥ द्युम्नम् , द्रव्यम् , पृक्थम् , ऋक्थम् , स्वम् (पु० न०), ऋक्णम् , द्रविणम् , धनम् , हिरण्यम् , अर्थ , सप्तदश द्रव्यस्य ॥ निधानम् , कुनाभि (पु०), शेवधि (पु० न०), निधि (पु०), चत्वारि सामान्यतो निधे ॥ १०६ ॥ महापद्म , पद्म (पु० न०), शङ्ख , मकर , कच्छप , मुकुन्द , कुन्द , नील , चर्च , "खर्व" नवाना निधिविशेषाणाम् एकैकम् ॥ १०७ ॥ यक्ष, पुण्यजन , राजा, गुह्यक , वटवासी, पञ्च यक्षस्य ॥ किनर , किंपुरुष , तुरङ्गवदन , मयु , चत्वारि किनरस्य ॥ १०८ ॥ शम्भु , शर्व , स्थाणु , ईशान , ईश , रुद्र , उड्डीश , वामदेव , वृषाङ्क , कण्ठेकाल , शङ्कर , नीलकण्ठ , श्रीकण्ठ , उग्र , धूर्जटि , भीम , भर्ग , ॥ १०९ ॥ मृत्युञ्जय , पञ्चमुख , अष्टमूर्ति , श्मशानवेश्मा,

दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजार्या कुमारी ॥ ११७ ॥
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥
निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।
तस्याः सिंहो मनस्ताल[1] सख्यौ तु विजया जया॥११९॥
चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥१२० ॥
हेरम्बो गणविघ्नेश पर्शुपाणिर्विनायकः ।
द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥
स्कन्दः स्वामी महासेन. सेनानीः शिखिवाहन' ।

अम्बिका, त्र्यम्बका, उमा, दुर्गा, चण्डी, सिंहयाना, मृडानी, कात्यायनी, दक्षजा, आर्या, कुमारी ॥ ११७ ॥ सती, शिवा, "शिवी" महादेवी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, भवानी, कृष्ण-मैनाक-शब्दाभ्या पर स्वसृशब्द —कृष्णस्वसा, मैनाकस्वसा, मेना-अद्रिशब्दाभ्या पर जाशब्द —मेनाजा, अद्रिजा, ईश्वरा, "ईश्वरी" ॥ ११८ ॥ निशुम्भ-शुम्भ-महिषशब्देभ्य पर मथनी-शब्द —निशुम्भमथनी, शुम्भमथनी, महिषमथनी, भूतनायिका, द्वात्रिंशद् गौर्या ॥ मनस्ताल, एक गौरीवाहनसिंहस्य ॥ विजया, जया, द्वयो गौरीसख्योरेकैकम् ॥ ११९ ॥ चामुण्डा, चर्चिका, चर्ममुण्डा, मार्जारकर्णिका, कर्णमोटी, महागन्धा, भैरवी, कपालिनी, अष्टौ चामुण्डाया [महाचण्डी, चण्डमुण्डा] ॥ १२० ॥ हेरम्ब, गण विघ्नशब्दाभ्या पर ईशशब्दो यथा—गणेश, विघ्नेश, पर्शुपाणि, विनायक, द्वैमातुर, गजास्य, एकदन्त, लम्बोदर, आखुग, दश गणेशस्य [पृश्निगर्भ, पृश्निशृङ्ग, द्विशरीर, त्रिधातुर, हस्तिमह, विपाणान्त] ॥ १२१ ॥ स्कन्द, स्वामी,

[1] 'निशुम्भशुम्भमहिषमर्दिनी' इति पाठान्तरम् ।

गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखाऽसुहृत् ।
कपर्दोऽस्य जटाजूटः खट्वाङ्गस्तु सुखंगणः ॥ ११४ ॥
पिनाक स्यादाजगवमजकावं च तद्धनुः ।
ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त प्रमथाः पार्षदा गणाः ॥११५॥
लघिमा वशितेशित्व प्राकाम्यं महिमाणिमा ।
यत्रकामावसायित्व प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥
गौरी काली पार्वती मातृमाता-
पर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।

गज—पूष—पुर—अनङ्ग—काल—अन्धक—मखशब्देभ्य पर असुहृत् शब्द प्रयोज्य —गजासुहृत्, पूपासुहृत्, पुरासुहृत्, अनङ्गासुहृत्, कालासुहृत्, अन्धकासुहृत्, मखासुहृत्, सप्तसप्तति शकरस्य [नन्दिवर्धन । बहुरूप सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजित ॥ कङ्कटीको गुह्यगुरुर्भगनेत्रान्तक खरु ॥ १ ॥ परिणाहो दशबाहु सुभगोऽनेकलोचन ॥ गोपालो वरवृद्धोऽहिपर्यङ्क पांसुचन्दन ॥ २ ॥ कूटकृद् मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बक ॥ कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽक्षतस्वन ॥ ३ ॥ उन्मत्तवेष शनर सिताङ्गो धर्मवाहन ॥ महाकान्तो वह्निनेत्र स्त्रीदेहार्धो नृवेष्टन ॥ ४ ॥ महानादो नराधारो भूरिरेको दशोत्तम ॥ जोटी जोटीङ्गोऽर्धकूट समिरो धूम्रयोगिनौ ॥ ५ ॥] ॥ कपर्द , एक शकरजटाबन्धस्य ॥ खट्वाङ्ग (पु० न०), सुखगण , द्वे आयुधविशेषस्य ॥ ११४ ॥ पिनाक (पु० न०), आजगवम्, अजकावम्, "अजगवम्, अजकवम्" त्र्यं शकरधनुष ॥ ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा, सप्तानां मातृणामेकैकम् ॥ प्रमथा , पार्षदा , "पारिषदा , पारिषद्या , पार्षद्या ," गणा , त्रीणि शकरानुचराणाम् ॥ ११५ ॥ लघिमा, वशिता, ईशित्वम्, प्राकाम्यम्, महिमा, अणिमा, यत्रकामावसायित्वम्, प्राप्ति , अष्टविधैश्वर्यस्यैकैकम् , ॥ ११६ ॥ गौरी, काली, पार्वती, मातृमाता, अपर्णा, रुद्राणी,

दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजार्या कुमारी ॥ ११७ ॥
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥
निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।
तस्याः सिंहो मनस्तालः सख्यौ तु विजया जया ॥ ११९ ॥
चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥ १२० ॥
हेरम्बो गणविघ्नेश पर्शुपाणिर्विनायकः ।
द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥
स्कन्दः स्वामी महासेनः सेनानीः शिखिवाहन[1] ।

अम्बिका, त्र्यम्बका, उमा, दुर्गा, चण्डी, सिंहयाना, मृडानी, कात्यायनी, दक्षजा, आर्या, कुमारी ॥ ११७ ॥ सती, शिवा, "शिवी" महादेवी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, भवानी, कृष्ण–मैनाक-शब्दाभ्या पर स्वसृशब्द —कृष्णस्वसा, मैनाकस्वसा, मेना–अद्रिशब्दाभ्या पर जाशब्द —मेनाजा, अद्रिजा, ईश्वरा, "ईश्वरी" ॥ ११८ ॥ निशुम्भ–शुम्भ–महिषशब्देभ्य पर मथनी-शब्द —निशुम्भमथनी, शुम्भमथनी, महिषमथनी, भूतनायिका, द्वात्रिंशद् गौर्याः ॥ मनस्ताल , एक गौरीवाहनसिंहस्य ॥ विजया, जया, द्वयो गौरीसख्योरेकैकम् ॥ ११९ ॥ चामुण्डा, चर्चिका, चर्म-मुण्डा, मार्जारकर्णिका, कर्णमोटी, महागन्धा, भैरवी, कपालिनी, अष्टौ चामुण्डाया [महाचण्डी, चण्डमुण्डा] ॥ १२० ॥ हेरम्ब , गण-विघ्नशब्दाभ्या पर ईशशब्दो यथा—गणेश , विघ्नेश , पर्शु-पाणि , विनायक , द्वैमातुर , गजास्य , एकदन्त , लम्बोदर , आखुग , दश गणेशस्य [पृश्निगर्भ , पृश्निशृङ्ग , द्विशरीर , त्रिधातुक , हस्तिमख , विषाणान्त] ॥ १२१ ॥ स्कन्द , स्वामी,

---

१ "निशुम्भशुम्भमहिषमर्दिनी इति पाठान्तरम् ।

गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखाऽसुहृत् ।
कपर्दोऽस्य जटाजूटः खट्वाङ्गस्तु सुखंगणः ॥ ११४ ॥
पिनाकं स्यादाजगवमजकावं च तद्धनुः ।
ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त प्रमथाः पार्षदा गणाः ॥११५॥
लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाणिमा ।
यत्रकामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥
गौरी काली पार्वती मातृमाता-
पर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।

गज—पूष—पुर—अनङ्ग—काल—अन्धक—मखशब्देभ्य पर असुहृत् शब्द प्रयोज्य —गजासुहृत्, पूषासुहृत्, पुरासुहृत्, अनङ्गासुहृत्, कालासुहृत्, अन्धकासुहृत्, मखासुहृत्, सप्तसप्तति शङ्करस्य [नन्दिवर्धन । बहुरूप सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजित ॥ कङ्कटीको गुहगुरुर्भगनेत्रान्तक खरु ॥ १ ॥ परिणाहो दशबाहु सुभगोऽनेकलोचन ॥ गोपालो वरवृद्धोऽहिपर्यङ्क पासुचन्दन ॥ २ ॥ कुदकुदु मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बक ॥ कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽक्षतस्तन ॥ ३ ॥ उन्मत्तवेप शबर सिताङ्गो धर्मवाहन ॥ महाकान्तो वह्निनेत्र स्त्रीदेहार्धो नृवेष्टन ॥ ४ ॥ महानादो नराधारो भूरिरेको दशोत्तम ॥ जोटी जोटीङ्गोऽर्धकूट समिरो धूम्रयोगिनौ ॥ ५ ॥] ॥ कपर्द , एक शङ्करजटाबन्धस्य ॥ खट्वाङ्ग (पु० न०), सुखगण , द्वे आयुधविशेषस्य ॥ ११४ ॥ पिनाक (पु० न०), आजगवम्, अजकावम्, "अजगवम्, अजकवम्" त्रय शङ्करधनुष ॥ ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा, सप्तानां मातॄणामेकैकम् ॥ प्रमथा , पार्षदा , "पारिषदा , पारिषद्या , पार्षद्या ," गणा , त्रीणि शङ्करानुचराणाम् ॥ ११५ ॥ लघिमा, वशिता, ईशित्वम्, प्राकाम्यम्, महिमा, अणिमा, यत्रकामावसायित्वम्, प्राप्ति , अष्टविधैश्वर्यस्यैकैकम्, ॥ ११६ ॥ गौरी, काली, पार्वती, मातृमाता, अपर्णा, रुद्राणी,

दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजार्या कुमारी ॥ ११७ ॥
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥
निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।
तस्याः सिंहो मनस्तालः सख्यौ तु विजया जया॥११९॥
चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥१२० ॥
हेरम्बो गणविघ्नेशः पर्शुपाणिर्विनायकः ।
द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥
स्कन्दः स्वामी महासेनः सेनानीः शिखिवाहनः ।

अम्बिका, त्र्यम्बका, उमा, दुर्गा, चण्डी, सिंहयाना, मृडानी, कात्यायनी, दक्षजा, आर्या, कुमारी ॥ ११७ ॥ सती, शिवा, "शिवी" महादेवी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, भवानी, कृष्ण-मैनाक-शब्दाभ्या पर स्वसृशब्द —कृष्णस्वसा, मैनाकस्वसा, मेना-अद्रिशब्दाभ्या पर जाशब्द —मेनाजा, अद्रिजा, ईश्वरा, "ईश्वरी" ॥ ११८ ॥ निशुम्भ-शुम्भ-महिषशब्देभ्य पर मथनी-शब्द —निशुम्भमथनी, शुम्भमथनी, महिषमथनी, भूतनायिका, द्वात्रिंशद् गौर्या ॥ मनस्ताल, एक गौरीवाहनसिंहस्य ॥ विजया, जया, द्वयो गौरीसख्योरेकैकम् ॥ ११९ ॥ चामुण्डा, चर्चिका, चर्ममुण्डा, मार्जारकर्णिका, कर्णमोटी, महागन्धा, भैरवी, कपालिनी, अष्टौ चामुण्डाया [महाचण्डी, चण्डमुण्डा] ॥ १२० ॥ हेरम्ब, गण विघ्नश-दाभ्या पर ईशशब्दो यथा—गणेश, विघ्नेश, पर्शुपाणि, विनायक, द्वैमातुर, गजास्य, एकदन्त, लम्बोदर, आखुग, दश गणेशस्य [पृश्निगर्भ, पृश्निशृङ्ग, द्विशरीर, त्रिधातुर, हस्तिमुख, विषाणान्त] ॥ १२१ ॥ स्कन्द, स्वामी,

---

१ 'निशुम्भशुम्भमहिषमर्दिनी' इति पाठान्तरम् ।

गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखाऽसुहृत् ।
कपर्दोऽस्य जटाजूटः खट्वाङ्गस्तु सुखंगणः ॥ ११४ ॥
पिनाकं स्यादाजगवमजकावं च तद्धनुः ।
ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त प्रमथाः पार्षदा गणाः ॥११५॥
लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाणिमा ।
यत्रकामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥
गौरी काली पार्वती मातृमाता-
पर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।

गज–पूष–पुर–अनङ्ग–काल–अन्धक–मखशब्देभ्य पर असुहृत् शब्द प्रयोज्य —गजासुहृत्, पूषासुहृत्, पुरासुहृत्, अनङ्गासुहृत्, कालासुहृत्, अन्धकासुहृत्, मखासुहृत्, सप्तसप्तति शंकरस्य [नन्दिवर्धन । बहुरूप सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजित ॥ कङ्कटीको गुहगुरुर्भगनेत्रान्तक खरु ॥ १ ॥ परिणाहो दशबाहु सुभगोऽनेकलोचन ॥ गोपालो वरवृद्धोऽहिपर्यङ्क पांसुचन्दन ॥ २ ॥ कूटकृद् मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बक ॥ कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽक्षतस्वन ॥ ३ ॥ उन्मत्तवेष शबर सिताङ्गो धर्मवाहन ॥ महाकान्तो वह्निनेत्र स्त्रीदेहार्धो नृवेष्टन ॥ ४ ॥ महानादो नराधारो भूरिरेको दशोत्तम ॥ जोटी जोटीङ्गोऽर्धकूट समिरो धूम्रयोगिनी ॥ ५ ॥] ॥ कपर्द , एक शंकरजटाबन्धस्य ॥ खट्वाङ्ग (पु० न०), सुखगण , द्वे आयुधविशेषस्य ॥ ११४ ॥ पिनाक (पु० न०), आजगवम् , अजकावम् , "अजगवम् , अजकवम्" त्रय शंकरधनुष ॥ ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा, सप्तानां मातृणामेकैक्म् ॥ प्रमथा , पार्षदा., "पारिषदा , पारिषद्या , पार्षद्या ," गणा , त्रीणि शंकरानुचराणाम् ॥ ११५ ॥ लघिमा, वशिता, ईशित्वम् , प्राकाम्यम् , महिमा, अणिमा, यत्रकामावसायित्वम् , प्राप्ति , अष्टविधैश्वर्यस्यैकैकम् , ॥ ११६ ॥ गौरी, काली, पार्वती, मातृमाता, अपर्णा, रुद्राणी,

दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-
कात्यायन्यौ दक्षजार्या कुमारी ॥ ११७ ॥
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥
निशुम्भशुम्भमहिपमथनी भूतनायिका ।
तस्याः सिंहो मनस्तालः सख्यौ तु विजया जया ॥ ११९ ॥
चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥ १२० ॥
हेरम्बो गणविघ्नेशः पर्शुपाणिर्विनायकः ।
द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥
स्कन्दः स्वामी महासेनः सेनानीः शिखिवाहनः ।

अम्बिका, त्र्यम्बका, उमा, दुर्गा, चण्डी, सिंहयाना, मृडानी, कात्यायनी, दक्षजा, आर्या, कुमारी ॥ ११७ ॥ सती, शिवा, "शिवी" महादेवी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, भवानी, कृष्ण–मैनाक-शब्दाभ्यां परं स्वसृशब्द —कृष्णस्वसा, मैनाकस्वसा, मेना–अद्रिशब्दाभ्यां परं जाशब्द —मेनाजा, अद्रिजा, ईश्वरा, "ईश्वरी" ॥ ११८ ॥ निशुम्भ–शुम्भ–महिषशब्देभ्य परं मथनी-शब्द –निशुम्भमथनी, शुम्भमथनी, महिषमथनी, भूतनायिका, द्वात्रिंशद् गौर्याः ॥ मनस्ताल , एकं गौरीवाहनसिंहस्य ॥ विजया, जया, द्वयो गौरीसख्योरेकैकम् ॥ ११९ ॥ चामुण्डा, चर्चिका, चर्ममुण्डा, मार्जारकर्णिका, कर्णमोटी, महागन्धा, भैरवी, कपालिनी, अष्टौ चामुण्डायाः [महाचण्डी, चण्डमुण्डा] ॥ १२० ॥ हेरम्ब , गण विघ्नशब्दाभ्यां परं ईशशब्दो यथा–गणेश , विघ्नेश , पर्शुपाणि , विनायक , द्वैमातुर , गजास्य , एकदन्त , लम्बोदर , आखुग , दश गणेशस्य [पृश्निगर्भ , पृश्निशृङ्ग , द्विशरीर , त्रिधातुक , हस्तिमल्ल , विषाणान्त] ॥ १२१ ॥ स्कन्द , स्वामी,

---

१ "निशुम्भशुम्भमहिषमर्दिनी' इति पाठान्तरम् ।

पाण्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृत्तिकासुतः ॥ १२२ ॥
द्वादशाक्षो महातेजाः कुमारः पण्मुखो गुहः ।
विशाखः शक्तिभृत् क्रौञ्चतारकारिः शराग्निभूः॥१२३॥
भृङ्गी भृङ्गिरिटिर्भृङ्गिरीटिर्नाड्यस्थिविग्रहः ।
कूष्माण्डके केलिकिलो नन्दीशे तण्डुनन्दिनौ ॥१२४॥
द्रुहिणो विरञ्चिर्द्रुघणो विरञ्चः
परमेष्ठ्यजोऽष्टश्रवणः स्वयंभूः ।
कमनः कविः सात्त्विकवेदगर्भौ
स्थविरः शतानन्दपितामहौ कः ॥ १२५ ॥
धाता विधाता विधिवेधसौ ध्रुवः
पुराणगो हंसगविश्वरेतसौ ।

महासेन, सेनानी, शिखिवाहन, पाण्मातुर, ब्रह्मचारी, गङ्गा—उमा—कृत्तिकाशब्देभ्य पर सुतशब्द —गङ्गासुत, उमासुत, कृत्तिकासुत, ॥ १२२ ॥ द्वादशाक्ष, महातेजा, कुमार, पण्मुख, गुह, विशाख, शक्तिभृत्, क्रौञ्च-तारकशब्दाभ्या पर अरिशब्दो यथा—क्रौञ्चारि, तारकारि, शर-अग्निशब्दाभ्या परो भूशब्द —शरभू, अग्निभू, एकविंशति स्कन्दस्य [सिद्धसेन, वैजयन्त, बालचर्य, दिगम्बर, करवीरक] ॥ १२३ ॥ भृङ्गी, भृङ्गिरिटि, भृङ्गिरीटि, नाडी-अस्थिशब्दाभ्या परो विग्रहशब्दो यथा—नाडीविग्रह, अस्थिविग्रह, पञ्च भृङ्गिगणस्य [चर्मी]॥ कूष्माण्डक, केलिकिल, द्वे कूष्माण्डकगणस्य ॥ नन्दीश, तण्डु, नन्दी, त्रय नन्दिसञ्ज्ञकगणस्य ॥ १२४ ॥ द्रुहिण, विरञ्चि, द्रुघण, विरिञ्च, परमेष्ठी, अज, अष्टश्रवण, स्वयभू, कमन, कवि, सात्विक, वेदगर्भ, स्थविर, शतानन्द, पितामह, क ॥ १२५ ॥ धाता, विधाता, विधि, वेधा, ध्रुव, पुराणग, हंसग, विश्वरेता, प्रजापति, ब्रह्म (पु०

---

१ हंसवद्, वौ का ।

प्रजापतिर्ब्रह्म चतुर्मुखो भवा-
न्तकृज्जगत्कर्तृसरोरुहासनौ ॥ १२६ ॥
शंभुः शतधृतिः स्रष्टा सुरज्येष्ठो विरिञ्चनः ।
हिरण्यगर्भो लोकेशो नाभिपद्मात्मभूरपि ॥ १२७ ॥
विष्णुर्जिष्णुजनार्दनौ हरिहृषीकेशाच्युताः केशवो
दाशार्हः पुरुषोत्तमोऽधिशयनोपेन्द्रावजेन्द्रानुजौ ।
विष्वक्सेननरायणौ जलशयो नारायणः श्रीपति—
र्दैत्यारिश्च पुराणयज्ञपुरुषस्तार्क्ष्यध्वजोधोक्षजः ॥१२८॥
गोविन्दषड्बिन्दुमुकुन्दकृष्णा
वैकुण्ठपद्मेशयपद्मनाभाः ।
वृषाकपिर्माधववासुदेवौ
विश्वंभर श्रीधरविश्वरूपौ ॥ १२९ ॥
दामोदरः शौरिसनातनौ विधुः
पीताम्बरो मार्जजिनौ कुमोदकः ।

न०), चतुर्मुख , भवान्तकृत्, जगत्कर्ता, सरोरुहासन , ॥ १२६ ॥ शंभु , शतधृति , स्रष्टा, सुरज्येष्ठ , विरिञ्चन , हिरण्यगर्भ , लोकेश , नाभि–पद्म–आत्मन्शब्देभ्य पर भूशब्द —नाभिभू , पद्मभू , आत्मभू , चत्वारिंशद् ब्रह्मण [क्षेत्रज्ञ , पुरुष , सनत्] ॥ १२७ ॥ विष्णु , जिष्णु , जनार्दन , हरि ,हृषीकेश , अच्युत , केशव , दाशार्ह , पुरुषोत्तम , अधिशयन , उपेन्द्र , अज , इन्द्रानुज , विष्वक्सेन , नरायण , जलशय , नारायण , श्रीपति , दैत्यारि , पुराण–यज्ञशब्दाभ्या पर पुरुषशब्द — पुराणपुरुष , यज्ञपुरुष , तार्क्ष्यध्वज , अधोक्षज , ॥ १२८ ॥ गोविन्द , षड्बिन्दु , मुकुन्द , कृष्ण , वैकुण्ठ , पद्मेशय , पद्मनाभ , वृषाकपि , माधव , वासुदेव , विश्वंभर , श्रीधर , विश्वरूप ॥ १२९ ॥ दामोदर , शौरि , सनातन , विधु , पीताम्बर ,

त्रिविक्रमो जह्नुचतुर्भुजौ पुन-
र्वसुः शतावर्तगदाग्रजौ स्वभूः ॥ १३० ॥
मुञ्जकेशिवनमालिपुण्डरी-
काक्षबभ्रुशशबिन्दुवेधसः ।
पृश्निशृङ्गधरणीधरात्मभू-
पाण्डवायनसुवर्णबिन्दवः ॥ १३१ ॥
श्रीवत्सो देवकीसूनुर्गोपेन्द्रो विष्टरश्रवाः ।
सोमसिन्धुर्जगन्नाथो गोवर्धनधरोऽपि च ॥ १३२ ॥
यदुनाथो गदाशार्ङ्गचक्रश्रीवत्सशङ्खभृत् ।

मार्जे, जिन, कुमोदक, त्रिविक्रम, जह्नु, चतुर्भुज, पुनर्वसु शतावर्त, गदाग्रज, स्वभू, ॥ १३० ॥ मुञ्जकेशी, वनमालि पुण्डरीकाक्ष, बभ्रु, शशबिन्दु, वेधा, पृश्निशृङ्ग, धरणीधर आत्मभू, पाण्डवायन, सुवर्णबिन्दु, ॥ १३१ ॥ श्रीवत्स देवकीसूनु, गोपेन्द्र, विष्टरश्रवा, सोमसिन्धु, जगन्नाथ गोवर्धनधर ॥ १३२ ॥ यदुनाथ, गदा–शार्ङ्ग–चक्र–श्रीवत्स शङ्खशब्देभ्य पर भृत्शब्द —गदाभृत्, शार्ङ्गभृत्, चक्रभृत् श्रीवत्सभृत्, शङ्खभृत्, पञ्चसप्ततिर्विष्णो ।

[नारायणे तीर्थपाद पुण्यश्लोको बलिन्दम ।
उरुक्रमोरुगायौ च तमोघ्न श्रवणोपि च ॥ १ ॥
उदारथिर्लतापर्ण सुभद्र पाशुजालिक ।
चतुर्व्यूहो नवव्यूहो नवशक्ति षडङ्गजित् ॥ २ ॥
द्वादशमूल शतको दशावतार एकदृक् ।
हिरण्यकेश सोमोऽहिस्त्रिधामा त्रिककुन् त्रिपात् ॥ ३
मानस्वर पराविद्ध पृश्निगर्भोऽपराजित ।
हिरण्यनाभ श्रीगर्भो वृषोत्साह सहस्रजित् ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वकर्मा यज्ञधरो धर्मनेमिरसंवृत ।
पुरुषो योगनिद्रालु खण्डाम्य शरिकान्वितो ॥ ५ ॥

मधुधेनुकचाणूरपूतनायमलार्जुनाः ॥ १३३ ॥
कालनेमिहयग्रीवशकटारिष्टकैटभाः ।
कंसकेशिमुराः साल्वमैन्दद्विविदराहवः ॥ १३४ ॥
हिरण्यकशिपुर्बाण कालीयो नरको बलिः ।
शिशुपालश्चास्य वध्या वैनतेयस्तु वाहनम् ॥ १३५ ॥

कालकुण्ठो वरारोह श्रीकरो वायुवाहन ।
वर्धमानश्चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहवपुरव्यय ॥ ६ ॥
कपिलो भद्रकपिल सुषेण समितिंजय ।
क्रतुधामा वासुभद्रो वहुरूपो महाक्रम ॥ ७ ॥
विधाता धार एकाङ्गो वृषाक्ष सुरूपोऽक्षज ।
रन्तिदेव सिन्धुवृषो जितमन्युर्वृकोदर ॥ ८ ॥
महाशृङ्गो रत्नबाहु पुष्पहासो महातपा ।
लोकनाभ सूक्ष्मनाभो धर्मनाभ पराक्रम ॥ ९ ॥
पद्महासो महाहम पद्मगर्भ सुरोत्तम ।
शतवीरो महामायो ब्रह्मनाभ सरीसृप ॥ १० ॥
वृन्दाङ्कोऽधोमुखो धन्वी सुधन्वा विश्वभुक् स्थिर ।
शतानन्द गरुडश्चापि यवनारि प्रमर्दन ॥ ११ ॥
यज्ञनेमिर्लोहिताक्ष एकपाद् द्विपद कपि ।
एकशृङ्गो यमकील आसन्द शिवकीर्तन ॥१२॥
शङ्खवंश श्रीवराह सदायोगी सुयामुन ॥]

मधु, धेनुक, चाणूर, पूतना, यमलार्जुनौ, ॥ १३३ ॥ कालनेमि, हयग्रीव, शकट, अरिष्ट, कैटभ, कंस, केशी, मुर, साल्व, मैन्द, द्विविद, राहु, ॥ १३४ ॥ हिरण्यकशिपु, बाण, कालीय, नरक, बलि, शिशुपाल, त्रयोविंशतेर्विष्णोर्वध्यानामेकैकम्। मध्वादित्रयोविंशतिशब्देभ्य शत्रुवाचकशब्द प्रयुज्यते तर्हि विष्णोर्नामानि स्यु । यथा—मधुरिपु, मुरारि, इत्यादि ॥ वैनतेय,

त्रिविक्रमो जह्नुचतुर्भुजौ पुन-
वंसुः शतावर्तगदाग्रजौ स्वभूः ॥ १३० ॥
मुञ्जकेशिवनमालिपुण्डरी-
काक्षबभ्रुशशबिन्दुवेधसः ।
पृश्निशृङ्गधरणीधरात्मभू-
पाण्डवायनसुवर्णबिन्दवः ॥ १३१ ॥
श्रीवत्सो देवकीसूनुर्गोपेन्द्रो विष्टरश्रवाः ।
सोमसिन्धुर्जगन्नाथो गोवर्धनधरोऽपि च ॥ १३२ ॥
यदुनाथो गदाशार्ङ्गचक्रश्रीवत्सशङ्खभृत् ।

मार्ज , जिन , कुमोदक , त्रिविक्रम , जह्नु , चतुर्भुजः, पुनर्वसु शतावर्त , गदाग्रज , स्वभू , ॥ १३० ॥ मुञ्जकेशी, वनमाली पुण्डरीकाक्ष , बभ्रु , शशबिन्दु , वेधा , पृश्निशृङ्ग , धरणीधर आत्मभू , पाण्डवायन , सुवर्णबिन्दु , ॥ १३१ ॥ श्रीवत्स देवकीसूनु , गोपेन्द्र , विष्टरश्रवा , सोमसिन्धु , जगन्नाथ गोवर्धनधर ॥ १३२ ॥ यदुनाथ , गदा–शार्ङ्ग–चक्र–श्रीवत्स–शङ्खशब्देभ्य पर भृत्शब्द —गदाभृत्, शार्ङ्गभृत्, चक्रभृत्, श्रीवत्सभृत्, शङ्खभृत्, पञ्चसप्ततिर्विष्णो ।

[नारायणे तीर्थपाद पुण्यश्लोको बलिन्दम ।
उरुक्रमोरुगायौ च तमोघ्न श्रवणोपि च ॥ १ ॥
उदारधिर्लेतापर्ण सुभद्र पाशुजालिक ।
चतुर्व्यूहो रवव्यूहो नवशक्ति षडङ्गजित् ॥ २ ॥
द्वादशमूल शतको दशावतार एकदृक् ।
हिरण्यकेश सोमोऽहिस्त्रिधामा त्रिककुन् त्रिपात् ॥ ३ ॥
मानस्वर पराविद्ध पृश्निगर्भोऽपराजित ।
हिरण्यनाभ श्रीगर्भो वृषोत्साह सहस्रजित् ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वकर्मा यज्ञधरो धर्मनेमिरसंवृत ।
पुरुषो योगनिद्रालु खण्डपरशु शम्बिकान्तिकौ ॥ ५ ॥

हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयापि च ॥ १४० ॥
मदनो जराभीरुरनङ्गमन्मथौ
कमनः कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गजः ।
मधुदीपमारौ मधुसारथिः स्मरो
विषमायुधो दर्पककामहृच्छयाः ॥ १४१ ॥
प्रद्युम्नः श्रीनन्दनश्च कन्दर्पः पुष्पकेतनः ।
पुष्पाण्यस्येषुचापास्त्राण्यरी शवरशूर्पकौ ॥ १४२ ॥
केतनं मीनमकरौ बाणाः पञ्च रतिः प्रिया ।
मनःशृङ्गारसकल्पात्मानो योनिः सुहृद् मधुः ॥ १४३ ॥

कमला, इन्दिरा, हरिप्रिया, पद्मवासा, क्षीरोदतनया, चतुर्दश लक्ष्म्या [भर्भरी, विष्णुशक्ति, क्षीराब्धिमानुषी] ॥ १४० ॥ मदन, जराभीरु, अनङ्ग, मन्मथ, कमन, अनन्यज, अङ्गज, मधुदीप, मार, मधुसारथि, स्मर, विषमायुध, दर्पक, काम, हृच्छय, ॥ १४१ ॥ प्रद्युम्न, श्रीनन्दन, कन्दर्प, पुष्पकेतन, विंशतिर्मदनस्य [कन्तु, यौवनोद्भेद, शिखिमृत्यु, महोत्सव, शमान्तक, सर्वधन्वी, रागरज्जु, प्रकर्षक, मनोदाही, मथन]॥ अस्य कामस्य इषु, चापम, अस्त्रम्, पुष्पाणि एव भवन्ति । तेन पुष्पेषु, पुष्पचाप, पुष्पास्त्र, कुसुमायुध, काम इत्यादि ॥ शवर, "शवर" शूर्पक, द्वौ कामस्य शात्रवौ । तेन शवरारि शूर्पकारि, ॥ १४२ ॥ अस्य केतन ध्वज मीन, मकर, द्वयोर्मदनध्वजयोरेकैकम् ॥ अरविन्दम, अशोकम्, चूतम्, नवमल्लिका, नीलोत्पलम्, कामस्य पञ्चाना बाणानामेकैकम् ॥ अन्यत्र "उन्मादन शोचन च तथा समोहन विदु । शोषण मरण चैव पञ्चबाणा मनोभुव" ॥ १ ॥ "मदनोन्मादनश्चैव मोहन शोषणस्तथा । सदीपन, समाख्याता पञ्चबाणा इमे स्मृता" ॥ २ ॥ रति, एक मदनप्रियाया ॥ मन, शृङ्गार, सकल्प, आत्मा, चतुर्णां कामस्थानानामेकैकम् ॥ मधु, एक मदनमित्रस्य ॥ १४३ ॥ अनिरुद्ध,

शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्योऽङ्कः श्रीवत्सोऽसिस्तु नन्दकः।
गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनः ॥ १३६ ॥
मणिः स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः
वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभि ॥ १३७ ॥
रामो हली मुसलिसात्वतकामपालाः
सङ्कर्षणः प्रियमधुर्बलरौहिणेयौ।
रुक्मिप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल-
लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीशाः॥ १३८॥
बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रजः।
मुसलं त्वस्य सौनन्दं हलं सवर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥
लक्ष्मीः पद्मा रमा या मा ता सा श्रीः कमलेन्दिरा।

एक विष्णुवाहनस्य ॥ १२५॥ पाञ्चजन्य, एक विष्णो शङ्खस्य ॥ श्रीवत्स, एक विष्णुलाञ्छनस्य ॥ नन्दक, एक विष्णुकृपाणस्य ॥ कौमोदकी, "कौमोदकी" एक विष्णोर्गदायाः ॥ शार्ङ्गम्, एक विष्णुचापस्य ॥ सुदर्शन (पु० न०), एक विष्णोश्चक्रस्य ॥१३६॥ स्यमन्तक, एक विष्णो हस्तस्थितमणे ॥ कौस्तुभ, एक विष्णो वक्ष स्थितमणे ॥ वसुदेव, भूकश्यप, दिन्दु, आनकदुन्दुभि, चत्वारि वसुदेवस्य ॥ १३७ ॥ राम, हली, मुसली, सात्वत, कामपाल, सङ्कर्षण, प्रियमधु, बल, रौहिणेय, रुक्मि-प्रलम्ब-यमुनाशब्देभ्य पर भितृशब्द —रुक्मिभिद्, प्रलम्बभिद्, यमुनाभिद्, अनन्त, ताललक्ष्मा, एककुण्डल, सितासित, रेवतीश ॥ १३८ ॥ बलदेव, बलभद्र, नीलवस्त्र, अच्युताग्रज, एकविंशतिर्बलदेवस्य [भद्राङ्ग, फाल, गुप्तचर, बली, प्रलापी, भद्रचलन, पौर, शेषाहिनामभृत्] ॥ सौनन्दम्, एक बलभद्रमुसलस्य ॥ सवर्तकम्, एकं बलदेवहलस्य॥ १३९ ॥ लक्ष्मीः, पद्मा, रामा, ई, आ, "या इत्यखण्ड या" मा, ता, मा, श्री,

१ रमायद, से सा।

महामैत्रो मुनीन्द्रश्च बुद्धा. स्युः सप्त ते त्वमी ॥१४९॥
विपश्यी शिखी विश्वभूः ककुच्छन्दश्च काञ्चनः ।
काश्यपश्च सप्तमस्तु शाक्यसिंहोऽर्कबान्धव   १५०
तथा राहुलसूः सर्वार्थसिद्धो गोतमान्वयः ।
मायाशुद्धोदनसुतो देवदत्ताग्रजश्च सः ॥ १५१ ॥
असुरा दितिदनुजाः पातालौकः सुरारयः ।
पूर्वदेवाः शुक्रशिष्या विद्यादेव्यस्तु षोडश १५२
रोहिणी प्रज्ञप्तिर्वज्रशृङ्खला कुलिशाङ्कुशा ।
चक्रेश्वरी नरदत्ता काल्यथासौ महापरा ॥ १५३ ॥
गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी ।
वैरोट्याऽच्छुप्ता मानसी महामानसिकेति ताः १५४
वाग् ब्राह्मी भारती गौर्गीर्वाणी भाषा सरस्वती ।

धर्मराज , विज्ञानमातृक , महामैत्र , मुनीन्द्र , द्वात्रिंशत् सामान्यबुद्धस्य [भगवान् , योगी, बुध , विज्ञानदेशन , महासत्व , लोकनाथ , बोधि , अर्हन् , सुनिश्चित , गुणाब्धि , विगतद्वन्द्व] ॥ १४९ ॥ विपश्यी, शिखी, विश्वभू , ककुच्छन्द , काञ्चन , काश्यप , षण्णा बुद्धविशेषाणामेकैकम् ॥ शाक्यसिंह , अर्कबान्धव , ॥ १५० ॥ राहुलसू , सर्वार्थसिद्ध , गोतमान्वय , माया–शुद्धोदनशब्दाभ्या पर सुतशब्दो यथा—मायासुत , शुद्धोदनसुत , देवदत्ताग्रज , अष्टौ शाक्यसिंहस्य ॥ १५१ ॥ असुरा , दिति–दनुशब्दाभ्या पर जशब्द —दितिजा , दनुजा , पातालौकस , सुरारय , पूर्वदेवा , शुक्रशिष्या , सप्त असुराणाम् ॥ १५२ ॥ रोहिणी, प्रज्ञप्ति , वज्रशृङ्खला, कुलिशाङ्कुशा, चक्रेश्वरी, नरदत्ता, काली, महाकाली, ॥ १५३ ॥ गौरी, गान्धारी, सर्वास्त्रमहाज्वाला, मानवी, वैरोट्या, अच्छुप्ता, मानसी, महामानसिका, षोडशाना विद्यादेवीनामेकैकम् ॥ १५४ ॥ वाक्, ब्राह्मी, भारती, गौ , गी ,

सुतोऽनिरुद्ध ऋष्याङ्क उपेशो ब्रह्मसूश्च सः ।
गरुडः शाल्मल्यरुणावरजो विष्णुवाहनम् ॥ १४४ ॥
सौपर्णेयो वैनतेयः सुपर्णः
सर्पारातिर्वज्रिजिद् वज्रतुण्ड ।
पक्षिस्वामी काश्यपिः स्वर्णकाय-
स्तार्क्ष्यः कामायुर्गरुत्मान् सुधाहृत् ॥ १४५ ॥
बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रिकालविज्जिन' ।
बोधिसत्वो महाबोधिरार्यः शास्ता तथागतः १४६
पञ्चज्ञान' षडभिज्ञो दशार्हो दशभूमिगः ।
चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञो दशपारमिताधरः ॥ १४७ ॥
द्वादशाक्षो दशबलस्त्रिकायः श्रीघनाद्वयौ ॥
समन्तभद्रः सगुप्तो दयाकूर्चो विनायकः ॥ १४८ ॥
मारलोकस्वजिद् धर्मराजो विज्ञानमातृकः ।

ऋष्याङ्क, उपेश, ब्रह्मसू, चत्वारि मदनसूनो ॥ गरुड, शाल्मली, अरुणावरज, विष्णुवाहनम्, ॥ १४४ ॥ सौपर्णेय, वैनतेय, सुपर्ण, सर्पाराति, वज्रिजित्, वज्रतुण्ड, पक्षिस्वामी, काश्यपि, स्वर्णकाय, तार्क्ष्य, कामायु, गरुत्मान्, सुधाहृत्, सप्तदश गरुडस्य [विपापह, पक्षिसिंह, महापक्ष, महावेग, विशालक, उन्नतीश, स्वमुरभू, शिलानीह, अहिभुक्,] ॥ १४५ ॥ बुद्ध, सुगत, धर्मधातु, त्रिकालविद्, जिन, बोधिसत्व, महाबोधि, आर्य, शास्ता, तथागत, ॥ १४६ ॥ पञ्चज्ञान, षडभिज्ञ, दशार्ह, दशभूमिग, चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञ, दशपारमिताधर., ॥ १४७ ॥ द्वादशाक्ष, दशबल, त्रिकाय, श्रीघन, अद्वय, समन्तभद्र, सगुप्त, दयाकूर्च, विनायक ॥ १४८ ॥ मार-लोक-स्वश देभ्य नित्शब्द —मारजित्, लोकजित्, स्वजित्,

---

१ ज्ञानाढ इत्यपि पाठ ।

महामैत्रो मुनीन्द्रश्च बुद्धाः स्युः सप्त ते त्वमी ॥१४९॥
विपश्यी शिखी विश्वभूः क्रकुच्छन्दश्च काञ्चनः ।
काश्यपश्च सप्तमस्तु शाक्यसिंहोऽर्कबान्धव १५०
तथा राहुलसूः सर्वार्थसिद्धो गोतमान्वयः ।
मायाशुद्धोदनसुतो देवदत्ताग्रजश्च सः ॥ १५१ ॥
असुरा दितिदनुजाः पातालौकः सुरारयः ।
पूर्वदेवाः शुक्रशिष्या विद्यादेव्यस्तु षोडश १५२
रोहिणी प्रज्ञप्तिर्वज्रशृङ्खला कुलिशाङ्कुशा ।
चक्रेश्वरी नरदत्ता काल्यथासौ महापरा ॥ १५३ ॥
गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी ।
वैरोट्याऽच्छुप्ता मानसी महामानसिकेति ताः १५४
वाग् ब्राह्मी भारती गौर्गीर्वाणी भाषा सरस्वती ।

धर्मराज , विज्ञानमातृक , महामैत्र , मुनीन्द्र , द्वात्रिंशत् सामान्यबुद्धस्य [भगवान् , योगी, बुध , विज्ञानदेशन , महासत्व , लोकनाथ , बोधि , अर्हन् , सुनिश्चित , गुणाब्धि , विगतद्वन्द्व] ॥ १४९ ॥ विपश्यी, शिखी, विश्वभू , क्रकुच्छन्द , काञ्चन , काश्यप , षण्णा बुद्धविशेषाणामेकैकम् ॥ शाक्यसिंह , अर्कबान्धव , ॥ १५० ॥ राहुलसू , सर्वार्थसिद्ध , गोतमान्वय , माया–शुद्धोदनशब्दाभ्या पर सुतशब्दो यथा—मायासुत , शुद्धोदन सुत , देवदत्ताग्रज , अष्टौ शाक्यसिंहस्य ॥ १५१ ॥ असुरा , दिति–दनुशब्दाभ्या पर जशब्द —दितिजा , दनुजा , पातालौकस , सुरारय , पूर्वदेवा , शुक्रशिष्या , सप्त असुराणाम् ॥ १५२ ॥ रोहिणी, प्रज्ञप्ति , वज्रशृङ्खला, कुलिशाङ्कुशा, चक्रेश्वरी, नरदत्ता, काली, महाकाली, ॥ १५३ ॥ गौरी, गान्धारी, सर्वास्त्रमहाज्वाला, मानवी, वैरोट्या, अच्छुप्ता, मानसी, महामानसिका, षोडशाना विद्यादेवीनामेकैकम् ॥ १५४ ॥ वाक्, ब्राह्मी, भारती, गौ , गी ,

श्रुतदेवी वचन तु व्याहारो भापितं वचः ॥१५५॥
सविशेपणमाख्यातं वाक्यं स्याद्यन्तकं पदम् ।
राद्धसिद्धकृतेभ्योऽन्त आप्तोक्तिः समयागमौ १५६
आचाराङ्ग सूत्रकृत स्थानाङ्गं समवाययुक् ।
पञ्चम भगवत्यङ्ग ज्ञाताधर्मकथाऽपि च ॥ १५७ ॥
उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिकाद् दशाः ।
प्रश्नव्याकरण चैव विपाकश्रुतमेव च ॥ १५८ ॥
इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः ।
दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद् गणिपिटकाह्वया १५९

वाणी, भापा, सरस्वती, श्रुतदेवी, नव सरस्वत्या ॥ वचनम्, व्याहार , भापितम् , वच , "वागित्यारभ्यवच पर्यन्तम्" त्रयोदश वचनस्य [जल्पितम् , लपितम् , उदितम् , भणितम् , अभिधानम्, गदितम्] ॥ १५५ ॥ सविशेपण विशेपणरहित वा आख्यात प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमान वा वाक्यम् भवति , यथा धर्मो व रक्षतु । विशेपणरहित यथा–प्रविश । अप्रयुज्यमानमाख्यात यथा–विद्या एव ते धनम् । एक वाक्यस्य ॥ स्याद्यन्त च त्याद्यन्त च पदम् भवति, स्याद्यन्त यथा–राम , उच्चै , । त्याद्यन्त यथा–भवति, एधते, एक पदस्य ॥ राद्धान्त ,सिद्धान्त , कृतान्त , आप्तोक्ति , समय , आगम', पट् सिद्धान्तस्य ॥ १५६ ॥ आचाराङ्गम् , सूत्रकृतम् , स्थानाङ्गम् , समवाय , भगवती, ज्ञाताधर्मकथा, ॥ १५७ ॥ उपासकदशा (व० य०) अन्तकृद्दशा , अनुत्तरोपपातिकदशा , प्रश्नव्याकरणम् , विपाकश्रुतम् , दृष्टिवाद , "दृष्टिपात" प्रवचनपुरुपस्य द्वादशानामङ्गानामेकैकम् ॥ १५८ ॥ औपपातिकम् , राजप्रश्नीयम् , जीवाभिगमाध्ययनम् , प्रज्ञापना [illegible] प्रज्ञप्ति , चन्द्रप्रज्ञप्ति , सूर्यप्रज्ञप्ति , निरयावलिका, क[illegible] [illegible]का, पुप्पचूलिका, वृष्णिदशा, [illegible]ी, गणिपिटकम् , द्वय

परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगपूर्वगतचूलिकाः पञ्च ।
स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते १६०
उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यतः प्रवादं स्यात् ।
अस्तेर्ज्ञानात् सत्यात् तदात्मनः कर्मणश्च परम् १६१
प्रत्याख्यान विद्याप्रवादकल्याणनामधेये च ।
प्राणावाय च क्रियाविशालमथ लोकविन्दुसारमिति
स्वाध्यायः श्रुतिराम्नायश्छन्दो वेदस्त्रयी पुनः ।
ऋग्यजुःसामवेदाः स्युरथर्वा तु तदुद्धृतिः ॥१६३॥
वेदान्त. स्यादुपनिषदोङ्कारप्रणवौ समौ ।
शिक्षा कल्पो व्याकरण छन्दो ज्योतिर्निरुक्तयः ॥
षडङ्गानि धर्मशास्त्र स्यात्स्मृतिर्धर्मसंहिता ।

गणिपिटकस्य ॥ १५९ ॥ परिकर्म, सूत्रम्, पूर्वानुयोग, पूर्वगतम्, चूलिका, पञ्चाना दृष्टिवादभेदानामेकैकम् ॥ १६० ॥ उत्पादम्, अग्रायणीयम्, वीर्य–अस्ति–ज्ञान–सत्य–आत्म–कर्म–शब्देभ्य प्रवादशब्दो यथा—वीर्यप्रवादम्, "अस्ति" इति नास्तेरुपलक्षणम् तेन अस्तिनास्तिप्रवादम्, ज्ञानप्रवादम्, सत्यप्रवादम्, आत्मप्रवादम्, कर्मप्रवादम् ॥ १६१ ॥ "प्रत्याख्यानम्" इत्येकदेशो भीमवत् प्रत्याख्यानप्रवादम्, विद्याप्रवादम्, कल्याणम्, "अवन्ध्यम्" प्राणावायम्, क्रियाविशालम्, लोकविन्दुसारम्, पूर्वगते दृष्टिवादे चतुर्दशपूर्वाणामेकैकम्, ॥ १६२ ॥ स्वाध्याय, श्रुति, आम्नाय, छन्द (न०), वेद, त्रयी, पट् वेदस्य ॥ ऋच् (स्त्री०), यजु (न०), साम (न०), त्रयाणा वेदाना प्रत्येकमेकैकम् ॥ तदुद्धृति ऋग्यजु सामोद्धार, अथर्वा, "अथर्वण" एकमथर्ववेदस्य ॥ १६३ ॥ वेदान्त, उपनिषद् (स्त्री०), द्वे वेदान्तस्य ॥ ओङ्कार, प्रणव, द्वे ओङ्कारस्य ॥ शिक्षा, कल्प, व्याकरणम्, छन्द (न०), ज्योति (न०), "ज्योतिषम्" निरुक्ति, "निरुक्तम्" षण्णामङ्गानामेकैकम् ॥१६४॥ धर्मशास्त्रम्, स्मृति, धर्मसहिता, त्रय मन्वादिस्मृते ॥

श्रुतदेवी वचनं तु व्याहारो भाषितं वचः ॥१५५॥
सविशेषणमाख्यातं वाक्यं स्याद्यन्तकं पदम् ।
राद्धसिद्धकृतेभ्योऽन्त आप्तोक्तिः समयागमौ १५६
आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक् ।
पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाताधर्मकथाऽपि च ॥ १५७ ॥
उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिकाद् दशाः ।
प्रश्नव्याकरणं चैव विपाकश्रुतमेव च ॥ १५८ ॥
इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः ।
दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद् गणिपिटकाह्वया १५९

वाणी, भाषा, सरस्वती, श्रुतदेवी, नव सरस्वत्या ॥ वचनम्, व्याहार, भाषितम्, वच, "वागित्यारभ्यवच पर्यन्तम्" त्रयोदश वचनस्य [जल्पितम्, लपितम्, उदितम्, भणितम्, अभिधानम्, गदितम्] ॥ १५५ ॥ सविशेषण विशेषणरहित वा आख्यात प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमान वा वाक्यम् भवति, यथा धर्मो व रक्षतु । विशेषणरहित यथा–प्रविश । अप्रयुज्यमानमाख्यात यथा–विद्या एव ते धनम् । एक वाक्यस्य ॥ स्याद्यन्त च त्याद्यन्त च पदम् भवति, स्याद्यन्त यथा–राम , उच्चै , । त्याद्यन्त यथा–भवति, एधते, एक पदस्य ॥ राद्धान्त ,सिद्धान्त , कृतान्त , आप्तोक्ति , समय , आगम , षट् सिद्धान्तस्य ॥ १५६ ॥ आचाराङ्गम्, सूत्रकृतम्, स्थानाङ्गम्, समवाय , भगवती, ज्ञाताधर्मकथा, ॥ १५७ ॥ उपासकदशा (व० व०) अन्तकृद्दशा , अनुत्तरोपपातिकदशा , प्रश्नव्याकरणम्, विपाकश्रुतम्, दृष्टिवाद , "दृष्टिपात" प्रवचनपुरुषस्य द्वादशानामङ्गानामेकैकम् ॥ १५८ ॥ औपपातिकम्, राजप्रश्नीयम्, जीवाभिगमाध्ययनम्, प्रज्ञापना, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति , चन्द्रप्रज्ञप्ति , सूर्यप्रज्ञप्ति , निरयावलिका, कल्पवतंसिका, पुष्पिका, पुष्पचूलिका, वृष्णिदशा, द्वादशानामुपाङ्गानामेकैकम् ॥ द्वादशाङ्गी, गणिपिटकम्, द्वय

निबन्धवृत्ती अन्वर्थे संग्रहस्तु समाहृतिः ।
परिशिष्टपद्धत्यादीन् यथाऽनेन समुन्नयेत् ॥ १७१ ॥
कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनी ।
कलन्दिका सर्वविद्या निघण्टुर्नामसंग्रहः ॥ १७२ ॥
इतिहास' पुरावृत्त प्रवह्लिका प्रहेलिका ।
जनश्रुति' किंवदन्ती वार्तैतिह्य पुरातनी ॥ १७३ ॥
वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तोऽथाऽऽह्वयोऽभिधा ।
गोत्रसंज्ञानामधेयाऽऽख्याऽऽह्वाऽभिख्याश्च नाम च १७४
सबोधनमामन्त्रणमाह्वान त्वभिमन्त्रणम् ।
आकारण हवो हूति' सहूतिर्बहुभि कृता ॥ १७५ ॥
उदाहार उपोद्धात उपन्यासश्च वाङ्मुखम् ।

निबन्ध , वृत्ति , द्वयोरन्वर्थयो पृथगर्थयोरेकैकम् ॥ सग्रह , समाहृति , द्वे सग्रहस्य ॥ परिशिष्टम् , पद्धति , आदिशब्दात्— अध्याय , उच्छ्वास , अङ्क , सर्ग षण्णामन्वर्थाना पृथगर्थानामेकैकम् । एवमन्येपि अन्वर्था ज्ञेया ॥ १७१ ॥ बहोरर्थस्य सूचनी कारिका, स्वल्पवृत्ति , द्वय लघुवृत्ते ॥ कलन्दिका, "कडन्दिका" सर्वविद्या, द्वय सर्वविद्याया ॥ निघण्टु (पु०न०), नामसग्रह , द्वे निघण्टो ॥ १७२ ॥ इतिहास , पुरावृत्तम् , द्वे इतिहासस्य ॥ प्रवह्लिका, प्रहेलिका, द्वे दुर्ज्ञेयार्थस्य प्रश्नस्य ॥ जनश्रुति , किंवदन्ती, "किंवदन्ति" द्वय लोकप्रवादस्य ॥ ऐतिह्यम् , एक पुरातनवार्ताया ॥ १७३ ॥ वार्ता, प्रवृत्ति , वृत्तान्त , उदन्त , चत्वारि वार्ताया ॥ आह्वय , अभिधा, गोत्रम् , सज्ञा, नामधेयम् , आख्या, आह्वा, अभिख्या, नाम (पु०न०), नव नाम्न ॥ १७४ ॥ सबोधनम् , आमन्त्रणम् , द्वे आमन्त्रणस्य ॥ आह्वानम् , अभिमन्त्रणम् , आकारणम् , हव , हूति , पञ्च आह्वानस्य [हकारक , आकार] ॥ सहूति , एक बहुकर्तृकाह्वानस्य ॥ १७५ ॥ उदाहार , उपोद्धात , उप-

१ व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना ॥ यत्र बाह्यार्थसबन्ध कथ्यते सा प्रहेलिका ॥

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या मीमांसा तु विचारणा ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुवंशचरितं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ १६६ ॥
षडङ्गी वेदाश्चत्वारो मीमांसाऽन्वीक्षिकी तथा ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥ १६७ ॥
सूत्रं सूचनकृद्भाष्यं सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् ।
प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥ १६८ ॥
अवान्तरप्रकरणविश्रामे शीघ्रपाठतः ।
आह्निकमधिकरणं त्वेकन्यायोपपादनम् ॥ १६९ ॥
उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् ।
टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका १७०

आन्वीक्षिकी, तर्कविद्या, द्वे तर्कविद्यायाः ॥ मीमांसा, विचारणा, द्वयं मीमांसायाः ॥१६५॥ सर्गः, प्रतिसर्गः, वंशः, मन्वन्तराणि, वंशानुवंशचरितम् इति, पञ्चलक्षणम्, पुराणम्, द्वयं पुराणस्य ॥१६६॥ षड् अङ्गानि, चत्वारो वेदाः, मीमांसा, आन्वीक्षिकी, धर्मशास्त्रम्, पुराणम्, चतुर्दशानां विद्यानामेकैकम् ॥ १६७ ॥ सूत्रम् (पु०न०), एकं सूत्रस्य ॥ सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम्, भाष्यम् एकं भाष्यस्य ॥ प्रस्तावः, प्रकरणम्, द्वे प्रस्तावस्य ॥ निरुक्तम्, पदभञ्जनम्, द्वयं निरुक्तस्य ॥ १६८॥ अवान्तरप्रकरणसंबद्धशीघ्रपाठः आह्निकम्, एकम् आह्निकस्य ॥ एकन्यायोपपादनम् अधिकरणम्, एकमधिकरणस्य ॥ १६९ ॥ उक्तानामनुक्तानां दुरुक्तानां चार्थानां चिन्ताकारि वार्तिकम्, एकं वार्तिकस्य ॥ सुगमानां विषमाणां च पदानां निरन्तरं व्याख्या टीका, एकं टीकायाः ॥ पदानि विषमाण्येव भनक्ति पदभञ्जिका पञ्जिका, एकं पञ्जिकायाः [न्यासः] ॥ १७० ॥

१ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" ॥ १ ॥ २ "सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" ॥ १ ॥

पृष्ठमांसादन तद् यत् परोक्षे दोपकीर्त्तनम् ।
मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यानं सगतं हृदयगमम् १८२
परुष निष्ठुरं रूक्षं विक्रुष्टमथ घोपणा ।
उच्चैर्घुष्टं वर्णनेडा स्तवः स्तोत्र स्तुतिर्नुति॰ ॥१८३॥
श्लाघा प्रशंसाऽर्थवादःसा तु मिथ्या विकत्थनम् ।
जनप्रवादः कौलीनं विगान वचनीयता ॥ १८४ ॥
स्यादवर्ण उपक्रोशो वादो निष्पर्यपात् परः ।
गर्हणा धिक्क्रिया निन्दा कुत्सा क्षेपो जुगुप्सनम् ॥
आक्रोशाभीषङ्गाक्षेपाः शापः स क्षारणा रते ।
विरुद्धशासन गालिराशीर्मङ्गलशासनम् ॥ १८६ ॥
श्लोकः कीतिर्यशोऽभिख्या समाज्ञा रुशती पुनः ।

॥१८१॥ पृष्ठमासादनम्, एक परोक्षे दोपकथनस्य ॥ मिथ्याभियोग॰, अभ्याख्यानम्, द्वे असत्याक्षेपस्य ॥ सगतम्, हृदयगमम्, द्वे युक्तियुक्तवचनस्य ॥ १८२ ॥ परुपम्, निष्ठुरम्, रूक्षम्, विक्रुष्टम्, चत्वारि निष्ठुरवचनस्य ॥ घोपणा, उच्चैर्घुष्टम्, द्वे उच्चैर्घोपणस्य ॥ वर्णना, ईडा, स्तव, स्तोत्रम्, स्तुति, नुति, ॥ १८३ ॥ श्लाघा, प्रशसा, अर्थवाद, नव स्तुते ॥ विकत्थनम्, एक मिथ्यास्तुते ॥ जनप्रवाद, कौलीनम्, विगानम्, वचनीयता, चत्वारि लोकापवादस्य ॥ १८४ ॥ अवर्ण, उपक्रोश, निर्–परि–अपशब्देभ्य पर वादशब्द यथा—निर्वाद, परिवाद, "परीवाद" अपवाद, गर्हणा, धिक्क्रिया, निन्दा, कुत्सा, क्षेप, जुगुप्सनम्, "जुगुप्सा" एकादश निन्दाया ॥ १८५ ॥ आक्रोश अभीषङ्ग, "अभिषङ्ग" आक्षेप, शाप, चत्वारि शापस्य ॥ स शाप रते मैथुनविषये क्षारणा, "आक्षारणा" एक मैथुनमुद्दिश्य गालिप्रदानस्य । दूपणस्येत्यन्ये ॥ विरुद्धशासनम् गालि (स्त्री), "गाली" एक गाल्या ॥ मङ्गलशासनम् आशी, एकम् आशिप ॥ १८६ ॥ श्लोक, कीर्ति, यश, अभिख्या, समाज्ञा, " समज्ञा, समज्या, समाख्या" पञ्च

व्यवहारो विवादः स्याच्छपथः शपनं शपः ॥१७६॥
उत्तर तु प्रतिवचः प्रश्नः पृच्छाऽनुयोजनम् ।
कथकथिकता चाथ देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥ १७७ ॥
चटु चाटु प्रियप्राय प्रियसत्य तु सूनृतम् ।
सत्य सम्यक् समीचीनमृतं तथ्यं यथातथम् १७८
यथास्थित च सद्भूतेऽलीके तु वितथानृते ।
अथ क्लिष्ट संकुल च परस्परपराहृतम् ॥ १७९ ॥
सान्त्व सुमधुरं ग्राम्यमश्लील म्लिष्टमस्फुटम् ।
लुप्तवर्णपद ग्रस्तमवाच्य स्यादनक्षरम् ॥ १८० ॥
अम्बूकृतं सथूत्कारे निरस्त त्वरयोदितम् ।
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमबद्ध तु निरर्थकम् ॥ १८१ ॥

न्यास , वाङ्मुखम्, चत्वारि वचनारम्भस्य ॥ व्यवहार , विवाद , द्वे ऋणादानादिविविधवादस्य ॥ यदुक्तम्—"वि नानार्थेऽव सदेहे हरण हार उच्यते । नानासदेहहरणाद् व्यवहार प्रकीर्तित " ॥ शपथ , शपनम्, शप , त्रय शपथकरणस्य ॥ १७६ ॥ उत्तरम्, प्रतिवच,, द्वे उत्तरस्य ॥ प्रश्न , पृच्छा, अनुयोजनम्, कथकथिकता, चत्वारि प्रश्नस्य ॥ देवप्रश्न , उपश्रुति , द्वे देवप्रश्नस्य ॥ १७७ ॥ चटु, चाटु, प्रियप्रायम्, त्रय प्रियवचनस्य ॥ सूनृतम्, एक प्रियसत्यवचनस्य ॥ सत्यम्,सम्यक्, समीचीनम्, ऋतम्, तथ्यम्, यथातथम्,॥१७८॥ यथास्थितम्, सद्भूतम्, अष्टौ सत्यवचनस्य ॥ अलीकम्, वितथम्, अनृतम्, त्रयमसत्यवचनस्य ॥ क्लिष्टम्, सङ्कुलम्, द्वे मे माता वन्ध्या इतिवत् अन्योन्यविरुद्धवचनस्य ॥ १७९ ॥ सान्त्वम्, सुमधुरम्, द्वे अत्यन्तमधुरवचनस्य ॥ ग्राम्यम्, अश्लीलम्, द्वे ग्राम्यवचनस्य ॥ म्लिष्टम्, अस्फुटम्, द्वे अव्यक्तवचनस्य ॥ ग्रस्तम्, एक लुप्तवर्णपद-वचनस्य ॥ अवाच्यम्, अनक्षरम्, द्वे अवाच्यवचनस्य ॥ १८० ॥ अम्बूकृतम्, एक सथूत्कारवचनस्य ॥ निरस्तम्, एक त्वरितोदितस्य ॥ आम्रेडितम्, एक द्विस्त्रिरुक्तस्य ॥ अबद्धम्, एक निरर्थकवचनस्य

पृष्ठमांसादन तद् यत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम् ।
मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यानं सगतं हृदयगमम् १८२
परुष निष्ठुरं रूक्षं विक्रुष्टमथ घोषणा ।
उच्चैर्घुष्टं वर्णनेडा स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुति ॥१८३॥
श्लाघा प्रशंसाऽर्थवादःसा तु मिथ्या विकत्थनम् ।
जनप्रवादः कौलीन विगान वचनीयता ॥ १८४ ॥
स्यादवर्ण उपक्रोशो वादो निष्पर्यपात् परः ।
गर्हणा धिक्क्रिया निन्दा कुत्सा क्षेपो जुगुप्सनम् ॥
आक्रोशाभीषङ्गाक्षेपाः शापः स क्षारणा रते ।
विरुद्धशसन गालिराशीर्मङ्गलशसनम् ॥ १८६ ॥
श्लोकः कीर्तिर्यशोऽभिख्या समाज्ञा रुशती पुनः ।

॥१८१॥ पृष्ठमासादनम्, एक परोक्षे दोपकथनस्य ॥ मिथ्याभियोग, अभ्याख्यानम्, द्वे असत्याक्षेपस्य ॥ सगतम्, हृदयगमम्, द्वे युक्ति युक्तवचनस्य ॥ १८२ ॥ परुपम्, निष्ठुरम्, रूक्षम्, विक्रुष्टम्, चत्वारि निष्ठुरवचनस्य ॥ घोपणा, उच्चैर्घुष्टम्, द्वे उच्चैर्घोषणस्य ॥ वर्णना, ईडा, स्तव, स्तोत्रम्, स्तुति, नुति, ॥ १८३ ॥ श्लाघा, प्रशसा, अर्थवाद, नव स्तुते ॥ विकत्थनम्, एक मिथ्यास्तुते ॥ जनप्रवाद, कौलीनम्, विगानम्, वचनीयता, चत्वारि लोकाप वादस्य ॥ १८४ ॥ अवर्ण, उपक्रोश, निर्–परि–अपशब्देभ्य. पर वादशब्द यथा—निर्वाद, परिवाद, "परीवाद" अपवाद, गर्हणा, धिक्क्रिया, निन्दा, कुत्सा, क्षेप, जुगुप्सनम्, "जुगुप्सा" एकादश निन्दाया ॥ १८५ ॥ आक्रोश अभीषङ्ग, "अभिषङ्ग" आक्षेप, शाप, चत्वारि शापस्य ॥ स शाप रते मैथुनविषये क्षारणा, "आक्षारणा" एक मैथुनमुद्दिश्य गालिप्रदानस्य । दूषणसेलन्ये ॥ विरुद्धशसनम् गालि (स्त्री), "गाली" एक गाल्या ॥ मङ्गलशसनम् आशी, एकम् आशिष ॥ १८६ ॥ श्लोक, कीर्ति, यश, अभिख्या, समाज्ञा." समज्ञा. समज्या. समाख्या" पञ्च

व्यवहारो विवादः स्याच्छपथः शपनं शपः ॥१७६॥
उत्तर तु प्रतिवचः प्रश्नः पृच्छाऽनुयोजनम् ।
कथकथिकता चाथ देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥ १७७ ॥
चटु चाटु प्रियप्राय प्रियसत्यं तु सूनृतम् ।
सत्य सम्यक् समीचीनमृत तथ्यं यथातथम् १७८
यथास्थितं च सद्भूतेऽलीके तु वितथानृते ।
अथ क्लिष्ट संकुलं च परस्परपराहतम् ॥ १७९ ॥
सान्त्व सुमधुर ग्राम्यमश्लील म्लिष्टमस्फुटम् ।
लुप्तवर्णपद ग्रस्तमवाच्यं स्यादनक्षरम् ॥ १८० ॥
अम्बूकृत सथूत्कारे निरस्त त्वरयोदितम् ।
आम्रेडित द्विस्त्रिरुक्तमबद्ध तु निरर्थकम् ॥ १८१ ॥

न्यास , वाङ्मुखम् , चत्वारि वचनारम्भस्य ॥ व्यवहार , विवाद , द्वे ऋणादानादिविविधवादस्य ॥ यदुक्तम्—“वि नानार्थेऽव सदेहे हरण हार उच्यते । नानासदेहहरणाद् व्यवहार प्रकीर्तित ” ॥ शपथ , शपनम् , शप , त्रय शपथकरणस्य ॥ १७६ ॥ उत्तरम् , प्रतिवच , द्वे उत्तरस्य ॥ प्रश्न , पृच्छा, अनुयोजनम् , कथकथिकता, चत्वारि प्रश्नस्य ॥ देवप्रश्न , उपश्रुति , द्वे देवप्रश्नस्य ॥ १७७ ॥ चटु, चाटु, प्रियप्रायम् , त्रय प्रियवचनस्य ॥ सूनृतम् , एक प्रियसत्यवचनस्य ॥ सत्यम् ,सम्यक् , समीचीनम् , ऋतम् , तथ्यम् , यथातथम् ,॥१७८॥ यथास्थितम् , सद्भूतम् , अष्टौ सत्यवचनस्य ॥ अलीकम् , वितथम् , अनृतम् , त्रयमसत्यवचनस्य ॥ क्लिष्टम् , सकुलम् , द्वे मे माता वन्ध्या इतिवत् अन्योन्यविरुद्धवचनस्य ॥ १७९ ॥ सान्त्वम् , सुमधुरम् , द्वे अत्यन्तमधुरवचनस्य ॥ ग्राम्यम् , अश्लीलम् , द्वे ग्राम्यवचनस्य ॥ म्लिष्टम् , अस्फुटम् , द्वे अव्यक्तवचनस्य ॥ ग्रस्तम् , एक लुप्तवर्णपद-वचनस्य ॥ अवाच्यम् , अनक्षरम् , द्वे अवाच्यवचनस्य ॥ १८० ॥ अम्बूकृतम् , एक सथूत्कारवचनस्य ॥ निरस्तम् , एक त्वरितोदितस्य ॥ आम्रेडितम् , एक द्विस्त्रिरुक्तस्य ॥ अबद्धम् , एक निरर्थकवचनस्य

गीतनृत्यवाद्यत्रयं नाट्यं तौर्यत्रिकं च तत् ।
सगीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका १९३
गीतं गानं गेयं गीतिर्गान्धर्वमथ नर्त्तनम् ।
नटन नृत्य नृत्त च लास्य नाट्य च ताण्डवम् १९४
मण्डलेन तु यन्नृत्तं स्त्रीणां हल्लीसक हि तत् ।
पानगोष्ठ्यामुच्चताल रणे वीरजयन्तिका ॥ १९५ ॥
स्थानं नाट्यस्य रङ्गः स्यात्पूर्वरङ्ग उपक्रमः ।
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकोऽभिनयः समौ १९६
स चतुर्विध आहार्यो रचितो भूषणादिना ।
वचसा वाचिकोऽङ्गेनाङ्गिकः सत्त्वेन सात्त्विकः १९७
स्यान्नाटक प्रकरण भाणः प्रहसन डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥१९८॥

आगू (स्त्री०), सगर, द्वादश अङ्गीकारस्य [समाधि] ॥१९२॥ नाट्यम्, तौर्यत्रिकम्, द्वय समुदितगीतनृत्यवाद्यत्रयस्य ॥ सगीतम्, एक प्रेक्षणार्थगीतनृत्यवाद्यत्रयस्य ॥ नाट्यधर्मिका, एक भरतादिशास्त्रोक्तगीतादित्रयस्य ॥ १९३ ॥ गीतम्, गानम्, गेयम्, गीति, गान्धर्वम्, पञ्च गीतस्य ॥ नर्तनम्, नटनम्, नृत्यम्, नृत्तम्, लास्यम्, नाट्यम्, ताण्डवम् (पु०न०), सप्त नर्तनस्य ॥ १९४ ॥ हल्लीसकम् (पु०न०), एक स्त्रीणा मण्डलाकारनृत्यस्य ॥ उच्चतालम्, एक पानार्थसभानृत्तस्य ॥ वीरजयन्तिका, एक युद्धनृत्तस्य ॥ १९५ ॥ रङ्ग, एक नाट्यस्थानस्य ॥ पूर्वरङ्ग, उपक्रम, द्वय गीतादिप्रारम्भस्य ॥ अङ्गहार, अङ्गविक्षेप, द्वय द्वात्रिंशद्भेदस्य नृत्यस्य ॥ व्यञ्जक, अभिनय, द्वय हस्तादिभिर्हृद्गताथप्रकाशनस्य ॥ १९६ ॥ भूषणादिना रचित आहार्य, वचसा रचित वाचिक, अङ्गेन रचित आङ्गिक, सत्त्वेन रचित सात्त्विक, चतुर्णामाहार्यादीनामभिनयानामेकैकम् ॥ १९७ ॥ नाटकम्, प्रकरणम्, भाण (पु०न०), प्रहसनम्, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अङ्क, "उत्सृष्टिकाङ्क" ईहामृग, दशाना

अशुभा वाक् शुभा कल्या चर्चरी चर्भटी समे १८७
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ।
आपृच्छाऽऽलापः सभाषोऽनुलापः स्यान्मुहुर्वचः ॥
अनर्थकं तु प्रलापो विलापः परिदेवनम् ।
उल्लापः काकुवागन्योऽन्योक्तिः सलापसंकथे १८९
विप्रलापो विरुद्धोक्तिरपलापस्तु निह्नवः ।
सुप्रलापः सुवचनं संदेशवाक् तु वाचिकम् ॥१९०॥
आज्ञा शिष्टिर्निराङ्निभ्यो देशो नियोगशासने ॥
अववादोऽप्यथाहूय प्रेषणं प्रतिशासनम् ॥ १९१॥
सवित्सधाऽऽस्थाभ्युपायः समप्रत्याङ्भ्यः परः श्रवः ।
अङ्गीकारोऽभ्युपगमप्रतिज्ञाऽऽगूश्च सगरः ॥ १९२॥

कीर्ते ॥ अशुभा वाक् रुशती (त्रि०), "उशती" एकम् अशुभवाच , ॥ शुभा वाक् कल्या, "काल्या" एक शुभवचनस्य ॥ चर्चरी, चर्भटी, द्वे हर्षक्रीडाया ॥ १८७ ॥ य सनिन्द उपालम्भ स परिभाषणम्, एक सनिन्दवचनस्य ॥ आपृच्छा, आलाप , सभाप , त्रय सभाषणस्य ॥ मुहुर्वच , अनुलाप , द्वे पौन पुन्यवचनस्य ॥ १८८ ॥ प्रलाप , एकम् अनर्थकवचनस्य ॥ विलाप , परिदेवनम्, द्वे रोदनपूर्वकवचनस्य ॥ उल्लाप , काकुवाक्, द्वे शोकभयादिविकृतध्वनिवचनस्य ॥ सलाप , सकथा, द्वे मिथोभाषणस्य ॥ १८९ ॥ विप्रलाप , विरुद्धोक्ति , द्वय विरुद्धवचनस्य ॥ अपलाप , निह्नव , द्वयमपलापस्य ॥ सुप्रलाप , सुवचनम्, द्वय शोभनवचनस्य ॥ सदेशवाक्, वाचिकम्, द्वय सदेशवचनस्य ॥ १९० ॥ आज्ञा, शिष्टि , निर्–आङ्–निशब्देभ्य परो देशशब्द प्रयोज्यो यथा–निर्देश , आदेश , निदेश , नियोग , शासनम्, अववाद , अष्टौ आज्ञाया ॥ आहूय आकार्य भृत्यादीना प्रेषणम् प्रतिशासनम्, एक भृत्यादिप्रेषणस्य ॥ १९१ ॥ सविद् (स्त्री०), सधा, आस्था, अभ्युपाय , सम्–प्रति–आङ्–शब्देभ्य श्रवशब्द प्रयोज्य यथा–सश्रव , प्रतिश्रव , आश्रव , अङ्गीकार , अभ्युपगम , प्रतिज्ञा,

गीतनृत्यवाद्यत्रय नाट्यं तौर्यत्रिकं च तत् ।
सगीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका १९३
गीत गानं गेयं गीतिर्गान्धर्वमथ नर्त्तनम् ।
नटन नृत्य नृत्त च लास्य नाट्य च ताण्डवम् १९४
मण्डलेन तु यन्नृत्तं स्त्रीणा हल्लीसकं हि तत् ।
पानगोष्ठ्यामुच्चताल रणे वीरजयन्तिका ॥ १९५ ॥
स्थानं नाट्यस्य रङ्गः स्यात्पूर्वरङ्ग उपक्रमः ।
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकोऽभिनयः समौ १९६
स चतुर्विध आहार्यो रचितो भूपणादिना ।
वचसा वाचिकोऽङ्गेनाङ्गिकः सत्वेन सात्विक· १९७
स्यान्नाटक प्रकरण भाणः प्रहसन डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥१९८॥

आगू (स्त्री०), सगर, द्वादश अङ्गीकारस्य [समाधि] ॥१९२॥ नाट्यम्, तौर्यत्रिकम्, द्वय समुदितगीतनृत्यवाद्यत्रयस्य ॥ सगीतम्, एक प्रेक्षणार्थगीतनृत्यवाद्यत्रयस्य ॥ नाट्यधर्मिका, एक भरतादिशास्त्रोक्तगीतादित्रयस्य ॥ १९३ ॥ गीतम्, गानम्, गेयम्, गीति, गान्धर्वम्, पश्च गीतस्य ॥ नर्तनम्, नटनम्, नृत्यम्, नृत्तम्, लास्यम, नाट्यम्, ताण्डवम (पु०न०), सप्त नर्तनस्य ॥ १९४ ॥ हल्लीसकम् (पु०न०), एक स्त्रीणा मण्डलाकारनृत्यस्य ॥ उच्चतालम्, एक पानार्थसभानृत्तस्य ॥ वीरजयन्तिका, एक युद्धनृत्तस्य ॥ १९५ ॥ रङ्ग, एक नाट्यस्थानस्य ॥ पूर्वरङ्ग, उपक्रम, द्वय गीतादिप्रारम्भस्य ॥ अङ्गहार, अङ्गविक्षेप, द्वय द्वात्रिंशद्भेदस्य नृत्यस्य ॥ व्यञ्जक, अभिनय, द्वय हस्तादिभिर्हृद्गतार्थप्रकाशनस्य ॥ १९६ ॥ भूपणादिना रचित आहार्य, वचसा रचित वाचिक, अङ्गेन रचित आङ्गिक, सत्वेन रचित सात्विक, चतुर्णामाहार्यादीनामभिनयानामेकैकम ॥ १९७ ॥ नाटकम्, प्रकरणम्, भाण (पु०न०), प्रहसनम्, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अङ्क, "उत्सृष्टिकाङ्क" ईहामृग, दशाना

अशुभा वाक् शुभा कल्या चर्चरी चर्भटी समे १८७
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ।
आपृच्छाऽऽलापः सभाषोऽनुलापः स्यान्मुहुर्वचः॥
अनर्थकं तु प्रलापो विलापः परिदेवनम् ।
उल्लापः काकुवागन्योऽन्योक्तिः सलापसंकथे १८९
विप्रलापो विरुद्धोक्तिरपलापस्तु निह्नवः ।
सुप्रलापः सुवचन सदेशवाक् तु वाचिकम् ॥१९०॥
आज्ञा शिष्टिर्निराङ्‌निभ्यो देशो नियोगशासने ॥
अववादोऽन्यथाहूय प्रेषण प्रतिशासनम् ॥ १९१ ॥
सवित्सधाऽऽस्थाभ्युपायः सप्रत्याङ्भ्यः परः श्रव' ।
अङ्गीकारोऽभ्युपगमप्रतिज्ञाऽऽगूश्च सगरः ॥ १९२॥

कीर्ते ॥ अशुभा वाक् रुशती (त्रि०), "उशती" एकम् अशुभवाच , ॥ शुभा वाक् कल्या, "काल्या" एक शुभवचनस्य ॥ चर्चरी, चर्भटी, द्वे हर्षक्रीडाया ॥ १८७ ॥ य सनिन्द उपालम्भ स परिभाषणम्, एक सनिन्दवचनस्य ॥ आपृच्छा, आलाप , सभाप , त्रय सभाषणस्य ॥ मुहुर्वच , अनुलाप , द्वे पौन पुन्यवचनस्य ॥ १८८ ॥ प्रलाप , एकम् अनथकवचनस्य ॥ विलाप , परिदेवनम्, द्वे रोदनपूर्वकवचनस्य ॥ उल्लाप , काकुवाक् , द्वे शोकभयादिविकृतध्वनिवचनस्य ॥ सलाप , सकथा, द्वे मिथोभाषणस्य ॥ १८९ ॥ विप्रलाप , विरुद्धोक्ति , द्वय विरुद्धवचनस्य ॥ अपलाप , निह्नव , द्वयमपलापस्य ॥ सुप्रलाप , सुवचनम् , द्वय शोभनवचनस्य ॥ सदेशवाक् , वाचिकम् , द्वय सदेशवचनस्य ॥ १९० ॥ आज्ञा, शिष्टि , निर्–आङ्–नि‌भ्य परो देशशब्द प्रयोज्यो यथा-निदेश , आदेश , निदेश , नियोग , शासनम्, अववाद , अष्टौ आज्ञाया ॥ आहूय आकार्य भृत्यादीना प्रेषणम् प्रतिशासनम्, एक भृत्यादिप्रेषणस्य ॥ १९१ ॥ सविद् (स्त्री०), सधा, आस्था, अभ्युपाय , सम्–प्रति–आङ्–इभ्य श्रवशब्द प्रयोज्य यथा–सश्रव , प्रतिश्रव , आश्रव , अङ्गीकार , अभ्युपगम , प्रतिज्ञा,

गीतनृत्यवाद्यत्रय नाट्यं तौर्यत्रिकं च तत् ।
सगीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका १९३
गीत गानं गेयं गीतिर्गान्धर्वमथ नर्त्तनम् ।
नटन नृत्य नृत्त च लास्य नाट्य च ताण्डवम् १९४
मण्डलेन तु यन्नृत्तं स्त्रीणां हल्लीसक हि तत् ।
पानगोष्ठ्यामुचताल रणे वीरजयन्तिका ॥ १९५ ॥
स्थानं नाट्यस्य रङ्गः स्यात्पूर्वरङ्ग उपक्रमः ।
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकोऽभिनयः समौ १९६
स चतुर्विध आहार्यो रचितो भूषणादिना ।
वचसा वाचिकोऽङ्गेनाङ्गिक' सत्वेन सात्विकः १९७
स्यान्नाटक प्रकरण भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥१९८॥

आगू (स्त्री०), सगर, द्वावश अङ्गीकारस्य [समाधि] ॥१९२॥ नाट्यम्, तौर्यत्रिकम्, द्वय समुदितगीतनृत्यवाद्यत्रयस्य ॥ सगीतम्, एक प्रेक्षणार्थगीतनृत्यवाद्यत्रयस्य ॥ नाट्यधर्मिका, एक भरतादिशास्त्रोक्तगीतादित्रयस्य ॥ १९३ ॥ गीतम्, गानम्, गेयम्, गीति, गान्धर्वम्, पञ्च गीतस्य ॥ नर्तनम्, नटनम्, नृत्यम्, नृत्तम्, लास्यम्, नाट्यम्, ताण्डवम् (पु०न०), सप्त नर्तनस्य ॥ १९४ ॥ हल्लीसकम् (पु०न०), एक स्त्रीणा मण्डलाकारनृत्यस्य ॥ उच्चतालम्, एक पानार्थसभानृत्तस्य ॥ वीरजयन्तिका, एक युद्धनृत्तस्य ॥ १९५ ॥ रङ्ग, एक नाट्यस्थानस्य ॥ पूर्वरङ्ग, उपक्रम, द्वय गीतादिप्रारम्भस्य ॥ अङ्गहार, अङ्गविक्षेप, द्वय द्वात्रिंशद्भेदस्य नृत्यस्य ॥ व्यञ्जक, अभिनय, द्वय हस्तादिभिर्हृद्गतार्थप्रकाशनस्य ॥ १९६ ॥ भूषणादिना रचित आहार्य, वचसा रचित वाचिक, अङ्गेन रचित आङ्गिक, सत्त्वेन रचित सात्विक, चतुर्णामाहार्यादीनामभिनयानामेकैकम् ॥ १९७ ॥ नाटकम्, प्रकरणम्, भाण (पु०न०), प्रहसनम्, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अङ्क, "उत्सृष्टिकाङ्क" ईहामृग, दशाना

अशुभा वाक् शुभा कल्या चर्चरी चर्भटी समे १८७
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ।
आपृच्छाऽऽलापः सभापोऽनुलापः स्यान्मुहुर्वचः ॥
अनर्थकं तु प्रलापो विलापः परिदेवनम् ।
उल्लापः काकुवागन्योऽन्योक्तिः सलापसंकथे १८९
विप्रलापो विरुद्धोक्तिरपलापस्तु निह्नवः ।
सुप्रलापः सुवचनं सदेशवाक् तु वाचिकम् ॥१९०।
आज्ञा शिष्टिर्निराङ्निभ्यो देशो नियोगशासने ।
अववादोऽप्यथाहूय प्रेषणं प्रतिशासनम् ॥ १९१ ।
सवित्सधाऽऽस्थाभ्युपायः सम्प्रत्याङ्भ्यः परः श्रवः
अङ्गीकारोऽभ्युपगमप्रतिज्ञाऽऽगूश्च सगरः ॥ १९२ ।

कीर्ते ॥ अशुभा वाक् रुशती (त्रि०), "उशती" एकम् अशुभवाच , ॥ शुभा वाक् कल्या, "काल्या" एक शुभवचनस्य । चर्चरी, चर्भटी, द्वे हर्षक्रीडाया ॥ १८७ ॥ य सनिन्द उपालभ स परिभाषणम्, एक सनिन्दवचनस्य ॥ आपृच्छा, आलाप, सभाप, त्रय सभापणस्य ॥ मुहुर्वच, अनुलाप, द्वे पौन पुन्यवचनस्य ॥ १८८ ॥ प्रलाप, एकम् अनर्थकवचनस्य ॥ विलाप, परिदेवनम्, द्वे रोदनपूर्वकवचनस्य ॥ उल्लाप, काकुवाक्, द्वे शोकभयादिविकृतध्वनिवचनस्य ॥ सलाप, सकथा, द्वे मिथोभाषणस्य ॥ १८९ ॥ विप्रलाप, विरुद्धोक्ति, द्वय विरुद्धवचनस्य ॥ अपलाप, निह्नव, द्वयमपलापस्य ॥ सुप्रलाप, सुवचनम्, द्वय शोभनवचनस्य ॥ सदेशवाक्, वाचिकम्, द्वय सदेशवचनस्य ॥ १९० ॥ आज्ञा, शिष्टि, निर्-आङ्-निभ्य देभ्य परो देशशब्द प्रयोज्यो यथा-निदश, आदेश, निदेश, नियोग, शासनम्, अववाद, अष्टौ आज्ञाया ॥ आहूय आकार्य भृत्यादीना प्रेषणम् प्रतिशासनम्, एक भृत्यादिप्रेषणस्य ॥ १९१ ॥ सविद् (स्त्री०), सधा, आस्था, अभ्युपाय, सम्-प्रति-आङ्-श देभ्य श्रवशब्द प्रयोज्य यथा-सश्रव, प्रतिश्रव, आश्रव, अङ्गीकार, अभ्युपगम, प्रतिज्ञा,

काय: कोलम्बकस्तस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥२०४॥
दण्डः पुनः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ।
मूले वंशशलाका स्यात्कलिका कूणिकापि च २०५
कालस्य क्रियया मानं तालः साम्यं पुनर्लयः ।
द्रुतं विलम्बितं मध्यमोघस्तत्त्वं घनं क्रमात् ॥२०६॥
मृदङ्गो मुरज[1] सोऽङ्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वक इति त्रिधा ।
स्याद्यशः पटहो ढक्का भेरी दुन्दुभिरानकः ॥ २०७ ॥
पटहोऽथ शारिका स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥
शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ॥ २०८ ॥

नारिका, खुङ्गणी] ॥ तस्या वीणाया काय शरीर कोलम्बक, एक तन्त्रीरहितदण्डस्य ॥ उपनाह, निबन्धनम्, द्वय वीणातन्त्रीबन्धनस्थानस्य ॥ २०४ ॥ प्रवाल (पु०न०), एक वीणादण्डस्य ॥ ककुभ, प्रसेवक, द्वे चर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य ॥ वंशशलाका, कलिका, कूणिका, त्रीणि कूणिकाया "खिली' इति भाषायाम्॥२०५॥ क्रियया कालस्य मान ताल, एक तालस्य ॥ वाद्यादीनामन्योन्य साम्य लय, एक लयस्य ॥ ओघ, एक शीघ्रनृत्यादे ॥ तत्वम्, एक विलम्बितनृत्यादे ॥ घनम्, एकम् अद्रुताविलम्बितनृत्यादे । नाट्ये तु द्रुतादिलयानुसारेण क्रमादोघाद्या वाद्यप्रकारा स्यु ॥ २०६ ॥ मृदङ्ग, मुरज, द्वे मृदङ्गस्य ॥ अङ्क्य, आलिङ्गी, ऊर्ध्वक, त्रयाणा मृदङ्गभेदाना प्रत्येकमेकैकम् । यदुक्तम्—"हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वक ॥ आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा " ॥ १ ॥ यश पटह, ढक्का, द्वे ढक्काया ॥ भेरी (स्त्री०), दुन्दुभि (पु०), आनक, ॥२०७॥ पटह, चत्वारि भेर्या । तत्र आनक (पु०न०), पटह (पु०न०), द्वय पटहस्येत्यन्ये ॥ शारिका, कोण (पु०न०), वीणादिवादनकाष्ठस्य ॥ शृङ्गार (पु०न०), हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक

---

1 भागुरिस्तु अनुगतम् इत्याह ।

अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः ।
भारती सात्वती कैशिक्यारभट्यौ च वृत्तयः १९९
वाद्यं वादित्रमातोद्यं तूर्यं तूरं सरध्वजः ।
ततं वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम् ॥ २०० ॥
वंशादिकं शुषिरमानद्धं मुरजादिकम् ।
वीणा पुनर्घोषवती विपञ्ची कण्ठकूणिका ॥ २०१ ॥
वल्लकी साऽथ तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।
शिवस्य वीणाऽनालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी २०२
नारदस्य तु महती गणाना तु प्रभावती ।
विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ॥२०३॥
चण्डालानां तु कटोलवीणा चाण्डालिका च सा ।

निबन्धप्रकाराणामेकैकम् ॥ १९८ ॥ संस्कृता, प्राकृता, मागधी, शौरसेनी, पैशाची, अपभ्रंशा, षण्णां भाषाणामेकैकम् ॥ भारती, सात्वती, कैशिकी, आरभटी, चतसृणां वृत्तीनामेकैकम्, ॥ १९९ ॥ वाद्यम्, वादित्रम्, आतोद्यम्, तूर्यम् (पु०न०), तूरम्, सरध्वज, षट् वाद्यस्य ॥ ततम्, एकं वीणादिवाद्यस्य ॥ घनम्, एकं कांस्यतालादिवाद्यस्य ॥ २०० ॥ शुषिरम्, "सुषिरम्" एकं वंशादिवाद्यस्य ॥ आनद्धम्, एकं मृदङ्गादिवाद्यस्य ॥ वीणा, घोषवती, विपञ्ची, कण्ठकूणिका, ॥२०१॥ वल्लकी, पञ्च वीणायाः ॥ सा वीणा सप्तभिः तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी, एकं "सतार" इति भाषायाम् ॥ अनालम्बी, एकं शिववीणायाः ॥ कच्छपी, एकं सरस्वतीवीणायाः, ॥ २०२ ॥ महती, एकं नारदवीणायाः[1] ॥ प्रभावती, एकं गणानां वीणायाः ॥ बृहती, एकं विश्वावसुवीणायाः ॥ कलावती, एकं तुम्बुरुवीणायाः ॥२०३॥ कटोलवीणा, चाण्डालिका, द्वे चण्डालवीणायाः [यष्टी, काण्डवीणा, शुवीणा, हक्कारी, किंनरी,

---

१ विचित्रैरक्षरारैथ देवो दीव्यसर्मा रते । बबन्ध यच्छिसापाद्य केचिद्वी तत्र निर्मिता ॥ १ ॥

अभियोगोद्यमौ प्रौढिरुद्योगः कियदेतिका ।
अध्यवसाय ऊर्जोऽथ वीर्यं सोऽतिशयान्वितः २१४
भय भीर्भीतिरातङ्क आशङ्का साध्वस दरः ।
भिया च तद्याहिभय भूपतीना स्वपक्षजम् ॥ २१५
अदृष्ट वह्नितोयादेर्दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।
भयङ्करं प्रतिभय भीमं भीष्म भयानकम् ॥२१६॥
भीपण भैरवं घोरं दारुण च भयावहम् ।
जुगुप्सा तु घृणाऽथ स्याद्विस्मयश्चित्रमद्भुतम्॥२१७
चोद्याश्चर्यं शमः शान्तिः शमथोपशमावपि ।
तृष्णाक्षयः स्थायिनोऽमी रसानां कारणं क्रमात् ॥२१८
स्तम्भो जाड्य स्वेदो घर्मनिदाघौ पुलकः पुनः ।

॥ २१३ ॥ अभियोग, उद्यम, (पु०न०), प्रौढि, उद्योग, कियदेतिका, अध्यवसाय, ऊर्ज, नव उद्यमस्य ॥ वीर्यम्, एकम् अतिशयोत्साहस्य । वीरस्य कर्मण इत्यन्ये ॥ २१४ ॥ भयम्, भी, भीति, आतङ्क, आशङ्का, साध्वसम्, दर (पु०न०), भिया, अष्टौ भयस्य ॥ तद् भय भूपतीना स्वपक्षज चेत् अहिभयम्, एक राजपुत्रादिभयस्य ॥ २१५ ॥ अदृष्टम्, एक वह्निवारिपिशाचादिभयस्य ॥ दृष्टम्, एक स्वपरराष्ट्रभयस्य ॥ भयकरम्, प्रतिभयम्, भीमम्, भीष्मम, भयानकम्, ॥ २१६ ॥ भीपणम्, भैरवम्, घोरम्, दारुणम्, भयावहम्, दश भयकरस्य [डमरम्, आभीलम्, भासुरम्,] ॥ जुगुप्सा, घृणा, द्वय चित्तसकोचस्य ॥ विस्मय, चित्रम्, अद्भुतम्, ॥ २१७ ॥ चोद्यम्, आश्चर्यम्, पञ्च विस्मयस्य [कुहकम्, मोह, वीक्ष्यम्,] ॥ शम, शान्ति, शमथ, उपशम, तृष्णाक्षय, पञ्च शान्ते ॥ अमी रत्यादय स्थायिन रसाना शृङ्गारादीना कारणानि भवन्ति ॥ २१८ ॥ स्तम्भ, जाड्यम्, द्वय विष्टब्धचेतनस्य ॥ "जड थवु" ड० भा० ॥ स्वेद, घर्म, निदाघ, त्रय घर्मस्य ॥ पुलक (पु० न०),

वीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसा भावाः पुनस्त्रिधा ।
स्थायिसात्त्विकसंचारिप्रभेदैः स्याद्रतिः पुनः २०९
रागोऽनुरागोऽनुरतिर्हासस्तु हसनं हसः ।
घर्घरो हासिका हास्यं तत्राद्दष्टरदे स्मितम् ॥२१०॥
वक्रोष्ठिकाऽथ हसितं किंचिद्दृष्टरदाङ्कुरे ।
किञ्चिच्छ्रुते विहसितमट्टहासो महीयसि ॥ २११ ॥
अतिहासस्त्वनुस्यूतेऽपहासोऽकारणात् कृते ॥
सोत्प्रासे त्वाच्छुरितकं हसनं स्फुरदोष्ठके ॥२१२॥
शोकः शुक् शोचनं खेदः क्रोधो मन्युः क्रुधा रुषा ।
क्रुत्कोपः प्रतिघो रोषो रुट् चोत्साहः प्रगल्भता२१३

॥२०८॥ वीभत्स, अद्भुत, शान्त, (सर्वे पु०) नवानां शृङ्गारादिरसानामेकैकम् । दशमो वात्सल्यरसोऽस्ति । यदुक्तम्—"शृङ्गारवीरौ वीभत्स रौद्र हास्य भयानकम् । करुणा चाद्भुत शान्त वात्सल्य च रसा दश" ॥१॥ इति नपुंसकमप्याहु ॥ रस (पु०न०), इत्येकम् ॥ स्थायिन, सात्त्विका, सचारिणः, "व्यभिचारिण" त्रयाणां भावानामेकैकम् ॥ रति, ॥ २०९ ॥ राग, अनुराग, अनुरति, चत्वारि रागस्य ॥ हास, हसनम्, हस, घर्घर, हासिका, हास्यम्, षड् हासस्य ॥ तत्र हासे अदृष्टरदे स्मितम्, ॥ २१० ॥ वक्रोष्ठिका (स्त्री०न०), द्वे स्मितस्य ॥ हसितम्, एकं किंचिद्दृष्टरदाङ्कुरहासस्य ॥ विहसितम्, एकं सशब्दहासस्य । यदुक्तम्—"आकुञ्चिताक्षिगण्ड यत् सस्वन मधुर तथा । कालागत सास्यरागं तद्वै विहसित भवेत्" ॥ १ ॥ अट्टहास, एकं महाशब्दयुक्तहासस्य ॥ २११ ॥ अतिहास, एकमतिशयहासस्य ॥ अपहास, एकमकारणहासस्य ॥ आच्छुरितकम्, एकं सोपहासहासस्य ॥ हसनम्, एकं स्फुरदोष्ठहासस्य ॥ २१२ ॥ शोक, शुक् (स्त्री०), शोचनम्, खेद, चत्वारि खेदस्य ॥ क्रोध, मन्यु (पु०), क्रुधा, रुषा, क्रुत् (स्त्री०) क्रुधौ क्रुध, कोप, प्रतिघ, रोष, रुट् (स्त्री०) रुषौ रुष, नव क्रोधस्य ॥ उत्साह, प्रगल्भता,

अभियोगोद्यमौ प्रौढिरुद्योगः कियदेतिका ।
अध्यवसाय ऊर्जोऽथ वीर्यं सोऽतिशयान्वितः २१४
भय भीर्भीतिरातङ्क आशङ्का साध्वस दरः ।
भिया च तच्चाहिभय भूपतीनां स्वपक्षजम् ॥ २१५
अदृष्ट वह्नितोयादेर्दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।
भयङ्करं प्रतिभय भीमं भीष्म भयानकम् ॥२१६॥
भीषण भैरव घोरं दारुण च भयावहम् ।
जुगुप्सा तु घृणाऽथ स्याद्विस्मयश्चित्रमद्भुतम्॥२१७
चोद्याश्चर्यं शमः शान्तिः शमथोपशमावपि ।
तृष्णाक्षयः स्थायिनोऽमी रसानां कारणं क्रमात् ॥२१८
स्तम्भो जाड्य स्वेदो घर्मनिदाघौ पुलकः पुनः ।

॥ २१३ ॥ अभियोग , उद्यम , (पु०न०), प्रौढि , उद्योग , कियदेतिका, अध्यवसाय , ऊर्ज , नव उद्यमस्य ॥ वीर्यम्, एकम् अतिशयोत्साहस्य । वीरस्य कर्मण इत्यन्ये ॥ २१४ ॥ भयम्, भी , भीति , आतङ्क , आशङ्का, साध्वसम्, दर (पु०न०), भिया, अष्टौ भयस्य ॥ तद् भय भूपतीना स्वपक्षज चेत् अहिभयम्, एक राजपुत्रादिभयस्य ॥ २१५ ॥ अदृष्टम्, एक वह्निवारिपिशाचादिभयस्य ॥ दृष्टम्, एक स्वपरराष्ट्रभयस्य ॥ भयकरम्, प्रतिभयम्, भीमम्, भीष्मम्, भयानकम्, ॥ २१६ ॥ भीषणम्, भैरवम्, घोरम्, दारुणम्, भयावहम्, दश भयकरस्य [डमरम्, आभीलम्, भासुरम्,] ॥ जुगुप्सा, घृणा, द्वय चित्तसकोचस्य ॥ विस्मय , चित्रम्, अद्भुतम्, ॥ २१७॥ चोद्यम्, आश्चर्यम्, पञ्च विस्मयस्य [फुल्लम्, मोह , वीक्ष्यम्,] ॥ शम , शान्ति , शमथ , उपशम , तृष्णाक्षय , पञ्च शान्ते ॥ अमी रत्यादय स्थायिन रसाना शृङ्गारादीना कारणानि भवन्ति ॥ २१८ ॥ स्तम्भ , जाड्यम्, द्वय विष्टब्धचेतनस्य ॥ "जड थवु" इ० भा० ॥ स्वेद , घर्म , निदाघ , त्रय घर्मस्य ॥ पुलक (पु० न०),

रोमाञ्चः कण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम् ॥ २१९ ॥
रोमोद्गम उद्धुषणमुल्लकसनमित्यपि ।
स्वरभेदस्तु कल्लत्व स्वरे कम्पस्तु वेपथुः ॥ २२० ॥
वैवर्ण्यं कालिकाऽथाश्रु बाष्पो नेत्राम्बु रोदनम् ।
अस्रमस्रु प्रलयस्त्वचेष्टतेत्यष्टसात्त्विकाः ॥ २२१ ॥
धृतिः सतोषः स्वास्थ्य स्यादाध्यान स्मरणं स्मृतिः ।
मतिर्मनीषा बुद्धिर्धीर्धिषणाज्ञप्तिचेतनाः ॥ २२२ ॥
प्रतिभाप्रतिपत्प्रज्ञाप्रेक्षाचिदुपलब्धयः ।
संवित्तिः शेमुषी दृष्टिः सा मेधा धारणक्षमा ॥२२३॥
पण्डा तत्त्वानुगा मोक्षे ज्ञानं विज्ञानमन्यत. ।
शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहण धारण तथा ॥ २२४ ॥
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणाः ।

रोमाञ्च , कण्टक (पु० न०), रोमविकार , रोमहर्षणम् , ॥२१९॥ रोमोद्गम , उद्धुषणम् , उल्लकसनम् , अष्टौ रोमाञ्चस्य ॥ स्वरे कल्लत्वमव्यक्तत्व स्वरभेद , एकमव्यक्तस्वरस्य ॥ कम्प , वेपथु , (पु०), द्वय कम्पस्य ॥ २२० ॥ वैवर्ण्यम् , कालिका, द्वे वैवर्ण्यस्य ॥ अश्रु, बाष्प (पु० न०), नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्रम्, "अश्रम्" अस्रु, षट् नेत्रोदकस्य [लोत] ॥ प्रलय , अचेष्टता, द्वय मूर्च्छाया ॥ इत्यष्टौ सात्त्विका ॥ २२१ ॥ धृति , सतोष , स्वास्थ्यम् , त्रय सतोषस्य ॥ आध्यानम् , स्मरणम् , स्मृति , त्रय स्मरणस्य ॥ मति , मनीषा, बुद्धि , धी , धिषणा, ज्ञप्ति , चेतना, ॥ २२२ ॥ प्रतिभा, प्रतिपद् , प्रज्ञा, प्रेक्षा, चिद् , उपलब्धि , संवित्ति , शय मोह मुष्णाति–शेमुषी, दृष्टि , षोडश बुद्धे ॥ सा मति धारणक्षमा मेधा, एक धारणसमर्थबुद्धे ॥ २२३ ॥ पण्डा, एक तत्त्वानुगामिबुद्धे ॥ ज्ञानम् , एक मोक्षविषयकबुद्धे ॥ विज्ञानम् , एक शिल्पशास्त्रादिविषयकबुद्धे ॥ शुश्रूषा, श्रवणम् , ग्रहणम् , धारणम् अविस्मरणम् , ॥ २२४ ॥ ऊह , अपोह असत्पक्षखण्डनम् , अर्थविज्ञानम् ,

व्रीडा लज्जा मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा साऽपत्रपाऽन्यतः॥२२५॥
जाड्यं मौर्ख्यं विषादोऽवसादः सादो विषण्णता ।
मदो मुन्मोहसंभेदो व्याधिस्त्वाधी रुजाकरः॥ २२६॥
निद्रा प्रमीला शयनं संवेशस्वापसंलयाः ।
नन्दीमुखी श्वासहेतिस्तन्द्रा सुप्तं तु साधिका ॥२२७॥
औत्सुक्य रणरणकोत्कण्ठे आयल्लकारती ।
हृल्लेखोत्कलिके चाथावहित्थाऽऽकारगोपनम् ॥ २२८॥
शङ्काऽनिष्टोत्प्रेक्षण स्याच्चापल त्वनवस्थितिः ।
आलस्यं तन्द्रा कौसीद्यं हर्षश्चित्तप्रसन्नता॥ २२९ ॥

तत्त्वज्ञानम्, अष्टाना बुद्धिगुणानामेकैकम् ॥ व्रीडा, "व्रीड" लज्जा, मन्दाक्षम्, ह्री, त्रपा, पञ्च लज्जाया ॥ सा लज्जा अन्यत अपत्रपा, एकमन्यतो जातलज्जाया ॥ २२५ ॥ जाड्यम्, मौर्ख्यम्, द्वय मूर्खताया ॥ विषाद, अवसाद, साद, विषण्णता, चत्वारि विषादस्य ॥ मुन्मोहसभेद आनन्द-मोहयो सगम मद, एक मदस्य ॥ रुजाकर आधि व्याधि (पु०), एक रुजाकरमानसव्यथाया ॥ २२६ ॥ निद्रा, प्रमीला, शयनम्, सवेश, स्वाप, सलय, नन्दीमुखी, श्वासहेति (स्त्री०), तन्द्रा, "तन्द्री, तन्द्रि" नव निद्राया । तत्र तन्द्री, प्रमीला, द्वे निद्राया आदौ अन्ते च यदालस्य तस्ये-त्यन्ये । नन्दीमुखी, श्वासहेति, द्वौ सुप्तस्य इत्यन्ये [तामसी] ॥ सुप्तम्, एकमतिशयनिद्राया ॥ २२७ ॥ औत्सुक्यम्, रण-रणक, उत्कण्ठा, "उत्कण्ठ" आयल्लकम्, अरति (स्त्री०), हृल्लेख, उत्कलिका, सप्त औत्सुक्यस्य ॥ अवहित्था (स्त्री० न०), आकारगोपनम्, द्वय भ्रूविकारमुखरागाद्याकारगोपनस्य ॥ २२८ ॥ अनिष्टोत्प्रेक्षणम् शङ्का, एकमनिष्टसभावनस्य ॥ चापलम्, अनवस्थिति, द्वे चापलस्य ॥ आलस्यम्, तन्द्रा, कौसीद्यम्, त्रयमालस्यस्य ॥ हर्ष, चित्तप्रसन्नता, ॥ २२९ ॥

ह्लादः प्रमोदः प्रमदो मुत्प्रीत्यामोदसंमदाः ।
आनन्दानन्दथू गर्वस्त्वहंकारोऽवलिप्तता ॥ २३० ॥
दर्पोऽभिमानो ममता मानश्चित्तोन्नतिः स्मयः ।
स मिथोऽहमहमिका या तु सभावनाऽऽत्मनि ॥२३१॥
दर्पात्साऽऽहोपुरुषिका स्यादहंपूर्विका पुनः ।
अहपूर्वमहपूर्वमित्युग्रत्व तु चण्डता ॥ २३२ ॥
प्रबोधस्तु विनिद्रत्व ग्लानिस्तु बलहीनता ।
दैन्यं कार्पण्यं श्रमस्तु क्लमः क्लेशः परिश्रमः ॥२३३ ॥
प्रयासायासव्यायामा उन्मादश्चित्तविप्लव. ।
मोहो मौढ्य चिन्ता ध्यानममर्ष क्रोधसभवः॥२३४॥
गुणो जिगीषोत्साहवान् त्रासस्त्वाकस्मिक भयम् ॥

ह्लाद , प्रमोद , प्रमद , मुद् (स्त्री०) मुदौ मुद , प्रीति , आमोद , समद , आनन्द , आनन्दथु (पु०), एकादश हर्षस्य ॥ गर्व (पु० न०), अहकार , अवलिप्तता, ॥ २३० ॥ दर्प , अभिमान , ममता, मान (पु० न०), चित्तोन्नति , स्मय , नव गर्वस्य ॥ स गर्व मिथश्चेत् अहमहमिका, एक परस्परमहकारस्य ॥ दर्पात् आत्मनि या सभावना सा आहोपुरुषिका, एकमात्मसामर्थ्याविष्करणस्य ॥ अहपूर्वमहपूर्वमिति अहपूर्विका इत्येकम् ॥ उग्रत्व, चण्डता, द्वे उग्रत्वस्य ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ प्रबोध , विनिद्रत्वम्, द्वय प्रबोधस्य ॥ “जागवु” इ० भा० ॥ ग्लानि , बलहीनता, द्वे ग्लान्या ॥ दैन्यम्, कार्पण्यम्, द्वे दैन्यस्य ॥ श्रम , क्लम , क्लेश , परिश्रम , ॥ २३३ ॥ प्रयास , आयास , व्यायाम , सप्त श्रमस्य ॥ उन्माद , चित्तविप्लव , द्वे उन्मादस्य ॥ मोह , मौढ्यम्, द्वे मोहस्य ॥ चिन्ता, ध्यानम्, द्वे चिन्तनस्य ॥ य क्रोधसभव क्रोधाद् जात॰ जिगीषोत्साहयुक्तो गुण स अमर्ष , एकममर्षस्य ॥ आकस्मिक भयम् त्रास , इति एकम् । त्रासे

अपस्मारः स्यादावेशो निर्वेदः स्वावमाननम् ॥ २३५ ॥
आवेगस्तु त्वरिस्तूर्णिः सवेगः सम्भ्रमस्त्वरा ।
वितर्कः स्यादुन्नयनं परामर्शो विमर्शनम् ॥ २३६ ॥
अध्याहारस्तर्क ऊहोऽसूयाऽन्यगुणदूषणम् ।
मृतिः संस्था मृत्युकालौ परलोकगमोऽत्ययः ॥ २३७ ॥
पञ्चत्वं निधनं नाशो दीर्घनिद्रा निमीलनम् ।
दिष्टान्तोऽस्तं कालधर्मोऽवसानं सा तु सर्वगा॥२३८॥
मरको मारिस्त्रयस्त्रिंशदमी स्युर्व्यभिचारिणः ।
स्युः कारणानि कार्याणि सहचारीणि यानि च ॥२३९॥
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेत्काव्यनाट्ययोः ।
विभावा अनुभावाश्च व्यभिचारिण एव च ॥ २४० ॥
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो भवेद्रसः ।

न पूर्वापरविमर्शः, अतो भयाद् भिन्न ॥ अपस्मार, एकम् वातुवेपथ्यादेरावेशस्य ॥ निर्वेद, एक स्वस्यावमाननस्य ॥२३४ ॥ २३५॥ आवेग, त्वरि (स्त्री०), तूर्णि (स्त्री०), सवेग, सम्भ्रम, त्वरा, पट् त्वरायाः ॥ वितर्क, उन्नयनम्, परामर्श, विमर्शनम्, ॥ २३६ ॥ अध्याहार, तर्क (पु० न०), ऊह, "ऊहा" सप्त तर्कस्य ॥ यत् अन्यगुणदूषण सा असूया, एक गुणेषु दोषारोपस्य ॥ मृति, संस्था, मृत्यु, (पु० स्त्री०), काल, परलोकगम, अत्यय ॥ २३७ ॥ पञ्चत्वम्, निधनम् (पु० न०), नाश, दीर्घनिद्रा, निमीलनम्, "मीलनम्" दिष्टान्त, अस्तम्, कालधर्म, अवसानम्, पञ्चदश मृत्यो ॥ २३८ ॥ सा मृति सवगा चेत् मरक (पु० न०), मारि (स्त्री०), द्वय मारे ॥ अमी धृत्याद्य त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणो भवन्ति ॥ लोके रत्यादे स्थायिन यानि कारणानि स्त्र्युद्यानानि, तानि काव्यनाट्यशास्त्रयो विभावा उच्यन्ते । कार्याणि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि अनुभावा उच्यन्ते । सहचारीणि धृत्यादीनि व्यभिचारिण उच्यन्ते ॥ २३९ ॥ २४० ॥ तै विभावाद्यै व्यक्त सामाजि-

पात्राणि नाट्येऽधिकृतास्तत्तद्वेषस्तु भूमिका ॥ २४१ ॥
शैलूषो भरतः सर्वकेशी भरतपुत्रकः ।
धर्मी पुत्रो रङ्गजायाऽऽजीवो रङ्गावतारकः ॥ २४२ ॥
नटः कृशाश्वी शैलाली चारणस्तु कुशीलवः ।
भ्रभ्रुभ्रूभृपरः कुसो नटः स्त्रीवेषधारकः ॥ २४३ ॥
वेश्याऽऽचार्य. पीठमर्दः सूत्रधारस्तु सूचकः ।
नन्दी तु पाठको नान्द्याः पार्श्वस्थः पारिपार्श्विकः॥२४४
वासन्तिक' केलिकिलो वैहासिको विदूषकः ।
प्रहासी प्रीतिदश्चाथ पिङ्ग पल्लवको विटः ॥ २४५ ॥
पिता त्वावुक आवुत्तभावुकौ भगिनीपतौ ।
भावो विद्वान्युवराजः कुमारो भर्तृदारकः ॥ २४६ ॥

काना वासनारूपेण य स्थित स स्थायी भावो रस उच्यते ॥ स्ववेष पातीति पात्रम्, एक नाट्ये अधिकृतस्य पुरुषादे ॥ तत्तद्वेष भूमिका, एक रूपान्तरपरिग्रहस्य ॥ २४१ ॥ शैलूष, भरत, सर्वकेशी, भरतपुत्रक, धर्मीपुत्र, रङ्ग—जायाशब्दाभ्या पर आजीवशब्दो यथा—रङ्गाजीव, जायाजीव, रङ्गावतारक, ॥ २४२ ॥ नट, कृशाश्वी, शैलाली, एकादश नटस्य ॥ चारण, कुशीलव, द्वय चारणस्य ॥ भ्र–भ्रु–भ्रू–भृशब्देभ्य पर कुसशब्दो यथा—भ्रकुस, भ्रुकुस, भ्रकुस, भृकुस, चत्वारि स्त्रीवेषधारिनटस्य ॥ २४३ ॥ वेश्याचार्य, पीठमर्द, द्वे नर्तन शिक्षकस्य ॥ सूत्रधार, सूचक, द्वे सूत्रधारस्य [स्थापर, बीजदर्शक] ॥ नन्दी, एक नान्दीपाठकस्य ॥ पार्श्वस्थ, पारि, पार्श्विक, द्वय पार्श्वस्थस्य ॥ २४४ ॥ वासन्तिक, केलिकिल, वैहासिक, विदूषक, प्रहासी, प्रीतिद, षट् विदूषकस्य ॥ पिङ्ग, पल्लवक, विट (पु० ७०), त्रय विटस्य ॥ २४५ ॥ आवुक, एक पितु ॥ आवुत्त, भावुक, द्वे भगिनीपते ॥ भाव, एक विदुष ॥ कुमार, भर्तृदारक, द्वय युवराजस्य ॥ २४६ ॥

वाला वासूर्मार्षं आर्यो देवो भट्टारको नृपः ।
राष्ट्रियो नृपते¹ श्यालो दुहिता भर्तृदारिका ॥ २४७॥
देवी कृताभिषेकाऽन्या भट्टिनी गणिकाऽज्जुका ।
नीचाचेटीसखीहूतौ हण्डेहञ्जेहलाः क्रमात् ॥२४८ ॥
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका ।
भर्ताऽऽर्यपुत्रो माताम्बा भदन्ताः सौगताद्यः ॥२४९॥
पूज्ये तत्रभवानत्रभवाश्च भगवानपि ।
पादा भट्टारको देव. प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥ २५० ॥

इति श्रीमद्-हेमचन्द्राचार्यविरचिताया श्रीअभिधानचिन्तामणि नाममालाया द्वितीयो देवकाण्ड ॥

वासू, एक कुमार्या ॥ मार्ष, "मारिप, मार्षक" आर्य, द्वे आर्यस्य ॥ देव, भट्टारक, द्वे नृपस्य ॥ राष्ट्रिय, एक राजश्यालस्य ॥ भर्तृदारिका, एक राजकन्याया ॥ २४७ ॥ कृताभिषेका चेत् देवी, एकमभिषिक्तनृपस्त्रिया ॥ भट्टिनी, एकमनभिषिक्तनृपस्त्रिया ॥ अज्जुका, एक गणिकाया ॥ नीचाया आह्वाने हण्डे, चेट्या आह्वाने हञ्जे, सख्या आह्वाने हला, (त्रीणि अव्ययानि) प्रत्येकमेकैकम् ॥ २४८ ॥ अब्रह्मण्यम, एकम् अवध्यब्राह्मणादेर्दोषवचनस्य । अवधयाच्याया इत्यन्ये ॥ अत्तिका, एक ज्येष्ठभगिन्या ॥ आर्यपुत्र, एक पत्यु ॥ अम्बा, माता, द्वे जनन्या ॥ भदन्त, एक सौगतादीना निर्ग्रन्थादीना च ॥ २४९ ॥ पूज्य, तत्रभवान्, अत्रभवान्, भगवान्, चत्वारि पूज्यस्य ॥ पादा, भट्टारक, देव, त्रय पूज्यनाम्न अग्रे प्रयोज्यम् यथा—तातपादा अर्हद्भट्टारका, सिद्धदेव, [भरटक, भट्ट] ॥

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधकश्रीकलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमीकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीवृत्त्यनुसारिणीरत्नप्रभा व्याख्याया द्वितीयो देवकाण्ड ॥

---

१ "सर्वस्त्रीभि पतिव्याच्य आर्यपुत्रेति यौवने" इति भरत ॥

पात्राणि नाट्येऽधिकृतास्तत्तद्वेषस्तु भूमिका ॥ २४१ ॥
शैलूषो भरतः सर्वकेशी भरतपुत्रकः ।
धर्मी पुत्रो रङ्गजायाऽऽजीवो रङ्गावतारकः ॥ २४२ ॥
नट' कृशाश्वी शैलाली चारणस्तु कुशीलवः ।
भ्रभ्रुभ्रूभृपरः कुसो नटः स्त्रीवेषधारकः ॥ २४३ ॥
वेश्याऽऽचार्य पीठमर्दः सूत्रधारस्तु सूचकः ।
नन्दी तु पाठको नान्द्याः पार्श्वस्थः पारिपार्श्विकः॥२४४
वासन्तिकः केलिकिलो वैहासिको विदूषकः ।
प्रहासी प्रीतिदश्चाथ षिड्ग पल्लवको विटः ॥ २४५ ॥
पिता त्वावुक आवुत्तभावुकौ भगिनीपतौ ।
भावो विद्वान्युवराजः कुमारो भर्तृदारकः ॥ २४६ ॥

कान। वासनारूपेण य स्थित स स्थायी भावो रस उच्यते ॥ स्ववेष पातीति पात्रम्, एक नाट्ये अधिकृतस्य पुरुषादे ॥ तत्तद्वेष भूमिका, एक रूपान्तरपरिग्रहस्य ॥ २४१ ॥ शैलूष, भरत, सर्वकेशी, भरतपुत्रक, धर्मीपुत्र, रङ्ग—जायाशब्दाभ्या पर आजीवशब्दो यथा—रङ्गाजीव, जायाजीव, रङ्गावतारक, ॥ २४२ ॥ नट, कृशाश्वी, शैलाली, एकादश नटस्य ॥ चारण, कुशीलव, द्वय चारणस्य ॥ भ्र—भ्रु—भ्रू—भृशब्देभ्य पर कुसशब्दो यथा—भ्रकुस, भ्रुकुस, भ्रकुस, भृकुस, चत्वारि स्त्रीवेषधारिनटस्य ॥ २४३ ॥ वेश्याचार्य, पीठमर्द, द्वे नर्तन शिक्षकस्य ॥ सूत्रधार, सूचक, द्वे सूत्रधारस्य [स्थापक, बीजदर्शक] ॥ नन्दी, एक नान्दीपाठकस्य ॥ पार्श्वस्थ, पारि, पार्श्विक, द्वय पार्श्वस्थस्य ॥ २४४ ॥ वासन्तिक, केलिकिल, वैहासिक, विदूषक, प्रहासी, प्रीतिद, षट् विदूषकस्य ॥ पिङ्ग, पल्लवक, विट (पु० न०), त्रय विटस्य ॥ २४५ ॥ आवुक, एक पितु ॥ आवुत्त, भावुक, द्वे भगिनीपते ॥ भाव, एक विदुष ॥ कुमार, भर्तृदारक, द्वय युवराज्य ॥ २४६ ॥

व्यक्तो विपश्चित्संख्यावान् सन् प्रवीणे तु शिक्षितः ।
निष्णातो निपुणो दक्षः कर्महस्तमुखाः कृतात् ॥ ६ ॥
कुशलश्चतुरोऽभिज्ञविज्ञवैज्ञानिकाः पटुः ।
छेको विदग्धे प्रौढस्तु प्रगल्भः प्रतिभान्वितः[1] ॥ ७ ॥
कुशाग्रीयमतिः सूक्ष्मदर्शी तत्कालधीः पुनः ।
प्रत्युत्पन्नमतिर्दूराद् यः पश्येद्दीर्घदर्श्यसौ ॥ ८ ॥
हृदयालुः सहृदयश्चिद्रूपोऽप्यथ संस्कृते ।
व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ९ ॥
वागीशो वाक्पती वाग्मी वाचोयुक्तिपटुः प्रवाक् ।
समुखो वावदूकोऽथ वद्रो वक्ता वदावदः ॥ १० ॥
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

बुधः, मनुष्यः, ॥ ५ ॥ व्यक्तः, विपश्चित्, संख्यावान्, सन्, पञ्चविंशतिर्विदुषः ॥ प्रवीणः, शिक्षितः, निष्णातः, निपुणः, दक्षः, कृतशब्दात् परे कर्म-हस्त-मुखशब्दाः यथा—कृतकर्मा, कृतहस्तः, कृतमुखः, ॥ ६ ॥ कुशलः, चतुरः, अभिज्ञः, विज्ञः, वैज्ञानिकः, पटुः, चतुर्दश प्रवीणस्य ॥ छेकः, "छेकालः, छेकिलः" विदग्धः, द्वे दक्षतरस्य ॥ प्रौढः, प्रगल्भः, प्रतिभान्वितः, त्रीणि प्रतिभाशालिनः ॥ ७ ॥ कुशाग्रीयमतिः, सूक्ष्मदर्शी, द्वे सूक्ष्मदर्शिनः ॥ तत्कालधीः, प्रत्युत्पन्नमतिः, द्वे प्रत्युत्पन्नमतेः ॥ दीर्घदर्शी, एकं दूरदर्शिनः ॥ ८ ॥ हृदयालुः, सहृदयः, चिद्रूपः, त्रीणि सत्पुरुषज्ञानिनः ॥ संस्कृतः, व्युत्पन्नः, प्रहतः, क्षुण्णः, चत्वारि शास्त्रादितत्त्वविदः ॥ अन्तर्वाणिः, शास्त्रवित्, द्वे बहुशास्त्रदर्शिनः शास्त्रज्ञस्य ॥ ९ ॥ वागीशः, वाक्पतिः, द्वे सार्थवक्तुः ॥ वाग्मी, वाचोयुक्तिपटुः, प्रवाक्, समुखः, वावदूकः, पञ्च सयुक्तिकस्य वक्तुः ॥ वद्रः, वक्ता, वदावदः, त्रयं वक्तुः ॥ १० ॥ जल्पाकः, कुत्सिता वाक् अस्य—वाचालः, वाचाटः, बहुगर्ह्यवाक्, चत्वारि वाचालस्य ॥ अवदः, अनुत्तरः,

१ 'प्रतिभामुखः' इत्यपि पाठः ।

अथ मर्त्यकाण्डः ।

मर्त्यः पञ्चजनो भूस्पृक् पुरुषः पूरुषो नरः ।
मनुष्यो मानुषो ना विट् मनुजो मानवः पुमान् ॥ १ ॥
बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकार्भोत्तानशयाः क्षीरकण्ठः कुमारकः ॥ २ ॥
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं वयःस्थस्तरुणो युवा ।
तारुण्यं यौवनं वृद्धः प्रवयाः स्थविरो जरन् ॥ ३ ॥
जरी जीर्णो यातयामो जीनोऽथ विस्रसा जरा ।
वार्द्धकं स्थाविरं ज्यायान् वर्षीयान्दशमीत्यपि ॥ ४ ॥
विद्वान् सुधीः कविविचक्षणलब्धवर्णो
ज्ञः प्राप्तरूपकृतिकृष्ट्यभिरूपधीराः ।
मेधाविकोविदविशारदसूरिदोष-
ज्ञाः प्राज्ञपण्डितमनीषिबुधप्रबुद्धाः ॥ ५ ॥

मर्त्य, पृथिव्यादिभि पञ्चभिर्भूतैर्जायते—पञ्चजन, भूस्पृक् भूस्पृशौ, पुरुष, पूरुष, नर, मनुष्य, मानुष, ना, विट् (पु०) विशौ विश, मनुज, मानव, पुमान्, त्रयोदश मनुष्यस्य ॥ १ ॥ बाल, पाक, शिशु, डिम्भ, पोत, शाव, स्तनन्धय, पृथुक, अर्भ, उत्तानशय, क्षीरकण्ठ, कुमारक, द्वादश शिशो ॥ २ ॥ शिशुत्वम्, शैशवम्, बाल्यम्, त्रय बाल्यस्य ॥ वय स्थ, तरुण, युवा, त्रीणि तरुणस्य ॥ तारुण्यम्, यौवनम् (पु० न०), "यौवनिका" द्वे यौवनस्य ॥ वृद्ध, प्रवया, स्थविर, जरन्, ॥ ३ ॥ जरी, जीर्ण, यातयाम, जीन, अष्टौ वृद्धस्य ॥ विस्रसा, जरा, द्वे जराया ॥ वार्द्धकम्, स्थाविरम्, द्वय वृद्धत्वस्य ॥ ज्यायान्, वर्षीयान्, दशमी, "दशमीस्थ" त्रयम् अतिवृद्धस्य ॥ ४ ॥ विद्वान्, सुधी, कवि, विचक्षण, लब्धवर्ण, ज्ञ, प्राप्तरूप, कृती, कृष्टि, अभिरूप, धीर, मेधावी, कोविद, विशारद, सूरि, दोषज्ञ, प्राज्ञ, पण्डित, मनीषी,

मूढो मन्दो यथाजातो वालो मातृमुखो जडः ।
मूर्खोऽमेधोविवर्णाज्ञा वैधेयो मातृशासितः ॥ १६ ॥
देवानांप्रियजाल्मौ च दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
मन्दः क्रियासु कुण्ठः स्यात्क्रियावान्कर्मसूद्यतः॥१७॥
कर्मक्षमोऽलकर्माणः कर्मशूरस्तु कर्मठः ।
कर्मशीलः कार्मे आय' शूलिकस्तीक्ष्णकर्मकृत् ॥१८ ॥
सिंहसंहननः स्वङ्ग' स्वतन्त्रो निरवग्रह. ।
यथाकामी स्वरुचिश्च स्वच्छन्दः स्वैर्यपावृतः ॥ १९ ॥
यदृच्छा स्वैरिता स्वेच्छा नाथवान् निघ्नगृह्यकौ ।
तन्त्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात् परे ॥ २० ॥

बालिश , मूढ , मन्द , यथाजात , "यथोद्गत " बाल , माता एव मुख यस्य–मातृमुख , जड , मूर्ख अमेधा , विवर्ण , अज्ञ , वैधेय , मातृशासित , ॥ १६ ॥ देवानाप्रिय , जाल्म , पञ्चदश मूर्खस्य [अनेड , नामवर्जित] ॥ दीर्घसूत्र चिरक्रिय , द्वे अतिविलम्बेन क्रियाकारिण ॥ क्रियासु मन्द कुण्ठ , एक मन्दक्रियस्य ॥ कर्मसु उद्यत क्रियावान्, एक- सुयोगिन ॥ १७ ॥ कर्मक्षम , अलकर्माण , द्वे कर्मकरणे समर्थस्य ॥ कर्मशूर , कर्मठ , द्वय कर्मठस्य ॥ कर्मशील , कार्म , द्वे कर्मशीलस्य ॥ यो मृदुना उपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेन अन्वेष्टा स तीक्ष्णकर्मकृत् आय शूलिक , एक तीक्ष्णकर्मकर्तु ॥ १८ ॥ सिंहसहनन , स्वङ्ग , द्वे सौन्दर्य- युक्तस्य ॥ स्वतत्र , निरवग्रह , यथाकामी, स्वरुचि , स्वच्छन्द , स्वैरी, "स्वैर " अपावृत , सप्त स्वतन्त्रस्य ॥ १९ ॥ यदृच्छा, स्वैरिता, स्वेच्छा, त्रय स्वेच्छाया ॥ नाथवान्, निघ्न , गृह्यक , परशब्दात् तन्त्र–आयत्त–वश–अधीन–छन्द–वान् शब्दा प्रयोज्या । यथा—परतन्त्र , परायत्त , परवश , पराधीन , परच्छन्द , परवान्, नव पराधीनस्य ॥ २० ॥ लक्ष्मीवान्,

यद्वदोऽनुत्तरे दुर्वाक् कद्वदे स्यादथाधरः ॥ ११ ॥
हीनवादिन्येडमूकानेडमूकौ त्ववाक्श्रुतौ।
रवण शब्दनस्तुल्यौ कुवादकुचरौ समौ ॥ १२ ॥
लोहलोऽस्फुटवाग् मूकोऽवागसौम्यस्वरोऽस्वरः।
वेदिता विदुरो विन्दुर्वन्दारुस्त्वभिवादकः ॥ १३ ॥
आशसुराशंसितरि कद्वरस्त्वतिकुत्सितः ॥
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्याद्विकासी तु विकस्वरः ॥१४॥
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियवदः।
दानशीलः स वदान्यो वदन्योऽप्यथ बालिशः ॥१५॥

द्वे असबद्धभाषकस्य ॥ दुर्वाक्, कुत्सित वदति–कद्वद, द्वे सनिन्दभाषिण ॥ अधर, ॥ ११ ॥ हीनवादी, द्वे पराजितस्य वादिन ॥ एडमूक, अनेडमूक, "अनेड" अवाक्श्रुतिः, त्रय बधिरमूकस्य ॥ रवण, शब्दन, द्वे शब्दकरस्य ॥ कुवाद, कुचर, द्वे कुकथनाभिधायिन । कुटिलाशयस्येत्येके ॥ १२ ॥ लोहल, अस्फुटवाक्, द्वे अस्पष्टभाषिण [काहल] ॥ मूक, अवाक्, द्वे मूकस्य [जड, कड] ॥ असौम्यस्वर, अस्वर, द्वे काकादिवद्रूक्षस्वरस्य ॥ वेदिता, विदुर, विन्दु, त्रय ज्ञातु ॥ वन्दारु, अभिवादक, द्वे वन्दनशीलस्य ॥ १३ ॥ आशसु, आशसिता, द्वे इच्छाशीलस्य ॥ कद्वर "कद्वर" एकमति-कुत्सितस्य ॥ निराकरिष्णु, क्षिप्नु, "क्षिप्णु" द्वे निराकरण-शीलस्य ॥ विकासी, "विकाशी" विकस्वर, "विकश्वर" द्वे विकासशीलस्य ॥ १४ ॥ दुर्मुख, मुखर, अबद्धमुख, त्रीणि अप्रियभाषिण । अनर्गलमुखस्येत्यन्ये ॥ शक्ल, प्रियवदः, द्वे प्रियवादिन ॥ स प्रियवद दानशीलश्चेद् वदान्य, वदन्य, द्वे प्रियवादिदातु । दानशीलप्रियवदौ वदान्यौ पृथगित्यन्ये ॥ १५ ॥

---

१ 'अन्धो ह्यनेडमूक स्यात्' इति हलायुध ॥ 'अनेडमूकस्तु जड' इति वैजयन्ती ॥ "शठो ह्यनेडमूक स्यात्' इति भागुरि ॥

भर्मण्या भर्म भृत्या च भोगस्तु गणिकाभृतिः ।
खलपूः स्याद्बहुकरो भारवाहस्तु भारिकः ॥ २७ ॥
वार्तावहे वैवधिको भारे विवधवीवधौ ।
काचः शिक्यं तदालम्बो भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ २८ ॥
शूरश्चारभटो वीरो विक्रान्तश्चाथ कातरः ।
दरितश्चकितो भीतो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २९ ॥
विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे कान्दिशीको भयद्रुते ।
उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३० ॥
महेच्छे तूद्भटोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः ।
महामना महात्मा च कृपणस्तु मितपचः ॥ ३१ ॥

भर्म, भृत्या, द्वादश वेतनस्य ॥ भोग , एक गणिकाया वेतनस्य [भाटि] ॥ खलपू , बहुकर , द्वे समार्जकस्य "झाडु म्हाढनार" इ० भा० । बहुधान्यार्जकस्येत्यन्ये ॥ भारवाह , भारिक , "भारी" द्वे भारवाहस्य ॥ २७ ॥ वार्तावह , वैवधिक , "विवधिक " द्वे वार्तावहस्य "मोदी" इ० भा० ॥ भार , विवध , वीवध , त्रय भारस्य ॥ तस्य भारस्य आलम्ब रज्जु-पञ्जरम् काच , शिक्यम् , द्वे शिक्यस्य "सीकु" इ० भा० ॥ भारयष्टि , विहङ्गिका, "विहङ्गमा" द्वे भारोद्वहनार्थचतुर्दण्डि-काया शिक्याधारस्य । शिक्याधारस्कन्धग्राह्यलगुडस्य इति द्रमिला ॥ २८ ॥ शूर , चारभट , वीर , विक्रान्त , चत्वारि शूरस्य ॥ कातर , दरित , चकित , भीत , भीरु ; भीरुक , भीलुक , सप्त भीरो [त्रस्नु , त्रस्त ,-] ॥ २९ ॥ विहस्त , व्या-कुल , व्यग्र , त्रीणि शोकादिभि कर्तव्यतामूढस्य "गभराएलो" इ० भा० ॥ कान्दिशीक , भयद्रुत , द्वय भीत्या पलायितस्य ॥ उत्पिञ्जल , समुत्पिञ्ज , पिञ्जल , त्रीणि अत्यन्ताकुलस्य ॥ ३० ॥ महेच्छ , उद्भट , उदार , उदात्त , उदीर्ण , महाशय , महामना , महात्मा, अष्टौ उदारस्य ॥ कृपण , मितपच , ॥ ३१ ॥ कीनाश ,

लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्लील इभ्य आढ्यो धनीश्वरः ।
ऋद्धे विभूतिः सपत्तिर्लक्ष्मीः श्रीऋद्धिसंपदः ॥ २१ ॥
दरिद्रो दुर्विधो दुःस्थो दुर्गतो निःस्वकीकटौ ।
अकिञ्चनोऽधिपस्त्वीशो नेता परिबृढोऽधिभूः ॥ २२ ॥
पतीन्द्रस्वामिनाथार्याः प्रभुर्भर्तेश्वरो विभुः ।
ईशितेनो नायकश्च नियोज्यः परिचारकः ॥ २३ ॥
डिङ्गरः किंकरो भृत्यश्चेटो गोप्यः पराचितः ।
दासः प्रेष्यः परिस्कन्दो भुजिष्यपरिकर्मिणौ ॥ २४ ॥
परान्नः परपिण्डादः परजातः परैधितः ।
भृतके भृतिभुग् वैतनिकः कर्मकरोऽपि च ॥ २५ ॥
स निर्भृति॰ कर्मकारो भृतिः स्यान्निष्क्रयः पणः ।
कर्मण्या वेतन मूल्य निर्वेशो भरण विधा ॥ २६ ॥

लक्ष्मण, श्लील, "श्रील, श्रीमान्" त्रय लक्ष्मीवत ॥ इभ्य, आढ्य, धनी, ईश्वर, ऋद्ध, पञ्च धनिन ॥ विभूति, सपत्ति, लक्ष्मी, श्री, ऋद्धि, सपद्, पद् सपद ॥ २१ ॥ दरिद्र, दुर्विध, दु स्थ, दु खेन गच्छति—दुर्गत, नि स्व, कीकट, अकिंचन, सप्त दरिद्रस्य [क्षुद्र, दीन, नीच,] ॥ अधिप, ईश, नेता, परिवृढ, अधिभू, ॥ २२ ॥ पति, इन्द्र, स्वामी, नाथ, अर्य, प्रभु, भर्ता, ईश्वर, विभु, ईशिता, इन, नायक, सप्तदश स्वामिन ॥ नियोज्य, परिचारक, "प्रतिचर" ॥ २३ ॥ डिङ्गर, किंकर, भृत्य, चेट, गोप्य, पराचित, दास, प्रेष्य, परिस्कन्द, भुजिष्य, परिकर्मी, ॥ २४ ॥ परान्न, परपिण्डाद, परजात, परैधित, सप्तदश किंकरस्य । तत्र परान्नादयश्चत्वार परान्नोपजीविन इत्यन्ये ॥ भृतक, भृतिभुग्, वैतनिक, कर्मकर, चत्वारि वेतनोपजीविन ॥ २५ ॥ य निर्भृति विना भृतिं कर्म करोति स कर्मकार, इत्येकम् ॥ भृति, निष्क्रय, पण, कर्मण्या, वेतनम्, मूल्यम्, निर्वेश, भरण, विधा, ॥ २६ ॥ कर्मण्या,

भर्मण्या भर्म भृत्या च भोगस्तु गणिकाभृतिः ।
खलपूः स्याद्बहुकरो भारवाहस्तु भारिकः ॥ २७ ॥
वार्तावहे वैवधिको भारे विवधवीवधौ ।
काचः शिक्यं तदालम्बो भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ २८ ॥
शूरश्चारभटो वीरो विक्रान्तश्चाथ कातरः ।
दरितश्चकितो भीतो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २९ ॥
विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे कान्दिशीको भयद्रुते ।
उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३० ॥
महेच्छे तूद्भटोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः ।
महामना महात्मा च कृपणस्तु मितपचः ॥ ३१ ॥

भर्म, भृत्या, द्वादश वेतनस्य ॥ भोग, एकं गणिकाया वेतनस्य [भाटि] ॥ खलपू, बहुकर, द्वे समार्जकस्य "झाडु कहाढनार" इ० भा० । बहुधान्यार्जकस्येत्यन्ये ॥ भारवाह, भारिक, "भारी" द्वे भारवाहस्य ॥ २७ ॥ वार्तावह, वैवधिक, "विवधिक" द्वे वार्तावहस्य "मोदी" इ० भा० ॥ भार, विवध, वीवध, त्रय भारस्य ॥ तस्य भारस्य आलम्ब रज्जु-पञ्जरम् काच, शिक्यम्, द्वे शिक्यस्य "सीकु" इ० भा० ॥ भारयष्टि, विहङ्गिका, "विहङ्गमा" द्वे भारोद्वहनार्थचतुर्दण्डिकाया शिक्याधारस्य । शिक्याधारस्कन्धग्राह्यलगुडस्य इति द्रमिला ॥ २८ ॥ शूर, चारभट, वीर, विक्रान्त, चत्वारि शूरस्य ॥ कातर, दरित, चकित, भीत, भीरु, भीरुक, भीलुक, सप्त भीरो [त्रस्नु, त्रस्त,] ॥ २९ ॥ विहस्त, व्याकुल, व्यग्र, त्रीणि शोकादिभि कर्तव्यतामूढस्य "गभराएलो" इ० भा० ॥ कान्दिशीक, भयद्रुत, द्वय भीत्या पलायितस्य ॥ उत्पिञ्जल, समुत्पिञ्ज, पिञ्जल, त्रीणि अत्यन्ताकुलस्य ॥ ३० ॥ महेच्छ, उद्भट, उदार, उदात्त, उदीर्ण, महाशय, महामना, महात्मा, अष्टौ उदारस्य ॥ कृपण, मितपच, ॥ ३१ ॥ कीनाश,

लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रील इभ्य आढ्यो धनीश्वरः ।
ऋद्धे विभूतिः सपत्तिर्लक्ष्मीः श्रीऋद्धिसपदः ॥ २१ ॥
दरिद्रो दुर्विधो दुःस्थो दुर्गतो निःस्वकीकटौ ।
अकिञ्चनोऽधिपस्त्वीशो नेता परिवृढोऽधिभूः ॥ २२ ॥
पतीन्द्रस्वामिनाथार्याः प्रभुर्भर्तेश्वरो विभुः ।
ईशितेनो नायकश्च नियोज्यः परिचारकः ॥ २३ ॥
डिङ्गरः किंकरो भृत्यश्चेटो गोप्यः पराचितः ।
दासः प्रेष्यः परिस्कन्दो भुजिष्यपरिकर्मिणौ ॥ २४ ॥
परान्नः परपिण्डादः परजातः परैधितः ।
भृतके भृतिभुग् वैतनिकः कर्मकरोऽपि च ॥ २५ ॥
स निर्भृतिः कर्मकारो भृतिः स्यान्निष्क्रयः पणः ।
कर्मण्या वेतन मूल्य निर्वेशो भरण विधा ॥ २६ ॥

लक्ष्मण, श्रील, "श्रील, श्रीमान्" त्रय लक्ष्मीवत ॥ इभ्य, आढ्य, धनी, ईश्वर, ऋद्ध, पञ्च धनिन ॥ विभूति, सपत्ति, लक्ष्मी, श्री, ऋद्धि, सपद्, पद् सपद् ॥ २१ ॥ दरिद्र, दुर्विध, दु स्थ, दु रेन गच्छति–दुर्गत, नि स्व, कीकट, अकिचन, सप्त दरिद्रस्य [क्षुद्र, दीन, नीच,] ॥ अधिप, ईश, नेता, परिवृढ, अधिभू, ॥ २२ ॥ पति, इन्द्र, स्वामी, नाथ, अर्य, प्रभु, भर्ता, ईश्वर, विभु, ईशिता, इन, नायक, सप्तदश स्वामिन ॥ नियोज्य, परिचारक, "प्रतिचर" ॥ २३ ॥ डिङ्गर, किंकर, भृत्य, चेट, गोप्य, पराचित, दास, प्रेष्य, परिस्कन्द, भुजिष्य, परिकर्मी, ॥ २४ ॥ परान्न, परपिण्डाद, परजात, परैधित, सप्तदश किंकरस्य । तत्र परान्नादयश्चत्वार परान्नोपजीविन इत्यन्ये ॥ भृतक, भृतिभुग्, वैतनिक, कर्मकर, चत्वारि वेतनोपजीविन ॥ २५ ॥ य निर्भृति विना भृतिं कर्म करोति स कर्मकार, इत्येकम् ॥ भृति, निष्क्रय, पण, कर्मण्या, वेतनम्, मूल्यम्, निर्वेश, भरण, विधा, ॥ २६ ॥ कर्मण्या,

भर्मण्या भर्म भृत्या च भोगस्तु गणिकाभृतिः ।
खलपूः स्याद्बहुकरो भारवाहस्तु भारिकः ॥ २७ ॥
वार्तावहे वैवधिको भारे विवधवीवधौ ।
काचः शिक्य तदालम्बो भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ २८ ॥
शूरश्चारभटो वीरो विक्रान्तश्चाथ कातरः ।
दरितश्चकितो भीतो भीरुर्भीरुकभीलुकाः ॥ २९ ॥
विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे कान्दिशीको भयद्रुते ।
उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३० ॥
महेच्छे तूद्भटोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः ।
महामना महात्मा च कृपणस्तु मितपचः ॥ ३१ ॥

भर्म, भृत्या, द्वादश वेतनस्य ॥ भोग, एक गणिकाया वेतनस्य [भाटि] ॥ खलपू, बहुकर, द्वे समार्जकस्य "झाडु कहाढनार" इ० भा० । बहुधान्यार्जकस्येत्यन्ये ॥ भारवाह, भारिक, "भारी" द्वे भारवाहस्य ॥ २७ ॥ वार्तावह, वैवधिक, "विवधिक" द्वे वार्तावहस्य "भोदी" इ० भा० ॥ भार, विवध, वीवध, त्रय भारस्य ॥ तस्य भारस्य आलम्ब रज्जुपञ्जरम् काच, शिक्यम्, द्वे शिक्यस्य "सीकु" इ० भा० ॥ भारयष्टि, विहङ्गिका, "विहङ्गमा" द्वे भारोद्वहनार्थचतुर्दण्डिकाया शिक्याधारस्य । शिक्याधारस्कन्धग्राह्यलगुडस्य इति द्रमिला ॥ २८ ॥ शूर, चारभट, वीर, विक्रान्त, चत्वारि शूरस्य ॥ कातर, दरित, चकित, भीत, भीरु, भीरुक, भीलुक, सप्त भीरो [त्रस्नु, त्रस्त,] ॥ २९ ॥ विहस्त, व्याकुल, व्यग्र, त्रीणि शोकादिभि कर्तव्यतामूढस्य "गभराएलो" इ० भा० ॥ कान्दिशीक, भयद्रुत, द्वय भीत्या पलायितस्य ॥ उत्पिञ्जल, समुत्पिञ्ज, पिञ्जल, त्रीणि अत्यन्ताकुलस्य ॥ ३० ॥ महेच्छ, उद्भट, उदार, उदात्त, उदीर्ण, महाशय, महामना, महात्मा, अष्टौ उदारस्य ॥ कृपण, मितपच, ॥ ३१ ॥ कीनाश,

कीनाशस्तद्धनः क्षुद्रकदर्यदृढमुष्टयः ।
किंपचानो दयालुस्तु कृपालुः करुणापरः ॥ ३२ ॥
सूरतोऽथ दया शूकः कारुण्यं करुणा घृणा ।
कृपाऽनुकम्पाऽनुक्रोशो हिंस्रे शरारुघातुकौ ॥ ३३ ॥
व्यापादनं विशरणं प्रमयः प्रमापणं
निर्ग्रन्थनं प्रमथनं कदनं निबर्हणम् ।
निस्तर्हणं विशसनं क्षणनं परासनं
प्रोज्जासनं प्रशमनं प्रतिघातनं वधः ॥ ३४ ॥
प्रवासनोद्वासनघातनिर्वा-
सनानि संज्ञप्तिनिशुम्भहिंसाः ।
निर्वापणालम्भनिसूदनानि
निर्यातनोन्मन्थसमापनानि ॥ ३५ ॥
अपासनं वर्जनमारपिञ्जा
निष्कारणक्राथविशारणानि ।

तद्धन , क्षुद्र , कदर्य , दृढमुष्टि , किंपचान , अष्टौ कृपणस्य ॥ दयालु , कृपालु , करुणापर , ॥ ३२ ॥ सुष्ठु रमते कृपाया-सूरत , चत्वारि दयालो ॥ दया, शूक (पु० न०), कारुण्यम्, करुणा, घृणा, कृपा, अनुकम्पा, अनुक्रोश , अष्टौ दयाया ॥ हिंस्र , शरारु , घातुक , त्रीणि घातुकस्य ॥ ३३ ॥ व्यापादनम्, विशरणम्, प्रमय (पु० न०), प्रमापणम्, "प्रमापनम्" निर्ग्रन्थनम् "निर्ग्रथनम्" प्रमथनम्, कदनम्, निबर्हणम् "निर्वर्हणम्" निस्तर्हणम्, विशसनम्, क्षणनम्, परासनम्, प्रोज्जासनम्, प्रशमनम्, प्रतिघातनम्, वध , ॥ ३४ ॥ प्रवासनम्, उद्वासनम्, घात , निर्वासनम्, संज्ञप्ति , निशुम्भ , हिंसा, निर्वापणम्, आलम्भ , निसूदनम्, "निषूदनम्" निर्यातनम्, उन्मन्थ , "उन्माथ" समापनम्, ॥ ३५ ॥ अपासनम्, वर्जनम्, मार , पिञ्ज , निष्कारणम्, क्राथ , विशारणम्, पट्-

स्युः कर्तने कल्पनवर्धने च
छेदश्च घातोद्यत आततायी ॥ ३६ ॥
स शैर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति ।
प्रमीत उपसपन्नः परेतप्रेतसंस्थिताः ॥ ३७ ॥
नामालेख्ययशःशेपो व्यापन्नोपगतौ मृतः ।
परासुस्तदहे दानं तदर्थमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३८ ॥
मृतस्नानमपस्नान निवापः पितृतर्पणम् ॥
चितिचित्याचितास्तुल्या ऋजुस्तु प्राञ्जलोञ्जसः ॥३९॥
दक्षिणे सरलोदारौ शठस्तु निकृतोऽनृजुः ।
क्रूरे नृशंसनिस्त्रिंशपापा धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४० ॥
व्यसकः कुहको दाण्डाजिनिको मायिजालिकौ ।

त्रिंशत् मारणस्य ॥ कर्तनम्, कल्पनम्, वर्धनम्, छेद, चत्वारि कर्तनस्य "कापवु" इ० भा० ॥ आततायी, एक घात कर्तुमुद्यतस्य । यदुक्त स्मृतौ—"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते आततायिन " ॥ १ ॥ ३६ ॥ शैर्षच्छेदिक, शीर्षच्छेद्य, द्वे वधार्हस्य ॥ प्रमीत, उपसपन्न, परेत, प्रेत, सस्थित, ॥ ३७ ॥ नाम—आलेख्य—यश शब्देभ्य पर शेपो यथा—नामशेप, आलेख्यशेप, यश शेप, व्यापन्न, उपगत, मृत, परासु, द्वादश मृतस्य ॥ तदहे तस्य मृतस्य अहनि मृतमुद्दिश्य पिण्डोदकादि यद्दान तत् और्ध्वदेहिकम्, "और्ध्वदैहिकम्" एक मृतमुद्दिश्य दानस्य ॥ ३८ ॥ मृतस्नानम्, अपस्नानम्, द्वे मृतमुद्दिश्य स्नानस्य ॥ निवाप, पितृतर्पणम्, द्वे पितृतर्पणस्य ॥ चिति, चित्या, चिता, त्रय चितायाः ॥ ऋजु, प्राञ्जल, अञ्जस, त्रयम् ऋजो ॥ ३९ ॥ दक्षिण, सरल, उदार, त्रय सरलस्य ॥ शठ, "शण्ठ" निकृत, अनृजु, त्रय शठस्य ॥ क्रूर, नॄन् शसति हिनस्ति—नृशस, निस्त्रिंश खड्ग तद्वत् घातुकत्वात्—निस्त्रिंश, पाप, चत्वारि क्रूरस्य ॥ धूर्त, वञ्चक, ॥ ४० ॥ व्यसक, कुहक, दण्डाजि-

माया तु शठता शाठ्य कुसृतिर्निकृतिश्च सा ॥ ४१ ।
कपट कैतवं दम्भ' कूट छद्मोपधिश्छलम् ।
व्यपदेशो मिष लक्ष निभ व्याजोऽथ कुकुटिः ॥४२॥
कुहना दम्भचर्या च वञ्चन तु प्रतारणम् ।
व्यलीकमतिसधानं साधौ सभ्यार्यसज्जनाः ॥ ४३ ॥
दोषैकदृग् पुरोभागी कर्णेजपस्तु दुर्जनः ।
पिशुनः सूचको नीचो द्विजिह्वो मत्सरी खलः ॥४४॥
व्यसनार्तस्तूपरक्तश्चोरस्तु प्रतिरोधकः ।
दस्युः पाटच्चर. स्तेनस्तस्करः पारिपन्थिकः ॥ ४५ ॥
परिमोषिपरास्कन्दैकागारिकमलिम्लुचाः ।

नेन दम्भेन अन्वेष्टा–दाण्डाजिनिक , मायी, "मायावी, मायिक " जालिक , सप्त धूर्तस्य ॥ माया, शठता, शाठ्यम्, कुसृति , निकृति , पञ्च शाठ्यस्य ॥ ४१ ॥ कपटम् (पु० न०), कैतवम्, दम्भ , कूट (पु० न०), छद्म, उपधि (पु०), "उपधा" छलम्, व्यपदेश , मिषम्, लक्षम् (पु० न०), निभम्, व्याज , द्वादश कपटस्य ॥ अत्र मायादयो व्याजान्ता एकार्था इत्येके । कपटादय व्यपदेशादयश्च भिन्नार्था इत्यन्ये ॥ कुकुटि , ॥ ४२ ॥ कुहना, दम्भचर्या, त्रय दम्भेन परविस्मापनार्थं मिथ्याकल्पनाया ॥ वञ्चनम्, प्रतारणम्, "प्रतारणा" व्यलीकम्, अतिसधानम्, चत्वारि वञ्चनस्य "ठगाइ" इ० भा० ॥ साधु , सभ्य , आर्य , सज्जन , चत्वारि सज्जनस्य ॥ ४३ ॥ दोषैकदृग् , पुरोभागी, द्वे दोषमात्रपश्यत ॥ कर्णेजप , दुर्जन , पिशुन , सूचक , नीच , द्विजिह्व , मत्सरी, खल (पु० न०), वाच्यलिङ्गोयमित्यन्ये । अष्टौ पिशुनस्य [क्षुद्र , प्रखल] चाटीयो इति भा० ॥ ४४ ॥ व्यसनार्त , उपरक्त , द्वे व्यसनिन ॥ चोर , "चौर " प्रतिरोधक , दस्यु , पाटच्चर , "पटच्चर " स्तेन (पु० न०), तस्कर , पारिपन्थिक , ॥ ४५ ॥ परिमोषी, परास्कन्दी, एकम् असहायम् अगार प्रयोजनमस्य–ऐकागारिक ,

यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः ॥ ४६ ॥
चौर्यं तु चौरिका स्तेयं लोप्त्रं त्वपहृतं धनम् ।
यद्भविष्यो दैवपरोऽथालस्यः शीतकोऽलसः ॥ ४७ ॥
मन्दस्तुन्दपरिमृजोऽनुष्णो दक्षस्तु पेशलः ।
पटूष्णोष्णकसूत्थानचतुराश्चाथ तत्परः ॥ ४८ ॥
आसक्तः प्रवणः प्रह्वः प्रसितश्च परायणः ।
दातोदारः स्थूललक्षदानशौण्डौ बहुप्रदे ॥ ४९ ॥
दानमुत्सर्जनं त्यागः प्रदेशनविसर्जने ।
विहायितं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ ५० ॥
विश्राणनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।
अर्थव्ययज्ञः सुकलो याचकस्तु वनीपकः ॥ ५१ ॥

मलिम्लुच , एकादश चोरस्य [चोरड , रात्रिचर] ॥ यः पश्यत जनस्य अर्थं हरेत् स चौर पश्यतोहर , इत्येकम् ॥ ४६ ॥ चौर्यम् , चौरिका (स्त्री० न०), स्तेयम् , "स्तैन्यम्" त्रीणि चौर्यस्य ॥ अपहृत धन लोप्त्रम् , "लोत्रम्" एकं स्तेयद्रव्यस्य ॥ यद्भविष्यति तद्भवतु इत्येवमाचष्टे—यद्भविष्य , दैवपर , द्वे दैववादिन ॥आलस्य , शीतक , अलस , ॥ ४७ ॥ मन्द , तुन्दपरिमृज , अनुष्ण , षट् आलस्यस्य ॥ दक्ष , पेशल , पटु , उष्ण , उष्णक , सूत्थान , चतुर , सप्त दक्षस्य ॥ तत्पर , ॥४८॥ आसक्त , प्रवण , प्रह्व , प्रसित , परायण , षट् तत्परस्य ॥ दाता, उदार , द्वे दातु ॥ स्थूललक्ष , "स्थूललक्ष्य" दानशौण्ड , बहुप्रद , त्रय दानशूरस्य ॥४९॥ दानम्, उत्सर्जनम् , त्याग , प्रदेशनम् , "प्रादेशनम्" विसर्जनम्, विहायितम् , "विहापितम्" वितरणम् , स्पर्शनम् , प्रतिपादनम् , ॥ ५० ॥ विश्राणनम् , निर्वपणम् , "निर्वापणम्" अपवर्जनम् , अंहति (स्त्री०), त्रयोदश दानस्य ॥ अर्थव्ययज्ञ , सुकल , द्वय दातृभोक्तृ ॥ याचक , वनीपक , ॥ ५१ ॥

मार्गणोऽर्थी याचनकस्तर्कुकोऽथार्थनैषणा ।
अर्दना प्रणयो याच्ञा याचनाऽध्येषणा सनिः॥५२॥
उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।
भविष्णुर्भविता भूष्णुः समौ वर्तिष्णुवर्तनौ ॥५३॥
विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः सहिष्णुः क्षमिता क्षमी॥५४
तितिक्षुः सहनः क्षन्ता तितिक्षा सहन क्षमा ।
ईर्ष्यालुः कुहनोऽक्षान्तिरीर्ष्या क्रोधी तु रोषणः ५५
अमर्षणः क्रोधनश्च चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः॥५६॥
बुभुक्षायामशनाया जिघत्सा रोचको रुचि' ।

मार्गण , अर्थी, याचनक , तर्कुक , षड् याचकस्य ॥ अर्थना, एषणा, अर्दना, प्रणय , याच्ञा, याचना, अध्येषणा, सनि (स्त्री०पु०), अष्टौ याचनाया ॥ तत्र अध्येषणा,सनि , द्वे गुर्वादे प्रार्थनया कचि दर्थे नियोजनस्येत्यन्ये [भिक्षणा, अभिशस्ति , मार्गणा] ॥ ५२ ॥ उत्पतिष्णु , उत्पतिता, द्वे ऊर्ध्वगमनशीलस्य ॥ अलंकरिष्णु , मण्डन , द्वे अलंकरणशीलस्य ॥ भविष्णु , भविता, भूष्णु , त्रय भवनशीलस्य ॥ वर्तिष्णु , वर्तन , द्वे वर्तनशीलस्य ॥ ५३ ॥ विसृत्वर , विसृमर , प्रसारी, विसारी, चत्वारि प्रसरणशीलस्य ॥ लज्जाशील , अपत्रपिष्णु , द्वे लज्जाशीलस्य ॥ सहिष्णु , क्षमिता, क्षमी, ॥ ५४ ॥ तितिक्षु , सहन , क्षन्ता, षट् सहनशीलस्य ॥ तितिक्षा, सहनम् , क्षमा, त्रय क्षमाया [क्षान्ति] ॥ ईर्ष्यालु , कुहन , द्वे ईर्ष्यालो ॥ अक्षान्ति , ईर्ष्या, द्वे ईर्ष्याया ॥ क्रोधी, रोषण , ॥ ५५ ॥ अमर्षण , क्रोधन , "कोपन" चत्वारि क्रोध शीलस्य ॥ चण्ड , अत्यन्तकोपन , द्वे अत्यन्तक्रोधशीलस्य ॥ बुभुक्षित , क्षुधित , जिघत्सु , अशनायित ,चत्वारि क्षुधितस्य ॥५६॥ बुभुक्षा, अशनाया, जिघत्सा, रोचक (पु० न०), रुचि (स्त्री०),

पिपासुस्तृषितस्तृष्णक् तृष्णा तर्षोपलासिका॥५७॥
पिपासा तृट् तृषोदन्या धीतिः पानेऽथ शोषणम् ।
रसादानं भक्षकस्तु घस्मरोऽद्मर आशितः ॥ ५८ ॥
भक्तमन्नं कूरमन्धो भिस्सा दीदिविरोदनः ।
अशनं जीवनकं च याजो वाजः प्रसादनम् ॥५९॥
भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रं मण्डमन्न तु ।
दधिजे मस्तु भक्तोत्थे निःस्रावाचाममासराः ॥६०॥
श्राणा विलेपी तरला यवागूरुष्णिकाऽपि च ।
सूपः स्यात्प्रहितं सूदो व्यञ्जनं तु घृतादिकम् ॥६१॥

पञ्च क्षुध [क्षुधा, क्षुधू]॥ पिपासु, तृषित, "तर्षित" तृष्णक्, त्रय तृषितस्य ॥ तृष्णा, तर्ष, अपलासिका, ॥५७॥ पिपासा, तृट्, तृषौ (स्त्री०) तृषा, उदन्या, धीति, पानम्, नव तृषाया ॥ शोषणम्, रसादानम्, द्वे शोषणस्य ॥ भक्षक, घस्मर, अद्मर, आशित, "आशिर" चत्वारि भक्षकस्य ॥ ५८ ॥ भक्तम्, अन्नम्, कूरम् (पु० न०), अन्ध (न०), भिस्सा, दीदिवि (पु० स्त्री०), ओदन (पु० न०), अशनम्, जीवनकम्, याज, वाज, प्रसादनम्, द्वादश अन्नस्य ॥ ५९ ॥ भिस्सटा, दग्धिका, द्वय दग्धान्नस्य ॥ सर्वरसाग्रम् मण्ड (पु० न०), एकम् "तर" इति भाषायाम् ॥ दधिजे मण्डे मस्तु, एक दध्न उपरिभागस्य ॥ भक्तोत्थे मण्डे नि स्राव, "वि स्राव" आचाम, मासर, त्रीणि भक्तमण्डस्य "ओसामण" इति भाषायाम् [प्रस्राव, प्रस्रव, आच्छोटनम्, आस्रव]॥ ६० ॥ श्राणा, विलेपी, "विलेप्या" तरला (स्त्री० न०), यवागू (स्त्री०), उष्णिका, पञ्च द्रवदोदनस्य "काजी" इति भाषायाम् ॥ सूप (पु० न०), प्रहितम्, सूद, त्रय सूपस्य "डाळ" इति भाषायाम् ॥ घृतादिकम् व्यञ्जनम्, इति

तुल्यौ तिलान्ने कृसरत्रिसरावथ पिष्टकः ।
पूपोऽपूपः पूलिका तु पोलिकापोलीपूपिकाः ॥ ६२ ॥
पूपल्यथेपत्पक्के स्युरभ्यूषाभ्योषपौलयः ।
निष्ठान तु तेमनं स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ॥ ६३ ॥
घृतपूरो घृतवरः पिष्टपूरश्च घार्तिकः ।
चमसी पिष्टवर्तिः स्याद्वटकस्त्ववसेकिमः ॥ ६४ ॥
भृष्टा यवाः पुनर्धाना धानाचूर्णं तु सक्तव' ।
पृथुकश्चिपिटस्तुल्यौ लाजाः स्युः पुनरक्षताः ॥ ६५ ॥
गोधूमचूर्णे समिता यवक्षोदे तु चिक्कसः ।
गुड इक्षुरसक्काथ' शर्करा तु सितोपला ॥ ६६ ॥

एकम् ॥ ६१ ॥ कृसर , त्रिसर (त्रि०), द्वे तिलान्नस्य ॥ यदुक्तम् "तिलतन्दुलमाषैस्तु कृसरा त्रिसरा त्रयी" ॥ पिष्टक , पूप', अपूप , त्रय पिष्टरचितभक्ष्यभेदस्य [पारिशोल] ॥ पूलिका, पोलिका, पोलि ,"पोली" पूपिका, ॥६२॥ पूपली, पञ्च पोलिकायाः ॥ अभ्यूष , "अभ्युप " अभ्योष , पौलि ,त्रय मण्डकस्य ॥ निष्ठानम् (पु०न०), तेमनम्, द्वय व्यञ्जनस्य "कढी" इति भाषायाम् ॥ करम्भः, "करम्ब " दधिसक्तव (प्रायेण पु० ब०), द्वे दधिमिश्रसक्तूनाम् ॥६३॥ घृतपूर , घृतवर , पिष्टपूर , घार्तिक , चत्वारि घृतवरस्य "घेवर" इति भाषायाम् ॥ चमसी, पिष्टवर्ति , द्वय "सेव" "गाठिया" इति भा० ॥ वटक (पु० न०), अवसेकिम , द्वय वटकस्य "वडु" इति भा० ॥ ६४ ॥ धाना (स्त्री० ब०), एक भृष्टयवादीनाम् "धाणी" इति भा० ॥ धानाचूर्णम्, सक्तव (पु० ब०), द्वे सक्तूनाम् ॥ पृथुक , चिपिट , "चिपिटक " द्वे आर्द्रभृष्टव्रीहे "पौंआ" इति भा० ॥ लाजा (पु० स्त्री० ब०), अक्षता (पु० ब०), द्वे भर्जितव्रीह्यादे । असण्डतण्डुलानामित्यन्ये ॥ ६५ ॥ समिता, एक गोधूमपिष्टस्य ॥ चिक्कस (पु०न०), एक यवपिष्टस्य ॥ गुड , एकम् इक्षुरसक्काथस्य "गोळ" इति भा० ॥ शर्करा, सितोपला, ॥ ६६ ॥

१ एकव- ... •न०) । २ एकवचनान्तोपि (पु०न०)

**सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्तद्विकृती पुनः ।
मत्स्यण्डी फाणितं चापि रसालायां तु मार्जिता ६७
शिखरिण्यथ यूर्यूषो रसो दुग्धं तु सोमजम् ।
गोरसः क्षीरमूधस्यं स्तन्य पुंसवन पयः ॥ ६८ ॥
पयस्य घृतदध्यादि पेयूपोऽभिनव पयः ।
उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिकाऽपि च॥६९॥
पायस परमान्नं च क्षैरेयी क्षीरज दधि ।**

सिता, त्रयशर्कराया ॥ मधुधूलि , खण्ड (पु० न०), द्वे खण्डशर्कराया ॥ तस्य खण्डस्य एका विकृति मत्स्यण्डी, एक शर्करामात्राया । द्वितीया विकृति फाणितम् (पु०न०), एक "राब" इति भा० । द्वावपि एकार्थौ इत्यन्ये ॥ रसाला, मार्जिता, "मर्जिता" ॥ ६७ ॥ शिखरिणी, त्रय रसालाया "श्रीखड" इति भा० ॥ यू (पु०), यूष (पु० न०), रस , त्रीणि मुद्गादिकाथस्य ॥ दुग्धम्, सोमजम्, गोरस , क्षीरम् (पु० न०), ऊधसि भवम्—ऊधस्यम्, स्तन्यम्, पुंसा सूयते—पुसवनम्, पय (न०), अष्टौ दुग्धस्य [योग्यम्, बालसात्म्यम्, जीवनीयम्, रसोत्तमम्, सरम्, गव्यम्, मधुज्येष्ठम्, धारोष्ण तु पयोऽमृतम्] ॥ ६८ ॥ पयसो विकार पयस्यम्, एक दधिघृतनवनीतादे ॥ अभिनव पय पेयूप (पु० न०), "पीयूपम्" एकम् अभिनवप्रसूतगवादे सप्तदिनावधि दुग्धस्य । यदुक्तम् "आसप्ताहात्तु पेयूप ततो मोरटमोरके" इति ॥ किलाटी (पु० स्त्री०), "किलाटा" एक दुग्धविकारस्य "मावो" इति भा० ॥ कूर्चिका, "कूचिका" एक दुग्धविकारस्य "फेदडी" इति भा०॥६९॥ पयसि सस्कृत पायसम् (पु० न०), परमान्नम्, क्षैरेयी (स्त्री०), त्रय क्षीरान्नस्य "दुधपाक" "खीर" इति भा० ॥ क्षीरजम , दधि,

---

१ इक्षो रसस्तु य पक्व किंचिद्गाढो बहुद्रव । स एवेक्षुविकारेषु ख्यात फाणितसज्ञया ॥ १ ॥ २ पुंसि किलाट ।

गोरसश्च तदघनं द्रप्सं पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥
घृतं हविष्यमाज्यं च हविराघारसर्पिषी ।
ह्योगोदोहोद्भवं हैयङ्गवीनं शरजं पुनः ॥ ७१ ॥
दधिसारं तक्रसारं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
दण्डाहतं कालशेयघोलारिष्टानि गोरसः ॥ ७२ ॥
रसायनमथार्धाम्बूदश्वित् श्वेतं समोदकम् ।
तक्रं पुनः पादजलं मथितं वारिवर्जितम् ॥ ७३ ॥
सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाभ्यां दकलावणिकमुदश्विति ॥ ७४ ॥
औदश्वितमौदश्वित्कं लवणे स्यात्तु लावणम् ।

गोरसः, त्रीणि दध्नः [श्रीघनम्, शरम्, मंगल्यम्]॥ तत् दधि अघनम् घनात् अन्यत् द्रप्सम् (पु० न०), "द्रप्स्यम्" "त्रप्सम्" पत्रलम्, द्वयं शिथिलदध्नः ॥ ७० ॥ घृतम् (पु० न०), हविष्यम्, आज्यम्, हविः (न०), आघारः, सर्पिः (न०), षट् घृतस्य ॥ ह्योगोदोहोद्भवम् ह्यः पूर्वदिने गोदोहात् उद्भवति तत् हैयङ्गवीनम्, एकं ह्यस्तनप्राप्तगोक्षीरघृतस्य । नवनीतस्य इत्यन्ये ॥ शरजम्, ॥ ७१ ॥ दधिसारम्, तक्रसारम्, नवनीतम्, नवोद्धृतम्, पञ्च ननीतस्य "माखण" इति भा० ॥ दण्डाहतम्, कालशेयम्, घोलम्, अरिष्टम्, गोरसः, ॥ ७२ ॥ रसायनम्, षट् दण्डमन्थितगोरसमात्रस्य ॥ उदश्वित् (न०), एकम् अर्धोदकगोरसस्य ॥ श्वेतम् "श्वेतरसम्" एकं तुल्योदकगोरसस्य ॥ तक्रम् (पु० न०), एकं चतुर्थांशोदकगोरसस्य [कट्वरम्, सारणम्, अर्शोघ्नम्, परमरसः,] ॥ वारिवर्जितं निर्जलं चेत् मथितम्, एकं निर्जलगोरसस्य "मठो" इति भा०॥७३॥ सार्पिष्कम्, एकं सर्पिषा संस्कृतस्य ॥ दाधिकम्, एवं दध्ना संस्कृतस्य ॥ दकलावणिकम्, एकं लवणोदकाभ्यां संस्कृतस्य ॥ ७४ ॥ औदश्वितम्, औदश्वित्कम्, द्वे उदश्विति संस्कृतस्य ॥ लावणम्, एकं

पैठरोख्ये उखासिद्धे प्रयस्तं तु सुसंस्कृतम् ॥७५॥
पक्के राद्धं च सिद्धं च भृष्ट पक्कं विनाऽम्बुना।
भृष्टामिष भटित्रं स्याद्भूतिर्भरुटकं च तत् ॥ ७६ ॥
शूल्यं शूलाकृत मांसं निष्कायो रसकः समौ।
प्रणीतमुपसंपन्न स्निग्धे मसृणचिक्कणे ॥ ७७ ॥
पिच्छिल तु विजिविलं विज्जल विजिलं च तत्।
भावितं तु वासित स्यात्तुल्ये संमृष्टशोधिते ॥७८॥
काञ्चिक काञ्जिकं धान्याम्लारनाले तुषोदकम्।
कुल्माषाभिषुतावन्तिसोमशुक्तानि कुञ्जलम् ७९
चुक्र धातुघ्नसुन्नाहं रक्षोघ्नं कुण्डगोलकम्।

लवणे सस्कृतस्य ॥ पैठरम्, उख्यम, द्वे स्थाल्या सस्कृतस्यान्नस्य ॥ प्रयस्तम्, सुसस्कृतम्, द्वे सम्यक्प्रयत्ननिष्पन्नस्य अन्नस्य ॥ ७५ ॥ पक्कम, राद्धम्, सिद्ध, त्रय पक्कस्य अन्नादे ॥ अम्बुना विना पक्कम् भृष्टम्, इति एकम् "सेकेलु" इति भा० ॥ भटित्रम्, भूति, भरुटकम्, त्रयम अङ्गारेषु भृष्टमासस्य॥७६॥शूल्यम्, शूलाकृतम्, द्वेशूलेन पक्कमासस्य । भटित्रादि पञ्च एकार्था इत्यन्ये ॥ निष्काथ, रसक, द्वे पक्कमासरसस्य ॥ प्रणीतम्, उपसपन्नम्, द्वे रसादिसपन्नव्यञ्जनस्य ॥ स्निग्धम्, मसृणम्, चिक्कणम्, त्रीणि स्निग्धस्य ॥ ७७ ॥ पिच्छिलम्, विजिविलम्, "विजिपिलम्" विज्जलम्, "विज्ञनम्" विजिलम्, चत्वारि समण्डदध्यादिव्यञ्जनस्य ॥ भावितम्, वासितम्, द्वे पुष्पादिना वासयुक्तस्य ॥ समृष्टम्, शोधितम्, द्वे केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्य "वीणेळु" इ० भा० ॥ ७८ ॥ काञ्चिकम्, काञ्जिकम्, धान्याम्लम्, आरनालम्, तुषोदकम्, कुल्माषाभिषुतम्, "कुल्माषम्, अभिषुतम्" अवन्तिसोमम, शुक्तम्, कुञ्जलम्, ७९ चुक्रम्, (पु० न०), धातुघ्नम्, सुन्नाहम्, रक्षोघ्नम्, कुण्डगोल-

गोरसश्च तदघनं द्रप्सं पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥
घृतं हविष्यमाज्यं च हविराघारसर्पिषी ।
ह्योगोदोहोद्भवं हैयङ्गवीन शरज पुनः ॥ ७१ ॥
दधिसार तक्रसार नवनीत नवोद्धृतम् ।
दण्डाहते कालशेयघोलारिष्टानि गोरसः ॥ ७२ ॥
रसायनमथार्धाम्बूदश्वित् श्वेत समोदकम् ।
तक्र पुनः पादजलं मथित वारिवर्जितम् ॥ ७३ ॥
सार्पिष्क दाधिक सर्पिर्दधिभ्यां सस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाभ्या दकलावणिकमुदश्विति ॥ ७४ ॥
औदश्वितमौदश्वित्क लवणे स्यात्तु लावणम् ।

गोरस ,त्रीणि दध्न [श्रीघनम् , शरम् , मगल्यम्]॥ तद् दधि अघनम् घनात् अन्यत् द्रप्सम् (पु० न०), "द्रप्स्यम्" "त्रप्स्यम्" पत्रलम्, द्वय शिथिलदध्न ॥ ७० ॥ घृतम् (पु० न०),हविष्यम् , आज्यम्, हवि (न०), आघार , सर्पि (न०), षड् घृतस्य ॥ ह्योगोदोहोद्भवम् ह्य पूर्वदिने गोदोहात् उद्भवति तत् हैयङ्गवीनम्, एक ह्यस्तनप्राप्तगोक्षीरघृतस्य ।नवनीतस्य इत्यन्ये ॥ शरजम् , ॥ ७१ ॥ दधिसारम्, तक्रसारम्, नवनीतम्, नवोद्धृतम्, पञ्च नवनीतस्य "मास्रण"इति भा० ॥ दण्डाहतम् , कालशेयम् , घोलम् , अरिष्टम्, गोरस , ॥ ७२ ॥ रसायनम्, षड् दण्डमन्थितगोरसमात्रस्य ॥ उदश्वित् (न०), एकम् अर्धोदकगोरसस्य ॥ श्वेतम् "श्वेतरसम्" एक तुल्योदकगोरसस्य ॥ तक्रम् (पु० न०), एक चतुर्थांशोदकगोरसस्य [कट्वरम्, सारणम्, अर्शोघ्नम्, परमरस ,] ॥ वारिवर्जित निर्जल चेत् मथितम्, एक निर्जलगोरसस्य "मठो"इति भा०॥७३॥ सार्पिष्कम्, एक सर्पिषा सस्कृतस्य ॥ दाधिकम्, एक दध्ना सस्कृतस्य ॥ दकलावणिकम्, एक लवणोदकाभ्या सस्कृतस्य ॥ ७४ ॥ औदश्वितम्, औदश्वित्कम्, द्वे उदश्विति सस्कृतस्य ॥ लावणम्, एक

पैठरोख्ये उखासिद्धे प्रयस्त तु सुसंस्कृतम् ॥७५॥
पक्के राद्धं च सिद्धं च भृष्टं पक्कं विनाऽम्बुना ।
भृष्टामिप भटित्रं स्याद्भूतिर्भरूटकं च तत् ॥ ७६ ॥
शूल्यं शूलाकृत मांसं निष्क्काथो रसकः समौ ।
प्रणीतमुपसंपन्न स्निग्धे मसृणचिक्कणे ॥ ७७ ॥
पिच्छिल तु विजिविलं विज्जल विजिलं च तत् ।
भावितं तु वासित स्याच्चुरये संमृष्टशोधिते ॥७८॥
काञ्जिक काञ्जिक धान्याम्लारनाले तुपोदकम् ।
कुल्मापाभिपुतावन्तिसोमशुक्तानि कुञ्जलम् ७९
चुक्र धातुघ्नमुन्नार्द रक्षोघ्न कुण्डगोलकम् ।

लवणे सस्कृतस्य ॥ पैठरम्, उख्यम्, द्वे स्थाल्या सस्कृतस्यान्नस्य ॥ प्रयस्तम्, सुसस्कृतम्, द्वे सम्यक्प्रयत्ननिष्पन्नस्य अन्नस्य ॥ ७५ ॥ पक्कम्, राद्धम्, सिद्ध, त्रय पक्कस्य अन्नादे ॥ अम्बुना विना पक्कम् भृष्टम्, इति एकम् "सेकेलु" इति भा० ॥ भटित्रम्, भूति, भरूटकम्, त्रयम् अङ्गारेषु भृष्टमासस्य॥७६॥शूल्यम्, शूलाकृतम्, द्वेशूलेन पक्वमासस्य । भटित्रादि पञ्च एकार्था इत्यन्ये ॥ निष्क्काथ, रसक, द्वे पक्कमासरसस्य ॥ प्रणीतम्, उपसपन्नम्, द्वे रसादिसपन्नव्यञ्जनस्य ॥ स्निग्धम्, मसृणम्, चिक्कणम्, त्रीणि स्निग्धस्य ॥ ७७ ॥ पिच्छिलम्, विजिविलम्, "विजिपिलम्" विज्जलम्, "विज्जनम्" विजिलम्, चत्वारि समण्डदध्यादिव्यञ्जनस्य ॥ भावितम्, वासितम्, द्वे पुष्पादिना वासयुक्तस्य ॥ सम्मृष्टम्, शोधितम्, द्वे केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्य "वीणेलु" इ० भा० ॥ ७८ ॥ काञ्चिकम्, काञ्जिकम्, धान्याम्लम्, आरनालम्, तुपोदकम्, कुल्मापाभिपुतम्, "कुल्मापम्, अभिपुतम्" अवन्तिसोमम्, शुक्तम्, कुञ्जलम्, ७९ चुक्रम्, (पु० न०), धातुघ्नम्, उन्नार्दम्, रक्षोघ्नम्, कुण्डगोल-

महारसं सुवीराम्लं सौवीरं अक्षणं पुनः ॥८०॥
तैलं स्नेहोऽभ्यञ्जनं च वेषवार उपस्करः ।
स्यात् तिन्तिडीकं तु चुक्रं वृक्षाम्लं चाम्लवेतसे ८१
हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षपः ॥ ८२॥
असुरी कृष्णिका चासौ कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।
धन्या धन्याकं धान्याकं मरिचं कृष्णमूषणम् ॥ ८३॥
कोलकं वेल्लजं धार्मपत्तनं यवनप्रियम् ।
शुण्ठी महौषधं विश्वा नागरं विश्वभेषजम् ॥ ८४॥

कम्, महारसम्, सुवीराम्लम्, सौवीरम्, सप्तदश काञ्जिकस्य [गृहाम्बु, मधुरा] "राब" "काजी" इति भा० ॥ अक्षणम्, ॥ ८० ॥ तैलम्, स्नेह (पु० न०), अभ्यञ्जनम्, चत्वारि तैलस्य ॥ वेषवार', "वेशवार, वेसवार" उपस्कर, द्वे हिङ्गुजीरकादिचूर्णस्य ॥ तिन्तिडीकम्, "तितिडीकम्" चुक्रम् (पु०न०), वृक्षाम्लम्, अम्लवेतस, चत्वारि तिन्तिडीकस्य "आवली" इति भा० । "कोकम" इति केचित् ॥ ८१ ॥ हरिद्रा, काञ्चनी, पीता, निशाया आख्या यस्या सा रात्रिपर्याया इत्यर्थ निशाख्या, वरवर्णिनी, पञ्च हरिद्राया "हळदर" इति भा० ॥ क्षव, क्षुताभिजनन, "क्षुधाभिजनन" राजिका, राजसर्षप, ॥ ८२ ॥ असुरी, कृष्णिका, पड् राजिकाया "राई" इति भा० ॥ कुस्तुम्बुरु (पु०न०), "कुस्तुम्बरु, कुस्तुम्बरी" धान्यकम्, धन्या, धन्याकम्, धान्याकम्, "धनेयकम्, धनीयकम्" पञ्च धन्याकस्य [अल्लुका] "धाणा" इ० भा० ॥ मरिचम्, "मरीचम्" कृष्णम्, ऊषणम्, "उषणम्" ॥८३॥ कोलकम्, वेल्लजम्, धर्मपत्तनम्, "धार्मपत्तनम्" यवनप्रियम्, सप्त मरिचस्य [द्वारवृत्तम्, वल्लितम्,] "मरि" इति भा० ॥ शुण्ठी, "शुण्ठिः" महौषधम्, विश्वा (स्त्री० न०), नागरम्, विश्वभेषजम्,

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।
तन्मूलं ग्रन्थिकं सर्वग्रन्थिकं चटिकाशिरः ॥ ८५ ॥
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमजाजी जीरकः कणा ।
सहस्रवेधि वाल्हीकं जतुकं हिङ्गु रामठम् ॥ ८६ ॥
न्यादः स्वदनं खादनमशनं निघसो वल्भनमभ्यवहारः
जग्धिर्जक्षणभक्षणलेहाः प्रत्यवसानं घसिराहारः ८७
प्सानावप्वाणविप्वाणा भोजनं जेमनादने ।
चर्वणं चूर्णनं दन्तैर्जिह्वास्वादस्तु लेहनम् ॥ ८८ ॥
कल्यवर्तः प्रातराशः सग्धिस्तु सहभोजनम् ।

पञ्च शुण्ठ्या ॥ ८४ ॥ वैदेही, पिप्पली, "पिप्पलि" कृष्ण, उपकुल्या, मागधी, कणा, षट् पिप्पल्या [ऊपणा, शौण्डी, चपला, तीक्ष्णतण्डुला, उपणा, तण्डुलफला, कोला, कृष्णतण्डुला] "पीपर" इ० भा० ॥ ग्रन्थिकम्, सर्वग्रन्थिकम्, चटिकाशिर, त्रीणि पिप्पलीमूलस्य ॥ ८५ ॥ त्रिकटु, "त्रिकटुकम्" त्र्यूषणम्, "त्र्युषणम्" व्योषम्, त्रीणि शुण्ठीमरीचिपिप्पलीनां समाहारस्य ॥ अजाजी (स्त्री०), जीरक (पु० न०), "जरण, जीरण" कणा, त्रीणि जीरकस्य ॥ सहस्रवेधि, वाल्हीकम्, "वाल्हिकम्" जतुकम्, हिङ्गु (पु० न०), रामठम्, पञ्च हिङ्गुन [भूतनाशनम्, अगूढगन्धम्, अत्युग्रम्] "हिंग" इति भा० ॥ ८६ ॥ न्याद, स्वदनम्, खादनम्, अशनम्, निघस, "निघास" वल्भनम्, अभ्यवहार, जग्धि (स्त्री०), जक्षणम्, भक्षणम्, लेह, "लेप" प्रत्यवसानम्, घसि (पु०), आहार, ॥ ८७॥ प्सानम्, अवप्वाण, विप्वाण, भोजनम्, जेमनम्, "जमनम्" अदनम्, विंशतिर्भोजनस्य ॥ दन्तै चूर्णनम् चर्वणम्, एकं चर्वणस्य "चाववु" इति भा० ॥ जिह्वया आस्वाद्यते–जिह्वास्वाद, लेहनम्, द्वे लेहनस्य ॥ "चाटवु" इति भा० ॥८८॥ कल्ये प्रभाते वर्ततेऽसौ–कल्यवर्त, प्रातराश, द्वे प्रातराशस्य "सवारनु भोजन" "नासवो" इति भा० ॥ सह भोजन–

महारसं सुवीराम्लं सौवीरं अक्षणं पुनः ॥८०॥
तैलं स्नेहोऽभ्यञ्जनं च वेषवार उपस्करः ।
स्यात् तिन्तिडीक-तु चुक्रं वृक्षाम्लं चाम्लवेतसे ८१
हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षपः ॥ ८२॥
असुरी कृष्णिका चासौ कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।
धन्या धन्याकं धान्याकं मरिचं कृष्णमूषणम् ॥ ८३॥
कोलकं वेल्लजं धार्मपत्तनं यवनप्रियम् ।
शुण्ठी महौषधं विश्वा नागरं विश्वभेषजम् ॥ ८४॥

कम्, महारसम्, सुवीराम्लम्, सौवीरम्, सप्तदश काञ्जिकस्य [गृहाम्बु, मधुरा] "राब" "काजी" इति भा० ॥ अक्षणम्, ॥ ८० ॥ तैलम्, स्नेह (पु० न०), अभ्यञ्जनम्, चत्वारि तैलस्य ॥ वेषवार', "वेशवार, वेसवार"उपस्कर, द्वे हिङ्गुजीरकादिचूर्णस्य ॥ तिन्तिडीकम्, "तितिडीकम्"चुक्रम् (पु०न०), वृक्षाम्लम्, अम्लवेतस, चत्वारि तिन्तिडीकस्य "आवली"इति भा० । "कोकम"इति केचित् ॥ ८१ ॥ हरिद्रा, काञ्चनी, पीता, निशाया आख्या यस्या सा रात्रिपर्याया इत्यर्थ निशाख्या, वरवर्णिनी, पञ्च हरिद्राया "हळदर"इति भा० ॥ क्षव, क्षुताभिजनन, "क्षुधाभिजनन" राजिका, राजसर्षप, ॥ ८२ ॥ असुरी, कृष्णिका, षड् राजिकाया "राइ" इति भा० ॥ कुस्तुम्बुरु (पु०न०); "कुस्तुम्बरु, कुस्तुम्बरी"धान्यकम्, धन्या, धन्याकम्, धान्याकम्, "धनेयकम्, धनीयकम्"पञ्च धन्याकस्य [अलुका] "धाणा"इ० भा० ॥ मरिचम्, "मरीचम्"कृष्णम्, ऊषणम्, "उषणम्" ॥८३॥ कोलकम्, वेल्लजम्, धर्मपत्तनम्, "धार्मपत्तनम्"यवनप्रियम्, सप्त मरिचस्य [द्वारवृत्तम्, वल्लितम्,] "मरि"इति भा० ॥ शुण्ठी; "शुण्ठि"महौषधम्, विश्वा (स्त्री० न०), नागरम्, विश्वभेषजम्,

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।
तन्मूलं ग्रन्थिक सर्वग्रन्थिकं चटिकाशिरः ॥ ८५ ॥
त्रिकटु त्र्यूषण व्योषमजाजी जीरकः कणा ।
सहस्रवेधि वाल्हीक जतुकं हिङ्गु रामठम् ॥ ८६ ॥
न्यादः खदन स्वादनमशन निघसो वल्भनमभ्यवहारः
जग्धिर्जक्षणभक्षणलेहाः प्रत्यवसानं घसिराहारः ८७
प्सानावष्वाणविष्वाणा भोजनं जेमनादने ।
चर्वणं चूर्णन दन्तैर्जिह्वास्वादस्तु लेहनम् ॥ ८८ ॥
कल्यवर्तः प्रातराशः सग्धिस्तु सहभोजनम् ।

पञ्च शुण्ठ्या ॥ ८४ ॥ वैदेही, पिप्पली, "पिप्पलि" कृष्ण, उपकुल्या, मागधी, कणा, षट् पिप्पल्या [ऊपणा, शौण्डी, चपला, तीक्ष्णतण्डुला, उपणा, तण्डुलफला, कोला, कृष्णतण्डुला] "पीपर" इ० भा० ॥ ग्रन्थिकम्, सर्वग्रन्थिकम्, चटिकाशिर, त्रीणि पिप्पलीमूलस्य ॥ ८५ ॥ त्रिकटु, "त्रिकटुकम्" त्र्यूषणम्, "त्र्युपणम्" व्योषम्, त्रीणि शुण्ठीमरीचिपिप्पलीना समाहारस्य ॥ अजाजी (स्त्री०), जीरक (पु० न०), "जरण, जीरण" कणा, त्रीणि जीरकस्य ॥ सहस्रवेधि, वाल्हीकम्, "वाल्हिकम्" जतुकम्, हिङ्गु (पु० न०), रामठम्, पञ्च हिङ्गुन [भूतनाशनम्, अगूढगन्धम्, अत्युग्रम्] "हिंग" इति भा० ॥ ८६ ॥ न्याद, स्वदनम्, स्वादनम्, अशनम्, निघस, "निघास" वल्भनम्, अभ्यवहार, जग्धि (स्त्री०), जक्षणम्, भक्षणम्, लेह, "लेप." प्रत्यवमानम्, घसि (पु०), आहार, ॥ ८७॥ प्सानम्, अवष्वाण, विष्वाण, भोजनम्, जेमनम्, "जमनम्" अदनम्, विंशतिर्भोजनस्य ॥ दन्तै चूर्णनम् चर्वणम्, एक चर्वणस्य "चाववु" इति भा० ॥ जिह्वया आस्वाद्यते–जिह्वास्वाद, लेहनम्, द्वे लेहनस्य ॥ "चाटवु" इति भा० ॥८८॥ कल्ये प्रभाते वर्ततेऽसौ–कल्यवर्त, प्रातराश, द्वे प्रातराशस्य "सवारनुभोजन" "नासतो" इति भा० ॥सह अदनम्–

ग्रासो गुडेरकः पिण्डो गडोलः कवको गुडः ॥ ८९
गण्डोलः कवलस्तृप्ते त्वाघ्रातसुहिताऽऽशिताः ।
तृप्तिः सौहित्यमाघ्राणमथभुक्तसमुज्झिते ॥ ९० ।
फेला पिण्डोलिफेली च स्वोदरपूरके पुनः ।
कुक्षिम्भरिरात्मम्भरिरुदरम्भरिरप्यथ ॥ ९१ ॥
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।
उदरपिशाचः सर्वान्नीन' सर्वान्नभक्षकः ॥ ९२ ॥
शाष्कुल' पिशिताश्युन्मदिष्णुस्तून्मादसयुतः ।
गृध्नस्तु गर्धनस्तृष्णक् लिप्सुर्लुब्धोऽभिलाषुकः ९

सग्धि (स्त्री०), सहभोजनम्, द्वे सहभोजनस्य "एकठ्ठ जमवु इति भा० ॥ ग्रास, गुडेरक, पिण्ड (पु० स्त्री०), गडोल कवक, गुड, ॥ ८९ ॥ गण्डोल, कवल (पु० न०), अ ग्रासस्य"कोळियो"इति भा० ॥ तृप्त, आघ्रात, "आघ्राण "सुहित आशित, चत्वारि तृप्तस्य ॥ तृप्ति, सौहित्यम्, आघ्राणम्, त्रीं तृप्ते ॥ आदौ भुक्त पश्चात् समुज्झिता–भुक्तसमुज्झितम्, ॥ ९० फेला, पिण्डोलि (स्त्री०), फेलि (स्त्री०), चत्वारि भुक्तस ज्झितस्य भुक्त्वा उर्वरितस्य उच्छिष्टस्य इत्यर्थ "एठ"इति भा० स्वोदरपूरक, कुक्षिम् उदरम् बिभर्ति–कुक्षिम्भरि, आत्मम्भरि उदरम्भरि, चत्वारि स्वोदरपूरकस्य "पोतानुज पेट भरनार"इ भा० ॥९१॥ आ ईषद् दीव्यतिस्म–आद्यून, उदरे प्रसक्त –औद रिक, द्वे विजिगीषावर्जितस्य क्षुधाऽत्यन्तपीडितस्य " पेटभरु इति भा० ॥ उदरे पिशाच इव प्रसक्त –उदरपिशाच, सर्वान्नीन सर्वान्नभक्षक, त्रीणि सर्वान्नभक्षकस्य ॥९२॥ शाष्कुल, "शौष्कुल ' पिशित मासम् अश्नाति–पिशिताशी, द्वे मासभक्षकस्य ॥ उन्मादिष्णु एकम् उन्मादसयुतस्य उन्मत्तस्येत्यर्थ ॥ गृध्न, गर्धन, तृष्णक्, लब्धुम् इच्छति लिप्सतीति–लिप्सु, लुब्ध, अभिलाषुक, ॥९३।

लोलुपो लोलुभो लोभस्तृष्णा लिप्सा वशः स्पृहा ।
काङ्क्षाऽऽशंसागर्धवाञ्छाऽऽशेच्छेहातृण्मनोरथाः९४
कामोऽभिलापोऽभिध्या तु परस्वेहोद्धतः पुनः ।
अविनीतो विनीतस्तु निभृतः प्रश्रितोऽपि च ॥९५॥
विधेये विनयस्थः स्यादाश्रवो वचनेस्थित ।
वश्यः प्रणेयो धृष्टस्तु वियातो धृष्णुधृष्णजौ ॥ ९६ ॥
वीक्षापन्नो विलक्षोऽथाधृष्टे शालीनशारदौ ।
शुभयुः शुभसंयुक्तः स्यादह्युरहंकृत ॥ ९७ ॥
कामुकः कमिता कम्रोऽनुकः कामयिताऽभिकः ।

लोलुप , लोलुभ , अष्टौ लुब्धस्य [लालस , लम्पट , लोल] "लोमियो"इति भा० ॥ लोभ , तृष्णा, लिप्सा, वश , स्पृहा, काङ्क्षा, आशसा, गर्ध , वाञ्छा, आशा, इच्छा, ईहा, "ईह् "[1]तृट् (स्त्री०), मनोरथ , ॥ ९४ ॥ काम (पु० न०), अभिलाप , षोडश इच्छाया [धनाया, रुचि , ईप्सा, कामना] ॥ अभिध्या, एक परकीयधनेच्छाया ॥ उद्धत , अविनीत , द्वय नम्रतारहितस्य ॥ विनीत , निभृत , प्रश्रित , त्रीणि विनयशीलस्य ॥ ९५ ॥ विधेय , विनयस्थ , द्वे विनयग्राहिण ॥ आश्रव , वचनेस्थित , द्वे वचनग्राहिण ॥ विधेयादय चत्वार एकार्था इत्यन्ये ॥ वश्य , प्रणेय , द्वे वश्यस्य ॥ धृष्ट , वियात , धृष्णु , धृ[2]ष्णक्, चत्वारि भयलज्जारहितस्य ॥ ९६ ॥ वीक्ष विस्मयम् आपन्न प्राप्त –वीक्षापन्न , विलक्ष , द्वे विस्मयप्राप्तस्य ॥ अधृष्ट , शालीन , शारद , त्रीणि सलज्जस्य ॥ शुभमिति मान्त शुभार्थकमव्ययम् , शुभम् अस्यास्तीति–शुभयु , शुभसयुक्त , द्वे शोभनयुक्तस्य ॥ अहमित्यव्ययमहकारे, अहम् अस्यास्तीति–अहयु , अहकृत , द्वे अहकारिण ॥ ९७ ॥ कामुक , कमिता, कम्र , अनुकामयते–अनुक , कामयिता, अभि-

---

१ पकारान्त तृपौ तृप । २ जकारान्त ।

ग्रासो गुडेरकः पिण्डो गडोलः कवको गुडः ॥ ८९ ॥
गण्डोलः कवलस्तृप्ते त्वाघ्रातसुहिताऽऽशिताः ।
तृप्तिः सौहित्यमाघ्राणमथभुक्तसमुज्झिते ॥ ९० ॥
फेला पिण्डोलिफेली च स्वोदरपूरके पुनः ।
कुक्षिम्भरिरात्मम्भरिरुदरम्भरिरप्यथ ॥ ९१ ॥
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।
उदरपिशाचः सर्वान्नीनः सर्वान्नभक्षकः ॥ ९२ ॥
शाष्कुल' पिशिताश्युन्मदिष्णुस्तून्मादसयुतः ।
गृध्नस्तु गर्धनस्तृष्णक् लिप्सुर्लुब्धोऽभिलापुकः ९३

सग्धि (स्त्री०), सहभोजनम्, द्वे सहभोजनस्य "एकठु जमवु" इति भा० ॥ ग्रास, गुडेरक, पिण्ड (पु० स्त्री०), गडोल, कवक, गुड, ॥ ८९ ॥ गण्डोल, कवल (पु० न०), अष्टौ ग्रासस्य"कोळियो"इति भा० ॥ तृप्त, आघ्रात, "आघ्राण "सुहित, आशित, चत्वारि तृप्तस्य ॥ तृप्ति, सौहित्यम्, आघ्राणम्, त्रीणि तृप्ते ॥ आदौ भुक्त पश्चात् समुज्झिता—भुक्तसमुज्झितम्, ॥ ९० ॥ फेला, पिण्डोलि (स्त्री०), फेलि (स्त्री०), चत्वारि भुक्तसमुज्झितस्य भुक्त्वा उर्वरितस्य उच्छिष्टस्य इत्यर्थ "एठ"इति भा० ॥ स्वोदरपूरक, कुक्षिम् उदरम् बिभर्ति—कुक्षिम्भरि, आत्मम्भरि, उदरम्भरि, चत्वारि स्वोदरपूरकस्य "पोतानुज पेट भरनार"इति भा० ॥९१॥ आ ईषद् दीव्यतिस्म—आद्यून, उदरे प्रसक्त —औदरिक, द्वे विजिगीषावर्जितस्य क्षुधाऽत्यन्तपीडितस्य " पेटभरु" इति भा० ॥ उदरे पिशाच इव प्रसक्त —उदरपिशाच, सर्वान्नीन, सर्वान्नभक्षक, त्रीणि सर्वान्नभक्षकस्य ॥९२॥ शाष्कुल, "शौष्कल " पिशित मासम् अश्नाति—पिशिताशी, द्वे मासभक्षकस्य ॥ उन्मदिष्णु, एकम् उन्मादसयुतस्य उन्मत्तस्येत्यर्थ ॥ गृध्नु, गर्धन, तृष्णज्, लब्धुम् इच्छति लिप्सतीति—लिप्सु, लुब्ध, अभिलाषुक, ॥९३॥

बद्धो निगडितो नद्धः कीलितो यन्त्रितः सितः १०२
सदानित. संयतश्च स्यादुद्दानं तु बन्धनम् ।
मनोऽहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ १०३ ॥
प्रतिक्षिप्तोऽधिक्षिप्तोऽवकृष्टनिष्कासितौ समौ ।
आत्तगन्धेऽभिभूतोऽपध्वस्ते न्यक्कृतधिक्कृतौ ॥१०४॥
निकृतस्तु विप्रकृतो न्यक्कारस्तु तिरस्क्रिया ।
परिभावो विप्रकारः परापर्यभितो भवः ॥ १०५ ॥
अत्याकारो निकारश्च विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।
स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्घूर्णिते प्रचलायितः ॥ १०६ ॥
निद्राणः शयितः सुप्तो जागरूकस्तु जागरी ।

द्वे दुष्टबुद्धे ॥ बद्ध , निगडित , नद्ध , कीलित , यन्त्रित , सित , ॥ १०२ ॥ सदानित , सयत , अष्टौ बद्धस्य ॥ उद्दानम् , बन्धनम् , द्वे बन्धनस्य ॥ मनोहत , प्रतिहत , प्रतिबद्ध , हत , चत्वारि जातमनोभङ्गस्य "नाउमेद थयेलो" इति भा० ॥ १०३ ॥ प्रतिक्षिप्त , अधिक्षिप्त , द्वे निर्भर्त्सितस्य ॥ अवकृष्ट , निष्कासित , "निष्कासित , निष्काशित " द्वे निष्कासितस्य ॥ आत्तगन्ध "आत्तगर्व" अभिभूत , द्वे अभिभूतस्य "शत्रुथी हारेल" इति भा० ॥ अपध्वस्त , न्यक्कृत , धिक्कृत , त्रीणि धिक्कृतस्य ॥ आत्तगन्धादय पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ १०४ ॥ निकृत , विप्रकृत —द्वे तिरस्कृतस्य ॥ न्यक्कार , तिरस्क्रिया, परिभाव , "परीभाव "विप्रकार , परा— परि—अभिशब्देभ्य पर भवशब्दो यथा—पराभव , परिभव , अभिभव , ॥ १०५ ॥ अत्याकार , निकार , नव परिभवस्य ॥ विप्रलब्ध , वञ्चित , द्वे वञ्चितस्य "छेतरेलो" इति भा० ॥ स्वप्नज् , शयालु , निद्रालु , त्रीणि निद्राशीलस्य "निद्रावाळो, उघणशी' इति भा० ॥ घूर्णित , प्रचलायित , द्वे निद्राघूर्णितस्य ॥१०६॥ निद्राण , शयित , सुप्त , त्रीणि सुप्तस्य "सुतेलो" इति भा० ॥

कामनः कमरोऽभीकः पञ्चभद्रस्तु विप्लुतः ॥ ९८ ॥
व्यसनी हृष्यमाणस्तु प्रमना हृष्टमानसः ।
विकुर्वाणो विचेतास्तु दुरन्तर्विसरो मनाः ॥ ९९ ॥
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा उत्कस्तूत्सुक उन्मनाः ।
उत्कण्ठितोऽभिशस्ते तु वाच्यक्षारितदूषिताः॥१००॥
गुणैः प्रतीते त्वाहतलक्षणः कृतलक्षण ।
निर्लक्षणस्तु पाण्डुरपृष्ठः संकसुकोऽस्थिरे॥ १०१ ॥
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको विवशोऽनिष्टदुष्टधी[१] ।

कामयते—अभिक, कामन "कमन"कमर[२], अभीक, नव कामुकस्य ॥ पञ्चभद्रः, विप्लुत, ॥ ९८ ॥ व्यसनी, त्रीणि व्यसनिन ॥ हृष्यमाण, प्रमना, हृष्टमानस, विकुर्वाण, चत्वारि हृष्यमाणस्य ॥ विचेता, दुर्—अन्तर्—विशब्देभ्य पर मन शब्दो यथा—दुर्मना, अन्तर्मना, विमना, चत्वारि दु खितमनस ॥ ९९ ॥ मत्त, शौण्ड, उत्कट, क्षीब, "क्षीवो"चत्वारि मत्तस्य ॥ उद्गत मनोयस्यस —उत्क, उत्सुक, उन्मना, उत्कण्ठित, चत्वारि उत्कण्ठितस्य "आतुर"इति भा० । अमरस्तु "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक" इत्याह ॥अभिशस्त ,वाच्य ,क्षारित , "आक्षारित "दूषित , चत्वारि लोकापवादात् दूषितस्य । मैथुननिमित्तमिथ्यादूषितस्येत्यन्ये ॥१००॥ आहतम् अभ्यस्त लक्षण नाम यस्य स —आहतलक्षण , "अहितलक्षण "कृतम् उच्चारित लक्षण नाम यस्य स —कृतलक्षण , द्वे गुणैः प्रख्यातस्य ॥ निर्लक्षण , पाण्डुरपृष्ठ , द्वे लक्षणरहितस्य ॥ सकसुक , अस्थिर , द्वे चञ्चलप्रकृते ॥ १०१ ॥ तूष्णींशील , तूष्णीक , द्वे मौनशीलस्य॥विवश ,अनिष्टदुष्टधी , "अरिष्टदुष्टधी"

---

१ नकारान्त क्षीबाणौ क्षीबाण ॥ २ "वध्राग नाम्नि चिद्दे च" इति दिष ।

चक्षुष्यः सुभगो द्वेष्योऽक्षिगतोऽथासलो बली ॥११२॥
निर्दिग्धो मांसलश्चोपचितोऽथ दुर्बलः कृशः ।
क्षामः क्षीणस्तनुश्छातस्तलिनामांसपेलवाः ॥ ११३ ॥
पिचिण्डिलो बृहत्कुक्षिस्तुन्दितुन्दिकतुन्दिलाः ।
उदर्युदरिले विखविखुविग्रा अनासिके ॥ ११४ ॥
नतनासिकेऽवनाटोऽवटीटोऽवभ्रटोऽपि च ।
खरणास्तु खरणसो न'क्षुद्रः क्षुद्रनासिकः ॥ ११५ ॥
खुरणाः स्यात्खुरणस उन्नसस्तूग्रनासिकः ।
पङ्गुः श्रोणः खलतिस्तु खल्वाट ऐन्द्रलुप्तिकः ॥ ११६ ॥

चत्वारि स्थूलस्य ॥ चक्षुषे हित य दृष्ट्वा चक्षु प्रसीदति इत्यर्थ स– चक्षुष्य , सुभग , द्वे नयनानन्ददायिन , ॥ द्वेष्य , अक्षिगत', द्वे द्वेषार्हस्य ॥ असल', बली, ॥ ११२ ॥ निर्दिग्ध , मासल , उपचित , पञ्च बलिन' ॥ दुर्बल , कृश , क्षाम , क्षीण', तनु , छात , "शात'"तलिन , अमास , पेलव , नव दुर्बलस्य ॥ ११३ ॥ पिचिण्डिल', "पिचण्डिल "बृहत्कुक्षि , तुन्दी, "तुण्डी"तुन्दिक , "तुन्दितः" तुन्दिल',"तुण्डिल , तुन्दिभ " उदरी, उदरिल ,"उदरिक " सप्त स्थूलोदरस्य "मोटा पेटवाळो" इति भा० ॥ विख , विखु , विग्र' "विख्य " अनासिक , चत्वारि अविद्यमाननासिकस्य "नकटो" इ० भा० ॥ ११४ ॥ नतनासिक', अवनाट , अवटीट , अवभ्रट , चत्वारि नतनासिकस्य [चिपिट] "चिबो" इति भा० ॥ खरणा , खरणस , द्वे तीक्ष्णनासिकस्य ॥ न'क्षुद्र , क्षुद्रनासिक , द्वे लघुनासिकस्य ॥ ११५ ॥ खुरणा , खुरणस', द्वे खुरसदृशनासिकस्य ॥ उन्नस , उग्रनासिक , द्वे उच्चनासिकस्य ॥ पङ्गु , श्रोण , द्वे जङ्घाहीनस्य [पङ्गुल , पीठसर्पी] ॥ "पांगळो" इति भा० ॥ खलन्ति केशा अस्मात्–खलति , खल्वाट , ऐन्द्रलु-

जागर्या स्याज्जागरणं जागरा जागरोऽपि च ॥१०७॥
विष्वगञ्चति विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् देवमञ्चति।
सहाञ्चति तु सध्र्यङ् स्यात्तिर्यङ् पुनस्तिरोऽञ्चति१०८
संशयालुः संशयिता गृहयालुर्ग्रहीतरि।
पतयालुः पातुकः स्यात्समौ रोचिष्णुरोचनौ १०९
दक्षिणार्हस्तु दक्षिण्यो दक्षिणीयोऽथ दण्डितः।
दापितः साधितोऽर्च्यस्तु प्रतीक्ष्यः पूजितोऽर्हितः ११०
नमस्यितो नमसितापचितावञ्चितोऽर्चितः।
पूजाऽर्हणासपर्याऽर्चा उपहारबली समौ ॥ १११ ॥
विक्लवो विह्वलः स्थूलः पीवा पीनश्च पीवरः।

जागरूक, जागरी, "जागरिता"द्वयम् जागरूकस्य "जागनारो" इति भा० ॥ जागर्या, जागरणम्, जागरा, जागर, चत्वारि जागरणस्य "जागवु"इति भा० ॥१०७॥ विष्वक् सर्वत अञ्चति-विष्वद्र्यङ्, एक सर्वतोगच्छत सर्वव्यापकस्येत्यर्थ ॥ देव अञ्चति गच्छति पूजयति वा—देवद्र्यङ्, एक देवपूजकस्य देवदर्शिनश्च ॥ सध्र्यङ्, एक सहचरस्य "सोवती"इति भा० ॥ तिर्यङ्, एक वक्र गच्छत ॥ १०८ ॥ संशयालु, संशयिता, द्वे संशयालो "शक याळो"इति भा० ॥ ग्रहयालु, ग्रहीता, द्वे ग्रहणशीलस्य ॥ पत यालु, पातुक, द्वे पतनशीलस्य ॥ रोचिष्णु, रोचन, द्वे कान्ति-मत ॥ १०९ ॥ दक्षिणार्ह, दक्षिण्य, "दाक्षिण्य" दक्षिणीय, त्रीणि दक्षिणायोग्यस्य ॥ दण्डित, दापित, "दायित"त्रीणि दण्डितस्य ॥ अर्च्य, प्रतीक्ष्य, द्वे पूज्यस्य ॥ पूजित, अर्हित, ॥ ११० ॥ नमस्यित, नमसित, अपचित, "अपचायित" अञ्चित, अर्चित, सप्त पूजितस्य ॥ पूजा, अर्हणा, सपर्या, अर्चा, चत्वारि पूजाया [अपचितिः] ॥ उपहार, बलि: (स्त्री०पु०), द्वे पूजार्थामम्या । नैवेद्यमित्यन्ये ॥ १११ ॥ विक्लव, विह्वल, द्वे स्वशरीरधारणेऽपि असमर्थस्य ॥ स्थूल, पीवा, पीन, पीवर,

अन्धो गताक्ष उत्पश्य उन्मुखोऽधोमुखस्त्ववाङ् १२१
मुण्डस्तु मुण्डितः केशी केशवः केशिकोऽपि च ।
वलिरः केकरो वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिभौ ॥ १२२ ॥
आमयाव्यपटुर्ग्लानो ग्लास्नुर्विकृत आतुरः ।
व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्तो दर्द्रुरोगी तु दर्द्रुणः॥१२३॥
पामनः कच्छुरस्तुल्यौ सातिसारोऽतिसारकी ।
वातकी वातरोगी स्यात् श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी॥१२४॥
क्लिन्ननेत्रे चिल्लचुल्लौ पिल्लोऽथार्शोयुगर्शसः ।

म्बाण्ड , मुष्कर , द्वे प्रलम्बाण्डस्य ॥ अन्ध , गताक्ष , द्वे अन्धस्य [अनेडमूक] ॥ उत्पश्य , उन्मुख , द्वे उन्मुखस्य "उचामुखवाळो" ॥ अधोमुख , अवाङ् , द्वे अधोमुखस्य [न्युब्ज] ॥१२१॥ मुण्ड , मुण्डित , द्वे मुण्डितस्य ॥ केशी, केशव , "केशवान्" केशिक , त्रीणि केशवत "घणाकेशवाळो" ॥ वलिर , "बलिर " केकर , द्वे वक्रनेत्रस्य "त्रासी आंखवाळो" ॥ वृद्धनाभि , तुण्डिल , "तुन्दिल " तुण्डिभ , "तुन्दिभ " त्रीणि वृद्धनाभे "उचीदुटीवाळो" ॥ १२२ ॥ आमय अस्यास्तीति–आमयावी, अपटु , ग्लान , ग्लास्नु , विकृत ,आतुर , व्याधि सजात अस्य–व्याधित , अभ्यमित , अभ्यान्त , नव रोगिण [रोगित] ॥ दर्द्रुरोगी, दर्द्रुण , "दद्रूण , दर्द्रूण , दद्रुण " द्वे दर्द्रुरोगिण "धाधरवाळो" ॥ १२३ ॥ पामा अस्यस्य–पामन , "पामर " कच्छुर , द्वे पामायुक्तस्य ॥ "खसीयो" इति भा० ॥ सातिसार , अतिसारकी, "अतीसारकी" द्वे सातिसारस्य "अतिसाररोगवाळो" इति भा० ॥ वात अस्यास्तीति–वातकी, वातरोगी, द्वे वातरोगिण ॥ श्लेष्मल , श्लेष्मा अस्यास्तीति–श्लेष्मण , कफी, त्रीणि श्लेष्मणस्य "कफवाळो" इति भा० ॥ १२४ ॥ क्लिन्ननेत्र , चिल्ल , चुल्ल , पिल्ल , चत्वारि क्लिन्ननेत्रस्य "चिपडावाळी आंखवाळो" ॥ अर्शोयुक्, अर्श अस्यास्ति–

शिपिविष्टो बभ्रुरथ काणः कनन एकदृक् ।
पृश्निरल्पतनौ कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥ ११७ ॥
निखर्वः खट्टन' खर्वः खर्वशाखश्च वामनः ।
अकर्ण एडो बधिरो दुश्चर्मा तु द्विनग्नकः ॥ ११८ ॥
षण्डश्च शिपिविष्टश्च खोडखोरौ तु खञ्जके ।
विकलाङ्गस्तु पोगण्ड ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुकः ॥ ११९ ॥
ऊर्ध्वज्ञश्चाप्यथ प्रज्ञुप्रज्ञौ विरलजानुके ।
सज्ञुसज्ञौ युतजानौ वलिनो वलिभः समौ ॥ १२० ॥
उग्रदन् दन्तुरः स्यात् प्रलम्बाण्डस्तु मुष्करः ।

त्रिक , ॥ ११६ ॥ शिपिविष्ट , बभ्रु , पञ्च खल्वाटस्य "तालियो" इति भा० ॥ काण , कनन , एकदृक्, त्रीणि काणस्य ॥ पृश्नि , "पृष्णि " अल्पतनु , द्वे अल्पतनौ [किरात] ॥ कुब्ज , "न्युब्ज " गडुल , "गडुर " द्वे कुब्जस्य "कुबडो" इति भा० ॥ कुकर , कुणि , "कूणि " द्वे कुकरस्य "ठुंठो" इति भा० ॥ ११७ ॥ निखर्व , खट्टन , खर्व , खर्वशाख , वामन , पञ्च खर्वस्य [ह्रस्व] "ठींगणो" इति भा० ॥ अकर्ण , एड , बधिर , त्रीणि बधिरस्य "बहेरो" इति भा० ॥ दुश्चर्मा, द्विनग्नक , ॥ ११८ ॥ षण्ड ,शिपिविष्ट , चत्वारि दुश्चर्मण शिश्नचर्मग्रशिश्नस्येत्यर्थ ॥ खोड , खोर , "खोल " खञ्जक , त्रीणि खञ्जस्य "लगडो" इति भा० ॥ विकलाङ्ग , पोगड , "अपोगण्ड , पौगण्ड " द्वे जन्मत न्यूनाधिकाङ्गस्य ॥ ऊर्ध्वज्ञु , ऊर्ध्वजानुक ॥११९॥ ऊर्ध्वज्ञ , त्रीणि ऊर्ध्वजानुकस्य "उचाढीचणवाळो" ॥ प्रज्ञु , प्रज्ञ , विरलजानुक , त्रीणि विरलजानुकस्य "वाकापगवाळो" इति भा० ॥ सज्ञु , सज्ञ , युतजानु , त्रीणि सहतजानुकस्य ॥ वलिन , वलिभ , "वलिन , वलिम " द्वे जरसा शिथिलचर्मण "अगउपर पळ्या आवेलो" इति भा० ॥ १२० ॥ उग्रदन्, दन्तुर , द्वे यद्दिरुषदन्तस्य ॥ प्रल-

अन्धो गताक्ष उत्पश्य उन्मुखोऽधोमुखस्त्ववाङ् १२१
मुण्डस्तु मुण्डितः केशी केशवः केशिकोऽपि च ।
वलिरः केकरो वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिभौ ॥ १२२ ॥
आमयाव्यपटुर्ग्लानो ग्लास्नुर्विकृत आतुरः ।
व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्तो दर्द्रुरोगी तु दर्द्रुणः॥१२३॥
पामनः कच्छुरस्तुल्यौ सातिसारोऽतिसारकी ।
वातकी वातरोगी स्यात् श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी॥१२४॥
क्लिन्ननेत्रे चिल्लचुल्लौ पिल्लोऽथार्शोयुगर्शसः ।

म्वाण्ड , मुष्कर , द्वे मलस्वाण्डस्य ॥ अन्ध , गताक्ष , द्वे अन्धस्य [अनेडमूक] ॥ उत्पश्य , उन्मुख , द्वे उन्मुखस्य "उचामुखवाळो" ॥ अधोमुख , अवाङ् , द्वे अधोमुखस्य [न्युब्ज] ॥१२१॥ मुण्ड , मुण्डित , द्वे मुण्डितस्य ॥ केशी, केशव , "केशवान्" केशिक , त्रीणि केशवत "घणाकेशवाळो" ॥ वलिर , "बलिर" केकर , द्वे वक्रनेत्रस्य "त्रासी आखवाळो" ॥ वृद्धनाभि , तुण्डिल , "तुन्दिल" तुण्डिभ , "तुन्दिभ" त्रीणि वृद्धनाभे "उचीदुटी वाळो" ॥ १२२ ॥ आमय अस्यास्तीति–आमयावी, अपटु , ग्लान , ग्लास्नु , विकृत ,आतुर , व्याधि सजात अस्य–व्याधित , अभ्यमित , अभ्यान्त , नव रोगिण [रोगित]॥ दर्द्रुरोगी, दर्द्रुण , "दद्रूण , दर्द्रूण , दद्रुण" द्वे दर्द्रुरोगिण "धाधरवाळो" ॥ १२३ ॥ पामा अस्त्यस्य–पामन , "पामर" कच्छुर , द्वे पामायुक्तस्य ॥ "खसीयो" इति भा० ॥ सातिसार , अतिसारकी, "अतीसार्की" द्वे सातिसारस्य "अतिसाररोगवाळो" इति भा० ॥ वात अस्यास्तीति–वातकी, वातरोगी, द्वे वातरोगिण ॥ श्लेष्मल , श्लेष्मा अस्यास्तीति–श्लेष्मण , कफी, त्रीणि श्लेष्मणस्य "कफवाळो" इति भा० ॥ १२४ ॥ क्लिन्ननेत्र , चिल्ल , चुल्ल , पिल्ल , चत्वारि क्लिन्ननेत्रस्य "चिपडावाळी आखवाळो" ॥ अर्शोयुक् , अर्श अस्यास्ति–

शिपिविष्टो वभ्रुरथ काणः कनन एकदृक् ।
पृश्निरल्पतनौ कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥ ११७ ॥
निखर्वः खट्टन. खर्वः खर्वशाखश्च वामनः ।
अकर्ण एडो बधिरो दुश्चर्मा तु द्विनग्नकः ॥ ११८ ॥
वण्डश्च शिपिविष्टश्च खोडखोरौ तु खञ्जके ।
विकलाङ्गस्तु पोगण्ड ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुकः ॥ ११९ ॥
ऊर्ध्वज्ञश्चाप्यथ प्रज्ञुप्रज्ञौ विरलजानुके ।
संज्ञुसंज्ञौ युतजानौ वलिनो वलिभः समौ ॥ १२० ॥
उद्मदन् दन्तुरः स्यात् प्रलम्बाण्डस्तु मुष्करः ।

श्निक , ॥ ११६ ॥ शिपिविष्ट , वभ्रु , पञ्च खल्वाटस्य "तालियो" इति भा० ॥ काण , कनन , एकदृश्, त्रीणि काणस्य ॥ पृश्नि , "पृश्णि" अल्पतनु , द्वे अल्पतनो [किरात] ॥ कुब्ज , "न्युब्ज" गडुल , "गडुर" द्वे कुब्जस्य "कुबडो" इति भा० ॥ कुकर , कुणि , "कूणि" द्वे कुकरस्य "ठुठो" इति भा० ॥ ११७ ॥ निखर्व , खट्टन , खर्व , खर्वशाख , वामन , पञ्च खर्वस्य [ह्रस्व] "ठींगणो" इति भा० ॥ अकर्ण , एड , बधिर , त्रीणि बधिरस्य "बहेरो" इति भा० ॥ दुश्चर्मा, द्विनग्नक , ॥ ११८ ॥ वण्ड ,शिपिविष्ट , चत्वारि दुश्चर्मण निश्चर्मप्रशिश्नस्येत्यर्थ ॥ खोड , खोर , "खोल" खञ्जक , त्रीणि खञ्जस्य "लगडो" इति भा० ॥ विकलाङ्ग , पोगड , "अपोगण्ड , पौगण्ड" द्वे जन्मत न्यूनाधिकाङ्गस्य ॥ ऊर्ध्वज्ञु , ऊर्ध्वजानुक ॥११९॥ ऊर्ध्वज्ञ , त्रीणि ऊर्ध्वजानुकस्य "उचाढीचणवाळो" ॥ प्रज्ञु , प्रज्ञ , विरलजानुक , त्रीणि विरलजानुकस्य "वाकापगवाळो" इति भा० ॥ संज्ञु , संज्ञ , युतजानु , त्रीणि संहतजानुकस्य ॥ वलिन , वलिभ , "वलिन , वलिभ" द्वे जरसा शिथिलचर्मण "अगउपर पळिया आयेलो" इति भा० ॥ १२० ॥ उद्मदन, दन्तुर , द्वे बहिरुद्गदन्तस्य ॥ प्रल-

श्लीपदं पादवल्मीकं पादस्फोटो विपादिका ॥१२९॥
स्फोटकं पिटको गण्डः पृष्ठग्रन्थिः पुनर्गडुः ।
श्वित्रं स्यात् पाण्डुरं कुष्ठं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम्॥१३०॥
सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं कोठस्तु मण्डलम् ।
गलगण्डो गण्डमालो रोहिणी तु गलाङ्कुरः ॥१३१॥
हिक्का हेक्का च हृल्लासः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
शोथस्तु श्वयथुः शोफे दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुरः ॥१३२॥
छर्दौ प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमनं वमिः ।

न०), एक रूढव्रगजचिह्नस्य "चाठु" इति भा० ॥ श्लीपदम्, पादवल्मीकम् (पु० न०), द्वे श्लीपदरोगस्य "राकी" इति भा० ॥ पादस्फोट, विपादिका, द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ १२९ ॥ स्फोटक, पिटक (त्रि०), गण्ड, त्रीणि स्फोटकस्य "फोल्ला" इति भा० ॥ पृष्ठग्रन्थि, गडु (पु०), द्वे पृष्ठग्रन्थे "कुनडु" इति भा० ॥श्वित्रम, पाण्डुरम्, कुष्ठम्, त्रीणि श्वेतकुष्ठस्य "धोलुकोढ" इति भा० ॥ केशघ्नम्, इन्द्रलुप्तकम्, द्वे केशनाशकरोगस्य "केशसरी पडे तेवो रोग" इति भा० ॥ १३० ॥ सिध्म, किलासम्, त्वक्पुष्पम्, सिध्मम्, चत्वारि त्वक्पुष्परोगस्य "करोलिया" इ० भा० ॥ कोठ, मण्डलम् (त्रि०), "मण्डलकम्" द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य ॥ गलगण्ड, गण्डमाल, द्वे गण्डमालरोगस्य ॥ रोहिणी, गलाङ्कुर, द्वे गलाङ्कुररोगस्य ॥१३१॥ हिक्का, हेक्का, हृल्लास, त्रीणि हिक्काया "हेडकी" इति भा० ॥ प्रतिश्याय, पीनस, द्वे नासारोगस्य "सलेख" इति भाषाया केचित् ॥ शोथ (पु० न०), श्वयथु (पु०), शोफ, त्रीणि शोफस्य "सोजो" इति भा० ॥ दुर्नामा, अर्श (न०), गुदाङ्कुर "गुदकील" त्रीणि गुदाङ्कुरस्य "हरस" इति भा० ॥१३२॥ छर्दि (स्त्री० न०), प्रच्छर्दिका, छर्दि (स्त्री०), वमथु (पु०),

१ पकारान्तोऽयम् छर्दिषा, छर्दिष ।

मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ सिध्मलस्तु किलासिनि ॥१२५॥
पित्त मायुः कफ' श्लेष्मा बलाशः स्नेहभू' खटः ।
रोगो रुजा रुगातङ्को मान्द्य व्याधिरपाटवम् ॥१२६॥
आम आमय आकल्यमुपतापो गदः समाः ।
क्षय' शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्माऽथ क्षुत्क्षुत क्षव'॥१२७॥
कासस्तु क्षवथु पामा खसः कच्छूर्विचर्चिका ।
कण्डूः कण्डूयन खर्जू कण्डूयाऽथ क्षत व्रणः ॥१२८॥
अरुरीर्म क्षणनुश्च रूढव्रणपद किण' ॥

अर्शस, द्वे अर्शोरोगयुक्तस्य "हरसना रोगवाळो" इति भा० ॥ मूर्छित, मूर्त, मूर्छाल, त्रीणि मूर्छितस्य "बेभान" इति भा० ॥ सिध्मल, किलासी, द्वे सिध्मलस्य "सिध्मरोगवाळो" इति भा० ॥ १२५ ॥ पित्तम्, मायु (पु०), द्वे पित्तस्य [पलाग्नि, पल्लवर, अग्निरेचक] ॥ कफ, श्लेष्मा, बलमश्यतीति—बलाश, स्नेहभू, खट, पञ्च कफस्य [शिङ्घानक, खेट] ॥ रोग, रुजा (स्त्री०), रुक् (स्त्री), आतङ्क, मान्द्यम्, व्याधि (पु०), अपाटवम्, ॥ १२६ ॥ आम, आमय, आकल्यम्, उपताप, गद, द्वादश रोगस्य ॥ क्षय, शोष, राजयक्ष्मा, यक्ष्मा (पु०), चत्वारि क्षयस्य ॥ क्षुत् (स्त्री०), क्षुतम्, क्षव, त्रीणि क्षवस्य "छींक" इति भा० ॥ १२७ ॥ कास, क्षवथु (पु०), द्वे कासस्य "उधरस" इति भा० ॥ पामा (स्त्री०), खस, कच्छू (स्त्री०), विचर्चिका, चत्वारि पामायाः "खस" इति भा० ॥ कण्डू (स्त्री०), "कण्डूति" "कण्डु" कण्डूयनम्, खर्जू (स्त्री०), कण्डूया (स्त्री०), चत्वारि कण्ड्वा "खरजवु" इति भा० ॥ क्षतम्, व्रण (पु० न०), ॥ १२८ ॥ अरु (न०), ईर्मम् (पु० न०), क्षणनु (पु०), पञ्च व्रणस्य "जखम" इति भा० ॥ किणः (पु०

१ नकारान्त रुजी रुजः ॥ २ नकारान्तः क्षुधी क्षुत ॥ ३ नकारान्त पामानौ, पामान । आकारान्तश्च पामे, पामाः ।

श्लीपदं पादवल्मीकं पादस्फोटो विपादिका ॥१२९॥
स्फोटकं पिटको गण्डः पृष्ठग्रन्थिः पुनर्गडुः ।
श्वित्रं स्यात् पाण्डुरं कुष्ठं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम्॥१३०॥
सिध्म किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं कोठस्तु मण्डलम् ।
गलगण्डो गण्डमालो रोहिणी तु गलाङ्कुरः ॥१३१॥
हिक्का हेक्का च हृल्लासः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
शोथस्तु श्वयथुः शोफे दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुरः॥१३२॥
छर्दी प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमनं वमिः ।

न०), एक रूढव्रगजचिह्नस्य "चाठु'इति भा० ॥ श्लीपदम्, पादवल्मीकम् (पु० न०), द्वे श्लीपदरोगस्य "राकी" इति भा० ॥ पादस्फोट, विपादिका, द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ १२९ ॥ स्फोटक, पिटक (त्रि०), गण्ड, त्रीणि स्फोटकस्य "फोल्ला"इति भा० ॥ पृष्ठग्रन्थि, गडु (पु०), द्वे पृष्ठग्रन्थे "कुबडु"इति भा० ॥श्वित्रम, पाण्डुरम्, कुष्ठम्, त्रीणि श्वेतकुष्ठस्य "धोलुकोढ"इति भा० ॥ केशघ्नम्, इन्द्रलुप्तकम्, द्वे केशनाशकरोगस्य "केशखरी पडे तेवो रोग"इति भा० ॥ १३० ॥ सिध्म, किलासम्, त्वक्पुष्पम्, सिध्मम्, चत्वारि त्वक्पुष्परोगस्य "करोलिया"इ० भा० ॥ कोठ, मण्डलम् (त्रि०), "मण्डलकम्"द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य ॥ गलगण्ड, गण्डमाल, द्वे गण्डमालरोगस्य ॥ रोहिणी, गलाङ्कुर, द्वे गलाङ्कुररोगस्य ॥१३१॥ हिक्का, हेक्का, हृल्लास, त्रीणि हिक्काया "हेडकी" इति भा० ॥ प्रतिश्याय, पीनस, द्वे नासारोगस्य "सलेख"इति भाषाया केचित् ॥ शोथ (पु० न०), श्वयथु (पु०), शोफ, त्रीणि शोफस्य "सोजो"इति भा० ॥ दुर्नामा, अर्श (न०), गुदाङ्कुर "गुदकील"त्रीणि गुदाङ्कुरस्य "हरस"इति भा० ॥१३२॥ छर्दि (स्त्री० न०), प्रच्छर्दिका, छर्दि (स्त्री०), वमथु (पु०),

---

१ पकारान्तोऽयम् छर्दिषी, छर्दिष ।

मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ सिध्मलस्तु किलासिनि ॥१२५॥
पित्तं मायुः कफः श्लेष्मा बलाशः स्नेहभूः खटः ।
रोगो रुजा रुगातङ्को मान्द्यं व्याधिरपाटवम् ॥१२६॥
आम आमय आकल्यमुपतापो गदः समाः ।
क्षयः शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्माऽथ क्षुत्क्षुतं क्षवः ॥१२७॥
कासस्तु क्षवथुः पामा खसः कच्छूर्विचर्चिका ।
कण्डूः कण्डूयनं खर्जूः कण्डूयाऽथ क्षतं व्रणः ॥१२८॥
अरुरीर्मं क्षणनुश्च रूढव्रणपदं किणः ॥

अर्शस, द्वे अर्शोरोगयुक्तस्य "हरसना रोगवाळो" इति भा० ॥ मूर्छित, मूर्त, मूर्छाल, त्रीणि मूर्छितस्य "बेभान" इति भा० ॥ सिध्मल, किलासी, द्वे सिध्मलस्य "सिध्मरोगवाळो" इति भा० ॥ १२५ ॥ पित्तम्, मायु (पु०), द्वे पित्तस्य [पलाग्नि, पलज्वर, अग्निरेचक] ॥ कफ, श्लेष्मा, बलमश्नातीति–बलाश, स्नेहभू, खट, पञ्च कफस्य [शिङ्घानक, खेट] ॥ रोग, रुजा (स्त्री०), रुज् (स्त्री), आतङ्क, मान्द्यम्, व्याधि (पु०), अपाटवम्, ॥ १२६ ॥ आम, आमय, आकल्यम्, उपताप, गद, द्वादश रोगस्य ॥ क्षय, शोष, राजयक्ष्मा, यक्ष्मा (पु०), चत्वारि क्षयस्य ॥ क्षुत् (स्त्री०), क्षुतम्, क्षव, त्रीणि क्षवस्य "छींक" इति भा० ॥ १२७ ॥ कास, क्षवथु (पु०), द्वे कासस्य "उधरस" इति भा० ॥ पामा (स्त्री०), खस, कच्छू (स्त्री०), विचर्चिका, चत्वारि पामायाः "खस" इति भा० ॥ कण्डू (स्त्री०), "कण्डूति" "कण्डु" कण्डूयनम्, खर्जू (स्त्री०), कण्डूया (स्त्री०), चत्वारि कण्ड्वाः "खरजवु" इति भा० ॥ क्षतम्, व्रण (पु० न०), ॥ १२८ ॥ अरु (न०), ईर्मम् (पु० न०), क्षणनु (पु०), पञ्च व्रणस्य "जख्म" इति भा० ॥ किणः (पु०

---

१ उकारान्त रुजा रुजः ॥ २ तकारान्तः क्षुत् क्षुतः ॥ ३ नकारान्त पामानौ, पामान । आकारान्तश्च पामे, पामाः ।

श्लीपद पादवल्मीक' पादस्फोटो विपादिका ॥१२९॥
स्फोटकः पिटको गण्डः पृष्ठग्रन्थिः पुनर्गडुः ।
श्वित्र स्यात् पाण्डुर कुष्ठ केशघ्न त्विन्द्रलुप्तकम्॥१३०॥
सिध्म किलास त्वक्पुष्प सिध्म कोठस्तु मण्डलम् ।
गलगण्डो गण्डमालो रोहिणी तु गलाङ्कुरः ॥१३१॥
हिक्का हेक्का च हृल्लासः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
शोथस्तु श्वयथुः शोफे दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुरः ॥१३२॥
छर्दौ प्रच्छर्दिका छार्दिर्वमथुर्वमनं वमिः ।

न०), एक रूढव्रगजचिह्नस्य "चाठु"इति भा० ॥ श्लीपदम, पादवल्मीकम् (पु० न०), द्वे श्लीपदरोगस्य "राकी" इति भा० ॥ पादस्फोट , विपादिका, द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ १२९ ॥ स्फोटक , पिटक (त्रि०), गण्ड , त्रीणि स्फोटकस्य "फोड़ा"इति भा० ॥ पृष्ठग्रन्थि , गडु (पु०), द्वे पृष्ठग्रन्थे "कुवडु"इति भा० ॥श्वित्रम , पाण्डुरम्, कुष्ठम्, त्रीणि श्वेतकुष्ठस्य "घोलुकोढ"इति भा० ॥ केशघ्नम्, इन्द्रलुप्तकम्, द्वे केशनाशकरोगस्य "केशजरी पडे तेवो रोग"इति भा० ॥ १३० ॥ सिध्म, किलासम्, त्वक्पुष्पम्, सिध्मम्, चत्वारि त्वक्पुष्परोगस्य "करोलिया"इ० भा० ॥ कोठ , मण्डलम् (त्रि०), "मण्डलकम्"द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य ॥ गलगण्ड , गण्डमाल , द्वे गण्डमालरोगस्य ॥ रोहिणी, गलाङ्कुर, द्वे गलाङ्कुररोगस्य ॥१३१॥ हिक्का, हेक्का, हृल्लास , त्रीणि हिक्काया "हेडकी" इति भा० ॥ प्रतिश्याय , पीनस , द्वे नासारोगस्य "सलेख"इति भाषाया केचित् ॥ शोथ (पु० न०), श्वयथु (पु०), शोफ , त्रीणि शोफस्य "सोजो"इति भा० ॥ दुर्नामा, अर्श (न०), गुदाङ्कुर "गुन्कील "त्रीणि गुदाङ्कुरस्य "हरस"इति भा० ॥१३२॥ छर्दि (स्त्री० न०), प्रच्छर्दिका, छर्दि (स्त्री०), वमथु (पु०),

---

१ मकारान्तोऽयम् छर्दयौ, छर्दिष ।

मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ सिध्मलस्तु किलासिनि ॥१२५॥
पित्तं मायुः कफः श्लेष्मा बलाशः खेट्भू खटः ।
रोगो रुजा रुगातङ्को मान्द्य व्याधिरपाटवम् ॥१२६॥
आम आमय आकल्यमुपतापो गदः समाः ।
क्षय. शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्माऽथ क्षुत्क्षुत क्षवः॥१२७॥
कासस्तु क्षवथुः पामा खसः कच्छूर्विचर्चिका ।
कण्डूः कण्डूयन खर्जू कण्डूयाऽथ क्षत व्रणः ॥१२८॥
अरुरीर्म क्षणनुश्च रूढव्रणपद किणः ॥

अर्शस , द्वे अर्शोरोगयुक्तस्य "हरसना रोगवाळो" इति भा० ॥ मूर्छित , मूर्त , मूर्छाल , त्रीणि मूर्छितस्य "बेभान" इति भा० ॥ सिध्मल , किलासी, द्वे सिध्मलस्य "सिध्मरोगवाळो" इति भा० ॥ १२५ ॥ पित्तम्, मायु (पु०), द्वे पित्तस्य [पलाग्नि , पल्लज्वर , अग्निरेचक] ॥ कफ , श्लेष्मा, बलमश्नातीति—बलाश , खेहभू , खट , पञ्च कफस्य [शिङ्घानक , खेट] ॥ रोग , रुजा (स्त्री०), रुज् (स्त्री), आतङ्क , मान्द्यम् , व्याधि (पु०), अपाटवम्, ॥ १२६ ॥ आम , आमय , आकल्यम्, उपताप , गद , द्वादश रोगस्य ॥ क्षय , शोष , राजयक्ष्मा, यक्ष्मा (पु०), चत्वारि क्षयस्य ॥ क्षुत् (स्त्री०), क्षुतम्, क्षव , त्रीणि क्षवस्य "छींक" इति भा० ॥ १२७ ॥ कास , क्षवथु (पु०), द्वे कासस्य "उध रस" इति भा० ॥ पामा (स्त्री०), खस , कच्छूः (स्त्री०), विचर्चिका, चत्वारि पामायाः "खस" इति भा० ॥ कण्डू (स्त्री०), "कण्डूति" "कण्डु" कण्डूयनम्, खर्जू (स्त्री०), कण्डूया (स्त्री०), चत्वारि कण्ड्वा "खरजवु" इति भा० ॥ क्षतम्, व्रण (पु० न०), ॥ १२८ ॥ अरु (न०), ईर्मम् (पु० न०), क्षणनु (पु०), पञ्च व्रणस्य "जख्म" इति भा० ॥ किणः (पु०

---

१ जकारान्त रुजी रुजः ॥ २ तकारान्तः क्षुतो क्षुत ॥ ३ नकारान्त पामानौ, पामान । आकारान्तश्च पाम, पामाः ।

श्लीपदं पादवल्मीकं पादस्फोटो विपादिका ॥१२९॥
स्फोटकः पिटको गण्डः पृष्ठग्रन्थिः पुनर्गडुः ।
श्वित्रं स्यात् पाण्डुरं कुष्ठं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम्॥१३०॥
सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं कोठस्तु मण्डलम् ।
गलगण्डो गण्डमालो रोहिणी तु गलाङ्कुरः ॥१३१॥
हिक्का हेक्का च हृल्लासः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
शोथस्तु श्वयथुः शोफे दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुरः ॥१३२॥
छर्दौ प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमनं वमिः ।

न०), एक रूढव्रणजचिह्नस्य "चाठु"इति भा० ॥ श्लीपदम् , पादवल्मीकम् (पु० न०), द्वे श्लीपदरोगस्य "राकी" इति भा० ॥ पादस्फोट , विपादिका, द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ १२९ ॥ स्फोटक , पिटक (त्रि०), गण्ड , त्रीणि स्फोटकस्य "फोल्ला"इति भा० ॥ पृष्ठग्रन्थि , गडु (पु०), द्वे पृष्ठग्रन्थे "कुबडु"इति भा० ॥श्वित्रम , पाण्डुरम्, कुष्ठम्, त्रीणि श्वेतकुष्ठस्य "धोलुकोढ"इति भा० ॥ केशघ्नम्, इन्द्रलुप्तकम्, द्वे केशनाशकरोगस्य "केशखरी पडे तेवो रोग"इति भा० ॥ १३० ॥ सिध्म, किलासम्, त्वक्पुष्पम्, सिध्मम्, चत्वारि त्वक्पुष्परोगस्य "करोलिया"इ० भा० ॥ कोठ , मण्डलम् (त्रि०), "मण्डलकम्"द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य ॥ गलगण्ड, गण्डमाल , द्वे गण्डमालरोगस्य ॥ रोहिणी, गलाङ्कुर, द्वे गलाङ्कुररोगस्य ॥१३१॥ हिक्का, हेक्का, हृल्लास , त्रीणि हिक्काया "हेडकी" इति भा० ॥ प्रतिश्याय , पीनस , द्वे नासारोगस्य "सलेख"इति भाषायां केचित् ॥ शोथ (पु० न०), श्वयथु (पु०), शोफ , त्रीणि शोफस्य "सोजो"इति भा० ॥ दुर्नामा, अर्श (न०), गुदाङ्कुर "गुल्कील "त्रीणि गुदाङ्कुरस्य "हरस"इति भा० ॥१३२॥ छर्दि (स्त्री० न०), प्रच्छर्दिका, छर्दि (स्त्री०), वमथु (पु०),

१ पक्षान्तोऽयम् छर्दिषी, छर्दिष ।

मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ सिध्मलस्तु किलासिनि ॥१२५॥
पित्तं मायुः कफः श्लेष्मा बलाशः स्नेहभूः खटः ।
रोगो रुजा रुगातङ्को मान्द्यं व्याधिरपाटवम् ॥१२६॥
आम आमय आकल्यमुपतापो गदः समाः ।
क्षयः शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्माऽथ क्षुत्क्षुतं क्षवः ॥१२७॥
कासस्तु क्षवथुः पामा खसः कच्छूर्विचर्चिका ।
कण्डूः कण्डूयनं खर्जूः कण्डूयाऽथ क्षतं व्रणः ॥१२८॥
अरुरीर्मं क्षणनुश्च रूढव्रणपदं किणः ॥

अर्शस, द्वे अर्शोरोगयुक्तस्य "हरसना रोगवाळो" इति भा० ॥ मूर्छित, मूर्त, मूर्छाल, त्रीणि मूर्छितस्य "बेभान" इति भा० ॥ सिध्मल, किलासी, द्वे सिध्मलस्य "सिध्मरोगवाळो" इति भा० ॥ १२५ ॥ पित्तम्, मायु (पु०), द्वे पित्तस्य [पलाग्नि, पल्लवर, अग्निरेचक] ॥ कफ, श्लेष्मा, वलमश्नातीति—बलाश, स्नेहभू, खट, पञ्च कफस्य [शिङ्घानक, खेट] ॥ रोग, रुजा (स्त्री०), रुक् (स्त्री), आतङ्क, मान्द्यम्, व्याधि (पु०), अपाटवम्, ॥ १२६ ॥ आम, आमय, आकल्यम्, उपताप, गद, द्वादश रोगस्य ॥ क्षय, शोष, राजयक्ष्मा, यक्ष्मा (पु०), चत्वारि क्षयस्य ॥ क्षुत् (स्त्री०), क्षुतम्, क्षव, त्रीणि क्षवस्य "छींक" इति भा० ॥ १२७ ॥ कास, क्षवथु (पु०), द्वे कासस्य "उधरस" इति भा० ॥ पामा (स्त्री०), खस, कच्छूः (स्त्री०), विचर्चिका, चत्वारि पामाया "खस" इति भा० ॥ कण्डू (स्त्री०), "कण्डूति" "कण्डु" कण्डूयनम्, खर्जू (स्त्री०), कण्डूया (स्त्री०), चत्वारि कण्ड्वा "खरजवु" इति भा० ॥ क्षतम्, व्रण (पु० न०), ॥ १२८ ॥ अरु (न०), ईर्मम (पु० न०), क्षणनु (पु०), पञ्च व्रणस्य "जखम" इति भा० ॥ किण, (पु०

१ जकारान्त रुजो रुजः ॥ २ तकारान्तः क्षुतो क्षुत ॥ ३ नकारान्त पामानौ, पामान । आकारान्तश्च पामे, पामाः ।

जाङ्गुलिको विषभिषक् स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।
सह्यारोग्ये पटूल्लाघवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥
कुसृत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः सधिजीवकः ।
सत्कृत्यालंकृता कन्या यो ददाति स कूकुदः ॥१३९॥
चपलश्चिकुरो नीलीरागस्तु स्थिरसौहृदः ।
ततो हरिद्रारागोऽन्य' सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥१४०॥
गेहेनर्दी गेहेशूरः पिण्डीशूरोऽस्तिमान् धनी ।
स्वस्थानस्थः परद्वेषी गोष्ठश्वोऽथापदि स्थितः ॥१४१॥
आपन्नोऽथापद् विपत्तिर्विपत् स्निग्धस्तु वत्सलः ।
उपाध्यभ्यागारिकौ तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥ १४२ ॥

जाङ्गुलीम् विषविद्यामधीते वेद वा—जाङ्गुलिक , विषभिषक्, द्वे विषवैद्यस्य [नरेन्द्र] ॥ स्वास्थ्यम्, वार्तम्, अनामयम्, सह्यम्, आरोग्यम्, पञ्च आरोग्यस्य "तदुरस्ती" इति भा० ॥ पटु , उल्लाघ , वार्त , कल्य , नीरुक्, पञ्च रोगरहितस्य ॥१३८॥ कुसृत्या मायया विभवान्वेषी धनेच्छु पार्श्वक , सधिजीवक , द्वे लञ्चाग्राहिण ॥ य परिणेत्रे सत्कृत्य आदरपूर्वकम् अलङ्कृताम् कन्या ददाति स कूकुद "कुकुद, कूपद" इत्येकम् [पारिमित] ॥ १३९ ॥ चपल ,चिकुर , द्वे चपलस्य ॥ नीलीराग , स्थिरसौहृद , द्वे चिरस्थायिसौहृदस्य ॥ तत स्थिरसौहृदात् अन्य हरिद्राराग , एकम् अस्थिरस्नेहस्य क्षणमात्रानुरागिण इत्यर्थ ॥ सान्द्रस्निग्ध , मेदुर , निविडस्निग्धस्य॥१४०॥ गेहेनर्दी, गेहेशूर , पिण्डीशूर , त्रीणि गेहेशूरस्य ॥ अस्ति इति अव्ययम् धनार्थे । अस्ति धन अस्यास्तीति—अस्तिमान्, धनी, द्वे धनिन ॥ य स्वस्थानस्थ स्वकीये स्थाने तिष्ठन् परद्वेषी स गोष्ठश्व , इति एकम् "अदेसो" इति भा० ॥ आपदि स्थित आपन्न , एकम् आपत्प्राप्तस्य ॥ १४१ ॥ आपद्, "आपदा" विपत्ति , विपत्, "विपदा" त्रीणि आपत्ते "आफत" इति भा० ॥ स्निग्ध , वत्सल , द्वे वत्सलस्य "स्नेहवाळो" इति भा० ॥ उपाधि (पु०),

गुल्मः स्यादुदरग्रन्थिरुदावर्त्तो गुदग्रहः ॥ १३३ ॥
गतिर्नाडीव्रणे वृद्धिः कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।
अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥
आनाहस्तु विबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।
व्याधिप्रभेदा विद्रधिभगन्दरज्वरादयः ॥ १३५ ॥
दोषज्ञस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।
रोगहार्यगदङ्कारो भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥
भैषज्यमगदो जायुश्चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
उपचर्योपचारौ च लङ्घनं त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

वमनम्, वमि (स्त्री०), षड् वमनस्य "उलटी" इति भा० ॥ गुल्म (पु० न०), उदरग्रन्थि, द्वे गुल्मरोगस्य ॥ ऊर्ध्वं आवर्तते वायु अस्मिन्–उदावर्त, गुदग्रह, द्वे गुदग्रहरोगस्य "आफरो" इ० भा० ॥१३३॥ गति, नाडीव्रण (पु०), द्वे सदा गलतो व्रणस्य ॥ वृद्धि, कुरण्ड, द्वे अण्डवर्धनरोगस्य ॥ अश्मरी (स्त्री०), मूत्रकृच्छ्रम्, द्वे मूत्रकृच्छ्रस्य । पृथगर्थौ इत्यन्ये । अश्मरी "पथरी", मूत्रकृच्छ्रम् "मूतरगछ" इति भा० ॥ प्रमेह, "मेह" बहुमूत्रता, द्वे प्रमेहस्य "परमिआ" इति भा० ॥ १३४ ॥ आनाह, विबन्ध, द्वे मलमूत्रनिरोधस्य ॥ ग्रहणीरुक् (स्त्री०), "ग्रहणि" प्रवाहिका, द्वे प्रवाहिकाया "सग्रहणी" इति भा० ॥ विद्रधि (पु०स्त्री०), भगन्दर, ज्वर, इत्यादिव्याधिप्रभेदा ज्ञेया, तत्र त्रयाणामैवैक्यम् ज्ञातव्य भवति ॥१३५॥ दोषज्ञ, भिषग्, वैद्य, आयुर्वेत्ति इति–आयुर्वेदी, "आयुर्वेदिक", चिकित्सक, रोगहारी, अगदकार, सप्त वैद्यस्य । तत्र रोगहारि–अगदकारशब्दौ सामान्येन औषधावपि वर्तेते इत्येके ॥ भेषम् रोग जयति–भेषजम्, तन्त्रम्, औषधम्, ॥१३६॥ भेषजमेव–भैषज्यम्, अगद, जायु (पु०), षड् औषधस्य॥ चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया, उपचर्या, उपचार, चत्वारि रोगप्रतीकारस्य ॥ लङ्घनम्, अपतर्पणम्, द्वे लङ्घनस्य "लाघण" इति भा० ॥ १३७ ॥

जाङ्गुलिको विषभिषक् स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।
सह्यारोग्ये पटूल्लाघवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥
कुसृत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः सधिजीवकः ।
सत्कृत्यालकृता कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥१३९॥
चपलश्चिकुरो नीलीरागस्तु स्थिरसौहृदः ।
ततो हरिद्रारागोऽन्य' सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥१४०॥
गेहेनर्दी गेहेशूरः पिण्डीशूरोऽस्तिमान् धनी ।
स्वस्थानस्थः परद्वेषी गोष्ठश्वोऽथापदि स्थितः ॥१४१॥
आपन्नोऽथापद् विपत्तिर्विपत् स्निग्धस्तु वत्सलः ।
उपाध्यभ्यागारिकौ तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥ १४२ ॥

जाङ्गुलीम् विषविद्यामधीते वेद वा—जाङ्गुलिक , विषभिषक्, द्वे विषवैद्यस्य [नरेन्द्र] ॥ स्वास्थ्यम्, वार्तम्, अनामयम्, सह्यम्, आरोग्यम्, पञ्च आरोग्यस्य "तदुरस्ती"इति भा० ॥ पटु , उल्लाघ , वार्त , कल्य , नीरुक्, पञ्च रोगरहितस्य ॥१३८॥ कुसृत्या मायया विभवान्वेषी धनेच्छु पार्श्वक , सविजीवक , द्वे लब्धाग्राहिण ॥ य परिणेत्रे सत्कृत्य आदरपूर्वकम् अलङ्कृताम् कन्या ददाति स कूकुद "कुकुद , कूपद 'इत्येकम् [पारिमित] ॥ १३९ ॥ चपल ,चिकुर , द्वे चपलस्य ॥ नीलीराग , स्थिरसौहृद , द्वे चिरस्थायिसौहृदस्य ॥ तत स्थिरसौहृदात् अन्य हरिद्राराग , एकम् अस्थिरस्नेहस्य क्षणमात्रानुरागिण इत्यर्थ ॥ सान्द्रस्निग्ध , मेदुर , निबिडस्निग्धस्य॥१४०॥ गेहेनर्दी, गेहेशूर , पिण्डीशूर , त्रीणि गेहेशूरस्य ॥ अस्ति इति अव्ययम् धनार्थे । अस्ति धन अस्यास्तीति—अस्तिमान्, धनी, द्वे धनिन ॥ य स्वस्थानस्थ स्वकीये स्थाने तिष्ठन् परद्वेषी स गोष्ठश्व , इति एकम् "अदेसो" इति भा० ॥ आपदि स्थित आपन्न , एकम् आपत्प्राप्तस्य ॥ १४१ ॥ आपद्, "आपदा" विपत्ति , विपत्, "विपदा" त्रीणि आपत्ते "आफत" इति भा० ॥ स्निग्ध , वत्सल , द्वे वत्सलस्य "स्नेहवाळो" इति भा० ॥ उपाधि (पु०),

गुल्मः स्यादुदरग्रन्थिरुदावर्त्तो गुदग्रहः ॥ १३३ ॥
गतिर्नाडीव्रणे वृद्धिः कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।
अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥
आनाहस्तु विबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।
व्याधिप्रभेदा विद्रधिभगन्दरज्वरादयः ॥ १३५ ॥
दोषज्ञस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।
रोगहार्यगदङ्कारो भेषजं तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥
भैषज्यमगदो जायुश्चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
उपचर्योपचारौ च लङ्घनं त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

वमनम्, वमि (स्त्री०), षड् वमनस्य "उलटी" इति भा० ॥ गुल्म (पु० न०), उदरग्रन्थि, द्वे गुल्मरोगस्य ॥ ऊर्ध्वं आवतते वायु अस्मिन्-उदावर्त, गुदग्रह, द्वे गुदग्रहरोगस्य "आफरो" इ० भा० ॥१३३॥ गति, नाडीव्रण (पु०), द्वे सदा गलतो व्रणस्य ॥ वृद्धि, कुरण्ड, द्वे अण्डवर्धनरोगस्य ॥ अश्मरी (स्त्री०), मूत्र कृच्छ्रम्, द्वे मूत्रकृच्छ्रस्य । पृथगर्थौ इत्यन्ये । अश्मरी "पथरी", मूत्रकृच्छ्रम् "मूतरगछ" इति भा० ॥ प्रमेह, "मेह" बहुमूत्रता, द्वे प्रमेहस्य "परमिआ" इति भा० ॥ १३४ ॥ आनाह, विबन्ध, द्वे मलमूत्रनिरोधस्य ॥ ग्रहणीरुक् (स्त्री०), "ग्रहणि" प्रवाहिका, द्वे प्रवाहिकाया "सग्रहणी" इति भा० ॥ विद्रधि (पु०स्त्री०), भगन्दर, ज्वर, इत्यादिव्याधिप्रभेदा ज्ञेया, तत्र त्रयाणामेवैषम् ज्ञातव्य भवति ॥१३५॥ दोषज्ञ, भिषग्, वैद्य, आयुर्वेत्ति इति- आयुर्वेदी, "आयुर्वेदिक", चिकित्सक, रोगहारी, अगदकार, सप्त वैद्यस्य । तत्र रोगहारि-अगदकारशब्दौ सामान्येन औषधावपि वर्तेते इत्येके ॥ भेषम् रोग जयति-भेषजम्, तन्त्रम्, औषधम्, ॥१३६॥ भेषजमेव-भैषज्यम्, अगद, जायु (पु०), षड् औषधस्य॥ चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया, उपचर्या, उपचार, चत्वारि रोगप्रतीकारस्य ॥ लङ्घनम्, अपतर्पणम्, द्वे लङ्घनस्य "लाघण" इति भा० ॥ १३७ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचञ्चवः ॥ १४७ ॥
वार्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिर्लिबिः ।
मषिधानं मषिकूपी मलिनाम्बु मषी मसी ॥ १४८ ॥
कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी सभिको द्यूतकारकः ।
कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥
दुरोदर कैतव च द्यूतमक्षवती पणः ।
पाशकः प्रासकोऽक्षश्च देवनस्तत्पणो ग्लहः ॥ १५० ॥
अष्टापदः शारिफल शारः शारिश्च खेलनी ।

लेखक , अक्षरशब्दपूर्वा चण–जीवक–चञ्चुशब्दा , अक्षरशब्दात् एते प्रयोज्या इत्यर्थ, यथा—अक्षरचण , अक्षरै वित्त अक्षरचञ्चु , अक्षरजीवक , "अक्षरजीवी" ॥ १४७ ॥ वर्णो शिल्पमस्येति—वार्णिक , लिपिकर , "लिबिकर "षट् लेखकस्य [कायस्थ , करण] "लहियो" इति भा० ॥ अक्षरन्यास , लिपि (स्त्री०), लिबि (स्त्री), त्रीणि लेखनस्य [लिखिता] ॥ मषिधानम्, "मषीधानम्" मषिकूपी, "मषीकूपी" द्वे मषीभाजनस्य "खडिओ" इति भा० ॥ मलिनाम्बु, मषी, "मषि (पु० स्त्री०)" मसी, "मसि (पु० स्त्री०)" त्रीणि मष्या "शाई" भा० ॥ १४८ ॥ कुलिक , "कुलक " कुलश्रेष्ठी, द्वे कुलीनस्य नगरश्रेष्ठिन "नगरशेठ" इति भा० ॥ सभिक , द्यूतकारक , द्वे द्यूतकृताम् अध्यक्षस्य ॥ कितव , द्यूतकृत, धूर्त , अक्षधूर्त , अक्षैर्दीव्यतीति–अक्षदेवी (पु०), पञ्च द्यूतकृताम् "जुगारी" इति भा० ॥ १४९ ॥ दुष्टम उदरम् यस्य तद्–दुरोदुरम् (पु० न०), कैतवम्, द्यूतम् (पु० न०), अक्षा पाशका सन्ति अस्याम्–अक्षवती, पण , पञ्च द्यूतस्य "जुगार" इति भा० ॥ पाशक , प्रासक , अक्ष , देवन , चत्वारि अक्षाणाम् "पासा" इति भा० ॥ पण , ग्लह , द्वे द्यूतादौ जितद्रव्यस्य ॥ १५० ॥ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्य—अष्टापद (पु० न०),

जैवातृकस्तु दीर्घायुस्त्रासदायी तु शङ्करः ।
अभिपन्नः शरणार्थी कारणिकः परीक्षकः ॥ १४३ ॥
समर्धुकस्तु वरदो व्रातीनाः सङ्घजीविनः ।
सभ्याः सदस्याः पार्षद्याः सभास्ताराः सभासद ॥
सामाजिकाः सभा संसत् समाजः परिषत् सदः ।
पर्षत्समज्या गोष्ठ्यास्था आस्थानं समितिर्घटा ॥१४५॥
सांवत्सरो ज्यौतिषिको मौहूर्तिको निमित्तवित् ।
दैवज्ञगणकादेशिज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४६ ॥
विप्रश्निकेक्षणिकौ च सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः ।

अभ्यागारिक, कुटुम्बव्यापृत, त्रीणि कुटुम्बपोषणोद्युक्तस्य ॥ १४२ ॥ चिरं जीवति इति—जैवातृक, दीर्घायु, द्वे दीर्घायुष [आयुष्मान्] ॥ त्रासदायी, शङ्कर[1], द्वे त्रासदायिन ॥ अभिपन्न, शरणार्थी, द्वे शरणार्थिन ॥ कारणिक, परीक्षक, द्वे परीक्षकस्य [आक्षपटलिक] ॥ १४३ ॥ समर्धुक, "समर्धक" वरद, द्वे वरदस्य "वरदान आपनार" इति भा० ॥ व्रातीना, सङ्घजीविन, द्वे व्रातीनानाम् शरीरायासजीविनामित्यर्थः ॥ सभ्या, सदस्या, पार्षद्या, "पारिषद्या" सभास्तारा, सभासद, ॥ १४४ ॥ सामाजिका, षट् सभ्यानाम् ॥ सभा, संसत् (स्त्री०), समाज, परिषद् (स्त्री०), सद (स्त्री० न०), पर्षद् (स्त्री०), समज्या, गोष्ठी, आस्था, आस्थानम् (स्त्री० न०), समिति (स्त्री०) घटा, द्वादश सभायाः ॥ १४५ ॥ सांवत्सर, ज्यौतिषिक, मौहूर्तिक, "मौहूर्त" निमित्तविद् "नैमित्तिक", नैमित्त" दैवज्ञ, गणक, आदेशी, ज्ञानी, कृतान्तम् वेत्तीति—कार्तान्तिक, ॥ १४६ ॥ विप्रश्निक, ईक्षणिक, एकादश ज्योतिर्विदस्य "जोशी" इति भा० ॥ सैद्धान्तिक, तान्त्रिक, द्वे सिद्धान्तज्ञानिन ॥

---

[1] द्कारान्तोऽयम्, संसदी संसद । [2] स्त्रियाम् आस्थानी ।

लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचञ्चवः ॥ १४७ ॥
वार्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिर्लिबिः ।
मषिधान मषिकूपी मलिनाम्बु मषी मसी ॥ १४८ ॥
कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी सभिको द्यूतकारकः ।
कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥
दुरोदर कैतव च द्यूतमक्षवती पणः ।
पाशकः प्रासकोऽक्षश्च देवनस्तत्पणो ग्लहः ॥ १५० ॥
अष्टापदः शारिफलं शारः शारिश्च खेलनी ।

लेखक , अक्षरशब्दपूर्वा चण-जीवक-चञ्चुशब्दा , अक्षरशब्दात् एते प्रयोज्या इत्यर्थ, यथा—अक्षरचण , अक्षरै वित्त अक्षरचञ्चु , अक्षरजीवक , "अक्षरजीवी" ॥ १४७ ॥ वर्णो शिल्पमस्येति—वार्णिक , लिपिकर , "लिविकर "पद् लेखकस्य [कायस्थ , करण] "लहियो" इति भा० ॥ अक्षरन्यास , लिपि (स्त्री०), लिवि (स्त्री), त्रीणि लेखनस्य [लिखिता] ॥ मषिधानम्, "मषीधानम्" मषिकूपी, "मषीकूपी" द्वे मषीभाजनस्य "खडिओ" इति भा० ॥ मलिनाम्बु, मषी, "मषि (पु० स्त्री०)" मसी, "मसि (पु० स्त्री०)" त्रीणि मष्या "शाई" भा० ॥ १४८ ॥ कुलिक , "कुलक " कुलश्रेष्ठी, द्वे कुलीनस्य नगरश्रेष्ठिन "नगरशेठ" इति भा० ॥ सभिक , द्यूतकारक , द्वे द्यूनकृताम् अध्यक्षस्य ॥ कितव , द्यूतकृन्, धूर्त , अक्षधूर्त , अक्षैर्दीव्यतीति—अक्षदेवी (पु०), पञ्च द्यूतकृताम् "जुगारी" इति भा० ॥ १४९ ॥ दुष्टम् उदरम् यस्य तद्—दुरोदुरम् (पु० न०), कैतवम्, द्यूतम् (पु० न०), अक्षा पाशका सन्ति अस्याम्—अक्षवती, पण , पञ्च द्यूतस्य "जुगार" इति भा० ॥ पाशक , प्रासक , अक्ष , देवन , चत्वारि अक्षाणाम् "पासा" इति भा० ॥ पण , ग्लह , द्वे द्यूतादौ जितद्रव्यस्य ॥ १५० ॥ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्य—अष्टापद (पु० न०),

परिणायस्तु शारीणां नयन स्यात्समततः ॥ १५१ ॥
समाह्वयः प्राणिद्यूत व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ।
स्यान्मनोजवसस्ताततुल्यः शास्ता तु देशकः ॥ १५२॥
सुकृती पुण्यवान् धन्यो मित्रयुर्मित्रवत्सलः ।
क्षेमकरो रिष्टतातिः शिवतातिः शिवकरः ॥ १५३ ॥
श्रद्धालुरास्तिकः श्राद्धो नास्तिकस्तद्विपर्यये ।
वैरङ्गिको विरागार्हो वीतदम्भस्त्वकल्कनः ॥ १५४ ॥

शारीणाम् फलम् पट्ट —शारिफलम्, द्वे शारीणा खेलनाधारकोष्टक युतपटस्य [शारिफलक] "चोपाट" इति भा० ॥ शार (पु० न०), शारि (पु० स्त्री०), खेलनी (स्त्री०), त्रीणि शारीणाम "सोगठु" इति भा० ॥ शारीणा समतत इतस्तत नयन परिणाय , एक शारीणाम् इतस्ततो नयनस्य "सोगठा आम तेम फेरववा" इति भा० ॥ १५१ ॥ समाह्वय , प्राणिद्यूतम्, द्वे प्राणिद्यूतस्य ॥ व्यालग्राही, अहितुण्डेन नागमुखेन दीव्यतीति—आहितुण्डिक , "अहितुण्डिक " द्वे सर्पग्राहिण "सर्प पकडनार" इति भा० ॥ मनो जव वेगयुक्त यस्मिन्—मनोजवस "मनोजव " ताततुल्य , द्वे पितृसदृशस्य । शास्ता, देशक , द्वे शास्तु "शासनकरणार" इति भा० ॥ १५२ ॥ सुकृती, पुण्यवान् , धनम् लब्धा—धन्य , त्रीणि पुण्यवत ॥ मित्रम् याति—मित्रयु , मित्रवत्सल , द्वे मित्रवत्सलस्य "जेने मित्र वहालो होय छे ते" इति भा० ॥ क्षेमकर , रिष्टे क्षेमे ताति ताय नम् यस्य—रिष्टताति , शिवताति , शिवकर , चत्वारि क्षेमकरस्य ॥ १५३ ॥ श्रद्दधाति—श्रद्धालु , अस्तिपरलोकादि इति मति अस्य—आस्तिक , श्रद्धा अस्ति अस्य—श्राद्ध , त्रीणि आस्तिकस्य ॥ तद्विपर्यये आस्तिकविपर्यये नास्तिक , एक नास्तिकस्य ॥ विराग नित्यम् अर्हति— वैरङ्गिक , विरागार्ह , द्वे वैराग्य प्राप्तस्य ॥ वीत गत दम्भ यस्मात्—वीतदम्भ , अविद्यमानम् कल्कन शाठ्यम यस्य—

प्रणाय्यो समतोऽन्वेष्टानुपद्यथ सहः क्षमः।
शक्तः प्रभूष्णुर्भूतात्तस्त्वाविष्टः शिथिल' श्लथः १५५
सवाहकोऽङ्गमर्दः स्यान्नष्टबीजस्तु निष्कलः।
आसीन उपविष्टः स्यादूर्ध्वे ऊर्ध्वंदमः स्थितः ॥१५६॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिकदेशिकौ।
प्रवासी तद्गणो हारिः पाथेय शम्वल समे ॥ १५७ ॥
जङ्घालोऽतिजवो जङ्घाकरिको जाङ्घिको जवी।
जवनस्त्वरिते वेगे रयो रंहस्तरः स्यदः ॥ १५८ ॥

अकल्कन, द्वे दम्भरहितस्य ॥ १५४ ॥ प्रणाय्य, असमत, द्वे अनभिलषितस्य ॥ अन्वेष्टा, अनुपदी, द्वे गवेषितु "पाछल पडी शोधनार" इति भा० ॥ सह', क्षम, शक्त, प्रभवति–प्रभूष्णु, "प्रभविष्णु" चत्वारि समर्थस्य [समर्थ, अलभूष्णु]॥ भूतेन आत्त गृहीत–भूतात्त, आविष्ट, द्वे पिशाचादिपीडितस्य ॥ शिथिल, श्लथ, द्वे शिथिलस्य "ढिलो" इति भा० ॥ १५५ ॥ सवाहक, अङ्गमर्द, द्वे अङ्गमर्दिन "अङ्गनु मर्दनकरनार चाकर" इति भा० ॥ नष्टबीज, निष्कल, द्वे नष्टवीर्यस्य ॥ आसीन, उपविष्ट, द्वे उपविष्टस्य "वेठेल" इति भा० ॥ ऊर्ध्व, ऊर्ध्वंदम, स्थित, त्रीणि ऊर्ध्वस्य "उभेलो" इति भा० ॥ १५६ ॥ अध्वानम् गच्छति–अध्वनीन, अध्वग, अध्वन्य, पन्थान नित्य गच्छति–पान्थ, पथिक, देशिक, प्रवासी, सप्त पथिकस्य "वटेमार्गु" इति भा० ॥ तद्गण तेपा पथिकाना गण सार्थ–हारि, एक पथिकसार्थस्य "वटेमार्गुनो सघ" इति भा० ॥ पथि साधु–पाथेयम्, शम्वलम् (पु० न०), "सम्बलम्" "भातु" इति भा० ॥ १५७ ॥ अतिशयिता जङ्घा अस्य–जङ्घाल, "जङ्घिल" अतिजव, द्वे अतिवेगवत ॥ जङ्घे एव करो राजदेयोंऽश अस्य–जङ्घाकरिक, "जङ्घाकर" जङ्घाभ्याम् जीवति–जाङ्घिक, द्वे जङ्घावलेन जीविका

परिणायस्तु शारीणा नयन स्यात्समततः ॥ १५१ ॥
समाह्वयः प्राणिद्यूत व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ।
स्यान्मनोजवसस्ताततुल्यः शास्ता तु देशकः ॥ १५२॥
सुकृती पुण्यवान् धन्यो मित्रयुर्मित्रवत्सलः ।
क्षेमकरो रिष्टतातिः शिवतातिः शिवकरः ॥ १५३ ॥
श्रद्धालुरास्तिकः श्राद्धो नास्तिकस्तद्विपर्यये ।
वैरङ्गिको विरागार्हो वीतदम्भस्त्वकल्कनः ॥ १५४ ॥

शारीणाम् फलम् पट्ट —शारिफलम्, द्वे शारीणा खेलनाधारकोष्टक युतपटस्य [शारिफलक] "चोपाट" इति भा० ॥ शार (पु० न०), शारि (पु० स्त्री०), खेलनी (स्त्री०), त्रीणि शारीणाम् "सोगठु" इति भा० ॥ शारीणा समतत इतस्तत नयन परिणाय , एक शारीणाम् इतस्ततो नयनस्य "सोगठा आम तेम फेरववा" इति भा० ॥ १५१ ॥ समाह्वय , प्राणिद्यूतम्, द्वे प्राणिद्यूतस्य ॥ व्यालग्राही, अहितुण्डेन नागमुखेन दीव्यतीति—आहितुण्डिक , "अहितुण्डिक " द्वे सर्पग्राहिण "सर्प पकडनार" इति भा० ॥ मनो जव वेगयुक्त यस्मिन्—मनोजवस "मनोजव " ताततुल्य , द्वे पितृसदृशस्य । शास्ता, देशक , द्वे शास्तु "शासनकरणार" इति भा० ॥ १५२ ॥ सुकृती, पुण्यवान् , धनम् लब्धा—धन्य , त्रीणि पुण्यवत ॥ मित्रम् याति—मित्रयु , मित्रवत्सल , द्वे मित्रवत्सलस्य "जेने मित्र वहालो होय छे ते" इति भा० ॥ क्षेमकर , रिष्टे क्षेमे ताति ताय नम् यस्य—रिष्टताति , शिवताति , शिवकर , चत्वारि क्षेमकरस्य ॥ १५३ ॥ श्रद्दधाति—श्रद्धालु , अस्तिपरलोकादि इति मति अस्य—आस्तिक , श्रद्धा अस्ति अस्य—श्राद्ध , त्रीणि आस्तिकस्य ॥ तद्विपर्यये आस्तिकविपर्यये नास्तिक , एक नास्तिकस्य ॥ विराग नित्यम् अर्हति— वैरङ्गिक , विरागार्ह , द्वे वैराग्य प्राप्तस्य ॥ वीत गत दम्भ यस्मात्—वीतदम्भ , अविद्यमानम् कल्कम् शाठ्यम् यस्य—

प्रणाय्यो समतोऽन्वेष्टानुपद्यथ सहः क्षमः ।
शक्तः प्रभूष्णुर्भूतात्तस्त्वाविष्टः शिथिल' श्लथः १५५
सवाहकोऽङ्गमर्दः स्यान्नष्टवीजस्तु निष्कलः ।
आसीन उपविष्टः स्यादूर्ध्वं ऊर्ध्वंदमः स्थितः ॥१५६॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिकदेशिकौ ।
प्रवासी तद्गणो हारिः पाथेय शम्वल समे ॥ १५७ ॥
जङ्घालोऽतिजवो जङ्घाकरिको जाङ्घिको जवी ।
जवनस्त्वरिते वेगे रयो रहस्तरः स्यदः ॥ १५८ ॥

अकल्कन , द्वे दम्भरहितस्य ॥ १५४ ॥ प्रणाय्य , असमत , द्वे अनभिलषितस्य ॥ अन्वेष्टा, अनुपदी, द्वे गवेषितु "पाछल पडी शोधनार"इति भा० ॥ सह', क्षम , शक्त , प्रभवति–प्रभूष्णु , "प्रभविष्णु " चत्वारि समर्थस्य [समर्थ , अलभूष्णु]॥ भूतेन आत्त गृहीत –भूतात्त , आविष्ट , द्वे पिशाचादिपीडितस्य ॥ शिथिल , श्लथ , द्वे शिथिलस्य "ढिलो" इति भा० ॥ १५५ ॥ सवाहक , अङ्गमर्द , द्वे अङ्गमर्दिन "अङ्गनु मर्दनकरनार चाकर" इति भा० ॥ नष्टवीज , निष्कल , द्वे नष्टवीर्यस्य ॥ आसीन , उपविष्ट , द्वे उपविष्टस्य "बेठेल"इति भा० ॥ ऊर्ध्व , ऊर्ध्वंदम , स्थित , त्रीणि ऊर्ध्वस्य "उभेलो" इति भा० ॥ १५६ ॥ अध्वानम् गच्छति–अध्वनीन , अध्वग , अध्वन्य , पन्थान नित्य गच्छति–पान्थ ,पथिक , देशिक , प्रवासी, सप्त पथिकस्य "वटेमार्गु"इति भा० ॥ तद्गण तेषा पथिकाना गण सार्थ –हारि , एक पथिकसार्थस्य "वटेमार्गुनो सघ" इति भा० ॥ पथि साधु–पाथेयम् , शम्बलम् (पु० न०), "सम्बलम्""भातु" इति भा० ॥ १५७ ॥ अतिशयिता जङ्घा अस्य–जङ्घाल , "जङ्घिल "अतिजव , द्वे अतिवेगवत ॥ जङ्घे एव करो राजदेयोंऽश अस्य–जङ्घाकरिक , "जङ्घाकर "जङ्घाभ्याम् जीवति–जाङ्घिक , द्वे जङ्घाबलेन जीविका

परिणायस्तु शारीणां नयनं स्यात्समततः ॥ १५१ ॥
समाह्वयः प्राणिद्यूतं व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ।
स्यान्मनोजवसस्ताततुल्यः शास्ता तु देशकः ॥ १५२॥
सुकृती पुण्यवान् धन्यो मित्रयुर्मित्रवत्सलः ।
क्षेमकरो रिष्टतातिः शिवतातिः शिवकरः ॥ १५३ ॥
श्रद्धालुरास्तिकः श्राद्धो नास्तिकस्तद्विपर्यये ।
वैरङ्गिको विरागार्हो वीतदम्भस्त्वकल्कनः ॥ १५४ ॥

शारीणाम् फलम् पट्ट —शारिफलम्, द्वे शारीणा खेलनाधारकोष्टक युतपटस्य [शारिफलक] "चोपाट" इति भा० ॥ शार (पु० न०), शारि (पु० स्त्री०), खेलनी (स्त्री०), त्रीणि शारीणाम् "सोगठु" इति भा० ॥ शारीणा समतत इतस्तत नयन परिणाय , एक शारीणाम् इतस्ततो नयनस्य "सोगठा आम तेम फेरववा" इति भा० ॥ १५१ ॥ समाह्वय , प्राणिद्यूतम्, द्वे प्राणिद्यूतस्य ॥ व्यालग्राही, अहितुण्डेन नागमुखेन दीव्यतीति—आहितुण्डिक , "अहितुण्डिक " द्वे सर्पग्राहिण "सर्प पकडनार" इति भा० ॥ मनो जव वेगयुक्त यस्मिन्—मनोजवस "मनोजव " ताततुल्य , द्वे पितृसदृशस्य । शास्ता, देशक , द्वे शास्तु "शासनकरणार" इति भा० ॥ १५२ ॥ सुकृती, पुण्यवान् , धनम् लब्धा—धन्य , त्रीणि पुण्यवत ॥ मित्रम् याति—मित्रयु , मित्रवत्सल , द्वे मित्रवत्सलस्य "जेने मित्र वहालो होय छे ते" इति भा० ॥ क्षेमकर , रिष्टे क्षेमे ताति तायनम् यस्य—रिष्टताति , शिवताति , शिवकर , चत्वारि क्षेमकरस्य ॥ १५३ ॥ श्रद्दधाति—श्रद्धालु , अस्तिपरलोकादि इति मति अस्य—आस्तिक , श्रद्धा अस्ति अस्य—श्राद्ध , त्रीणि आस्तिकस्य ॥ तद्विपर्यये आस्तिकविपर्यये नास्तिक , एक नास्तिकस्य ॥ विराग नित्यम् अर्हति— वैरङ्गिक , विरागार्ह , द्वे वैराग्य प्राप्तस्य ॥ वीत गत दम्भ यस्मात्—वीतदम्भ , अविद्यमानम् कल्कन दाम्भम् यस्य—

प्रणाय्यो समतोऽन्वेष्टानुपद्यथ सह्ः क्षमः ।
शक्तः प्रभूष्णुर्भूतात्तस्त्वाविष्टः शिथिल' श्लथः १५५
सवाह्कोऽङ्गमर्दः स्यान्नष्टबीजस्तु निष्कलः ।
आसीन उपविष्टः स्यादूर्ध्वे ऊर्ध्वदमः स्थितः ॥१५६॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिकदेशिकौ ।
प्रवासी तद्गणो हारिः पाथेय शम्बल समे ॥ १५७ ॥
जङ्घालोऽतिजवो जङ्घाकरिको जाङ्घिको जवी ।
जवनस्त्वरिते वेगे रयो रंहस्तरः स्यदः ॥ १५८ ॥

अकल्कन , द्वे दम्भरहितस्य ॥ १५४ ॥ प्रणाय्य , असमत , द्वे अनभिलषितस्य ॥ अन्वेष्टा, अनुपदी, द्वे गवेषितु "पाछल पडी शोधनार"इति भा० ॥ सह', क्षम , शक्त , प्रभवति–प्रभूष्णु , "प्रभविष्णु " चत्वारि समर्थस्य [समर्थ , अलभूष्णु]॥ भूतेन आत्त गृहीत –भूतात्त , आविष्ट , द्वे पिशाचादिपीडितस्य ॥ शिथिल , श्लथ , द्वे शिथिलस्य "ढिलो" इति भा० ॥ १५५ ॥ सवाहक , अङ्गमर्द , द्वे अङ्गमर्दिन "अङ्गनु मर्दनकरनार चाकर" इति भा० ॥ नष्टबीज , निष्कल , द्वे नष्टवीर्यस्य ॥ आसीन , उपविष्ट , द्वे उपविष्टस्य "बेठेल"इति भा० ॥ ऊर्ध्व , ऊर्ध्वदम , स्थित , त्रीणि ऊर्ध्वस्य "उभेलो" इति भा० ॥ १५६ ॥ अध्वानम् गच्छति–अध्वनीन , अध्वग , अध्वन्य , पन्थान नित्य गच्छति– पान्थ , पथिक , देशिक , प्रवासी, सप्त पथिकस्य "वटेमार्गु"इति भा० ॥ तद्गण तेषा पथिकाना गण सार्थ –हारि , एक पथिकसार्थस्य "वटेमार्गुनो सघ" इति भा० ॥ पथि साधु–पाथेयम्, शम्बलम् (पु० न०), "सम्बलम्""भातु" इति भा० ॥ १५७ ॥ अतिशयिता जङ्घा अस्य–जङ्घाल , "जङ्घिल "अतिजव , द्वे अतिवेगवत ॥ जङ्घे एव करो राजदेयोंऽश अस्य–जङ्घाकरिक , "जङ्घाकर "जङ्घाभ्याम् जीवति–जाङ्घिक , द्वे जङ्घाबलेन जीविका

जवो वाजः प्रसरश्च मन्दगामी तु मन्थरः ।
कामंगाम्यनुगामीनोऽत्यन्तीनोऽत्यन्तगामिनि ॥ १५९॥
सहायोऽभिचरो नोश्च जीविगामिचरप्लवाः ।
सेवकोऽथ सेवा भक्तिः परिचर्या प्रसादना ॥ १६० ॥
शुश्रूषाऽऽराधनोपास्तिवरिवस्यापरीष्टयः ।
उपचारः पदातिस्तु पत्तिः पद्गः पदातिकः ॥ १६१ ॥
पादातिकः पादचारी पदाजिपदिकावपि ।
सरः पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः पुरस्तो गमगामिगाः ॥ १६२॥
प्रष्ठोऽथावेशिकागन्तू प्राघुणोऽभ्यागतोऽतिथिः ।

कुर्वत "जासुद"इति भा० ॥ जवी, जवन, त्वरित, त्रीणि वेगवत ॥ वेग, रय, रह (न०), तर (न०), स्यद, ॥१५८॥ जव, वाज, प्रसर, अष्टौ वेगस्य ॥ मन्दगामी, मन्थर, द्वे मन्दगामिन ॥ कामगामी, अनुकामम् यथेच्छ गामी—अनुगामीन, द्वे यथेच्छगामिन ॥ अत्यतीन, अत्यन्तगामी, द्वे अत्यन्तगमनशीलस ॥ १५९ ॥ सह एति—सहाय, अभिचर, अनुशब्दात् जीविन्—गामिन्—चर—प्लवशब्दा, यथा—अनुजीवी, अनुगामी, "अनुग" अनुचर, अनुप्लव, सेवक, सप्त सेवकस्य "चाकर" इति भा० ॥ सेवा, भक्ति, परिचर्या, प्रसादना, ॥ १६० ॥ शुश्रूषा, आराधना, उपास्ति "उपासना"वरिवस्या, परीष्टि, "पर्येषणा"उपचार, दश सेवाया । पर्येषणा, परीष्टिस्तु श्राद्धे द्विजभक्ति इत्यन्ये ॥ पादाभ्या अतति—पदाति, "पदाव, पादाति, पादात", पत्ति, पद्ग, "पद्ग"पदातिक, ॥ १६१ ॥ पादातिक, "पादातिग, पादाविक"पादचारी, पदाजि, पदिक, अष्टौ पदाते "पायदळ, पाळो' इति भा० ॥ पुरस्—अग्रतस्—अग्रे शब्देभ्य पर सरशब्द :यथा—पुर सर, अग्रत सर, अग्रेसर, पुरस् शब्दात् परे गम—गामिन्—गशब्दा यथा—पुरोगम, पुरोगामी, पुरोगः ॥ १६२ ॥ प्रष्ठ, सप्त अग्रेसरस्य [अग्रेग] "आगेवान"इति

प्राघूर्णकेऽथावेशिकमातिथ्य चातिथेय्यपि ॥ १६३ ॥
सूर्योढस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्येऽस्त गतेऽतिथिः ।
पादार्थं पाद्यमर्घार्थमर्घ्यं वार्यथ गौरवम् ॥ १६४ ॥
अभ्युत्थान व्यथकस्तु स्यान्मर्मस्पृगरुन्तुदः ।
ग्रामेयके तु ग्रामीणग्राम्यौ लोको जनः प्रजा ॥१६५॥
स्यादामुष्यायणोऽमुष्यपुत्रः प्रख्यातवप्तृकः ।
कुल्यः कुलीनोऽभिजातः कौलेयकमहाकुलौ ॥१६६॥
जात्यो गोत्र तु सतानोऽन्ववायोऽभिजनः कुलम् ।
अन्वयो जनन वशः स्त्री नारी वनिता वधूः ॥१६७॥

भा० ॥ आवेशिक , आगन्तु , प्राघुणति भ्राम्यति–प्राघुण , अभ्यागत , अतति सतत गच्छति–अतिथि , "आतिथ्य" प्राघूर्णक , पट् अतिथे "परोणो"इति भा० ॥ आवेशिकम्, आतिथ्यम्, आतिथेयी (स्त्री० न०), त्रीणि अतिथिसत्कारस्य "परोणाचारी" इति भा० ॥१६३॥ सूर्ये अस्तगते सति य अतिथि सम्प्राप्त स –सूर्योढ , इति एकम् ॥ पादार्थं वारि–पाद्यम्, एक पादप्रक्षालनार्थजलस्य ॥ अर्घार्थं वारि–अर्घ्यम्, एकम् पूजार्थजलस्य ॥ १६४ ॥ गौरवम्, अभ्युत्थानम्, द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ व्यथक , मर्मस्पृक्, अरुतुद , त्रीणि व्यथकस्य ॥ ग्रामेयक ,ग्रामीण , ग्राम्य , त्रीणि ग्रामीणस्य "गामडियो" ॥ लोक , जन , प्रजा, त्रीणि जनस्य॥१६५॥ अमुष्य अपत्यम्–आमुष्यायण , अमुष्यपुत्र , प्रख्यात वप्ता जनक यस्य स –प्रख्यातवप्तृक , त्रीणि प्रख्यातपितृकपुत्रस्य ॥ कुल्य , कुलीन , अभिजात , "अभिज "कौलेयक , महाकुल , जातौ साधु –जात्य , पट् कुलीनस्य ॥ १६६ ॥ गोत्रम्, सतान , "सतति (स्त्री०)"अन्ववाय , अभिजन , कुलम्, अन्वय , जननम्, वश , अष्टौ वशस्य ॥ स्त्री, नारी, वनिता, वधू,

१ ' निधिपर्वोत्सवा सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । अतिथिं त विजानीयाच्छेषमभ्यागत विदु " ॥ १ ॥

वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।
योषा योषिद् विशेषास्तु कान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥
प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।
स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥ १६९ ॥
विशेषिताऽङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।
अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेभगमनाऽपि च ॥ १७० ॥
वामाक्षी सुस्मिताऽस्याः स्व मानलीलास्मरादयः ।
लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्वोकः किलिकिञ्चितम्॥
मोट्टायितं कुट्टमित ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलकाराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश ॥१७२॥
१६७ ॥ल्म्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।

दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥ १७३ ॥
सा कोपना भामिनी स्याच्छेका मत्ता च वाणिनी ।
कन्या कनी कुमारी च गौरी तु नग्निकाऽरजाः ॥१७४॥
मध्यमा तु दृष्टरजास्तरुणी युवतिश्चरी ।
तलुनी दिक्करी वर्या पतिंवरा स्वयंवरा ॥ १७५ ॥
सुवासिनी वधूटी स्याच्चिरिण्ट्यथ सधर्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहाः ॥ १७६ ॥
दाराः क्षेत्रं वधूर्भार्या जनी जायापरिग्रहः ।
द्वितीयोढा कलत्रं च पुरन्ध्री तु कुटुम्बिनी ॥ १७७ ॥

स्त्रीणां सप्तानां गुणरूपालंकाराणाम् एकैकम् ॥ भावः अङ्गस्य अल्पविकारः, हावः भ्रूनयनादीनां बहुविकारः, हेला हावस्य अतिशयः, स्त्रीणां त्रयाणां शारीरिकालंकाराणाम् एकैकम् ॥१७३॥ कोपना, भामः क्रोधः अस्ति अस्या –भामिनी, द्वे क्रुद्धायाः "क्रोधवाळी"इति भा० ॥ अवश्यं वणति भाषते–वाणिनी, एकं विदग्धमत्तायाः ॥ कन्या, कनी, कुमारी, त्रीणि कन्यायाः ॥ गौरी, नग्निका, अविद्यमानं रजः आर्तवम् यस्याः सा–अरजाः, त्रीणि अप्राप्तरजस्कायाः ॥ १७४ ॥ मध्यमा, दृष्टरजाः, तरुणी, युवतिः "युवती"चरी, तलुनी, दिक्करी, सप्त युवत्याः "जुवान स्त्री"इति भा० ॥ वर्या, पतिंवरा, स्वयंवरा, त्रीणि स्वयंवरायाः ॥ १७५ ॥ सुष्ठु वसति–सुवासिनी, "स्ववासिनी"वधूटी, "वध्वटी"चिरिण्टी, "चिरण्टी, चरण्टी"त्रीणि लब्धयौवनायाः परिणीतायाः । पितृगेहस्थायाः तरुण्याः इत्यन्ये ॥ सधर्मिणी, "सहधर्मिणी"पत्नी, सहचरी, पाणिगृहीती, गृहिणी, "गेहिनी" गृहाः (पु० ब०), "गृहम्" ॥ १७६ ॥ दाराः (पु० ब०), क्षेत्रम्, वधूः, भार्या, जनी, जाया, परिग्रहः, द्वितीया, ऊढा, क-

---

१ एकवचनान्तोऽपि दृश्यते "धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यं कुर्वीत"इति ।

प्रजावती भ्रातुर्जाया सूनोः स्नुषा जनी वधूः ।
भ्रातृवर्गस्य या जाया यातरस्ताः परस्परम् ॥ १७८ ॥
वीरपत्नी वीरभार्या कुलस्त्री कुलबालिका ।
प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ॥१७९॥
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा ।
प्रेयस्याद्याः पुंसि पत्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वरः ॥१८०॥
विवोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धवः ।
जन्यास्तु तस्य सुहृदो विवाहः पाणिपीडनम् ॥१८१॥
पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् यामयमावपि ।

लनम्, षोडश परिणीतस्त्रिया "परणेली स्त्री" इति भा०॥ पुर धत्ते-पुरन्ध्री, "पुरन्धि" कुटुम्बिनी, द्वे पतिपुत्रादिमत्या ॥ १७७ ॥ प्रजावती, भ्रातुर्जाया "भ्रातृजाया" द्वे भ्रातृपत्न्या ॥ स्नुषा, जनी, वधू "वधूटी" त्रीणि पुत्रस्त्रिया ॥ भ्रातृवर्गस्य या जाया ता परस्पर यातर भवन्ति, एकम् परस्पर भ्रातृभार्याणाम् "देराणी, जेठाणी" इ० भा० ॥१७८॥ वीरपत्नी, वीरभार्या, द्वे वीरपत्न्या ॥ कुलस्त्री, कुलबालिका "कुलपालिका" द्वे कुलीनायाः ॥ अतिशयेन प्रिया-प्रेयसी, दयिता, कान्ता, प्राणेशा, वल्लभा, प्रिया, ॥ १७९ ॥ हृदयेशा, प्राणसमा, अतिशयेन प्रिया-प्रेष्ठा, प्रणयिनी "प्रेमवती" दश प्रेयस्या "वहाली" इति भा० ॥ प्रेयस्याद्या प्रेयसीप्रभृतय शब्दा पुसि पुल्लिङ्गे वर्तमाना पत्यौ वर्तन्ते यथा-प्रेयान्, दयित , कान्त , प्राणेश , वल्लभ , प्रिय , हृदयेश , प्राणसम , प्रेष्ठ , प्रणयी, भर्ता, सेक्ता, पति , वर , ॥१८०॥ विवहति-विवोढा, रमण , भोक्ता, रुच्य , वरयिता, धव , विंशति पत्यु [परिणेता, पाणिग्राह , उपयन्ता] ॥ तस्य वरस्य सुहृद जन्या , एक वरपक्षीयाणाम् "जानैया" इति भा० ॥ विवाह , पाणिपीडनम्, ॥ १८१ ॥ पाणिग्रहणम्, उद्वाह , उपशब्दात् परौ या-

दारकर्म परिणयो जामाता दुहितुः पतिः ॥ १८२ ॥
उपपतिस्तु जारः स्याद्भुजङ्गो गणिकापतिः ।
जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समाः ॥१८३॥
यौतकं युतयोर्देयं सुदायो हरणं च तत् ।
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः॥१८४॥
सैरन्ध्री याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
असिक्न्यन्तःपुरप्रेष्या दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥
प्रज्ञा प्राज्ञी प्रजानत्या प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।
स्यादाभीरी महाशूद्री जातिपुयोगयोः समे ॥ १८६ ॥

म–यमशब्दौ यथा– उपयाम , उपयम , दारकर्म, परिणय , अष्टौ विवाहस्य ॥ दुहितु कन्याया पति , जाया माति जामाता, एक जामातु "जमाई" इति भा० ॥ १८२ ॥ उपपति , जार , द्वे जारस्य ॥ भुजङ्ग , गणिकापति , द्वे गणिकापते ॥ जाया च पतिश्च–जम्पती, दम्पती, जायापती, भार्यापती, चत्वारि भार्यापत्यो । जम्पत्यादयश्चत्वार शब्दा पुसि नित्य द्विवचनान्ता ॥ १८३ ॥ युतयो वधूवरयो देयम् यौतकम्, "यौतुकम्" सुदाय , "दाय" हरणम्, त्रीणि विवाहे वधूवरयो दीयमानद्रव्यस्य ॥ कृताभिषेका राज्ञी महृते पूज्यतेऽसौ—महिषी, एकम् पट्टाभिषिक्तराज्या "पटराणी" इति भा० ॥ अन्या नृपस्त्रिय भोगिन्य , एकम् अनभिषिक्तनृपस्त्रीणाम् ॥ १८४ ॥ या अन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी सा, स्वैर धरति—सैरन्ध्री, "सैरिन्ध्री" एकम् विशेषणत्रययुक्ताया ॥ असिक्नी, एकम् अन्त पुरनियुक्ताया ॥ दूती, सचारयति प्रापयति सदेशमिति–सचारिका, द्वे दूत्या ॥ १८५ ॥ प्रज्ञा, प्राज्ञी, प्रजानती, त्रीणि ज्ञात्र्या ॥ प्रज्ञया बुद्ध्या अन्विता युक्ता प्राज्ञा, एक धीमत्या ॥ आभीरी, महाशूद्री, द्वे आभीरजाती-

१ 'वतु पष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिकीर्तिता" ॥ १ ॥

पुंयुज्याऽऽ चार्य्याऽऽ चार्यानी मातुलानी तु मातुली।
उपाध्यायान्युपाध्यायी क्षत्रिय्यर्यी च शूद्र्यपि ॥१८७॥
स्वत आचार्या शूद्रा च क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
उपाध्याय्युपाध्याया स्यादर्यार्याण्यौ पुनः समे १८८
दिधिपूस्तु पुनर्भूर्द्विरूढाऽस्या दिधिपूः पतिः ।
स तु द्विजोऽग्रेदिधिपूर्यस्य स्यात्सैव गेहिनी ॥१८९॥
ज्येष्ठेऽनूढे परिवेत्ताऽनुजो दारपरिग्रही ।
तस्य ज्येष्ठः परिवित्तिर्जाया तु परिवेदिनी ॥ १९० ।
वृषस्यन्ती कामुकी स्यादिच्छायुक्ता तु कामुका ।

याया आभीरपत्न्याश्च "आहीरण" इति भा० ॥ १८६ ॥ आचार्या, आचार्यस्य स्त्री–आचार्यानी, द्वे आचार्यभार्यायाः ॥ मातुलानी, मातुली, द्वे मातुलपत्न्या "मामी" इ० भा० ॥ उपाध्यायानी, उपाध्यायी, द्वे उपाध्यायभार्यायाः ॥ क्षत्रियी, एकं क्षत्रियभार्यायाः ॥ अर्यी, एकं वैश्यभार्यायाः ॥ शूद्री, एकं शूद्रस्त्रियाः ॥१८७॥ आचार्या, एकं स्वतः पुयोगं विना मन्त्रव्याख्याकर्त्र्याः ॥ शूद्रा, एकं शूद्रजात्युत्पन्नस्त्रियाः ॥ क्षत्रिया, क्षत्रियाणी, द्वे क्षत्रियजात्युत्पन्नस्त्रियाः ॥ उपाध्यायी, उपाध्याया, द्वे अध्यापिकायाः ॥ अर्या, अर्याणी, द्वे वैश्यजात्युत्पन्नस्त्रियाः ॥ १८८ ॥ दिधिपू, "दिधीपू, दिधिपुः" एकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवति–पुनर्भू, द्विरूढा, त्रय द्विवारं परिणीतायाः स्त्रियाः ॥ अस्याः द्विवारं परिणीतायाः पतिः दिधिपू, "दिधिपु" एकं द्विरूढायाः पत्युः ॥ यस्य द्विजस्य सैव पुनर्भूरेव गेहिनी भवति स द्विजः अग्रेदिधिपू, एकं पुनर्भूप्रधानभार्यस्य॥१८९॥ ज्येष्ठे भ्रातरि अनूढे अविवाहिते सति दारपरिग्रही अनुजः कनिष्ठः परिवेत्ता, एकं ज्येष्ठे अविवाहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठभ्रातुः ॥ तस्य परिवेत्तुः ज्येष्ठः परिवित्तिः, एकं परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः ॥ परिवेदिनी, एकं परिवेत्तृभार्यायाः ॥ १९० ॥ वृषम् मैथुनम् आत्मनः इच्छति–वृषस्यन्ती, कामुकी, द्वे मैथुनेच्छावत्याः ॥ कामुका,

कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाऽथ पतिव्रता ॥ १९१ ॥
एकपत्नी सुचरित्रा साध्वी सत्यसतीत्वरी ।
पुंश्चली चर्षणी वन्धक्यविनीता च पासुला ॥ १९२ ॥
स्वैरिणी कुलटा याति या प्रियं साऽभिसारिका ।
वयस्यालिः सखी सध्रीच्यशिश्वी तु शिशुं विना १९३
पतिवत्नी जीवत्पतिर्विश्वस्ता विधवा समे ।
निर्वीरा निष्पतिसुता जीवत्तोका तु जीवसूः ॥१९४॥
नश्यत्प्रसूतिका निन्दु' सश्मश्रुर्नरमालिनी ।

एक धनादि इच्छावत्या ॥ कृतसापत्निका, "सपत्निका" अध्यूढा, अधिविन्ना, त्रीणि सपत्न्या "सोक" इति भा० ॥ पतिव्रता, ॥ १९१ ॥ एकपत्नी, सुचरित्रा, साध्वी, सती, पञ्च पतिव्रताया । असती, इत्वरी, पुस भर्तु सकाशात्स्खलति—पुश्चली, चर्षणी, "धर्षणी, वर्षिणी" बन्धकी, अविनीता, पासुला, "पाशुला" ॥ १९२ ॥ स्वैरिणी, अटति इति—अटा कुलस्य अटा—कुलटा, नव कुलटाया "छिनाल स्त्री" इति भा० [दु श्रृङ्गी, वन्धुदा, कलङ्कणिका, लाञ्छनी, रण्डशीला, मदननालिका, त्रिलोचना, मनोहारी] या प्रिय रत्यर्थं याति सा अभिसारिका, एक रत्यर्थं प्रियस्य स्थान गच्छन्त्या ॥ वयसा तुल्या—वयस्या, आलि , सखी, सह अञ्चति—सध्रीची, चत्वारि सख्या ॥ अशिश्वी, एक सततिरहिताया ॥ १९३ ॥ पतिवत्नी, जीवत्पति , "जीवत्पत्नी"द्वे जीवद्भर्तृकाया ॥ विफल श्वसिति स्म—विश्वस्ता, विधवा, द्वे विधवाया ॥ निर्वीरा, "अवीरा"निष्पतिसुता, द्वे पतिपुत्ररहिताया ॥ जीवत्तोका, जीवसू , द्वे जीवदपत्याया ॥ १९४ ॥ नश्यत्प्रसूतिका, निन्दति आत्मान—निन्दु' (स्त्री०), द्वे मृतापत्याया ॥ सश्मश्रु ,नरमालिनी,द्वे श्मश्रुसहिताया [पालि]॥

१ 'हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।
अभिसारयते कान्त सा भवेदभिसारिका ' ॥ १ ॥

कात्यायनी त्वर्धवृद्धा काषायवसनाऽधवा ॥ १९५ ॥
श्रवणा भिक्षुकी मुण्डा पोटा तु स्त्री नृलक्षणा ।
साधारणस्त्री गणिका वेश्या पण्यपणाऽङ्गना ॥ १९६ ॥
भुजिष्या लञ्जिका रूपाजीवा वारवधूः पुनः ।
सा वारमुख्याऽथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समाः ॥१९७॥
पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका ।
नग्ना तु कोटवी वृद्धा पलिक्न्यथ रजस्वला ॥ १९८ ॥
पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवीः ।
उदक्या ऋतुमती च पुष्पहीना तु निष्कला ॥१९९॥
राका तु सरजाः कन्या स्त्रीधर्मः पुष्पमार्त्तवम् ।
रजस्तत्कालस्तु ऋतुः सुरतं मोहनं रतम् ॥ २०० ॥

या अर्धवृद्धा काषायवसना अधवा सा कात्यायनी, एक विशेषण त्रययुक्ताया ॥ १९५ ॥ श्रवणा, "श्रमणा" भिक्षुकी "भिक्षुणी" मुण्डा, त्रीणि यतिन्या ॥ पोटा, एक पुरुषलक्षणाया स्त्रिया । साधारणस्त्री, गणिका, वेश्या, "वेष्या" पण्याङ्गना, पणाङ्गना ॥ १९६॥ भुजिष्या, लञ्जिका, रूपम् आजीव जीविका यस्या सा-रूपाजीवा, अष्टौ वेश्याया [खगालिका, वारवाणि , कामलेखा क्षुद्रा] ॥ वारवधू , वारमुख्या, द्वे सेवाकर्मे नियुक्तवेश्याया । चुन्दी, कुट्टनी, शम्भली, "सम्भली" त्रीणि कुट्टन्या "कुटणी" इति भा० ॥ १९७ ॥ पोटा, वोटा, चेटी, दासी, कुटहारिका, पञ्च दास्या [गणेरुका, वडवा, कुम्भदासी] ॥ नग्ना, "नग्निका" कोटवी, "कोट्टवी" द्वे नग्नाया ॥ वृद्धा, पलिक्नी, द्वे वृद्धाया ॥ रजस्वला, ॥ १९८ ॥ पुष्पवती "पुष्पिता" अधि , आत्रेयी, स्त्रीधर्मिणी, मलिनी, अवी , "अवि , अवी" उदक्या, ऋतुमती, नव रजस्व लाया ॥ पुष्पहीना, निर्गतम् फलम् शुक्र यस्या सा—निष्कला, "निष्कली" द्वे रजोरहिताया ॥ १९९ ॥ राका, एक सरजस्काया कन्याया ॥ स्त्रीधर्म , पुष्पम्, आर्तवम्, रज (न०), चत्वारि

संवेशन संप्रयोगः संभोगश्च रहो रतिः ।
ग्राम्यधर्मो निधुवनं कामकेलिः पशुक्रिया ॥ २०१ ॥
व्यवायो मैथुनं स्त्रीपुंसौ द्वन्द्वं मिथुनं च तत् ।
अन्तर्वत्नी गुर्विणी स्याद्गर्भवत्युदरिण्यपि ॥ २०२ ॥
आपन्नसत्वा गुर्वी च श्रद्धालुर्दोहदान्विता ।
विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रसूतिका ॥२०३॥
गर्भस्तु गरभो भ्रूणो दोहदलक्षण च सः ।
गर्भाशयो जरायूल्वे कललोल्वे पुनः समे ॥ २०४ ॥
दोहद दौर्हृद श्रद्धा लालसा सूतिमासि तु ।
वैजननो विजनन प्रसवो नन्दनः पुनः ॥ २०५ ॥

स्त्रीणाम् रजस ॥ ऋतु (पु०), एक रज कालस्य ॥ सुरतम्, मोहनम्, रतम्, ॥ २०० ॥ सवेशनम्, सप्रयोग, सभोग, रह (न०), रति (स्त्री०), ग्राम्यधर्म, नितरा धुवन हस्तपादादिचालन यस्मिन् तत्– निधुवनम्, कामकेलि, पशुक्रिया, "पशुधर्म" ॥ २०१ ॥ व्यवाय, मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कर्म–मैथुनम्, चतुर्दश मैथुनस्य ॥ स्त्रीपुसौ, द्वन्द्वम्, मिथुनम्, त्रीणि स्त्रीपुरुपयुगलस्य ॥ अन्त अस्ति अस्या गर्भ –अन्तर्वत्नी, गुर्विणी, गर्भवती, प्रशस्तम् उदरम् अस्त्यस्या –उदरिणी, ॥ २०२ ॥ आपन्न सत्व गर्भ यस्या सा–आपन्नसत्वा, गुर्वी, पट् गर्भवत्या ॥ श्रद्धालु, दोहदान्विता, द्वे गर्भहेतुकविशेषाभिलापिण्या ॥ विजाता, प्रजाता, जातापत्या, प्रसूतिका, "प्रसूता" चत्वारि प्रसूताया ॥ २०३ ॥ गर्भ, गरभ, भ्रूण, दोहदलक्षणम्, चत्वारि गर्भस्य ॥ गर्भ आशेते अस्मिन्– गर्भाशय, जराम् एति–जरायु (पु०), उल्वम् (पु० न०), त्रीणि गर्भवेष्टनस्य ॥ कललम्, ऊल्वम् (पु० न०), द्वे शुक्रशोणितमिश्रणस्य । गर्भोदय पञ्च गर्भवेष्टनस्येत्यन्ये ॥ २०४ ॥ दोहदम् (पु० न०), दौर्हृदम्, श्रद्धा, लालसा (पु० स्त्री०), चत्वारि गर्भवशात् अन्नादिविशेषेच्छाया ॥ वैजनन, एकम् प्रसूतिमा-

उद्वहोऽङ्गात्मजः सूनुस्तनयो दारकः सुतः ।
पुत्रो दुहितरि स्त्रीत्वे तोकापत्यप्रसूतयः ॥ २०६ ॥
तुक् प्रजोभयोर्भ्रात्रीयो भ्रातृव्यो भ्रातुरात्मजे ।
स्वस्रीयो भागिनेयश्च जामेयः कुतपश्च सः ॥ २०७ ॥
नप्ता पौत्रः पुत्रपुत्रो दौहित्रो दुहितुः सुतः ।
प्रतिनप्ता प्रपौत्रः स्यात्तत्पुत्रस्तु परम्परः ॥ २०८ ॥
पैतृष्वसेय[२] स्यात्पैतृष्वस्रीयस्तुक् पितृष्वसुः ।
मातृष्वस्रीयस्तुग् मातृष्वसुर्मातृष्वसेयवत् ॥ २०९ ॥

स्य ॥ विजननम्, प्रसव, द्वे प्रसवस्य ॥ नन्दन, ॥ २०५ ॥ उद्वह, अङ्ग–आत्मशब्दाभ्या परोजशब्दो यथा–अङ्गज, आत्मज, सूनु, तनोति कुलम्–तनय, दारक, सुत, पुत्र, नव पुत्रस्य [कुलधारक, सदायाद, द्वितीय] ॥ नन्दनादय पुत्रान्ता स्त्रीत्वे वर्तमाना दुहितर ब्रुवन्ति । यथा–नन्दना, उद्वहा, अङ्गजा, आत्मजा, सूनु, तनया, दारिका, सुता, पुत्री, नव पुत्र्या [धीदा, समधुका, देहसचारिणी] ॥ तोकम्, अप त्यम्, प्रसूति, ॥ २०६ ॥ तुक्, प्रजा, पञ्च अपत्यमात्रस्य [सता नम्, सतति] ॥ भ्रातु अपत्यम्–भ्रात्रीय, भ्रातृव्य, द्वे भ्रातु पुत्रस्य ॥ स्वसु अपत्यम्–स्वस्रीय, भागिनेय, जामेय, कुतप, चत्वारि भगिनीपुत्रस्य "भाणेज"इति भा० ॥ २०७ नप्ता, पौत्र, पुत्रपुत्र, त्रीणि पौत्रस्य "पोतो"इति भा० ॥ दुहितु सुत दौहित्र, एक दौहित्रस्य [नप्ता] "दोहित्रो"इति भा० ॥ प्रतिनप्ता, प्रपौत्र, द्वे प्रपौत्रस्य "पडपोतो"इति भा० ॥ परम्पर, एक प्रपौ त्रपुत्रस्य ॥ २०८ ॥ पितृष्वसु, पितृभगिन्या तुक् पुत्र पैतृष्व सेय, पैतृष्वस्रीय, द्वे पितृभगिनीपुत्रस्य "फोईनो दिकरो"इति भा० ॥ मातृष्वसु तुक् पुत्र मातृष्वस्रीय, मातृष्वसेय, द्वे मातृभगिन्या पुत्रस्य "मासीनो दिकरो" इति भा० ॥ २०९

२ तुक्षी तुक् । तुचो तुच । तुग्रो तुग ।

विमातृजो वैमात्रेयो द्वैमातुरो द्विमातृजः ।
सत्यास्तु तनये सामातुरवद् भाद्रमातुरः ॥ २१० ॥
सौभागिनेयकानीनौ सुभगाकन्ययोः सुतौ ।
पौनर्भवपारस्त्रैणेयौ पुनर्भूपरस्त्रियो ॥२११॥
दास्या दासेरदासेयौ नाटेरस्तु नटीसुतः ।
वन्धुलो वान्धकिनेयः कौलटेरोऽसतीसुत' ॥ २१२ ॥
स तु कौलटिनेय' स्याद्यो भिक्षुकसतीसुत' ।
द्वावप्येतौ कौलटेयौ क्षेत्रजो देवरादिजः ॥ २१३ ॥
स्वजाते त्वौरसोरस्यौ मृते भर्तरि जारज' ।
गोलकोऽधामृते कुण्डो भ्राता तु स्यान्सहोदरः॥२१४॥

विमातृज , विमातु अपत्यम्—वैमात्रेय , द्वे वेमात्रेयस्य "औरमान भाई" इति भा० ॥ द्वयो मात्रो अपत्यम्—द्वैमातुर , द्विमातृज , द्वे द्वैमातुरस्य ॥ सामातुर , भाद्रमातुर , द्वे सतीपुत्रस्य ॥२१०॥ सुभगाया अपत्यम्–सौभागिनेय , एक सुभगापुत्रस्य ॥ कन्याया अपत्यम्–कानीन ,एक अपरिणीताया पुत्रस्य ॥ पौनर्भव , एक पुनर्भूपुत्रस्य ॥ पारस्त्रैणेय , एक परस्त्रीपुत्रस्य ॥२११॥ दास्या अपत्यम्—दासेर , दासेय , द्वे दासीपुत्रस्य ॥ नट्या अपत्यम्–नाटेर , नटीसुत , द्वे नटीपुत्रस्य ॥ वन्धुल , वान्धकिनेय ,कुलटाया अपत्यम्—कौलटेर , असतीसुत ,चत्वारि असतीपुत्रस्य ॥२१२॥ य भिक्षुकसतीसुत स कौलटिनेय , इति एक भिक्षार्थं गृहम् अटन्त्या सत्या पुत्रस्य ॥कुलटाया अपत्य पुमान्–कौलटेय , इति एकम् असतीसुतस्य भिक्षुकसतीसुतस्य च ॥ क्षेत्रज , एक देवरादिभ्यो जातस्य ॥ २१३॥ उरसा निर्मित – औरस , उरस्य , द्वे स्वस्माद् जातस्य पुत्रस्य ॥ भर्तरि मृते सति जारज , गोलक , एकम् विधवाया जाराद् जातस्य ॥ भर्तरि अमृते जीवति सति जारज कुण्ड , एक जीवति पत्यौ जा-

१ "परनार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डश्च मृते भर्तरि गोलक ' ॥ १ ॥

उद्वहोऽङ्गात्मजः सूनुस्तनयो दारकः सुतः ।
पुत्रो दुहितरि स्त्रीत्वे तोकापत्यप्रसूतयः ॥ २०६ ॥
तुक् प्रजोभयोर्भ्रात्रीयो भ्रातृव्यो भ्रातुरात्मजे ।
स्वस्रीयो भागिनेयश्च जामेयः कुतपश्च सः ॥ २०७ ॥
नप्ता पौत्रः पुत्रपुत्रो दौहित्रो दुहितुः सुतः ।
प्रतिनप्ता प्रपौत्रः स्यात्तत्पुत्रस्तु परम्परः ॥ २०८ ॥
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयस्तुक् पितृष्वसुः ।
मातृष्वस्रीयस्तुग् मातृष्वसुर्मातृष्वसेयवत् ॥ २०९ ॥

सस्य ॥ विजननम्, प्रसव, द्वे प्रसवस्य ॥ नन्दन, ॥ २०५ ॥ उद्वह, अङ्ग—आत्मशब्दाभ्या परोजशब्दो यथा—अङ्गज, आत्मज, सूनु, तनोति कुलम्—तनय, दारक, सुत, पुत्र, नव पुत्रस्य [कुलधारक, सदायाद, द्वितीय] ॥ नन्दनादय पुत्रान्ता स्त्रीत्वे वर्तमाना दुहितर ब्रुवन्ति । यथा—नन्दना, उद्वहा, अङ्गजा, आत्मजा, सूनु, तनया, दारिका, सुता, पुत्री, नव पुत्र्या [वीरा, समर्धुका, देहसचारिणी] ॥ तोकम्, अप त्यम्, प्रसूति, ॥ २०६ ॥ तुक्, प्रजा, पञ्च अपत्यमात्रस्य [सता नम्, सतति] ॥ भ्रातु अपत्यम्—भ्रात्रीय, भ्रातृव्य, द्वे भ्रातु पुत्रस्य ॥ स्वसु अपत्यम्—स्वस्रीय, भागिनेय, जामेय, कुतप, चत्वारि भगिनीपुत्रस्य "भाणेज"इति भा० ॥ २०७ नप्ता, पौत्र, पुत्रपुत्र, त्रीणि पौत्रस्य "पोत्रो"इति भा० ॥ दुहितु सुत दौहित्र, एक दौहित्रस्य [नप्ता] "दोहित्रो"इति भा० ॥ प्रतिनप्ता, प्रपौत्र, द्वे प्रपौत्रस्य "पडपोत्रो"इति भा० ॥ परम्पर, एक प्रपौ त्रपुत्रस्य ॥ २०८ ॥ पितृष्वसु, पितृभगिन्या तुक् पुत्र पैतृष्व सेय, पैतृष्वस्रीय, द्वे पितृभगिनीपुत्रस्य "फोईनो दिकरो"इति भा० ॥ मातृष्वसु तुक् पुत्र मातृष्वस्रीय, मातृष्वसेय, द्वे मातृभगिन्या पुत्रस्य "मासीनो दिकरो" इति भा० ॥ २०९

---

२ तुक् तुक । तुचो तुच । तुजो तुज ।

विमातृजो वैमात्रेयो द्वैमातुरो द्विमातृजः ।
सत्यास्तु तनये सांमातुरवद् भाद्रमातुरः ॥ २१० ॥
सौभागिनेयकानीनौ सुभगाकन्ययोः सुतौ ।
पौनर्भवपारस्त्रैणेयौ पुनर्भूपरस्त्रियो ॥२११ ॥
दास्या दासेरदासेयौ नाटेरस्तु नटीसुतः ।
वन्धुलो बान्धकिनेयः कौलटेरोऽसतीसुतः ॥ २१२ ॥
स तु कौलटिनेय' स्याद्यो भिक्षुकसतीसुत' ।
द्वावप्येतौ कौलटेयौ क्षेत्रजो देवरादिजः ॥ २१३ ॥
स्वजाते त्वौरसोरस्यौ मृते भर्तरि जारजः ।
गोलकोऽथामृते कुण्डो भ्राता तु स्यात्सहोदरः॥२१४॥

विमातृज , विमातु अपत्यम्—वैमात्रेय , द्वे वेमात्रेयस्य "ओरमान भाई" इति भा० ॥ द्वयो मात्रो अपत्यम्—द्वैमातुर , द्विमातृज , द्वे द्वैमातुरस्य ॥ सामातुर , भाद्रमातुर , द्वे सतीपुत्रस्य ॥२१०॥ सुभगाया अपत्यम्–सौभागिनेय , एक सुभगापुत्रस्य ॥ कन्याया अपत्यम्–कानीन ,एक अपरिणीताया पुत्रस्य ॥ पौनर्भव , एक पुनर्भूपुत्रस्य ॥ पारस्त्रैणेय , एक परस्त्रीपुत्रस्य ॥२११॥ दास्या अपत्यम्—दासेर , दासेय , द्वे दासीपुत्रस्य ॥ नट्या अपत्यम्–नाटेर , नटीसुत , द्वे नटीपुत्रस्य ॥ वन्धुल , वान्धकिनेय , कुलटाया अपत्यम्—कौलटेर , असतीसुत ,चत्वारि असतीपुत्रस्य ॥२१२॥ य भिक्षुकसतीसुत स कौलटिनेय , इति एक भिक्षार्थं गृहम् अटन्त्या सत्या पुत्रस्य ॥कुलटाया अपत्य पुमान्–कौलटेय , इति एकम् असतीसुतस्य भिक्षुकसतीसुतस्य च ॥ क्षेत्रज , एक देवरादिभ्यो जातस्य ॥ २१३॥ उरसा निर्मित – औरस , उरस्य , द्वे स्वस्माद् जातस्य पुत्रस्य ॥ भर्तरि मृते सति जारज , गोलक , एकम् विधवाया जाराद् जातस्य॥ भर्तरि अमृते जीवति सति जारज कुण्ड , एक जीवति पत्यौ जा-

---

१ "परनाया प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डश्च मृते भर्तरि गोलक" ॥ १ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।
सोदरश्च स तु ज्येष्ठः स्यात्पिन्यः पूर्वजोऽग्रजः॥२१५॥
जघन्यजे यविष्ठः स्यात्कनिष्ठोऽवरजोऽनुजः ।
स यवीयान् कनीयाश्च पितृव्यश्यालमातुलाः ॥२१६॥
पितुः पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातरो देवृदेवरौ ।
देवा चावरजे पत्युर्जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ २१७ ॥
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनीत्यपि ।
पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रूः कुली च सा २१८
कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

राद् जातस्य ॥ भ्राता, सहोदर , ॥ २१४ ॥ समाने उदरे शेते-समानोदर्य , सोदर्य , सगर्भ , "सगर्भ्य" सहज , सोदर सप्त एकोदरोत्पन्नस्य भ्रातु "सगोभाइ" इ० भा० ॥ ज्येष्ठ , पित्र्य , पूर्वज , अग्रज , "अग्रिम" चत्वारि ज्येष्ठभ्रातु ॥ २१५ ॥ जघन्यज , अतिशयेन युवा-यविष्ठ , कनिष्ठ , अवरज , अनुज , यवीयान्, कनीयान्, सप्त लघुभ्रातु [कन्यस] ॥ पितु भ्राता-पितृव्य , एक पितृव्यस्य "काको" इति भा० ॥ पत्न्या भ्राता श्याल , "स्याल" एक श्यालस्य "सालो" इति भा० ॥ मातु भ्राता-मातुल , एक मातुलस्य "मामो" इति भा० ॥ २१६ ॥ पत्यु अवरजे देवा, देवर , देवॄ, त्रीणि भर्तु कनिष्ठभ्रातु ॥ "दियर" इति भा० ॥ जामि , भगिनी, स्वसा, त्रीणि भगिन्या [ज्येष्ठभगिन्या वीरभवन्ती] ॥ २१७ ॥ पत्यु स्वसा न नन्दयति भ्रातृजायाम्-ननान्दा ननान्दरौ, ननन्दा ननन्दरौ, नन्दिनी, त्रीणि भर्तृभगिन्या "नणद" इति भा० ॥ या पत्न्या ज्येष्ठा भगिनी सा ज्येष्ठश्वश्रू , कुली, द्वे पत्न्या ज्येष्ठ भगिन्या ॥२१८॥ या पत्न्या कनिष्ठा भगिनी सा श्यालिका, हाली, यन्त्रणी, केलिकुञ्चिका, चत्वारि पत्न्या कनिष्ठभगिन्या ॥

१ देवा देवरौ ॥ २ देवानौ देवान ॥

केलिर्द्रवः परीहासः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥
देवनं कूर्दनं खेला ललन वर्करोऽपि च ।
वप्ता तु जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥
पितामहस्तस्य पिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहाद्येव माताऽम्बा जननी प्रसूः ॥ २२१ ॥
सवित्री जनयित्री च कृमिला तु बहुप्रसूः ।
धात्री तु स्यादुपमाता वीरमाता तु वीरसूः ॥ २२२ ॥
श्वश्रूर्माता पतिपत्न्योः श्वशुरस्तु तयोः पिता ।
पितरस्तु पितुर्वंश्या मातुर्मातामहा' कुले ॥ २२३ ॥

केलि (पु० स्त्री०), द्रव, परीहास, "परिहास" क्रीडा, लीला, नर्म, ॥ २१९ ॥ देवनम्, कूर्दनम्, खेला, ललनम्, वर्कर, एकादश क्रीडाया [सुखोत्सव, रागरस, विनोद, किल] ॥ क्रीडा, खेला, कूर्दनम्, त्रीणि कन्दुकक्रीडाया इत्यन्ये । बाललीलाया इत्यपरे ॥ वपति बीजम्—वप्ता, जनक, तनोति सततिम्—तात, बीजी, जनयिता, पिता, षट् पितु [वप्य, जनित्र, रेतोधा] ॥ २२० ॥ तस्य पितु पिता पितामह, एक पितामहस्य "दादो" इति भा० ॥ तत्पिता पितामहस्य पिता प्रपितामह, एक प्रपितामहस्य "दादानो बाप" इति भा० ॥ एव मातु पिता मातामह, एक मातामहस्य ॥ मातामहस्य पिता प्रमातामह, एक प्रमातामहस्य ॥ माता मातरौ, अम्बा, जायते अस्याम्—जननी, प्रसू, ॥ २२१ ॥ सवित्री, जनयित्री, षट् मातु [जानी] ॥ कृमीन् इव लाति जनयति—कृमिला, बहुप्रसू, द्वे बहुप्रस्वा ॥ धात्री, उपमाता, द्वे धात्र्या "दाई" इति भा० ॥ वीरमाता, वीरसू, द्वे वीरस्य मातु ॥ २२२ ॥ पत्यु माता, पत्न्या श्वश्रू इत्युच्यते । पत्न्या माता, पत्यु श्वश्रू इत्युच्यते । एक श्वश्र्वा "सासु" इति भा० ॥ तयो पतिपत्न्यो पिता परस्पर श्वशुर, एक श्वशुरस्य ॥ पितु वंश्या वंशे भवा पितर, एक पूर्वजानाम् ॥ मातु कुले

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।
सोदरश्च स तु ज्येष्ठः स्यात्पित्र्यः पूर्वजोऽग्रजः॥२१५॥
जघन्यजे यविष्ठः स्यात्कनिष्ठोऽवरजोऽनुजः ।
स यवीयान् कनीयाश्च पितृव्यश्यालमातुलाः ॥२१६॥
पितुः पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातरो देवृदेवरौ ।
देवा चावरजे पत्युर्जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ २१७ ॥
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनीत्यपि ।
पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रूः कुली च सा २१८
कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

राद् जातस्य ॥ भ्राता, सहोदर, ॥ २१४ ॥ समाने उदरे शेते-समानोदर्य, सोदर्य, सगर्भ, "सगर्भ्य" महज, सोदर सप्त एकोदरोत्पन्नस्य भ्रातु "सगोभाइ" इ० भा० ॥ ज्येष्ठ, पित्र्य, पूर्वज, अग्रज, "अग्रिम" चत्वारि ज्येष्ठभ्रातु ॥ २१५ ॥ जघन्यज, अतिशयेन युवा-यविष्ठ, कनिष्ठ, अवरज, अनुज, यवीयान्, कनीयान्, सप्त लघुभ्रातु [कन्यस] ॥ पितु भ्राता-पितृव्य, एक पितृव्यस्य "काको" इति भा० ॥ पत्न्या भ्राता श्याल, "स्याल" एक श्यालस्य "सालो" इति भा० ॥ मातु भ्राता-मातुल, एक मातुलस्य "मामो" इति भा० ॥ २१६ ॥ पत्यु अवरजे देवॄ, देवर, देवा, त्रीणि भर्तु कनिष्ठभ्रातु ॥ "दियर" इति भा० ॥ जामि, भगिनी, स्वसा, त्रीणि भगिन्या [ज्येष्ठभगिन्या वीरभवन्ती] ॥ २१७ ॥ पत्यु स्वसा न नन्दयति भ्रातृजायाम्—ननान्दा ननान्दरौ, ननन्दा ननन्दरौ, नन्दिनी, त्रीणि भर्तृभगिन्या "नणद" इति भा० ॥ या पत्न्या ज्येष्ठा भगिनी सा ज्येष्ठश्वश्रू, कुली, द्वे पत्न्या ज्येष्ठ भगिन्या ॥२१८॥ या पत्न्या कनिष्ठा भगिनी सा श्यालिका, हाली, यन्त्रणी, केलिकुञ्चिका, चत्वारि पत्न्या कनिष्ठभगिन्या ॥

१ दश देवरौ ॥ २ देवानो दधान ॥

केलिर्द्रव' परीहासः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥
देवनं कूर्दनं खेला ललन वर्करोऽपि च ।
वप्ता तु जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥
पितामहस्तस्य पिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहाद्येव माताऽम्बा जननी प्रसूः ॥ २२१ ॥
सवित्री जनयित्री च कृमिला तु बहुप्रसूः ।
धात्री तु स्यादुपमाता वीरमाता तु वीरसूः ॥ २२२ ॥
श्वश्रूर्माता पतिपत्न्योः श्वशुरस्तु तयोः पिता ।
पितरस्तु पितुर्वंश्या मातुर्मातामहाः कुले ॥ २२३ ॥

केलि (पु० स्त्री०), द्रव, परीहास, "परिहास" क्रीडा, लीला, नर्म, ॥ २१९ ॥ देवनम्, कूर्दनम्, खेला, ललनम्, वर्कर, एकादश क्रीडाया [सुखोत्सव, रागरस, विनोद, किल] ॥ क्रीडा, खेला, कूर्दनम्, त्रीणि कन्दुकक्रीडाया इत्यन्ये । बाल्लीलाया इत्यपरे ॥ वपति बीजम्–वप्ता, जनक, तनोति सततिम्–तात, बीजी, जनयिता, पिता, षट् पितु [वप्य, जनित्र, रेतोधा] ॥ २२० ॥ तस्य पितु पिता पितामह, एक पितामहस्य "दादो" इति भा० ॥ तत्पिता पितामहस्य पिता प्रपितामह, एक प्रपितामहस्य "दादानो बाप" इति भा० ॥ एव मातु पिता मातामह, एक मातामहस्य ॥ मातामहस्य पिता प्रमातामह, एक प्रमातामहस्य ॥ माता मातरौ, अम्बा, जायते अस्याम्–जननी, प्रसू, ॥ २२१ ॥ सवित्री, जनयित्री, षड् मातु [जानी] ॥ कृमीन् इव लाति जनयति–कृमिला, बहुप्रसू, द्वे बहुप्रस्वा ॥ धात्री, उपमाता, द्वे धात्र्या "दाई" इति भा० ॥ वीरमाता, वीरसू, द्वे वीरस्य मातु ॥ २२२ ॥ पत्यु माता, पत्न्या श्वश्रू इत्युच्यते । पत्न्या माता, पत्यु श्वश्रू इत्युच्यते । एक श्वश्र्वा "सासु" इति भा० ॥ तयो पतिपत्न्यो पिता परस्पर श्वशुर, एक श्वशुरस्य ॥ पितु वश्या वशे भवा पितर, एक पूर्वजानाम् ॥ मातु कुले

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।
सोदरश्च स तु ज्येष्ठः स्यात्पित्र्यः पूर्वजोऽग्रजः॥२१५॥
जघन्यजे यविष्ठः स्यात्कनिष्ठोऽवरजोऽनुजः ।
स यवीयान् कनीयांश्च पितृव्यश्यालमातुलाः ॥२१६॥
पितु. पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातरो देवृदेवरौ ।
देवा चावरजे पत्युर्जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ २१७ ॥
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनीत्यपि ।
पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रूः कुली च सा २१८
कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

राद् जातस्य ॥ भ्राता, सहोदर, ॥ २१४ ॥ समाने उदरे शेते-समानोदर्य, सोदर्य, सगर्भ, "सगर्भ्य" सहज, सोदर सप्त एकोदरोत्पन्नस्य भ्रातु "सगोभाई" इ० भा० ॥ ज्येष्ठ, पित्र्य, पूवज, अग्रज, "अग्रिम" चत्वारि ज्येष्ठभ्रातु ॥ २१५ ॥ जघन्यज, अतिशयेन युवा-यविष्ठ, कनिष्ठ, अवरज, अनुज, यवीयान्, कनीयान्, सप्त लघुभ्रातु [कन्यस] ॥ पितु भ्राता-पितृव्य, एक पितृव्यस्य "काको" इति भा० ॥ पत्न्या भ्राता श्याल, "स्याल" एक श्यालस्य "सालो" इति भा० ॥ मातु भ्राता-मातुल, एक मातुलस्य "मामो" इति भा० ॥ २१६ ॥ पत्यु अवरजे देवा, देवर, देवौ, त्रीणि भर्तु कनिष्ठभ्रातु ॥ "दियर" इति भा० ॥ जामि, भगिनी, स्वसा, त्रीणि भगिन्या [ज्येष्ठभगिन्या वीरभवन्ती] ॥ २१७ ॥ पत्यु स्वसा न नन्दयति भ्रातृजायाम्-ननान्दा ननान्दरौ, ननन्दा ननन्दरौ, नन्दिनी, त्रीणि भर्तृभगिन्या "नणद" इति भा० ॥ या पत्न्या ज्येष्ठा भगिनी सा ज्येष्ठश्वश्रू, कुली, द्वे पत्न्या ज्येष्ठ भगिन्या ॥२१८॥ या पत्न्या कनिष्ठा भगिनी सा श्यालिका, हाली, यन्त्रणी, केलिकुञ्चिका, चत्वारि पत्न्या कनिष्ठभगिन्या ॥

१ देवा देवरौ ॥ २ ददानो ददान ॥

मृतक रुण्डकबन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।
वयासि तु दशाः प्रायाः सामुद्र देहलक्षणम् ॥२२९॥
एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवापघना अपि ।
उत्तमाङ्ग शिरो मूर्धा मौलिर्मुण्डं कमस्तके ॥ २३० ॥
वराङ्ग करणत्राणं शीर्ष मस्तिकमित्यपि ।
तज्जा. केशास्तीर्थवाकाश्चिकुराः कुन्तलाः कचाः २३१
वालाः स्युस्तत्पराः पाशो रचना भार उच्चयः ।
हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः॥ २३२ ॥

स्य [सिनम्, प्रजनुक, चतु गासम् ,पडङ्गकम्, व्याधिस्थानम्] ॥ अस्मिन् शरीरे अजीवे कुणपम्, शव (पु० न०), ॥ २२८ ॥ मृतकम्, त्रीणि शवस्य "मडदु" इति भा० ॥ अपशीर्षे मस्तकरहिते क्रियायुजि नर्तनक्रियायुक्ते शरीरे रुण्ड, कवन्ध (पु० न०), द्वे कवन्धस्य "धड" इति भाषायाम् ॥ वय, दशा (स्त्री०), प्राय (पु०), त्रीणि वयस "उम्मर" इति भा० ॥ समुद्रे शरीरे भवम्—सामुद्रम्, देहलक्षणम्, द्वे देहलक्षणस्य ॥ २२९ ॥ शरीरस्य एकदेशे प्रतीक, अङ्गम्, अवयव, अपघन, चत्वारि शरीरावयवस्य [गात्रम] ॥ उत्तमाङ्गम्, शिर[१] (न०), मूर्ध (पु०), मौलि (पु०स्त्री०), मुण्डम् (पु०न०), कम्, मस्तकम्, (पु०न०), ॥ २३० ॥ वराङ्गम्, करणानि इन्द्रियाणि त्रायन्ते अनेन करणत्राणम्, शीर्षम्, मस्तिकम्, एकादश मस्तकस्य ॥ तज्जा तस्मिन् मूर्ध्नि जाता केशा, तीर्थे उच्यन्ते उपयाच्यन्ते—तीर्थवाका, चिकुरा, "चिकूरा" कुन्तला, कचा, ॥२३१॥ वाला (पु०न०), षट् केशानाम् ॥ [वृजिन, वेल्लिताग्र, अश्र] ॥ तत्परा तेभ्य केशादिभ्य परा पाशादय सप्त शब्दा केशभूयस्त्ववाचका स्यु, —केशपाश, केशरचना, केशभार, केशोच्चय, केशहस्त, केशपक्ष,

---

१ अकारान्तोपि दृश्यते 'शिरोवाची शिरोदन्तो रजोवाची रजस्तथा" ।

पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च।
श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च॥ २२४॥
भ्राता च भगिनी चापि भ्रातरावथ बान्धवः।
स्वो ज्ञातिः स्वजनो बन्धुः सगोत्रश्च निजः पुनः २२५
आत्मीयः स्वः स्वकीयश्च सपिण्डास्तु सनाभयः।
तृतीयाप्रकृतिः पण्डः पण्ढः क्लीबो नपुंसकम् ॥२२६॥
इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुभूघनास्तनूः।
मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो बेरसंहननदेहसंचराः ॥२२७
घनो बन्धः पुरं पिण्डो वपुः पुद्गलवर्ष्मणी।
कलेवरं शरीरोऽस्मिन्नजीवे कुणपं शवः॥ २२८॥

भवा मातामहाः, एकम् मातामहानाम् ॥ २२३ ॥ पितरौ, मातापितरौ, मातरपितरौ, त्रीणि मातापित्रोः ॥ श्वश्रूश्वशुरौ, श्वशुरौ, द्वे सहोक्तयोः श्वशुरयोः ॥ पुत्रौ, एकं पुत्रपुत्र्योः ॥ २२४ ॥ भ्रातरौ, एकम् भ्रातृभगिन्योः ॥ बान्धवः, स्वः, ज्ञातिः, स्वजनः, बन्धुः, समानं गोत्रम् यस्य सः—सगोत्रः, षड् ज्ञातेः ॥ निजः, ॥ २२५ ॥ आत्मीयः, स्वः, स्वकीयः, चत्वारि स्वस्य ॥ समानः पिण्डः मूलपुरुषः येषां ते—सपिण्डाः, समाना नाभिः मूलपुरुषः येषां ते—सनाभयः, द्वे सप्तपुरुषावधि ज्ञातीयानाम् ॥ तृतीया स्त्रीपुंसाभ्यां भिन्ना प्रकृतिः लिङ्गं यस्या सा—तृतीयाप्रकृतिः (स्त्री०), "तृतीयप्रकृतिः" पण्डः, "पण्डुः" पण्ढः, "शण्ठः" क्लीबः, नपुंसकम् (पु० न०), पञ्च नपुंसकस्य ॥ २२६ ॥ इन्द्रियाणाम् आयतनम्—इन्द्रियायतनम्, अङ्गम्, विविधैः व्याधिभिः गृह्यते—विग्रहः, क्षेत्रम्, गात्रम्, तनुः (स्त्री०), भूघनः, तनूः (स्त्री०), मूर्तिमत्, करणम्, कायः, मूर्तिः, बेरम् (पु० न०), "वेरम्" संहन्यन्ते भूतानि यस्मिन्—संहननम्, देहः (पु० न०), संचरः ॥ २२७ ॥ घनः, बन्धः, पुरम्, पिण्डः (पु० न०), वपुः (न०), पुद्गलः, वर्ष्म, कलेवरम्, शरीरः (पु० न०), पञ्चविंशतिः शरी-

मृतक रुण्डकवन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।
वयासि तु दशा' प्रायाः सामुद्र देहलक्षणम् ॥२२९॥
एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवापघना अपि ।
उत्तमाङ्ग शिरो मूर्धा मौलिर्मुण्डं कमस्तके ॥ २३० ॥
वराङ्ग करणत्राण शीर्ष मस्तिकमित्यपि ।
तज्जाः केशास्तीर्थवाकाश्चिकुराः कुन्तलाः कचाः २३१
वाला' स्युस्तत्पराः पाशो रचना भार उच्चयः ।
हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः॥ २३२ ॥

रस्य [सिनम्, प्रजनुक , चतु गात्रम् ,पटङ्गकम्, व्याधिस्थानम्] ॥ अस्मिन् शरीरे अजीवे कुणपम् , शव (पु० न०), ॥२२८॥ मृतकम्, त्रीणि शवस्य "मड्दु" इति भा० ॥ अपशीर्षे मस्तकरहिते क्रियायुजि नर्तनक्रियायुक्ते शरीरे रुण्ट , कवन्ध (पु० न०), द्वे कवन्धस्य "धड" इति भाषायाम् ॥ वय , दशा (स्त्री०), प्राय (पु०), त्रीणि वयस "उम्मर" इति भा० ॥ समुद्रे शरीरे भवम्—सामुद्रम , देहलक्षणम् , द्वे देहलक्षणस्य ॥ २२९ ॥ शरीरस्य एकदेशे प्रतीक , अङ्गम् , अवयव , अपघन , चत्वारि शरीरावयवस्य [गात्रम] ॥ उत्तमाङ्गम्, शिर (न०), मूर्धा (पु०), मौलि (पु०स्त्री०), मुण्डम् (पु०न०), कम्, मस्तकम्, (पु०न०), ॥ २३० ॥ वराङ्गम्, करणानि इन्द्रियाणि त्रायन्ते अनेन करणत्राणम्, शीर्षम्, मस्तिकम्, एकादश मस्तकस्य ॥ तज्जा तस्मिन् मूर्ध्नि जाता केशा , तीर्थे उच्यन्ते उपयाच्यन्ते—तीर्थवाका , चिकुरा , "चिकूरा " कुन्तला , कचा , ॥२३१॥ वाला (पु०न०), षट् केशानाम् ॥ [वृजिन , वेल्हिताग्र , अस्र] ॥ तत्परा तेभ्य केशादिभ्य परा पाशादय सप्त शब्दा केशभूयस्त्ववाचका स्यु , —केशपाश , केशरचना, केशभार , केशोच्चय , केशहस्त , केशपक्ष ,

---

१ अकारान्तोपि दृश्यते शिरोवाची शिरोदन्तो रजोवाची रजस्तथा" ।

अलकस्तु कर्कराल: खङ्कुरश्चूर्णकुन्तल: ।
स तु भाले भ्रमरक: कुरुलो भ्रमरालक ॥ २३३ ॥
धम्मिल्ल' सयता: केशा: केशवेपे कवर्यथ ।
वेणि' प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥ २३४ ॥
केशेषु वर्त्म सीमन्त: पलित पाण्डुर. कच: ।
चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका: समा' २३५
सा बालाना काकपक्ष: शिखण्डकशिखाण्डकौ ॥
तुण्डमास्यं मुख वक्त्र लपन वदनानने ॥ २३६ ॥

केशकलाप , सप्त केशसमूहस्य ॥२३२॥ अलयति भूषयति—अलक (पु०न०), कर्कराल , खङ्कर , चूर्णकुन्तल , चत्वारि कुटिलकेशा नाम् ॥ स चूणकुन्तल भाले ललाटे लम्बमान भ्रमरक (पु०न०), कुरल , भ्रमरालक , त्रीणि ललाटस्थितकेशानाम् ॥ २३३ ॥ सयता केशा धम्मिल , एक धम्मिल्लस्य [मौलि , जूटक] "अबुडो" इति भा० ॥ केशवेप , "केशवेश " कवरी, "कर्बरी" द्वे केशरचनाया ॥ वेणि "वेणी" प्रवेणी, "प्रवेणि " द्वे सर्पाकाररचितकेशवेपस्य ॥ शिरसि भव शीपण्य , शिरस्य , द्वे अन्योन्यासपृक्ताना स्नानादिनिमलाना वा कचानाम् [प्रलोम्न्य]॥२३४॥ केशेपु वर्त्म सीमन्त , एक स्त्रीणा केशमध्यपद्धते "सेंथो" इति भा० ॥ पाण्डुर कच पलितम् (पु०न०), एक केशपाकस्य "केशनु धोळापणु" इति भा० ॥ चूडा, के मूर्धनि शेते—केशी, केशपाशी, शिखा, शिखण्डिका, पञ्च शिखाया ॥२३५॥ बालाना सा शिखा काकस्य पक्ष इव—काकपक्ष , शिखण्डक , शिखाण्डक ,"शिखण्डिक " त्रीणि बालाना शिखाया "कानशिया" इति भा०॥तुण्डम्, आस्यम् , मुखम् (पु०न०),वक्त्रम् ,लपनम् , वदनम् , आननम् , सप्त मुखस्य [तालव्य , तेरम् , घनम् , घस्म , घनोत्तमम्] ॥ २३६ ॥

भाले गोध्यलिकालीकललाटानि श्रुतौ श्रवः ।
शब्दाधिष्ठानपैञ्जूषमहानादध्वनिग्रहाः ॥ २३७ ॥
कर्णः श्रोत्रं श्रवण च वेष्टनं कर्णशष्कुली ।
पालिस्तु कर्णलतिका शङ्खो भालश्रवोऽन्तरे ॥ २३८ ॥
चक्षुरक्षीक्षणं नेत्र नयन दृष्टिरम्बकम् ।
लोचन दर्शन दृक् च तत्सारा तु कनीनिका ॥ २३९ ॥
वाम तु नयनं सौम्यं भानवीय तु दक्षिणम् ।
असौम्येऽक्षण्यनक्षि स्यादीक्षण तु निशामनम् ॥२४०॥
निभालन निशमन निध्यानमवलोकनम् ।

भालम् (पु०न०), गोधि (स्त्री०), अलिकम्, अलीकम्, ललाटम्, पञ्च ललाटस्य "कपाळ" इति भा० ॥ श्रुति (स्त्री०), श्रव (न०), शब्द अधितिष्ठति अत्र-शब्दाधिष्ठानम्, पेञ्जूष (पु०न०), महानाद, ध्वनिग्रह, ॥२३७॥ कर्ण, श्रोत्रम्, श्रवणम् (पु०न०), नव कर्णस्य ॥ वेष्टनम्, श्रोतु शक्नोति अनया-शष्कुली, कर्णस्य शष्कुली —कर्णशष्कुली, द्वे कर्णशष्कुल्या "काननी नाळ" इति भा० ॥ पालि (स्त्री०), कर्णलतिका, द्वे कर्णलतिकाया [कर्णप्रान्त, धारा] "काननी पाळ" इति भा० ॥ शङ्ख, एक कर्णललाटमध्यभागस्य ॥ २३८ ॥ चक्षु (न०), अक्षि (न०), ईक्षणम्, नेत्रम् (पु०न०), नयनम्, दृष्टि (स्त्री०), अम्बकम्, लोचनम्, "विलोचनम्" दर्शनम्, दृक् (स्त्री०) दृशौ दृश, दश नेत्रस्य [रूपग्रह, देवदीप]॥ तारा (पु० स्त्री०), "तारका" कनीनिका, द्वे कनीनिकाया, "कीकी" इ०भा० ॥ २३९ ॥ सोम देवता अस्य—सौम्यम्, एक वामनेत्रस्य ॥ भानुर्देवता अस्य—भानवीयम्, एक दक्षिणनेत्रस्य ॥ असौम्ये विकृते अक्षणि अनक्षि, एक विकारवन्नेत्रस्य ॥ ईक्षणम्, ॥२४०॥ निभालनम्, निशमनम्, निध्यानम्,

अलकस्तु कर्कराल: खङ्करश्चूर्णकुन्तल: ।
स तु भाले भ्रमरक: कुरुलो भ्रमरालक ॥ २३३ ॥
धम्मिल्ल: सयता: केशा' केशवेपे कबर्यथ ।
वेणि' प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥ २३४ ॥
केशेषु वर्त्म सीमन्त: पलित पाण्डुर: कच: ।
चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका: समा: २३५
सा बालाना काकपक्ष: शिखण्डकशिखाण्डकौ ॥
तुण्डमास्यं मुखं वक्त्र लपन वदनानने ॥ २३६ ॥

केशकलाप , सप्त केशसमूहस्य ॥२३२॥ अलयति भूषयति–अलक (पु०न०), कर्कराल , खङ्कर , चूर्णकुन्तल , चत्वारि कुटिलकेशा नाम् ॥ स चूर्णकुन्तल भाले ललाटे लम्बमान भ्रमरक (पु०न०), कुरल , भ्रमरालक , त्रीणि ललाटस्थितकेशानाम् ॥ २३३ ॥ सयता केशा धम्मिल , एक धम्मिल्लस्य [मौलि , जूटक] "अम्बोडो" इति भा० ॥ केशवेप , "केशवेश " कवरी, "कबेरी" द्वे केशरचनाया ॥ वेणि "वेणी" प्रवेणी, "प्रवेणि " द्वे सर्पाकाररचितकेशनेपस्य ॥ शिरसि भव शीर्षण्य , शिरस्य , द्वे अन्योन्यासक्तत्ताना स्नानादिनिर्मलाना वा कचानाम् [प्रलोम्न्य]॥२३४॥ केशेषु वर्त्म सीमन्त , एक स्त्रीणा केशमध्यपद्धते "सेथो" इति भा० ॥ पाण्डुर कच पलितम् (पु०न०), एक केशपाकस्य "केशनु धोळापणु" इति भा० ॥ चूडा, के मूर्धनि शेते–केशी, केशपाशी, शिखा, शिखण्डिका, पञ्च शिखाया ॥२३५॥ बालाना सा शिखा काकस्य पक्ष इव–काकपक्ष , शिखण्डक , शिखाण्डक ,"शिखण्डिक " त्रीणि बालाना शिखाया "काकशिया"इति भा०॥तुण्डम्, आस्यम् , मुखम् (पु०न०),वक्त्रम् ,लपनम् , वदनम् , आननम् , सप्त मुखस्य [दन्तालय , तेरम् , घनम् , चरम् , घ्राणोत्तमम्] ॥ २३६ ॥

असिकाधस्तु चिवुकं स्याद् गल्लः सृक्कणः परः ।
गल्लात् परः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः ॥ २४६ ॥
ततो हनुः श्मश्रुकूर्चमास्यलोम च मासुरी ।
दाढिका दंष्ट्रिका दाढा दंष्ट्रा जम्भो द्विजा रदाः २४७
रदना दशना दन्ता दंशखादनमल्लकाः ।
राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥ २४८ ॥

लम्] ॥ सृक्क[1], "सृक्के[2], सृक्कि[3], सृक्कम्[4], सृक्वेणि[5], सृक्कणी[6], सृक्कणी[7]" एकम्–ओष्ठप्रान्तयो "ओठनो छेडो" इति भा० ॥ असिकम्, एकम् अधराधोभागस्य ॥ २४५ ॥ चिवुकम्, एकम् असिकाधोभागस्य "हडपची" इति भा० ॥ सृक्कण पर गल्ल, एक गल्लस्य "गाल" इति भा० ॥ गल्लात् पर कपोल, एक कपोलस्य ॥ कपोलत पर गण्ड, एक गण्डस्य । गल्ल, कपोल, गण्ड, त्रयोऽपि गल्लस्य इत्यन्ये ॥ २४६ ॥ तत गण्डात् पर हनु (पु०स्त्री०), एक हनो "जडबु" इति भा० ॥ मुखमाश्रयते–श्मश्रु, कूर्चम् (पु०न०), आस्यलोम, मासुरी, चत्वारि श्मश्रुण [व्यञ्जनम्, कोट] "मुछ" इति भा० ॥ दाढिका, "द्राढिका" दंष्ट्रिका, द्वे दाढिकाया "दाढी" इति भा० ॥ दयति खण्डयति–दाढा, दंष्ट्रा, जम्भ, त्रीणि दंष्ट्राया "दाढ" इति भा० ॥ द्विवारम् जायते–द्विज, रद, ॥ २४७ ॥ रदन, दशन, दन्त, दश, खादन, मल्लक, अष्टौ दन्तस्य [मुखखुर, दालु] ॥ ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तेः अधोदन्तपङ्क्तेश्च मध्यस्थौ द्वौ द्वौ राजदन्तौ, एक राजदन्तयो । कचिन् उपरितनदन्तपङ्क्ते मध्यस्थौ द्वौ राजदन्तौ मन्यन्ते

[1] सृक्क सृक्कणी–सृक्कणी सृक्काणि । [2] सृक्व सृक्वणी सृक्वाणि । [3] सृक्कि सृक्किणी सृक्कीणि । [4] सृक्कम् सृक्के सृक्काणि । [5] सृक्कणि सृक्वणिनी सृक्वणीनि । [6] सृक्कणी सृक्कण्यौ सृक्कण्य । [7] सृक्कणी सृक्कण्यौ सृक्कण्य । [8] यदुक्तम् "मध्यदन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पार्श्वयोर्द्वयो" ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णन चाथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥
अपाङ्गदर्शन काक्ष' कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् ।
स्यादुन्मीलनमुन्मेषो निमेषस्तु निमीलनम् ॥२४२॥
अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ भ्रूरूर्ध्वे रोमपद्धतिः ।
सकोपभ्रूविकारे स्याद् भ्रुभ्रूभृपरा कुटिः ॥ २४३ ॥
कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये पक्ष्म स्यान्नेत्ररोमणि ।
गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकूणिका॥२४४
नक्र नर्कुटक शिङ्घिन्योष्ठोऽधरो रदच्छदः ।
दन्तवस्त्र च तत्प्रान्तौ सृक्कणी असिक त्वधः ॥२४५॥

अवलोकनम्, दर्शनम्, द्योतनम्, निर्वर्णनम्, नव दर्शनस्य ॥ "जोवु" इति भा० ॥ अर्धवीक्षणम्, ॥२४१॥ अपाङ्गेन दर्शनम्— अपाङ्गदर्शनम्, काक्ष , कटाक्ष , अक्षिविकूणितम्, पञ्च कटाक्षस्य ॥ उन्मीलनम्, उन्मेष , द्वे उन्मेषस्य "आखना उघाडवु" इति भा०॥ निमेष , निमीलनम्, द्वे निमीलनस्य "आखमिचवी" इति भा० ॥२४२॥ अक्ष्णो बाह्यान्तौ अपाङ्गौ, एक नेत्रप्रान्तयो "आखनो खुणो" ॥ अक्ष्णो ऊर्ध्वे उपरि रोमपद्धति रोमराजि भ्रू (स्त्री०), एक नेत्रोपरि रोमपङ्क्ते "भमर" इति भा० ॥ भ्रु-भ्रु भ्रू-भृशब्दे भ्य पर कुटि शब्दो यथा—भ्रकुटि , भ्रुकुटि , भ्रूकुटि , भृकुटि , (सर्वे स्त्रीलि०) चत्वारि सकोपभ्रूविकारस्य ॥ २४३ ॥ कूर्चम् (पु०न०), कूर्पम्, द्वे भ्रूद्वयमध्यस्य ॥ पक्ष्म (पु०न०), एक नेत्ररोम्ण "आखनी पापण" इति भा० ॥ गन्ध जानाति— गन्धज्ञा, नासिका, नासा, जिघ्रति अनेन—घ्राणम्, घोणा, विकूणिका, ॥ २४४ ॥ नक्रम (पु०न०), नर्कुटकम्, शिङ्घिनी, नव नासिकाया [गन्धहृत्]॥ ओष्ठ , अधर , रदच्छद , दन्ताना वस्त्रमिव— दन्तवस्त्रम् (पु०न०), चत्वारि ओष्ठस्य । अत्र "अधरशब्द अधस्तनोष्ठवाची ' इति केचित् । [दशनोच्छिष्ट , रसालेपी, वागुद-

असिकाधस्तु चिबुकं स्याद् गल्लः सृक्कणः परः ।
गल्लात् परः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः ॥ २४६ ॥
ततो हनुः श्मश्रुकूर्चमास्यलोम च मासुरी ।
दाढिका दंष्ट्रिका दाढा दंष्ट्रा जम्भो द्विजा रदाः २४७
रदना दशना दन्ता दंशखादनमल्लकाः ।
राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥ २४८ ॥

लम्] ॥ सृक्क[1], "सृक्क[2], सृक्कि[3], सृक्कम्[4], सृक्कणि[5], सृक्कणी[6], सृक्कणी[7]" एकम्–ओष्ठप्रान्तयो "ओठनो छेडो" इति भा० ॥ असिकम्, एकम् अधराधोभागस्य ॥ २४५ ॥ चिबुकम्, एकम् असिकाधोभागस्य "हडपची" इति भा० ॥ सृक्कण पर गल्ल, एक गल्लस्य "गाल" इति भा० ॥ गल्लात् पर कपोल, एक कपोलस्य ॥ कपोलत पर गण्ड, एक गण्डस्य । गल्ल, कपोल, गण्ड, त्रयोऽपि गल्लस्य इत्यन्ये ॥ २४६ ॥ तत गण्डात् पर हनु (पु०स्त्री०), एक हनो "जडबु" इति भा० ॥ मुखमाश्रयते–श्मश्रु, कूर्चम् (पु०न०), आस्यलोम, मासुरी, चत्वारि श्मश्रुण [व्यञ्जनम्, कोट] "मुछ" इति भा० ॥ दाढिका, "द्राढिका" दंष्ट्रिका, द्वे दाढिकाया "दाढी" इति भा० ॥ दयति खण्टयति–दाढा, दंष्ट्रा, जम्भ, त्रीणि दंष्ट्राया "दाढ" इति भा० ॥ द्विवारम् जायते–द्विज, रद, ॥ २४७ ॥ रदन, दशन, दन्त, दंश, खादन, मल्लक, अष्टौ दन्तस्य [मुखखुर, दालु] ॥ ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तेः अधोदन्तपङ्क्तेश्च मध्यस्थौ द्वौ द्वौ राजदन्तौ, एक राजदन्तयो । कश्चित् उपरितनदन्तपङ्क्ते मध्यस्थौ द्वौ राजदन्तौ मन्यन्ते

---

१ सृक सृक्कणी–सृक्कणा सृक्काणि । २ सृक सृक्कणी सृक्काणि । ३ सृक्कि सृक्किणी सृक्कीणि । ४ सृक्कम् सृक्के सृक्काणि । ५ सृक्कणि सृक्कणिनी सृक्कणीनि । ६ सृक्कणी सृक्कण्यौ सृक्कण्य । ७ सृक्कणी सृक्कण्यौ सृक्कण्य । ८ यदुक्तम् "मध्यदन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पार्श्वयोर्द्वयो ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णनं चाथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥
अपाङ्गदर्शन काक्षः कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् ।
स्यादुन्मीलनमुन्मेषो निमेषस्तु निमीलनम् ॥२४२॥
अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ भ्रूरूर्ध्वे रोमपद्धतिः ।
सकोपभ्रूविकारे स्याद् भ्रुभ्रूभृपरा कुटिः ॥ २४३ ॥
कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये पक्ष्म स्यान्नेत्ररोमणि ।
गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकूणिका॥२४४
नक्र नर्कुटक शिङ्घिन्योष्ठोऽधरो रदच्छदः ।
दन्तवस्त्र च तत्प्रान्तौ सृक्कणी असिक त्वधः ॥२४५॥

अवलोकनम्, दर्शनम्, द्योतनम्, निर्वर्णनम्, नव दर्शनस्य ॥ "जोवु" इति भा० ॥ अर्धवीक्षणम्, ॥२४१॥ अपाङ्गेन दर्शनम्—अपाङ्गदर्शनम्, काक्ष, कटाक्ष, अक्षिविकूणितम्, पञ्च कटाक्षस्य ॥ उन्मीलनम्, उन्मेष, द्वे उन्मेषस्य "आखना उघाडवु" इति भा०॥ निमेष, निमीलनम्, द्वे निमीलनस्य "आखमिचवी" इति भा० ॥२४२॥ अक्ष्णो बाह्यान्तौ अपाङ्गौ, एक नेत्रप्रान्तयो "आखनो खुणो" ॥ अक्ष्णो ऊर्ध्वे उपरि रोमपद्धति रोमराजि भ्रू (स्त्री०), एक नेत्रोपरि रोमपङ्क्ते "भमर" इति भा० ॥ भ्र-भ्रु भ्रू-भ्रूशब्दे भ्य पर कुटि शब्दो यथा–भ्रकुटि, भ्रुकुटि, भ्रूकुटि, भृकुटि, (सर्वे स्त्रीलि०) चत्वारि सकोपभ्रूविकारस्य ॥ २४३ ॥ कूर्चम् (पु०न०), कूर्पम, द्वे भ्रूद्वयमध्यस्य ॥ पक्ष्म (पु०न०), एक नेत्ररोम्ण "आखनी पापण" इति भा० ॥ गन्ध जानाति– गन्धज्ञा, नासिका, नासा, जिघ्रति अनेन–घ्राणम्, घोणा, विकूणिका, ॥ २४४ ॥ नक्रम (पु०न०), नर्कुटकम्, शिङ्घिनी, नव नासिकाया [गन्धवहन्]॥ ओष्ठ, अधर, रदच्छद, दन्ताना वस्त्रमिव–दन्तवस्त्रम् (पु०न०), चत्वारि ओष्ठस्य। अत्र "अधरशब्द अधस्तनोष्टवाची" इति केचित्। [दशनोच्छिष्ट, रसालेपी, वागद-

असिकाधस्तु चिवुकं स्याद् गल्लः सृक्कणः परः ।
गल्लात् परः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः ॥ २४६ ॥
ततो हनुः श्मश्रुकूर्चमास्यलोम च मासुरी ।
दाढिका दंष्ट्रिका दाढा दंष्ट्रा जम्भो द्विजा रदाः २४७
रदना दशना दन्ता दंशखादनमल्लकाः ।
राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥ २४८ ॥

लम्] ॥ सृक्वं, "सृक्वे, सृक्कि, सृक्कम्, सृक्कणि, सृक्कणी, सृक्वणी" एकम्—ओष्ठप्रान्तयो "ओठनो छेडो" इति भा० ॥ असिकम्, एकम् अधराधोभागस्य ॥ २४५ ॥ चिवुकम्, एकम् असिकाधोभागस्य "हडपची" इति भा० ॥ सृक्कण पर गल्ल, एक गल्लस्य "गाल" इति भा० ॥ गल्लात् पर कपोल, एक कपोलस्य ॥ कपोलत पर गण्ड, एक गण्डस्य । गल्ल, कपोल, गण्ड, त्रयोऽपि गल्लस्य इत्यन्ये ॥ २४६ ॥ तत गण्डात् पर हनु (पु०स्त्री०), एक हनो "जडबु" इति भा० ॥ मुखमाश्रयते—श्मश्रु, कूर्चम् (पु०न०), आस्यलोम, मासुरी, चत्वारि श्मश्रुण [व्यञ्जनम्, कोट] "मुछ" इति भा० ॥ दाढिका, "द्राढिका" दंष्ट्रिका, द्वे दाढिकाया "दाढी" इति भा० ॥ दशति खण्डयति—दाढा, दंष्ट्रा, जम्भ, त्रीणि दंष्ट्राया "दाढ" इति भा० ॥ द्विवारम् जायते—द्विज, रद, ॥ २४७ ॥ रदन, दशन, दन्त, दश, खादन, मल्लक, अष्टौ दन्तस्य [मुखखुर, दालु] ॥ ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तेः अधोदन्तपङ्क्तेश्च मध्यस्थौ द्वौ द्वौ राजदन्तौ, एक राजदन्तयो । कचित् उपरितनदन्तपङ्क्तेः मध्यस्थौ द्वौ राजदन्तौ मन्यन्ते

---

१ सृक्व सृक्वणी–सृक्वणा सृक्वाणि । २ सृक्व सृक्वणी सृक्वाणि । ३ सृक्कि सृक्किणी सृक्कीणि । ४ सृक्कम् सृक्के सृक्काणि । ५ सृक्वणि सृक्वणिनी सृक्वणीनि । ६ सृक्कणी सृक्कण्यौ सृक्कण्य । ७ सृक्वणी सृक्वण्यौ सृक्वण्य । ८ यदुक्तम् "मध्यदन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पार्श्वयोर्द्वयो"।

रसज्ञा रसना जिह्वा लोला तालु तु काकुदम् ।
सुधास्रवा घण्टिका च लम्बिका गलशुण्डिका ॥२४९॥
कन्धरा धमनिर्ग्रीवा शिरोधिश्च शिरोधरा ।
सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवाऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ २५० ॥
कृकस्तु कन्धरामध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।
ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥२५१॥
गलो निगरणः कण्ठः काकलकस्तु तन्मणिः ।
असो भुजशिरः स्कन्धो जत्रु सन्धिरुरोंऽसगः ॥२५२॥
भुजो बाहुः प्रवेष्टो दोर्बाहाऽथ भुजकोटरः ।

॥ २४८ ॥ रसज्ञा, रसना (स्त्री०न०), लिहन्ति अनया–जिह्वा, लोला, चत्वारि जिह्वायाः [रसिका, रसा, रसला, रसमातृका, रसा, काकु, ललना] ॥ तालु, काकुदम्, द्वे तालुनः [वक्रदलम्] ॥ सुधास्रवा, घण्टिका, लम्बिका, गलशुण्डिका,चत्वारि घण्टिकायाः "पडजीभि" इति भा० ॥ २४९ ॥ कं मस्तकं धारयति–कन्धरा, धमनि (स्त्री०), ग्रीवा, शिरः धीयते अस्याम्–शिरोधि (स्त्री०), शिरोधरा, पञ्च कन्धरायाः "डोक" इति भा० ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा–कम्बुग्रीवा, एकं रेखात्रययुक्तायाः ग्रीवायाः ॥ अवटु (पु० स्त्री०), घाटा, कृकाटिका, त्रीणि ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्य [शिरःपीठम्] "गरदननो पाछळनो भाग" इति भा० ॥२५०॥ कृकः, कन्धरामध्यम्, द्वे कन्धरामध्यस्य ॥ वीतनः, एकं कृकपार्श्वयोः ॥ नीला, एकं ग्रीवायाः प्राग्भागनाड्योः ॥ मन्या, कलम्बिका, द्वे ग्रीवायाः पश्चाद्भागनाड्योः ॥ २५१ ॥ गलः, निगरणः, कण्ठः (पु०न०), त्रीणि गलस्य ॥ काकलकः, एकं कण्ठमणेः ॥ अस्यते समाहन्यते भारेण–असः (पु०न०), भुजशिरः (न०), "भुजशिखरम्" स्कन्धः, त्रीणि स्कन्धस्य "खभो" इति भा० ॥ जत्रु, एकम् उरोऽसगसन्धेः "छाती अने खभोनो साधो" इति भा० ॥२५२॥ भुजः, बाहुः (पु०स्त्री०), प्रवेष्टः, दोः (पु०न०),

दोर्मूल खण्डिकः कक्षा पार्श्वं स्यादेतयोरधः ॥ २५३ ॥
कफोणिस्तु भुजामध्यं कफणिः कूर्परश्च सः ।
अधस्तस्यामणिबन्धात् स्यात्प्रकोष्ठः कलाचिका २५४
प्रगण्डः कूर्परासान्तः पञ्चशाखः शयः शमः ।
हस्त पाणिः करोऽस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च सः २५५
करभोऽस्मात्कनिष्ठं करशाखाङ्गुली समे ।
अङ्गुरी चाङ्गुलोऽङ्गुष्ठस्तर्जनी तु प्रदेशिनी ॥ २५६ ॥
ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या सावित्री स्यादनामिका ।

"दोपा" वाहा (स्त्री०), "बाहा, बाह" पञ्च वाहो ॥ भुजकोटर (पु०न०), दोर्मूलम्, खण्डिक, कक्षा (पु०स्त्री०), चत्वारि कक्षाया "काख" इति भा० ॥ पार्श्वम्, एक कक्षाया अधस्ताद्भागस्य "पड्डखु" इति भा० ॥ २५३ ॥ कफोणि (स्त्री०), "कफोणी, कफाणि" भुजामध्यम्, कफणि (पु० स्त्री०), "कफणी" कूर्पर, "कुर्पर, कर्पर" चत्वारि कूर्परस्य [रत्नपृष्ठकम्, बाहुपबाहुसंधि] "कोणी" इति भा० ॥ तस्य कूर्परस्य अधस्तात् आमणिबन्धात् प्रकोष्ठ, कलाचिका, द्वे प्रकोष्ठस्य "काडु" इति भा० ॥ २५४ ॥ कूर्परासान्त कूर्परस्कन्धमध्य प्रगण्ड, एक कूर्परस्कन्धमध्यस्य ॥ पञ्च शाखा इव अङ्गुलय यस्य स—पञ्चशाख, शय, शम, हस्त, (पु०न०), पाणि (पु०), कर, पञ्च हस्तस्य [भुजाग्ल, सल] ॥ अस्य हस्तस्य आदौ मणिबन्ध, मणि (पु०स्त्री०), द्वे मणिबन्धस्य ॥ २५५ ॥ अस्मात् मणिबन्धात् आकनिष्ठम करेण भातीति—करभ, एक मणिबन्धकनिष्ठापर्यन्तकरबहिर्भागस्य ॥ करशाखा, अङ्गुलि, "अङ्गुली" अङ्गुरी, त्रीणि अङ्गुल्या ॥ अङ्गुल, अङ्गुष्ठ, द्वे अङ्गुष्ठस्य ॥ तर्ज्यते अनया-तर्जनी, प्रदिशतीति–प्रदेशिनी, "प्रदेशनी" द्वे तर्जन्या ॥ २५६ ॥ ज्येष्ठा, मध्यमा, मध्या, त्रीणि मध्यमाया ॥ सावित्री, न नामग्रहण-

रसज्ञा रसना जिह्वा लोला तालु तु काकुदम् ।
सुधास्रवा घण्टिका च लम्बिका गलशुण्डिका ॥२४९॥
कन्धरा धमनिर्ग्रीवा शिरोधिश्च शिरोधरा ।
सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवाऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ २५० ॥
कृकस्तु कन्धरामध्य कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।
ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥२५१॥
गलो निगरणः कण्ठः काकलकस्तु तन्मणिः ।
असो भुजशिर' स्कन्धो जत्रु सन्धिरुरोऽसगः ॥२५२॥
भुजो बाहु' प्रवेष्टो दोर्वाहाऽथ भुजकोटरः ।

॥ २४८ ॥ रसज्ञा, रसना (स्त्री०न०), लिहन्ति अनया–जिह्वा, लोला, चत्वारि जिह्वाया [रसिका, रस्ना, रसला, रसमातृका, रसा, काकु, ललना] ॥ तालु, काकुदम्, द्वे तालुन [वक्त्रदलम्] ॥ सुधास्रवा, घण्टिका, लम्बिका, गलशुण्डिका,चत्वारि घण्टिकाया "पडजीभि" इति भा० ॥ २४९ ॥ क मस्तक धारयति–कन्धरा, धमनि (स्त्री०), ग्रीवा, शिर धीयते अस्याम्–शिरोधि (स्त्री०), शिरोधरा, पञ्च कन्धराया "डोक" इति भा० ॥ कम्बु शङ्ख इव ग्रीवा–कम्बुग्रीवा, एक रेखात्रययुक्ताया ग्रीवाया ॥ अवटु (पु० स्त्री०), घाटा, कृकाटिका, त्रीणि ग्रीवाया पश्चाद्भागस्य [शिर पीठम्] "गरदननो पाछळनो भाग" इति भा० ॥२५०॥ कृक, कन्धरामध्यम्, द्वे कन्धरामध्यस्य ॥ वीतन, एक कृकपार्श्वयो ॥ नील, एक ग्रीवाया प्राग्भागनाड्यो ॥ मन्या, कलम्बिका, द्वे ग्रीवाया पश्चाद्भागनाड्यो ॥ २५१ ॥ गल, निगरण, कण्ठ (पु०न०), त्रीणि गलस्य ॥ काकलक, एक कण्ठमणे ॥ अस्यते समाहन्यते भारेण–अस (पु०न०), भुजशिर (न०), "भुजशिरसम्" स्कन्ध, त्रीणि स्कन्धस्य "खभो" इति भा० ॥ जत्रु, एकम् उरोऽसगसन्धे "छाती अने खभोनो सांधो' इति भा० ॥२५२॥ भुज, बाहु (पु०स्त्री०), प्रवेष्ट, दो (पु०न०),

पाणिः प्रसृतः प्रसृतिस्तौ युतौ पुनरञ्जलिः ।
प्रसृते तु द्रवाधारे गण्डूषश्चुलुकश्चलुः ॥ २६२ ॥
हस्तः प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् ।
बद्धमुष्टिरसौ रत्निररत्निर्निष्कनिष्ठिकः ॥ २६३ ॥
व्यामव्यायामन्यग्रोधास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ ।
ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि नरमानं तु पौरुषम् ॥ २६४ ॥
दघ्नद्वयसमात्रास्तु जान्वादेस्तत्तदुन्मिते ।
रीढकः पृष्ठवंशः स्यात्पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥ २६५ ॥
पूर्वभाग उपस्थोऽङ्कः क्रोड उत्सङ्ग इत्यपि ।

प्रसृति ,द्वे कुञ्चितपाणे अर्धाञ्जलेरित्यर्थः ॥२६१॥ तौ प्रसृतौ युतौ वामदक्षिणौ करौ मिलित्वा अञ्जलि (पु०), एकम् अञ्जले ॥ द्रवाधारे जलाद्याधारे प्रसृते गण्डूष (पु० न०), चुलुक (पु० स्त्री०), चलु (पु०), "चलुक" त्रीणि गण्डूषस्य ॥ २६२ ॥ मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् मध्यमाङ्गुलिकूर्परमध्ये प्रामाणिक चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाण हस्त , एक चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणहस्तस्य ॥ रत्नि (पु०स्त्री०), एक बद्धहस्तमुष्टिहस्तस्य "मुठीवाळेलो हाथ" इति भा०॥ अरत्नि (पु०स्त्री०), एक निष्कनिष्ठिकहस्तस्य विस्तृतकनिष्ठिकहस्तस्येत्यर्थः ॥ २६३ ॥ व्याम , व्यायाम , न्यग्रोध , त्रीणि तिर्यक्प्रसारितबाहुमध्यस्य [वियाम , बाहुचाप , तनूनल , तनूतल] ॥ ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि नरमान पौरुषम् (वा०), एक पुरुषप्रमाणस्य ॥२६४॥ जान्वादे दघ्नद्वयसमात्रा तत्तदुन्मिते वर्तन्ते । यथा जानु प्रमाणम् अस्य—जानुदघ्नम् , जानुद्वयसम् , जानुमात्रम् (त्रयोपि वा०), एव पुरुषदघ्नमित्यादि । स्त्रिया जानुदघ्नी, जानुद्वयसी, जानुमात्री, ॥ रीढक , पृष्ठवंश , द्वे पृष्ठवंशस्य "पीठनु हाडकु" इति भा० ॥ तनो. चरम पृष्ठम्, एक तनो पश्चाद्भागस्य "पीठ" इति भा० ॥ २६५॥ उपस्थ , अङ्क , क्रोड , उत्सङ्ग , चत्वारि तनो पूर्वभागस्य "खोळो"

कनीनिका तु कनिष्ठाऽवहस्तो हस्तपृष्ठतः ॥ २५७ ॥
कामाङ्कुशो महाराजः करजो नखरो नखः ।
करशूको भुजाकण्टः पुनर्भवपुनर्नवौ ॥ २५८ ॥
प्रदेशिन्यादिभिः सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति ।
प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ २५९ ॥
प्रसारिनाङ्गुलौ पाणौ चपेटः प्रतलस्तलः ।
प्रहस्तस्तालिका तालः सिंहतलस्तु तौ युतौ ॥ २६० ॥
सपिण्डिताङ्गुलि' पाणिर्मुष्टिर्मुस्तुर्मुचुट्यपि ।
सग्राहश्चार्धमुष्टिस्तु खटक. कुञ्जितः पुनः ॥ २६१ ॥

योग्यम् यस्या सा—अनामिका, द्वे अनामिकाया ॥ कनीनिका, अतिशयेन अल्पा—कनिष्ठा, द्वे कनिष्ठाया ॥ अवहस्त , एकम् हस्तपृष्ठस्य ॥२५७॥ कामस्य अङ्कुश इव—कामाङ्कुश , महाराज , करज , नखर (स्त्री त्रि०), नखम् यस्य—नख (पु०न०), करशूक , भुजाकण्ट , पुनर्भव , पुनर्नव , नव नखस्य ॥ २५८ ॥ प्रदेशिन्या सार्धम् अङ्गुष्ठे वितते प्रसारिते सति प्रादेश , "प्रदेश " एक तर्जनीसहितप्रसारिताङ्गुष्ठस्य ॥ मध्यमया सह अङ्गुष्ठे प्रसारिते सति ताल , एकम् मध्यमासहितविस्तृताङ्गुष्ठस्य ॥ अनामिकया सम अङ्गुष्ठे वितते सति गोकर्ण , एकम् अनामिकासहितविस्तृताङ्गुष्ठस्य ॥ कनिष्ठया साकम् अङ्गुष्ठे वितते सति वितस्ति (पु०स्त्री०), एक कनिष्ठासहितविस्तृताङ्गुष्ठस्य "वेंत" इति भा० ॥ २५९ ॥ चपेट (पु०स्त्री०), "चर्पट " प्रतल , तल (पु०न०), प्रसृत हस्त – प्रहस्त , तालिका, ताल , पट् प्रसारिताङ्गुलेर्हस्तस्य । "हाथनो पनो" इति भा०॥ सिंहस्य तलमिव यस्मिन्—सिंहतल , "सहताल " एक प्रसारिताङ्गुलवामदक्षिणहस्तयो ॥ २६० ॥ मुष्टि (पु०स्त्री०), मुस्तु (पु०स्त्री०), मुचुटी, "मुचटि "सग्राह , चत्वारि सपिण्डिताङ्गुलपाणे "मुठी" इति भा० ॥ खटक , एकम् अर्धमुष्टे ॥ प्रसृत",

पाणिः प्रसृतः प्रसृतिस्तौ युतौ पुनरञ्जलिः ।
प्रसृते तु द्रवाधारे गण्डूषश्चुलुकश्चलुः ॥ २६२ ॥
हस्त' प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् ।
बद्धमुष्टिरसौ रत्निररत्निर्निष्कनिष्ठिकः ॥ २६३ ॥
व्यामव्यायामन्यग्रोधास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ ।
ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि नरमान तु पौरुषम् ॥ २६४ ॥
दघ्नद्वयसमात्रास्तु जान्वादेस्तत्तदुन्मिते ।
रीढक पृष्ठवश॰ स्यात्पृष्ठ तु चरम तनोः ॥ २६५ ॥
पूर्वभाग उपस्थोऽङ्कः क्रोड उत्सङ्ग इत्यपि ।

प्रसृति ,द्वे कुञ्चितपाणे अर्धाञ्जलेरित्यर्थ ॥२६१॥ तौ प्रसृतौ युतौ वामदक्षिणौ करौ मिलित्वा अञ्जलि (पु०), एकम् अञ्जले ॥ द्रवाधारे जलाद्याधारे प्रसृते गण्डूष (पु० न०), चुलुक (पु० स्त्री०), चलु (पु०), "चलुक" त्रीणि गण्डूषस्य ॥ २६२ ॥ मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् मध्यमाङ्गुलिकूर्परमध्ये प्रामाणिक चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाण हस्त , एक चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणहस्तस्य ॥ रत्नि (पु०स्त्री०), एक बद्धहस्तमुष्टिहस्तस्य "मुठीवाळेलो हाथ" इति भा०॥ अरत्नि (पु०स्त्री०), एक निष्कनिष्ठिकहस्तस्य विस्तृतकनिष्ठिकहस्तस्येत्यर्थ ॥ २६३ ॥ व्याम , व्यायाम , न्यग्रोध , त्रीणि तिर्यक्प्रसारितबाहुमध्यस्य [वियाम , बाहुचाप , तनूनल , तनूतल] ॥ ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि नरमान पौरुषम् (वा०), एक पुरुषप्रमाणस्य ॥२६४॥ जान्वादे दघ्नद्वयसमात्रा तत्तदुन्मिते वर्तन्ते । यथा जानु॰ प्रमाणम् अस्य–जानुदघ्नम् , जानुद्वयसम् , जानुमात्रम् (त्रयोपि वा०), एव पुरुषदघ्नमित्यादि । स्त्रिया जानुदघ्नी, जानुद्वयसी, जानुमात्री, ॥ रीढक , पृष्ठवश , द्वे पृष्ठवशस्य "पीठनु हाडकु" इति भा० ॥ तनो. चरम पृष्ठम्, एक तनो पश्चाद्भागस्य "पीठ" इति भा० ॥ २६५॥ उपस्थ , अङ्क , क्रोड ,उत्सङ्ग , चत्वारि तनो पूर्वभागस्य "खोळो"

क्रोडोरो हृदयस्थान वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥२६६॥
स्तनान्तर हृद् हृदयं स्तनौ कुचौ पयोधरौ ।
उरोजौ च चूचुक तु स्तनाद् वृन्तशिखामुखाः ॥२६७॥
तुन्द तुन्दिर्गर्भकुक्षी पिचण्डो जठरोदरे ।
कालखण्ड कालखञ्ज कालेय कालक यकृत् ॥ २६८ ॥
दक्षिणे तिलक क्लोम वामे तु रक्तफेनजः ।
पुप्फसः स्यादथ प्लीहा गुल्मोऽन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

इति भा० ॥ क्रोडा (स्त्री०न०), उर (न०), हृदयस्थानम्, वक्ष (न०), वत्स (पु०न०), भुजान्तरम्, षट् उरस "छाती" इति भा० ॥ २६६ ॥ स्तनान्तरम्, हृद् (न०), हृदयम्, त्रीणि स्तनान्तरस्य स्तनयो मध्यभागस्येत्यर्थ [असहम्, मर्मचरम्, गुणाधिष्ठानकम्, त्रसम्] ॥ स्तन, कुच, पयोधर, उरोज, चत्वारि स्तनस्य [धरण] ॥ 'चूचु' इति अव्यक्त कायति शब्दायते पीयमानम् इति—चूचुकम् (पु०न०), स्तनशब्दात् परे वृन्त–शिखा–मुखशब्दा प्रयोज्या । यथा—स्तनवृन्तम्, स्तनशिखा, स्तनमुखम्, चत्वारि स्तनाग्रस्य "स्तननी दींटडी" इति भा० ॥ २६७ ॥ तुन्दम्, तुन्दि (स्त्री०), गिरति आहारम्—गर्भ, कुक्षि (पु० स्त्री०), अपिचमति भक्षयति अन्नम्—पिचण्ड, "पिचिण्ड" जायते अस्मिन् जन्तुर्मलो वा—जठरम् (पु०न०), उदरम्, सप्त उदरस्य [मलुक, रोमल्वाधार] "पेट" इति भा० ॥ कालखण्डम्, कालखञ्जम्, कालेयम्, कालकम्, यकृत् (न०), पञ्च हृदयस्य दक्षिणपार्श्वगतमासपिण्डस्य ॥ २६८ ॥ तिलकम्, क्लोम, "क्लोमम्" द्वे उदरस्थजलाधारस्य [वाण्हम्, क्लुपुषम्] ॥ रक्तफेनज, पुप्फस, द्वे हृदयस्य वामपार्श्वस्थितमासपिण्डस्य "फेफसु" इति भा० ॥ प्लीहा प्लीहानौ (पु०), गुल्म, द्वे हृदयस्य वामपार्श्वगतमासपिण्डस्य "बरोळ" इति भा० ॥ अन्त्रम्, "आन्त्रम्" पुरीतत् (पु०न०), द्वे अन्त्रस्य "आतरडु" इति भा० ॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता नाभिः स्यात्तुन्दकूपिका ।
नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥
मध्योऽवलग्नं विलग्न मध्यमोऽथ कटः कटिः ।
श्रोणिः कलत्र कटीर काञ्चीपद ककुद्मती ॥ २७१ ॥
नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जघनमग्रतः
त्रिकं वशाधस्तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ २७२ ॥
पुतौ स्फिजौ कटिप्रोथौ वराङ्ग तु च्युतिर्बुलिः ।
भगोऽपत्यपथो योनिः स्मरान्मन्दिरकूपिके ॥ २७३ ॥
स्त्रीचिह्नमथ पुंश्चिह्न मेहन शेपशेपसी ।

रोमावली, रोमलता, द्वे रोमराजे ॥ नाभि (पु०स्त्री०), तुन्दकूपिका, द्वे नाभे [पुतारिका, सिरामूलम्] ॥ नाभे अधस्तात् मूत्रपुटम्, वसति मूत्रमस्याम्—वस्ति (पु०स्त्री), मूत्राशय, त्रीणि मूत्राशयस्य ॥ २७० ॥ मध्य, अवलग्नम्, विलग्नम्, मध्यम, (सर्वे पु० न०), चत्वारि देहमध्यस्य ॥ कट (पु०न०), कटि (स्त्री०), "कटी" श्रोणि (पु०स्त्री०), कलत्रम्, कटीरम्, काञ्चीपदम्, ककुद्मती, सप्त कट्या "केड" इति भा० ॥ २७१ ॥ निभृत तम्यते कामुकै —नितम्ब, आरोह, द्वे स्त्रीकट्या पश्चाद्भागस्य ॥ जघनम्, इत्येक स्त्रीकट्या पुरोभागस्य ॥ त्रिकम्, एक पृष्ठवशस्य अधस्तादूरुसन्धे ॥ कुकुन्दर (पु०न०), "कुकुन्दुर" एक त्रिकपार्श्वकूपकयो [कटीकूप, उच्चालिङ्ग, रतावुक] ॥ २७२ ॥ पुत (पु०न०), स्फिक्[1] (स्त्री०), कटिप्रोथ, त्रीणि कटिस्थमासपिण्डस्य "कुलो" इति भा० ॥ वराङ्गम्, च्युति (स्त्री०), बुलि (स्त्री), भग (पु०न०), अपत्यपथ, योनि (पु०स्त्री०), स्मरमन्दिरम्, स्मरकूपिका, ॥ २७३ ॥ स्त्रीचिह्नम्, नव योने ॥ पुंश्चिह्नम्, मेहति सिञ्चति रेत—मेहनम्, शेते रेत पतने—शेप

---

१ स्फिक् स्फिजौ, स्फिक् स्फिचौ ।

क्रोडोरो हृदयस्थान वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥२६६॥
स्तनान्तर हृद् हृदयं स्तनौ कुचौ पयोधरौ ।
उरोजौ च चूचुक तु स्तनाद् वृन्तशिखामुखाः ॥२६७॥
तुन्द तुन्दिर्गर्भकुक्षी पिचण्डो जठरोदरे ।
कालखण्ड कालखञ्ज कालेयं कालक यकृत् ॥ २६८ ॥
दक्षिणे तिलकं क्लोम वामे तु रक्तफेनजः ।
पुप्फस' स्यादथ प्लीहा गुल्मोऽन्त्रं तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

इति भा० ॥ क्रोडा (स्त्री०न०), उर (न०), हृदयस्थानम्, वक्ष (न०), वत्स (पु०न०), भुजान्तरम्, षट् उरस "छाती" इति भा० ॥ २६६ ॥ स्तनान्तरम्, हृद् (न०), हृदयम्, त्रीणि स्तनान्तरस्य स्तनयो मध्यभागस्येत्यर्थ [असहम्, मर्मचरम्, गुणाधिष्ठानकम्, त्रसम्] ॥ स्तन, कुच, पयोधर, उरोज, चत्वारि स्तनस्य [धरण] ॥ 'चूचु' इति अव्यक्त कायति शब्दायते पीयमानम् इति–चूचुकम् (पु०न०), स्तनशब्दात् परे वृन्त–शिखा–मुखशब्दा प्रयोज्या । यथा–स्तनवृन्तम्, स्तनशिखा, स्तनमुखम्, चत्वारि स्तनाग्रस्य "स्तननी दींटडी" इति भा० ॥ २६७ ॥ तुन्दम्, तुन्दि (स्त्री०), गिरति आहारम्–गर्भ, कुक्षि (पु० स्त्री०), अपिचमति भक्षयति अन्नम्–पिचण्ड, "पिचिण्ड" जायते अस्मिन् जन्तुर्मलो वा–जठरम् (पु०न०), उदरम्, सप्त उदरस्य [मलुक, रोमलताधार] "पेट" इति भा० ॥ कालखण्डम्, कालखञ्जम्, कालेयम्, कालकम्, यकृत् (न०), पञ्च हृदयस्य दक्षिणपार्श्वगतमांसपिण्डस्य ॥ २६८ ॥ तिलकम्, क्लोम, "क्लोमम्" द्वे उदरस्थजलाधारस्य [ताण्ड्यम्, तुपुषम्] ॥ रक्तफेनज, पुप्फस, द्वे हृदयस्य वामपार्श्वस्थितमांसपिण्डस्य "फेफसु" इति भा० ॥ प्लीहा प्लीहानौ (पु०), गुल्म, द्वे हृदयस्य वामपार्श्वगतमांसपिण्डस्य "बरोळ" इति भा० ॥ अन्त्रम्, "आन्त्रम्" पुरीतत् (पु०न०), द्वे अन्त्रस्य "आंतरडु" इति भा० ॥ २६९ ॥

प्रतिजङ्घा त्वग्रजङ्घा पिण्डिका तु पिचण्डिका ।
गुल्फस्तु चरणग्रन्थिर्घुटिको घुण्टको घुटः ॥ २७९ ॥
चरणः क्रमणः पादः पदोऽह्रिश्चलनः क्रमः ।
पादमूल गोहिर स्यात् पार्ष्णिस्तु घुटयोरधः ॥ २८० ॥
पादाग्र प्रपद क्षिप्र त्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यतः ।
कूर्च क्षिप्रस्योपर्यह्रिस्कन्धः कूर्चशिरः समे ॥ २८१ ॥
तलहृदयं तु तल मध्ये पादतलस्य तत् ।
तिलक' कालकः पिप्लुर्जड्डुलस्तिलकालकः ॥ २८२ ॥
रसासृग्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
सप्तैव दश वैकेषा रोमत्वक्स्नायुभि' सह ॥ २८३ ॥
रस आहारतेजोऽग्निसभवः षड्रसासवः ।

"जाघ" इति भा० ॥ २७८ ॥ प्रतिजङ्घा, अग्रजङ्घा, द्वे जङ्घाग्रभागस्य ॥ मासपिण्डः अस्त्यस्याम्—पिण्डिका, पिचण्डिका, द्वे जङ्घाया पश्चिमभागस्य ॥ गुल्फ , चरणग्रन्थि , घुटिक , घुण्टक , घुट , (पञ्चापि-पु० स्त्री०), पञ्च गुल्फस्य "घुटी" इति भा० ॥२७९॥ चरण (पु० न०), क्रमण , पाद , "पाद्" पद (पु० न०), "पद्" अह्रि (पु०), "अङ्घ्रि" चलन , क्रम , सप्त चरणस्य "पग" इति भा० ॥ पादमूलम् , गोहिरम् , द्वे पादमूलस्य ॥ घुटयो अध पार्ष्णि (स्त्री०), एक घुटयो अधोभागस्य "पगनी एडी" इति भा० ॥ २८० ॥ पादाग्रम् , प्रपद , द्वे पादाग्रस्य ॥ क्षिप्रम् , एकम् अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य ॥ कूर्चम् , एक क्षिप्रस्योपरितनभागस्य ॥ अह्रिस्कन्ध , कूर्चशिर , द्वे गुल्फसन्धे अधस्तनकूर्चशिरस ॥२८१॥ तलहृदयम् , तलम् , द्वे पादतलमध्यस्य ॥ तिलक , कालक , पिप्लु (पु०), जड्डुल , तिलकालक , पञ्च देहस्थतिलाकारचिह्नस्य ॥२८२॥ रस , असृक्, मासम् , मेद , अस्थि, मज्जा, शुक्रम् , इति शरीरे सप्त धातव सन्ति। केपाचिन्मतेन रोम, त्वक्, स्नायु, एभि सह दश धातव सन्ति ॥२८३॥ रस , आहारतेज ,

शिश्नं मेढ्रः कामलता लिङ्गं च द्वयमप्यदः ॥ २७४ ॥
गुह्यप्रजननोपस्था गुह्यमध्यं गुलो मणिः ।
सीवनी तदधः सूत्रं स्यादण्डं पेलमण्डकः ॥ २७५ ॥
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणोऽपानं पायुर्गुदं च्युतिः ।
अधोमर्म शकृद्द्वारं त्रिवलीकवुली अपि ॥ २७६ ॥
विटपं तु महाबीज्यमन्तरा मुष्कवङ्क्षणम् ।
ऊरुसंधिर्वङ्क्षणः स्यात्सक्थ्यूरुस्तस्य पर्व तु ॥ २७७॥
जानुर्नलकीलोऽष्ठीवान् पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिरः ।
कपोली त्वग्रिमो जङ्घा प्रसृता नलकिन्यपि ॥ २७८ ॥

(पु०), शेप (न०), "शेफ (पु०), शेफ (न०)" शिश्नम्, मेढ्र (पु०न०), कामलता, लिङ्गम्, अष्टौ पुंश्चिह्नस्य [लङ्गुलम्, शङ्कु, लाङ्गूलम्] ॥ २७४ ॥ गुह्यम्, प्रजननम्, उपस्थ (पु० न०), त्रीणि स्त्रीचिह्नपुंश्चिह्नयो ॥ गुल, मणि (पु०स्त्री०), द्वे गुह्यमध्यस्य ॥ सीवनी, एकं गुह्यस्याधस्तात्सूत्रस्य ॥ अण्डम् (पु० न०), "आण्ड" पेलति ऊर्ध्वं गच्छति मीला—पेलम्, "पेलक" अण्डक ॥ २७५ ॥ मुष्णाति रेत —मुष्क (पु०न०), अण्डकोश, वृषण (पु०न०), षट् वृषणस्य ॥ अपानम्, पिबति जलादि-पायु (पु०), गूयते अनेन—गुदम् (पु०न०), च्युति (स्त्री०), अधोमर्म, शकृद्द्वारम्, त्रिवलीकम्, वुलि (स्त्री०), अष्टौ गुदस्य ॥ २७६ ॥ मुष्कवङ्क्षणम् अन्तरा मुष्कस्य वङ्क्षणस्य च मध्यम् विटपम्, महाबीज्यम्, द्वे अण्डमूलस्य ॥ वङ्क्षण, एकम् ऊरुसन्धे ॥ सक्थि, ऊरु (पु०स्त्री०), द्वे सक्थ्न "सायळ" इतिभा० ॥ तस्य सक्थ्न पर्व ग्रन्थि ॥ २७७ ॥ जानु (पु० न०), नलकील, अतिशयितमस्थि अस्मिन् अष्ठीवान् (पु० न०), त्रीणि जानुन "ढींचण" इति भा० ॥ मन्दिर, एकं जानो पश्चाद्भागस्य ॥ कपोली, एकं जानो पूर्वभागस्य ॥ जङ्घा, प्रसृता, नलकिनी, त्रीणि जङ्घाया

गोदं तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ।
अस्थि कुल्यं भारद्वाजं मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ २८९ ॥
मासपित्तं श्वदयितं कर्करो देहधारकम् ।
मेदोज कीकस सार' करोटिः शिरसोऽस्थनि ॥२९०॥
कपालकर्परौ तुल्यौ पृष्ठस्यास्थि कशेरुका ।
शाखाऽस्थनि स्यान्नलकं पार्श्वास्थि वङ्क्रिपर्शुके ॥२९१
शरीरास्थि करङ्कः स्यात् कङ्कालमस्थिपञ्जर ।
मज्जा तु कौशिकः शुक्रकरोऽस्थः स्नेहसम्भवौ ॥२९२
शुक्रं रेतो बलं बीजं वीर्यं मज्जसमुद्भवम् ।

मासतेज (न ०), मासजम्, गौतमम्, वसा, सप्त मेदस "चरबी" इति भा० ॥ २८८ ॥ गोदम् (पु० न०), मस्तकस्नेह, मस्तिष्क (पु० न०), मस्तुलुङ्गक, चत्वारि मस्तकस्नेहस्य "मगज" इति भा० ॥ अस्थि, कुल्यम् (पु० न०), भारद्वाजम्, मेदस्तेज, मज्जकृत्, ॥२८९॥ मासपित्तम्, श्वदयितम्, कर्कर, देहधारकम्, मेदोजम्, कीकसम्, सार, द्वादश अस्थ [हड्डम्] "हाडकु" इति भा० ॥ करोटि (स्त्री०), "करोटी" एक शिरोस्थ ॥२९०॥ कपालम् (पु० न०), कर्पर, द्वे शिरोस्थिखण्डस्य "माथानी खोपरी" इति भा० ॥ पृष्ठस्य पृष्ठमध्यस्य अस्थि अस्थिदण्डे कशेरुका (स्त्री० न०), एक पृष्ठमध्यस्य अस्थिदण्डस्य "पीठनु दण्डजेवु हाडकु" इति भा० ॥ नलकम्, एक शाखास्थ बाहस्थ इत्यर्थ ॥ वङ्क्रि (स्त्री०), पर्शुका, द्वे पार्श्वास्थ्न "वरडानु हाडकु" इति भा० ॥२९१॥ करङ्क (पु० न०), कङ्कालम्, अस्थिपञ्जर, त्रीणि अस्थिपञ्जरस्य "हाडपिंजर" इति भा० ॥ मज्जा (पु० स्त्री०), कौशिक, शुक्रकर, अस्थिशब्दात् परौ स्नेह–सभवशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा–अस्थिस्नेह, अस्थिसभव, पञ्च मज्जाया "हाडकानी चरबी" इति भा० ॥२९२॥ शोचयति जनान्—शुक्रम्, रेत (न०), बलम्, बीजम्, वीर्यम्, मज्ज-

१ पुंसि नकारान्त —मज्जा मज्जानौ मज्जान । स्त्रियां आवन्त —मज्जे मज्जा ।

आत्रेयोऽसृक्करो धातुर्घनमूलमहापरः ॥ २८४ ॥
रक्त रुधिरमाग्नेय विस्रं तेजोभवे रसात् ।
शोणितं लोहितमसृग् वाशिष्ठ प्राणदासुरे ॥ २८५ ॥
क्षतज मांसकार्यस्त्र मास पललजङ्गले ।
रक्तात्तेजोभवे क्रव्यं काश्यप तरसामिषे ॥ २८६ ॥
मेदस्कृत् पिशित कीन पल पेश्यस्तु तल्लताः ।
बुक्का हृद् हृदय बृक्का सुरस च तदग्रिमम् ॥ २८७ ॥
शुष्क वल्लूरमुत्तप्त पूयदूष्ये पुनः समे ।
मेदोऽस्थिकृत् वपा मासात् तेजोजे गौतम वसा ॥२८८

अग्निसभव , पड्सासव ,आत्रेय , असृक्कर , घनधातु , मूलधातु , महाधातु , नव रसस्य ॥ २८४ ॥ रक्तम्, रुधिरम्, आग्नेयम्, विस्रम्, रसशब्दात् तेजस्–भवशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा–रसतेज , रसभवम्, शोणितम्, लोहितम्, असृक् (न०), वाशिष्ठम्, प्राणदम्, असुराणा प्रियम्–आसुरम् ॥ २८५ ॥ क्षतजम्, मास कारि, अस्रम्, पचदश रक्तस्य [शोण्यम्, कीलालम्] ॥ मासम् (पु० न०), पललम्, जङ्गलम् (पु० न०), रक्तशब्दात् परौ तेजस्–भवशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा–रक्ततेज , रक्तभवम्, क्रव्यम्, काश्यपम्, तरसम्, आमिषम् (पु० न०), ॥ २८६ ॥ मेदस्कृत्, पिशितम्, कीनम्, पलम् (पु० न०), त्रयोदश मासस्य [उद्‌घ , समारटम्, लेपनम्] ॥ पेशी, "पेशि" एक मासल साया ॥ बुक्का[1] (त्रि०), "बूक्का" हृद् (न०), हृदयम्, बृक्का[2] (स्त्री०), सुरसम्, पञ्च हृदयस्थमुख्यमासस्य ॥२८७॥ वल्लूरम् (त्रि०), उत्तप्तम, द्वे शुष्कमासस्य ॥ पूयम् (पु०न०), दूष्यम्, द्वे पूयस "पक्व" इति भा० ॥ मेद (न०), अस्थिकृत् (त्रि०), वपा (स्त्री०), मासशब्दात् परौ तेजस्–ज–शब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—

१ पुंसि बुक्का बुक्कानौ बुक्कान । स्त्रियाम् बुक्का बुक्के बुक्का । नपुंसके बुक्कम् बुक्के बुक्कानि । २ बृक्का बृक्के बृक्का ।

गोदं तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ।
अस्थि कुल्यं भारद्वाज मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ २८९ ॥
मासपित्त श्वदयितं कर्करो देहधारकम् ।
मेदोज कीकस मारः करोटिः शिरसोऽस्थनि ॥२९०॥
कपालकर्परौ तुल्यौ पृष्टस्यास्थि कशेरुका ।
शाखाऽस्थनि स्यान्नलकं पार्श्वास्थि वङ्क्रिपर्शुके ॥२९१
शरीरास्थि करङ्कः स्यात् कंकालमस्थिपञ्जर ।
मज्जा तु कौशिकः शुक्रकरोऽस्थः स्नेहसम्भवौ ॥२९२
शुक्र रेतो बल बीज वीर्य मज्जसमुद्भवम् ।

मासतेज (न ०), मासजम्, गोतमम्, वसा, सप्त मेदस "चरबी" इति भा० ॥ २८८ ॥ गोदम् (पु० न०), मस्तकस्नेह, मस्तिष्क (पु० न०), मस्तुलुङ्गक, चत्वारि मस्तकस्नेहस्य "मगज" इति भा० ॥ अस्थि, कुल्यम् (पु० न०), भारद्वाजम्, मेदस्तेज, मज्जकृत्, ॥२८९॥ मासपित्तम्, श्वदयितम्, कर्कर, देहधारकम्, मेदोजम्, कीकसम्, सार, द्वादश अस्थ [हड्डम्] "हाडकु" इति भा० ॥ करोटि (स्त्री०), "करोटी" एक शिरोस्थ्न ॥२९०॥ कपालम् (पु० न०), कर्पर, द्वे शिरोस्थिखण्डस्य "माथानी खोपरी" इति भा० ॥ पृष्ठस्य पृष्ठमध्यस्य अस्थि अस्थिदण्डे कशेरुका (स्त्री० न०), एक पृष्ठमध्यस्य अस्थिदण्टस्य "पीठनु दण्डजेवु हाडकु" इति भा० ॥ नलकम्, एक शाखास्थ्न बाह्वस्थ्न इत्यर्थ ॥ वङ्क्रि (स्त्री०), पर्शुका, द्वे पार्श्वास्थ्न "घरडानु हाडकु" इति भा० ॥२९१॥ करङ्क (पु० न०), कंकालम्, अस्थिपञ्जर, त्रीणि अस्थिपञ्जरस्य "हाडपिंजर" इति भा० ॥ मज्जा (पु० स्त्री०), कौशिक, शुक्रकर, अस्थिशब्दात् परौ स्नेह-सम्भवशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—अस्थिस्नेह, अस्थिसंभव, पञ्च मज्जाया "हाडकानी चरबी" इति भा० ॥२९२॥ शोचयति जनान्—शुक्रम्, रेत (न०), बलम्, बीजम्, वीर्यम्, मज्ज-

१ पक्षे नकारान्त —मज्जा मज्जानौ मज्जान । स्त्रिया आबन्त —मज्जे मज्जा ।

आनन्दप्रभव पुंस्त्वमिन्द्रिय किट्टवर्जितम् ॥ २९३ ॥
पौरुष प्रधानधातुर्लोम रोम तनूरुहम् ।
त्वक् छविश्छादनी कृत्तिश्चर्माजिनमसृग्धरा ॥ २९४॥
वल्लसा तु स्नसा स्नायुर्नाड्यो धमनयः सिराः ।
कण्डरा तु महास्नायुर्मल किट्ट तदक्षिजम् ॥ २९५॥
दूषीका दूषिका जैह्व कुलुकं पिप्पिका पुनः ।
दन्त्य कार्णं तु पिञ्जूषः शिङ्घाणो घ्राणसम्भवम् ॥२९६॥
सृणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासवः कफकूचिका ।
मूत्र वस्तिमल मेहः प्रस्रावो नृजल स्रवः ॥ २९७ ॥

समुद्भवम्, आनन्दप्रभवम्, पुस्त्वम्, इन्द्रियम्, किट्टेन मलेन वर्जितम्—किट्टवर्जितम्, ॥२९३॥ पौरुषम्, प्रधानधातु, द्वादश रेतस ॥ लोम, रोम, तनूरहम् (पु० न०), त्रीणि लोम्न [त्वग्मलम्, वालपुत्क, कूपज, मासनिर्यास, परित्राणम्] ॥ त्वक् (स्त्री०), छवि (स्त्री०), छादनी, कृत्ति (स्त्री०), चर्म, अजिनम्, असृग्धरा, सप्त चर्मण । तत्र अजिनम्, चर्म, कृत्ति, त्रीणि मृगचर्मण इत्यन्ये ॥२९४॥ वल्लसा, स्नसा, स्नायु (स्त्री० न०), त्रीणि स्नायो [तन्त्री, नसारु, स्नावा, सधिबन्धनम्] "नस" इति भा० ॥ नाडी, "नडि" धमनी "धमनि" सिरा, "शिरा" त्रीणि नाड्या ॥ कण्डरा, महास्नायु, द्वे महास्नायो ॥ मलम् (पु० न०), किट्टम् (पु० न०), द्वे मलमात्रस्य ॥२९५॥ दूषीका, दूषिका, "दूषि, दूषी" द्वे नेत्रमलस्य ॥ कुलुकम्, एक जिह्वामलस्य ॥ पिप्पिका, एक दन्तमलस्य ॥ पिञ्जूष, एक कर्णमलस्य ॥ शिङ्घाण, "सिङ्घाण, सिंहाण, सिंहानम्" एक नासिकामलस्य ॥ २९६ ॥ सृणीका "सृणिका" स्यन्दिनी, लाला, आस्यासव, कफकूचिका, पञ्च लालाया "लाळ" इति भा० ॥ मूत्रम्, वस्तिमलम्, मेह,

पुष्पिका तु लिङ्गमलं विड् विष्ठावस्करः शकृत् ।
गूथं पुरीषं शमलोच्चारौ वर्चस्कवर्चसी ॥ २९८ ॥
वेषो नेपथ्यमाकल्पः परिकर्माङ्गसंस्क्रिया ।
उद्वर्तनमुत्सादनमङ्गरागो विलेपनम् ॥ २९९ ॥
चर्चिक्यं समालभनं चर्चा स्यान्मण्डनं पुनः ।
प्रसाधनं प्रतिकर्म मार्ष्टिः स्यान्मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥
वासयोगस्तु चूर्णं स्यात्पिष्टातः पटवासकः ।
गन्धमाल्यादिना यस्तु संस्कारः सोऽधिवासनम् ॥ ३०१ ॥
निर्वेश उपभोगोऽथ स्नानं सवनमाप्लवः ।

प्रस्राव , मूत्रलम् , स्रव , पद मूत्रस्य ॥२९७॥ पुष्पिका, एक लिङ्ग-मलस्य ॥ विट् (स्त्री० न०), विष्ठा, अवस्कर , शकृत् (न०), गूथम् (पु० न०), पुरीषम् , शमलम् , उच्चार्यते त्यज्यते—उच्चार , वर्चस्कम् (पु० न०), वर्च , दश विष्ठाया ॥२९८॥ वेष (पु० न०), "वेश" नेपथ्यम्, आकल्प , त्रीणि वेषस्य वस्त्रालंकारादिना कृतशोभाया इत्यर्थ ॥ अङ्गस्य संस्क्रिया परिकर्म, एक स्नानोद्वर्तनादिदेहसंस्कारस्य ॥ उद्वर्तनम्,उत्सादनम् , "उच्छादनम्" द्वे उद्वर्तनादिद्रव्येण देह निर्मलीकरणस्य ॥ अङ्गराग , विलेपनम्, द्वे अङ्गरागस्य ॥२९९॥ चर्चिक्यम्, समालभनम्, चर्चा, त्रीणि चन्दनादिना पुण्ड्रादिक्षेपणस्य देहविलेपनस्य वा ॥ मण्डनम्, प्रसाधनम्, प्रतिकर्म, त्रीणि तिलकपत्रभङ्गादिमण्डनस्य ॥ मार्ष्टि , मार्जना, मृजा, प्रोञ्छनादिनाऽङ्गनिर्मलीकरणस्य ॥३००॥ वासयोग , चूर्णम् (पु०न०), द्वे पटवासादिचूर्णस्य ॥ पिष्टात , पटवासक , द्वे पिष्टातस्य "अबील" इति भा० ॥ य गन्धमाल्यादिना संस्कार स अधिवासनम्, एकम् अधिवासनस्य ॥३०१॥ निर्वेश , उपभोग , द्वे उपभोगस्य ॥ स्नानम्, सवनम्, आप्लव , "आप्लाव" त्रीणि स्नानस्य [अभि-

---

१ शकारान्तोऽयम् विट् विशौ विश ,इत्याचार्यहेमचन्द्रमतम्, अन्येषां मतेन षकारान्तोऽयम् विट् विषौ विष ।

आनन्दप्रभव पुंस्त्वमिन्द्रियं किट्टवर्जितम् ॥ २९३ ॥
पौरुषं प्रधानधातुर्लोम रोम तनूरुहम् ।
त्वक् छविश्छादनी कृत्तिश्चर्माजिनमसृग्धरा ॥ २९४ ॥
वस्नसा तु स्नसा स्नायुर्नाड्यो धमनयः सिराः ।
कण्डरा तु महास्नायुर्मलं किट्टं तदक्षिजम् ॥ २९५ ॥
दूषीका दूषिका जैह्वं कुलुकं पिप्पिका पुनः ।
दन्त्यं कार्णं तु पिञ्जूषः शिङ्घाणो घ्राणसंभवम् ॥२९६॥
सृणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासवः कफकूर्चिका ।
मूत्रं वस्तिमलं मेहः प्रस्रावो नृजलं स्रवः ॥ २९७ ॥

समुद्भवम्, आनन्दप्रभवम्, पुंस्त्वम्, इन्द्रियम्, किट्टेन मलेन वर्जितम्—किट्टवर्जितम्, ॥२९३॥ पौरुषम्, प्रधानधातु, द्वादश रेतस ॥ लोम, रोम, तनूरुहम् (पु० न०), त्रीणि लोम्न [त्वग्मलम्, वालपुत्रक, कूपज, मांसनिर्यास, परित्राणम्] ॥ त्वक् (स्त्री०), छवि (स्त्री०), छादनी, कृत्ति (स्त्री०), चर्म, अजिनम्, असृग्धरा, सप्त चर्मण । वत्र अजिनम्, चर्म, कृत्ति, त्रीणि मृगचर्मण इत्यन्ये ॥२९४॥ वस्नसा, स्नसा, स्नायु (स्त्री० न०), त्रीणि स्नायो [तन्त्री, नहारु, स्नावा, सधिबन्धनम्] "नस" इति भा० ॥ नाडी, "नडि" धमनी "धमनि" सिरा, "शिरा" त्रीणि नाड्या ॥ कण्डरा, महास्नायु, द्वे महास्नायो ॥ मलम् (पु० न०), किट्टम् (पु० न०), द्वे मलमात्रस्य ॥२९५॥ दूषीका, दूषिका, "दूषि, दूषी" द्वे नेत्रमलस्य ॥ कुलुकम्, एक जिह्वामलस्य ॥ पिप्पिका, एक दन्तमलस्य ॥ पिञ्जूष, एक कर्णमलस्य ॥ शिङ्घाण, "सिङ्घाण, सिंहाण, सिंहानम्" एक नासिकामलस्य ॥ २९६ ॥ सृणीका "सृणिका" स्यन्दिनी, लाला, आस्यासव, कफकूर्चिका, पञ्च लालाया "लाळ" इति भा० ॥ मूत्रम्, वस्तिमलम्, मेह,

पुष्पिका तु लिङ्गमलं विड् विष्ठावस्करः शकृत् ।
गूथं पुरीषं शमलोच्चारौ वर्चस्कवर्चसी ॥ २९८ ॥
वेषो नेपथ्यमाकल्पः परिकर्माङ्गसंस्क्रिया ।
उद्वर्तनमुत्सादनमङ्गरागो विलेपनम् ॥ २९९ ॥
चर्चिक्य समालभनं चर्चा स्यान्मण्डनं पुनः ।
प्रसाधनं प्रतिकर्म मार्ष्टिः स्यान्मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥
वासयोगस्तु चूर्णं स्यात्पिष्टातः पटवासकः ।
गन्धमाल्यादिना यस्तु संस्कारः सोऽधिवासनम् ॥ ३०१ ॥
निर्वेश उपभोगोऽथ स्नानं सवनमाप्लवः ।

प्रस्राव, मूत्रलम्, स्रव, पञ्च मूत्रस्य ॥२९७॥ पुष्पिका, एकं लिङ्गमलस्य ॥ विट्[1] (स्त्री० न०), विष्ठा, अवस्कर, शकृत् (न०), गूथम् (पु० न०), पुरीषम्, शमलम्, उच्चार्यते त्यज्यते—उच्चार, वर्चस्कम् (पु० न०), वर्च, दश विष्ठायाः ॥२९८॥ वेष (पु० न०), "वेश" नेपथ्यम्, आकल्प, त्रीणि वेषस्य वस्त्रालंकारादिना कृतशोभायाः इत्यर्थः ॥ अङ्गस्य संस्क्रिया परिकर्म, एकं स्नानोद्वर्तनादिदेहसंस्कारस्य ॥ उद्वर्तनम्, उत्सादनम्, "उच्छादनम्" द्वे उद्वर्तनादिद्रव्येण देहनिर्मलीकरणस्य ॥ अङ्गराग, विलेपनम्, द्वे अङ्गरागस्य ॥२९९॥ चार्चिक्यम्, समालभनम्, चर्चा, त्रीणि चन्दनादिना पुण्ड्रादिक्षेपणस्य देहविलेपनस्य वा ॥ मण्डनम्, प्रसाधनम्, प्रतिकर्म, त्रीणि तिलकपत्रभङ्गादिमण्डनस्य ॥ मार्ष्टि, मार्जना, मृजा, प्रोञ्छनादिनाऽङ्गनिर्मलीकरणस्य ॥३००॥ वासयोग, चूर्णम् (पु०न०), द्वे पटवासादिचूर्णस्य ॥ पिष्टात, पटवासक, द्वे पिष्टातस्य "अबील" इति भा० ॥ य गन्धमाल्यादिना संस्कार स अधिवासनम्, एकम् अधिवासनस्य ॥३०१॥ निर्वेश, उपभोग, द्वे उपभोगस्य ॥ स्नानम्, सवनम्, आप्लव, "आप्लाव" त्रीणि स्नानस्य [अभि-

---

१ डकारान्तोऽयम् विड् विशौ विशः, इत्याचार्यहेमचन्द्रमतम्, अन्येषां मतेन षकारान्तोऽयम् विड् विषौ विषः ।

आनन्दप्रभव पुंस्त्वमिन्द्रिय किट्टवर्जितम् ॥ २९३ ॥
पौरुषं प्रधानधातुर्लोम रोम तनूरुहम् ।
त्वक् छविश्छादनी कृत्तिश्चर्माजिनमसृग्धरा ॥ २९४ ॥
वस्नसा तु स्नसा स्नायुर्नाड्यो धमनयः सिराः ।
कण्डरा तु महास्नायुर्मल किट्ट तदक्षिजम् ॥ २९५ ॥
दूषीका दूषिका जैह्व कुलुकं पिप्पिका पुनः ।
दन्त्यं कार्णं तु पिञ्जूषः शिङ्घाणो घ्राणसंभवम् ॥२९६॥
सृणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासवः कफकूचिका ।
मूत्र वस्तिमल मेहः प्रस्रावो नृजल स्रव. ॥ २९७ ॥

समुद्भवम्, आनन्दप्रभवम्, पुंस्त्वम्, इन्द्रियम्, किट्टेन मलेन वर्जितम्—किट्टवर्जितम्, ॥२९३॥ पौरुषम्, प्रधानधातु, द्वादश रेतस ॥ लोम, रोम, तनूरुहम् (पु० न०), त्रीणि लोम्न [त्वग्मलम्, वालपुत्रक, कूपज, मासनिर्यास, परित्राणम्] ॥ त्वक् (स्त्री०), छवि (स्त्री०), छादनी, कृत्ति (स्त्री०), चर्म, अजिनम्, असृग्धरा, सप्त चर्मण । तत्र अजिनम्, चर्म, कृत्ति, त्रीणि मृगचर्मण इत्यन्ये ॥२९४॥ वस्नसा, स्नसा, स्नायु (स्त्री० न०), त्रीणि स्नायो [तन्त्री, नसारु, स्नावा, सधिबन्धनम्] "नस" इति भा० ॥ नाडी, "नडि" धमनी "धमनि" सिरा, "शिरा" त्रीणि नाड्या ॥ कण्डरा, महास्नायु, द्वे महास्नायो ॥ मलम् (पु० न०), किट्टम् (पु० न०), द्वे मलमात्रस्य ॥२९५॥ दूषीका, दूषिका, "दूषि, दूषी" द्वे नेत्रमलस्य ॥ कुलुकम्, एक जिह्वामलस्य ॥ पिप्पिका, एक दन्तमलस्य ॥ पिञ्जूष, एक कर्णमलस्य ॥ शिङ्घाण, "सिङ्घाण, सिंहाण, सिंहानम्" एक नासिकामलस्य ॥ २९६ ॥ सृणीका "सृणिका" स्यन्दिनी, लाला, आस्यासव, कफकूचिका, पञ्च लालाया "लाळ" इति भा० ॥ मूत्रम्, वस्तिमलम्, मेह,

घनसारः सिताभ्रश्च चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ॥ ३०७॥[1]
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ।
कश्मीरजन्म घुसृण वर्णं लोहितचन्दनम् ॥ ३०८॥
वाह्लीक कुङ्कुम वह्निशिख कालेयजागुडे ।
सङ्कोचपिशुन रक्त धीरं पीतनदीपने ॥ ३०९॥
लवङ्ग देवकुसुम श्रीसञ्ज्ञमथ कोलकम् ।
कक्कोलक कोशफल कालीयकं तु जापकम् ॥ ३१० ॥
यक्षधूपो बहुरूपः सालवेष्टोऽग्निवल्लभः ।
सर्जमणि. सर्जरसो रालः सर्वरसोऽपि च ॥ ३११ ॥

"जातीफलम्" द्वे जातिफलस्य [सौमनसम्, पुटकम्, मदशौण्डकम्, कोशफलम्] "जायफळ" इति भा० ॥ कर्पूर (पु० न०,) हिमवालुका, घनसार, सिताभ्र, चन्द्र (पु० न०), "चन्द्रसञ्ज्ञ" पञ्च कर्पूरस्य "कपूर" इति भा० ॥ मृगनाभिजा, ॥३०७॥ मृगनाभि (स्त्री०), मृगमद, कस्तूरी, गन्धप्रधाना धूलि –गन्धधूली, "गन्धधूलि" पञ्च कस्तूर्या ॥ कश्मीरजन्म, "काश्मीरजन्म" घुसृणम्, वर्णम्, "वर्ण्यम्" लोहितचन्दनम्, ॥ ३०८ ॥ वाह्लीकम्, "वाह्लिकम्" कुङ्कुमम् (पु० न०), वह्निशिखम्, कालेयम्, जागुडम्, सङ्कोचपिशुनम्, "सङ्कोचम्, पिशुनम्' रक्तम्, धीरम्, पीतनम्, दीपनम्, चतुर्दश घुसृणस्य [करटम्, वासनीयकम्, प्रियङ्गुपीतम्, कावेरम्, घोरम्, पुष्परजोवरम्, कुसुम्भम्, जवापुष्पम्, कुसुमान्तम्, गौरवम्] "केसर" इति भा० ॥३०९॥ लवङ्गम, देवकुसुमम्, श्रीसञ्ज्ञम्, त्रीणि लवङ्गस्य ॥ कोलकम्, "कोरकम्" कक्कोलकम्, कोशफलम्, त्रीणि कोलकस्य "कंकोळ" इति भा० ॥ कालीयकम्, जापकम्, द्वे पीतचन्दनस्य ॥ ३१० ॥ यक्षधूप, बहुरूप, सालवेष्ट, अग्निवल्लभ, सर्जमणि, सर्जरस, राल (पु० न०), सर्वरस, अष्टौ यक्षधूपस्य "राळ" इति भा०

१ श्रीपर्यायम् इत्यथ ।

कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचन्दनद्रवैः ॥ ३०२ ॥
स्याद् यक्षकर्दमो मिश्रैर्वर्तिर्गात्रानुलेपनी ।
चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतुःसमम् ॥ ३०३ ॥
अगुर्वगुरुराजार्हं लोहं कृमिजवंशिके ।
अनार्यजं जोङ्गकं च मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥ ३०४ ॥
कालागरुः काकतुण्डः श्रीखण्ड रोहणद्रुमः ।
गन्धसारो मलयजश्चन्दने हरिचन्दने ॥ ३०५ ॥
तैलपर्णिकगोशीर्षौ पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् ।
कुचन्दनं ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ३०६ ॥
जातिकोश जातिफल कर्पूरो हिमवालुका ।

पेक, अभिपव] ॥ मिश्रै एकत्रकृतै कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ३०२ ॥ यक्षकर्दम, एक समभागकर्पूरादिपिण्डीकृत लेपविशेषस्य ॥ वर्ति (स्त्री०), गात्रानुलेपनी, द्वे गात्रानुलेपन योग्यस्य ॥ समभागै चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमै कृतम् चतु समम्, इति एकम् ॥ ३०३ ॥ अगुरु, अगरु (द्वे पु० न०), राजार्हम्, लोहम् (पु० न०), कृमिजम्, "कृमिजग्धम्" वंशिका (स्त्री०न०), "वशाभम्, वशकम्" अनार्यजम्, जोङ्गकम्, अष्टौ अगुरुण ॥ [प्रवरम्, शृङ्गम्, शीर्षकम्, मृदुलम्, लघु, वरद्रुम, परमद, प्रकरम्, गन्धदारु] ॥ यत् अगुरु मल्लिगन्धि मल्लिकाकुसुमगन्धि सा मङ्गल्या, एक मल्लिकाकुसुमगन्धिन अगुरुण ॥३०४॥ कालागरु, काकतुण्ड, द्वे कृष्णगुरुण ॥ श्रीखण्डम्, रोहणद्रुम, गन्धसार, मलयज (पु० न०), चन्दनम् (पु० न०), पञ्च चन्दनस्य [एकाङ्गम्, भद्रश्रीफलकी] "सुखड" इति भा० ॥ हरिचन्दन (पु० न०), ॥ ३०५ ॥ तैलपर्णिक (पु० न०), गोशीर्ष (पु० न०), त्रीणि हरिचन्दनस्य ॥ पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम्, कुचन्दनम्, ताम्रसारम्, रञ्जनम्, तिलपर्णिका, "तिलपर्णी" षड् रक्तचन्दनस्य ॥ ३०६ ॥ जातिकोशम्, "जातीकोशम्" जातिफलम्,

तिर्यग्वक्षसि वैकक्ष प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥ ३१६ ॥
सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थन ग्रन्थनं समा ।
तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषकाः ॥ ३१७ ॥
आपीडशेखरोत्तंसावतंसाः शिरसः स्रजि ।
उत्तरौ कर्णपूरेऽपि पत्रलेखा तु पत्रतः ॥ ३१८ ॥
भङ्गिवल्लिलताऽङ्गुल्यः पत्रपाश्या ललाटिका ।
वालपाश्या पारितथ्या कर्णिका कर्णभूषणम् ॥ ३१९ ॥
ताडङ्कस्तु ताडपत्र कुण्डलं कर्णवेष्टकः ।

न्यस्त क्षिप्त ललामकम्, एक ललाटे धृतमालाया ॥ वैकक्षम्, "वैकक्षकम्" एक यज्ञसूत्रवत्तिर्यक् वक्षसि धृतमालाया ॥ प्रालम्बम्, एक कण्ठमभितो वक्षसि ऋजुलम्बमानमालाया ॥३१६॥ सन्दर्भ, रचना, गुम्फ, श्रन्थनम्, ग्रन्थनम्, पञ्च ग्रन्थनस्य [परिस्पन्द, प्रतियत्न] "गुथवु" इति भा० ॥ तिलकम् (पु०न०), तमालपत्रम्, चित्रकम्, "चित्रम्" पुण्ड्र, विशेषक (पु० न०), पञ्चाना तिलकभेदानामेकैकम् । पर्याया अपि विशेषानाश्रयणात् ॥ "टीलु" इति भा० ॥ ३१७ ॥ आपीड, शेखर (पु० न०), उत्तस (पु० न०), अवतस (पु० न०), "वतस" चत्वारि शिर स्थितमालाया ॥ उत्तस, अवतस, कर्णपूर (पु० न०), त्रीणि कर्णाभरणमालाया ॥ पत्रलेखा, ॥ ३१८ ॥ पत्रत पत्रशब्दात् परे भङ्गि-वल्लि-लता-अङ्गुलीशब्दा प्रयोज्या । यथा— पत्रभङ्गि, पत्रवल्लि, पत्रलता, पत्राङ्गुली, पञ्च स्तनकपोलादिपु कस्तूर्यादिकृतपत्राकाररचनाया [पत्रवल्लरी, पत्रमञ्जरी] ॥ पाशसमूह पाश्या पत्रमिव पाश्या—पत्रपाश्या, ललाटस्य अलकार — ललाटिका, द्वे ललाटाभरणस्य ॥ वालपाश्या, पारितथ्या, द्वे वालबन्धनाथमुक्तावले । सीमन्तस्थितस्वर्णादिपट्टिकाया इत्यन्ये ॥ कर्णिका, कर्णभूषणम्, द्वे कर्णभूषणस्य ॥३१९॥ ताडङ्क, "ताटङ्क" ताडपत्रम्, "तालपत्रम्" कुण्डलम् (पु० न०), कर्णवेष्टक, "कर्ण-

धूपो वृकात् कृत्रिमाच तुरुष्कः सिह्लपिण्डकौ ।
पायसस्तु वृक्षधूपः श्रीवासः सरलद्रवः ॥३१२॥
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन् धूपो गन्धपिशाचिका।
स्थासकस्तु हस्तबिम्बमलङ्कारस्तु भूषणम् ॥ ३१३॥
परिष्काराभरणे च चूडामणिः शिरोमणिः ।
नायकस्तरलो हारान्तर्मणिर्मुकुटं पुनः ॥ ३१४ ॥
मौलिः किरीटं कोटीरमुष्णीषं पुष्पदाम तु ।
मूर्ध्नि माल्यं माला स्रक् च गर्भकः केशमध्यगम् ॥३१५
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरो न्यस्तं ललामकम् ।

॥३११॥ वृक–कृत्रिमशब्दाभ्यां परो धूपशब्दः । यथा–वृकधूपः, कृत्रिमधूपः, तुरुष्कः (पु० न०), सिल्हः, पिण्डकः, पञ्च वृकधूपस्य [यावनः] "लोबान" इति भा० ॥ पायसः, वृक्षधूपः, श्रीवासः, सरलद्रवः, चत्वारि सरलद्रवस्य [श्रीवेष्टः, दधिक्षीरघृताह्वयः] "गुगल" इति भा० ॥ ३१२॥ यः धूपः स्थानात् अन्यत् स्थानं गच्छति सः गन्धपिशाचिका, एकं आसमन्ताद्वासिनो धूपस्य "धुमाटाथी सुगन्ध फेलावनार" इति भा० ॥ स्थासकः, हस्तबिम्बम्, द्वे कुङ्कुमादिरचितहस्तबिम्बस्य "थापा" इ० भा० ॥ अलङ्कारः, भूषणम् (पु० न०), ॥ ३१३ ॥ परिष्कारः, आभरणम्, चत्वारि भूषणस्य ॥ चूडामणिः, "चूडारत्नम्" शिरोमणिः, "शिरोरत्नम्" द्वे शिरोरत्नस्य ॥ नायकः, तरलः, द्वे हारमध्यमणेः ॥ मुकुटम् (पु० न०), "मकुटम्" ॥३१४॥ मौलिः (पु० स्त्री०), किरीटम् (पु० न०), कोटीरम् (पु० न०), उष्णीषम् (पु० न०), पञ्च-मुकुटस्य ॥ माल्यम्, माला, स्रक् (स्त्री०), त्रीणि मूर्ध्नि धृतपुष्पमालायाः ॥ गर्भकः, एकं केशमध्यगपुष्पमालायाः ॥ ३१५ ॥ प्रभ्रष्टकम्, एकं शिखायां लम्बमानमालायाः ॥ पुरः ललाटपर्यन्तं

तिर्यग्वक्षसि वैकक्षं प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥ ३१६ ॥
सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थनं ग्रन्थनं समा ।
तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषकाः ॥ ३१७ ॥
आपीडशेखरोत्तंसावतंसाः शिरसः स्रजि ।
उत्तरौ कर्णपूरेऽपि पत्रलेखा तु पत्त्रतः ॥ ३१८ ॥
भङ्गिवल्लिलताऽङ्गुल्यः पत्रपाश्या ललाटिका ।
वालपाश्या पारितथ्या कर्णिका कर्णभूषणम् ॥ ३१९ ॥
ताडङ्कस्तु ताडपत्रं कुण्डलं कर्णवेष्टकः ।

न्यस्तं क्षिप्तं ललामकम्, एकं ललाटे धृतमालाया ॥ वैकक्षम्, "वैकक्षकम्" एकं यज्ञसूत्रवत्तिर्यक् वक्षसि धृतमालाया ॥ प्रालम्बम्, एकं कण्ठमभितो वक्षसि ऋजुलम्बमानमालाया ॥३१६॥ सन्दर्भः, रचना, गुम्फः, श्रन्थनम्, ग्रन्थनम्, पञ्च ग्रन्थनस्य [परिस्पन्दः, प्रतियत्नः] "गुथवु" इति भा० ॥ तिलकम् (पु०न०), तमालपत्रम्, चित्रकम्, "चित्रम्" पुण्ड्रः, विशेषकः (पु० न०), पञ्चानां तिलकभेदानामेकैकम् । पर्याया अपि विशेषानाश्रयणात् ॥ "टीलुं" इति भा० ॥ ३१७ ॥ आपीडः, शेखरः (पु० न०), उत्तंसः (पु० न०), अवतंसः (पु० न०), "वतंसः" चत्वारि शिरःस्थितमालाया ॥ उत्तंसः, अवतंसः, कर्णपूरः (पु० न०), त्रीणि कर्णाभरणमालाया ॥ पत्रलेखा, ॥ ३१८ ॥ पत्रतः पत्रशब्दात् परे भङ्गि–वल्लि–लता–अङ्गुलीशब्दा प्रयोज्याः । यथा— पत्रभङ्गिः, पत्रवल्लिः, पत्रलता, पत्राङ्गुली, पञ्च स्तनकपोलादिषु कस्तूर्यादिकृतपत्राकाररचनायाः [पत्रवल्लरी, पत्रमञ्जरी] ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या—पत्रपाश्या, ललाटस्य अलङ्कारः — ललाटिका, द्वे ललाटाभरणस्य ॥ वालपाश्या, पारितथ्या, द्वे वालबन्धनार्थमुक्तावलेः । सीमन्तस्थितस्वर्णादिपट्टिकाया इत्यन्ये ॥ कर्णिका, कर्णभूषणम्, द्वे कर्णभूषणस्य ॥३१९॥ ताडङ्कः, "ताटङ्कः" ताडपत्रम्, "तालपत्रम्" कुण्डलम् (पु० न०), कर्णवेष्टकः, "कर्ण-

उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दुर्बालिका कर्णपृष्ठगा ॥ ३२० ॥
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बमाना ललन्तिका ।
प्रालम्बिका कृता हेम्नोरःसूत्रिका तु मौक्तिकैः ॥३२१॥
हारो मुक्तातः प्रालम्बस्रक्कलापावलीलताः ।
देवच्छन्दः शतं साष्टं त्विन्द्रच्छन्दः सहस्रकम्॥३२२॥
तदर्धं विजयच्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तरं शतम् ।
अर्धं रश्मिकलापोऽस्य द्वादश त्वर्धमाणवः ॥ ३२३ ॥
द्विर्द्वादशार्धगुच्छः स्यात्पञ्चहारफलं लताः ।

वेष्टनम्" चत्वारि कुण्डलस्य [कर्णादर्शे]॥ तत्र ताडङ्क, तालपत्रम् द्वे ताडङ्कस्य "टोटी" इति भा० । कुण्डलम्, कर्णवेष्टनम्, द्वे कुण्डलस्य इति द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ इत्यन्ये ॥ उत्क्षिप्तिका, कर्णान्दु (स्त्री०), "कर्णान्दू" द्वे कर्णाभरणविशेषस्य ॥ बालिका, एकं कर्णपृष्ठाभरणस्य ॥ ३२० ॥ ग्रीवायां भवम्—ग्रैवेयकम्, कण्ठभूषा, द्वे कण्ठभूषणस्य ॥ लडति अलंकरोति ललन्तिका, एकं लम्बमानकण्ठभूषणस्य ॥ प्रालम्बिका, एकं लम्बमानसुवर्णकण्ठाभरणस्य "कण्ठी" इति भा० ॥ उरःसूत्रिका, एकं लम्बमानमौक्तिकमालायाः ॥३२१॥ हार (पु० स्त्री०), मुक्ताशब्दात् परे प्रालम्ब–स्रक्–कलाप–आवली–लताशब्दाः प्रयोज्याः । यथा—मुक्ताप्रालम्ब, मुक्तास्रक् (स्त्री०), मुक्ताकलाप, मुक्तावली, मुक्तालता, षड् हारस्य "मोतीनो कंठो" इति भा० ॥ देवच्छन्द (पु०), एकं शतलतिकहारस्य ॥ इन्द्रच्छन्द, एकम् अष्टोत्तरसहस्रलतिकहारस्य ॥ ३२२ ॥ विजयच्छन्द, एकं चतुरधिकपञ्चशतीलतिकहारस्य ॥ हार, एकम् अष्टोत्तरशतलतिकहारस्य ॥ रश्मिकलाप, एकं चतुष्पञ्चाशल्लतिकहारस्य ॥ अर्धमाणव, एकं द्वादशलतिकस्य हारस्य ॥ ३२३ ॥ अर्धगुच्छ, एकं चतुर्विंशतिलतिकहारस्य ॥ हारफलम्, एकं पञ्च

---

१ हल्योरैन्यात् ।

अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः ॥ ३२४ ॥
अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् ।
इति हारा यष्टिभेदादेकावल्येकयष्टिका ॥ ३२५ ॥
कण्ठिकाऽप्यथ नक्षत्रमाला तत्सङ्ख्यमौक्तिकैः ।
केयूरमङ्गदं बाहुभूषाऽथ करभूषणम् ॥ ३२६ ॥
कटको वलयं पारिहार्यावापौ च कङ्कणम् ।
हस्तसूत्रं प्रतिसरं ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥ ३२७ ॥
सा साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा कटिसूत्रं तु मेखला ।
कलापो रसना सारसनं काञ्ची च सप्तकी ॥ ३२८ ॥

लतिकहारस्य ॥ अर्धहार, एकं चतुःषष्टिलतिकहारस्य ॥ गुच्छ, एकम् द्वात्रिंशल्लतिकहारस्य ॥ माणव, एकं षोडशलतिकहारस्य ॥ मन्दर, एकम् अष्टलतिकहारस्य ॥ ३२४ ॥ गोस्तन, एकं चतुर्लतिकहारस्य ॥ गोपुच्छ, एकं द्विलतिकहारस्य ॥ इति यष्टिभेदात् लताभेदात् चतुर्दश हारा भवन्ति ॥ एकावली, एकयष्टिका, ॥३२५॥ कण्ठिका, त्रीणि कण्ठिकायाः "एक सेर वाळो कंठो" इ० भा० ॥ तत्सङ्ख्यमौक्तिकैः सप्तविंशत्या मौक्तिकैः कृता कण्ठिका नक्षत्रमाला, एकं सप्तविंशतेर्मौक्तिकानां कण्ठिकायाः ॥ केयूरम्, अङ्गदम्, बाहुभूषा, त्रीणि बाहुभूषणस्य "बाजुबंध" इति भा० ॥ करभूषणम्, ॥ ३२६ ॥ कटक, वलयम्, पारिहार्य, आवाप, "आवापक" कङ्कणम, हस्तसूत्रम्, (सर्वे पु० न०), प्रतिसर (त्रि०), अष्टौ करभूषणस्य । तत्र कङ्कणम्, हस्तसूत्रम्, प्रतिसर, त्रीणि हस्तमङ्गलसूत्रस्येत्येके ॥ ऊर्मिका, अङ्गुलीयकम्, द्वे अङ्गुलीभूषणस्य "वींटी" इति भा० ॥ प्रसङ्गात् पादाङ्गुलीयकनामानि उच्यन्ते—पादाङ्गुलीयकम्, पादपालिका, पादकीलिका "अङ्गुठीआ" इ० भा० ॥३२७॥ सा ऊर्मिका साक्षरा अक्षरैः सहिता चेत् अङ्गुलिमुद्रा, एकं अक्षरसहितोर्मिकायाः ॥ कटिसूत्रम्, मेखला, कलाप, रसना (स्त्री० न०), "रशना" सारसनम्, काञ्ची,

सा शृङ्खलं पुस्कटिस्था किङ्कणी क्षुद्रघण्टिका ।
नूपुरं तु तुलाकोटिः पादतः कटकाङ्गदे ॥ ३२९ ॥
मञ्जीरं हंसकं शिञ्जिन्यंशुकं वस्त्रमम्बरम् ।
सिचयो वसनं चीराच्छादौ सिक् चेलवाससी ॥३३०॥
पटः प्रोतोऽञ्चलोऽस्यान्तो वर्तिर्वस्तिश्च तद्दशाः ।
पत्रोर्णं धौतकौशेयमुष्णीषो मूर्धवेष्टनम् ॥ ३३१ ॥
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

"काञ्चि" सप्तकी, सप्त स्त्रीकटिभूपणस्य [लालिनी, कटिमालिका] ॥ ३२८ ॥ शृङ्खलम् (त्रि०), एकं पुस्कटिभूपणस्य "कदोरो" इति भा० ॥ किङ्कणी "किङ्किणि, किङ्किणी कङ्कणी" क्षुद्रघण्टिका, द्वे किङ्किण्या [घर्घरी, विद्या, विद्यामणि] ॥ "घुघरी" इति भा० नूपुरम् (पु० न०), तुलाकोटि (पु० न०), पादशब्दात् परौ कटक–अङ्गदशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—पादकटकम् (पु० न०), पादाङ्गदम्, ॥३२९ ॥ मञ्जीरम् (पु० न०), हंसकम् (पु० न०), शिञ्जिनी (स्त्री०), सप्त नूपुरस्य [पादशीली, मन्दीरम्, पादनालिका] "झाझर" इति भा० । तत्र हंसकम्, पादकटकम्, द्वे पादकटकस्य इत्यन्ये "कडला" इति भा० ॥ अंशुकम्, वस्त्रम् (पु०न०), अम्बरम, सिचय, वसनम्, चीरम्, आच्छाद, "आच्छादनम्" सिक् सिचौ सिच (स्त्री०), चेलम्, वास (न०), ॥ ३३० ॥ पट (त्रि०), प्रोत (पु० न०), द्वादश वस्त्रस्य [निवसनम्, वस्त्रम्, सत्रम्, कर्पटम्] । तत्र पट, शोभनवस्त्रस्येत्यन्ये ॥ अस्य वस्त्रस्य अन्त अञ्चल (पु० न०), एकं वस्त्रान्तावयवस्य "छेडो" इति भा० ॥ वर्ति (पु० स्त्री०), वस्ति (पु० स्त्री०), दशा (पु० स्त्री० ब०), त्रीणि वस्त्रान्तसूत्राणाम् [वस्त्रपेशी] ॥ पत्रोर्णम्, धौतकौशेयम्, द्वे धौतकौशेयस्य । प्रक्षालितकौशेयस्येत्यन्ये ॥ उष्णीष (पु० न०), मूर्धवेष्टनम्, द्वे उष्णीषस्य "पागडी" इति भा० ॥३३१॥ यत् धौतयो प्रक्षालितयो वस्त्रयो युगम् तत् उद्-

त्वक्फलकृमिरोमभ्यः संभवात् तच्चतुर्विधम् ॥ ३३२॥
क्षौमकार्पासकौशेयराङ्कवादिविभेदतः ।
क्षौमं दुकूलं दुगूलं स्यात्कार्पासं तु बादरम् ॥ ३३३ ॥
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् ।
कम्बलः पुनरूर्णायुराविकौरभ्ररल्लकाः ॥ ३३४ ॥
नवं वासोऽनाहतं स्यात्तन्त्रकं निष्प्रवाणि च ।
प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम् ॥ ३३५॥
वैकक्षे प्रावारोत्तरासङ्गौ बृहतिकाऽपि च ।

गमनीयम्, अत्र युगम अविवक्षितम्, तेन एक वस्त्रमपि, एक प्रक्षालितवस्त्रयुग्मस्य ॥ तत् वस्त्र त्वक्फलकृमिरोमभ्य सभवात् चतुर्विधम् भवति ॥ ३३२ ॥ त्वच उत्थ्या जातम् क्षौमादि ॥ फलात सस्यात् जात कार्पासादि ॥ कृमिभ्य जात कौशेयादि ॥ रोमभ्य जात राङ्कवादि इति ज्ञेयम् ॥ क्षौमम् (पु० न०), दुकूलम्, दुगूलम्, त्रीणि क्षौमस्य "शणथी वनेल वस्त्रवि०" इति भा० । तत्र क्षौमम्, दुकूलम्, द्वे सूक्ष्मवस्त्रस्यापि ॥ कार्पासम्, बादरम्, द्वे कार्पासवस्त्रस्य "कपासनु वस्त्र" इति भा० ॥ ३३३ ॥ कृमिकोशोत्थ कृमिकोशात् उत्पन्न कौशेयम्, एक कृमिकोशनिष्पन्नवस्त्रस्य "रेशमीवस्त्र" इति भा० ॥ मृगरोमज राङ्कवम्, एक मृगरोमनिष्पन्नवस्त्रस्य ॥ कम्बल (पु० स्त्री०), ऊर्णा अस्यास्तीति—ऊर्णायु (पु०), आविक, और‍भ्र, रल्लक, पञ्च मेषलोमनिष्पन्नवस्त्रस्य "कामळी, शाल" इति भा० ॥ ३३४ ॥ अनाहतम्, तन्त्रकम्, निष्प्रवाणि (त्रय वाच्यलिङ्गा), त्रीणि नूतनवस्त्रस्य ॥ प्रच्छादनम्, प्रावरणम्, संव्यानम्, उत्तरस्मिन् शरीरावयवे भवम् उत्तरीयम् तदेव—उत्तरीयकम्, "उत्तरीयम्" चत्वारि उत्तरीयवस्त्रस्य "खेस" इति भा० ॥ ३३५ ॥ वैकक्षम्, प्रावार, उत्तरासङ्ग, बृहतिका, चत्वारि उत्तरासङ्गस्य "उत्तरासण" इति भा०॥

सा शृङ्खलं पुस्कटिस्था किङ्कणी क्षुद्रघण्टिका ।
नूपुर तु तुलाकोटिः पादतः कटकाङ्गदे ॥ ३२९॥
मञ्जीर हंसक शिञ्जिन्यंशुकं वस्त्रमम्बरम् ।
सिचयो वसन चीराच्छादौ सिक् चेलवाससी ॥३३०॥
पटः प्रोतोऽञ्चलोऽस्यान्तो वर्तिर्वस्तिश्च तद्दशाः ।
पत्रोर्णं धौतकौशेयमुष्णीषो मूर्धवेष्टनम् ॥ ३३१ ॥
तत्स्यादुद्गमनीय यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

"काञ्चि" सप्तकी, सप्त स्त्रीकटिभूषणस्य [लालिनी, कटिमालिका] ॥ ३२८ ॥ शृङ्खलम् (त्रि०), एक पुस्कटिभूषणस्य "कदोरो" इति भा० ॥ किङ्कणी "किङ्किणि , किङ्किणी कङ्कणी" क्षुद्रघण्टिका, द्वे किङ्किण्या [घर्घरी, विद्या, विद्यामणि] ॥ "घुघरी" इति भा० नूपुरम् (पु० न०), तुलाकोटि (पु० न०), पादशब्दात् परौ कटक–अङ्गदशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—पादकटकम् (पु० न०), पादाङ्गदम्, ॥३२९ ॥ मञ्जीरम् (पु० न०), हसकम् (पु० न०), शिञ्जिनी (स्त्री०), सप्त नूपुरस्य [पादशीली, मन्टीरम्, पादनालिका] "झाझर" इति भा० । तत्र हसकम्, पादकटकम्, द्वे पादकटकस्य इत्यन्ये "कडला" इति भा० ॥ अशुकम्, वस्त्रम् (पु०न०), अम्बरम्, सिचय , वसनम्, चीरम्, आच्छाद , "आच्छादनम" सिक् सिचौ सिच (स्त्री०), चेलम्, वास (न०), ॥ ३३० ॥ पट (त्रि०), प्रोत (पु० न०), द्वादश वस्त्रस्य [निवसनम्, वस्तम्, सत्रम्, कर्पटम्] । तत्र पट , शोभनवस्त्रस्येत्यन्ये ॥ अस्य वस्त्रस्य अन्त अञ्चल (पु० न०), एक वस्त्रान्तावयवस्य "छेडो" इति भा० ॥ वर्ति (पु० स्त्री०), वस्ति (पु० स्त्री०), दशा (पु० स्त्री० ब०), त्रीणि वस्त्रान्तसूत्राणाम् [वस्त्रपेशी] ॥ पत्रोर्णम्, धौतकौशेयम्, द्वे धौतकौशेयस्य । प्रक्षालितकौशेयस्येत्यन्ये ॥ उष्णीष (पु० न०), मूर्धवेष्टनम्, द्वे उष्णीषस्य "पागडी" इति भा०॥३३१॥ यत् धौतयो प्रक्षालितयो वस्त्रयो युगम् तत् उद्

त्वक्फलकृमिरोमभ्यः संभवात् तच्चतुर्विधम् ॥ ३३२॥
क्षौमकार्पासकौशेयराङ्कवादिविभेदतः ।
क्षौमं दुकूलं दुगूलं स्यात्कार्पासं तु बादरम् ॥ ३३३ ॥
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् ।
कम्बलः पुनरूर्णायुराविकौरभ्ररल्लकाः ॥ ३३४ ॥
नवं वासोऽनाहतं स्यात्तन्त्रकं निष्प्रवाणि च ।
प्रच्छादनं प्रावरणं सव्यानं चोत्तरीयकम् ॥ ३३५ ॥
वैकक्षे प्रावारोत्तरासङ्गौ बृहतिकाऽपि च ।

गमनीयम्, अत्र युगम् अविवक्षितम्, तेन एकं वस्त्रमपि, एकं प्रक्षालितवस्त्रयुग्मस्य ॥ तत् वस्त्रं त्वक्फलकृमिरोमभ्यः संभवात् चतुर्विधम् भवति ॥ ३३२ ॥ त्वचः छल्याः जातम् क्षौमादि ॥ फलात् सस्यात् जातं कार्पासादि ॥ कृमिभ्यः जातं कौशेयादि ॥ रोमभ्यः जातं राङ्कवादि इति ज्ञेयम् ॥ क्षौमम् (पु० न०), दुकूलम्, दुगूलम्, त्रीणि क्षौमस्य "शणथी बनेल वस्त्रवि०" इति भा० । तत्र क्षौमम्, दुकूलम्, द्वे सूक्ष्मवस्त्रस्यापि ॥ कार्पासम्, बादरम्, द्वे कार्पासवस्त्रस्य "कपासनु वस्त्र" इति भा० ॥ ३३३ ॥ कृमिकोशोत्थं कृमिकोशात् उत्पन्नं कौशेयम्, एकं कृमिकोशनिष्पन्नवस्त्रस्य "रेशमीवस्त्र" इति भा० ॥ मृगरोमजं राङ्कवम्, एकं मृगरोमनिष्पन्नवस्त्रस्य ॥ कम्बलः (पु० क्ली०), ऊर्णा अस्यास्तीति—ऊर्णायु (पु०), आविकः, औरभ्रः, रल्लकः, पञ्च मेषलोमनिष्पन्नवस्त्रस्य "कामळी, शाल" इति भा० ॥ ३३४ ॥ अनाहतम्, तन्त्रकम्, निष्प्रवाणि (त्रय वाच्यलिङ्गा), त्रीणि नूतनवस्त्रस्य ॥ प्रच्छादनम्, प्रावरणम्, सव्यानम्, उत्तरस्मिन् शरीरावयवे भवम् उत्तरीयम् तदेव—उत्तरीयकम्, "उत्तरीयम्" चत्वारि उत्तरीयवस्त्रस्य "खेस" इति भा० ॥ ३३५ ॥ वैकक्षम्, प्रावारः, उत्तरासङ्गः, बृहतिका, चत्वारि उत्तरासङ्गस्य "उत्तरासण" इति भा०॥

सा शृङ्खलं पुंस्कटिस्था किङ्कणी क्षुद्रघण्टिका ।
नूपुर तु तुलाकोटिः पादतः कटकाङ्गदे ॥ ३२९ ॥
मञ्जीर हंसकं शिञ्जिन्यंशुकं वस्त्रमम्बरम् ।
सिचयो वसन चीराच्छादौ सिक् चेलवाससी ॥३३०॥
पटः प्रोतोऽञ्चलोऽस्यान्तो वर्तिर्वस्तिश्च तद्दशाः ।
पत्रोर्णं धौतकौशेयमुष्णीषो मूर्धवेष्टनम् ॥ ३३१ ॥
तत्स्यादुद्गमनीय यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

"काञ्चि" सप्तकी, सप्त स्त्रीकटिभूषणस्य [लालिनी, कटिमालिका] ॥ ३२८ ॥ शृङ्खलम् (त्रि०), एक पुस्कटिभूषणस्य "कदोरो" इति भा० ॥ किङ्कणी "किङ्किणि, किङ्किणी, कङ्कणी" क्षुद्रघण्टिका, द्वे किङ्किण्या [घर्घरी, विद्या, विद्यामणि] ॥ "घुघरी" इति भा० नूपुरम् (पु० न०), तुलाकोटि (पु० न०), पादशब्दात् परौ कटक-अङ्गदशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—पादकटकम् (पु० न०), पादाङ्गदम्, ॥३२९ ॥ मञ्जीरम् (पु० न०), हसकम् (पु० न०), शिञ्जिनी (स्त्री०), सप्त नूपुरस्य [पादशीली, मन्दीरम्, पादनालिका] "झाझर" इति भा० । तत्र हसकम्, पादकटकम्, द्वे पादकटकस्य इत्यन्ये "कडला" इति भा० ॥ अशुकम्, वस्त्रम् (पु०न०), अम्बरम्, सिचय, वसनम्, चीरम्, आच्छाद, "आच्छादनम्" सिक् सिचौ सिच (स्त्री०), चेलम्, वास (न०), ॥ ३३० ॥ पट (त्रि०), प्रोत (पु० न०), द्वादश वस्त्रस्य [निवसनम्, वस्त्रम्, सत्रम्, कर्पटम्] । तत्र पट, शोभनवस्त्रस्येत्यन्ये ॥ अस्य वस्त्रस्य अन्त अञ्चल (पु० न०), एक वस्त्रान्तावयवस्य "छेडो" इति भा० ॥ वर्ति (पु० स्त्री०), वस्ति (पु० स्त्री०), दशा (पु० स्त्री० व०), त्रीणि वस्त्रान्तसूत्राणाम् [वस्त्रपेशी] ॥ पत्रोर्णम्, धौतकौशेयम्, द्वे धौतकौशेयस्य । प्रक्षालितकौशेयस्येत्यन्ये ॥ उष्णीष (पु० न०), मूर्धवेष्टनम्, द्वे उष्णीषस्य "पागडी" इति भा०॥३३१॥ यत् धौतयो प्रक्षालितयो वस्त्रयो युगम त् उद्-

निचोलः प्रच्छदपटो निचुलश्चोत्तरच्छदः ॥ ३४० ॥
उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते ।
वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥ ३४१ ।
तत्तु स्यादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत् ।
चीवरं भिक्षुसङ्घाटी जीर्णवस्त्रं पटच्चरम् ॥ ३४२ ॥
शाणी गोणी छिद्रवस्त्रे जलार्द्रा क्लिन्नवाससि ।
पर्यस्तिका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका ॥ ३४३ ॥
कुथे वर्णः परिस्तोमः प्रवेणीनवतास्तराः ।
अपटी काण्डपटः स्यात्प्रतिसीरा जवन्यपि ॥ ३४४ ॥

"हाथरुमाल" इति भा० । मलीमसादिजीर्णवस्त्रखण्डस्येत्यपरे "चीथरु" इ० भा० ॥ निचोल "निचोली" प्रच्छदपट , निचुल (पु० न०), "निचुलकम्" उत्तरच्छद , चत्वारि तूलशय्याद्याच्छादनस्य "ओछाड" इति भा० । दोलिकाद्यावरणवस्त्रस्य इत्यन्ये । स्त्रीपिधानवस्त्रस्य इत्यपरे "बुरखो" इति भा० ॥ ३४० ॥ यत् उत्सवेषु सुहृद्भि बलात् आकृष्य वस्त्रमाल्यादि गृह्यते तत् पूर्णपात्रम्, पूर्णानकम्, द्वे पूर्णपात्रस्य "वधामणी" इति भा० ॥३४१॥ यत् आप्रपद पादाग्र व्याप्नोति तत आप्रपदीनम्, एक पादाग्रव्यापिवस्त्रस्य ॥ चीवरम्, भिक्षुसङ्घाटी, द्वे मुनिवस्त्रस्य ॥ जीर्णवस्त्रम्, पट इव आचरति पटत् भूतपूर्वं पटत् पटच्चरम्, द्वे जीर्णवस्त्रस्य ॥ ३४२ ॥ शाणी, गोणी, द्वे छिद्रितवस्त्रस्य ॥ जलार्द्रा, क्लिन्नवास (न०), द्वे जलार्द्रवस्त्रस्य ॥ पर्यस्तिका, परिकर , पर्यङ्क , "पल्यङ्क" अवनद्धे सक्थिनी अस्याम्—अवसक्थिका, चत्वारि पर्यस्तिकाया "पलाठी" इति भा०॥३४३॥ कुथ (त्रि०),वर्ण , परिस्तोम , प्रवेणी "प्रवेणि" नवतम्, आस्तर , "आस्तरणम्" पट हस्तिरथप्रावरणादे ।गजपृष्ठास्तरणस्येत्यन्ये॥ अपटी (स्त्री०), काण्डपट , प्रतिसीरा, जवनी, "यमनी, यमनिका" ॥ ३४४ ॥

**वराशिः स्थूलशाटः स्यात्परिधान त्वधोंऽशुकम् ॥३३६॥
अन्तरीय निवसनमुपसंव्यानमित्यपि ।
तद्ग्रन्थिरुचयो नीवी वरस्त्र्यधोरुकाशुकम् ॥ ३३७ ॥
चण्डातकं चलनकश्चलनी त्वितरस्त्रियाः ।
चोलः कञ्चुलिका कूर्पासकोऽङ्गिका च कञ्चुके ॥ ३३८॥
शाटी चोऽव्यथ नीशारो हिमवातापहांशुके ।
कच्छा कच्छाटिका कक्षा परिधानापराञ्चले ॥ ३३९ ॥
कक्षापटस्तु कौपीन समौ नक्तककर्पटौ ।**

वराशि , (पु०), "वरासि" स्थूलशाट "स्थूलशाटक" द्वे स्थूल वस्त्रस्य ॥ परिधानम्, अधोंशुकम्, ॥ ३३६ ॥ अन्तरीयम्, निवसनम्, उपसव्यानम्, पञ्च परिधानवस्त्रस्य "पेहेरवानु वस्त्र" इ० भा० ॥ उचय , नीवी "नीवि" द्वे परिधानवस्त्रग्रन्थे ॥ वरस्त्रिया ऊर्वो अर्धाच्छादक वस्त्रम् चण्डातकम् (पु० न०) चलनक , द्वे वरस्त्रीणामूर्वो अर्धाच्छादकवस्त्रस्य "चरणा" इति भा०॥३३७॥ इतरस्त्रिया अर्धोरुक वस्त्रम् चलनी, एकम् अर्धोरुपरिमितयोपिद्व स्त्रस्य "चणिओ" इति भा० ॥ चोल , कञ्चुलिका, कूर्परे आस्ते— कूर्पासक , "कूर्पास" अङ्गिका, कञ्चुकम् (पु० न०), पञ्च कञ्चुलिकाया "काचळी" इति भा०॥३३८॥ शाटी(स्त्री०),"शाट , शाटकम् (द्वे पु० न०)" चोटी (स्त्री०), "चोट" द्वे शाट्या "साडी" इति भा० ॥ नितरा शीर्यते हिमवातो अनेन—नीशार , एक हिमवातापहांशुकस्य हिमानिलनिवारकस्य वस्त्रस्य [द्विरडक , वरक] "रजाई" इति भा० ॥ कच्छा, कच्छाटिका, "कन्छाटी" कक्षा, त्रीणि परिधानवस्त्रपाश्चात्याञ्चलस्य "काउडी" इति भा० ॥ ३३९ ॥ कक्षापट , "कक्षापुट" कौपीनम्, द्वे गुदोपस्थाच्छादकवस्त्रस्य "लगोटी" इ० भा० ॥ नक्तक , "लत्तक" कर्पट (पु० न०), द्वे येन द्रवद्रव्य पूयते तस्य "गरणु" इ० भा० । घर्मापनयनार्थं हस्तस्थवस्त्रखण्डस्य इत्यन्ये

कसिपुर्भोजनाच्छादावौशीरं शयनासने ।
लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ॥ ३४९ ॥
जतु क्षतघ्ना कृमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः ।
अञ्जनं कज्जलं दीपः प्रदीपः कज्जलध्वजः ॥ ३५० ॥
स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धनः ।
व्यजनं तालवृन्तं तद्धवित्रं मृगचर्मणा ॥ ३५१ ॥
आलावर्तं तु वस्त्रस्य कङ्कतः केशमार्जनः ।
प्रसाधनश्चाथ बालक्रीडनके गुडो गिरिः ॥ ३५२ ॥
गिरियको गिरिगुडः समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।
राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृतः ॥ ३५३ ॥

॥ ३४८ ॥ कसिपु (पु० न०), "कशिपु" एकम् एकोक्त्या भोजनवसनयो ॥ औशीरम्, एकम् एकोक्त्या शयनासनयो. ॥ लाक्षा, द्रुमामय, राक्षा, रङ्गमाता, पलङ्कषा, ॥ ३४९ ॥ जतु, क्षतघ्ना, कृमिजा, अष्टौ लाक्षाया "लाख" इति भा० ॥ याव, "यावक" अलक्त "अलक्तक" द्वे लाक्षारसस्य । लाक्षापर्यायो इत्येके ॥ अञ्जनम्, कज्जलम्, द्वे कज्जलस्य ॥ दीप (पु० न०), प्रदीप, कज्जलध्वज, ॥ ३५० ॥ स्नेहप्रिय, गृहमणि, दशा वर्तिम् आकर्षति—दशाकर्ष, दशेन्धन, सप्त दीपस्य ॥ व्यजनम्, "वीजनम्" तालवृन्तम्, द्वे व्यजनस्य "पंखो" इ० भा० ॥ यद् व्यजनम् मृगचर्मणा निर्मितम् तत् धवित्रम्, "धुवित्रम्" एकम् यज्ञे अग्निसंधुक्षणार्थं कृतस्य मृगचर्मव्यजनस्य ॥ ३५१ ॥ आलावर्तम्, एक वस्त्रनिर्मितव्यजनस्य॥ कङ्कत, (त्रि०), "कङ्कतिका" केशमार्जन, प्रसाधन, "प्रसाधनी" त्रीणि कङ्कतस्य "काशकी" इति भा० ॥ बालक्रीडनकम्, गुड, गिरि (पु०), ॥ ३५२ ॥ गिरियक, "गिरीयक, गिरिक" गिरिगुड, पञ्च बालक्रीडनकस्य ॥ कन्दुक (पु० न०), गेन्दुक, "गेण्डुक, गण्डूक, गन्दुक" द्वे कन्दुकस्य "दडो" इति भा० ॥ राजा, राट्, पृथिवीशक्र, मध्यलोकेश, भूभृत्, "भूभुक्" ॥ ३५३ ॥

तिरस्करिण्यथोल्लोचो वितानं कदकोऽपि च ।
चन्द्रोदये स्थुलं दूष्ये केणिका पटकुट्यपि ॥ ३४५ ॥
गुणलयनिकाया स्यात्सस्तरस्रस्तरौ समौ ।
तल्प शय्या शयनीयं शयनं तलिम च तत् ॥ ३४६ ॥
मञ्चमञ्चकपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।
उच्छीर्षकमुपाद् धानबर्हौ पाले पतद्ग्रहः ॥ ३४७ ॥
प्रतिग्राहो मकुरात्मदर्शादर्शास्तु दर्पणे ।
स्याद्वेत्रासनमासन्दी विष्टरः पीठमासनम् ॥ ३४८ ॥

तिरस्क्रियते छाद्यते अनया—तिरस्करिणी, "तिरस्कारिणी" पञ्च जवन्या "कनात, पडदो" इति भा०॥ उल्लोच , वितानम् (पु० न०), कदक , चन्द्रोदय , चत्वारि चन्द्रोदयस्य "चदरवो" इति भा० ॥ स्थुलम्, दूष्यम्, द्वे वस्त्रगृहस्य "तबु" इति भा० ॥ केणिका, पटकुटी, ॥ ३४५ ॥ गुणलयनिका, त्रीणि पटकुट्या "रावटी" इति भा० ॥ सस्तर , स्रस्तर "प्रस्तर " द्वे पल्लवादिरचितश य्याया ॥ तल्पम् (पु० न०), शय्या, शयनीयम्, शयनम् (पु० न०), तलिमम्, पञ्च शय्याया ॥ ३४६ ॥ मञ्च , मञ्चक (पु० न०), पर्यङ्क , पल्यङ्क , खट्यते काङ्क्ष्यते निद्रा-लुभि —खट्वा, पञ्च मञ्चकस्य ॥ उच्छीर्षकम्, उपशब्दात् परौ धान–बर्हशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—उपधानम्, उपबर्ह , त्रीणि शिरो-निधानस्य "ओशिकु" इति भा० ॥ पाल (पु० न०), पतद् गण्डूपादिकस्य ग्रह —पतद्ग्रह , "पतद्ग्राह " ॥ ३४७ ॥ प्रति ग्राह , "प्रतिग्रह " त्रीणि पतद्ग्रहस्य "पिकदानी" इति भा० ॥ मकुर , "मुकुर", मकुर " आत्मदर्श , आदर्श , दर्पण , चत्वारि आदर्शस्य, "आरसो" इति भा० ॥ वेत्रासनम्, आसन्दी, द्वे वेत्रासनस्य "नेतरनी खुरसी" इति भा० ॥ विष्टर (पु० न०), पीठम् (स्त्री० न०), आसनम् (पु० न०), त्रीणि आसनस्य

कसिपुर्भोजनाच्छादावौशीरं शयनासने ।
लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ॥ ३४९ ॥
जतु क्षतघ्ना कृमिजा यावालक्तौ तु तद्रस ।
अञ्जन कज्जल दीपः प्रदीपः कज्जलध्वजः ॥ ३५० ॥
स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धनः ।
व्यजनं तालवृन्तं तद्धवित्र मृगचर्मणा ॥ ३५१ ॥
आलावर्तं तु वस्त्रस्य कङ्कतः केशमार्जनः ।
प्रसाधनश्चाथ बालक्रीडनके गुडो गिरिः ॥ ३५२ ॥
गिरियको गिरिगुडः समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।
राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृतः ॥ ३५३ ॥

॥ ३४८ ॥ कसिपु (पु० न०), "कशिपु" एकम् एकोक्त्या भोजनवसनयो ॥ औशीरम्, एकम् एकोक्त्या शयनासनयो ॥ लाक्षा, द्रुमामय, राक्षा, रङ्गमाता, पलङ्कषा, ॥ ३४९ ॥ जतु, क्षतघ्ना, कृमिजा, अष्टौ लाक्षाया "लाख" इति भा० ॥ याव, "यावक" अलक्त "अलक्तक" द्वे लाक्षारसस्य । लाक्षापर्यायौ इत्येके ॥ अञ्जनम्, कज्जलम्, द्वे कज्जलस्य ॥ दीप (पु० न०), प्रदीप, कज्जलध्वज, ॥ ३५० ॥ स्नेहप्रिय, गृहमणि, दशा वर्तिम् आकर्षति—दशाकर्ष, दशेन्धन, सप्त दीपस्य ॥ व्यजनम्, "वीजनम्" तालवृन्तम्, द्वे व्यजनस्य "पंखो" इ० भा० ॥ यद् व्यजनम् मृगचर्मणा निर्मितम् तत् धवित्रम्, "धुवित्रम्" एकम् यज्ञे अग्निसन्धुक्षणार्थं कृतस्य मृगचर्मव्यजनस्य ॥ ३५१ ॥ आलावर्तम्, एक वस्त्रनिर्मितव्यजनस्य ॥ कङ्कत, (त्रि०), "कङ्कतिका" केशमार्जन, प्रसाधन, "प्रसाधनी" त्रीणि कङ्कतस्य "काशकी" इति भा० ॥ बालक्रीडनकम्, गुड, गिरि (पु०), ॥ ३५२ ॥ गिरियक, "गिरीयक, गिरिक" गिरिगुड, पञ्च बालकीडनकस्य ॥ कन्दुक (पु० न०), गेन्दुक, "गेण्डुक, गण्डूक, गन्दुक" द्वे कन्दुकस्य "दडो" इति भा० ॥ राजा, राट्, पृथिवीशक्र, मध्यलोकेश, भूभृत्, "भूभुक्" ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो भूप्रजान्नृपः ।
मध्यमो मण्डलाधीशःसम्राट् तु शास्ति यो नृपान् ३५४
यः सर्वमण्डलस्येशो राजसूयं च योऽयजत् ।
चक्रवर्ती सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥ ३५५ ॥
आर्षभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः ।
मघवा वैजयिरथाश्वसेननृपनन्दनः ॥ ३५६ ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिः कुन्थुररो जिना अपि ।
सुभूमस्तु कार्तवीर्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥ ३५७ ॥
हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।

महीक्षित्, पार्थिव, मूर्धाभिषिक्त, "मूर्धावसिक्त" भू-प्रजा-नृश ब्देभ्य परः पशब्दो यथा—भूप, प्रजाप, नृप, एकादश राज्ञ ॥ मध्यम, मण्डलाधीश, द्वे मण्डलाधीशस्य "माण्डलीक" इति भा० ॥ य नृपान् शास्ति॥ ३५४॥ य सर्वमण्डलस्य ईश । य राजसूय क्रतुम् अयजत्। स सम्राट्, एक विशेषणत्रयविशिष्टस्य राज्ञ । अन्ये तु नृपाणा शास्ता सम्राट्, सर्वमण्डलस्य ईश सम्राट्, य राजसूयम् अयजत् स सम्राट्, इत्यप्याहु ॥ चक्रवर्ती, सर्वभूमे ईश्वर — सार्वभौम द्वे सार्वभौमस्य राज्ञ ॥ ते चक्रवर्तिन भारते वर्षे अवसर्पिण्या द्वादश बभूवु ॥ ३५५ ॥ तत्र चक्रवर्तिषु प्रथम, ऋषभस्य प्रथमतीर्थंकरस्य अपत्य पुमान्—आर्षभि, भरत, द्वे भरतस्य ॥ सगर, सुमित्रभू, द्वे सगरस्य ॥ मघवा, विजयस्य अपत्य पुमान्—वैजयि, द्वे मघोन ॥ अश्वसेननृपनन्दन, ॥ ३५६ ॥ सनत्कुमार, द्वे सनत्कुमारस्य ॥ शान्ति, कुन्थु, अर, शान्तिनाथादीना त्रयाणा चक्रवर्तिनाम् एकैकम् ॥ सुभूम, कृतवीर्यस्य अपत्य—कार्तवीर्य, द्वे कार्तवीर्यस्य ॥ पद्म, पद्मोत्तरात्मज, द्वे पद्मस्य ॥ ३५७ ॥ हरे इन्द्रस्येव सेना यस्य स —हरिषेण, हरिसुत, द्वे हरिषेणस्य ॥ जय, विजयनन्दन,

ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्वेऽपीक्ष्वाकुवशजाः ॥ ३५८ ॥
प्राजापत्यस्त्रिपृष्ठोऽथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसभवः ।
स्वयभू रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥ ३५९ ॥
शैवः पुरुषसिंहोऽथ महाशिरःसमुद्भवः ।
स्यात्पुरुषपुण्डरीको दत्तोऽग्निसिंहनन्दनः ॥ ३६० ॥
नारायणो दाशरथिः कृष्णस्तु वसुदेवभूः ।
वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी ॥३६१॥
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।
आनन्दो नन्दन पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी ॥३६२॥
अश्वग्रीवस्तारकश्च मेरको मधुरेव च ।
निशुम्भबलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वराः ॥ ३६३ ॥

द्वे जयस्य ॥ ब्रह्मसूनु, ब्रह्मदत्त, द्वे ब्रह्मदत्तस्य ॥ इति सर्वेऽपि चक्रवर्तिन इक्ष्वाकुवशजा अभवन् ॥ ३५८ ॥ अथ अर्धचक्रवर्तिन आह—प्राजापत्य, त्रिपृष्ठ, द्वे त्रिपृष्ठस्य ॥ द्विपृष्ठ, ब्रह्मसभव, द्वे द्विपृष्ठस्य ॥ स्वयभू, रुद्रतनय, द्वे स्वयभुव ॥ सोमभू, पुरुषोत्तम, द्वे पुरुषोत्तमस्य ॥ ३५९ ॥ शिवस्य राज्ञ अपत्य पुमान्—शैव, पुरुषसिंह, द्वे पुरुषसिंहस्य ॥ महाशिरस राज्ञ समुद्भवतीति—महाशिर समुद्भव, पुरुषपुण्डरीक, द्वे पुरुषपुण्डरीकस्य ॥ दत्त, अग्निसिंहनन्दन, द्वे दत्तस्य ॥ ३६० ॥ नारायण, दाशरथि, द्वे नारायणस्य ॥ कृष्ण, वसुदेवभू, द्वे कृष्णस्य ॥ अमी प्राजापत्यादय नव कृष्णा कृष्णवर्णा वासुदेवा वासुदेवसज्ञकाश्च भवन्ति ॥ अमी वक्ष्यमाणा अचलादय नव शुक्ला श्वेतवर्णा बला बलदेवसज्ञकाश्च स्यु ॥ ३६१ ॥ बलदेवान् आह—अचल, विजय, भद्र, सुप्रभ, सुदर्शन, आनन्द, नन्दन, पद्म, राम, नवाना बलदेवानाम् प्रत्येकमेकैकम् ॥ ३६२ ॥ अथ प्रतिवासुदेवानाह—अश्वग्रीव, तारक, मेरक, मधु, निशुम्भ, बलि, प्रह्लाद "प्रह्लाद" लङ्केशः

जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी ।
आदिराजः पृथुर्वैन्यो मान्धाता युवनाश्वजः ॥ ३६४ ॥
धुन्धुमारः कुवलाश्वो हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुजः ।
पुरूरवा बौध ऐल उर्वशीरमणश्च सः ॥ ३६५ ॥
दौष्यन्तिर्भरतः सर्वंदमः शकुन्तलात्मजः ।
हैहयस्तु कार्तवीर्यो दोःसहस्रभृदर्जुनः ॥ ३६६ ॥
कौशल्यानन्दनो दाशरथी रामोऽस्य तु प्रिया ।
वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

(रावण), मगधेश्वर (जरासन्ध), अमी अश्वग्रीवादय नव विष्णुद्विष –त्रिपृष्ठादीना यथाक्रम नवाना विपक्षाणाम् प्रतिवासुदेवानाम् एकैकम् ॥ ३६३ ॥ उपसहरति—जिनै ऋषभादिभिश्चतुर्विंशत्या सह अमी द्वादशचक्रवर्तिन , नव वासुदेवा , नव बलदेवा , नव प्रतिवासुदेवाश्चेति मिलित्वा त्रिषष्टि शलाकापुरुषा इति उच्यन्ते ॥ आदिराज , पृथु , वैन्य , त्रीणि वैन्यस्य ॥ अन्यमते षट् चक्रवर्तिन । तान् आह—मान्धाता, युवनाश्वज , द्वे मान्धातु ॥ ३६४ ॥ धुन्धुमार , कुवलवर्णो कुवलयवर्णा अश्वा यस्य स —कुवलाश्व , द्वे धुन्धुमारस्य ॥ हरिश्चन्द्र , त्रिशङ्कुज , द्वे हरिश्चन्द्रस्य ॥ पुरूरवा , बौध , इलाया अपत्य पुमान्—ऐल , उर्वशीरमण , चत्वारि पुरूरवस ॥३६५॥ दौष्यन्ति , भरत , सर्वंदम , "सर्वदमन "शकुन्तलात्मज , चत्वारि भरतस्य ॥ हैहय , कार्तवीर्य , दो सहस्रभृत्, अर्जुन , चत्वारि कार्तवीर्यस्य ॥ यदुक्त लोके—"मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ॥ भरत कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिन " इति ॥ १ ॥ ॥ ३६६ ॥ कौशल्यानन्दन , "कौसल्यानन्दन " दाशरथि , राम , "रामचन्द्र , रामभद्र " त्रीणि रामस्य ॥ अस्य रामस्य प्रिया वैदेही, मैथिली, सीता, जानकी, धरणीसुता, पञ्च सीताया ॥ ३६७ ॥

रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्त्या कुशीलवौ ।
सौमित्रिर्लक्ष्मणो वाली वालिरिन्द्रसुतश्च सः ॥ ३६८॥
आदित्यसूनुः सुग्रीवो हनुमान् वज्रकङ्कटः ।
मारुतिः केशरिसुत आञ्जनेयोऽर्जुनध्वजः ॥ ३६९ ॥
पौलस्त्यो रावणो रक्षोलङ्केशो दशकन्धरः ।
रावणिः शक्रजिन्मेघनादो मन्दोदरीसुतः ॥ ३७० ॥
अजातशत्रुः शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कङ्कोऽजमीढो भीमस्तु मरुत्पुत्रो वृकोदरः ॥ ३७१ ॥
किर्मीरकीचकबकहिडिम्बानां निसूदनः ।
अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ३७२ ॥

कुश , लव , द्वयो रामपुत्रयो प्रत्येकमेकैकम् ॥ एकया उक्त्या कुशीलवौ उच्येते ॥ सौमित्रि , लक्ष्मण , द्वे लक्ष्मणस्य ॥ वाली, वालि , इन्द्रसुत , त्रीणि वाले [सुग्रीवाग्रज] ॥ ॥ ॥ ३६८ ॥ आदित्यसूनु , सुग्रीव , द्वे सुग्रीवस्य ॥ हनुमान्, "हनूमान्" वज्रकङ्कट , मारुतस्य अपत्य पुमान्—मारुति , केशरिसुत , अञ्जनाया अपत्य पुमान्–आञ्जनेय , अर्जुनध्वज , षट् हनूमत ॥ ३६९ ॥ पुलस्ते वृद्धमपत्य पुमान्—पौलस्त्य , रावण , रक्षस्–लङ्काशब्दाभ्या पर ईशशब्दो यथा—रक्षईश , लङ्केश , दशकन्धर , पञ्च रावणस्य ॥ रावणि , शक्रजित, मेघनाद , मन्दोदरीसुत , चत्वारि रावणपुत्रस्य ॥ ३७० ॥ अजाता शत्रवो यस्य स -अजातशत्रु , शल्यारि , धर्मस्य यमस्य पुत्र —धर्मपुत्र ,युधिष्ठिर , कङ्क , अजमीढ , "आजमीढ " षट् युधिष्ठिरस्य ॥ भीम , "भीमसेन " मरुत्पुत्र , वृक अग्नि उदरे यस्य स –वृकोदर ,॥३७१॥ किर्मीर-कीचक-बक-हिडिम्बशब्देभ्य परो निसूदनशब्दो यथा—किर्मीरनिसूदन , कीचकनिसूदन , बकनिसूदन , हिडिम्बनिसूदन ,सप्त भीमसेनस्य ॥ अर्जुन , फाल्गुन ,

जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी ।
आदिराजः पृथुर्वैन्यो मान्धाता युवनाश्वज ॥ ३६४ ॥
धुन्धुमारःकुवलाश्वो हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुजः ।
पुरूरवा बौध ऐल उर्वशीरमणश्च सः ॥ ३६५ ॥
दौष्यन्तिर्भरत. सर्वदमःशकुन्तलात्मजः ।
हैहयस्तु कार्तवीर्यो दोःसहस्रभृदर्जुनः ॥ ३६६ ॥
कौशल्यानन्दनो दाशरथी रामोऽस्य तु प्रिया ।
वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

(रावण), मगधेश्वर (जरासन्ध), अमी अश्वग्रीवादय नव विष्णुद्विष –त्रिपृष्ठादीना यथाक्रम नवाना विपक्षाणाम् प्रतिवासुदेवानाम् एकैकम् ॥ ३६३ ॥ उपसहरति—जिनै ऋषभादिभिश्चतुर्विंशत्या सह अमी द्वादशचक्रवर्तिन , नव वासुदेवा , नव बलदेवा , नव प्रतिवासुदेवाश्चेति मिलित्वा त्रिषष्टि शलाकापुरुषा इति उच्यन्ते ॥ आदिराज , पृथु , वैन्य , त्रीणि वैन्यस्य ॥ अन्यमते षट् चक्रवर्तिन । तान् आह—मान्धाता, युवनाश्वज , द्वे मान्धातु ॥ ३६४ ॥ धुन्धुमार , कुवलवर्णो कुवलयवर्णो अश्वा यस्य स —कुवलाश्व , द्वे धुन्धुमारस्य ॥ हरिश्चन्द्र , त्रिशङ्कुज , द्वे हरिश्चन्द्रस्य ॥ पुरूरवा , बौध , इलाया अपत्य पुमान्—ऐल , उर्वशीरमण , चत्वारि पुरूरवस ॥३६५॥ दौष्यन्ति , भरत , सर्वदम , "सर्वदमन " शकुन्तलात्मज , चत्वारि भरतस्य ॥ हैहय , कार्तवीर्य , दो सहस्रभृत्, अर्जुन , चत्वारि कार्तवीर्यस्य ॥ यदुक्त लोके—"मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ॥ भरत कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिन " इति ॥ १ ॥ ॥ ३६६ ॥ कौशल्यानन्दन , "कौसल्यानन्दन " दाशरथि , राम , "रामचन्द्र , रामभद्र " त्रीणि रामस्य ॥ अस्य रामस्य प्रिया वैदेही, मैथिली, सीता, जानकी, धरणीसुता, पञ्च सीताया ॥ ३६७ ॥

राजबीजी राजवंश्यो बीज्यवंश्यौ तु वंशजे ॥ ३७७ ॥
स्वाम्यमात्यः सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥
तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावापस्त्वरिचिन्तनम् ।
परिस्पन्दः परिकरः परिवारः परिग्रहः ॥ ३७९ ॥
परिच्छदः परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।
राजशय्या महाशय्या भद्रासनं नृपासनम् ॥ ३८० ॥
सिंहासनं तु तद्धैमं छत्रमातपवारणम् ।
चामरं वालव्यजनं रोमगुच्छः प्रकीर्णकम् ॥३८१॥

ह्याति—मृतस्वमोक्ता, धर्मात्मा, मारि—व्यसनशब्दाभ्यां परं वारकशब्द —मारिवारक , व्यसनवारक , सप्त कुमारपालस्य ॥ राजबीजी, राजवंश्य , द्वे राजवंशजातस्य ॥ बीज्य , वंश्य , वंशज , त्रीणि वंशजातस्य ॥ ३७७ ॥ स्वामी, अमात्य , सुहृद्, कोश , राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम्, सप्तानां राज्याङ्गानाम् एकैकम् ॥ राज्याङ्गम्, प्रकृति , द्वे प्रकृते ॥ पौराणां श्रेणय अपि राज्याङ्गम्, तेन अष्टाङ्गमपि राज्यम् ॥ ३७८ ॥ तन्त्रम्, एकं स्वराष्ट्ररक्षणपोषणादिचिन्तायां ॥ आवाप , एकं सन्ध्यादिषाड्गुण्येन परमण्डलचिन्तायां ॥ परिस्पन्द , परिकर , परिवार , परिग्रह , ॥ ३७९ ॥ परिच्छद , परिबर्ह , "परिबर्हणम्" तन्त्रम् , उपकरणम् , अष्टौ परिवारस्य [परिजन] ॥ राजशय्या, महाशय्या, द्वे राजशय्यायां ॥ भद्रासनम् , नृपासनम् , द्वे नृपासनस्य ॥३८०॥ यत् नृपासनम् हैमं सुवर्णरचितं तत् सिंहासनम्, एकं सुवर्णनिर्मितराजासनस्य ॥ छत्रम (त्रि०), आतपवारणम्, "आतपत्रम्" द्वे छत्रस्य [उष्णवारणम्, राजछत्र तु नृपलक्ष्म] ॥ चामरम्, "चमरम्, चामरा" वालव्यजनम्, रोमगुच्छ , प्रकीर्णकम्, चत्वारि चामरस्य ॥ ३८१ ॥

राधावेधी किरीटयैन्द्रिर्जिष्णु श्वेतहयो नरः।
बृहन्नटो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ॥ ३७३ ॥
बीभत्सुः कर्णजित् तस्य गाण्डीव गाण्डिवं धनु।
पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरन्ध्री नित्ययौवना ॥३७४॥
वेदिजा याज्ञसेनी च कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराट्।
राधासूतार्कतनयः कालपृष्ठं तु तद्धनुः ॥ ३७५ ॥
श्रेणिकस्तु भम्भासारो हालः स्यात्सातवाहनः।
कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ॥ ३७६ ॥
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवारकः।

पृथाया कुन्त्या अपत्य पुमान्—पार्थ, सव्येनापि सचते वाणान्, वर्षति—सव्यसाची, धनञ्जय, ॥ ३७२ ॥ राधावेधी, किरीटी, ऐन्द्रि, जिष्णु, श्वेतहय, नर, बृहन्नट, गुडाकारा गुटिकाकारा केशा यस्य स—गुडाकेश, सुभद्रेश, कपिध्वज, ॥ ३७३ ॥ बीभत्सु, "बीभत्स" कर्णजित्, सप्तदश अर्जुनस्य ["अर्जुने विजयश्चित्रयोधी चित्राङ्गसूदन । योगी धन्वी कृष्णपक्षो नन्दिघोषस्तु तद्रथ ॥ १ ॥ ग्रन्थिकस्तुसहदेवो नकुलस्तन्तिपालक । माद्रेयाविमौ कौन्तेया भीमार्जुनयुधिष्ठिरा ॥ २ ॥ द्वयेऽपि पाण्डवेया स्यु पाण्डवा पाण्डवायना" ।] ॥ गाण्डीवम् (पु०न०), गाण्डिवम् (पु०न०), द्वे अर्जुनस्य धनुष ॥ पञ्चालस्य राज्ञ अपत्य स्त्री—पाञ्चाली, द्रौपदी, कृष्णा, सैरन्ध्री, नित्ययौवना, ॥ ३७४ ॥ वेदिजा, याज्ञसेनी, सप्त द्रौपद्या, [पार्षती] ॥ कर्ण, चम्पाधिप, अङ्गराट्, राधा-सूत अर्कशब्देभ्य पर तनयशब्द —राधातनय, सूततनय, अर्कतनय, षट् कर्णस्य [राधेय] ॥ कालपृष्ठम्, एक कर्णस्य धनुष ॥ ३७५ ॥ श्रेणिक, भम्भासार, द्वे श्रेणिकस्य ॥ हाल, सातवाहन, "सालवाहन" त्रीणि सातवाहनस्य ॥ कुमारपाल, चौलुक्य, राजर्षि, परमार्हत, ॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व धन मुञ्चति न गृह्णा

राजबीजी राजवंश्यो बीज्यवंश्यौ तु वंशजे ॥ ३७७ ॥
स्वाम्यमात्यः सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥
तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावापस्त्वरिचिन्तनम् ।
परिस्पन्दः परिकरः परिवारः परिग्रहः ॥ ३७९ ॥
परिच्छदः परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।
राजशय्या महाशय्या भद्रासनं नृपासनम् ॥ ३८० ॥
सिंहासनं तु तद्धैमं छत्रमातपवारणम् ।
चामरं वालव्यजनं रोमगुच्छः प्रकीर्णकम् ॥३८१॥

ह्वाति—मृतस्वमोक्ता, धर्मात्मा, मारि—व्यसनशब्दाभ्यां परं वार-कशब्द —मारिवारक, व्यसनवारक, सप्त कुमारपालस्य ॥ राजबीजी, राजवंश्य, २ द्वे राजवंशजातस्य ॥ बीज्य, वंश्य, वंशज, त्रीणि वंशजातस्य ॥ ३७७ ॥ स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम्, सप्तानां राज्याङ्गानाम् एकैकम् ॥ राज्याङ्गम्, प्रकृति, द्वे प्रकृते ॥ पौराणां श्रेणय अपि राज्याङ्गम्, तेन अष्टाङ्गमपि राज्यम् ॥ ३७८ ॥ तन्त्रम्, एकं स्वराष्ट्ररक्षणपोषणादिचिन्तायां ॥ आवाप, एकं सन्ध्या-दिषाड्गुण्येन परमण्डलचिन्तायां ॥ परिस्पन्द, परिकर, परिवार, परिग्रह, ॥ ३७९ ॥ परिच्छद, परिबर्ह, "परिबर्ह-णम्" तन्त्रम्, उपकरणम्, अष्टौ परिवारस्य [परिजन] ॥ राज-शय्या, महाशय्या, द्वे राजशय्यायां ॥ भद्रासनम्, नृपासनम्, द्वे नृपासनस्य ॥३८०॥ यत् नृपासनम् हैमं सुवर्णरचितं तत् सिंहास-नम्, एकं सुवर्णनिर्मितराजासनस्य ॥ छत्रम् (त्रि०), आत-पवारणम्, "आतपत्रम्" द्वे छत्रस्य [उष्णवारणम्, राजछत्र तु नृपलक्ष्म] ॥ चामरम्, "चमरम्, चामरा" वालव्यज-नम्, रोमगुच्छ, प्रकीर्णकम्, चत्वारि चामरस्य ॥ ३८१ ॥

स्थगी ताम्बूलकरङ्को भृङ्गारः कनकालुका ।
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः पादपीठं पदासनम् ॥ ३८२ ॥
'अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः सामवायिकः ।
नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः ॥ ३८३॥
द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राड्विवाकोऽक्षदर्शकः ।
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥ ३८४ ॥
सौवस्तिकोऽथ द्वारस्थः क्षत्ता स्याद् द्वारपालकः ।
दौवारिकः प्रतीहारो वेत्र्युत्सारकदण्डिनः ॥ ३८५ ॥

स्थगी, ताम्बूलकरङ्क, द्वे ताम्बूलकरङ्कस्य "पानदानियु" इति भा० ॥ भृङ्गार, कनकालुका, द्वे सुवर्णभाजनस्य "सोनानी झारी" इति भा० ॥ भद्रकुम्भ, पूर्णकुम्भ, द्वे जलपूर्णकुम्भस्य ॥ पादपीठम्, पदासनम्, द्वे पादपीठस्य "पग मुकवानो बाजोठ वि०" इति भा० ॥ ३८२ ॥ अमा सह भव —अमात्य, सचिव, मन्त्री, धीसख, सामवायिक, पञ्च अमात्यस्य "दीवान" इति भा० ॥ नियोगी, कर्मसचिव, "कर्मसहाय" आयुक्त, व्यापृत, चत्वारि कर्मसचिवानाम् ॥३८३॥ व्यवहाराणा विवादस्थानाना द्रष्टा निर्णेता प्राड्विवाक, अक्षदर्शक, द्वे प्राड्विवाकस्य[स्येय] "न्यायाधीश" इति भा० ॥ महामात्र, प्रधानम (आविष्टलिङ्गोऽयम्); द्वे अमात्यपुरोहितसेनापत्यादिराजसहायानाम् ॥ पुरोधा, पुरोहित, ॥३८४॥ 'स्वस्ति' इति ब्रूते—सौवस्तिक, त्रीणि पुरोहितस्य "गोर" इति भा० ॥ द्वारस्थ, "द्वा स्थ, द्वा स्थित, द्वा स्थितादर्शी, द्वा स्थितदर्शक" द्वारपालक "द्वारपाल" द्वारे नियुक्त —दौवारिक, प्रतिह्रियते वार्यते जन अनेन—प्रतीहार, "प्रतिहार" वेत्री, "वेत्रधर" उत्सारक, दण्डी, अष्टौ द्वारपालस्य "धारणानो

---

१ उक्त च—"विवादानुगत पृष्ट्वा पूर्ववाक्य प्रयत्नत । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तत स्मृत" ॥ १ ॥

रक्षिवर्गेऽनीकस्थः स्यादध्यक्षाधिकृतौ समौ ।
पौरोगवः सूदाध्यक्षः सूदस्त्वौदनिको गुणः ॥ ३८६ ॥
भक्तकारः सूपकारः सूपारालिकवल्लवाः ।
भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः॥३८७॥
स्थानाध्यक्ष स्थानिकः स्याच्छुल्काध्यक्षस्तु शौल्किकः
शुल्कस्तु घट्टादिदेयं धर्माध्यक्षस्तु धार्मिकः ॥ ३८८ ॥
धर्माधिकरणी चाथ हट्टाध्यक्षोऽधिकर्मिकः ।
चतुरङ्गबलाध्यक्षः सेनानीर्दण्डनायकः ॥ ३८९ ॥
स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

चोकीदार" इति भा० ॥ ३८५ ॥ रक्षिवर्ग, अनीकस्थ, द्वे राज्ञ अङ्गरक्षकस्य ॥ अध्यक्ष, अधिकृत, द्वे अधिकारिण ॥ पौरोगव, सूदाध्यक्ष, द्वे पाकशालाध्यक्षस्य ॥ सूद, ओदनं शिल्पमस्य—औदनिक, गुण, ॥ ३८६ ॥ भक्तकार, सूपकार, सूप, आरालिक, वल्लव, अष्टौ सूदस्य "रसोयो" इति भा० ॥ भौरिक, कनकाध्यक्ष, द्वे सुवर्णाधिकृतस्य ॥ रूप्याध्यक्ष, नैष्किक, द्वे टङ्कशालाध्यक्षस्य ॥ ३८७ ॥ स्थानाध्यक्ष, स्थानिक, द्वे ग्रामाणा रक्षणाधिकारिण "थाणदार" इति भा० ॥ शुल्काध्यक्ष, शौल्किक, द्वे शुल्काध्यक्षस्य "जकात कर-विगेरेनो अधिकारी" इति भा० ॥ घट्टादिदेयम् घट्ट नदीतीरस्थान्, आदिना गुल्मप्रतोल्यादि तत्र नेतव्यानेतव्यवस्तु-सम्बधी य राजभाग स शुल्क (पु० न०), एक शुल्कस्य "जकात" इति भा० ॥ धर्माध्यक्ष धर्मे नियुक्त—धार्मिक ॥ ३८८ ॥ धर्माधिकरणी, त्रीणि धर्माध्यक्षस्य ॥ हट्टाध्यक्ष, अधिकर्मिक, द्वे हट्टाध्यक्षस्य "वेपारी पासेथी जकातलेनार अधिकारी" इति भा० ॥ चतुरङ्गबलाध्यक्ष, सेना नयतीति—सेनानी, दण्डम् सैन्य नयतीति—दण्डनायक, त्रीणि सेनापते ॥ ३८९ ॥ स्थायुक, एकम् एकस्य ग्रामस्य अधिकारिण ॥ गोप,

स्थगी ताम्बूलकरङ्को भृङ्गारः कनकालुका ।
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः पादपीठ पदासनम् ॥ ३८२ ॥
अमात्य[1] सचिवो मन्त्री धीसखः सामवायिकः ।
नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः ॥ ३८३॥
द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राड्विवाकोऽक्षदर्शकः ।
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥ ३८४ ॥
सौवस्तिकोऽथ द्वारस्थः क्षत्ता स्याद् द्वारपालकः ।
दौवारिकः प्रतीहारो वेत्र्युत्सारकदण्डिनः ॥ ३८५ ॥

स्थगी, ताम्बूलकरङ्क , द्वे ताम्बूलकरङ्कस्य "पानदानियु" इति भा० ॥ भृङ्गार , कनकालुका, द्वे सुवर्णभाजनस्य "सोनानी झारी" इति भा० ॥ भद्रकुम्भ , पूर्णकुम्भ , द्वे जलपूर्णकुम्भस्य ॥ पादपीठम् , पदासनम् , द्वे पादपीठस्य "पग मुकवानो बाजोठ वि०" इति भा० ॥ ३८२ ॥ अमा सह भव —अमात्य , सचिव , मन्त्री, धीसख , सामवायिक , पञ्च अमात्यस्य "दीवान" इति भा० ॥ नियोगी, कर्मसचिव , "कर्मसहाय" आयुक्त , व्यापृत , चत्वारि कर्मसचिवानाम् ॥ ३८३॥ व्यवहाराणा विवादस्थानाना द्रष्टा निर्णेता प्राड्विवाक , अक्षदर्शक , द्वे प्राड्विवाकस्य [स्थेय] "न्याया-धीश" इति भा० ॥ महामात्र , प्रधानम् (आविष्टलिङ्गोऽयम्); द्वे अमात्यपुरोहितसेनापत्यादिराजसहायानाम् ॥ पुरोधा , पुरोहित , ॥ ३८४॥ 'स्वस्ति' इति ब्रूते—सौवस्तिक , त्रीणि पुरोहितस्य "गोर" इति भा० ॥ द्वारस्थ , "द्वा स्थ, द्वा स्थित , द्वा स्थितादर्शी, द्वा स्थितदर्शक " द्वारपालक "द्वारपाल" द्वारे नियुक्त —दौवा-रिक , प्रतिह्रियते यार्यते जन अनेन—प्रतीहार , "प्रतिहार" वेत्री, "वेत्रधर" उत्सारक , दण्डी, अष्टौ द्वारपालस्य "धारणानो

---

१ उक्त च—"विवादानुगत पृष्ट्वा पूर्ववाक्य प्रयत्नत । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तत स्मृत " ॥ १ ॥

वैरं विरोधो विद्वेषो वयस्यः सवयाः सुहृत् ।
स्निग्धः सहचरो मित्रं सखा सख्यं तु सौहृदम् ॥ ३९४ ॥
सौहार्दं साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि संगतम् ।
आनन्दनं त्वाप्रच्छनं स्यात्सभाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ।
उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥ ३९६ ॥
अनुवृत्तिस्त्वनुरोधो हेरिको गूढपूरुषः ।
प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविच्चरः ॥ ३९७ ॥
वार्तायनः स्पशश्चार आप्तप्रत्ययितौ समौ ।

अमित्र , अभिमाति (पु०), न राति ददाति सुखम्—अराति , षड्विंशति शत्रो [असुहृद् , विमत , मार] ॥ ३९३ ॥ वैरम् , विरोध , विद्वेष , त्रीणि वैरस्य ॥ वयसा तुल्य —वयस्य , सवया , सुहृत् , स्निग्ध , सहचर , मित्रम् , सखा , सप्त मित्रस्य [सहाय , साप्तपदीन] ॥ सख्यम् , सौहृदम् , ॥ ३९४ ॥ सौहार्दम् , सप्तभि पदै अवाप्यते—साप्तपदीनम् , मैत्री (स्त्री०), न जीर्यति—अजर्यम् , सङ्गतम् , सप्त सख्यस्य ॥ आनन्दनम् , आप्रच्छनम् , सभाजनम् , त्रीणि आलिङ्गनादिजनितानन्दस्य ॥ ३९५ ॥ य विषयात् जनपदात् अनन्तर अव्यवहित स राजा शत्रु ॥ अत शत्रो पर मित्रम् , विषयान्तर राजा मित्रमित्यर्थ ॥ परतर शत्रुमित्राभ्या पर राजा उदासीन ॥ पृष्ठत पाश्चात्य राजा पार्ष्णिग्राह ॥ ३९६ ॥ अनुवृत्ति , अनुरोध , द्वे इच्छानुवर्तनस्य ॥ हिनोति गच्छति परराष्ट्रम्—हेरिक , गूढपूरुष , "गूढपुरुष " प्रणिधि , यथार्हम् वर्ण रूप यस्य—यथार्हवर्ण , अवसर्प , मन्त्रवित् , चर , ॥ ३९७ ॥ वार्तायन , स्पश , चार , दश गूढपुरुषस्य "हेर" इति भा० ॥ आप्त , प्रत्ययित , द्वे विश्वस्तस्य प्रामाणिकस्येत्यर्थ ॥ सत्री , गृहपति , द्वे सर्वदा अन्नादिदायिन ॥

स्यातामन्तःपुराध्यक्षेऽन्तर्वंशिकावरोधिकौ ॥ ३९० ॥
शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरमवरोधोऽवरोधनम् ।
सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते॥३९१॥
षण्ढे वर्षवरः शत्रौ प्रतिपक्षः परो रिपुः ।
शात्रवः प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकोऽभियात्यरी ॥ ३९२ ॥

दस्युः सपत्नोऽसहनो विपक्षो।
द्वेषी द्विषन् वैर्यहितो जिघांसुः ॥
दुर्हृत् परेः पन्थकपन्थिनौ द्विट् ।
प्रत्यर्थिमित्रावभिमात्यराती ॥ ३९३ ॥

एक बहूना ग्रामाणामधिकारिण ॥ अन्त पुराध्यक्ष, अन्तर्वंशिक, "आन्तर्वेश्मिक, आन्त पुरिक" आवरोधिक, त्रीणि अन्त पुराध्यक्षस्य ॥ ३९० ॥ प्रसगादाह—"क्षुद्रोपकरणाना स्यादध्यक्ष पारिकर्मिक । पुराध्यक्षे कोट्टपति पौरिको दाण्डपाशिक" ॥ १ ॥ शुद्धान्त (पु० न०), अन्त पुरम्, अवरोध, अवरोधनम्, चत्वारि राज्ञ स्त्रीगृहस्य ॥ सुष्ठु विदन्त विद्वास लान्ति वशीकुर्वन्ति-सौविदल्ला स्त्रिय, सौविदल्लाना अय रक्षक —सौविदल्ल, कञ्चुकी, स्थाना स्त्रीणा पति रक्षक स्थपति स एव—स्थापत्य, सौविद, चत्वारि राज्ञ स्त्रीगृहस्य रक्षाधिकारिण "जनानखानाना रखवाळ" इति भा० ॥ ३९१ ॥ षण्ढ, "षण्ड, शण्ढ, शण्ड" वर्ष रेत पाव वृणोति—वर्षवर, द्वे अन्त पुरचारिक्लीबस्य "नाजर" इति भा० ॥ शत्रु, प्रतिपक्ष, पर, रिपु, शात्रव, प्रत्यवस्थाता, प्रत्यनीक, अभियाति, "अभियाती, अभिघाति, अभिघाती" अरि, ॥ ३९२ ॥ दस्यु, सपत्न, असहन, विरुद्ध पक्षो यस्य स—विपक्ष, द्वेषी, द्विषन्, वैरी, अहित, हन्तुमिच्छति जिघांसतीति—जिघांसु, दुर्हृद्, परिश दान् पन्थक-पन्थिन्शब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—परिपन्थक, परिपन्थी, द्विट्, प्रत्यर्थी,

वैरं विरोधो विद्वेषो वयस्यः सवयाः सुहृत् ।
स्निग्धः सहचरो मित्र सखा सख्यं तु सौहृदम्॥३९४॥
सौहार्दं साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि संगतम् ।
आनन्दनं स्वाप्रच्छन स्यात्सभाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ।
उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥ ३९६ ॥
अनुवृत्तिस्त्वनुरोधो हेरिको गूढपूरुषः ।
प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविचर' ॥ ३९७ ॥
वार्तायनः स्पशश्चार आप्तप्रत्ययितौ समौ ।

अमित्र , अभिमाति (पु०), न राति ददाति सुखम्—अराति , षड्विंशति शत्रो [असुहृद् , विमत , मार] ॥ ३९३ ॥ वैरम् , विरोध , विद्वेष , त्रीणि वैरस्य ॥ वयसा तुल्य —वयस्य , सवया , सुहृत् , स्निग्ध , सहचर , मित्रम् , सखा, सप्त मित्रस्य [सहाय , साप्तपदीन] ॥ सख्यम् , सौहृदम् , ॥ ३९४ ॥ सौहार्दम् , सप्तभि पदै अवाप्यते—साप्तपदीनम् , मैत्री (स्त्री०), न जीर्यति—अजर्यम् , सङ्गतम् , सप्त सख्यस्य ॥ आनन्दनम् , आप्रच्छनम् ,सभाजनम् ,त्रीणि आलिङ्गनादिजनितानन्दस्य ॥३९५॥ य विषयात् जनपदात् अनन्तर अव्यवहित स राजा शत्रु ॥ अत शत्रो पर मित्रम् , विषयान्तर राजा मित्रमित्यर्थ ॥ परतर शत्रुमित्राभ्या पर राजा उदासीन ॥ पृष्ठत पाश्चात्य राजा पार्ष्णिग्राह ॥ ३९६ ॥ अनुवृत्ति , अनुरोध , द्वे इच्छानुवर्तनस्य ॥ हिनोति गच्छति परराष्ट्रम्—हेरिक , गूढपूरुष , "गूढपुरुष " प्रणिधि , यथार्हम् वर्ण रूप यस्य—यथार्हवर्ण , अवसर्प , मन्त्रवित , चर , ॥३९७॥ वार्तायन , स्पश , चार , दश गूढपुरुषस्य "हेर" इति भा० ॥ आप्त , प्रत्ययित , द्वे विश्वस्तस्य प्रामाणिकस्येत्यर्थ ॥ सत्री, गृहपति , द्वे सर्वदा अन्नादिदायिन ॥

स्यातामन्तःपुराध्यक्षेऽन्तर्वंशिकावरोधिकौ ॥ ३९० ॥
शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरमवरोधोऽवरोधनम् ।
सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते॥३९१॥
पण्डे वर्षवरः शत्रौ प्रतिपक्षः परो रिपुः ।
शात्रवः प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकोऽभियात्यरी ॥ ३९२ ॥
दस्युः सपत्नोऽसहनो विपक्षो।
द्वेषी द्विषन् वैर्यहितो जिघांसुः ॥
दुर्हृत् परेः पन्थकपन्थिनौ द्विट् ।
प्रत्यर्थिमित्रावभिमात्यराती ॥ ३९३ ॥

एक वहूना ग्रामाणामधिकारिण ॥ अन्त पुराध्यक्ष, अन्तर्वं शिक, "आन्तर्वेश्मिक, आन्त पुरिक" आवरोधिक, त्रीणि अन्त पुराध्यक्षस्य ॥ ३९० ॥ प्रसगादाह—"क्षुद्रोपकरणाना स्यादध्यक्ष पारिकर्मिक । पुराध्यक्षे कोट्टपति पौरिको दाण्डपाशिक" ॥ १ ॥ शुद्धान्त (पु० न०), अन्त पुरम्, अवरोध, अवरोधनम्, चत्वारि राज्ञ स्त्रीगृहस्य ॥ सुष्ठु विदन्त विद्वास लान्ति वशीकुर्वन्ति-सौविदल्ला स्त्रिय, सौविदल्लाना अय रक्षक —सौविदल्ल, कञ्चुकी, स्थाना स्त्रीणा पति रक्षक स्थपति स एव—स्थापत्य, सौविद, चत्वारि राज्ञ स्त्रीगृहस्य रक्षाधिकारिण "जनानखानाना रखवाळ" इति भा० ॥ ३९१ ॥ पण्ढ, "पण्ड, शण्ढ, शण्ड" वर्षं रेत पाव वृणोति—वर्षवर, द्वे अन्त पुरचारिक्लीवस्य "नाजर" इति भा० ॥ शत्रु, प्रतिपक्ष, पर, रिपु, शात्रव, प्रत्यवस्थाता, प्रत्यनीक, अभियाति, "अभियाती, अभिघाति, अभिघाती" अरि, ॥ ३९२ ॥ दस्यु, सपत्न, असहन, विरुद्ध पक्षो यस्य स —विपक्ष, द्वेषी, द्विषन्, वैरी, अहित, हन्तुमिच्छति जिघासतीति—जिघासु, दुर्हृद्, परिशब्दात् पन्थक-पन्थिन्शब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—परिपन्थक, परिपन्थी, द्विट्, प्रत्यर्थी,

वैरं विरोधो विद्वेषो वयस्यः सवयाः सुहृत् ।
स्निग्धः सहचरो मित्रं सखा सख्यं तु सौहृदम् ॥३९४॥
सौहार्दं साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि संगतम् ।
आनन्दनं त्वाप्रच्छनं स्यात्सभाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ।
उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥ ३९६ ॥
अनुवृत्तिस्त्वनुरोधो हेरिको गूढपूरुषः ।
प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविच्चरः ॥ ३९७ ॥
वार्तायनः स्पशश्चार आप्तप्रत्ययितौ समौ ।

अमित्र , अभिमाति (पु०), न राति ददाति सुखम्—अराति , षड्विंशति शत्रो [असुहृद् , विमत , मार] ॥ ३९३ ॥ वैरम् , विरोध , विद्वेष , त्रीणि वैरस्य ॥ वयसा तुल्य —वयस्य , सवया , सुहृत् , स्निग्ध , सहचर , मित्रम् , सखा, सप्त मित्रस्य [सहाय , साप्तपदीन] ॥ सख्यम् , सौहृदम् , ॥ ३९४ ॥ सौहार्दम् , सप्तभि पदै अवाप्यते—साप्तपदीनम् , मैत्री (स्त्री०), न जीर्यति—अजर्यम् , सङ्गतम् , सप्त सख्यस्य ॥ आनन्दनम् , आप्रच्छनम् ,सभाजनम् ,त्रीणि आलिङ्गनादिजनितानन्दस्य ॥३९५॥ य विषयात् जनपदात् अनन्तर अव्यवहित स राजा शत्रु ॥ अत शत्रो पर मित्रम् , विषयान्तर राजा मित्रमित्यर्थ ॥ परतर शत्रुमित्राभ्या पर राजा उदासीन ॥ पृष्ठत पाश्चात्य राजा पार्ष्णिग्राह ॥ ३९६ ॥ अनुवृत्ति , अनुरोध , द्वे इच्छानुवर्तनस्य ॥ हिनोति गच्छति परराष्ट्रम्—हेरिक , गूढपूरुष , "गूढपुरुष" प्रणिधि , यथार्हम् वर्ण रूप यस्य—यथार्हवर्ण , अवसर्प , मन्त्रवित् , चर , ॥३९७॥ वार्तायन , स्पश , चार , दश गूढपुरुषस्य "हेर" इति भा० ॥ आप्त , प्रत्ययित , द्वे विश्वस्तस्य प्रामाणिकस्येत्यर्थ ॥ सत्री, गृहपति , द्वे सर्वदा अन्नादिदायिन ॥

सत्रिणि स्याद्धरपतिर्दूतः सन्देशहारकः ॥ ३९८ ॥
सन्धिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि ।
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभुत्वोत्साहमन्त्रजाः ॥ ३९९ ॥
सामदानभेददण्डा उपायाः साम सान्त्वनम् ।
उपजापः पुनर्भेदो दण्डः स्यात्साहसं दमः ॥ ४०० ॥
प्राभृत ढौकन लञ्चोत्कोच. कौशलिकामिषे ।
उपाच्चारः प्रदान दाहारौ ग्राह्यायने अपि ॥ ४०१ ॥
मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः ।
मृगयाऽक्षाः स्त्रियः पान वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥४०२॥
दण्डपारुष्यमित्येतद् हेय व्यसनसप्तकम् ।
पौरुष विक्रमः शौर्यं शौण्डीर्यं च पराक्रमः ॥ ४०३ ॥

दूत, सन्देशहारक, द्वे दूतस्य ॥ ३९८ ॥ सन्धि (पु०), विग्रह, यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रय, षण्णा गुणानामेकैकम् ॥ प्रभुत्वशक्ति, उत्साहशक्ति, मन्त्रशक्तिः, तिसृणा शक्तीनामेकैकम्॥ ३९९ ॥ साम, दानम्, भेद, दण्ड, चतुर्णामुपायाना प्रत्येकमेकैकम् ॥ साम, सान्त्वनम्, द्वे सान्त्वनस्य ॥ उपजाप, भेद, द्वे भेदस्य ॥ दण्ड (पु० न०), साहसम् (पु० न०), दम, त्रीणि दण्डस्य ॥ ४०० ॥ प्राभृतम्, ढौकनम्, लञ्चा, (पु० स्त्री०), उत्कोच, कौशलिकम्, आमिषम् (पु० न०), उपशब्दात् परे चार–प्रदान–दा–हार–ग्राह–अयनशब्दा प्रयोज्या यथा—उपचार, उपप्रदानम्, उपदा, उपहार, उपग्राह्य, उपायनम्, द्वादश उपहारस्य "भेट" इति भा० ॥ ४०१ ॥ माया, उपेक्षा, इन्द्रजालम्, त्रयाणा क्षुद्रोपायानाम् एकैकम् ॥ प्रसङ्गादाह-मृगया, अक्षा, स्त्रिय, पानम्, वाक्पारुष्यम्, अर्थदूषणम्, ॥ ४०२ ॥ दण्डपारुष्यम्, एतत् व्यसनसप्तक राज्ञा हेय त्याज्यमिति ॥ पौरुषम्, विक्रम, शौर्यम्, शौण्डीर्यम्, पराक्रम,

यत्कोशदण्डजं तेजः स प्रभावः प्रतापवत् ।
भिया धर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा ॥४०४॥
तन्मन्त्राद्यषडक्षीण यत्तृतीयाद्यगोचरः ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहश्छन्नमुपह्वरम् ॥ ४०५ ॥
विविक्तविजनैकान्तनिःशलाकानि केवलम् ।
गुह्ये रहस्य न्यायस्तु देशरूपं समञ्जसम् ॥ ४०६ ॥
कल्पाभ्रेषौ नयो न्याय्य तूचितं युक्तसाम्प्रते ।
लभ्य प्राप्त भजमानाभिनीतौपयिकानि च ॥ ४०७ ॥
प्रक्रिया त्वधिकारोऽथ मर्यादा धारणा स्थितिः ।

पञ्च पराक्रमस्य ॥ ४०३ ॥ यत् कोशदण्डज तेज स प्रभाव[1], प्रताप , द्वे कोशदण्डतेजस ॥ या भिया धर्मार्थकामैश्च अमात्यादे परीक्षा सा उपधा, एक धर्मार्थकामभीत्या अमात्यादिपरीक्षणस्य ॥ ४०४ ॥ यत् मन्त्रादि तृतीयाद्यगोचर तत् अविद्यमानानि षट् अक्षीणि यस्मिन्—अषडक्षीणम्, एकम् द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रनीडादिन ॥ रहस्यालोचनम्, मन्त्र , द्वे पञ्चाङ्गमन्त्रस्य ॥ रह (न० अ०), छन्नम्, उपह्वरम्, (पु० न०), ॥४०५॥ विविक्तम्, विजनम्, एकान्तम्, नि शलाकम्, केवलम्, अष्टौ एकान्तस्य ॥ गुह्यम्, रहस्यम्, द्वे गोपनीयस्य ॥ न्याय , देशरूपम्, समञ्जसम्, ॥ ४०६ ॥ कल्प , अभ्रेष , नय , षड् न्यायस्य [नीति] ॥ न्यायादनपेतम्—न्याय्यम्, उचितम्, सम्प्रति युज्यते इति—साम्प्रतम्, लभ्यम्, प्राप्तम्, भजमानम्, अभिनीतम्, उपाय एव—औपयिकम् (न्याय्यादय वा०), नव न्याय्यस्य ॥ ४०७ ॥ प्रक्रिया, अधिकार , द्वे व्यवस्थापनस्य ॥ मर्यादा, धारणा, स्थिति , सस्था, चत्वारि मर्यादाया ॥ अपराध , मन्तु (पु०), व्यलीकम् (पु० न०),

१ यदुक्तम्–'अधिक्षेपापमानादे प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणात्ययेऽप्यसहन तत्तेज समुदाहृतम्' ॥ १ ॥

सत्रिणि स्याद्गूढपतिर्दूतः सन्देशहारकः ॥ ३९८ ॥
सन्धिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि ।
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्त्रः प्रभुत्वोत्साहमन्त्रजाः ॥ ३९९ ॥
सामदानभेददण्डा उपायाः साम सान्त्वनम् ।
उपजापः पुनर्भेदो दण्डः स्यात्साहसं दमः ॥ ४०० ॥
प्राभृतं ढौकनं लञ्चोत्कोचः कौशलिकामिषे ।
उपाच्चारः प्रदानं दाहारौ ग्राह्यायने अपि ॥ ४०१ ॥
मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः ।
मृगयाऽक्षाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥४०२॥
दण्डपारुष्यमित्येतद् हेयं व्यसनसप्तकम् ।
पौरुषं विक्रमः शौर्यं शौण्डीर्यं च पराक्रमः ॥ ४०३ ॥

दूत, सन्देशहारक, द्वे दूतस्य ॥ ३९८ ॥ सन्धि (पु०), विग्रह', यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रय, षण्णा गुणानामेकैकम् ॥ प्रभुत्वशक्ति, उत्साहशक्ति, मन्त्रशक्तिः, तिसृणा शक्तीनामेकैकम्॥ ३९९ ॥ साम, दानम्, भेद, दण्ड, चतुर्णामुपायाना प्रत्येकमेकैकम् ॥ साम, सान्त्वनम्, द्वे सान्त्वनस्य ॥ उपजाप, भेद, द्वे भेदस्य ॥ दण्ड (पु० न०), साहसम् (पु० न०), दम, त्रीणि दण्डस्य ॥ ४०० ॥ प्राभृतम्, ढौकनम्, लञ्चा, (पु० स्त्री०), उत्कोच, कौशलिकम्, आमिषम् (पु० न०), उपशब्दात् परे चार–प्रदान–दा–हार–ग्राह्य–अयनशब्दा प्रयोज्या। यथा—उपचार, उपप्रदानम्, उपदा, उपहार, उपग्राह्य, उपायनम्, द्वादश उपहारस्य "भेट" इति भा० ॥ ४०१ ॥ माया, उपेक्षा, इन्द्रजालम्, त्रयाणा क्षुद्रोपायानाम् एकैकम् ॥ प्रसङ्गादाह-मृगया, अक्षा, स्त्रिय, पानम्, वाक्पारुष्यम्, अर्थदूषणम्, ॥ ४०२ ॥ दण्डपारुष्यम्, एतत् व्यसनसप्तक राज्ञा हेय त्याज्यमिति ॥ पौरुषम्, विक्रम, शौर्यम्, शौण्डीर्यम्, पराक्रम,

यत्कोशदण्डजं तेजः स प्रभावः प्रतापवत् ।
भिया धर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा ॥४०४॥
तन्मन्त्राद्यषडक्षीण यत्तृतीयाद्यगोचरः ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहश्छन्नमुपह्वरम् ॥ ४०५ ॥
विविक्तविजनैकान्तनिःशलाकानि केवलम् ।
गुह्ये रहस्यं न्यायस्तु देशरूप समञ्जसम् ॥ ४०६ ॥
कल्पाभ्रेषौ नयो न्याय्यं तूचितं युक्तसाम्प्रते ।
लभ्यं प्राप्त भजमानाभिनीतौपयिकानि च ॥ ४०७ ॥
प्रक्रिया त्वधिकारोऽथ मर्यादा धारणा स्थितिः ।

पञ्च पराक्रमस्य ॥ ४०३ ॥ यत् कोशदण्डज तेजं स प्रभाव॰, प्रताप, द्वे कोशदण्डतेजस ॥ या भिया धर्मार्थकामैश्च अमात्यादे परीक्षा सा उपधा, एक धर्मार्थकामभीत्या अमात्यादिपरीक्षणस्य ॥ ४०४ ॥ यत् मन्त्रादि तृतीयाद्यगोचर तत् अविद्यमानानि षट् अक्षीणि यस्मिन्—अषडक्षीणम्, एकम् द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रक्रीडादिन ॥ रहस्यालोचनम्, मन्त्र, द्वे पञ्चाङ्गमन्त्रस्य ॥ रह (न० अ०), छन्नम्, उपह्वरम्, (पु० न०), ॥४०५॥ विविक्तम्, विजनम्, एकान्तम्, नि.शलाकम्, केवलम्, अष्टौ एकान्तस्य ॥ गुह्यम्, रहस्यम्, द्वे गोपनीयस्य ॥ न्याय, देशरूपम्, समञ्जसम्, ॥ ४०६ ॥ कल्प, अभ्रेष, नय, षट् न्यायस्य [नीति] ॥ न्यायादनपेतम्—न्याय्यम्, उचितम्, सम्प्रति युज्यते इति—साम्प्रतम्, लभ्यम्, प्राप्तम्, भजमानम्, अभिनीतम्, उपाय एव—औपयिकम् (न्याय्यादय वा०), नव न्याय्यस्य ॥ ४०७ ॥ प्रक्रिया, अधिकार, द्वे व्यवस्थापनस्य ॥ मर्यादा, धारणा, स्थिति, संस्था, चत्वारि मर्यादाया ॥ अपराध, मन्तु (पु०), व्यलीकम् (पु० न०),

१ यदुक्तम्—"अधिक्षेपापमानादे प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहन तत्तेज समुदाहृतम्' ॥ १ ॥

संस्थाऽपराधस्तु मन्तुर्व्यलीकं विप्रियागसी ॥ ४०८ ॥
बलिः करो भागधेयो द्विपाद्यो द्विगुणो दमः ।
वाहिनी पृतना सेना बलं सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥
कटकं ध्वजिनी तन्त्रं दण्डोऽनीक पताकिनी ।
वरूथिनी चमूश्चक्र स्कन्धावारोऽस्य तु स्थिति' ॥४१०॥
शिविरं रचना तु स्याद् व्यूहो दण्डादिको युधि ।
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ४११ ॥
एकेभैकरथारुयश्वाः पत्तिः पञ्चपदातिका ।
सेना सेनामुख गुल्मो वाहिनी पृतना चमूः ॥ ४१२ ॥

विप्रियम्, आग (न०), पञ्च अपराधस्य ॥ ४०८ ॥ बलि (पु० स्त्री०), कर, भागधेय (स्त्री० पु०), त्रीणि राजग्राह्यभागस्य ॥ य द्विगुण दम दण्ड स द्विपाद्य, एक द्विगुणितदण्डस्य ॥ वाहिनी, पृतना, सेना, बलम्, सैन्यम्, अनीकिनी, ॥ ४०९ ॥ कटकम् (पु० न०), ध्वजिनी, तन्त्रम्, दण्ड, अनीकम् (पु० न०), पताकिनी, वरूथ, रथगुप्ति, अस्त्यस्याम्—वरूथिनी, चमू (स्त्री०), चक्रम् (पु० न०), स्कन्धावार, षोडश सैन्यस्य । तत्र स्कन्धावार शिविरपर्याय इत्यन्ये ॥ अस्य सैन्यस्य स्थिति शिविरम्, एक सैन्यवसतिस्थानस्य "छावणी" इति भा० ॥४१०॥ युधि सैन्यस्य या रचना स व्यूह, एक सैन्यरचनाया ॥ स व्यूह दण्डादिभेदेन षोढा इत्याहु ॥ प्रत्यासार, "प्रत्यासर" व्यूहपार्ष्णि द्वे व्यूहस्य पश्चाद्भागस्य ॥ प्रतिग्रह, "पतद्ग्रह" एक सैन्यपृष्ठभागस्य ॥ ४११ ॥ या एकेभा, एकरथा, त्र्यश्वा, पञ्चपदातिका, सा सेना पत्ति, एक चतुर्भि विशेषणै विशिष्टसेनाया ॥ सेना, सेनामुखम्, गुल्म

---

१ उक्तञ्च—'एको हस्ती एकश्च रथवरस्त्रय एव च तुरगा । पञ्चैव पदातय एषा पत्तिर्ज्ञातव्या' ।

अनीकिनी च पत्ते स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणैः क्रमात् ।
दशानीकिन्योऽक्षौहिणी सज्जनं तूपरक्षणम् ॥ ४१३ ॥
वैजयन्ती पुनः केतुः पताका केतन ध्वजः ।
अस्योचूलावचूलाख्यावूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ ॥ ४१४ ॥
गजो वाजी रथः पत्तिः सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् ।
युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्गः स्यन्दनो रथः ॥ ४१५ ॥
स क्रीडार्थः पुष्परथो देवार्थस्तु मरुद्रथः ।

(पु० न०), वाहिनी, पृतना, चमू, ॥ ४१२ ॥ अनीकिनी, सप्ताना सेनाविशेषाणामेकैकम् ॥ पत्ते त्रिगुणै इभाद्यै क्रमात् सेनादि प्रमाण ज्ञेयम् ॥ दशभि अनीकिनीभि अक्षौहिणी, एकम् अक्षौहिण्या ॥ सज्जनम्, उपरक्षणम्, द्वे सैन्यप्रगुणीकरणस्य "सज्जकरवु" इति भा० । सैन्यरक्षानियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य इत्यन्ये "पेहरो" इति भा० ॥ ४१३ ॥ वैजयन्ती, "जयन्ती" केतु (पु०), पताका, "पटाका" केतनम्, ध्वज (पु० न०), पञ्च पताकाया "धजा" इति भा० । तत्र ध्वज, पताकादण्डस्य इत्यन्ये ॥ अस्य ध्वजस्य ऊर्ध्वकूर्चक उच्चूल, एकम् ऊर्ध्वस्थितकूर्चकस्य ॥ अवचूल, एकम् अधोमुखकूर्चकस्य ॥४१४॥ गज, वाजी, रथ, पत्ति, इति चतुर्विध सेनाङ्गम् भवति ॥ युद्धार्थे चक्रवद्याने चक्रयुक्तयाने शत अङ्गानि अवयवा यस्य—शताङ्ग, स्यन्दन, रथ (पु० स्त्री०), त्रीणि रथस्य ॥ ४१५ ॥ पुष्पे यात्रोत्सवादौ रथ—पुष्परथ, "पुष्यरथ" एक क्रीडारथस्य ॥ मरुद्रथ, एक देवहेतुकरथस्य ॥ योग्याय शस्त्राभ्यासार्थे रथ—योग्यारथ, विनय शिक्षाप्रयोजनमस्य—वैनयिक, द्वे शस्त्राभ्यासार्थं कृतस्य

---

१ अनीकिनीसख्या—हस्तिन २१८७ रथा २१८७ अश्वा ६५६१ पदातय १०९३५ ॥ अखिलसख्या २१८७० ।

२ यदुक्तम्—'पत्ति सेना सेनामुख च गुल्म च वाहिनी चैव । पृतना चमूरनीकिनी दशगुणिताऽक्षौहिणी भवति' ॥ १ ॥

संस्याऽपराधस्तु मन्तुर्व्यलीकं विप्रियागसी ॥ ४०८ ॥
बलिः करो भागधेयो द्विपाद्यो द्विगुणो दमः ।
वाहिनी पृतना सेना बलं सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥
कटकं ध्वजिनी तन्त्रं दण्डोऽनीक पताकिनी ।
वरूथिनी चमूश्चक्र स्कन्धावारोऽस्य तु स्थितिः ॥४१०॥
शिबिर रचना तु स्याद् व्यूहो दण्डादिको युधि ।
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ४११ ॥
एकेभैकरथाऽत्र्यश्वाः पत्तिः पञ्चपदातिका ।
सेना सेनामुख गुल्मो वाहिनी पृतना चमूः ॥ ४१२ ॥

विप्रियम्, आग (न०), पञ्च अपराधस्य ॥ ४०८ ॥ बलि (पु० स्त्री०), कर, भागधेय (स्त्री० पु०), त्रीणि राजग्राह्यभागस्य ॥ य द्विगुण दम दण्ड -स द्विपाद्य, एक द्विगुणितदण्डस्य ॥ वाहिनी, पृतना, सेना, बलम्, सैन्यम्, अनीकिनी, ॥ ४०९ ॥ कटकम् (पु० न०), ध्वजिनी, तन्त्रम्, दण्ड, अनीकम् (पु० न०), पताकिनी, वरूथ, रथगुप्ति, अस्त्यस्याम्—वरूथिनी, चमू (स्त्री०), चक्रम् (पु० न०), स्कन्धावार, षोडश सैन्यस्य । तत्र स्कन्धावार शिबिरपर्याय इत्यन्ये ॥ अस्य सैन्यस्य स्थिति शिबिरम्, एक सैन्यवसतिस्थानस्य "छावणी" इति भा० ॥४१०॥ युधि सैन्यस्य या रचना स व्यूह, एक सैन्यरचनाया ॥ स व्यूह दण्डादिभेदेन षोढा इत्याहु ॥ प्रत्यासार, "प्रत्यासर" व्यूहपार्ष्णि द्वे व्यूहस्य पश्चाद्भागस्य ॥ प्रतिग्रह, "पतद्ग्रह" एक सैन्यपृष्ठभागस्य ॥ ४११ ॥ या एकेभा, एकरथा, त्र्यश्वा, पञ्चपदातिका, सा सेना पत्ति, एक चतुर्भि विशेषणै विशिष्टसेनाया ॥ सेना, सेनामुखम्, गुल्म

---

१ उक्तं च—'एको हस्ती एकश्च रथश्चरत्वय एव च तुरङ्गा । पञ्चैव पदातय एषा पत्तिर्ज्ञातव्या' ॥ १ ॥

युगन्धरं कूबरं स्याद् युगमीशान्तवन्धनम् ॥ ४२० ॥
युगकीलकस्तु शम्या प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् ।
अनुकर्षो दार्वधःस्थं धूर्वीयानमुख च धूः ॥ ४२१ ॥
रथगुप्तिस्तु वरूथो रथाङ्गानि त्वपस्कराः ।
शिबिका याप्ययानेऽथ दोला प्रेङ्खादिका भवेत्॥४२२॥
वैनीतक परम्परावाहनं शिबिकादिकम् ।
यान युग्य पत्रं वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः सव्येष्टृसारथी ।
दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिकः ॥ ४२४ ॥
रथरोहिणि तु रथी रथिके रथिरो रथी ।

युगन्धरम् (पु० न०), कूबरम् (पु० न०), "कुबर" द्वे युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य ॥ युगम् (पु० न०), एकम् ईशान्तबन्धनस्य "धोसरु" इति भा० ॥ ४२० ॥ युगकीलक, शम्या, द्वे युगकीलकस्य ॥ प्रासङ्ग, एक युगान्तरस्य, वत्साना दमनकाले स्कन्धे यत् काष्ठम् आसज्यते तस्य ॥ अनुकर्ष, इति एक रथाधस्ताद्दारुण ॥ धूर्वी, यानमुखम्, धू धुरौ धुर (स्त्री०), त्रीणि रथाग्रभागस्य॥४२१॥रथगुप्ति, वरूथ (पु० न०), द्वे रथरक्षार्थ लोहादिकृतावरणस्य ॥ रथाङ्गम्, अपस्कर, द्वे रथावयवस्य ॥ शिबिका, याप्ययानम्, द्वे शिबिकाया "पालखी" इति भा०॥ दोला, "दोली" प्रेङ्खा, द्वे दोलाया "हिंचको" इति भा० ॥ ४२२ ॥ यत् परम्परावाहन परम्परया वाह्यते शिबिकादिक तत् वैनीतकम्, एक परम्परावाहनस्य ॥ यानम्, युग्यम्, पत्रम् (पु० न०), वाह्यम्, वह्यम्, वाहनम्, धोरणम्, सप्त वाहनस्य ॥ ४२३ ॥ नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूत, सव्ये वामे तिष्ठति—सव्येष्टा, "सव्येष्ट" सारयति प्रेरयति वाहान्—सारथि, दक्षिणस्थ, प्रवेता, क्षत्ता, रथकुटुम्बिक, दश सारथे [सादी] "गाडी हाकनार" इति भा० ॥ ४२४ ॥ रथरोही, रथी, द्वे रथमारुह्य युध्यत ॥

योग्यारथो वैनयिकोऽध्वरथः पारियानिकः ॥ ४१६ ॥
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः ।
अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥४१७॥
अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे ।
स पाण्डुकम्बली यः स्यात्संवीतः पाण्डुकम्बलैः ॥४१८॥
स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च यो वृतो द्वीपिचर्मणा ।
रथाङ्ग रथपादोऽरि चक्र धारा पुनः प्रधिः ॥ ४१९ ॥
नेमिरक्षाग्रकीले त्वण्याणी नाभिस्तु पिण्डिका ।

रथस्य ॥ अध्वरथ, परियान प्रयाण प्रयोजनमस्य—पारियानिक', द्वे गमनार्थरथस्य ॥ ४१६ ॥ कर्णे स्कन्ध अस्यास्ति-कर्णी, कर्णी चासौ रथ कर्णशब्देन सामीप्यात् स्कन्धो लक्ष्यते कर्णीरथ, प्रवहणम्, डयनम्, "ह्यनम्" रथगर्भक चत्वारि पुरुषस्कन्ध वाह्यस्य "मीयानो वि०" इति भा० ॥ अन (न०), शकट (त्रि०), द्वे शकटस्य "गाड्ड" इति भा० ॥ गन्त्री, "गन्त्रि" कम्बलिवाह्यकम्, द्वे गन्त्र्या "वेलगाडी" ॥ ४१७ ॥ तेन कम्बलेन परिवृत छन्न रथ काम्बल, वस्त्रेण परिवृत रथ -वास्त्र, आदिशब्दात् दुकूलेन परिवृत रथ -दौकूल, इत्यादि ॥ य पाण्डु कम्बलै संवीत परिवृत स पाण्डुकम्बली, एक श्वेतकम्बलवेष्टितरथस्य ॥ ४१८ ॥ य द्वीपिचर्मणा व्याघ्रचर्मणा वृत छन्न स द्वैप, वैयाघ्र, द्वे व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य ॥ रथाङ्गम्, रथपाद, अरा सन्त्यस्मिन् अरि, चक्रम् (पु० न०), चत्वारि चक्रस्य "पैडु" इति भा० ॥ धारा, प्रधि (पु० स्त्री०), ॥४१९॥ नेमि (स्त्री०), "नेमी" त्रीणि चक्रधाराया "चाकडानो घेरावो" इति भा० ॥ अणि (पु० स्त्री०), आणि (पु० स्त्री०), द्वे अक्षाग्रकीलस्य "धरीनो खीलो" इति भा० ॥ नह्यन्ते अरा अस्याम्—नाभि (स्त्री०), पिण्डिका, द्वे चक्रमध्यभागस्य ॥

युगन्धरं कूबरं स्याद् युगमीशान्तबन्धनम् ॥ ४२० ॥
युगकीलकस्तु शम्या प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् ।
अनुकर्षो दार्वधःस्थं धूर्वीयानमुख च धूः ॥ ४२१ ॥
रथगुप्तिस्तु वरूथो रथाङ्गानि त्वपस्कराः ।
शिविका याप्ययानेऽथ दोला प्रेङ्खादिका भवेत्॥४२२॥
वैनीतक परम्परावाहनं शिबिकादिकम् ।
यान युग्य पत्रं वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः सव्येष्ठसारथी ।
दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिकः ॥ ४२४ ॥
रथरोहिणि तु रथी रथिके रथिरो रथी ।

युगन्धरम् (पु० न०), कूबरम् (पु० न०), "कुबर" द्वे युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य ॥ युगम् (पु० न०), एकम् ईशान्तबन्धनस्य "धोसरु" इति भा० ॥ ४२० ॥ युगकीलक, शम्या, द्वे युगकीलकस्य ॥ प्रासङ्ग, एक युगान्तरस्य, वत्साना दमनकाले स्कन्धे यत् काष्ठम् आसज्यते तस्य ॥ अनुकर्ष, इति एक रथाधस्ताद्दारुण ॥ धूर्वी, यानमुखम्, धू धुरौ धुर (स्त्री०), त्रीणि रथाग्रभागस्य॥४२१॥रथगुप्ति, वरूथ (पु० न०), द्वे रथरक्षार्थं लोहादिकृतावरणस्य ॥ रथाङ्गम्, अपस्कर, द्वे रथावयवस्य ॥ शिबिका, याप्ययानम्, द्वे शिबिकाया "पालखी" इति भा०॥ दोला, "दोली" प्रेङ्खा, द्वे दोलाया "हिंचको" इति भा० ॥ ४२२ ॥ यत् परम्परावाहन परम्परया वाह्यते शिबिकादिक तत् वैनीतकम्, एक परम्परावाहनस्य ॥ यानम्, युग्यम्, पत्रम् (पु० न०), वाह्यम्, वह्यम्, वाहनम्, धोरणम्, सप्त वाहनस्य ॥ ४२३ ॥ नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूत, सव्ये वामे तिष्ठति—सव्येष्ठा, "सव्येष्ठ" सारयति प्रेरयति वाहान्—सारथि, दक्षिणस्थ, प्रवेता, क्षत्ता, रथकुटुम्बिक, दश सारथे [सादी] "गाडी हाकनार" इति भा० ॥ ४२४ ॥ रथरोही, रथी, द्वे रथमारुह्य युध्यत ॥

योग्यारथो वैनयिकोऽध्वरथः पारियानिकः ॥ ४१६ ॥
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः ।
अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥४१७॥
अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे ।
स पाण्डुकम्बली यः स्यात्सवीतः पाण्डुकम्बलैः ॥४१८॥
स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च यो वृतो द्वीपिचर्मणा ।
रथाङ्ग रथपादोऽरि चक्र धारा पुनः प्रधिः ॥ ४१९ ॥
नेमिरक्षाग्रकीले त्वण्याणी नाभिस्तु पिण्डिका ।

रथस्य ॥ अध्वरथ , परियान प्रयाण प्रयोजनमस्य—पारियानिक', द्वे गमनार्थरथस्य ॥ ४१६ ॥ कर्ण स्कन्ध अस्यास्ति-कर्णी, कर्णी चासौ रथ कर्णशब्देन सामीप्यात् स्कन्धो लक्ष्यते कर्णीरथ , प्रवहणम् , डयनम् , "हयनम्" रथगर्भक चत्वारि पुरुषस्कन्ध वाह्यस्य "मीयानो वि०" इति भा० ॥ अन (न०), शकट (त्रि०), द्वे शकटस्य "गाडू" इति भा० ॥ गन्त्री, "गन्त्रि" कम्बलिवाह्यकम् , द्वे गन्त्र्या "बेलगाडी" ॥ ४१७ ॥ तेन कम्बलेन परिवृत छन्न रथ काम्बल , वस्त्रेण परिवृत रथ -वास्त्र , आदिशब्दात् दुकूलेन परिवृत रथ -दौकूल , इत्यादि ॥ य पाण्डु कम्बलै सवीत परिवृत स पाण्डुकम्बली, एक श्वेतकम्बलवेष्टितरथस्य ॥ ४१८ ॥ य द्वीपिचर्मणा व्याघ्रचर्मणा वृत छन्न स द्वैप , वैयाघ्र , द्वे व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य ॥ रथाङ्गम्, रथपाद , अरा सन्त्यस्मिन् अरि, चक्रम् (पु० न०), चत्वारि चक्रस्य "पैडु" इति भा० ॥ धारा, प्रधि (पु० स्त्री०), ॥४१९॥ नेमि (स्त्री०), "नेमी" त्रीणि चक्रधाराया "चाकडानो घेरावो" इति भा० ॥ अणि (पु० स्त्री०), आणि (पु० स्त्री०), द्वे अक्षाग्रकीलस्य "धरीनो खीलो" इति भा० ॥ नह्यन्ते अरा अस्याम्—नाभि (स्त्री०), पिण्डिका, द्वे चक्रमध्यभागस्य ॥

जगरः कवचं दंशस्तनुत्रं माठ्युरश्छदः ॥ ४३० ॥
निचोलकः स्यात्कूर्पासो वारवाणश्च कञ्चुकः ।
सारसन त्वधिकाङ्ग हृदि धार्यं सकञ्चुकैः ॥ ४३१ ॥
शिरस्त्राणे तु शीर्षण्य शिरस्क शीर्षक च तत् ।
नागोदमुदरत्राण जङ्घात्राण तु मत्कुणम् ॥४३२॥
बाहुत्राण बाहुलं स्याद् जालिका त्वङ्गरक्षणी ।
जालप्रायाऽऽयसी स्यादायुधीयः शस्त्रजीविनि ॥४३३॥
काण्डपृष्ठायुधिकौ च तुल्यौ प्रासिककौन्तिकौ ।
पारश्वधिकस्तु पारश्वधः परश्वधायुधः ॥ ४३४ ॥

"बखतर पहेरेल" इति भा० ॥ सन्नाह, वर्मकङ्कट, जगर, "जागर" कवचम् (पु० न०), दश, "दशनम्" तनुत्रम्, "तनूत्रम्, तनुत्राणम्" माठि (स्त्री०), "माठी" उरश्छद; नव कवचस्य [त्वक्त्रम्] "बखतर" इति भा० ॥ ४३० ॥ निचोलक, कूर्पास, बाणान् वारयति—वारवाण (पु० न०), कञ्चुक (पु० न०), चत्वारि वारबाणस्य ॥ सकञ्चुकै यत् हृदि धार्यम् तत् सारसनम्, अधिकाङ्गम् (पु० न०), "अधिपाङ्गम्, अधियाङ्गम्" द्वे सकञ्चुकहृद्धार्यस्य "पट्टो" इति भा० ॥ ४३१ ॥ शिरस्त्राणम्, शीर्षण्यम्, शिरस्कम्, शीर्षकम्; चत्वारि शिरस्त्राणस्य [खोलम्] "टोप" इति भा० ॥ नागोदम्, उदरत्राणम्, द्वे उदरत्राणस्य ॥ जङ्घात्राणम्, मत्कुणम्, द्वे जङ्घात्राणस्य ॥ ४३२ ॥ बाहुत्राणम्, बाहुलम्, द्वे बाहुत्राणस्य ॥ जालिका, अङ्गरक्षणी, जालप्राया, आयसी, चत्वारि लोहमय्या अङ्गरक्षण्या "लोढानु बखतर" इति भा० ॥ आयुधेन जीवति—आयुधीय, शस्त्रजीवी, ॥ ४३३ ॥ काण्डपृष्ठ, आयुधिक, चत्वारि शस्त्रजीविन ॥ प्रास प्रहरणमस्य—प्रासिक, कुन्त-प्रहरणमस्य—कौन्तिक, द्वे प्रासिकस्य "भालावडे लढनार" ॥ पारश्वधिक, पारश्वध, परश्वधायुध, त्रीणि परश्वधायुधस्य "फरसी-

अश्वारोहे त्वश्ववारः सादी च तुरगी च सः ॥४२५॥
हस्त्यारोहे सादियन्तृमहामात्रनिषादिनः ।
आधोरणा हस्तिपका गजाजीवेभपालकाः ॥ ४२६ ॥
योद्धारस्तु भटा योधाः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।
सेनायां ये समवेतास्ते सैन्याः सैनिका अपि ॥४२७॥
ये सहस्रेण योद्धारस्ते साहस्राः सहस्रिणः ।
छायाकरश्छत्रधारः पताकी वैजयन्तिकः ॥ ४२८ ॥
परिधिस्थः परिचर आमुक्तः प्रतिमुक्तवत् ।
अपिनद्धः पिनद्धोऽथ सन्नद्धो व्यूढकङ्कटः ॥ ४२९ ॥
दंशितो वर्मितः सज्जः सन्नाहो वर्मकङ्कटः ।

रथ अस्यास्तीति—रथिक , रथिर , रथी, त्रीणि रथिन । अश्वारोह , अश्ववार , सादी, तुरगी, चत्वारि अश्वारोहस्य "घोडे स्वार" इति भा० ॥ ४२५ ॥ हस्त्यारोह , सादी, यन्ता, महामात्र , निषादी, पञ्च हस्त्यारोहस्य हस्तिनमारुह्य युध्यत इत्यर्थ ॥ आधोरण , "अधोरण" हस्तिपक , गजाजीव , इभपालक , चत्वारि इभपालकस्य "मावत" इति भा० । हस्त्यारोहादय नव एकार्था इत्यन्ये ॥ ४२६ ॥ योद्धा, भट , योध , त्रीणि योधस्य "लडवैयो" इति भा० ॥ सेनारक्ष , सैनिक', द्वे सेनारक्षानियुक्तप्राहरिकस्य "लष्करनां रक्षण माटे पहेरो करनार" इति भा० ॥ ये सेनाया समवेता ते सैन्या , सैनिका , द्वे सेनाया मिलितानाम् ॥ ४२७ ॥ ये सहस्रेण योद्धार ते साहस्रा , सहस्रिण , द्वे सेनासहस्रेण युध्यत ॥ छायाकर , छत्रधार', द्वे छत्रधारिणि ॥ पताकी, वैजयन्त्या ध्वजेन चरतीति—वैजयन्तिक , द्वे ध्वजधारिण ॥ ४२८ ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति—परिधिस्थ', परिचर , द्वे सेनादण्डकारिण ॥ आमुक्त , प्रतिमुक्त , अपिनद्ध , पिनद्ध , चत्वारि परिहितवर्मादे "पहेरेलु" इति भा० ॥ सन्नद्ध', व्यूढकङ्कट , ॥ ४२९ ॥ दंशित , वर्मित , सज्ज, पञ्च वर्मभृत

द्रुणासौ लस्तकोऽस्यान्तरग्रं त्वर्तिरटन्यपि ॥ ४३९ ॥
मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं द्रुणा ।
शिञ्जिनी ज्या च गोधा तु तलं ज्याघातवारणम् ॥४४०॥
स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।
समपाद च वेध्यं तु लक्षं लक्ष्यं शरव्यकम् ॥४४१॥

इषव- अस्यन्ते अनेन—इष्वास॰ (पु० न०), कोदण्डम् (पु० न०), धन्व, कर्मणे रणक्रियायै प्रभवतीति—कार्मुकम्, द्रुणम्, आस (पु० न०), नव धनुष [तृणता] ॥ अस्य धनुष अन्तर्मध्य लस्तक, एक धनुर्मध्यभागस्य ॥ अर्ति (स्त्री०), अटनी "अटनि" द्वे चापाग्रस्य ॥ ४३९ ॥ मौर्वी, जीवा, गुण, गव्या (स्त्री० न०), शिञ्जा, बाणासनम्, द्रुणा, शिञ्जिनी, ज्या, नव मौर्व्या "धनुषनी दोरी" इति भा० ॥ गोधा, तलम्, "तला" द्वे ज्याघातवारणस्य "दोरीना घसारो न लागवामाटे करेलो चामडानो बध" ॥ ४४० ॥ आलीढम्, वैशाखम् (पु० न०), प्रत्यालीढम्, मण्डलम्, समपादम्, पञ्चाना धनुर्धरस्थानविशेषाणामेकैकम् ॥ उक्त च धनुर्वेदे—

"अग्रतो वामपाद तु तीक्ष्ण चैवानुकुञ्चितम् ।
आलीढ तु प्रकर्तव्य हस्तद्वयसविस्तरम् ॥ १ ॥
पादौ सविस्तरौ कार्यौ समहस्तप्रमाणत ।
वैशाखस्थानके वत्स कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ २ ॥
प्रत्यालीढे तु कर्तव्य सव्यस्तीक्ष्णोनुकुञ्चित ।
तिर्यग्वाम पुरस्तत्र दूरापाते विशिष्यते ॥ ३ ॥
समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसङ्गतौ ।
मण्डले मण्डलाकारौ बाह्यतीक्ष्णौ विशेषत" ॥ ४ ॥ इति ॥
"वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डल तथा ।
प्रत्यालीढमथालीढ स्थानान्येतानि षड् नृणाम्" ॥१॥ इति

रभस स्थानषट्कमाह—॥ वेध्यम् (स्त्री० न०), लक्षम्,

स्युर्नैस्त्रिंशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधाः ।
तूणी धनुर्भृद् धानुष्कःस्यात्काण्डीरस्तु काण्डवान्४३५
कृतहस्तः कृतपुङ्खः सुप्रयुक्तशरो हि यः ।
शीघ्रवेधी लघुहस्तोऽपराद्धेषुस्तु लक्ष्यतः ॥ ४३६ ॥
च्युतेषुर्दूरवेधी तु दूरापात्यायुध पुनः ।
हेतिः प्रहरणं शस्त्रमस्त्र तच्च चतुर्विधम् ॥ ४३७ ॥
मुक्तं द्विधा पाणियन्त्रमुक्तं शक्तिशरादिकम् ।
अमुक्त शस्त्रिकादि स्याद् यष्ट्याद्य तु द्वयात्मकम्४३८
धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः कोदण्ड धन्व कार्मुकम् ।

थी लढनार" इति भा० ॥४३४॥ नैस्त्रिंशिक, एक कृपाणायुधस्य पुस ॥ शाक्तीक, एक शक्त्यायुधस्य सैनिकस्य ॥ याष्टीक, इति एक यष्ट्या प्रहारिण ॥ तूणी, धनुर्भृत्, धानुष्क, त्रीणि धनुर्धरस्य ॥ काण्डीर, काण्डवान्, द्वे बाणधारिण ॥४३५॥ कृतौ सिद्धौ हस्तौ यस्य स —कृतहस्त, कृतपुङ्ख, सुप्रयुक्तशर, त्रीणि सुप्रयुक्त शरस्य पुस "बाण फेकवामा कुशल" इति भा० ॥ शीघ्रवेधी, लघुहस्त, द्वे शीघ्रवेधिन ॥ य लक्ष्यत वेध्यात् च्युतेषु भ्रष्टबाण स अपराद्धेषु, एकम् अलब्धलक्ष्यशरस्य "लक्ष्यथी चुकनार धनुर्धर" इति भा० ॥ ४३६ ॥ दूरवेधी, दूरापाती, द्वे दूरवेधिन "दूरथी निशानने विंधनार" इति भा० ॥ आयुधम् (पु० न०), हेति (स्त्री०), प्रहरणम्, शस्त्रम् (स्त्री० न०), अस्त्रम्, पञ्च आयुधस्य॥ तत् आयुध चतुर्विधम् अस्ति ॥ ४३७ ॥ मुक्त द्विधा—पाणिमुक्त शक्त्यादि, यन्त्रमुक्त शरादि । अमुक्त करस्थितम्—शस्त्रिकादि । द्वयात्मक मुक्तामुक्त—यष्ट्यादि । एव चातुर्विध्य दर्शितम् ॥४३८॥ धनु (पु० न०), "धनू (स्त्री०)" चाप (पु० न०), अस्त्रम्,

१ षकारात । धनु धनुषी धनुष पुसि । नपुसके धनु धनुषी । धनूषि, उपकारान्तोपि धनु पुसि । धनुः धनू धनव । ऊकारान्तो धनूः धनूवौ धनूवः ।

द्रुणासौ लस्तकोऽस्यान्तरग्रं त्वर्तिरटन्यपि ॥ ४३९ ॥
मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं द्रुणा ।
शिञ्जिनी ज्या च गोधा तु तलं ज्याघातवारणम्॥४४०॥
स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।
समपादं च वेध्यं तु लक्षं लक्ष्यं शरव्यकम् ॥४४१॥

इष्वः अस्यन्ते अनेन—इष्वास (पु० न०), कोदण्डम् (पु० न०), धन्व, कर्मणे रणक्रियायै प्रभवतीति—कार्मुकम्, द्रुणम्, आस (पु० न०), नव धनुष [तृणता] ॥ अस्य धनुष अन्तर्मध्य लस्तक, एक धनुर्मध्यभागस्य ॥ अर्ति (स्त्री०), अटनी "अटनि" द्वे चापाग्रस्य ॥ ४३९ ॥ मौर्वी, जीवा, गुण, गव्या (स्त्री० न०), शिञ्जा, बाणासनम्, द्रुणा, शिञ्जिनी, ज्या, नव मौर्व्या "धनुषनी दोरी" इति भा० ॥ गोधा, तलम्, "तला" द्वे ज्याघातवारणस्य "दोरीना घसारो न लागवामाटे करेलो चामडानो वध" ॥ ४४० ॥ आलीढम्, वैशाखम् (पु० न०), प्रत्यालीढम्, मण्डलम्, समपादम्, पञ्चाना धनुर्धरस्थानविशेषाणामेकैकम् ॥ उक्त च धनुर्वेदे—

"अग्रतो वामपाद तु तीक्ष्ण चैवानुकुञ्चितम् ।
आलीढ तु प्रकर्तव्य हस्तद्वयसविस्तरम् ॥ १ ॥
पादौ सविस्तरौ कार्यौ समहस्तप्रमाणत ।
वैशाखस्थानके वत्स कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ २ ॥
प्रत्यालीढे तु कर्तव्य सव्यस्तीक्ष्णोनुकुञ्चित ।
तिर्यग्वाम पुरस्तत्र दूरापाते विशिष्यते ॥ ३ ॥
समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसङ्गतौ ।
मण्डले मण्डलाकारौ बाहुतीक्ष्णौ विशेषत " ॥ ४ ॥ इति ॥
"वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डल तथा ।
प्रत्यालीढमथालीढ स्थानान्येतानि षट् नृणाम्" ॥१॥ इति

रभस स्थानषट्कमाह—॥ वेध्यम् (स्त्री० न०), लक्षम्,

स्युर्नैस्त्रिंशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधाः ।
तूणी धनुर्भृद् धानुष्कःस्यात्काण्डीरस्तु काण्डवान्४३५
कृतहस्तः कृतपुङ्खः सुप्रयुक्तशरो हि यः ।
शीघ्रवेधी लघुहस्तोऽपराद्धेषुस्तु लक्ष्यतः ॥ ४३६ ॥
च्युतेषुर्दूरवेधी तु दूरापात्यायुधं पुनः ।
हेतिः प्रहरणं शस्त्रमस्त्रं तच्च चतुर्विधम् ॥ ४३७ ॥
मुक्तं द्विधा पाणियन्त्रमुक्तं शक्तिशरादिकम् ।
अमुक्तं शस्त्रिकादि स्याद् यष्ट्याद्यं तु द्वयात्मकम्४३८
धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः कोदण्डं धन्व कार्मुकम् ।

थी लढनार" इति भा० ॥४३४॥ नैस्त्रिंशिक , एक कृपाणायुधस्य पुस ॥ शाक्तीक , एक शक्त्यायुधस्य सैनिकस्य ॥ याष्टीक , इति एक यष्ट्या प्रहारिण ॥ तूणी, धनुर्भृत्, धानुष्क , त्रीणि धनुर्धरस्य ॥ काण्डीर , काण्डवान्, द्वे बाणधारिण ॥ ४३५ ॥ कृतौ सिद्धौ हस्तौ यस्य स —कृतहस्त , कृतपुङ्ख , सुप्रयुक्तशर , त्रीणि सुप्रयुक्तशरस्य पुस "बाण फेकवामा कुशल" इति भा० ॥ शीघ्रवेधी, लघुहस्त , द्वे शीघ्रवेधिन ॥ य लक्ष्यत वेध्यात् च्युतेषु भ्रष्टबाण स अपराद्धेषु , एकम् अलब्धलक्ष्यशरस्य "लक्ष्यथी चुकनार धनुर्धर" इति भा० ॥ ४३६ ॥ दूरवेधी, दूरापाती, द्वे दूरवेधिन "दूरथी निशानने विंधनार" इति भा० ॥ आयुधम् (पु० न०), हेति (स्त्री०), प्रहरणम्, शस्त्रम् (स्त्री० न०), अस्त्रम्, पञ्च आयुधस्य॥ तत् आयुध चतुर्विधम् अस्ति ॥ ४३७ ॥ मुक्त द्विधा—पाणिमुक्त शक्त्यादि, यन्त्रमुक्त शरादि । अमुक्त करस्थितम्—शस्त्रिकादि । द्वयात्मक मुक्तामुक्त—यष्ट्यादि । एव चातुर्विध्य दर्शितम् ॥४३८॥ धनु (पु० न०), "धनू (स्त्री०)" चाप (पु० न०), अस्त्रम्,

१ षकारान्त । धनु धनुषी धनुष पुंसि । नपुंसके धनु धनुषी । धनूंषि, उपकारान्तोपि धनु पुंसि । धनुः धनू धनव । ऊकारान्तो धनूशब्द वधूवत् ।

द्रुणासौ लस्तकोऽस्यान्तरग्रं त्वर्तिरटन्यपि ॥ ४३९ ॥
मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं द्रुणा ।
शिञ्जिनी ज्या च गोधा तु तलं ज्याघातवारणम्॥४४०॥
स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।
समपादं च वेध्य तु लक्षं लक्ष्यं शरव्यकम् ॥४४१॥

इषव- अस्यन्ते अनेन—इष्वास (पु० न०), कोदण्डम् (पु० न०), धन्व, कर्मणे रणक्रियायै प्रभवतीति—कार्मुकम्, द्रुणम्, आस (पु० न०), नव धनुष [तृणता] ॥ अस्य धनुष अन्तर्मध्य लस्तक, एक धनुर्मध्यभागस्य ॥ अर्ति (स्त्री०), अटनी "अटनि" द्वे चापाग्रस्य ॥ ४३९ ॥ मौर्वी, जीवा, गुण, गव्या (स्त्री० न०), शिञ्जा, बाणासनम्, द्रुणा, शिञ्जिनी, ज्या, नव मौर्व्या "धनुषनी दोरी" इति भा० ॥ गोधा, तलम्, "तला" द्वे ज्याघातवारणस्य "दोरीना घसारो न लागवामाटे करेलो चामडानो बध" ॥ ४४० ॥ आलीढम्, वैशाखम् (पु० न०), प्रत्यालीढम्, मण्डलम्, समपादम्, पञ्चाना धनुर्धरस्थानविशेषाणामेकैकम् ॥ उक्त च धनुर्वेदे—

"अग्रतो वामपाद तु तीक्ष्ण चैवानुकुञ्चितम् ।
आलीढ तु प्रकर्तव्य हस्तद्वयसविस्तरम् ॥ १ ॥
पादौ सविस्तरौ कार्यौ समहस्तप्रमाणत ।
वैशाखस्थानके वत्स कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ २ ॥
प्रत्यालीढे तु कर्तव्य सव्यस्तीक्ष्णोनुकुञ्चित ।
तिर्यग्वाम पुरस्तत्र दूरापाते विशिष्यते ॥ ३ ॥
समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसङ्गतौ ।
मण्डले मण्डलाकारौ बाह्यतीक्ष्णौ विशेषत " ॥ ४ ॥ इति ॥
"वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डल तथा ।
प्रत्यालीढमथालीढ स्थानान्येतानि षड् नृणाम्" ॥१॥ इति

रभस स्थानषट्कमाह—॥ वेध्यम् (स्त्री० न०), लक्षम्,

वाणे पृषत्कविशिखौ खगगार्ध्रपक्षौ
काण्डाशुगप्रदरसायकपत्रवाहाः ।
पत्रीष्वजिह्मगशिलीमुखकङ्कपत्र-
रोपाः कलम्वशरमार्गणचित्रपुङ्खाः ॥ ४४२ ॥
प्रक्ष्वेडनः सर्वलौहो नाराच एषणश्च सः ।
निरस्तः प्रहितो वाणे विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥ ४४३ ॥
वाणमुक्तिर्व्यवच्छेदो दीप्तिर्वेगस्य तीव्रता ।
क्षुरप्रतद्बलार्द्धेन्दुतीरीमुख्यास्तु तद्भिदः ॥ ४४४ ॥
पक्षो वाजः पत्रणा तन्न्यासः पुङ्खस्तु कर्तरी ।

लक्ष्यम्, शरवे घातुकाय हितम्—शरव्यम् (क्ली० न०) चत्वारि वेध्यस्य [निमित्तम्] ॥ ४४१ ॥ वाण (पु० न०), पृषत्क, विशिख, खे आकाशे गच्छतीति—खग, गार्ध्रपक्ष, काण्ड (पु० न०), आशु-शीघ्रं गच्छति—आशुग, प्रदर, स्यति हन्तीति—सायक, पत्रवाह, पत्री, इषु (त्रि०), अजिह्मग, शिलीमुख, कङ्कपत्र, रोप, कलम्व, शर (पु० न०), "सर" मार्गयति लक्ष्यम्—मार्गण, चित्रपुङ्ख, विंशतिर्बाणस्य [लक्षहा, मर्मभेदन, वीर, वीरशङ्कु, कादम्व, अस्त्रकण्टक] ॥ ४४२ ॥ प्रक्ष्वेडन, सर्वलौह, नाराच, एषण, चत्वारि लोहमयबाणस्य [लोहनाल, अस्त्रसायक] ॥ निरस्त, प्रहित, द्वे, क्षिप्तस्य बाणस्य "छोडेलु बाण" इति भा० ॥ विपाक्त, दिग्ध, लिप्तक, त्रीणि विपाक्तबाणस्य "झेरवालु बाण" इति भा० ॥ ४४३ ॥ वाणमुक्ति, व्यवच्छेद, द्वे बाणमोक्षणस्य ॥ वेगस्य तीव्रता दीप्ति, एकं बाणवेगस्य तीव्रतायाः ॥ क्षुरप्र, तद्बल, अर्धेन्दु, तीरी, चत्वारि बाणभेदानां पृथग्पर्यायनामैकैकम् ॥ मुख्यशब्दात् दण्डासन-तोमर-वावल्ल-भल्ल-गरुडा-र्द्धनाराचादयो ज्ञेयाः ॥ ४४४ ॥ पक्ष, वाज, द्वे शरादिपक्षस्य ॥ पत्रणा, पत्र बाण-

तूणो निषङ्गस्तूणीर उपासङ्गः शराश्रयः ॥ ४४५ ॥
शरधिः कलापोऽप्यथ चन्द्रहासः
करवालनिस्त्रिंशकृपाणखड्गाः ।
तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा
असिर्ऋष्टिरिष्टी त्सरुरस्य मुष्टिः ॥ ४४६ ॥
प्रत्याकारः परीवारः कोशः खड्गपिधानकम् ।
अड्डन फलकं चर्म खेटकावरणस्फुराः ॥ ४४७ ॥
अस्य मुष्टिस्तु सग्राहः क्षुरी छुरी कृपाणिका ।

स्कन्धपक्षन्यसनस्य ॥ पुङ्ख (पु० न०), कर्त्तरी, "कर्तरि" द्वे बाणमूलस्य ॥ तूण (त्रि०), निषज्यन्ते बाणा अस्मिन्निति—निषङ्ग, तूणीर, उपासङ्ग, शराश्रय, ॥ ४४५ ॥ शरा धीयन्ते अस्मिन्—शरधि (पु०), कलाप, सप्त तूणीरस्य "भाथु" इति भा० ॥ चन्द्रहास, करवाल, "करपाल" निर्गत त्रिंशत अङ्गुलिभ्य —निस्त्रिंश, कृपाण, खड्ग, तरवारि (पु०), कौक्षेयक, मण्डलाग्र, असि (पु०), ऋष्टि (पु० स्त्री०), रिष्टि (पु० स्त्री०), एकादश तरवारे ["श्रीगर्भो विजय शास्ता व्यवहार प्रजाकर । धर्मपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णकर्मा दुरासद ॥ १ ॥ प्रसङ्गो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठ शिवकर । करपालो विशसनस्तीक्ष्णधारो विपाग्रज ॥ २ ॥ धर्मप्रचारो धाराङ्गो धाराधार—करालिकौ" ॥ चन्द्रभास, शस्त्र, सायक] ॥ त्सरु (पु०), एक खड्गादिमुष्टे ॥ ४४६ ॥ प्रत्याकार, परीवार "परिवार" कोश (त्रि०), खड्गपिधानकम्, "खड्गपिधानम्" त्रीणि खड्गपिधानस्य "म्यान" इति भा० ॥ अड्डनम्, फलकम् (पु० न०), "फरकम्" चर्म, खेटकम् (पु० न०), आवरणम्, स्फुर, "स्फुरक" षड् फलकस्य "ढाल" इति भा० ॥ ४४७ ॥ सग्राह, एक फलकमुष्टे "क्षुरी, "क्षुरिका", छुरी, "छुरिका", कृपाणिका, "कृपाणी" शस्त्री, असिश-

बाणे पृषत्कविशिखौ खगगार्ध्रपक्षौ
काण्डाशुगप्रदरसायकपत्रवाहाः।
पत्रीष्वजिह्मगशिलीमुखकङ्कपत्र-
रोपाः कलम्बशरमार्गणचित्रपुङ्खाः ॥ ४४२ ॥

प्रक्ष्वेडनः सर्वलौहो नाराच एषणश्च सः।
निरस्तः प्रहितो बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥ ४४३ ॥
बाणमुक्तिर्व्यवच्छेदो दीप्तिर्वेगस्य तीव्रता।
क्षुरप्रतद्बलार्धेन्दुतीरीमुख्यास्तु तद्भिदः ॥ ४४४ ॥
पक्षो वाजः पत्रणा तन्न्यासः पुङ्खस्तु कर्तरी।

लक्ष्यम्, शरवे घातुकाय हितम्—शरव्यम् (स्त्री० न०) चत्वारि वेध्यस्य [निमित्तम्] ॥ ४४१ ॥ बाण (पु० न०), पृषत्क, विशिख, खे आकाशे गच्छतीति—खग, गार्ध्रपक्ष, काण्ड (पु० न०), आशु शीघ्र गच्छति—आशुग, प्रदर, स्यति हन्तीति–सायक, पत्रवाह, पत्री, इषु (त्रि०), अजिह्मग, शिलीमुख, कङ्कपत्र, रोप, कलम्ब, शर (पु० न०), "सर" मार्गयति लक्ष्यम्–मार्गण, चित्रपुङ्ख, विंशतिर्बाणस्य [लक्षहा, मर्मभेदन, वीर, वीरशङ्कु, कादम्ब, अलगण्टक] ॥ ४४२ ॥ प्रक्ष्वेडन, सर्वलौह, नाराच, एषण, चत्वारि लोहमयबाणस्य [लोहनाल, अस्त्रसायक] ॥ निरस्त, प्रहित, द्वे, क्षिप्तस्य बाणस्य "छोडेलु बाण" इति भा० ॥ विषाक्त, दिग्ध, लिप्तक, त्रीणि विषाक्तबाणस्य "झेरवालु बाण" इति भा० ॥ ४४३ ॥ बाणमुक्ति, व्यवच्छेद, द्वे बाणमोक्षणस्य ॥ वेगस्य तीव्रता दीप्ति, एकं बाणवेगस्य तीव्रतायाः ॥ क्षुरप्र, तद्बल, अर्धेन्दु, तीरी, चत्वारि बाणभेदानां पृथगर्थानामेकैकम् ॥ मुख्यशब्दात् दण्डासन-तोमर-यानह भल्ल-गरुडा-र्धनाराचादयो ज्ञेया ॥ ४४४ ॥ पक्ष, वाज, द्वे गृध्रादिपक्षस्य ॥ पत्रणा, पत्र बाण॰

तूणो निषङ्गस्तूणीर उपासङ्गः शराश्रयः ॥ ४४५ ॥
शरधिः कलापोऽप्यथ चन्द्रहासः
करवालनिस्त्रिंशकृपाणखड्गाः ।
तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा
असिर्ऋष्टिरिष्टी त्सरुरस्य मुष्टिः ॥ ४४६ ॥
प्रत्याकारः परीवारः कोशः खड्गपिधानकम् ।
अड्डन फलक चर्म खेटकावरणस्फुरा. ॥ ४४७ ॥
अस्य मुष्टिस्तु सग्राहः क्षुरी छुरी कृपाणिका ।

स्कन्धपक्षन्यसनस्य ॥ पुङ्ख (पु० न०), कर्त्तरी, "कर्तरि" द्वे बाणमूलस्य ॥ तूण (त्रि०), निषज्यन्ते बाणा अस्मिन्निति—निषङ्ग, तूणीर, उपासङ्ग, शराश्रय, ॥ ४४५ ॥ शरा धीयन्ते अस्मिन्—शरधि (पु०), कलाप, सप्त तूणीरस्य "भाथु" इति भा० ॥ चन्द्रहास, करवाल, "करपाल" निर्गत त्रिंशत अङ्गुलिभ्य —निस्त्रिंश, कृपाण, खड्ग, तरवारि (पु०), कौक्षेयक, मण्डलाग्र, असि (पु०), ऋष्टि (पु० स्त्री०), रिष्टि (पु० स्त्री०), एकादश तरवारे ["श्रीगर्भो विजय शास्ता व्यवहार प्रजाकर । धर्मपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णकर्मा दुरासद ॥ १ ॥ प्रसङ्गो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठ शिवकर । करपालो विशसनस्तीक्ष्णधारो विपाप्मज ॥ २ ॥ धर्मप्रचारो धाराङ्गो धाराधार—करालिकौ" ॥ चन्द्रभास, शस्त्र, सायक] ॥ त्सरु (पु०), एक खड्गादिमुष्टे ॥ ४४६ ॥ प्रत्याकार, परीवार "परिवार" कोश (त्रि०), खड्गपिधानकम्, "खड्गपिधानम्" त्रीणि खड्गपिधानस्य "म्यान" इति भा० ॥ अड्डनम्, फलकम् (पु० न०), "फरकम्" चर्म, खेटकम् (पु० न०), आवरणम्, स्फुर, "स्फुरक" षड् फलकस्य "ढाल" इति भा० ॥ ४४७ ॥ सग्राह, एक फलकमुष्टे "क्षुरी, "क्षुरिका", छुरी, "छुरिका", कृपाणिका, "कृपाणी" शस्त्री, असिश-

खुरली तु श्रमो योग्याऽभ्यासस्तद्भू' खलूरिका ।
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसनहन समाः ॥ ४५२ ॥
लोहाभिसारो दशम्यां विधिर्नीराजनात्परः ।
प्रस्थानं गमनं व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रयाणकम् ॥ ४५३ ॥
यात्राऽभिषेणनं तु स्यात्सेनयाऽभिगमो रिपौ ।
स्यात्सुहृद्बलमासारः प्रचक्र चलित बलम् ॥ ४५४ ॥
प्रसारस्तु प्रसरण तृणकाष्ठादिहेतवे ।

प्रहार क्रियते अनेन—चक्रम्, चतसृणा शस्त्रजातीनामेकैकम् । आदिशब्दात् शतघ्नी, महाशिला, मुषुण्ढी, चिरिका, इत्यादय शस्त्रजातय सन्ति ॥ ४५१ ॥ खुरली, श्रम , योग्या, अभ्यास , चत्वारि शस्त्राभ्यासस्य [उपासनम्] ॥ तस्य शस्त्राभ्यासस्य भू स्थानम्—खलूरिका, एक शस्त्राभ्यासस्थानस्य ॥ सर्वाभिसार , सर्वौघ , सर्वसनहनम्, त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसनहनस्य ॥ ४५२ ॥ दशम्या राज्ञा नीराजनात् मन्त्रेण वाहनादे नितरा राजनात् पर लोहाभिसार , "लोहाभिहार " एकम् आरात्रिकासमये शस्त्रादिसमर्पणविधे । नीराजनाविधे इत्यन्ये ॥ प्रस्थानम्, गमनम्, "गम " व्रज्या, अभिनिर्याणम् , प्रयाणकम् , ॥ ४५३ ॥ यात्रा, षट् प्रयाणस्य ॥ य सेनया सह रिपौ अभिगम तत् अभिषेणनम्, एक योद्धु सेनासहितप्रयाणस्य ॥ आसार , एक मित्रबलस्य ॥ यत् बलम् चलितम् तत प्रचक्रम्, इत्येक प्रयाणकथितसैन्यस्य ॥ ४५४ ॥ प्रसार , प्रसरणम् , "प्रसारणी, प्रसरणि " द्वे तृण-

---

यप्रायमरसचितमित्यपि । शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसचिता ॥ २ ॥ अय कण्टकसछना शतघ्न्येव महाशिला । मुषुण्ढी स्याद् दारुमयी वृत्ताय कील सचिता ॥ ३ ॥ कणयो लोहमानोऽथ चिरिका तु हुलाग्रका । वराहकणकोऽन्वर्थ फलपत्राभके हुलम् ॥ ४ ॥ मुनयोऽस्त्रशेखरं च" ।

१ "लोहाभिसारस्तु विधि परो नीराजनाद् नृपे । दशम्या दर्शिते काय इति दुर्ग ॥ १ ॥ 'लोहाभिसारोऽस्त्रभृता राज्ञा नीराजनाविधि ' इत्यमर ॥

शल्यसेर्धेनुपुत्र्यौ च पत्रपालस्तु साऽऽयता ॥ ४४८ ॥
दण्डो यष्टिश्च लगुडः स्यादीली करवालिका ।
भिन्दिपाले सृगः कुन्ते प्रासोऽथ द्रुघणो घनः ॥४४९॥
मुद्गरः स्यात्कुठारस्तु परशुः पर्शुपर्श्वधौ ।
परश्वधः स्वधितिश्च परिघः परिघातनः ॥ ४५० ॥
सर्वला तोमरे शल्यं शङ्कौ शूले त्रिशीर्षकम् ।
शक्तिपट्टिसदुःस्फोटचक्राद्याः शस्त्रजातयः ॥४५१॥

खुरली तु श्रमो योग्याऽभ्यासस्तद्भू खलूरिका ।
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहन समाः ॥ ४५२ ॥
लोहाभिसारो दशम्या विधिर्नीराजनात्परः ।
प्रस्थानं गमनं व्रज्याऽभिनिर्याण प्रयाणकम् ॥ ४५३ ॥
यात्राऽभिषेणनं तु स्यात्सेनयाऽभिगमो रिपौ ।
स्यात्सुहृद्वलमासारः प्रचक्र चलित बलम् ॥ ४५४ ॥
प्रसारस्तु प्रसरण तृणकाष्ठादिहेतवे ।

प्रहार क्रियते अनेन—चक्रम्, चतस्रृणा शस्त्रजातीनामेकैकम् । आदिशब्दात् शतघ्नी, महाशिला, मुशुण्ढी, चिरिका, इत्यादय शस्त्रजातय सन्ति ॥ ४५१ ॥ खुरली, श्रम , योग्या, अभ्यास , चत्वारि शस्त्राभ्यासस्य [उपासनम्] ॥ तस्य शस्त्राभ्यासस्य भू स्थानम्—खलूरिका, एक शस्त्राभ्यासस्थानस्य ॥ सर्वाभिसार , सर्वौघ , सर्वसनहनम्, त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसनहनस्य ॥ ४५२ ॥ दशम्या राज्ञा नीराजनात् मन्त्रेण वाहनादे नितरा राजनात् पर लोहाभिसार , "लोहाभिहार " एकम् आरात्रिकासमये शस्त्रादिसमर्पणविधे । नीराजनाविधे इत्यन्ये ॥ प्रस्थानम्, गमनम्, "गम " व्रज्या, अभिनिर्याणम्, प्रयाणकम्, ॥ ४५३ ॥ यात्रा, षट् प्रयाणस्य ॥ य सेनया सह रिपौ अभिगम तत् अभिषेणनम्, एक योद्धु सेनासहितप्रयाणस्य ॥ आसार , एक मित्रबलस्य ॥ यत् बलम् चलितम् तत् प्रचक्रम्, इत्येक प्रयाणकस्थितसैन्यस्य ॥ ४५४ ॥ प्रसार , प्रसरणम्, "प्रसारणी, प्रसरणि " द्वे तृण-

---

यप्रायमरसचितमित्यपि । शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसचिता ॥ २ ॥ अय कण्टकसछन्ना शतघ्न्येव महाशिला । मुशुण्डी स्याद् दारुमयी वृत्ताय कील सचिता ॥ ३ ॥ कणयो लोहमात्रोऽय चिरिका तु हुलाभ्रका । वराहकणकोऽन्वथ फल्पनामके हुलम् ॥ ४ ॥ मुनयोऽस्त्रशेखरं च" ।

१ "लोहाभिसारस्तु विधि परो नीराजनाद् नृपे । दशम्या दर्शितै काय इति दुग ॥ १ ॥ "लोहाभिसारोऽस्त्रभृता राज्ञ नीराजनाविधि " इत्यमर ॥

अभिक्रमो रणे यानमभीतस्य रिपून् प्रति ॥ ४५५ ॥
अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरिव्रजन् ।
स्यादुरस्वानुरसिल ऊर्जस्व्यूर्जस्वलौ समौ ॥ ४५६ ॥
सांयुगीनो रणे साधुर्जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ४५७ ॥
वैतालिका बोधकरा आर्थिकाः सौखसुप्तिकाः ।
घाण्टिकाश्चाक्रिकाः सूतो बन्दी मङ्गलपाठकः ॥४५८॥
मागधो मगधः सशसका युद्धानिवर्त्तिनः ।
नग्नः स्तुतिव्रतस्तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत् ॥४५९॥

काद्यायर्थं सेनाया बहिर्गमनस्य । अमरसिंहस्तु आसार, प्रस रणम् द्वयो एकार्थतामाह ॥ रणे रिपून् प्रति अभीतस्य शूरस्य यानम् अभिक्रम , "अतिक्रम" एकम् अभिक्रमस्य "शत्रुनी सामे जवु" इति भा० ॥ ४५५ ॥ अभ्यमित्र्य , अभ्यमित्रीय, अभ्यमित्रीण , त्रीणि अभ्यरि व्रजत "शत्रुनी सामे जनार" इति भा० ॥ उरस्वान्, प्रशस्तम् उर अस्यास्तीति—उरसिल , द्वे विशालवक्षस्कस्य "पहोळी छातिवालो" इति भा० ॥ ऊर्जस्वी, "ऊर्जस्वान्" ऊर्जस्वल , द्वे बलवत ॥ य रणे साधु निपुण स —सांयुगीन , एक रणनिपुणस्य ॥ जेता, जिष्णु , जित्वर, त्रीणि जेतु [विजयी, जैत्र] "फतेहमद" इति भा० ॥ य जेतु शक्यते स –जय्य , इति एकम् ॥ जेय , एक जेतव्यमात्रस्य ॥ ४५७ ॥ वैतालिक , बोधकर , अर्थिक , सुखसुप्तम् पृच्छ-तीति—सौखसुप्तिक , "सौखशायनिक , सौखशाय्यक " चत्वारि नृपस्य प्रातर्बोधकस्य ॥ घाण्टिक , चाक्रिक , द्वे घण्टावादकस्य ॥ सूत , वन्दी, मङ्गलपाठक , त्रीणि मङ्गलपाठकस्य "भाट" इति भा० ॥ ४५८ ॥ मागध , मगध , "मधुक " द्वे वशकथनेन याचकस्य [मङ्ख] । राजवंशस्तावकस्येत्यन्ये ॥ सशसक, युद्धानिवर्ती, द्वे यो युद्धान्न निवर्तते तस्य ॥ नग्न , स्तुतिव्रत , द्वे

प्राणः स्थाम तरः पराक्रमबलद्युम्नानि शौर्यौजसी
शुष्मं शुष्म च शक्तिरूर्जसहसी युद्ध तु सख्य कलिः॥
सङ्ग्रामाहवसम्प्रहारसमरा जन्यं युदायोधनम्
सस्फोटः कलहो मृधं प्रहरण संयद्रणो विग्रहः॥४६०॥
द्वन्द्वं समाघातसमाह्वयाभि-
सम्पातसमर्दसमित्प्रघाताः ।
आस्कन्दनाजिप्रधनान्यनीक-
मभ्यागमश्च प्रविदारणं च ॥ ४६१ ॥
समुदायः समुदयो राटिः समितिसङ्गरौ।
अभ्यामर्दः सम्परायः समीकं साम्परायिकम् ॥४६२॥
आक्रन्दः संयुगं चाथ नियुद्धं तद्भुजोद्भवम् ।

स्तुतिपाठकस्य ॥ भोगावली, एक नाम्रग्रन्थस्य ॥ ४५९ ॥ प्राण, स्थाम, तर (न०), पराक्रम, बलम् (पु० न०), द्युम्नम्, शौर्यम्, ओज (न०), शुष्मम्, शुष्म, शक्ति, ऊर्ज (पु० स्त्री०), "ऊर्ग्" सह (न०), त्रयोदश पराक्रमस्य [द्रविणम्] ॥ युद्धम्, सख्यम् (पु० न०), कलि (पु०), सङ्ग्राम, आहूयन्ते योद्धार अस्मिन्—आहव, सप्रहार, समर (पु० न०), जन्यम् (पु० न०), युत् युधौ युध (स्त्री०), आयोधनम्, सस्फोट, "सस्फेट, सफेट" कलह, मृधम्, प्रहरणम्, सयंत् (स्त्री०न०), रण, विग्रह, ॥ ४६० ॥ द्वन्द्वम्, समाघात, समाह्वय, अभिसम्पात, समर्द, समित् समितौ (स्त्री०), प्रघात, आस्कन्दनम्, आजि (स्त्री०), प्रधनम्, अनीकम् (पु० न०), अभ्यागम, प्रविदारणम्, ॥ ४६१ ॥ समुदाय, समुदय, राटि (स्त्री०), "राटी" समिति (स्त्री०), सङ्गर, अभ्यामर्द, सम्पराय (पु० न०), समीकम्, सपराय मृत्यु प्रयोजनमस्य—साम्परायिकम्, "सम्परायिकम्" ॥ ४६२ ॥ आक्रन्द, सयुगम् (पु० न०),

१ तान्तोऽप्यम्।

अभिक्रमो रणे यानमभीतस्य रिपून् प्रति ॥ ४५५ ॥
अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरिव्रजन् ।
स्यादुरस्वानुरसिल ऊर्जस्व्यूर्जस्वलौ समौ ॥ ४५६ ॥
सायुगीनो रणे साधुर्जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ४५७ ॥
वैतालिका बोधकरा अर्थिकाः सौखसुसिकाः ।
घाण्टिकाश्चाक्रिकाः सूतो वन्दी मङ्गलपाठकः ॥४५८॥
मागधो मगधः सशसका युद्धानिवर्त्तिनः ।
नग्नः स्तुतिव्रतस्तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत् ॥४५९॥

काष्ठाद्यर्थं सेनाया वहिर्गमनस्य । अमरसिंहस्तु आसार, प्रसरणम् द्वयो एकार्थतामाह ॥ रणे रिपून् प्रति अभीतस्य शूरस्य यानम् अभिक्रम, 'अतिक्रम" एकम् अभिक्रमस्य "शत्रुनी सामे जवु" इति भा० ॥ ४५५ ॥ अभ्यमित्र्य, अभ्यमित्रीय, अभ्यमित्रीण, त्रीणि अभ्यरि व्रजत "शत्रुनी सामे जनार" इति भा० ॥ उरस्वान्, प्रशस्तम् उर अस्यास्तीति—उरसिल, द्वे विशालवक्षस्कस्य "पहोळी छातिवालो" इति भा० ॥ ऊर्जस्वी, "ऊर्जस्वान्" ऊर्जस्वल, द्वे बलवत ॥ य रणे साधु निपुण स —सायुगीन, एक रणनिपुणस्य ॥ जेता, जिष्णु, जित्वर, त्रीणि जेतु [विजयी, जैत्र] "फतेहमद" इति भा० ॥ य जेतु शक्यते स –जय्य, इति एकम् ॥ जेय, एक जेतव्यमात्रस्य ॥ ४५७ ॥ वैतालिक, वोधकर, अर्थिक, सुखसुप्तम् पृच्छतीति—सौखसुप्तिक, "सौखशायनिक, सौखशाय्यक" चत्वारि नृपस्य प्रातर्बोधकस्य ॥ घाण्टिक, चाक्रिक, द्वे घण्टावादकस्य ॥ सूत, वन्दी, मङ्गलपाठक, त्रीणि मङ्गलपाठकस्य "भाट" इति भा० ॥ ४५८ ॥ मागधः, मगध, "मधुक" द्वे वंशकथनेन याचकस्य [मङ्ख] । राजवंशशंसावकस्येत्यन्ये ॥ सशप्तक, युद्धानिवर्ती, द्वे यो युद्धान्न निवर्तते तस्य ॥ नग्न, स्तुतिव्रत, द्वे

प्राणः स्थाम तरः पराक्रमबलद्युम्नानि शौर्यौजसी
शुष्म शुष्म च शक्तिरूर्जसहसी युद्धं तु संख्यं कलिः॥
सङ्ग्रामाहवसम्प्रहारसमरा जन्यं युदायोधनम्
सस्फोटः कलहो मृधं प्रहरण संयद्रणो विग्रहः॥४६०॥

द्वन्द्वं समाघातसमाह्वयाभि-
सम्पातसंमर्दसमित्प्रघाताः ।
आस्कन्दनाजिप्रधनान्यनीक-
मभ्यागमश्च प्रविदारणं च ॥ ४६१ ॥

समुदायः समुदयो राटिः समितिसङ्गरौ।
अभ्यामर्दः सम्परायः समीकं साम्परायिकम् ॥४६२॥
आक्रन्दः सयुगं चाथ नियुद्धं तद्भुजोद्भवम् ।

स्तुतिपाठकस्य ॥ भोगावली, एक नग्नमन्थस्य ॥ ४५९ ॥ प्राण, स्थाम, तर (न०), पराक्रम, बलम् (पु० न०), द्युम्नम्, शौर्यम्, ओज (न०), शुष्मम्, शुष्म, शक्ति, ऊर्ज (पु० स्त्री०), "ऊर्ज्" सह (न०), त्रयोदश पराक्रमस्य [द्रविणम्] ॥ युद्धम्, सङ्ख्यम् (पु० न०), कलि (पु०), सङ्ग्राम, आहूयन्ते योद्धार अस्मिन्—आहव, सम्प्रहार, समर (पु० न०), जन्यम् (पु० न०), युत् युधौ युध (स्त्री०), आयोधनम्, सस्फोट, "सस्फेट, सफेट" कलह, मृधम्, प्रहरणम्, संयत् (स्त्री०न०), रण, विग्रह, ॥ ४६० ॥ द्वन्द्वम्, समाघात, समाह्वय, अभिसम्पात, समर्द, समित् समितौ (स्त्री०), प्रघात, आस्कन्दनम्, आजि (स्त्री०), प्रधनम्, अनीकम् (पु० न०), अभ्यागम, प्रविदारणम्, ॥ ४६१ ॥ समुदाय, समुदय, राटि (स्त्री०), "राटी" समिति (स्त्री०), सङ्गर, अभ्यामर्द, सम्पराय (पु० न०), समीकम्, सपराय मृत्यु प्रयोजनमस्य—साम्परायिकम्, "सम्परायिकम्" ॥ ४६२ ॥ आक्रन्द, सयुगम् (पु० न०),

---

१ तान्तोऽयम्।

अभिक्रमो रणे यानमभीतस्य रिपून् प्रति ॥ ४५५ ॥
अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरिव्रजन् ।
स्यादुरस्वानुरसिल ऊर्जस्व्यूर्जस्वलौ समौ ॥ ४५६ ॥
सांयुगीनो रणे साधुर्जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ४५७ ॥
वैतालिका बोधकरा आर्थिकाः सौखसुप्तिकाः ।
घाण्टिकाश्चाक्रिकाः सूतो वन्दी मङ्गलपाठकः ॥ ४५८ ॥
मागधो मगधः सशंसका युद्धानिवर्त्तिनः ।
नग्नः स्तुतिव्रतस्तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत् ॥ ४५९ ॥

काष्ठाद्यर्थं सेनाया बहिर्गमनस्य । अमरसिंहस्तु आसार, प्रसरणम् द्वयो एकार्थतामाह ॥ रणे रिपून् प्रति अभीतस्य शूरस्य यानम् अभिक्रम, "अतिक्रम" एकम् अभिक्रमस्य "शत्रुनी सामे जवु" इति भा० ॥ ४५५ ॥ अभ्यमित्र्य, अभ्यमित्रीय, अभ्यमित्रीण, त्रीणि अभ्यरि व्रजत "शत्रुनी सामे जनार" इति भा० ॥ उरस्वान्, प्रशस्तम् उर अस्यास्तीति—उरसिल, द्वे विशालवक्षस्कस्य "पहोळी छातिवालो" इति भा० ॥ ऊर्जस्वी, "ऊर्जस्वान्" ऊर्जस्वल, द्वे बलवत ॥ य रणे साधु निपुण स —सांयुगीन, एक रणनिपुणस्य ॥ जेता, जिष्णु, जित्वर, त्रीणि जेतु [विजयी, जैत्र] "फतेहमद" इति भा० ॥ य जेतु शक्यते स –जय्य, इति एकम् ॥ जेय, एक जेतव्यमात्रस्य ॥ ४५७ ॥ वैतालिक, बोधकर, आर्थिक, सुखसुप्तम् पृच्छतीति—सौखसुप्तिक, "सौखशायनिक, सौखशाय्यक" चत्वारि नृपस्य प्रातर्बोधकस्य ॥ घाण्टिक, चाक्रिक, द्वे घण्टावादकस्य ॥ सूत, वन्दी, मङ्गलपाठक, त्रीणि मङ्गलपाठकस्य "भाट" इति भा० ॥ ४५८ ॥ मागध, मगध, "मधुक" द्वे वंशकथनेन याचकस्य [मङ्गख] । राजवंशावलीवक्तेत्यन्ये ॥ सशंसक, युद्धानिवर्ती, द्वे यो युद्धान्न निवर्तते तस्य ॥ नग्न, स्तुतिव्रत, द्वे

वैरनिर्यातनं वैरशुद्धिर्वैरप्रतिक्रिया ।
वलात्कारस्तु प्रसभ हठोऽथ स्खलितं छलम् ॥ ४६८॥
परापर्यभितो भूतो जितो भग्नः पराजितः ।
पलायितस्तु नष्टः स्ताद् गृहीतदिक् तिरोहितः ४६९
जिताह्वो जितकाशी प्रस्कन्नपतितौ समौ ।
चारः कारा गुप्तौ वन्द्यां ग्रहकः प्रोपतो ग्रहः ॥४७०॥
चातुर्वर्ण्यं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रा नृणां भिदः ।
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ॥४७१॥
चत्वार आश्रमास्तत्र वर्णी स्याद्ब्रह्मचारिणि ।

(पु० न०), विप्लव , त्रीणि विप्लवस्य [शृगाली] "लुट" इति भा० । अशस्तकलहस्य इत्येके ॥ ४६७ ॥ वैरनिर्यातनम् , वैरशुद्धि , वैरप्रतिक्रिया, त्रीणि वैरशुद्धे "वेरनो वदलो" इति भा० ॥ वलात्कार , प्रसभम् (पु० न०), हठ , त्रीणि वलात्कारस्य "जुलम" इति भा० ॥ स्खलितम् , छलम् , द्वे युद्धमर्यादाचलनस्य ॥४६८॥ परा-परि अभिशब्देभ्य परो भूतशब्द प्रयोज्यो यथा—पराभूत , परिभूत , अभिभूत , जित , भग्न , पराजित , षड् पराभूतस्य "हारेलो" इति भा० ॥ पलायित , नष्ट , गृहीतदिक्, तिरोहित , चत्वारि पलायितस्य "नासीगयेलो" इति भा० ॥ ४६९ ॥ जिताहृय , जितकाशी, द्वे जितसङ्ग्रामस्य "लढाइमा जितनार" इ० भा० ॥ प्रस्कन्न , पतित , द्वे पतितस्य "पडेलो" इति भा० ॥ चार , "चारक " कारा (स्त्री०), गुप्ति , त्रीणि बन्धनालयस्य "केदखानु, जेल" इति भा०॥ वन्दी (स्त्री०), "वन्दि " ग्रहक , प्र-उपशब्दाभ्याम् परो ग्रहशब्दो यथा—प्रग्रह , उपग्रह चत्वारि वन्दे "केदी" इति भा० ॥४७०॥ द्विज , क्षत्रम् , वैश्य , शूद्र , इति नृणा भिद भेदा मिलित्वा चातुर्वर्ण्यम् , इति उच्यते॥ ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थ , भिक्षु , इति क्रमात् चतुर्णाम् आश्रमाणामेकैकम् ॥४७१॥ तत्र आश्रमेषु वर्ण ब्रह्मचर्यम् अष्टविधमैथुनाभाव अस्यास्तीति—

पटहाडम्बरौ तुल्यौ तुमुलं रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥
नासीरं त्वग्रयानं स्यादवमर्दस्तु पीडनम् ।
प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो धाट्यभ्यासादनं च सः ॥४६४॥
तद्रात्रौ सौप्तिकं वीराशसनं त्वाजिभीष्मभूः ।
नियुद्धभूरक्षवाटो मोहो मूर्च्छा च कश्मलम् ॥४६५॥
वृत्ते भाविनि वा युद्धे पानं स्याद्वीरपाणकम् ।
पलायनमपयानं संदावद्रवविद्रवाः ॥ ४६६ ॥
अपक्रमः समुत्प्रेभ्यो द्रावोऽथ विजयो जयः ।
पराजयो रणे भङ्गो डमरे डिम्बविप्लवौ ॥ ४६७ ॥

एकचत्वारिंशत् युद्धस्य ॥ यत् युद्धं भुजोद्भवम् तत् नियुद्धम्, एकं बाहुयुद्धस्य ॥ पटह (पु० न०), आडम्बर (पु० न०), द्वे युद्धपटहस्य "डको" इति भा० ॥ तुमुलम्, रणसङ्कुलम्, द्वे युद्धव्याकुलताया "गर्दीवालु युद्ध" ॥ ४६३ ॥ नासीरम् (त्रि०), अग्रयानम्, द्वे अग्रयानस्य ॥ अवमर्द, पीडनम्, द्वे युद्धजनितदेशपीडाया. ॥ प्रपात, अभ्यवस्कन्द, "अवस्कन्द" धाटी, "धाटी" अभ्यासादनम्, चत्वारि छलादाक्रमणस्य "धाड" इति भा० ॥ ४६४ ॥ सौप्तिकम्, एकं रात्रौ कृताया धाट्या ॥ वीराशसनम् "वीराशसनी" एकं सङ्ग्रामघोरभूमे ॥ नियुद्धभू, अक्षवाट, द्वे मल्लयुद्धभूमे "अखाडो" इति भा० ॥ मोह, मूर्च्छा, कश्मलम्, त्रीणि मूर्च्छाया ॥ ४६५ ॥ युद्धे वृत्ते जाते सति भाविनि भविष्यति च युद्धे यत् पानं सङ्ग्रामश्रमापनयनार्थम् युद्धोत्साहवृद्ध्यर्थं च मद्यपानम् तत् वीरपाणम् "वीरपानम्" एकं युद्धस्यादावन्ते वा मद्यपानस्य ॥ पलायनम्, अपयानम्, संदाव, द्रव, विद्रव, ॥ ४६६ ॥ अपक्रम, सम्-उत् प्रशब्देभ्य परं द्रावशब्द — सन्द्राव, उद्राव, प्रद्राव, नव पलायनस्य [नशनम्] ॥ विजय, जय, द्वे जयस्य "जीत" इति भा० ॥ रणे भङ्ग परा जय, एकं पराजयस्य "हार" इति भा० ॥ डमर, डिम्ब

वैरनिर्यातनं वैरशुद्धिर्वैरप्रतिक्रिया ।
बलात्कारस्तु प्रसभं हठोऽथ स्खलितं छलम् ॥ ४६८॥
परापर्यभितो भूतो जितो भग्नः पराजितः ।
पलायितस्तु नष्टः स्याद् गृहीतदिक् तिरोहितः ४६९
जिताहवो जितकाशी प्रस्कन्नपतितौ समौ ।
चारः कारा गुप्तौ वन्द्यां ग्रहकः प्रोपतो ग्रहः ॥४७०॥
चातुर्वर्ण्यं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रा नृणां भिदः ।
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ॥४७१॥
चत्वार आश्रमास्तत्र वर्णी स्याद्ब्रह्मचारिणि ।

(पु० न०), विप्लव, त्रीणि विप्लवस्य [शृगाली] "लुट" इति भा० । अशस्तकलहस्य इत्येके ॥ ४६७ ॥ वैरनिर्यातनम्, वैरशुद्धि, वैरप्रतिक्रिया, त्रीणि वैरशुद्धे "वेरनो बदलो" इति भा० ॥ बलात्कार, प्रसभम् (पु० न०), हठ, त्रीणि बलात्कारस्य "जुलम" इति भा० ॥ स्खलितम्, छलम्, द्वे युद्धमर्यादाचलनस्य ॥४६८॥ परा-परि अभिशब्देभ्य परो भूतशब्द प्रयोज्यो यथा—पराभूत, परिभूत, अभिभूत, जित, भग्न, पराजित, षड् पराभूतस्य "हारेलो" इति भा० ॥ पलायित, नष्ट, गृहीतदिक्, तिरोहित, चत्वारि पलायितस्य "नासीगयेलो" इति भा० ॥ ४६९ ॥ जिताहव, जितकाशी, द्वे जितसङ्ग्रामस्य "लढाइमा जितनार" इ० भा० ॥ प्रस्कन्न, पतित, द्वे पतितस्य "पडेलो" इति भा० ॥ चार, "चारक" कारा (स्त्री०), गुप्ति, त्रीणि बन्धनालयस्य "केदखानु, जेल" इति भा० ॥ वन्दी (स्त्री०), "वन्दि" ग्रहक, प्र-उपशब्दाभ्याम् परो ग्रहशब्दो यथा—प्रग्रह, उपग्रह चत्वारि वन्द्ये "केदी" इति भा० ॥४७०॥ द्विज, क्षत्रम्, वैश्य, शूद्र, इति नृणा भिद भेदा मिलित्वा चातुर्वर्ण्यम्, इति उच्यते ॥ ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थ, भिक्षु, इति क्रमात् चतुर्णाम् आश्रमाणामेवैकम् ॥४७१॥ तत्र आश्रमेषु वर्णी ब्रह्मचर्यम् अष्टविधमैथुनाभाव अस्यास्तीति—

ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थः स्नातको गृही ॥ ४७२ ॥
वैखानसो वानप्रस्थो भिक्षुः सान्यासिको यतिः ।
कर्मन्दी रक्तवसनः परिव्राजकतापसौ ॥ ४७३ ॥
पाराशरी पारिकाङ्क्षी मस्करी पारिरक्षकः ।
स्थाण्डिलः स्थण्डिलशायी यः शेते स्थण्डिले व्रतात्
तपःक्लेशसहो दान्तः शान्तः श्रान्तो जितेन्द्रियः ।
अवदानं कर्म शुद्धं ब्राह्मणस्तु त्रयीमुखः ॥ ४७५ ॥
भूदेवो वाडवो विप्रो द्व्यग्राभ्यां जातिजन्मजाः ।
वर्णज्येष्ठः सूत्रकण्ठः षट्कर्मा मुखसम्भवः ॥ ४७६ ॥

वर्णी, ब्रह्म वेद तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तत् चरतीति—ब्रह्मचारी, द्वे ब्रह्मचारिण ॥ ज्येष्ठाश्रमी, गृहे एधते वर्धते—गृहमेधी, गृहस्थ , स्नातक , गृही, पञ्च गृहिण ॥ ४७२ ॥ विशेषेण खनति कन्दमूलादीनि—वैखानस , वानप्रस्थ , द्वे वानप्रस्थस्य ॥ भिक्षु , सान्यासिक , "सन्यासी" यतते मोक्षाय—यति , कर्मन्दी, रक्तवसन , परित्यज्य सर्वं व्रजति—परिव्राजक , "परिव्राट्" तापस , "तपस्वी" ॥ ४७३ ॥ पाराशर्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्र अधीते वेत्ति वा—पाराशरी, पारिकाङ्क्षी, मस्करी, पारिरक्षक , एकादश परिव्राजकस्य ॥ य व्रतात् स्थण्डिले भूमौ शेते स स्थाण्डिल , स्थण्डिलशायी, द्वे विनाऽऽस्तरण भूमिशयस्य ॥४७४॥ तप क्लेशसह , दान्त , द्वे तप कष्टसहिष्णो ॥ शान्त , श्रान्त , जितेन्द्रिय , त्रीणि जितेन्द्रियस्य ॥ अवदानम् , "अपदानम्" एक सोत्कर्षचरितस्य कर्मण ॥ ब्राह्मण , त्रयीमुख ,॥ ४७५ ॥ भूदेव , वाडव , विप्र , द्वि अग्रशब्दाभ्याम् परे जाति-जन्म ज-शब्दा प्रयोज्या । यथा—द्वे जाती जन्मनी यस्य स —द्विजाति , द्विजन्मा, द्वि जात —द्विज , अग्रजाति , अग्रजन्मा, अग्रज , वर्णज्येष्ठ , सूत्रकण्ठ ,

---

१ "यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गृही' इति मनु ॥ १ ॥

वेदगर्भः शमीगर्भः सावित्रो मैत्र एतसः ।
वटु॰ पुनर्माणवको भिक्षा स्याद्ग्रासमात्रकम् ॥४७७॥
उपनायस्तूपनयो वटूकरणमानयः ।
अग्नीन्धनं त्वग्निकार्यमाग्नीध्रा चाग्निकारिका ॥४७८॥
पालाशो दण्ड आपाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ।
बैल्वः सारस्वतो रौच्यः पैलवस्त्वौपरोधिकः ॥४७९॥
आश्वत्थस्तु जितनेमिरौदुम्बर उलूखलः ।
जटा सटा वृषी पीठ कुण्डिका तु कमण्डलुः ॥४८०॥

षट्कर्मा, मुखसम्भव ॥ ४७६ ॥ वेदगर्भ , शमीगर्भ , सावित्र , मैत्र , एतस , "एतश " विंशतिर्ब्राह्मणस्य ॥ वटु , "वटु " माणवक , द्वे बटो ॥ ग्रासमात्रक ग्रासप्रमाणम् भिक्षा, एक भिक्षाया ॥ ४७७ ॥ उपनाय , उपनय , वटूकरणम , आनय , चत्वारि मौञ्जीबन्धनसंस्कारस्य ॥ अग्नीन्धनम्, अग्निकार्यम्, अग्निम् इन्धे अग्नीध् ऋत्विग् तस्य इयम्—आग्नीध्रा, "आग्नीध्री" अग्निकारिका, चत्वारि अग्निप्रज्वलनस्य ॥ ४७८ ॥ व्रते ब्रह्मचर्ये दण्ड पालाश , आपाढ , द्वे पलाशदण्डस्य ॥ राम्भ , वैणव , द्वे व्रते वेणुदण्डस्य ॥ बैल्व , सारस्वत , रौच्य , त्रीणि व्रते बिल्वदण्डस्य ॥ पैलव , औपरोधिक , द्वे व्रते पीलुदण्डस्य ॥ ४७९ ॥ आश्वत्थ , जितनेमि , द्वे व्रते पिप्पलदण्डस्य ॥ औदुम्बर , उलूखल , द्वे व्रते उदुम्बरदण्डस्य ॥ जटा, सटा, द्वे तपस्विना ग्रथितस्य केशसङ्घातस्य ॥ वृषी (स्त्री०), "वृसी" पीठम्, द्वे तपस्विनाम् आसनस्य ॥ कुण्डिका, कमण्डलु (पु० न०), द्वे कमण्डलो ॥ ४८० ॥

---

१ "इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्त षट्कर्मा विप्र उच्यते" ॥ १ ॥ २ यदुक्तम्—" ग्रासप्रमाण भिक्षा स्यादग्र ग्रासचतुष्टयम् । अग्र चतुर्गुण प्राहुर्हन्तकार द्विजोत्तमा ' ॥ २ ॥ ३ "ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मत " ॥ १ ॥ इति मनु ।

ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थः स्नातको गृही ॥ ४७२ ॥
वैखानसो वानप्रस्थो भिक्षुः सान्यासिको यतिः ।
कर्मन्दी रक्तवसनः परिव्राजकतापसौ ॥ ४७३ ॥
पाराशरी पारिकाङ्क्षी मस्करी पारिरक्षकः ।
स्थाण्डिल स्थण्डिलशायी यः शेते स्थण्डिले व्रतात्
तपःक्लेशसहो दान्तः शान्तः श्रान्तो जितेन्द्रियः ।
अवदान कर्म शुद्ध ब्राह्मणस्तु त्रयीमुखः ॥ ४७५ ॥
भूदेवो वाडवो विप्रो द्व्यग्राभ्या जातिजन्मजाः ।
वर्णज्येष्ठः सूत्रकण्ठः षट्कर्मा मुखसम्भवः ॥ ४७६ ॥

वर्णी, ब्रह्म वेद तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तत् चरतीति—ब्रह्मचारी, द्वे ब्रह्मचारिण ॥ ज्येष्ठाश्रमी, गृहे एधते वर्धते—गृहमेधी, गृहस्थ , स्नातक , गृही, पञ्च गृहिण ॥ ४७२ ॥ विशेषेण खनति कन्दमूलादीनि—वैखानस , वानप्रस्थ , द्वे वानप्रस्थस्य ॥ भिक्षु , सान्यासिक , "सन्यासी" यतते मोक्षाय—यति , कर्मन्दी, रक्तवसन , परित्यज्य सर्व व्रजति—परिव्राजक , "परिव्राट्" तापस , "तपस्वी" ॥ ४७३ ॥ पाराशर्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्र अधीते वेत्ति वा—पाराशरी, पारिकाङक्षी, मस्करी, पारिरक्षक , एकादश परिव्राजकस्य ॥ य व्रतात् स्थण्डिले भूमौ शेते स स्थाण्डिल , स्थण्डिलशायी, द्वे विनाऽऽस्तरण भूमिशयस्य ॥४७४॥ तप क्लेशसह , दान्त , द्वे तप कष्टसहिष्णो ॥ शान्त , श्रान्त , जितेन्द्रिय , त्रीणि जितेन्द्रियस्य ॥ अवदानम, "अपदानम्" एक सोत्कर्षचरितस्य कर्मण ॥ ब्राह्मण , त्रयीमुख ,॥ ४७५ ॥ भूदेव , वाडव , विप्र , द्वि अग्रशब्दाभ्याम् परे जाति-जन्म ज-शब्दा प्रयोज्या । यथा—द्वे जाती जन्मनी यस्य स —द्विजाति , द्विजन्मा, द्वि जात —द्विज , अग्रजाति , अग्रजन्मा, अग्रज , वर्णज्येष्ठ , सूत्रकण्ठ ,

१ "यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गृही" इति मनु ॥ १ ॥

वेदगर्भः शमीगर्भः सावित्रो मैत्र एतसः ।
वटुः पुनर्माणवको भिक्षा स्याद्ग्रासमात्रकम् ॥ ४७७॥
उपनायस्तूपनयो वटूकरणमानयः ।
अग्नीन्धनं त्वग्निकार्यमाग्नीध्रा चाग्निकारिका ॥४७८॥
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ।
बैल्वः सारस्वतो रौच्यः पैलवस्त्वौपरोधिकः ॥४७९॥
आश्वत्थस्तु जितनेमिरौदुम्बर उलूखलः ।
जटा सटा वृषी पीठ कुण्डिका तु कमण्डलुः ॥४८०॥

षट्कर्मा, मुखसम्भव ॥ ४७६ ॥ वेदगर्भ, शमीगर्भ, सावित्र, मैत्र, एतस, "एतश" विंशतिर्ब्राह्मणस्य ॥ वटु, "वटु" माणवक, द्वे बटो ॥ ग्रासमात्रक ग्रासप्रमाणम् भिक्षा, एक भिक्षाया ॥ ४७७ ॥ उपनाय, उपनय, वटूकरणम्, आनय, चत्वारि मौञ्जीबन्धनसंस्कारस्य ॥ अग्नीन्धनम्, अग्निकार्यम्, अग्निम् इन्धे अग्नीध् ऋत्विग् तस्य इयम्—आग्नीध्रा, "आग्नीत्री" अग्निकारिका, चत्वारि अग्निप्रज्वलनस्य ॥ ४७८ ॥ व्रते ब्रह्मचर्ये दण्ड पालाश, आषाढ, द्वे पलाशदण्डस्य ॥ राम्भ, वैणव, द्वे व्रते वेणुदण्डस्य ॥ बैल्व, सारस्वत, रौच्य, त्रीणि व्रते विल्वदण्डस्य ॥ पैलव, औपरोधिक, द्वे व्रते पीलुदण्डस्य ॥ ४७९ ॥ आश्वत्थ, जितनेमि, द्वे व्रते पिप्पलदण्डस्य ॥ औदुम्बर, उलूखल, द्वे व्रते उदुम्बरदण्डस्य ॥ जटा, सटा, द्वे तपस्विना ग्रथितस्य केशसङ्घातस्य ॥ वृषी (स्त्री०), "वृसी" पीठम्, द्वे तपस्विनाम् आसनस्य ॥ कुण्डिका, कमण्डलु (पु० न०), द्वे कमण्डलो ॥ ४८० ॥

---

१ इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्चैतद्युक्त षट्कर्मा विप्र उच्यते" ॥ १ ॥ २ यदुक्तम्—' ग्रासप्रमाण भिक्षा स्यादग्र ग्रासचतुष्टयम् । अग्र चतुर्गुण प्राहुर्हन्तकार द्विजोत्तमा ' ॥ २ ॥ ३ ' ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैल्वौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मत " ॥ १ ॥ इति मनु ।

श्रोत्रियश्छान्दसो यष्टा त्वादेष्टा स्यान्मखे व्रती।
याजको यजमानश्च सोमयाजी तु दीक्षितः॥ ४८१॥
इज्याशीलो यायजूको यज्वा स्यादासुतीबल.।
सोमपः सोमपीथी स्यात्स्थपतिर्गीःपतीष्टिकृत्॥४८२॥
सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिण यज्ञमिष्टवान्।
यजुर्विद्ध्वर्युर्ऋग्विद् होतोद्गाता तु सामविद्॥४८३॥
यज्ञो यागः सवः सत्र स्तोमो मन्युर्मखः क्रतुः।
सस्तर' सप्ततन्तुश्च वितान बर्हिरध्वरः॥ ४८४॥
अध्ययन ब्रह्मयज्ञः स्याद्देवयज्ञ आहुतिः।
होमो होत्रं वषट्कारः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्॥ ४८५॥

श्रोत्रिय, छन्द अधीते श्रोत्रिय—छान्दस, द्वे वेदाध्यायिन "वेदिया" इति भा०॥ य मखे यज्ञविषये ऋत्विजामादेष्टा स— यष्टा, व्रती, याजक, यजमान, चत्वारि यजमानस्य॥ सोम याजी, दीक्षा सजाता अस्य—दीक्षित, द्वे सोमयज्ञ कुर्वत॥४८१॥ इज्याशील, यायजूक, द्वे सर्वदा यज्ञ कुर्वत॥ यज्वा, आसुतीबल, "आसुतीवल" द्वे यज्वन॥ सोमप, सोमपीथी, "सोमपा, सोमपीवी, सोमपीती" द्वे यज्ञे सोमरस पिबत॥ स्थपति, गीं पतीष्टिकृत्, द्वे बृहस्पतिसवविधिना यजत॥४८२॥ य सर्वस्वदक्षिण यज्ञ इष्टवान् स सर्व विन्दति अस्मात्—सर्व वेदा (पु०), एक सर्वस्वदक्षिणयज्ञ कुर्वत॥ यजुर्विद्, अध्वर्यु, द्वे अध्वर्यो॥ ऋग्विद्, होता, द्वे होतु॥ उद्गाता, सामविद्, द्वे उद्गातु॥४८३॥ यज्ञ, याग, सव, सत्रम्, स्तोम, मन्यु (पु०), मख, क्रतु (पु०), सस्तर, सप्ततन्तु (पु०), वितानम् (पु० न०), बर्हि (न०), अध्वर, त्रयोदश यज्ञस्य॥४८४॥ अध्ययनम्, ब्रह्मयज्ञ, द्वे ब्रह्मयज्ञस्य॥ देवयज्ञ, आहुति (स्त्री०), होम, होत्रम्, वषट्कार, पञ्च देवयज्ञस्य॥ पितृ

तच्छ्राद्धं पिण्डदानं च नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।
भूतयज्ञो बलिः पञ्च महायज्ञा भवन्त्यमी ॥ ४८६ ॥
पौर्णमासश्च दर्शश्च यज्ञौ पक्षान्तयोः पृथक् ।
सौमिकी दीक्षणीयेष्टिर्दीक्षा तु व्रतसंग्रहः ॥ ४८७ ॥
वृतिः सुगहना कुम्बा वेदी भूमिः परिष्कृता ।
स्थण्डिलं चत्वरं चान्या यूपः स्याद् यज्ञकीलकः ॥४८८॥
चषालो यूपकटके यूपकर्णौ घृतावनौ ।
यूपाग्रभागे स्यात्तर्मारणिर्निर्मन्थदारुणि ॥ ४८९ ॥
स्युर्दक्षिणाहवनीयगार्हपत्यास्त्रयोऽग्नयः ।

यज्ञ, तर्पणम्, ॥ ४८५ ॥ श्राद्धम् (पु० न०), पिण्डदानम्, चत्वारि पितृयज्ञस्य ॥ नृयज्ञ, अतिथिपूजनम्, द्वे नृयज्ञस्य ॥ भूतयज्ञ, बलि (पु० स्त्री०), द्वे भूतयज्ञस्य ॥ अमी ब्रह्मयज्ञादय पञ्च महायज्ञा भवन्ति । "अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" ॥ १ ॥ इति मनु ॥ ४८६ ॥ पूर्णमास्या भव—पौर्णमास, दर्श (आमावास्य), द्वयो पक्षान्तविहितयज्ञयोरेकैकम् ॥ सोम प्रयोजनमस्या—सौमिकी, दीक्षणीयेष्टि, द्वे दीक्षार्हेष्टे ॥ दीक्षा, व्रतसंग्रह, द्वे दीक्षाया ॥ ४८७ ॥ वृति, एक यज्ञवाटस्य "यज्ञनी वाडी"। या वृति सुगहना निचिता सा कुम्बा, एक गाढयज्ञवाटस्य ॥ वेदी "वेदि" एक यज्ञार्थ चतुरस्रपरिष्कृतभूमे ॥ स्थण्डिलम्, चत्वरम्, द्वे यज्ञार्थमपरिष्कृतभूमे ॥ यूप (पु० न०), यज्ञकीलक, द्वे यज्ञे पशुविशसनार्थं कृतस्य स्तम्भस्य ॥ ४८८ ॥ चषाल (पु० न०), यूपकटक, द्वे यूपशिर स्थकटकाकारकाष्ठस्य ॥ यूपकर्ण, घृतावनि (स्त्री०), द्वे यूपे घृतसेचनस्थानस्य ॥ तर्म (पु० न०), एक यूपाग्रभागस्य ॥ अरणि (पु० स्त्री०), एक वह्निसिध्यै निर्मन्थनीयकाष्ठस्य ॥ ४८९ ॥ दक्षिण, आहवनीय,

इदमग्नित्रयं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥ ४९० ॥
ऋक् सामिधेनी धाय्या च समिदाधीयते यया ।
समिदिन्धनमेधेध्मतर्पणैधांसि भस्म तु ॥ ४९१ ॥
स्याद्भूतिर्भसितं रक्षा क्षारः पात्रं स्रुवादिकम् ।
स्रुवः स्रुगधरा सोपभृज्जुहूः पुनरुत्तरा ॥ ४९२ ॥
ध्रुवा तु सर्वसङ्गार्थं यस्यामाज्यं निधीयते ।
योऽभिमन्त्र्य निहन्येत स स्यात्पशुरुपाकृतः ॥ ४९३ ॥
परम्पराकं शसनं प्रोक्षणं च मखे वधः ।
हिंसार्थं कर्माभिचारः स्याद्यज्ञार्हं तु यज्ञियम् ॥४९४॥
हविः सान्नाय्यमामिक्षा शृतोष्णक्षीरगं दधि ।

गार्हपत्य, त्रयाणां वह्निविशेषाणामेकैकम् ॥ त्रेता त्रेते त्रेता (स्त्री०), एकं दक्षिणाद्यग्नित्रयस्य ॥ प्रणीत, एकं मन्त्रादिना संस्कृताग्नेः ॥ ४९० ॥ यया ऋचा समिद् आधीयते सा ऋक् सामिधेनी, धाय्या, द्वे समिदाधानकर्त्र्यां ऋचः ॥ समित् समिधौ समिध (स्त्री०), इन्धनम्, एध (पु०), इध्मम् (पु० न०), तर्पणम्, एध (न०), षट् इन्धनस्य। अत्र समित्, एध (पु०), द्वे यागादौ हूयमानकाष्ठस्य इत्यन्ये। षडपि पर्याया इत्येके ॥ भस्म, ॥ ४९१ ॥ भूति, भसितम्, रक्षा, क्षार, पञ्च भस्मनः ॥ पात्रम् एकं स्रुवादियज्ञोपकरणानाम् ॥ स्रुव, "स्रुवा" स्रुक् (स्त्री०), द्वे स्रुवस्य ॥ या स्रुध् अधरा सा उपभृत्, इति एकम् ॥ या स्रुक् उत्तरा सा जुहू (स्त्री०), इति एकम् ॥ ४९२ ॥ यस्यां स्रुचि सर्वसङ्गार्थम् आज्यं निधीयते स्थाप्यते सा ध्रुवा, इति एकम् ॥ यागे यः पशुः अभिमन्त्र्य निहन्यते स उपाकृत, एकं यागे अभिमन्त्रितनिहतस्य पशोः ॥ ४९३ ॥ परम्पराकम्, शसनम्, "शमनम्" प्रोक्षणम्, त्रीणि यज्ञे कृतस्य पशुवधस्य॥ यत् शत्रवादिर्हिंसार्थं कर्म स अभिचार, एकं शत्रूच्चाटनमारणादिकर्मणः ॥ यज्ञार्हम्, यज्ञियम्, द्वे यागयोग्यवस्तुनः ॥ ४९४ ॥ हवि (न०), सान्ना-

क्षीरशरः पयस्या च तन्मस्तुनि तु वाजिनम् ॥४९५॥
हव्य सुरेभ्यो दातव्यं पितृभ्यः कव्यमोदनम् ।
आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृपदाज्यं पृषातकः ॥ ४९६ ॥
दध्ना तु मधुसंपृक्त मधुपर्कं महोदयः ।
हविित्री तु होमकुण्डं हव्यपाकः पुनश्चरुः ॥ ४९७ ॥
अमृत यज्ञशेषे स्याद्विघसो भुक्तशेषके ।
यज्ञान्तोऽवभृथः पूर्तं वाप्यादीष्ट मखक्रिया ॥ ४९८ ॥

-यम्, द्वे हवनीयद्रव्यस्य ॥ आमिक्षा, क्षीरशर, पयस्या, त्रीणि पकोष्णक्षीरप्रक्षिप्तदधिजहविर्द्रव्यस्य ॥ वाजिनम्, एकम् आमिक्षा-मण्डस्य ॥४९५॥ यत् सुरेभ्य अग्निमुखेन दातव्यम् ओदनादि तत् हव्यम्, इति एकम ॥ यत् पितृभ्य ब्राह्मणमुखेन देयम् ओदनादि तत् कव्यम्, इति एकम् ॥ पृपदाज्यम्, "दध्याज्यम्" पृपातक, द्वे दधिमिश्रितघृतस्य ॥४९६॥ मधुपर्कम्, महोदय, द्वे दधिमिश्रित मधुन ॥ हविित्री, होमकुण्डम्, द्वे होमकुण्डस्य ॥ हूयते हव्यम् तस्य पाक —हव्यपाक, चरन्ति देवता अमुम्—चरु (पु०), द्वे हव्यान्नस्य । हव्यस्य पाक अस्मिन्—हव्यपाक, चरन्ति देवता अस्मात् चरु, इति व्युत्पत्त्या द्वे स्थाल्यादीनामपि॥४९७॥ अमृतम्, यज्ञशेष, द्वे यज्ञशेषस्य ॥ विघस[1], भुक्तशेप, द्वे भुक्तशेपस्य "भोजनमाथी बाकी रहेलु अन्न" इति भा० ॥ यज्ञान्त, अवभृथ, द्वे यागसमाप्तौ इष्टिपूर्वकस्नानविशेषस्य ॥ पूर्तम्[2] (पु०-न०), एक वाप्यादिकर्मण ॥ इष्टम्[3], एक यागक्रियाया ॥४९८॥

---

१ 'विघसाशी भवेन्नित्य नित्य चामृतभोजन ।
विघसो भुक्तशेष स्याद् यज्ञशिष्टमथामृतम्" ॥ १ ॥

२ 'वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामा पूर्तमित्यभिधीयते" ॥ १ ॥

३ 'एकाग्निकम हवन त्रेताया यच्च हूयते ।
अन्तर्वेद्या यद्दानमिष्ट तदभिधीयते" ॥ १ ॥

इष्टापूर्तं तदुभयं बर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टरः ।
अग्निहोत्र्यग्निचिचाहिताग्नावथाग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥
अग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्वी तु घृतलेखनी ।
होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत् ॥५००॥
होमधूमस्तु निगणो होमभस्म तु वैष्टुतम् ।
उपस्पर्शस्त्वाचमनं धारसेकौ तु सेचने ॥ ५०१ ॥
ब्रह्मासनं ध्यानयोगासनेऽथ ब्रह्मवर्चसम् ।
वृत्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिरञ्जलिः ॥५०२॥
पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ।

इष्टापूर्तम्, एक युगपत् वाप्यादि यागक्रिययो ॥ बर्हिषा दर्भाणा मुष्टि —बर्हिर्मुष्टि (स्त्री०), विष्टर (पु०न०), द्वे दर्भमुष्टे ॥ अग्निहोत्री, अग्निचित्, आहिताग्नि, "अग्न्याहित" त्रीणि अग्निहोत्रिण ॥ अग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥ अग्न्याधानम्, अग्निहोत्रम्, त्रीणि अग्निहोत्रस्य ॥ दर्वी, "दर्वि" घृतलेखनी, द्वे दर्व्या "कडछी" इति भा० ॥ होमाग्नि, महाज्वाल, महावीर, प्रवर्ग, चत्वारि होमाग्ने ॥ ५०० ॥ होमधूम, निगण, द्वे होमधूमस्य ॥ होमभस्म, वैष्टुतम्, द्वे होमभस्मन ॥ उपस्पर्श, आचमनम्, "आचाम" द्वे आचमनस्य ॥ धार, सेक, सेचनम्, त्रीणि सेचनस्य, घृतादिना अग्निप्रोक्षणस्येत्यर्थ ॥ ५०१ ॥ ब्रह्मासनम्, ध्यानयोगासनम्, द्वे ब्रह्मासनस्य ॥ ब्रह्मवर्चसम्, वृत्ताध्ययनर्द्धि (स्त्री०), द्वे तप स्वाध्यायाचारतेजस ॥ य पाठे वेदाध्ययने अञ्जलि स ब्रह्माञ्जलि (पु०), एक वेदाध्ययने कृतस्याञ्जले ॥ ५०२ ॥ पाठे वेदाध्ययने वक्तृमुखनिष्क्रान्ता विप्रुष

१ उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहित ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भि खानि च संस्पृशेत्" ॥ १ ॥

२ यदुक्तम्—"सहस्र हस्तावप्येय स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत " ॥

साकल्यवचन पारायण कल्पे विधिक्रमौ ॥ ५०३ ॥
मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद् ब्राह्मं तीर्थं कायं कनिष्ठयोः ।
पित्र्यं तर्जन्यङ्गुष्ठान्तर्दैवत त्वङ्गुलीमुखे ॥ ५०४ ॥
ब्रह्मत्वं तु ब्रह्मभूय ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिक तद्वदथोपाकरण श्रुतेः ॥ ५०५ ॥
संस्कारपूर्वग्रहण स्यात्स्वाध्यायः पुनर्जपः ।
औपवस्त्र तूपवासः कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५०६ ॥
प्रायः संन्यास्यनशने नियमः पुण्यकं व्रतम् ।
चरित्र चरिताचारौ चारित्रचरणे अपि ॥ ५०७ ॥

ब्रह्मविन्दव , एक वेदाध्ययने वक्त्रमुखनिर्गतविन्दूनाम् ॥ साकल्यवचनम्, पारायणम्, द्वे सकलाध्ययनावर्तनस्य ॥ कल्प , विधि , क्रम , त्रीणि विधे ॥ ५०३ ॥ अङ्गुष्ठस्य मूले ब्राह्म तीर्थ ज्ञेयम् ॥ कनिष्ठयो मूले काय तीर्थ ज्ञेयम् ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठमध्ये पित्र्यम्, "पैत्र्यम्, पैत्रम्" तीर्थ ज्ञेयम् ॥ अङ्गुलीमुखे अङ्गुल्यग्रभागे दैवत तीर्थ ज्ञेयम् ॥ ५०४ ॥ ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मणो भवनम्—ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मसायुज्यम्, त्रीणि ब्रह्मभावस्य ॥ देवभूयम्, देवत्वम्, देवसायुज्यम्, त्रीणि देवत्वस्य ॥ आदिशब्दात् मूर्खत्वम्, मूर्खभूयम्, मूर्खसायुज्यम् इत्यादि ॥ श्रुते सस्कारपूर्वकग्रहणम् उपाकरणम्, एक वेदारम्भविधिविशेषस्य ॥ ५०५ ॥ स्वाध्याय , जप , द्वे वेदाद्यध्ययनस्य ॥ औपवस्त्रम्, "औपवस्तम्, उपवस्तम्, "उपवस्त्रम्" उपवास (पु० न०), द्वे उपवासस्य ॥ कृच्छ्र[1]म्, सान्तपनम्, द्वे प्रायश्चित्तविशेषस्य ॥ आदिशब्दात् चान्द्रायण , प्राजापत्यादि ॥ ५०६ ॥ सन्यास्यनशने सर्वत्यागपूर्वकानशने प्राय (पु०), एक सर्वत्यागपूर्वकभोजनत्यागस्य ॥ नियम , पुण्यकम्, व्रतम (पु० न०), त्रीणि नियमस्य [तप] ॥ चरित्रम्,

---

१ यदुक्तम्—'त्र्यह साय त्र्यह प्रात त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यह पर च नाश्नीयात् कृच्छ्र सान्तपन स्मृतम्' ॥ १ ॥

इष्टापूर्तं तदुभयं बर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टरः ।
अग्निहोत्र्यग्निचिचाहिताग्नावथाग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥
अग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्वी तु घृतलेखनी ।
होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत् ॥५००॥
होमधूमस्तु निगणो होमभस्म तु वैष्टुतम् ।
उपस्पर्शस्त्वाचमनं धारसेकौ तु सेचने ॥ ५०१ ॥
ब्रह्मासनं ध्यानयोगासनेऽथ ब्रह्मवर्चसम् ।
वृत्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिरञ्जलिः ॥५०२॥
पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ।

इष्टापूर्तम्, एक युगपत् वाप्यादि यागक्रिययो ॥ बर्हिषा दर्भाणा मुष्टि —बर्हिर्मुष्टि (स्त्री०), विष्टर (पु०न०), द्वे दर्भमुष्टे ॥ अग्निहोत्री, अग्निचित्, आहिताग्नि, "अग्न्याहित" त्रीणि अग्निहोत्रिण ॥ अग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥ अग्न्याधानम्, अग्निहोत्रम्, त्रीणि अग्निहोत्रस्य ॥ दर्वी, "दर्वि" घृतलेखनी, द्वे दर्व्या "कडछी" इति भा० ॥ होमाग्नि, महाज्वाल, महावीर, प्रवर्ग, चत्वारि होमाग्ने ॥ ५०० ॥ होमधूम, निगण, द्वे होमधूमस्य ॥ होमभस्म, वैष्टुतम्, द्वे होमभस्मन ॥ उपस्पर्श, आचमनम्, "आचाम" द्वे आचमनस्य ॥ धार, सेक, सेचनम्, त्रीणि सेचनस्य, घृतादिना अग्निप्रोक्षणस्येत्यर्थ ॥ ५०१ ॥ ब्रह्मासनम्, ध्यानयोगासनम्, द्वे ब्रह्मासनस्य ॥ ब्रह्मवर्चसम्, वृत्ताध्ययनर्द्धि (स्त्री०), द्वे तप स्वाध्यायाचारतेजस ॥ य पाठे वेदाध्ययने अञ्जलि स ब्रह्माञ्जलि (पु०), एक वेदाध्ययने कृतस्याञ्जले ॥ ५०२ ॥ पाठे वेदाध्ययने वक्तृमुखनिष्क्रान्ता विप्रुष

१ उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहित ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भि खानि च संस्पृशेत् ' ॥ १ ॥
२ यदुक्तम्—"सहस्र दशानप्येष स हि ब्रह्मार्चि स्मृत " ॥

साकल्यवचन पारायणं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ५०३ ॥
मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद् ब्राह्मं तीर्थं काय कनिष्ठयोः ।
पित्र्य तर्जन्यङ्गुष्ठान्तर्दैवतं त्वङ्गुलीमुखे ॥ ५०४ ॥
ब्रह्मत्वं तु ब्रह्मभूय ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वद्‌थोपाकरण श्रुतेः ॥ ५०५ ॥
सस्कारपूर्वग्रहणं स्यात्स्वाध्यायः पुनर्जपः ।
औपवस्त्रं तूपवासः कृच्छ्र सान्तपनादिकम् ॥ ५०६ ॥
प्रायः सन्यास्यनशने नियमः पुण्यक व्रतम् ।
चरित्र चरिताचारौ चारित्रचरणे अपि ॥ ५०७ ॥

ब्रह्मबिन्दव, एक वेदाध्ययने वक्त्रुमुखनिर्गतविन्दूनाम् ॥ साकल्यवचनम्, पारायणम्, द्वे सकलाध्ययनावर्तनस्य ॥ कल्प, विधि, क्रम, त्रीणि विधे ॥ ५०३ ॥ अङ्गुष्ठस्य मूले ब्राह्म तीर्थं ज्ञेयम् ॥ कनिष्ठयो मूले काय तीर्थं ज्ञेयम् ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठमध्ये पित्र्यम्, "पैत्र्यम्, पैत्रम्" तीर्थं ज्ञेयम् ॥ अङ्गुलीमुखे अङ्गुल्यग्रभागे दैवत तीर्थं ज्ञेयम् ॥ ५०४ ॥ ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मणो भवनम्—ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मसायुज्यम्, त्रीणि ब्रह्मभावस्य ॥ देवभूयम्, देवत्वम्, देवसायुज्यम्, त्रीणि देवत्वस्य ॥ आदिशब्दात् मूर्तत्वम्, मूर्तभूयम्, मूर्तसायुज्यम् इत्यादि ॥ श्रुते सस्कारपूर्वकग्रहणम् उपाकरणम्, एक वेदारम्भविधिविशेषस्य ॥ ५०५ ॥ स्वाध्याय, जप, द्वे वेदाद्यध्ययनस्य ॥ औपवस्त्रम्, "औपवस्तम्, उपवस्तम्, "उपवस्त्रम्" उपवास (पु० न०), द्वे उपवासस्य ॥ कृच्छ्रम्[1], सान्तपनम्, द्वे प्रायश्चित्तविशेषस्य ॥ आदिशब्दात् चान्द्रायण, प्राजापत्यादि ॥ ५०६ ॥ सन्यास्यनशने सर्वत्यागपूर्वकानशने प्राय (पु०), एक सर्वत्यागपूर्वकभोजनत्यागस्य ॥ नियम, पुण्यकम्, व्रतम् (पु० न०), त्रीणि नियमस्य [तप] ॥ चरित्रम्,

---

१ यदुक्तम्—"त्र्यह साय त्र्यह प्रात त्र्यहमयाचयाचितम् ।
त्र्यह परं च नाश्नीयात् कृच्छ्र सान्तपन स्मृतम्' ॥ १ ॥

इष्टापूर्तं तदुभय बर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टरः ।
अग्निहोत्र्यग्निचिचाहिताग्नावथाग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥
अग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्वी तु घृतलेखनी ।
होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत् ॥५००॥
होमधूमस्तु निगणो होमभस्म तु वैष्टुतम् ।
उपस्पर्शस्त्वाचमन घारसेकौ तु सेचने ॥ ५०१ ॥
ब्रह्मासन ध्यानयोगासनेऽथ ब्रह्मवर्चसम् ।
वृत्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिरञ्जलिः ॥५०२॥
पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ।

इष्टापूर्तम्, एक युगपत् वाप्यादि यागक्रिययो ॥ बर्हिषा दर्भाणा मुष्टि —बर्हिर्मुष्टि (स्त्री०), विष्टर (पु०न०), द्वे दर्भमुष्टे ॥ अग्निहोत्री, अग्निचित्, आहिताग्नि, "अग्न्याहित" त्रीणि अग्निहोत्रिण ॥ अग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥ अग्न्याधानम्, अग्निहोत्रम्, त्रीणि अग्निहोत्रस्य ॥ दर्वी, "दर्वि" घृतलेखनी, द्वे दर्व्या "कडछी" इति भा० ॥ होमाग्नि, महाज्वाल, महावीर, प्रवर्ग, चत्वारि होमाग्ने ॥ ५०० ॥ होमधूम, निगण, द्वे होमधूमस्य ॥ होमभस्म, वैष्टुतम्, द्वे होमभस्मन ॥ उपस्पर्श[1], आचमनम्, "आचाम" द्वे आचमनस्य ॥ घार, सेक, सेचनम्, त्रीणि सेचनस्य, घृतादिना अग्निप्रोक्षणस्येत्यर्थ ॥ ५०१ ॥ ब्रह्मासनम्, ध्यानयोगासनम्, द्वे ब्रह्मासनस्य ॥ ब्रह्मवर्चसम्, वृत्ताध्ययनर्द्धि (स्त्री०), द्वे तप स्वाध्यायाचारतेजस ॥ य पाठे वेदाध्ययने अञ्जलि स ब्रह्माञ्जलि[2] (पु०), एक वेदाध्ययने कृतस्याञ्जले ॥ ५०२ ॥ पाठे वेदाध्ययने वक्तृमुखनिष्क्रान्ता विप्रुष

---

१ उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहित ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भि खानि च संस्पृशेत्" ॥ १ ॥

२ यदुक्तम्—"संहत्य हस्तावध्येय स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत " ॥

जामदग्न्यस्तु रामः स्याद्भार्गवो रेणुकासुतः ॥ ५१२ ॥
नारदस्तु देवब्रह्मा पिशुनः कलिकारकः ।
वशिष्ठोऽरुन्धतीजानिरक्षमाला त्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥
त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।
कुशारणिस्तु दुर्वासाः शतानन्दस्तु गौतमः ॥५१४॥
याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रिर्योगेशोऽप्यथ पाणिनौ ।
सालातुरीयदाक्षेयौ गोनर्दीये पतञ्जलिः ॥ ५१५ ॥
कात्यायनो वररुचिर्मेधाजिच्च पुनर्वसुः ।
अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च सः ॥५१६॥
स्फोटायने तु कक्षीवान् पालकाप्ये करेणुभूः ।
वात्स्यायने मल्लनागः कौटिल्यश्चणकात्मजः ॥५१७॥

व्यासजनन्या [गन्धवती मत्स्योदरी] ॥ जामदग्न्य, राम, "परशुराम, पर्शुराम" भार्गव, रेणुकासुत, "रेणुकेय" चत्वारि परशुरामस्य ॥ ५१२ ॥ नारद, देवब्रह्मा, पिशुन, कलिकारक, चत्वारि नारदस्य [वैणिकतापस] ॥ वशिष्ठ, "वसिष्ठ" अरुन्धतीजानि, द्वे वशिष्ठस्य ॥ अक्षमाला, अरुन्धती, द्वे वशिष्ठपत्न्या ॥ ५१३ ॥ त्रिशङ्कुयाजी, गाधेय, विश्वामित्र, कौशिक, चत्वारि विश्वामित्रस्य ॥ कुशारणि, दुर्वासा, द्वे दुर्वाससः ॥ शतानन्द, गौतम, द्वे गौतमस्य ॥ ५१४ ॥ याज्ञवल्क्य, ब्रह्मरात्रि, योगेश, "योगीश" त्रीणि याज्ञवल्क्यस्य ॥ पाणिनि, सालातुरीय, दाक्षेय, "दाक्षीपुत्र" त्रीणि पाणिनेः ॥ गोनर्दीय, पतञ्जलि, द्वे पतञ्जलेः ॥ ५१५ ॥ कात्यायन, वररुचि, मेधाजित्, पुनर्वसु, चत्वारि कात्यायनस्य ॥ व्याडि, विन्ध्यवासी, नन्दिनीतनय, त्रीणि व्याडेः ॥ ५१६ ॥ स्फोटायन, "स्फोटन" कक्षीवान्, द्वे स्फोटायनस्य ॥ पालकाप्य, करेणुभू, "कारेणव" द्वे पालकाप्यस्य ॥ वात्स्यायन, मल्लनाग, कौटिल्य, चणकात्मज,

वृत्तं शीलं च सर्वैनोध्वंसि जप्येऽघमर्षणम् ।
समास्तु पादग्रहणाभिवादनोपसङ्ग्रहाः ॥ ५०८ ॥
उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीत कण्ठलम्बितम् ॥ ५०९ ॥
प्राचेतसस्तु वाल्मीकिर्वल्मीककुशिनौ कविः ।
मैत्रावरुणवाल्मीकौ वेदव्यासस्तु माठरः ॥ ५१० ॥
द्वैपायनः पाराशर्यः कानीनो बादरायणः ।
व्यासोऽस्याम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ५११
योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजा च सा ।

चरितम्, आचार, चारित्रम्, चरणम्, ॥ ५०७ ॥ वृत्तम्, शीलम् (पु० न०), सप्त आचारस्य ॥ सर्वैनोध्वसि सर्वपापप्रणाशन जप्यम् अघमर्षणम् (वा० लि०), एक सर्वपापप्रणाशन जपस्य ॥ पादग्रहणम्, "पादपीडनम्, "पादनिपीडनम्" अभिवादनम्, "अभिवन्दनम्" उपसंग्रह, त्रीणि अभिवादनस्य ॥५०८॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धेस्थितम् उपवीतम्, यज्ञसूत्रम्, "ब्रह्मसूत्रम्" द्वे यज्ञोपवीतस्य [यज्ञोपवीतम्] "जनोइ" इति भा० ॥ वामे करे प्रोद्धृते सति दक्षिणस्कन्धे स्थितम् प्राचीनावीतम्, इति एकम् ॥ कण्ठलम्बितम् यज्ञसूत्रम् निवीतम्, एकम् ऋजुतया कण्ठावलम्बिब्रह्मसूत्रस्य ॥ ५०९ ॥ प्राचेतस, वाल्मीकि, वल्मीक, कुशी, कवि, "आदिकवि" मैत्रावरुण, "मैत्रावरुणि" वाल्मीक, सप्त वाल्मीकस्य । वेदव्यास, माठर, ॥५१०॥ द्वैपायन, पाराशर्य, "पराशरसुत" कन्याया अपत्यम्-कानीन, बादरायण, सप्त व्यासस्य ॥ सत्यवती, वासवी, गन्धकालिका, ॥ ५११ ॥ योजनगन्धा, दाशेयी, शालङ्कायनजा, षट्

• "व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन [illegible] दक्षिणः" ॥ १ ॥ इति मनु ।

जामदग्न्यस्तु रामः स्याद्भार्गवो रेणुकासुतः ॥ ५१२ ॥
नारदस्तु देवब्रह्मा पिशुनः कलिकारकः ।
वशिष्ठोऽरुन्धतीजानिरक्षमाला त्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥
त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।
कुशारणिस्तु दुर्वासाः शतानन्दस्तु गौतमः ॥५१४॥
याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रिर्योगेशोऽप्यथ पाणिनौ ।
सालातुरीयदाक्षेयौ गोनर्दीये पतञ्जलिः ॥ ५१५ ॥
कात्यायनो वररुचिर्मेधाजिच्च पुनर्वसुः ।
अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च सः ॥५१६॥
स्फोटायने तु कक्षीवान् पालकाप्ये करेणुभूः ।
वात्स्यायने मल्लनागः कौटिल्यश्चणकात्मजः ॥५१७॥

व्यासजनन्या [गन्धवती मत्स्योदरी] ॥ जामदग्न्य , राम , "परशुराम , पर्शुराम " भार्गव , रेणुकासुत , "रेणुकेय " चत्वारि परशुरामस्य ॥ ५१२ ॥ नारद , देवब्रह्मा, पिशुन , कलिकारक , चत्वारि नारदस्य [वैणिक्तापस] ॥ वशिष्ठ , "वसिष्ठ " अरुन्धतीजानि , द्वे वशिष्ठस्य ॥ अक्षमाला, अरुन्धती, द्वे वशिष्ठपत्न्या ॥ ५१३ ॥ त्रिशङ्कुयाजी, गाधेय , विश्वामित्र , कौशिक , चत्वारि विश्वामित्रस्य ॥ कुशारणि , दुर्वासा , द्वे दुर्वाससः ॥ शतानन्द , गौतम , द्वे गौतमस्य ॥ ५१४ ॥ याज्ञवल्क्य , ब्रह्मरात्रि , योगेश , "योगीश " त्रीणि याज्ञवल्क्यस्य ॥ पाणिनि , सालातुरीय , दाक्षेय , "दाक्षीपुत्र " त्रीणि पाणिनेः ॥ गोनर्दीय , पतञ्जलि , द्वे पतञ्जलेः ॥ ५१५ ॥ कात्यायन , वररुचि , मेधाजित्, पुनर्वसु , चत्वारि कात्यायनस्य ॥ व्याडि , विन्ध्यवासी, नन्दिनीतनय , त्रीणि व्याडेः ॥ ५१६ ॥ स्फोटायन , "स्फोटन " कक्षीवान्, द्वे स्फोटायनस्य ॥ पालकाप्य , करेणुभू , "कारेणव " द्वे पालकाप्यस्य ॥ वात्स्यायन , मल्लनाग , कौटिल्य , चणकात्मज ,

वृत्तं शीलं च सर्वैनोध्वंसि जप्येऽघमर्षणम् ।
समास्तु पादग्रहणाभिवादनोपसङ्ग्रहाः ॥ ५०८ ॥
उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीत कण्ठलम्बितम् ॥ ५०९ ॥
प्राचेतसस्तु वाल्मीकिर्वल्मीककुशिनौ कविः ।
मैत्रावरुणवाल्मीकौ वेदव्यासस्तु माठरः ॥ ५१० ॥
द्वैपायनः पाराशर्यः कानीनो बादरायणः ।
व्यासोऽस्याम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ५११
योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजा च सा ।

चरितम्, आचार, चारित्रम्, चरणम्, ॥ ५०७ ॥ वृत्तम्, शीलम् (पु० न०), सप्त आचारस्य ॥ सर्वैनोध्वंसि सर्वपापप्रणाशन जप्यम् अघमर्षणम् (वा० लि०), एक सर्वपापप्रणाशन जपस्य ॥ पादग्रहणम्, "पादपीडनम्, "पादनिपीडनम्" अभिवादनम्, "अभिवन्दनम्" उपसंग्रह, त्रीणि अभिवादनस्य ॥५०८॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धेस्थितम् उपवीतम्, यज्ञसूत्रम्, "ब्रह्मसूत्रम्" द्वे यज्ञोपवीतस्य [यज्ञोपवीतम्] "जनोइ" इति भा० ॥ वामे करे प्रोद्धृते सति दक्षिणस्कन्धे स्थितम् प्राचीनावीतम्, इति एकम् ॥ कण्ठलम्बितम् यज्ञसूत्रम् निवीतम्, एकम् ऋजुतया कण्ठावलम्बिब्रह्मसूत्रस्य ॥ ५०९ ॥ प्राचेतस, वाल्मीकि, वल्मीक, कुशी, कवि, "आदिकवि" मैत्रावरुण, "मैत्रावरुणि" वाल्मीक, सप्त वाल्मीकस्य । वेदव्यास, माठर, ॥५१०॥ द्वैपायन, पाराशर्य, "पराशरसुत" कन्याया अपत्यम्-कानीन, बादरायण, सप्त व्यासस्य ॥ सत्यवती, वासवी, गन्धकालिका, ॥ ५११ ॥ योजनगन्धा, दाशेयी, शालङ्कायनजा, षट्

---

* "व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
वामेन वामः सव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः" ॥ १ ॥ इति मनुः ।

पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टो निषिद्धैकरुचिः खरुः ।
सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥
अभ्युदिताभिनिर्मुक्तौ वीरोज्झो न जुहोति यः ॥
अग्निहोत्रच्छलाद् याच्ञापरो वीरोपजीविकः ॥५२४॥
वीरविप्लावको जुह्वद् धनैः शूद्रसमाहृतैः ।
स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादी तु सौगतः ॥५२५॥
नैयायिकस्त्वाक्षपादो यौगः साङ्ख्यस्तु कापिलः ।
वैशेषिकः स्यादौलूक्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः॥५२६॥
चार्वाको लौकायतिकश्चैते षडपि तार्किकाः ।

॥५२२॥ य पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट ब्रह्मयज्ञादिविरहित स मलिम्लुच , इति एकम् ॥ निषिद्धैकरुचि , खरु (पु०), द्वे निषिद्धैकरुचे 'निषिद्धने इच्छनार" इति भा० ॥ यस्मिन् सुप्ते सति अर्क उदेति स अभ्युदित उच्यते, इत्येकम् ॥ यस्मिन् सुप्ते सति अर्के अस्तम् एति स अभिनिर्मुक्त उच्यते, इत्येकम् ॥ ५२३ ॥ यो न जुहोति स वीरोज्झ , इति एकम् ॥ य अग्निहोत्रच्छलात् याच्ञापर स वीरोपजीविक , एकम् अग्निहोत्रच्छलेन याचना कुर्वत' ॥ ५२४ ॥ य शूद्रसमाहृतै धनै जुह्वद् जुहोति स वीरविप्लावक , एक शूद्रार्जितद्रव्येण अग्निहो्त्र कुर्वत ॥ स्याद्वादम् अनेकान्तवाद वदतीति—स्याद्वादवादी, आर्हत , द्वे जैनस्य [अनेकान्तवादी, जैन] शून्यवादी, सौगत , द्वे बौद्धस्य [बौद्ध] ॥ ५२५ ॥ नैयायिक , आक्षपाद , "अक्षपद " योग प्रत्याहारादि वेत्ति अधीते वा–यौग , त्रीणि नैयायिकस्य ॥ तत्त्वाना पञ्चविंशते सख्या अधिकृत्य कृत शास्त्रम् अधीते वेत्ति वा—साङ्ख्य , कापिल , द्वे साङ्ख्यशास्त्रविद ॥ वैशेषिक , औलूक्य , द्वे सप्तपदार्थवादिन ॥ बार्हस्पत्य , नास्ति पुण्यपापादिमतिर्यस्य—नास्तिक ॥ ५२६ ॥ चार्वाक , लौकायितिक , चत्वारि चार्वाकमतवादिन ॥ इति एते आर्हतादय षडपि तार्किका

द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः ।
क्षतव्रतोऽवकीर्णी स्याद्व्रात्यः संस्कारवर्जितः ॥ ५१८ ॥
शिश्विदानः कृष्णकर्मा ब्रह्मबन्धुर्द्विजोऽधमः ।
नष्टाग्निर्वीरहा जातिमात्रजीवी द्विजब्रुवः ॥ ५१९ ॥
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिर्वेदहीनो निराकृतिः ।
वार्ताशी भोजनार्थं यो गोत्रादि वदति स्वकम् ॥५२०॥
उच्छिष्टभोजनो देवनैवेद्यबलिभोजनः ।
अजपस्त्वसदध्येता शाखारण्डोऽन्यशाखकः ॥५२१॥
शस्त्राजीवः काण्डस्पृष्टो गुरुहा नरकीलकः ।
मलो देवादिपूजायामश्राद्धोऽथ मलिम्लुचः ॥ ५२२ ॥

"चाणक्य" ॥ ५१७ ॥ द्रामिल, पक्षिलस्वामी, विष्णुगुप्त, अङ्गुल, अष्टौ वात्स्यायनस्य ॥ क्षतव्रत, अवकीर्णी, द्वे लुप्तब्रह्मचर्यस्य पुस ॥ य सस्कारेण उपनयेन वर्जित स व्रात्य, एकम् उपनयनसस्काररहितस्य ॥ ५१८ ॥ शिश्विदान, कृष्णकर्मा, द्वे दुराचारिण पुस ॥ य अधम द्विज स ब्रह्मबन्धु, एकम् अधमद्विजस्य ॥ नष्टाग्नि, वीरहा, द्वे नष्टाग्ने अग्निहोत्रिण ॥ जातिमात्रजीवी, द्विजब्रुव, द्वे जातिमात्रेण जीवतो विप्रस्य ॥५१९॥ धर्मध्वजी, लिङ्गवृत्ति, द्वे जीविकार्थं जटादिधारिणाम् ॥ वेदहीन, निराकृति, द्वे वेदाध्ययनरतस्य ॥ य भोजनार्थं स्वक गोत्रादि वदति स वार्ताशी, एक सत्रशालाया भुञ्जानस्य ॥५२०॥ उच्छिष्टभोजन, "उच्छिष्टभोजी" देवनैवेद्यबलिभोजन, द्वे उच्छिष्टभोजिन, ॥ अजप, असदध्येता, द्वे अवक्षरपाठिन अपठनशीलस्य च ॥ शाखारण्ड, अन्यशाखक, द्वे, स्वशाखाविरहितस्य ॥ ५२१ ॥ शस्त्राजीव, काण्डस्पृष्ट, द्वे शस्त्रेण जीवत ॥ गुरुहा, नरकील, द्वे गुरुघातिन ॥ देवादिपूजायाम् अश्राद्ध श्रद्धाविरहित स मल उच्यते, एक श्रद्धाविरहितस्य

पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टो निषिद्धैकरुचिः खरुः ।
सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥
अभ्युदिताभिनिर्मुक्तौ वीरोज्झो न जुहोति यः ॥
अग्निहोत्रच्छलाद् याच्ञापरो वीरोपजीविकः ॥५२४॥
वीरविप्लावको जुह्वद् धनैः शूद्रसमाहृतैः ।
स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादी तु सौगतः ॥५२५॥
नैयायिकस्त्वाक्षपादो यौगः साङ्ख्यस्तु कापिलः ।
वैशेषिकः स्यादौलूक्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः॥५२६॥
चार्वाको लौकायतिकश्चैते षडपि तार्किकाः ।

॥५२२॥ य पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट ब्रह्मयज्ञादिविरहित स मलिम्लुच , इति एकम् ॥ निषिद्धैकरुचि , खरु (पु०), द्वे निषिद्धैकरुचे 'निषिद्धने इन्छनार" इति भा० ॥ यस्मिन् सुप्ते सति अर्के उदेति स अभ्युदित उच्यते, इत्येकम् ॥ यस्मिन् सुप्ते सति अर्के अस्तम् एति स अभिनिर्मुक्त उच्यते, इत्येकम् ॥ ५२३ ॥ यो न जुहोति स वीरोज्झ , इति एकम् ॥ य अग्निहोत्रच्छलात् याच्ञापर स वीरोपजीविक , एकम् अग्निहोत्रच्छलेन याचना कुर्वत॰ ॥ ५२४ ॥ य शूद्रसमाहृते धने जुह्वद् जुहोति स वीरविप्लावक , एक शूद्रार्जितद्रव्येण अग्निहोत्र कुर्वत ॥ स्याद्वादम् अनेकान्तवाद वदतीति—स्याद्वादवादी, आर्हत , द्वे जैनस्य [अनेकान्तवादी, जैन] शून्यवादी, सौगत , द्वे बौद्धस्य [बौद्ध] ॥ ५२५ ॥ नैयायिक , आक्षपाद , "अक्षपद" योग प्रत्याहारादि वेत्ति अधीते वा–यौग , त्रीणि नैयायिकस्य ॥ तत्वाना पञ्चविंशते सख्या अधिकृत्य कृत शास्त्रम् अधीते वेत्ति वा—साङ्ख्य , कापिल , द्वे साङ्ख्यशास्त्रविद ॥ वैशेषिक , औलूक्य , द्वे सप्तपदार्थवादिन ॥ बार्हस्पत्य , नास्ति पुण्यपापादिमतिर्यस्य—नास्तिक ॥ ५२६ ॥ चार्वाक , लौकायितिक , चत्वारि चार्वाकमतवादिन ॥ इति एते आर्हतादय षडपि तार्किका

क्षत्र तु क्षत्रियो राजा राजन्यो बाहुसंभवः ॥ ५२७॥
अर्या भूमिस्पृशो वैश्या ऊरव्या ऊरुजा विशः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्य च कर्षणं चेति वृत्तयः ॥ ५२८॥
आजीवो जीवनं वार्त्ता जीविका वृत्तिवेतने ।
उञ्छो धान्यकणादान कणिशाद्यर्जन शिलम् ॥५२९॥
ऋतं तद्द्वयमनृतं कृषिर्मृत तु याचितम् ।
अयाचित स्यादमृत सेवावृत्तिः श्वजीविका ॥५३०॥
सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या वाणिजो वणिक् ।
क्रयविक्रयिकः पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमाः ॥ ५३१ ॥
वैदेहः सार्थवाहश्च क्रायकः क्रयिकः क्रयी ।

सन्ति ॥ क्षत्रम्, क्षत्रिय , राजा, राजन्य , बाहुसम्भव , पञ्च क्षत्रियस्य ॥ ५२७ ॥ अर्य , भूमिस्पृक्, वैश्य , ऊरव्य , ऊरुज , विट्, पट् वैश्यस्य ॥ वाणिज्यम्, "वणिज्यम्, वणिजा" पाशुपाल्यम्, कर्षणम्, वैश्याना तिसृणा वृत्तीना प्रत्येकमेकैकम् ॥ ५२८ ॥ आजीव , जीवनम्, वार्ता, जीविका, वृत्ति, वेतनम्, पट् जीविकाया "धधो" इति भा० ॥ उञ्छ (पु० न०), एक धान्यकणार्जनस्य ॥ शिलम्, एकम्, कणिशादिग्रहणस्य ॥ ५२९ ॥ तद्द्वयम् उच्छशिलम् ऋतम्, एक युगपत् उञ्छशिलस्य ॥ अनृतम्, "प्रमृतम्" कृषि (स्त्री०), द्वे कृषे ॥ मृतम्, याचितम्, द्वे याचितस्य "मागेलु" इति भा०॥ अमृतम्, अयाचितम्, द्वे अयाचितस्य ॥ सेवावृत्ति , "सेवा" श्वजीविका, द्वे सेवावृत्ते "चाकरी" इति भा० ॥ ५३० ॥ सत्यानृतम्, वाणिज्यम्, वणिज्या (स्त्री० न०), त्रीणि वाणिज्यस्य "वेपार" इति भा० ॥ वणिगेव–वाणिज , वणिक्, क्रयविक्रयेण जीवति–क्रयविक्रयिक , पण्याजीव , आपणिक , "प्रापणिक " निगमे पुरे मार्गे वा भव नैगम , ॥ ५३१ ॥ वैदेह , सार्थवाह , अष्टौ वणिज ॥ क्रायक , क्रयिक , क्रयी, त्रीणि क्रायकस्य "खरीदी क-

क्रेयदे तु विपूर्वास्ते मूल्ये वस्नार्घवक्रयाः ॥ ५३२ ॥
मूलद्रव्यं परिपणो नीवी लाभोऽधिकं फलम् ।
परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्तनम् ॥ ५३३ ॥
व्यतिहारः परावर्तो वैमेयो निमयोऽपि च ।
निक्षेपोपनिधी न्यासे प्रतिदान तदर्पणम् ॥ ५३४ ॥
क्रेतव्यमात्रके क्रेयं क्रय्य न्यस्त क्रयाय यत् ।
पणितव्यं तु विक्रेय पण्यं सत्यापनं पुनः ॥ ५३५ ॥
सत्यकारः सत्याकृतिस्तुल्यौ विपणविक्रयौ ।
गण्य गणेयं सख्येयं सख्या त्वेकादिका भवेत् ॥५३६॥

रनार" इति भा० ॥ ते क्रायकादय शब्दा विशब्दपूर्वाश्चेत्—विक्रायक, विक्रयिक, विक्रयी, त्रीणि विक्रेतु "वेंचाण करनार" इति भा० ॥ मूल्यम्, वस्न (पु० न०), अर्घ, वक्रय, चत्वारि मूल्यस्य [भाटक] "किंमत" इति भा० ॥ ५३२ ॥ मूलद्रव्यम्, परिपण, नीवी, "नीवी" त्रीणि मूलद्रव्यस्य "मुद्दल" इति भा० ॥ लाभ, फलम्, द्वे मूलद्रव्यादधिकस्य "नफो" इति भा० ॥ परिदानम्, विनिमय, नैमेय, परिवर्तनम्, ॥ ५३३ ॥ व्यतिहार, "व्यतीहार" परावर्त, वैमेय, निमय, अष्टौ विनिमयस्य "साटु" इति भा० ॥ निक्षेप, उपनिधि (पु०), न्यास, त्रीणि न्यासस्य "थापण" इति भा० ॥ प्रतिदानम्, "परिदानम्" एक प्रत्यर्पणस्य ॥ ५३४ ॥ क्रेयम्, एक क्रयणार्हस्य वस्तुन ॥ यत् आपणे क्रयाय न्यस्त तत् क्रय्यम्, इत्येकम् ॥ पणितव्यम्, विक्रेयम्, पण्यम्, त्रीणि विक्रेयवस्तुन "वेचाउ" इति भा० ॥ सत्यापनम्, ॥ ५३५ ॥ सत्यकार, सत्याकृति (स्त्री०), त्रीणि सत्यकारस्य "वानु आपवु" इति भा० ॥ विपण, विक्रय, द्वे विक्रयस्य "वकरो" इति भा० ॥ गण्यम्, गणेयम्, सख्येयम्, त्रीणि गणनीयस्य "गणतरी करवा जोग" इ० भा० ॥

क्षत्रं तु क्षत्रियो राजा राजन्यो बाहुसंभवः ॥ ५२७॥
अर्यो भूमिस्पृशो वैश्या ऊरव्या ऊरुजा विशः।
वाणिज्य पाशुपाल्यं च कर्षणं चेति वृत्तयः ॥ ५२८॥
आजीवो जीवनं वार्त्ता जीविका वृत्तिवेतने।
उञ्छो धान्यकणादान कणिशाद्यर्जन शिलम् ॥५२९॥
ऋतं तद्द्वयमनृतं कृषिर्मृत तु याचितम्।
अयाचित स्यादमृतं सेवावृत्तिः श्वजीविका ॥ ५३०॥
सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या वाणिजो वणिक्।
क्रयविक्रयिकः पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमाः ॥ ५३१॥
वैदेहः सार्थवाहश्च क्रायकः क्रयिकः क्रयी।

सन्ति ॥ क्षत्रम्, क्षत्रिय, राजा, राजन्य, बाहुसम्भव, पञ्च क्षत्रियस्य ॥ ५२७ ॥ अर्य, भूमिस्पृक्, वैश्य, ऊरव्य, ऊरुज, विट्, षट् वैश्यस्य ॥ वाणिज्यम्, "वणिज्यम्, वणिजा" पाशुपाल्यम्, कर्षणम्, वैश्याना तिसृणा वृत्तीना प्रत्येकमेकैकम् ॥ ५२८ ॥ आजीव, जीवनम्, वार्ता, जीविका, वृत्ति, वेतनम्, षट् जीविकाया "धधो" इति भा० ॥ उञ्छ (पु० न०), एक धान्यकणार्जनस्य ॥ शिलम्, एकम्, कणिशादिग्रह णस्य ॥ ५२९ ॥ तद्द्वयम् उञ्छशिलम् ऋतम्, एक युगपद् उञ्छशिलस्य ॥ अनृतम्, "प्रमृतम्" कृषि (स्त्री०), द्वे कृषे ॥ मृतम्, याचितम्, द्वे याचितस्य "मागेलु" इति भा०॥ अमृतम्, अयाचितम्, द्वे अयाचितस्य ॥ सेवावृत्ति, "सेवा" श्वजीविका, द्वे सेवावृत्ते "चाकरी" इति भा० ॥ ५३० ॥ सत्यानृतम्, वाणिज्यम्, वणिज्या (स्त्री० न०), त्रीणि वाणिज्यस्य "वेपार" इति भा० ॥ वणिगेव–वाणिज, वणिक्, क्रयविक्रयेण जीवति– क्रयविक्रयिक, पण्याजीव, आपणिक, "प्रापणिक" निगमे पुरे मार्गे वा भव नैगम, ॥ ५३१ ॥ वैदेह, सार्थवाह, अष्टौ वणिज ॥ क्रायक, क्रयिक, क्रयी, त्रीणि क्रायकस्य "खरीदी क-

क्रयदे तु विपूर्वास्ते मूल्ये वस्नार्घवक्रयाः ॥ ५३२ ॥
मूलद्रव्यं परिपणो नीवी लाभोऽधिकं फलम् ।
परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्तनम् ॥ ५३३ ॥
व्यतिहारः परावर्तो वैमेयो निमयोऽपि च ।
निक्षेपोपनिधी न्यासे प्रतिदानं तदर्पणम् ॥ ५३४ ॥
क्रेतव्यमात्रके क्रेयं क्रय्य न्यस्त क्रयाय यत् ।
पणितव्यं तु विक्रेय पण्यं सत्यापनं पुनः ॥ ५३५ ॥
सत्यकारः सत्याकृतिस्तुर्यौ विपणविक्रयौ ।
गण्य गणेयं संख्येयं सख्या त्वेकादिका भवेत् ॥५३६॥

रनार" इति भा० ॥ ते क्रायकादय शब्दा विशब्दपूर्वाश्चेत्–विक्रायक, विक्रयिक, विक्रयी, त्रीणि विक्रेतु "वेंचाण करनार" इति भा० ॥ मूल्यम्, वस्न (पु० न०), अर्घ, वक्रय, चत्वारि मूल्यस्य [भाटक] "किमत" इति भा० ॥ ५३२ ॥ मूलद्रव्यम्, परिपण, नीवी, "नीवी" त्रीणि मूलद्रव्यस्य "मुद्दल" इति भा० ॥ लाभ, फलम्, द्वे मूलद्रव्यादधिकस्य "नफो" इति भा० ॥ परिदानम्, विनिमय, नैमेय, परिवर्तनम्, ॥ ५३३ ॥ व्यतिहार, "व्यतीहार" परावर्त, वैमेय, निमय, अष्टौ विनिमयस्य "साटु" इति भा० ॥ निक्षेप, उपनिधि (पु०), न्यास, त्रीणि न्यासस्य "थापण" इति भा० ॥ प्रतिदानम्, "परिदानम्" एकं प्रत्यर्पणस्य ॥ ५३४ ॥ क्रेयम्, एकं क्रयणार्हस्य वस्तुन ॥ यत् आपणे क्रयाय न्यस्त तत् क्रय्यम्, इत्येकम् ॥ पणितव्यम्, विक्रेयम्, पण्यम्, त्रीणि विक्रेयवस्तुन "वेचाउ" इति भा० ॥ सत्यापनम्, ॥ ५३५ ॥ सत्यकार, सत्याकृति (स्त्री०), त्रीणि सत्यकारस्य "वानु आपवु" इति भा० ॥ विपण, विक्रय, द्वे विक्रयस्य "वकरो" इति भा० ॥ गण्यम्, गणेयम्, सख्येयम्, त्रीणि गणनीयस्य "गणतरी करवा जोग" इ० भा० ॥

यथोत्तरं दशगुणं भवेदेको दशाग्रुतः ।
शतं सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटयः ॥ ५३७ ॥
अर्बुदमब्ज खर्वं च निखर्वं च महाम्बुजम् ।
शङ्कुर्वार्द्धिरन्त्यं मध्य परार्द्धं चेति नामतः ॥ ५३८ ॥
असंख्यं द्वीपवार्ध्यादि पुद्गलात्माद्यनन्तकम् ।
सांयात्रिकः पोतवणिक् यानपात्र वहित्रकम् ॥५३९॥

एकादिका परार्धपर्यन्ता सख्या, एक सख्याया ॥ ५३६ ॥ एक दशगुणम् दश भवेत्। एव यथोत्तर दशगुण ज्ञेयम् । अमुत दशत दशगुणम् शतम् (पु० न०), सहस्रम् (पु० न०), अयुतम् (पु० न०), "नियुतम्" लक्षम् (स्त्री० न०), प्रयुतम् (पु० न०), कोटि (स्त्री०), ॥५३७॥ अर्बुदम् (पु० न०), अब्जम्, खर्वम्, निखर्वम्, महाम्बुजम्, शङ्कु (पु० स्त्री०), वार्धि (पु०), अन्त्यम्, मध्यम्, परार्धम्, इति उत्तरोत्तर दशगुण सख्यानाम्नामेकैकम् ॥ ५३८ ॥ द्वीपवार्ध्यादि असख्यम् उच्यते ॥ पुद्गलात्मादि अनन्तकम् ज्ञेयम् ॥ समुदिताना याना सयात्रा प्रयोजनमस्य—सायात्रिक, पोतवणिक्, द्वे पोतवणिज "वहाणवडे वेपार करनार" इति भा० ॥ यानपात्रम्, वहित्रम्, ॥ ५३९ ॥

१ अष्टादशभ्य एकाद्या सख्या सख्येयगोचरा । ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वा सख्येयसख्ययो ॥१॥ एकाद्या अष्टादशपर्यन्ता सख्यावाचकशब्दा सख्येये एव त्रिषु लिङ्गेषु च वतन्ते । ऊनविंशत्यादिका सर्वा सख्यावाचकशब्दा एकत्वे वर्तमाना सख्येयसख्ययो वर्तन्ते प्राक् शतात् स्त्रियाम् । यथा एकशब्द एकवचनान्त । एको ग्रन्थ, एका माया, एक ज्ञानम् । द्विशब्द द्विवचनान्त । द्वौ नृपौ, द्वे गती द्वे फले। त्रिशब्दो बहुवचनान्त । त्रय लोका, तिस्र नद्य, त्रीणि कुलानि । चत्वार पुरुषार्था, चतस्र दिश, चत्वारि वयासि । पञ्चदशमारभ्य अष्टादशपर्यन्तास्त्रिषु लिङ्गेषु सदृशा । यथा पञ्च घटा, पञ्च धेनव, पञ्च धनूषि एवममेपि भवति । न तु शतानां पञ्च, ग्रामाणाम् अष्टौ, अष्टादश पापस्थानानाम् । सख्येये वर्तमानत्वात् सामानाधिकरण्येन प्रयोग ॥ सख्येये-एकोनविंशतिघटा, शत ग्रन्था । सख्यायाम्-घटानाम् एकोनविंशति । साधूना शतम् इत्यादि । सख्यान्तरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्त -यथा-द्वे ऊनविंशती, तिस्रो विंशतय । वाजिना विंशती विंशतय ।

बोहित्थं वहनं पोतः पोतवाहो नियामकः ।
निर्यामः कर्णधारस्तु नाविको नौस्तु मङ्गिनी ॥५४०॥
तरीतरण्यौ वेडाऽथ द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ।
नौकादण्डः क्षेपणी स्याद् गुणवृक्षस्तु कूपकः ॥५४१॥
पोलिन्दास्त्वन्तरादण्डाः स्याद् मङ्गो मङ्गिनीशिरः ।
अभ्रिस्तु काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ ५४२ ॥
केनिपातः कोटिपात्रमरित्रेऽथोडुपः प्लवः ।
कोलो भेलस्तरण्डश्च स्यात्तरपण्यमातरः ॥ ५४३ ॥

बोहित्थम्, वहनम्, "प्रवहणम्" पोत, पञ्च प्रवहणस्य "वहाण" इति भा० ॥ पोतवाह, नियामक, निर्याम, द्वे पोतवाहकानाम् "खलासी" इति भा० ॥ कर्णधार, नाविक, द्वे कर्णधारस्य "सुकानी" इति भा० ॥ नौ (स्त्री०), मङ्गिनी, ॥ ५४० ॥ तरी, "तरि" तरणी, "तरणि" वेडा, पञ्च नौकाया ॥ द्रोणी (स्त्री०), 'द्रोणि, द्रुणि" काष्ठाम्बुवाहिनी, द्वे काष्ठमयजलधारिण्या । काष्ठाश्ममयजलधारिण्या इत्यन्ये ॥ नौकादण्ड, क्षेपणी, "क्षेपणि" द्वे नौकादण्डस्य "हलेसु" इति भा०॥ गुणवृक्ष, कूपक, द्वे नौप्रतिवन्धकीलस्य । रज्जुध्वजपटाद्याधारस्तम्भस्य इत्येके ॥ ५४१ ॥ अन्तरादण्ड नौकाया मध्ये दण्ड पोलिन्द, एक नौकामध्यदण्डस्य ॥ मङ्ग (पु० न०), मङ्गिनीशिर, द्वे नौकाया उपरिभागस्य ॥ अभ्रि (स्त्री०), "अभ्री" काष्ठकुद्दाल, "काष्ठकुद्दाल" द्वे काष्ठकुद्दालस्य, येन भग्न पोतादि कुथेन पूर्यते तस्य ॥ सेकपात्रम्, सेचनम्, द्वे नौकान्तर्गतजलनिष्कासनपात्रस्य ॥ ५४२ ॥ केनिपात, कोटिपात्रम्, अरित्रम्, त्रीणि नौकाचालनकाष्ठस्य "सुकान" इति भा० ॥ उडुप (पु०न०), प्लव, कोल, भेल, तरण्ड (पु० न०), पञ्च अल्पाया नौकाया ॥ तरपण्यम्, आतर, "आतार" द्वे तरणदेयमूल्यस्य

यथोत्तर दशगुणं भवेदेको दशामुतः ।
शतं सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटयः ॥ ५३७ ॥
अर्बुदमब्जं खर्वं च निखर्वं च महाम्बुजम् ।
शङ्कुर्वार्द्धिरन्त्य मध्यं परार्द्धं चेति नामतः ॥ ५३८ ॥
असंख्यं द्वीपवार्ध्यादि पुद्गलात्माद्यनन्तकम् ।
सांयात्रिकः पोतवणिक् यानपात्र वहित्रकम् ॥५३९॥

एकादिका परार्धपर्यन्ता सख्या, एक सख्याया ॥ ५३६ ॥ एक दशगुणम् दश भवेत्। एव यथोत्तर दशगुण ज्ञेयम् । अमुत दशात दशगुणम् शतम् (पु० न०), सहस्रम् (पु० न०), अयुतम् (पु० न०), "नियुतम्" लक्षम् (स्त्री० न०), प्रयुतम् (पु० न०), कोटि (स्त्री०), ॥५३७॥ अर्बुदम् (पु० न०), अब्जम्, खर्वम्, निखर्वम्, महाम्बुजम्, शङ्कु (पु० स्त्री०), वार्धि (पु०), अन्त्यम्, मध्यम्, परार्धम्, इति उत्तरोत्तर दशगुण सख्यानाम्नामेकैकम् ॥ ५३८ ॥ द्वीपवार्ध्यादि असख्यम् उच्यते ॥ पुद्गलात्मादि अनन्तकम् ज्ञेयम् ॥ समुदिताना यात्रा सयात्रा प्रयोजनमस्य—सायात्रिक , पोतवणिक्, द्वे पोतवणिज "वहाणवडे वेपार करनार" इति भा० ॥ यानपात्रम्, वहित्रम्, ॥ ५३९॥

१ अष्टादशभ्य एकाद्या सख्या सख्येयगोचरा । ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वा सख्येयसख्ययो ॥१॥ एकाद्या अष्टादशपर्यन्ता सख्यावाचकशब्दा सख्येय एव त्रिषु लिङ्गेषु च वर्तन्ते । ऊनविंशत्यादिका सर्वा सख्यावाचकशब्दा एकत्वे वर्तमाना सख्येयसख्ययो वर्तन्ते प्राक् शतात् स्त्रियाम् । यथा एकशब्द एकवचनान्त । एको ग्रन्थ , एका माया, एक ज्ञानम् । द्विशब्द द्विवचनान्त । द्वौ भूपौ, द्वे गती, द्वे फले। त्रिशब्दोबहुवचनान्त । त्रय लोका , तिस्र नद्य , त्रीणि कुलानि । चत्वार पुरुषार्थो , चतस्र दिश , चत्वारि वयासि । पञ्चशब्दमारभ्य अष्टादशपर्यन्तास्त्रिषु लिङ्गेषु सदृशा । यथा पञ्च घटा , पञ्च धेनव , पञ्च धनूंषि एवमग्रेपि भवति । न तु मताना पञ्च, ग्रामाणाम् अष्टौ, अष्टादश पापस्थानानाम् । सख्येये वर्तमानत्वात् सामानाधिकरण्येन प्रयोग ॥ सख्येये–एकोनविंशतिघटा , शत ग्रन्था । सख्याया–घटानाम् एकोनविंशति । साधूनां शतम् इत्यादि । संख्यान्तरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्त –यथा–द्वे ऊनविंशती, तिस्रो विंशतय । यानिनां विंशती विंशतयः ।

बोहित्थं वहनं पोतः पोतवाहो नियामकः ।
निर्यामः कर्णधारस्तु नाविको नौस्तु मङ्गिनी ॥५४०॥
तरीतरण्यौ बेडाऽथ द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ।
नौकादण्डः क्षेपणी स्याद् गुणवृक्षस्तु कूपकः ॥५४१॥
पोलिन्दास्त्वन्तरादण्डाः स्याद् मङ्गो मङ्गिनीशिरः ।
अभ्रिस्तु काष्ठकुद्दालः सेकपात्र तु सेचनम् ॥ ५४२ ॥
केनिपातः कोटिपात्रमरित्रेऽथोडुपः प्लवः ।
कोलो भेलस्तरण्डश्च स्यात्तरपण्यमातरः ॥ ५४३ ॥

बोहित्थम्, वहनम्, "प्रवहणम्" पोत, पञ्च प्रवहणस्य "वहाण" इति भा० ॥ पोतवाह, नियामक, निर्याम, द्वे पोतवाहकानाम् "खलासी" इति भा० ॥ कर्णधार, नाविक, द्वे कर्णधारस्य "सुकानी" इति भा० ॥ नौ (स्त्री०), मङ्गिनी, ॥ ५४० ॥ तरी, "तरि" तरणी, "तरणि" वेडा, पञ्च नौकाया ॥ द्रोणी (स्त्री०), 'द्रोणि, द्रुणि" काष्ठाम्बुवाहिनी, द्वे काष्ठमयजलधारिण्या । काष्ठाश्ममयजलधारिण्या इत्यन्ये ॥ नौकादण्ड, क्षेपणी, "क्षेपणि" द्वे नौकादण्डस्य "हलेसु" इति भा०॥ गुणवृक्ष, कूपक, द्वे नौप्रतिबन्धकीलस्य । रज्जुध्वजपटाद्याधारस्तम्भस्य इत्येके ॥ ५४१ ॥ अन्तरादण्ड नौकाया मध्ये दण्ड पोलिन्द, एक नौकामध्यदण्डस्य ॥ मङ्ग (पु० न०), मङ्गिनीशिर, द्वे नौकाया उपरिभागस्य ॥ अभ्रि (स्त्री०), "अभ्री" काष्ठकुद्दाल, "काष्ठकूद्दाल" द्वे काष्ठकुद्दालस्य, येन भग्न पोतादि कुथेन पूर्यते तस्य ॥ सेकपात्रम्, सेचनम्, द्वे नौकान्तर्गतजलनिष्कासनपात्रस्य ॥ ५४२ ॥ केनिपात, कोटिपात्रम्, अरित्रम्, त्रीणि नौकाचालनकाष्ठस्य "सुकान" इति भा० ॥ उडुप (पु०न०), प्लव, कोल, भेल, तरण्ड (पु० न०), पञ्च अल्पाया नौकाया ॥ तरपण्यम्, आतर, "आतार" द्वे तरणदेयमूल्यस्य

वृद्ध्याजीवो द्वैगुणिको वार्धुषिकः कुसीदिकः ।
वार्धुषिश्च कुसीदार्थप्रयोगौ वृद्धिजीवने ॥ ५४४ ॥
वृद्धिः कलान्तरमृणं तूद्धारः पर्युदञ्चनम् ।
याच्ञयाप्तं याचितकं परिवृत्यापमित्यकम् ॥ ५४५ ॥
अधमर्णो ग्राहकः स्यादुत्तमर्णस्तु दायकः ।
प्रतिभूर्लग्नकः साक्षी स्थेय आधिस्तु बन्धकः ॥ ५४६ ॥
तुलाद्यैः पौतवं मान द्रुवयं कुडवादिभिः ।
पाय्यं हस्तादिभिस्तत्र स्याद् गुञ्जाः पञ्च माषकः॥५४७॥

"वहाणनु भाडु, नूर" इति भा०॥५४३॥ वृध्याजीव , द्विगुण गृह्णाति– द्वैगुणिक , वार्धुषिक , कुसीदिक , वार्धुषि , पञ्च वृध्याजीवस्य "व्याजउपर आजीविका करनार" इति भा० ॥ कुसीदम्, "कुशीदम्, कुषीदम्" अर्थप्रयोग , वृद्धिजीवनम्, त्रीणि वृद्धिजीविकाया ॥ ५४४ ॥ वृद्धि , मूलद्रव्यस्य अन्या कला— कलान्तरम्, द्वे वृद्धे "व्याज" इति भा० ॥ ऋणम्, उद्धार , पर्युदञ्चनम्, त्रीणि ऋणस्य "करज" इति भा० ॥ याचितकम्, एक याचनालब्धस्य ॥ परिवृत्या विनिमयेन आप्त लब्धम् आपमित्यकम्, एक विनिमयलब्धस्य "बदलामा आपीने प्राप्त करेलु" इति भा० ॥ ५४५ ॥ ऋणे अधम —अधमर्ण , ग्राहक , द्वे अधमर्णस्य "करजदार" इति भा० ॥ ऋणे उत्तम —उत्तमर्ण , दायक , द्वे उत्तमर्णस्य "साहुकार" इति भा०॥ प्रतिभू , लग्नक , द्वे लग्नकस्य "जामीन" इति भा० ॥ साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, स्थेय , द्वे साक्षिण [मध्यस्थ , प्राश्निक]॥ आधि (पु०), बन्धक , द्वे बन्धकस्य "घरेणे मुक्वु" इति भा० ॥५४६॥ तुलाद्यै मान पौतवम् उच्यते एक तुलादिमानस्य ॥ कुडवादिभि मान द्रुवयम्, एक कुडवादिमानस्य ॥ हस्तादिभि मान पाय्यम्, एक हस्तादिमानस्य । तत्र पौतवे पञ्चभि गुञ्जाभि माषक (पु०न०), एक माषस्य॥५४७॥

---

१ "कूटसाक्षी मृषासाक्ष्ये सूची स्याद् दुष्टसाक्षिणि"॥

ते तु षोडश कर्षोऽक्षः पलं कर्षचतुष्टयम् ।
विस्तः सुवर्णो हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ५४८ ॥
तुला पलशतं तासां विंशत्या भार आचितः ।
शाकटः शाकटीनश्च शलाटस्ते दशाचितः ॥ ५४९ ॥
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिराढकः ।
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः खारी षोडशभिश्च तैः ॥ ५५० ॥
चतुर्विंशत्यङ्गुलानां हस्तो दण्डश्चतुष्करः ।
तत्सहस्रौ तु गव्यूत क्रोशस्तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥५५१॥
गव्या गव्यूतगव्यूती चतुष्क्रोश तु योजनम् ।
पाशुपाल्यं जीववृत्तिर्गोमान् गोमी गवीश्वरे ॥५५२॥

ते षोडशभि माषै कर्ष (पु०न०), अक्ष, द्वे कर्षस्य "तोला" इ० भा० ॥ पलम् (पु० न०), एक कर्षचतुष्टयस्य ॥ विस्त, सुवर्ण, द्वे सुवर्णस्य अक्षे अशीत्या गुञ्जाभिस्तुलिते सुवर्णकर्षे इत्यर्थ ॥ तत्पले सुवर्णपले कुरुविस्त, एक सुवर्णपलस्य ॥ ५४८ ॥ तुला, पलशतम्, द्वे तुलाया ॥ तासा तुलाना विंशत्या भार, आचित, शाकट, शाकटीन, शलाट, पञ्च भारस्य ॥ ते दशभि भारै आचित (पु० न०), इति एकम् आचितस्य ॥ ५४९ ॥ चतुर्भि कुडवै प्रस्थ (पु० न०), एक प्रस्थस्य "शेर" इ० भा० ॥ चतुर्भि प्रस्थै आढक (त्रि०), एकम् आढकस्य "पायली" इ० भा० ॥ चतुर्भि आढकै द्रोण (पु० न०), एक द्रोणस्य "अदमणी" इ० भा० ॥ ते षोडशभि द्रोणै खारी, एक खार्या "दीडमणी" इति भा० ॥ ५५० ॥ अङ्गुलाना चतुर्विंशत्या हस्त, एक हस्तस्य ॥ दण्ट, चतुष्कर, द्वे चतुर्णा हस्ताना मानस्य ॥ तत्सहस्रौ दण्डाना द्वौ सहस्रौ गव्यूतम्, क्रोश, द्वे क्रोशस्य ॥ तौ द्वौ क्रोशौ मिलित्वा गोरुतम् ॥५५१॥ गव्या, गव्यूतम्, गव्यूति (पु० स्त्री०), चत्वारि क्रोशद्वयस्य ॥ चतुष्क्रोशम्, योजनम्, द्वे योजनस्य ॥ पाशुपाल्यम्, जीववृत्ति, पाशुपाल्यवृत्ते ॥ गोमान्, गोमी, गवीश्वर, "गवेश्वर" त्रीणि गोस्वामिन ॥ ५५२ ॥

वृद्ध्याजीवो द्वैगुणिको वार्धुषिकः कुसीदिकः ।
वार्धुषिश्च कुसीदार्थप्रयोगौ वृद्धिजीवने ॥ ५४४ ॥
वृद्धिः कलान्तरमृणं तूद्धारः पर्युदञ्चनम् ।
याच्ञयाप्तं याचितकं परिवृत्यापमित्यकम् ॥ ५४५ ॥
अधमर्णो ग्राहकः स्यादुत्तमर्णस्तु दायकः ।
प्रतिभूर्लग्नकः साक्षी स्थेयः आधिस्तु बन्धकः ॥ ५४६ ॥
तुलाद्यैः पौतवं मानं द्रुवयं कुडवादिभिः ।
पाय्यं हस्तादिभिस्तत्र स्याद् गुञ्जाः पञ्च माषकः ॥५४७॥

"वहाणतु भाडु, नूर" इति भा०॥५४३॥ वृध्याजीव , द्विगुण गृह्णाति– द्वैगुणिक , वार्धुषिक , कुसीदिक , वार्धुषि , पञ्च वृध्याजीवस्य "व्याजउपर आजीविका करनार" इति भा० ॥ कुसीदम्, "कुशीदम्, कुषीदम्" अर्थप्रयोग , वृद्धिजीवनम्, त्रीणि वृद्धिजीविकाया ॥ ५४४ ॥ वृद्धि , मूलद्रव्यस्य अन्या कला—कलान्तरम्, द्वे वृद्धे "व्याज" इति भा० ॥ ऋणम्, उद्धार, पर्युदञ्चनम्, त्रीणि ऋणस्य "करज" इति भा० ॥ याचितकम्, एक याचनालब्धस्य ॥ परिवृत्या विनिमयेन आप्त लब्धम् आपमित्यकम्, एक विनिमयलब्धस्य "बदलामा आपीने प्राप्त करेलु" इति भा० ॥ ५४५ ॥ ऋणे अधम –अधमर्ण , ग्राहक , द्वे अधमर्णस्य "करजदार" इति भा० ॥ ऋणे उत्तम —उत्तमर्ण , दायक , द्वे उत्तमर्णस्य "साहुकार" इति भा०॥ प्रतिभू , लग्नक , द्वे लग्नकस्य "जामीन" इति भा० ॥ साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, स्थेय , द्वे साक्षिण [मध्यस्थ , प्राश्निक] ॥ आधि (पु०), बन्धक , द्वे बन्धकस्य "घरेणे मुकवु" इति भा० ॥५४६॥ तुलाद्यै मान पौतवम् उच्यते एक तुलादिमानस्य ॥ कुडवादिभि मान द्रुवयम्, एक कुडवादिमानस्य ॥ हस्तादिभि मान पाय्यम्, एक हस्तादिमानस्य । तत्र पौतवे पञ्चभि गुञ्जाभि माषक (पु०न०), एक माषस्य॥५४७॥

१ " कूटसाक्षी मृषासाक्ष्ये सूची स्याद् दुष्टसाक्षिणि "॥

प्रतोदस्तु प्रवयण प्राजनं तोत्रतोदने ।
योत्र तु योक्त्रमाबन्धः कोटिशो लोष्ठभेदनः ॥५५७॥
मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत् ।
शूद्रोऽन्त्यवर्णो वृषलः पद्य पज्जो जघन्यजः ॥५५८॥
ते तु मूर्धावसिक्तादारथकृन्मिश्रजातयः ।
क्षत्रियायां द्विजाद् मूर्धावसिक्तो विट्स्त्रियां पुनः५५९
अम्बष्ठोऽथ पारशवनिषादौ शूद्रयोषिति ।
क्षत्राद् माहिष्यो वैश्यायामुग्रस्तु शूपलस्त्रियाम् ५६०
वैश्यात्तु करणः शूद्रास्त्वायोगवो विशः स्त्रियाम् ।

अवदारणम्, द्वे खनित्रस्य "पावडो" इ०भा० ॥५५६॥ प्रतोद, प्रवयणम्, प्राजनम्, तोत्रम्, तोदनम्, पञ्च वृषभादीनाम् ताडन-साधनस्य "चाबुक" इ०भा०॥ योत्रम्, योक्त्रम्, आबन्ध, त्रीणि युगबन्धनरज्जो ॥ "जोतरु" इति भा० ॥ कोटिना अग्रेण श्यति तनूकरोति–कोटिश, "कोटीश" लोष्ठभेदन, द्वे लोष्ठभेदिन काष्ठस्य "ढेफा भागवानो मगदळ" इ० भा० ॥ ५५७ ॥ खले धान्यखले यत् गोबन्धनदारु स मेधि (पु० स्त्री०), मेथि (पु० स्त्री०), खलेवाली (स्त्री०), त्रीणि खले बलीवर्दादीना बन्धनस्तम्भस्य "खळीमा बळद बाधवानु लाकडु" ॥ शूद्र, अन्त्यवर्ण, वृष धर्म लुनातीति–वृषल, पद्य, पज्ज, जघन्यज, षट् शूद्रस्य ॥ ५५८ ॥ ते शूद्रा मूर्धावसिक्तात् आरभ्य आरथ कृत् रथकार यावत् मिश्रजातय सकीर्णजातय उच्यन्ते ॥ द्विजाद् ब्राह्मणात् क्षत्रियाया क्षत्रियस्त्रिया जात मूर्धावसिक्त, इति एकम् ॥ द्विजात् विट्स्त्रिया वैश्यस्त्रिया जात अम्बष्ठ, इति एकम् ॥ ५५९ ॥ द्विजात् शूद्रयोषिति जात पारशव, निषाद, द्वे ब्राह्मणात शूद्रयोषाया जातस्य ॥ क्षत्रात् वैश्यस्त्रिया जात माहिष्य, "माहिष" इति एकम् ॥ क्षत्रियात् वृषलस्त्रिया शूद्र-स्त्रिया जात उग्र, इति एकम् ॥ ५६० ॥ वैश्यात् शूद्रस्त्रिया

गोपाले गोधुगाभीरगोपगोसङ्ख्यवल्लवाः ।
गोविन्दोऽधिकृतो गोषु जाबालस्त्वजजीविकः ॥५५३॥
कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षकौ ।
कृषीवलोऽपि जित्या तु हलिः सीरस्तु लाङ्गलम् ५५४
गोदारणं हलमीषासीते तद्दण्डपद्धती ।
निरीषे कुटकं फाले कृषकः कुशिकः फलम् ॥ ५५५॥
दात्रं लवित्रं तन्मुष्टौ वण्टो मत्यं समीकृतौ ।
गोदारणं तु कुद्दालः खनित्रं त्ववदारणम् ॥ ५५६ ॥

गोपाल, गा दोग्धि–गोधुक् गोदुहौ गोदुह, "गोदुह" आभीर, "अभीर" गोप, गोसङ्ख्य, वल्लव, षड् गोपालस्य "गोवाळ" इ० भा० ॥ गोषु अधिकृत गोविन्द, एक गवाध्यक्षस्य ॥ जाबाल, अजजीविक, द्वे अजपालस्य "भरवाड, रबारि" इति भा० ॥ ५५३ ॥ कुटुम्बी, कर्षक, क्षेत्री, हली, कृषिक, "कृषक" कार्षक, कृषि अस्यास्ति–कृषीवल, सप्त कृषीवलस्य "खेडुत" इ० भा० ॥ जित्या (पु० स्त्री०), हलि (पु० स्त्री०), द्वे महतो हलस्य ॥ सीर (पु० न०), "शीर" लाङ्गलम्, ॥ ५५४ ॥ गोदारणम्, हलम् (पु० न०), "हाल" चत्वारि हलस्य "हळ" इ०भा०॥ ईषा, "ईशा" एक हलदण्डस्य ॥ तद्दण्डपद्धतौ हलदण्डलेखाया सीता, एक लाङ्गलदण्डलेखाया "खेतरमा हळथी पाडेली रेखा" इति भा०॥ निरीषम्, "निरीशम" कुटकम्, "कूटकम्" यस्मिन् काष्ठे फालो निबध्यते तस्य काष्ठस्य ॥ फाल, कृषक, कुशिक, फलम्, चत्वारि फालस्य "लोढानु फळु" इ० भा० । निरीषादय सप्तापि फालस्य पर्याया इत्यन्ये ॥ ५५५ ॥ दात्रम्, लवित्रम्, द्वे दात्रस्य "दातरडु" इ० भा० ॥ तस्य दात्रस्य मुष्टौ वण्ट, इति एक दात्रमुष्टे "हाथो" इ० भा० ॥ मत्यम्, समीकृति, द्वे समीकरणस्य "सरसु करवु" इ० भा० ॥ गोदारणम्, कुद्दाल, (पु० न०), द्वे कुद्दालस्य "कोदाळो" इ० भा० ॥ खनित्रम्,

प्रतोदस्तु प्रवयण प्राजनं तोत्रतोद्ने ।
योत्र तु योक्त्रमाबन्धः कोटिशो लोष्ठभेदनः ॥५५७॥
मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत् ।
शूद्रोऽन्त्यवर्णो वृषलः पद्य. पज्जो जघन्यजः ॥५५८॥
ते तु मूर्धावसिक्तादारथकृन्मिश्रजातयः ।
क्षत्रियायां द्विजाद् मूर्धावसिक्तो विट्स्त्रियां पुनः५५९
अम्बष्ठोऽथ पारशवनिपादौ शूद्रयोषिति ।
क्षत्राद् माहिष्यो वैश्यायामुग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ५६०
वैश्यात्तु करणः शूद्रास्त्वायोगवो विशः स्त्रियाम् ।

अवदारणम्, द्वे खनित्रस्य "पावडो" इ०भा० ॥५५६॥ प्रतोद, प्रवयणम्, प्राजनम्, तोत्रम्, तोदनम्, पञ्च वृषभादीनाम् ताडन-साधनस्य"चाबुक" इ०भा०॥ योत्रम्, योक्त्रम्, आबन्ध, त्रीणि युगबन्धनरज्जो ॥ "जोतरु" इति भा० ॥ कोटिना अग्रेण श्यति तनूकरोति–कोटिश, "कोटीश" लोष्ठभेदन, द्वे लोष्ठभेदिन काष्ठस्य "ढेफा भागवानो मगदळ" इ० भा० ॥ ५५७ ॥ खले धान्यखले यत् गोबन्धनदारु स मेधि (पु० स्त्री०), मेथि (पु० स्त्री०), खलेवाली (स्त्री०), त्रीणि खले बलीवर्दादीना बन्धनस्तम्भस्य "खळीमा बळद बाधवानु लाकडु" ॥ शूद्र, अन्त्यवर्ण, वृष धर्मं लुनातीति–वृषल, पद्य, पज्ज, जघन्यज, षट् शूद्रस्य ॥ ५५८ ॥ ते शूद्रा मूर्धावसिक्तात् आरभ्य आरथ कृत् रथकार यावत् मिश्रजातय सङ्कीर्णजातय उच्यन्ते ॥ द्विजाद् ब्राह्मणात् क्षत्रियाया क्षत्रियस्त्रिया जात मूर्धावसिक्त, इति एकम् ॥ द्विजात् विट्स्त्रिया वैश्यस्त्रिया जात अम्बष्ठ, इति एकम् ॥ ५५९ ॥ द्विजान् शूद्रयोषिति जात पारशव, निपाद, द्वे ब्राह्मणात शूद्रयोषाया जातस्य ॥ क्षत्रान् वैश्यस्त्रिया जात माहिष्य, "माहिष" इति एकम् ॥ क्षत्रियात् वृषलस्त्रिया शूद्र-स्त्रिया जात उग्र, इति एकम् ॥ ५६० ॥ वैश्यात् शूद्रस्त्रिया

क्षत्रियाया पुनः क्षत्ता चण्डालो ब्राह्मणस्त्रियाम् ५६१
वैश्यात्तु मागधः क्षत्र्यां वैदेहको द्विजस्त्रियाम् ।
सूतस्तु क्षत्रियाज्जात इति द्वादश तद्भिदः ॥ ५६२ ॥
माहिष्येण तु जातः स्यात् करण्यां रथकारकः ।
कारुस्तु कारी प्रकृतिः शिल्पी श्रेणिस्तु तद्गणः ५६३
शिल्पं कलाविज्ञान च मालाकारस्तु मालिकः ।
पुष्पाजीवः पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥
कल्यपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः ।
वारिवासः पानवणिग् ध्वजो ध्वज्यासुतीवलः ५६५

जात करण , इति एकम् ॥ शूद्रात् विश वैश्यस्य स्त्रिया जात आयोगव , इति एकम् ॥ शूद्रात् क्षत्रियस्त्रिया जात क्षत्ता, इति एकम् ॥ शूद्रात् ब्राह्मणस्त्रिया जात चण्डाल , "चाण्डाल" इति एकम् ॥ ५६१ ॥ वैश्यात् क्षत्रस्त्रिया जात मागध "मगध" इति एकम् ॥ वैश्यात् द्विजस्त्रिया जात वैदेहक , इति एकम् ॥ क्षत्रियाद् द्विजस्त्रिया जात सूत , इति एकम् ॥ इति तद्भिद शूद्रभेदा द्वादश सन्ति ॥ ५६२ ॥ माहिष्येण करण्या जात रथकार , इति एकम् ॥ कारु , कारी, प्रकृति , शिल्पी, चत्वारि सामान्येन शिल्पिन , "कारीगर" इ० भा० ॥ श्रेणि (पु० स्त्री०), एक शिल्पिगणस्य ॥५६३॥ शिल्पम् , कला, विज्ञानम्, त्रीणि शिल्पस्य "कारीगरी" इ० भा० ॥ मालाकार , माला शिल्प अस्य—मालिक , पुष्पाजीव , त्रीणि मालाकारस्य "माळी" इ० भा० ॥ पुष्पाणि लुनाति इति—पुष्पलावी, एक पुष्पाणामवचायिन्या "माळण" इ० भा० ॥ ५६४ ॥ कल्यपाल , सुराजीवी, शुण्डा पण्यम् अस्य—शौण्डिक , मण्डहारक ; वारिवास , पानवणिक् , ध्वज , ध्वजी, आसुति मद्यसधानम् अस्यास्तीति—आसुतीवल , नव सुराजीविन "कलाल" इति भा० ॥ ५६५ ॥

मद्यं मदिष्ठा मदिरा परिस्रुता
कश्यं परिस्रुन्मधु कापिशायनम् ।
गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता
कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥
शुण्डा हाला हारहूरं प्रसन्ना वारुणी सुरा ।
माध्वीकं मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ५६७ ॥
मध्वासवे माधवको मैरेये शीधुरासवः ।
जगलो मेदको मद्यपङ्कः किण्वं तु नग्नहूः ॥ ५६८ ॥
नग्नहुर्मद्यबीजं च मद्यसंधानमासुतिः ।
आसवोऽभिषवो मद्यमण्डकारोत्तमौ समौ ॥ ५६९ ॥
गल्वर्कस्तु चषकः स्यात्सरकश्चानुतर्पणम् ।

मद्यम्, मदिष्ठा, मदिरा, परिस्रुता, कश्यम्, परिस्रुत् परिस्रुतौ (स्त्री०), मधु (पु० न०), कापिशायनम्, गन्धोत्तमा, कल्यम् (स्त्री० न०), इरा, परिप्लुता, कादम्बरी (स्त्री० न०), स्वादुरसा, हलिप्रिया, ॥ ५६६ ॥ शुण्डा (पु० स्त्री०), हाला हारहूराया द्राक्षाया विकारो—हारहूरम्, प्रसन्ना, वरुणस्य इयम्—वारुणी, सुरा, माध्वीकम्, मदना, देवसृष्टा, कापिशम्, अब्धिजा, षड्विंशतिर्मद्यस्य ॥ ५६७ ॥ मध्वासव, माधवक, द्वे माक्षिकमिश्रितमद्यस्य । मधुकपुष्पोद्भूतमद्यस्येत्यन्ये "महुडानो दारु" इति भा० ॥ मैरेय, शीधु (पु० न०), "सीधु" आसव, त्रीणि इक्षुशाकादिमद्यस्य ॥ जगल, मेदक, मद्यपङ्क, त्रीणि सुराकल्कस्य ॥ किण्वम्, "कण्वम्" नग्नहू (पु०), ॥ ५६८ ॥ नग्नहु (पु०), मद्यबीजम्, चत्वारि माषतण्डुलादिकृतमद्यबीजस्य । वनस्पतिविशेषमद्यबीजस्येत्यन्ये ॥ मद्यसन्धानम्, आसुति, आसव, अभिषव, चत्वारि मद्यसन्धानस्य "दारुविगेरेनु सेंचवु" इ० भा० ॥ मद्यमण्ड, कारोत्तम, "कारोत्तर" द्वे मद्यमण्डस्य ॥ ५६९ ॥ गल्वर्क, चषक (पु० न०), सरक (पु० न०),

क्षत्रियायां पुनः क्षत्ता चण्डालो ब्राह्मणस्त्रियाम् ५६१
वैश्यात्तु मागधः क्षत्र्या वैदेहको द्विजस्त्रियाम् ।
सूतस्तु क्षत्रियाज्जात इति द्वादश तद्भिदः ॥ ५६२ ॥
माहिष्येण तु जातः स्यात् करण्यां रथकारकः ।
कारुस्तु कारी प्रकृतिः शिल्पी श्रेणिस्तु तद्गणः ५६३
शिल्प कलाविज्ञान च मालाकारस्तु मालिकः ।
पुष्पाजीवः पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥
कल्यपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः ।
वारिवासः पानवणिग् ध्वजो ध्वजयासुतीवलः ५६५

जात करण , इति एकम् ॥ शूद्रात् विश वैश्यस्य स्त्रिया जात आयोगव , इति एकम् ॥ शूद्रात् क्षत्रियस्त्रिया जात क्षत्ता, इति एकम् ॥ शूद्रात् ब्राह्मणस्त्रिया जात चण्डाल , "चाण्डाल" इति एकम् ॥ ५६१ ॥ वैश्यात् क्षत्रस्त्रिया जात मागध "मगध" इति एकम् ॥ वैश्यात् द्विजस्त्रिया जात वैदेहक , इति एकम् ॥ क्षत्रियाद् द्विजस्त्रिया जात सूत , इति एकम् ॥ इति तद्भिद शूद्रभेदा द्वादश सन्ति ॥ ५६२ ॥ माहिष्येण करण्या जात रथकार , इति एकम् ॥ कारु , कारी, प्रकृति , शिल्पी, चत्वारि सामान्येन शिल्पिन , "कारीगर" इ० भा० ॥ श्रेणि (पु० स्त्री०), एक शिल्पिगणस्य ॥५६३॥ शिल्पम् , कला, विज्ञानम्, त्रीणि शिल्पस्य "कारीगरी" इ० भा० ॥ मालाकार , माला शिल्प अस्य–मालिक , पुष्पाजीव , त्रीणि मालाकारस्य "माळी" इ० भा० ॥ पुष्पाणि लुनाति इति—पुष्पलावी, एक पुष्पाणामवचायि न्या "माळण" इ० भा० ॥ ५६४ ॥ कल्यपाल , सुराजीवी, शुण्डा पण्यम् अस्य–शौण्डिक , मण्डहारक , वारिवास , पानव णिक् , ध्वज , ध्वजी, आसुति मद्यसधानम् अस्यास्तीति— आसुतीवल , नव सुराजीविन "कलाल" इति भा० ॥ ५६५ ॥

शाङ्खिकः स्यात्काम्बविकस्तुन्नवायस्तु सौचिकः॥५७४॥
कृपाणी कर्तरी कल्पन्यपि सूची तु सेवनी ।
सूचीसूत्र पिप्पलकं तर्कुः कर्तनसाधनम् ॥ ५७५ ॥
पिञ्जन विहननं च तूलस्फोटनकार्मुकम् ।
सेवनं सीवनं स्यूतिस्तुरयौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥
तन्त्रवायः कुविन्दः स्यात्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ।
वाणिर्व्यूतिर्वानदण्डो वेमा सूत्राणि तन्तवः ॥५७७॥
निर्णेजकस्तु रजकः पादुकाकृत्तु चर्मकृत् ।

कुट्टकस्य "कसारा" इ० भा० ॥ शाङ्खिक, काम्बविक, द्वे शाङ्खिकस्य "मणियार" इ० भा० ॥ तुन्नवाय, सूचि शिल्पमस्य--सौचिक, द्वे सौचिकस्य "दरजी" इ० भा० ॥ ५७४ ॥ कृपाणी, कर्तरी, "कर्तरि" कल्पनी, त्रीणि कर्तर्यो "कातर" इ० भा० ॥ सूची, "सूचि" सेवनी, द्वे सूच्या "सोय" इ० भा० ॥ सूचिसूत्रम्, पिप्पलकम्, द्वे सीवनसूत्रस्य "सीवणनो दोरो" इ० भा० ॥ तर्कु (पु०), कर्तनसाधनम्, द्वे तर्कौ "रेंट्यो, त्राक" इ० भा० ॥ ५७५ ॥ पिञ्जनम्, विहननम्, द्वे तूलस्फोटनकार्मुकस्य "पींजण" इ० भा० ॥ सेवनम्, सीवनम्, स्यूति, त्रीणि सीवनस्य "सीनण" इ० भा० ॥ स्यूत, प्रसेवक, द्वे वस्त्राद्यावपनस्य "थेलो" इ० भा० ॥५७६॥ तन्त्रवाय "तन्त्रवाय, तन्तुवाय," कुविन्द, "कुपिन्द" द्वे वस्त्रस्य निर्मातु "वणकर" इ० भा०॥ त्रसर, सूत्रवेष्टनम्, द्वे सूत्रवेष्टनसाधनस्य॥ वाणि, "वानम्" व्यूति, द्वे वानस्य "वणवु" इ० भा० ॥ वानदण्ड, वेमा (पु० न०), द्वे वानदण्डस्य "साळ" इ० भा० ॥ सूत्रम् (पु० न०), तन्तु (पु०), द्वे सूत्रस्य "सूतर" इ० भा० ॥ ५७७ ॥ निर्णेनेक्ति शुद्धीकरोति वस्त्राणि–निर्णेजक, रजक, द्वे रजकस्य [धावक] "धोबी" इ० भा०॥ पादुकाकृत्, "पादूकृत्" चर्म-

शुण्डा पानमदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ५७० ॥
सपीतिः सहपानं स्यादापानं पानगोष्ठिका ।
उपदंशस्त्ववदंशश्चक्षणं मद्यपाशनम् ॥ ५७१ ॥
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो मुष्टिकश्च सः ।
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ५७२ ॥
आस्फोटनी वेधनिका शाणस्तु निकषः कषः ।
सदंशः स्यात्कङ्कमुखो भ्रमः कुन्दं च यन्त्रकम् ॥५७३॥
वैकटिको मणिकारः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ।

अनुतर्पणम्, "अनुतर्ष" चत्वारि मद्यपानपात्रस्य "दारु पीवानु पात्र" इ० भा० । तत्र सरक, अनुतर्षणम्, द्वे मद्यपानस्येत्यन्ये ॥ शुण्डा, पानमदस्थानम्, "शुण्डापानम्, पानम्, मदस्थानम्, मदस्थलम्" द्वे सुरागृहस्य दारुनु पीठु इ०भा० ॥ मधुवार, मधुक्रम, द्वे मद्यपानक्रमस्य ॥ ५७० ॥ सपीति, सहपानम्, द्वे सहपानस्य "साथे पीवु" इ० भा० ॥ आपानम्, पानगोष्ठिका, द्वे मद्यपानसभाया ॥ उपदंश, अवदंश, चक्षणम्, मद्यपाशनम्, चत्वारि मद्यपानरुचिजनकवस्तुनोभक्षणस्य ॥५७१॥ नाडीं वंशनलिकां धमति-नाडिंधम, स्वर्णकार, कलाद, मुष्टिक चत्वारि स्वर्णकारस्य "सोनी" इ० भा० ॥ तैजसावर्तनी, मूषा, "मूषी" द्वे मूषाया "मूस" इ० भा० ॥ भस्त्रा, चर्मप्रसेविका, "चर्मप्रसेवक" द्वे भस्त्राया "धमण" इ० भा० ॥ ५७२ ॥ आस्फोटनी, "आस्फोटनी" वेधनिका, द्वे मौक्तिकादिवेधिन्या "विंध पाडवानु हथीयार" ॥ शाण (पु० स्त्री०), निकष, कष, त्रीणि स्वर्णपरीक्षोपलस्य "कसोटी" इ० भा० । तीक्ष्णधाराकारियन्त्रस्येत्यन्ये "सराण" इ० भा०॥ संदंश, कङ्कमुख, द्वे संदंशस्य "साडसी" इ० भा० ॥ भ्रम, कुन्दम् (पु० न०), यन्त्रकम्, "यन्त्रम्" त्रीणि भ्रमस्य ॥ ५७३ ॥ वैकटिक, मणिकार, द्वे मणिकारस्य "झवेरी" इ० भा० ॥ शौल्विक, ताम्रकुट्टिक, द्वे ताम्र-

शाङ्खिकः स्यात्काम्बविकस्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥५७४॥
कृपाणी कर्तरी कल्पन्यपि सूची तु सेवनी ।
सूचीसूत्र पिप्पलकं तर्कुः कर्तनसाधनम् ॥ ५७५ ॥
पिञ्जनं विहननं च तूलस्फोटनकार्मुकम् ।
सेवनं सीवनं स्यूतिस्तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥
तन्त्रवायः कुविन्दः स्यात्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ।
वाणिर्व्यूतिर्वानदण्डो वेमा सूत्राणि तन्तवः ॥५७७॥
निर्णेजकस्तु रजकः पादुकाकृत्तु चर्मकृत् ।

कुट्टकस्य "कसारा" इ० भा० ॥ शाङ्खिक, काम्बविक, द्वे शाङ्खिकस्य "मणियार" इ० भा० ॥ तुन्नवाय, सूचि शिल्प-मस्य–सौचिक, द्वे सौचिकस्य "दरजी" इ० भा० ॥ ५७४ ॥ कृपाणी, कर्तरी, "कर्तरि" कल्पनी, त्रीणि कर्तर्या "कातर" इ० भा० ॥ सूची, "सूचि" सेवनी, द्वे सूच्या "सोय" इ० भा० ॥ सूचिसूत्रम्, पिप्पलकम्, द्वे सीवनसूत्रस्य "सीवणनो दोरो" इ० भा० ॥ तर्कु (पु०), कर्तनसाधनम्, द्वे तर्कोः "रेंट्यो, त्राक" इ० भा० ॥ ५७५ ॥ पिञ्जनम्, विहननम्, द्वे तूलस्फोटनकार्मुकस्य "पींजण" इ० भा० ॥ सेवनम्, सीवनम्, स्यूति, त्रीणि सीवनस्य "सीवण" इ० भा० ॥ स्यूत, प्रसेवक, द्वे वस्त्राधावपनस्य "थेलो" इ० भा० ॥५७६॥ तन्त्रवाय "तन्त्रवाय, तन्तुवाय," कुविन्द, "कुपिन्द" द्वे वस्त्रस्य निर्मातु "वणकर" इ० भा०॥ त्रसर, सूत्रवेष्टनम्, द्वे सूत्रवेष्टनसाधनस्य॥ वाणि, "वानम्" व्यूति, द्वे वानस्य "वणवु" इ० भा० ॥ वानदण्ड, वेमा (पु० न०), द्वे वानदण्डस्य "साळ" इ० भा० ॥ सूत्रम् (पु० न०), तन्तु (पु०), द्वे सूत्रस्य "सूतर" इ० भा० ॥ ५७७ ॥ निर्णे-नेक्ति शुद्धीकरोति वस्त्राणि–निर्णेजक, रजक, द्वे रजकस्य [धावक] "धोबी" इ० भा०॥ पादुकाकृत्, "पादूकृत्" चर्म-

उपानत्पादुका पादूः पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥ ५७८ ॥
प्राणहिताऽनुपदीना त्वावद्धाऽनुपद हि या ।
नद्ध्री वध्री वरत्रा स्यादारा चर्मप्रभेदिका ॥५७९॥
कुलालः स्यात्कुम्भकारो दण्डभृच्चक्रजीवकः ।
शाणाजीवः शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावकः ५८०
धूसरश्चाक्रिकस्तैली स्यात्पिण्याकखलौ समौ ।
रथकृत्स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतट् तक्षवर्धकी ॥ ५८१ ॥
ग्रामायत्तो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ।
वृक्षभित् तक्षणी वासी क्रकच करपत्रकम् ॥ ५८२ ॥

कृत्, "चर्मकार" द्वे चर्मकारस्य "मोची" इ० भा० ॥ उपानह् उपानहौ उपानह (स्त्री०), पादुका, पादू (स्त्री०), पन्नद्धा, पादरक्षणम्, "पादत्राणम्" ॥५७८॥ प्राणहिता, पट् पादरक्षणस्य "जोडाविगेरे" ॥ या अनुपदम् आवद्धा सा अनुपदीना, इति एकम् "मोजडी" इ० भा० ॥ नद्ध्री, वध्री (पु० स्त्री०), वरत्रा, त्रीणि चर्मकृतरज्जो, ॥ आरा, चर्मप्रभेदिका, द्वे चर्मप्रभेदिका स्य "आरी" इ० भा० ॥ ५७९॥ कु भूमिं लालयति–कुलाल, कुम्भकार, दण्डभृत्, चक्रजीवक, चत्वारि कुम्भकारस्य ॥ शाणाजीव, शस्त्रमार्ज, भ्रमासक्त, असिधावक, चत्वारि शस्त्रस्य धाराकरणेन जीविका कुर्वत ॥ ५८० ॥ धूसर, चाक्रिक, तैली, "तिलतुद" त्रीणि तिलतुदस्य "घाची" इ० भा० ॥ पिण्याक (पु० न०), खल (पु० न०), द्वे खलस्य "खोळ" इ० भा० ॥ रथकृत्, "रथकार" स्थपति, त्वष्टा, काष्ठतट्, तक्षा, "तक्ष्ण" वर्धयति छिनत्ति—वर्धकि, पट् वर्धके "सुतार" इ० भा० ॥५८१॥ ग्रामायत्त, ग्रामतक्ष, द्वे ग्रामतक्षस्य "गामडिओ सुतार" इ० भा० ॥ अनधीनक स्वाधीन य तक्षा स कौटतक्ष, एकं कौटतक्षस्य "स्वतन्त्रसुतार"-इ०भा० ॥ वृक्षभिद्, तक्षणी, वसति

स उद्घनो यत्र काष्ठे काष्ठं निक्षिप्य तक्ष्यते ।
वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारकः ॥ ५८३ ॥
व्योकारः कर्मारो लोहकारः कूटं त्वयोघनः ।
व्रश्चनः पत्रपरशुरीषीका तूलिकेषिका ॥ ५८४ ॥
भक्ष्यकारः कान्दविक. कन्दुस्वेदनिके समे ।
रङ्गाजीवस्तौलिकिकश्चित्रकृचाथ तूलिका ॥ ५८५ ॥
कूचिका चित्रमालेख्यं पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।
पुस्त लेप्यादिकर्मं स्यान्नापितश्चण्डिलः क्षुरी ॥ ५८६ ॥

हस्ते—वासी (स्त्री०), "वासि" त्रीणि तक्षण्या "वासलो" इ० भा० ॥ क्रकचम् (पु० न०), करपत्रकम्, द्वे करपत्रस्य "करवत" इ० भा० ॥ ५८२॥ यत्र काष्ठे अन्यत् काष्ठम् निक्षिप्य तक्ष्यते स उद्घन, इति एकम् ॥ वृक्ष अद्यते छिद्यते अनेन शस्त्रेण—वृक्षादन, वृक्षभेदी, द्वे वृक्षच्छेदिन शस्त्रस्य "कुहाडो" इ० भा० ॥ टङ्क, पाषाणदारक, द्वे पाषाणभेदिन शस्त्रस्य "टाकणु" इति भा० ॥५८३॥ व्यो [अव्ययम्] लोहम् करोति—व्योकार, कर्मार, लोहकार, त्रीणि लोहकारस्य "लुहार" इ० भा० ॥ कूटम् (पु० न०), अयोघन, द्वे अयोघनस्य "घण" इ० भा०॥ व्रश्चन, पत्रपरशु, द्वे पत्रपरशो ॥ ईषीका, "इषीका, इषिका, एषिका" तूलिका, ईषिका, त्रीणि शलाकाविशेषस्य ॥ ५८४ ॥ भक्ष्यकार, कान्दवम् पण्यमस्य—कान्दविक, द्वे भक्ष्यकारस्य "कन्दोई" इ० भा० ॥ कन्दु (पु० स्त्री०), स्वेदनिका, द्वे भक्ष्यकारपाकपात्रस्य ॥ रङ्गाजीव, तौलिकिक, चित्रकृत् "चित्रकर" त्रीणि चित्रकरस्य "चीतारो" इ० भा० ॥ तूलिका, ॥ ५८५ ॥ कूचिका, द्वे कूचिकाया "कुचडी, पीछी" इ० भा० ॥ चित्रम्, आलेख्यम्, द्वे चित्रस्य ॥ पलगण्ड, लेप्यकृत्, "लेपक" द्वे लेप्यकृत "कडिओ" इति० भा०॥ पुस्तम्, एक लेप्यादिकर्मण "लिंपवु"

क्षुरमर्दी दिवाकीर्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि ।
मुण्डनं भद्राकरण वपनं परिवापणम् ॥ ५८७ ॥
क्षौर नाराची त्वेषिण्या देवाजीवस्तु देवलः ।
मार्दङ्गिको मौरजिको वीणावादस्तु वैणिकः ॥ ५८८ ॥
वेणुध्मः स्याद् वैणविकः पाणिघः पाणिवादकः ।
स्यात्प्रातिहारिको मायाकारो माया तु शाम्बरी५८९
इन्द्रजालं तु कुहुक जाल कुसृतिरित्यपि ।
कौतूहल तु कुतुक कौतुकं च कुतूहलम् ॥ ५९० ॥

इ० भा० ॥ नापित, चण्डिल, क्षुरी, ॥ ५८६ ॥ क्षुरमर्दी, दिवाकीर्ति, मुण्डक, अन्तावसायी, सप्त नापितस्य [ग्रामणी, भण्डिवाह, क्षौरिक, भाण्डिक] "हजाम" इ० भा० ॥ मुण्डनम्, भद्राकरणम्, वपनम्, परिवापणम्, ॥ ५८७ ॥ क्षौरम्, पञ्च क्षौरस्य "हजामत" इ० भा० ॥ नाराची, एषणी, द्वे वैद्यशलाकाया ॥ देवाजीव, "देवाजीवी" देवल, द्वे देवसेवया जीविका कुर्वत ॥ "पुजारी" इ० भा० ॥ मार्दङ्गिक, मौरजिक, द्वे मृदङ्गवादनशीलस्य "मृदग तबला वगाडनार" इ० भा० ॥ वीणावाद, वैणिक, द्वे वीणावादनशीलस्य ॥ ५८८ ॥ वेणु धमति-वेणुध्म, वैणविक, द्वे वेणु वादयत [वांशिक] "वासळी वगाडनार" इ०भा० ॥ पाणिं हन्तीति-पाणिघ, पाणिवादक, द्वे पाणिघस्य "हाथनो ताल देनार" इ० भा० ॥ प्रतिहार व्याज प्रयोजनमस्य-प्रातिहारिक, मायाकार, "मायाजीवी" द्वे मायाजीविन "जादुगार" इ० भा० ॥ माया, शाम्बरी, "साम्बरी" द्वे मायाया "जादु" इ० भा० ॥५८९ ॥ इन्द्रजालम्, कुहुकम्, "कुहकम्" जालम्, कुसृति (स्त्री०), चत्वारि इन्द्रजालस्य ॥ कौतूहलम्, कुतुकम्, कौतुकम्, कुतूहलम्, चत्वारि कुतूहलस्य

व्याधो मृगवधाजीवी लुब्धको मृगयुश्च सः ।
पापर्द्धिर्मृगयाऽऽखेटो मृगव्याच्छोदने अपि ॥ ५९१ ॥
जालिकस्तु वागुरिको वागुरा मृगजालिका ।
शुम्ब वटारको रज्जुः शुल्व तन्त्री वटी गुणः ॥५९२॥
धीवरो दाशकैवर्तौ वडिश मत्स्यवेधनम् ।
आनायस्तु मत्स्यजालं कुवेणी मत्स्यबन्धनी ॥ ५९३ ॥
जीवान्तकः शाकुनिको वैतसिकस्तु सौनिकः ।
मासिकः कौटिकश्चाथ सूना स्थानं वधस्य यत् ५९४

[विनोद] "होंश" इ० भा० ॥५९०॥ व्याध , मृगवधाजीवी, लुब्धक , मृग याति-मृगयु , चत्वारि व्याधस्य "पारधी" इ० भा० ॥ पापर्द्धि (स्त्री०), मृगया, आखेट्यन्ते त्रास्यन्ते प्राणिन अस्मिन्–आखेट , मृगव्यम् (स्त्री० न०), आच्छोदनम् (स्त्री० न०), पञ्च मृगयाया "शिकार" इ० भा० ॥५९१॥ जालिक , वागुरिक , द्वे जालेन मृगान् बध्नत ॥ वागुरा, मृगजालिका, द्वे मृगबन्धनार्थजालस्य ॥ शुम्बम् (स्त्री० न०), वटारक , "वराटक " रज्जु (स्त्री०), शुल्वम्, तन्त्री, "तन्त्रि " वटी, गुण , सप्त रज्जो "दोरडु" इ० भा० ॥ ५९२ ॥ धीवर , दधति मत्स्यादीन्–दाश , केवर्तीना मत्स्याना अयम् कैवर्त , त्रीणि धीवरस्य "माछीमार" इ०भा०॥ वडिशम् (स्त्री० न०), "वडिशम् , बलिशम्" मत्स्यवेधनम्, द्वे मत्स्यवेधनस्य "माछला पकडवानो लोढानो आकडो" इ० भा० ॥ आनाय , मत्स्यजालम् , द्वे मत्स्यजालस्य ॥ "माछला पकडवानी जाल" इ० भा० ॥ कुवेणी, मत्स्यबन्धनी, द्वे मत्स्याधान्या "माछला राखवानो कंडिओ" ॥ ५९३ ॥ जीवान् अन्तयतीति—जीवान्तक , शकुनान् पक्षिण हन्ति—शाकुनिक , द्वे शाकुनिकस्य "पखीनी शिकार करीने आजीविका करनार" इ० भा० ॥ वैतसिक , सौनिक , मासिक , कौटिक ,"खट्टिक " चत्वारि मासिकस्य "कसाई" इ० भा० ॥ यत् वधस्य स्थान सा सूना,

स्याद्बन्धनोपकरणं वीतंसो मृगपक्षिणाम् ।
पाशस्तु बन्धनग्रन्थिरवपातावटौ समौ ॥ ५९५ ॥
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्विवर्णस्तु पृथग्जनः ।
इतरः प्राकृतो नीचः पामरो बर्बरश्च सः ॥ ५९६ ॥
चण्डालेऽन्तावसाय्यन्तेवासिश्वपचपुक्कसाः ।
निषादप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ ५९७ ॥
पुलिन्दा नाहला निष्टयाः शबरा वरुटा भटाः ।
माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः ५९८

इति श्रीमद्-हेमचन्द्राचार्यविरचिताया श्रीअभिधान
चिन्तामणिनाममालाया तृतीयो मर्त्यकाण्ड ॥

एक वधस्थानस्य ॥ ५९४ ॥ मृगपक्षिणाम् बन्धनोपकरणम् वीतस , "वितस" एक मृगपक्षिबन्धनार्थं कृतस्य पञ्जरस्य ॥ पाश , बन्धनग्रन्थि (पु०), द्वे पाशस्य ॥ अवपात , अवट , द्वे मृगपातनार्थं कृताया गर्ताया ॥ ५९५ ॥ उन्माथ , कूटयन्त्रम् , द्वे कूटयन्त्रस्य "पशु पक्षी विगेरेने पकडवानो फासो" इ०भा० ॥ विवर्ण , सज्जनेभ्य पृथग्भूत —पृथग्जन , इतर , प्रकृष्टम् अकृतम् अकार्यम् यस्य स —प्राकृत , निम्नम् अञ्चति—नीच , पामर , बर्बर , सप्त नीचस्य ॥५९६॥ चण्डाल "चाण्डाल" अन्तावसायी, अन्तेवासी, श्वपच "श्वपाक" बुक्स , "पुक्स , पुल्कसः" निषाद , प्लव , मातङ्ग , दिवाकीर्ति , जनगम , दश चण्डालस्य ॥५९७॥ पुलिन्द , नाहल , निष्टय , शबर , वरट , भट , माल , भिल्ल , किरात , नवाना म्लेच्छजातीयानाम् प्रत्येकमेकैकम् ॥ ५९८ ॥

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमीकोशस्य) सोपज्ञस्वाभिधायिनीवृत्त्यनुसारिणीरत्नप्रभाव्याख्यायां तृतीयो मर्त्यकाण्ड ॥

अथ चतुर्थस्तिर्यक्काण्डः

भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी वसुधोर्वी वसुन्धरा ।
धात्री धरित्री धरणी विश्वा विश्वम्भरा धरा ॥ १ ॥
क्षितिः क्षोणी क्षमाऽनन्ता ज्या कुर्वसुमती मही ।
गौर्गोत्रा भूतधात्री क्ष्मा गन्धमाताऽचलाऽवनिः ॥२॥
सर्वसहा रत्नगर्भा जगती मेदिनी रसा ।
काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नबीजसूः ॥ ३ ॥
विपुला सागराच्चाग्रे स्युर्नेमीमेखलाऽम्बराः ।
द्यावापृथिव्यौ तु द्यावाभूमी द्यावाक्षमे अपि ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थस्तिर्यकाण्ड । तत्रादौ तिर्यक्स्वरूपमुच्यते । तिर अञ्चन्ति तिर्यञ्च इति व्युत्पत्तिमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्त तु तिर्यग्गतिनाम । ते च तिर्यञ्च पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिभेदेन एकेन्द्रिया स्थावरा द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियभेदेन त्रसाश्च कृमिपिपीलिका भ्रमरगवादयो वक्ष्यन्ते । तेषु प्रथम पृथ्वीकायिकाँस्तिरश्च आह— भू , भूमि , पृथिवी, "पृथवी" पृथ्वी, वसु द्रव्य दधाति—वसुधा, उर्वी, वसूनि धारयति—वसुन्धरा, धात्री, धरित्री, धरणी, "धरणि" विशति अस्याम् इति—विश्वा, विश्वम्भरा, धरा ॥१॥ क्षिति , क्षोणी, "क्षोणि , क्षौणि , क्षौणी" क्षमा, अनन्ता, ज्या, कु , वसुमती, मही, "महि" गौ , गोत्रा पर्वता सन्ति अस्याम्—गोत्रा, भूतधात्री, क्षमते भारम्—क्ष्मा, गन्धमाता, अचला, अवनि , "अवनी" ॥२॥ सर्वसहा, रत्नगर्भा, जगती, मेदिनी, रसा, काश्यपी, पर्वताधारा, स्थिरा, इला, रत्न-बीजशब्दाभ्याम् पर सूशब्द प्रयोज्य । यथा—रत्नसू , बीजसू , ॥३॥ विपुला, सागरशब्दात् अग्रे नेमी-मेखला-अम्बरशब्दा प्रयोज्या । यथा—सागरनेमी, सागरमेखला, सागराम्बरा, त्रयस्त्रिंशन्नामानि पृथिव्या [महाकान्ता, क्षान्ता, मेर्वद्रिकर्णिका, गोत्रकीला, घनश्रेणी, मध्यलोका, जगद्वहा, देहिनी, केलिनी, मौलि , महास्थाली, अम्बरस्थली, गह्वरी, कुम्भिनी] ॥ द्यावापृथिव्यौ,

दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते ।
उर्वरा सर्वसस्या भूरिरिणं पुनरूषरम् ॥ ५ ॥
स्थलं स्थली मरुर्धन्वा क्षेत्राद्यप्रहृत खिलम् ।
मृन्मृत्तिका सा क्षारोषो मृत्सा मृत्स्ना च सा शुभा ६
रुमा लवणखानिः स्यात्सामुद्रं लवण हि यत् ।
तदक्षीवं वशिरश्च सैन्धवं तु नदीभवम् ॥ ७ ॥
माणिमन्थ शीतशिव रौमक तु रुमाभवम् ।
वसुक वस्तूक तच्च विडपाक्ये तु कृत्रिमे ॥ ८ ॥

द्यावाभूमी, द्यावाक्षमे, ॥ ४ ॥ दिवस्पृथिव्यौ, रोदस्यौ, रोदसी (न०) रोदसी (स्त्री०), सप्त एकोक्त्या द्यावापृथिव्यो ॥ रोदसी अव्ययमपि ॥ या सर्वसस्या भू सा उर्वरा, इत्येकम् ॥ इरिणम् ,ऊपरम् (वा०), द्वे क्षारमृत्तिकाविशिष्टप्रदेशस्य "खारनी जमीन" इ० भा० ॥ ५ ॥ स्थलम् , स्थली, द्वे अकृत्रिमस्थानस्य ॥ "स्थला कृत्रिमस्थानस्य । स्थलशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमयो ग्रहणम्" इति ॥ म्रियते तृषया जनो यस्मिन्–मरु (पु०), धन्वा (पु०), द्वे निर्जलप्रदेशस्य ॥ अप्रहृतम् (त्रि०), खिलम् (त्रि०), द्वे हलादिभि अकृष्टस्य क्षेत्रस्य ॥ मृत्, मृदौ मृद (स्त्री०), मृत्तिका, द्वे मृत्तिकाया "माटी" इ० भा० ॥ ऊष, एक क्षारमृत्तिकाया "खारी माटी" इ० भा० ॥ मृत्सा, मृत्स्ना, द्वे प्रशस्तमृत्तिकाया ॥ ६ ॥ रुमा (स्त्री०), लवणखानि (स्त्री०), द्वे लवणाकरस्य "मीठानी खाण" इ० भा० ॥ सामुद्रम् , लवणम् , अक्षीवम् , वशिर (पु० न०), चत्वारि समुद्रलवणस्य ॥ सैन्धवम् , नदीभवम् , ॥ ७ ॥ माणिमन्थम् , शीतशिवम् , चत्वारि सिन्धुदेशोत्पन्नलवणस्य ॥ रुमाया भवम्— रौमकम् , रुमाभवम्, वसुकम् , वस्तूकम् , "वस्तकम्" चत्वारि सामान्यतो लवणस्य । शाम्भरलवणस्येत्यन्ये ॥ विडम् ,

१ रमा रुमे श्रावन्त । नकारान्तोऽपि रुमाणो रुमाण ॥

सौवर्चलेऽक्ष रुचकं दुर्गन्धं शूलनाशनम् ।
कृष्णे तु तत्र तिलक यवक्षारो यवाग्रजः ॥ ९ ॥
यवनालजः पाक्यश्च पाचनकस्तु टङ्कणः ।
मालतीतीरजो लोहश्लेषणो रसशोधनः ॥ १० ॥
समास्तु स्वर्जिकाक्षारकापोतसुखवर्चकाः ।
स्वर्जिस्तु स्वर्जिका सुग्घ्री योगवाही सुवर्चिका ॥११॥
भरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना ।
वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः ॥ १२ ॥

पाक्यम्, द्वे कृत्रिमलवणस्य ॥ ८ ॥ सौवर्चलम् (पु० न०), अक्षम्, रुचकम्, दुर्गन्धम्, शूलनाशनम्, पञ्च सौवर्चलस्य "सचळ" इ० भा० ॥ तिलकम् (पु० न०), एक कृष्ण-सौवर्चलस्य ॥ यवक्षार, यवाग्रज ॥ ९ ॥ यवनालज, पाक्य, चत्वारि यवक्षारस्य "जवखार" इ० भा० ॥ पाचनक, टङ्कण, मालतीतीरज, लोहश्लेषण, रसशोधन, पञ्च टङ्कणक्षारस्य ॥ १० ॥ स्वर्जिकाक्षार, कापोत, सुखवर्चक, त्रीणि स्वर्जिका-क्षारस्य "साजीखार" इ० भा० ॥ स्वर्जि (स्त्री०), स्वर्जिका, सुग्घ्री, योगवाही, सुवर्चिका, पञ्च स्वर्जिकाया "साजी" इ० भा० ॥ ११ ॥ पञ्च भरतानि, पञ्च ऐरावतानि, कुरून्विना देवकुरून् उत्तरकुरूंश्च वर्जयित्वा पञ्च विदेहा ते च द्विविधा- पूर्वेऽपरे च, वर्षाणि द्वीपांशा कर्मभूम्य स्यु । शेषाणि हैमवत-हरिवर्ष-रम्यक हैरण्यवतानि इति चत्वारि वर्षाणि जम्बूद्वीपे सन्ति । एतन्नामकान्येव द्विगुणानि धातकीखण्डे पुष्करवरद्वीपा-र्द्धे च । एव च विंशतिवर्षाणि देवकुरूत्तरकुरुरूप—विदेहांशदशक-सहितानि त्रिंशत् फलभूमय फलभोगाय भूमय स्यु ॥ १२ ॥

---

१ असौ वनस्पतिकायजनितोऽपि क्षारप्रस्तावात् पृथ्वीकाये उक्त ॥ एव स्वर्जिकाक्षारादी अपि ॥

वर्षं वर्षधरायङ्कं विषयस्तूपवर्तनम् ।
देशो जनपदो नीवृद् राष्ट्रं निर्गश्च मण्डलम् ॥ १३ ॥
आर्यावर्तो जन्मभूमिर्जिनचक्र्यर्द्धचक्रिणाम् ।
पुण्यभूराचारवेदी मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥ १४ ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तर्वेदिः समस्थली ।
ब्रह्मावर्तः सरस्वत्या दृषद्वत्याश्च मध्यतः ॥ १५ ॥
ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चराम ह्रदान्तरम् ।
धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥ १६ ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः स मध्यमः ॥ १७ ॥
देशः प्राग् दक्षिणः प्राच्यो नदी यावच्छरावतीम् ।
पश्चिमोत्तरस्तूदीच्यः प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डलः ॥१८॥

वर्षम् (पु० न०), वर्षधराद्यङ्कम्, द्वे वर्षस्य ॥ विषय, उपवर्तनम्, देश, जनपद, "जानपद" नीवृत् (पु० स्त्री०), राजति–राष्ट्रम् (पु० न०), निर्ग, मण्डलम् (त्रि०), अष्टौ देशस्य ॥ १३ ॥ जिनचक्र्यर्द्धचक्रिणा जन्मभूमि विन्ध्यहिमालययोर्मध्य च आर्यावर्त, पुण्यभू आचारवेदी (स्त्री०), त्रीणि आर्यावर्तस्य ॥ १४ ॥ अन्तर्वेदि (स्त्री०), समस्थली, द्वे गङ्गायमुनयोर्मध्यप्रदेशस्य ॥ ब्रह्मावर्त, एक सरस्वतीदृषद्वत्योर्मध्यप्रदेशस्य ॥१५॥ ब्रह्मवेदि, एक कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदमध्यप्रदेशस्य ॥ धर्मक्षेत्रम्, कुरुक्षेत्रम्, द्वे द्वादशयोजनप्रमाणस्य कुरुक्षेत्रस्य ॥ १६ ॥ हिमवद्विन्ध्ययो यत् मध्यम्, विनशनात् सरस्वत्या अन्तर्धानदेशात् प्राक्, प्रयागात् प्रत्यक्, स मध्यदेश, मध्यम, द्वे मध्यदेशस्य ॥ १७ ॥ शरावतीं नदीं यावत् प्राग्दक्षिण देश प्राच्य, एक शरावतीनद्या पूर्वदक्षिणदेशस्य ॥ उदीच्य, एक शरावत्या पश्चिमोत्तरदेशस्य ॥ प्रत्यन्त, म्लेच्छमण्डल, द्वे शिष्टाचाररहित-

पाण्डूदक्कृष्णतो भूमः पाण्डूदक्कृष्णमृत्तिके ।
जङ्गलो निर्जलोऽनूपोऽम्बुमान् कच्छस्तु तद्विधः॥१९॥
कुमुद्वान् कुमुदावासो वेतस्वान् भूरिवेतसः ।
नडप्रायो नडकीयो नड्वाश्च नड्वलश्च सः ॥ २० ॥
शाद्वलः शादहरिते देशो नद्यम्बुजीवनः ।
स्यान्नदीमातृको देवमातृको वृष्टिजीवनः ॥ २१ ॥
प्राग्ज्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः ।
त्रैपुरास्तु डाहलाः स्युश्चैद्यास्ते चेदयश्च ते ॥ २२ ॥
वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ।

देशस्य ॥ १८ ॥ पाण्डु-उदक् कृष्ण-शब्देभ्य परौ भूम-मृत्तिका-शब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—पाण्डुभूम , पाण्डुमृत्तिक , द्वे पाण्डुमृत्तिकाप्रदेशस्य ॥ उदग्भूम , उदङ्मृत्तिक , द्वे उदङ्मृत्तिकाप्रदेशस्य ॥ कृष्णभूम , कृष्णमृत्तिक , द्वे कृष्णमृत्तिकाप्रदेशस्य ॥ जङ्गल , "जाङ्गल" निर्जल , द्वे निर्जलप्रदेशस्य ॥ अनूप , अम्बुमान् , द्वे जलमयप्रदेशस्य ॥ कच्छ (पु० न०), एकं अनूपप्रायस्य नद्यादे उपान्तदेशस्य । अनूपपर्याय इत्यन्ये ॥ १९ ॥ कुमुद्वान् , कुमुदावास , द्वे कमलप्रायदेशस्य ॥ वेतस्वान् , एकं बहुलवेतसप्रदेशस्य ॥ नडप्राय , नडकीय , नड्वान् , नड्वल , चत्वारि नडप्रायप्रदेशस्य ॥ २० ॥ शादे बालतृणे हरिते देशे शाद्वल , "शाड्वल" एकं बालतृणयुक्तप्रदेशस्य ॥ नद्यम्बुजीवन देश नदीमातृक , एकं नदीनीरनिष्पन्नसस्यदेशस्य ॥ देवमातृक , एकं वृष्टिनिष्पन्नसस्यदेशस्य ॥२१॥ देशविशेषनामानि बहुवचनान्तानि भवन्ति । प्राग्ज्योतिषा , कामरूपा , द्वे कामरूपदेशस्य "आसाम" इति आधुनिका ॥ मालवा , अवन्तय (पु० न०), द्वे मालवदेशस्य ॥ त्रैपुरा , डाहला , चैद्या , चेदय , चत्वारि चेदिदेशस्य "पूर्वहिंदुस्तान" इति आधुनिका ॥ २२ ॥ वङ्गा हरिकेलीया , द्वे वङ्गदेशस्य "बंगाला" इ० भा० ॥ चम्पानगर्या उपलक्षिता अङ्गा , एकम् अङ्गदेशस्य

साल्वास्तु कारकुक्षीया मरवस्तु दशेरकाः ॥ २३ ॥
जालन्धरास्त्रिगर्ताः स्युस्तायिकास्तर्जिकाभिधाः ।
कश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वता विकर्णिकाः ॥२४॥
वाहीकाष्टक्कनामानो वाल्हीका वाल्हिकाह्वयाः ।
तुरुष्कास्तु सारवयः स्युः कारूपास्तु बृहद्गृहाः ॥ २५ ॥
लम्पाकास्तु मुरुण्डाः स्युः सौवीरास्तु कुमालकाः ।
प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्राः कीकटा मगधाह्वयाः ॥ २६ ॥
ओण्ड्राः केरलपर्यायाः कुन्तला उपहालकाः ।
ग्रामस्तु वसथः सनिप्रतिपर्युपतः पर ॥ २७ ॥

"बीहार" इ० भा० ॥ साल्वा, कारकुक्षीया, द्वे साल्वानाम् ॥ मरव, दशेरका, द्वे मरुदेशस्य "मारवाड" इ० भा० ॥ २३ ॥ जालन्धरा, त्रिगर्ता, द्वे त्रिगर्तदेशस्य "पजाबनो दक्षिणभाग" इ० भा० ॥ तायिका, तर्जिका, द्वे तायिकदेशस्य ॥ कश्मीरा, माधुमता, सारस्वता, विकर्णिका, चत्वारि कश्मीरदेशस्य ॥ २४ ॥ वाहीका, टक्का, द्वे वाहीकदेशस्य ॥ वाल्हीका, वाल्हिका, द्वे वाल्हीकदेशस्य "अरबस्तान" इ० भा० ॥ तुरुष्का, सारवय, द्वे तुरुष्कदेशस्य "तुर्कस्थान" इ० भा० ॥ कारूपा, बृहद्गृहा, द्वे कारूपदेशस्य ॥ २५ ॥ लम्पाका, मुरुण्डा, द्वे लम्पाकदेशस्य ॥ सौवीरा, कुमालका, द्वे सौवीरदेशस्य "सूरत" इ० भा० ॥ प्रत्यग्रथा, अहिच्छत्राः, द्वे अहिच्छत्रदेशस्य ॥ कीकटा, मगधा, द्वे मगधदेशस्य "बहारप्रांत" इ० भा० ॥ २६ ॥ ओण्ड्रा, केरला, द्वे ओण्ड्रदेशस्य "ओरिसा" इ० भा० "मलबार" इति केचित् ॥ कुन्तला, उपहालका, द्वे कुन्तलदेशस्य "कलबुर्गा" इ० भा० ॥ सम् नि-प्रति-परि-उपशब्देभ्य पर वसथशब्द प्रयोज्य । यथा—संवसथ, निवसथ, प्रतिव-

पाटकस्तु तदर्द्धे स्यादाघाटस्तु घटोऽवधिः ।
अन्तोऽवसान सीमा च मर्यादाऽपि च सीमनि ॥२८॥
ग्रामसीमा तूपशल्य माल ग्रामान्तराटवी ।
पर्यन्तभूः परिसरः स्यात्कर्मान्तस्तु कर्मभूः ॥ २९ ॥
गोस्थानं गोष्ठमेतत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ।
तदाशितंगवीन स्याद् गावो यत्राशिताः पुरा ॥ ३० ॥
क्षेत्रे तु वप्रः केदारः सेतौ पाल्यालिसवराः ।
क्षेत्र तु शाकस्य शाकशाकट शाकशाकिनम् ॥ ३१ ॥
व्रैहेय शालेय षष्टिक्य कौद्रवीणमौद्गीने ।

सथ , परिवसथ , उपवसथ , षट् ग्रामस्य ॥ २७ ॥ पाटक , एक ग्रामार्धस्य ॥ आघाट , घट , अवधि (पु०), अन्त , अवसानम् , सीमा-सीमे, मर्यादा, सीमा-सीमानौ, अष्टौ सीमाया "हद" इ० भा० ॥ २८ ॥ उपशल्यम् , एक ग्रामसीमाया ॥ मालम् , "मालक (पु० न०)" एक ग्रामान्तरालाटव्या ॥ पर्यन्तभू , परिसर , द्वे ग्रामप्रान्तभुव "सीमाडो" इ० भा० ॥ कर्मान्त , कर्मभू , द्वे कर्षितभूमे "खेडेली भोंय" इ० भा० ॥ २९ ॥ गोस्थानम् , गोष्टम् (पु० न०), द्वे गवा स्थानस्य ॥ गौष्ठीनम् , एक भूतपूर्वगोष्टस्य ॥ यत्र पुरा पूर्व गाव आशिता तत् आशितङ्गवीनम् , एकम् "गायो चरीने तृप्त थएल छे एवु स्थान" इ० भा० ॥ ३० ॥ क्षेत्रम् , वप्र (पु० न०), केदार (पु० न०), त्रीणि क्षेत्रस्य "खेतर" इ० भा० ॥ सेतु (पु०), पालि (स्त्री०), आलि (स्त्री०), सवर , चत्वारि सेतो "पाल" इ० भा० ॥ शाकस्य क्षेत्रम्–शाकशकटम् , शाकशाकिनम् , द्वे शाकक्षेत्रस्य । एवम् अग्रेऽपि व्रैहेयादौ बोध्यम् ॥ ३१ ॥ व्रैहेयम् , एक व्रीहिक्षेत्रस्य ॥ शालेयम् , एक शालिक्षेत्रस्य ॥ षष्टिक्यम् , एक षष्टिकक्षेत्रस्य ॥ कौद्रवीणम् , एकम् कोद्रवक्षेत्रस्य ॥ मौद्गीनम् ,

व्रीह्यादीनां क्षेत्रेऽणव्य तु स्यादाणवीनमणोः ॥ ३२ ॥
भङ्ग्यं भाङ्गीनमौमीनमुम्य यव्य यवक्यवत् ।
तिल्य तैलीनं मापीण माष्यं भङ्गादिसम्भवम् ॥३३॥
सील्यं हल्यं त्रिहल्य तु त्रिसील्य त्रिगुणाकृतम् ।
तृतीयाकृतं द्विहल्याद्येव शम्बाकृत च तत् ॥ ३४ ॥
बीजाकृत तूप्तकृष्ट द्रौणिकाढकिकादयः ।
स्युर्द्रोणाढकवापादौ खलधान पुनः खलम् ॥ ३५ ॥
चूर्णे क्षोदोऽथ रजसि स्युर्धूलीपांशुरेणवः ।
लोष्टे लोष्टुर्दलिलेष्टुर्वल्मीक' कृमिपर्वतः ॥ ३६ ॥

एक मुद्गक्षेत्रस्य ॥ अणव्यम्, आणवीनम्, द्वे अणुक्षेत्रस्य "कागनु खेतर" इ० भा० ॥ ३२ ॥ भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम्, द्वे सणक्षेत्रस्य ॥ औमीनम्, उम्यम्, द्वे अलसीक्षेत्रस्य ॥ यव्यम्, यवक्यम्, द्वे यवक्षेत्रस्य ॥ तिल्यम्, तैलीनम्, द्वे तिलक्षेत्रस्य ॥ माषीणम्, माष्यम्, द्वे माषक्षेत्रस्य ॥३३॥ सीतया सगतम्—सील्यम्, हल्यम्, द्वे हलकृष्टस्य—क्षेत्रस्य ॥ त्रिहल्यम्, त्रिसील्यम्, त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, चत्वारि त्रिवारकृष्टस्य क्षेत्रस्य ॥ द्विहल्यम्, द्विसील्यम्, द्विगुणाकृतम्, द्वितीयाकृतम्, शम्बाकृतम्, "सम्बाकृतम्" पञ्च द्विवारकृष्टस्य क्षेत्रस्य ॥३४॥ बीजाकृतम्, उप्तकृष्टम्, द्वे बीजम् उप्त्वा कृष्टक्षेत्रस्य "धान्यवावीने पछी खेडेल खेतर" इ० भा० ॥ द्रौणिक, आढकिक, खारीक, प्रास्थिक, पञ्चाना द्रोणादिपरिमितव्रीह्यादिवपनयोग्यक्षेत्राणामेकैकम् ॥ आदिशब्द द्रोणादि पचति सभवति अवहरति—द्रौणिक कटाह इत्याद्यर्थ ॥ खलधानम्, खलम् (नि०), द्वे खलस्य "खलु" इ० भा० ॥ ३५ ॥ चूर्णम् (पु० न०), क्षोद, द्वे पिष्टस्य ॥ रज (न०), धूली (स्त्री०), "धुलि" पांशु (पु०), "पासु" रेणु (पु० स्त्री०), चत्वारि धूल्या ॥ लोष्ट (पु० न०), "लोष्ठ" लोष्टु (पु०), दलि

१ "शम्बशब्द प्रतिलोम। अनुलोम कृष्ट क्षेत्र पुन प्रतिलोम कर्षति शम्बा करोति" इति सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥

वम्रीकूट वामलूरो नाकुः शक्रशिरश्च सः ।
नगरी पू पुरी द्रङ्गः पत्तनं पुटभेदनम् ॥ ३७ ॥
निवेशनमधिष्ठानं स्थानीय निगमोऽपि च ।
शाखापुर तूपपुर खेटः पुरार्द्धविस्तरः ॥ ३८ ॥
स्कन्धावारो राजधानी कोट्टदुर्गे पुनः समे ।
गया पूर्गयराजर्षेः कन्यकुब्जं महोदयम् ॥ ३९ ॥
कन्याकुब्ज गाधिपुर कौशं कुशस्थलं च तत् ।
काशिर्वराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा ॥ ४० ॥

(स्त्री०), लेष्टु (पु०), चत्वारि लोष्टस्य "ढेफु" इ० भा० ॥ वल्मीक (पु० न०), कृमिपर्वत, ॥ ३६ ॥ वम्रीकूटम्, वामलूर, नाकु (पु०), शक्रशिर (न०), पट् वल्मीकस्य "राफडो" इ० भा० ॥ नगरी (स्त्री० न०), पू (स्त्री०), पुरी (त्रि०), "पुरि" द्रङ्ग, पत्तनम्, "पट्टनम्" पुटभेदनम्, ॥ ३७ ॥ निवेशनम्, अधिष्ठानम्, स्थानीयम्, निगम, दश नगरस्य ॥ शाखापुरम्, उपपुरम्, द्वे शाखापुरस्य "परु" इ० भा० ॥ खेट (पु० न०), पुरार्धविस्तर, द्वे कुत्सितग्रामस्य "गामडु" इ० भा० ॥३८॥ स्कन्धावार, राजधानी (स्त्री०न०), द्वे राजधान्या [प्रधाननगरी, कटकम्] ॥ कोट्ट (पु० न०), दुर्गम्, द्वे कोट्टस्य "गढ" इ० भा० ॥ गया, एकं गयराजर्षेर्नगरस्य ॥ कन्यकुब्जम् (स्त्री० न०), महोदयम् (स्त्री० न०), ॥ ३९ ॥ कन्यकुब्जम् (स्त्री०न०), गाधिपुरम्, कौशम्, कुशस्थलम्, पट् कन्यकुब्जस्य "कनोज" इ० भा० ॥ काशि (स्त्री०) वराणसी, वाराणसी, शिवपुरी, चत्वारि काश्या ॥४०॥

---

१ "प्रधाननगरी राज्ञः राजधानीति कथ्यते" इति शब्दार्णव ।
२ "कटक वलये सानौ राजधानीनितम्बयो" इति वैजयन्ती ।

साकेतं कोसलाऽयोध्या विदेहा मिथिला समे।
त्रिपुरी चेदिनगरी कौशाम्बी वत्सपत्तनम् ॥ ४१ ॥
उज्जयनी स्याद्विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी।
पाटलिपुत्रं कुसुमपुरं चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥
लोमपादकर्णयोः पूर्देवीकोट उमावनम्।
कोटिवर्षं बाणपुरं स्याच्छोणितपुरं च तत् ॥ ४३ ॥
मथुरा तु मधूपघ्नं मधुराऽथ गजाह्वयम्।
स्याद् हास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥
तामलिप्तं दामलिप्तं तामलिप्ती तमालिनी।
स्तम्बपूर्विष्णुगृहं च स्याद्विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥
द्वारवती द्वारका स्यान्निषधा तु नलस्य पूः।

साकेतम्, कोसला, अयोध्या, त्रीणि अयोध्यायाः ॥ विदेहा, मिथिला, द्वे मिथिलायाः ॥ त्रिपुरी, चेदिनगरी, द्वे त्रिपुर्याः ॥ कौशाम्बी, वत्सपत्तनम्, द्वे कौशाम्ब्याः ॥ ४१ ॥ उज्जयनी, विशाला, अवन्ती, पुष्पकरण्डिनी, चत्वारि उज्जयन्याः ॥ पाटलिपुत्रम्, कुसुमपुरम्, द्वे पाटलिपुत्रस्य "पटना" इ० भा० ॥ चम्पा, मालिनी, ॥ ४२ ॥ लोमपाद कर्णशब्दाभ्याम् पर पूःशब्द। यथा–लोमपादपुरी, कर्णपुरी, चत्वारि चम्पानगर्याः "भागलपुर" इ० भा० ॥ देवीकोट, उमावनम्, कोटिवर्षम्, बाणपुरम्, शोणितपुरम्, पञ्च देवीकोटस्य ॥ ४३ ॥ मथुरा, मधूपघ्नम्, मधुरा, त्रीणि मथुरायाः ॥ गजाह्वयम्, हास्तिनपुरम्, हस्तिनीपुरम्, हस्तिनापुरम्, चत्वारि हस्तिनापुरस्य "दिल्ली" इ० भा० ॥४४॥ तामलिप्तम्, दामलिप्तम्, तामलिप्ती, तमालिनी, स्तम्बपूः, विष्णुगृहम्, षट् तामलिप्तनगरस्य ॥ विदर्भा, कुण्डिनम्, "कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरम्" द्वे विदर्भानगर्याः ॥ ४५ ॥ द्वारवती, द्वारका, द्वे द्वारकायाः ॥ निषधा, एक नलराजधान्याः ॥ प्राकार,

प्राकारो वरणः सालं चयो वप्रोऽस्य पीठभूः ॥ ४६ ॥
प्राकाराग्रं कपिशीर्षं क्षौमाट्टाट्टालकाः समाः ।
पूर्द्वारे गोपुरं रथ्याप्रतोलीविशिखाः समाः ॥ ४७ ॥
परिकूटं हस्तिनखो नगरद्वारकूटके ।
सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृतिः ॥ ४८ ॥
पदव्येकपदी पद्या पद्धतिर्वर्त्म वर्तनी ।
अयनं सरणिर्मार्गोऽध्वा पन्था निगमः सृतिः ॥४९॥
सत्पथे स्वतितः पन्था अपन्था अपथं समे ।
व्यध्वो दुरध्वः कदध्वा विपथं कापथं च सः ॥५०॥

वरण , साल , त्रीणि प्राकारस्य "भूमिगढ" इ० भा० ॥ अस्य प्राकारस्य पीठभू मूलभूमि चय , वप्र (पु० न०), द्वे प्राकारस्य मूलभूमेः ॥ ४६ ॥ प्राकाराग्रम् , कपिशीर्षम् , द्वे प्राकाराग्रस्य ॥ क्षौमम् (पु० न०), अट्ट (पु० न०), अट्टालक , त्रीणि प्राकाराग्रे रणगृहस्य ॥ पूर्द्वारम् , गोपुरम् , द्वे गोपुरस्य "शहेरनो दरवाजो" इ० भा० ॥ रथ्या, प्रतोली, विशिखा, त्रीणि रथ्यायाः "पोळ" इ० भा० ॥४७॥ परिकूटम् , हस्तिनख , नगरद्वारकूट , त्रीणि नगरद्वारे सुखेनावतरणार्थक्रमनिम्नस्य मृत्कूटस्य ॥ सुखम् , निःसरणम् , द्वे निर्गमनागमनमार्गस्य ॥ वाट (त्रि०), प्राचीनम् , आवेष्टक , वृति (स्त्री०), चत्वारि कण्टकादिनिर्मितवाटस्य "वाड" इ० भा० ॥ ४८ ॥ पदवी, "पदवि " एकपदी, पद्या, पादाभ्याम् हन्यते–पद्धति , "पद्धती," वर्त्म, वर्तनी, "वर्तनि , वर्त्मनि " अयनम् , सरणि (स्त्री०), "सरणी, शरणि " मार्ग , अध्वा, पन्था , "पथ " निगम , सृति , त्रयोदश मार्गस्य ॥४९॥ सत्पथ , सु-अतिशब्दाभ्याम् पर पथिन् शब्द प्रयोज्य । यथा– सुपन्था , अतिपन्था , त्रीणि शोभनमार्गस्य ॥ अपन्था , अपथम् , द्वे अमार्गस्य ॥ व्यध्व , दुरध्व , कदध्वा, विपथम् (पु० न०),

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।
सुरङ्गा तु सन्धिला स्याद्गूढमार्गो भुवोऽन्तरे ॥५१॥
चतुष्पथे तु संस्थानं चतुष्कं त्रिपथे त्रिकम् ।
द्विपथं तु चारपथो गजाद्यध्वा त्वसङ्कुलः ॥ ५२ ॥
घण्टापथः संसरणं श्रीपथो राजवर्त्म च ।
उपनिष्क्रमणं चोपनिष्करं च महापथः ॥ ५३ ॥
विपणिस्तु वणिग्मार्गः स्थानं तु पदमास्पदम् ।
श्लेषस्त्रिमार्ग्याः शृङ्गाटं बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥५४॥
श्मशानं करवीरं स्यात्पितृप्रेताद् वनं गृहम् ।
गेहभूर्वास्तु गेहं तु गृहं वेश्म निकेतनम् ॥ ५५ ॥

कापथम् (पु० न०), पञ्च दुर्मार्गस्य ॥ ५० ॥ प्रान्तरम्, एकं छायाजलादिरहितदूरशून्यमार्गस्य ॥ कान्तार (पु० न०), एकं दुर्गममार्गस्य ॥ भुवः अन्तरे मध्ये यः गूढमार्गः सा सुरङ्गा, सन्धिला, "सन्धि" द्वे भूमौ गूढमार्गस्य ॥ ५१ ॥ चतुष्पथम्, संस्थानम्, चतुष्कम्, त्रीणि चतुष्पथस्य "चौक" इ० भा० ॥ त्रिपथम्, त्रिकम्, द्वे मार्गत्रयस्य ॥ द्विपथम्, चारपथः, द्वे मार्गद्वयस्य ॥ यः गजादीनां अध्वा सः असङ्कुलः, ॥५२॥ घण्टापथः, संसरणम्, श्रीपथः, राजवर्त्म, उपनिष्क्रमणम्, उपनिष्करम्, महापथः, अष्टौ राजमार्गस्य ॥ ५३ ॥ विपणि॰ (पु० स्त्री०), वणिग्मार्गः, द्वे हट्टमार्गस्य [पण्यवीथी] ॥ स्थानम्, पदम्, आस्पदम्, त्रीणि स्थानस्य ॥ शृङ्गाटम्, एकं मार्गत्रयसङ्गमस्य ॥ बहुमार्गी (स्त्री०), चत्वरम्, द्वे बहुमार्गसङ्गमस्य ॥ ५४ ॥ श्मशानम्, करवीरम्, पितृशब्दात् परौ वनगृहशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा–पितृवनम्, पितृगेहम्, प्रेतशब्दात् परौ वनगृहशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा–प्रेतवनम्, प्रेतगृहम्, षट् श्मशानस्य ॥ गेहभूः, वास्तु (पु० न०), द्वे गृहभुवः ॥

मन्दिरं सदनं सद्म निकाय्यो भवनं कुटः ।
आलयो निलयः शाला सभोद्वसितं कुलम् ॥५६॥
धिष्ण्यमावसथः स्थानं पस्त्यं संस्त्याय आश्रयः ।
ओको निवास आवासो वसतिः शरणं क्षयः ॥५७॥
धामागारं निशान्त च कुट्टिमं त्वस्य बद्धभूः ।
चतुःशाल संजवनं सौध तु नृपमन्दिरम् ॥ ५८ ॥
उपकारिकोपकार्या सिंहद्वार प्रवेशनम् ।
प्रासादो देवभूपाना हर्म्यं तु धनिना गृहम् ॥५९॥
मठावसथ्यावसथाः स्युश्छात्रव्रतिवेश्मनि ।

गेहम् (पु० न०), गृहम् (पु० न०), वेश्म, निकेतनम्, ॥ ५५ ॥ मन्दिरम् (स्त्री० न०), सदनम्, "सादनम्" सद्म, निकाय्य, भवनम (पु० न०), कुट (पु० स्त्री०), आलय, निलय, शाला, सभा, उद्वसितम्, कुलम्, ॥ ५६ ॥ धिष्ण्यम्, आवसथ, स्थानम्, पस्त्यम, "वस्त्यम्" संस्त्याय, आश्रय, ओक (न०), निवास, आवास, "वास" वसति (स्त्री०), शरणम्, क्षय, ॥ ५७ ॥ धाम, अगारम्, "आगारम्" निशान्तम्, एकत्रिंशद्गृहस्य । अत्र कुट, शाला, सभा, त्रीणि सभागृहस्येत्यन्ये ॥ कुट्टिमम् (पु० न०), एक पाषाणादिबद्धभूमे "फरसी" इ० भा० ॥ चतु शालम, संजवनम्, द्वे चतु शालस्य "चोकवालु घर" इ० भा० ॥ सौधम् (पु० न०), नृपमन्दिरम्, द्वे राजसदनस्य ॥ ५८ ॥ उपकारिका, उपकार्या, "उपकर्या" द्वे पटमण्डपादिनिर्मितनृपमन्दिरस्य । चत्वारोपि सौधादय पर्याया इत्यन्ये ॥ सिंहद्वारम्, प्रवेशनम्, द्वे नगरप्रवेशे प्रथमद्वारस्य ॥ प्रासाद, 'प्रसादन" एक देवाना भूपाना च गृहस्य ॥ हर्म्यम्, एक धनिना गृहस्य ॥ ५९ ॥ मठ (त्रि०), आवसथ्यम्, आवसथ, त्रीणि छात्राणा व्रतिना च वसते ॥ पर्णशाला, उटज

पर्णशालोटजश्चैत्यविहारौ जिनसद्मनि ॥ ६० ॥
गर्भागारेऽपवरको वासौकः शयनास्पदम् ।
भाण्डागार तु कोशः स्याच्चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥६१॥
कुप्यशाला तु सन्धानी कायमान तृणौकसि ।
होत्रीय तु हविर्गेह प्राग्वंशः प्राग् हविर्गृहात् ॥६२॥
आथर्वणं शान्तिगृहमास्थानं गृहमिन्द्रकम् ।
तैलिशाला यन्त्रगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ६३ ॥
सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम् ।

(पु० न०), द्वे मुनेर्निवासस्य "झुपडी" इ० भा० ॥ चैत्यम्, विहार (पु० न०), द्वे जिनमन्दिरस्य ॥ ६० ॥ गर्भागारम्, अपवरकम्, वासौक (न०), "वासगृहम्" शयनास्पदम्, चत्वारि गर्भागारस्य "ओरडो" इ० भा० ॥ भाण्डागारम्, कोश (पु० न०), द्वे भाण्डागारस्य "भंडार" इ० भा० ॥ चन्द्रशाला, शिरोगृहम्, द्वे शिरोगृहस्य "अगाशी" इ० भा० ॥ ६१ ॥ कुप्यशाला, सन्धानी, द्वे ताम्रादिपात्रनिधानस्थानस्य ॥ कायमानम्, तृणौक (न०), द्वे गृहोपरि तृणकाष्ठादिनिर्मितगृहस्य "मेडी" इ० भा० ॥ होत्रीयम्, हविर्गेहम्, द्वे होमगृहस्य ॥ यत् हविर्गृहात् प्राग् पूर्वदेशे गृहम् स प्राग्वंश, इति एकम् ॥ ६२ ॥ आथर्वणम्, शान्तिगृहम्, "शान्तीगृहकम्" द्वे शान्तिगृहस्य ॥ आस्थानगृहम्, "आस्थानीगृहम्" इन्द्रकम्, द्वे सभागृहस्य ॥ तैलिशाला, यन्त्रगृहम्, द्वे तैलिशालाया "तेलकाढवानु स्थान" इ० भा० ॥ अरिष्टम्, सूतिकागृहम्, द्वे सूतिकागृहस्य ॥ ६३ ॥ सूदशाला, रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्, चत्वारि पाकस्थानस्य "रसोडु" इ० भा० ॥ हलिशाला, चतुरम्, द्वे हलिशालायाः

---

१ तृण काष्ठाद्युपलक्षणम् ।

हस्तिशाला तु चतुर वाजिशाला तु मन्दुरा ॥६४॥
सन्दानिनी तु गोशाला चित्रशाला तु जालिनी ।
कुम्भशाला पाकपुटी तन्तुशाला तु गर्तिका ॥६५॥
नापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी च सा ।
आवेशन शिल्पिशाला सत्रशाला प्रतिश्रयः ॥६६॥
आश्रमस्तु मुनिस्थानमुपघ्नस्त्वन्तिकाश्रयः ।
प्रपा पानीयशाला स्याद्गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥६७॥
पक्कणः शबरावासो घोषस्त्वाभीरपल्लिका ।
पण्यशाला निषद्याऽट्टो हट्टो विपणिरापणः ॥६८॥

"हाथीनु थाण" इ० भा० ॥ वाजिशाला, मन्दुरा (स्त्री० न०), द्वे अश्वशालाया ॥६४॥ सन्दानिनी, गोशाला, द्वे गोशालाया ॥ चित्रशाला, जालिनी, द्वे चित्रशालाया ॥ कुम्भशाला, पाकपुटी, द्वे कुम्भशालाया "निभाडो" इ० भा० ॥ तन्तुशाला, गर्तिका, द्वे तन्तुशालाया "कापड वणवानु स्थान" इ० भा० ॥ ६५ ॥ नापितशाला, वपनी, शिल्पा, खरकुटी, चत्वारि नापितशालाया ॥ आवेशनम्, शिल्पिशाला, द्वे शिल्पिशालाया ॥ सत्रशाला, प्रतिश्रय, द्वे सत्रशालाया "याचकोने अन्न आपवानु स्थान" ॥६६॥ आश्रम (पु० न०), मुनिस्थानम्, द्वे मुनिस्थानस्य ॥ उपघ्न, अन्तिकाश्रय, द्वे आसन्नगृहस्य "पाडोशीनु घर" इ० भा० ॥ प्रपा, पानीयशाला, द्वे पानीयशालाया "परब" इ० भा० ॥ गञ्जा, मदिरागृहम्, द्वे मदिरागृहस्य ॥ ६७ ॥ पक्कण (पु० न०), शबरावास, द्वे भिल्लगृहस्य । भिल्लग्रामस्येत्यन्ये ॥ घोष, आभीरपल्लिका, "आभीरपल्ली, आभीरपल्लि" द्वे गोपाना गृहस्य ग्रामस्य च ॥ पण्यशाला, निषद्या, अट्ट (पु० न०), हट्ट, विपणि (स्त्री०), "विपणी" आपण, षट् पण्यशालाया "हाट, दुकान" ॥ ६८ ॥

पर्णशालोटजश्चैत्यविहारौ जिनसद्मनि ॥ ६० ॥
गर्भागारेऽपवरको वासौकः शयनास्पदम् ।
भाण्डागारं तु कोशः स्याच्चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥६१॥
कुप्यशाला तु सन्धानी कायमानं तृणौकसि ।
होत्रीयं तु हविर्गेहं प्राग्वंशः प्राग् हविर्गृहात् ॥६२॥
आथर्वणं शान्तिगृहमास्थानं गृहमिन्द्रकम् ।
तैलिशाला यन्त्रगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ६३ ॥
सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम् ।

(पु० न०), द्वे मुनेर्निवासस्य "झुपडी" इ० भा० ॥ चैत्यम्, विहार (पु० न०), द्वे जिनमन्दिरस्य ॥ ६० ॥ गर्भागारम्, अपवरकम्, वासौक (न०), "वासगृहम्" शयनास्पदम्, चत्वारि गर्भागारस्य "ओरडो" इ० भा० ॥ भाण्डागारम्, कोश (पु० न०), द्वे भाण्डागारस्य "भंडार" इ० भा० ॥ चन्द्रशाला, शिरोगृहम्, द्वे शिरोगृहस्य "अगाशी" इ० भा० ॥ ६१ ॥ कुप्यशाला, सन्धानी, द्वे ताम्रादिपाननिधानस्थानस्य ॥ कायमानम्, तृणौक (न०), द्वे गृहोपरि तृणकाष्ठादिनिर्मितगृहस्य "मेडी" इ० भा० ॥ होत्रीयम्, हविर्गेहम्, द्वे होमगृहस्य ॥ यत् हविर्गृहात् प्राक् पूर्वदेशे गृहम् स प्राग्वंश, इति एकम् ॥ ६२ ॥ आथर्वणम्, शान्तिगृहम्, "शान्तीगृहकम्" द्वे शान्तिगृहस्य ॥ आस्थानगृहम्, "आस्थानीगृहम्" इन्द्रकम्, द्वे सभागृहस्य ॥ तैलिशाला, यन्त्रगृहम्, द्वे तैलिशालाया "तेलकाढवानु स्थान" इ० भा० ॥ अरिष्टम्, सूतिकागृहम्, द्वे सूतिकागृहस्य ॥ ६३ ॥ सूदशाला, रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्, चत्वारि पाकस्थानस्य "रसोडु" इ० भा० ॥ हस्तिशाला, चतुरम्, द्वे हस्तिशालायाः

---

१ तृण काष्ठेऽप्यटक्षणम् ।

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्याद्बहिर्द्वारं तु तोरणम् ॥ ७३ ॥
तोरणोर्ध्वे तु मङ्गल्य दाम वन्दनमालिका ।
स्तम्भादेः स्यादधोदारौ शिला नासोर्ध्वदारुणि॥७४॥
गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।
गृहावग्रहणी देहल्युम्बरोदुम्बरोम्बुराः ॥ ७५ ॥
प्रघाणः प्रघणोऽलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।
कपोतपाली विटङ्कः पटलरुछदिषी समे ॥ ७६ ॥
नीव्र वलीकं तत्प्रान्त इन्द्रकोशस्तमङ्ककः ।
वलभी छदिराधारो नागदन्तास्तु दन्तकाः ॥ ७७ ॥

इ० भा० ॥ प्रच्छन्नम्, अन्तर्द्वारम्, द्वे गुप्तद्वारस्य "बारि" इ० भा० । पश्चद्वारस्येत्यन्ये[1] ॥ बहिर्द्वारम्, तोरणम् (पु० न०), द्वे बहिर्द्वारस्य ॥ ७३ ॥ वन्दनमालिका, एक तोरणस्योपरि मङ्गलार्थं सहकारादिपल्लवनिर्मिताया मालाया ॥ स्तम्भादे· अधोदारुणि शिला, "शिली" एक द्वारस्तम्भाधारदारुण ॥ नासा, एक द्वारस्तम्भोर्ध्वदारुण ॥ ७४ ॥ गोपानसी "गोपानसि" एक पटलाधाराच्छादनवक्रदारुण । गोपानसी, वलभी, द्वे इत्यन्ये ॥ गृहावग्रहणी, देहली, "देहलि" उम्बर, उदुम्बुर, उम्बुर, पञ्च देहल्या "ऊमरो" इ० भा० ॥ ७५ ॥ प्रघाण, प्रघण, अलिन्द, त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य "पगथियु" इ० भा० । बहिर्द्वारनिकटस्थानस्य वा "ओटलो" इ० भा० ॥ कपोतान् पालयतीति–कपोतपाली, विटङ्क (पु० न०), द्वे पक्षिविश्रमार्थं बहिर्निर्गतदारुण । कृत्रिमपक्षिस्थानस्येत्यन्ये ॥ पटलम् (त्रि०), छदि (स्त्री० न०), द्वे गृहाच्छादनस्य "छापरु" इ० भा० ॥ ७६ ॥ नीव्रम्, "नीध्रम्" वलीकम् (पु० न०), द्वे पटलप्रान्तस्य "नेवु" इ० भा० ॥ इन्द्रकोश, तमङ्ग द्वे हर्म्यनिर्यूहस्य "छापरा पासे मूलतो रवेश" इ० भा० ॥ वलभी, "वलभि,

---

१ "प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत् पक्षद्वारं तदुच्यते" इति काल ॥

वेश्याऽऽश्रयः पुरं वेशो मण्डपस्तु जनाश्रयः ।
कुड्यं भित्तिस्तदेडूकमन्तर्निहितकीकसम् ॥ ६९ ॥
वेदी वितर्दिरजिरं प्राङ्गणं चत्वराङ्गने ।
वलजं प्रतीहारो द्वाद्वरिऽथ परिघोऽर्गला ॥ ७० ॥
साऽल्पा त्वर्गलिका सूचिः कुञ्चिकायां तु कूचिका ।
साधारण्यङ्कुटश्चासौ द्वारयन्त्रं तु तालकम् ॥ ७१ ॥
अस्योद्घाटनयन्त्र तु ताल्यपि प्रतिताल्यपि ।
तिर्यग्द्वारोर्ध्वदारूत्तरङ्गं स्यादररं पुनः ॥ ७२ ॥
कपाटोऽररिः कुवाट' पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

वेश्याश्रय, पुरम्, वेश, त्रीणि वेश्यागृहस्य ॥ मण्डप (पु० न०), जनाश्रय, द्वे मण्डपस्य "माडवो" इ० भा० ॥ कुड्यम् (पु० न०), भित्ति, द्वे भित्ते "भीत" इ० भा० ॥ तत् कुड्यम् अन्तर्निहितकीकस चेत् एडूकम्, "एडुकम्, एडोकम्" एक कठिनद्रव्यमयकुड्यस्य ॥ ६९ ॥ वेदी, "वेदि" वितर्दि (स्त्री०), द्वे वेद्या "ओटलो" इ० भा० ॥ अजिरम्, प्राङ्गणम्, "अङ्गणम्" चत्वरम्, अङ्गनम्, चत्वारि चत्वरस्य "आगणु" इ० भा० ॥ वलजम्, प्रतीहार, द्वा -द्वारौ द्वार (स्त्री०), द्वारम्, चत्वारि द्वारस्य "धारणु" इ० भा० ॥ परिघ, अर्गला (त्रि०), द्वे परिघस्य "भोगळ" इ० भा० ॥ ७० ॥ अर्गलिका, सूचि (स्त्री०), द्वे अल्पार्गलाया "आगळीओ" इ० भा० ॥ कुञ्चिका, कूचिका, साधारणी, अङ्कुट, चत्वारि कूचिकाया ॥ द्वारयन्त्रम्, तालकम्, द्वे तालकस्य "तालु" इ० भा० ॥ ७१ ॥ ताली, प्रतिताली, द्वे तालकोद्घाटनयन्त्रस्य "कूची" इ० भा० ॥ उत्तरङ्गम्, एक द्वारोपरि निहितदारुण ॥ अररम् (त्रि०), ॥ ७२ ॥ कपाट, "कवाट" अररि (पु० न०), कुवाट, चत्वारि कपाटस्य "कमाड" इ० भा० ॥ पक्षद्वारम्, पक्षक (पु० न०), द्वे पक्षद्वारस्य [खटकिका] "पाछळनु बारणु"

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्याद्बहिर्द्वारं तु तोरणम् ॥ ७३ ॥
तोरणोर्ध्वे तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका ।
स्तम्भादेः स्यादधोदारौ शिला नासोर्ध्वदारुणि॥७४॥
गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।
गृहावग्रहणी देहल्युम्बरोदुम्बरोम्बुराः ॥ ७५ ॥
प्रघाण' प्रघणोऽलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।
कपोतपाली विटङ्कः पटलच्छदिषी समे ॥ ७६ ॥
नीव्र वलीक तत्प्रान्त इन्द्रकोशस्तमङ्गकः ।
वलभी छदिराधारो नागदन्तास्तु दन्तकाः ॥ ७७ ॥

इ० भा० ॥ प्रच्छन्नम्, अन्तर्द्वारम्, द्वे गुप्तद्वारस्य "बारि" इ० भा० । [1]पक्षद्वारस्येत्यन्ये ॥ बहिर्द्वारम्, तोरणम् (पु० न०), द्वे बहिर्द्वारस्य ॥ ७३ ॥ वन्दनमालिका, एक तोरणस्योपरि मङ्गलार्थं सहकारादिपल्लवनिर्मितायां मालाया ॥ स्तम्भादे' अधोदारुणि शिला, "शिली" एक द्वारस्तम्भाधारदारुण ॥ नासा, एक द्वारस्तम्भोर्ध्वदारुण ॥ ७४ ॥ गोपानसी "गोपानसि" एक पटलाधाराच्छादनवक्रदारुण । गोपानसी, वलभी, द्वे इत्यन्ये ॥ गृहावग्रहणी, देहली, "देहलि" उम्बर, उदुम्बुर, उम्बुर, पञ्च देहल्या "ऊमरो" इ० भा० ॥ ७५ ॥ प्रघाण, प्रघण, अलिन्द, त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य "पगथियु" इ० भा० । बहिर्द्वारनिकटस्थानस्य वा "ओटलो" इ० भा० ॥ कपोतान् पालयतीति-कपोतपाली, विटङ्क (पु० न०), द्वे पक्षिविश्रमार्थं बहिर्निर्गतदारुण । कृत्रिमपक्षिस्थानस्येत्यन्ये ॥ पटलम् (त्रि०), छदि (स्त्री० न०), द्वे गृहाच्छादनस्य "छापरु' इ० भा० ॥ ७६ ॥ नीव्रम्, "नीध्रम्" वलीकम् (पु० न०), द्वे पटलप्रान्तस्य "नेवु" इ० भा० ॥ इन्द्रकोश, तमङ्ग द्वे हर्म्यनिर्यूहस्य "छापरा पासे झुलतो रवेश" इ० भा० ॥ वलभी, "वलभि,

---

1 "प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत् पक्षद्वारं तदुच्यते" इति काल ॥

मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात्प्रग्रीवो मत्त
वातायनो गवाक्षश्च जालकेऽथान्नकोष्ठ
कुसूलोऽश्रिस्तु कोणोऽणिः कोटिः पा
आरोहण तु सोपानं निःश्रेणिस्त्वधिर
स्थूणा स्तम्भः सालभञ्जी पाञ्चालिका
**काष्ठादिघटिता लेप्यमयी त्वञ्जलिकार्
**
नन्द्यावर्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवे
समुद्गः सपुटः पेटा स्यान्मञ्जूषाऽथ शो

वडमी" एक छदिराधारस्य ॥ नागदन्त , दन्तव "खींट" इ० भा० ॥ ७७ ॥ मत्तालम्ब , (पु० न०), मत्तवारण , चत्वारि अपाश्रयस्य " फरतु वेसवानु स्थान, छज्जु" ॥ वातायन (पु० जालकम्, त्रीणि वातयनस्य "गोख, जाळी" इ० कोष्ठक , कुसूल , "कुशूल " द्वे धान्यगृहस्य "धा इ० भा० ॥ ७८ ॥ अश्रि (स्त्री०), कोण , अणि (कोटि (स्त्री०), पाली, "पाली " अस्र , पट् कोणस्य इ० भा० ॥ आरोहणम् , सोपानम् , द्वे आरोहणस्य- कादिरचितारोहणमार्गस्येत्यर्थ "दादरो" इ० भा० ॥ (स्त्री०), "नि श्रेणी" अधिरोहणी, द्वे काष्ठमयाधिरो "शिडी" इ० भा० ॥७९॥ स्थूणा, स्तम्भ , द्वे स्तम्भस्य "था इ० भा० ॥ सालभञ्जी, "शालभञ्जी" पाञ्चालिका, पु त्रीणि काष्ठादिघटितपुत्रिकाया "पुतळी, ढिंगली" इ० भा० लेप्यमयी, अञ्जलिकारिका, द्वे लेप्यनिर्मितपुत्रिकाया ॥ ८० आढ्यवेश्मना धनिना गृहाणा नन्द्यावर्तप्रभृतय विच्छन्दा रचन विशेषा सन्ति ॥ समुद्ग , सपुट , "पुट " द्वे भूषणादिस्थापन भाजनस्य "डाबडो" इ० भा० ॥ पेटा, "पेटी, पेटक , पिटक " मञ्जूषा, द्वे मञ्जूषाया "पेटी" इ० भा० "शोधनी" ॥ ८१ ॥

संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी ।
सङ्करावकरौ तुल्यावुदूखलमुलूखलम् ॥ ८२ ॥
प्रस्फोटनं तु पवनमवघातस्तु कण्डनम् ।
कटः किलिञ्जो मुसलोऽयोग्रं कण्डोलकः पिटम् ॥८३॥
चालनी तितउः शूर्पं प्रस्फोटनमथान्तिका ।
चुल्ल्यश्मन्तकमुद्धानं स्यादधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥
स्थाल्युखा पिठरं कुण्डं चरुः कुम्भी घटः पुनः ।
कुटः कुम्भः करीरश्च कलशः कलसो निपः ॥ ८५ ॥

समार्जनी, बहुकरी (पु० स्त्री०), वर्धनी, समूहनी, पञ्च समार्जन्या "सावरणी" इ० भा० ॥ सङ्कर , अवकर , द्वे सङ्करस्य "पूजो" इ० भा० ॥ उदूखलम्, उलूखलम्, द्वे कण्डनभाण्डस्य "खाडणीओ" इ०भा० ॥८२॥ प्रस्फोटनम्, एकं निर्बुसीकरणस्य ॥ पवनम्, एकं तुषादिशोधनस्य "झाटकवु" इ० भा०॥ अवघात , कण्डनम्, द्वे मुसलेन धान्याद्यवहननस्य "खाडवु" इ० भा० ॥ कट (त्रि०), किलिञ्ज , द्वे वंशवीरणादिनिर्मितास्तरणस्य "सादडी चटई" इ० भा० ॥ मुसल , अयोग्रम् (पु० न०), "अयोनि" द्वे मुसलस्य "सावेलु" इ० भा० ॥ कण्डोलक , पिटम् (पु०न०), "पिटक" द्वे वंशनिर्मितभाण्डस्य "वासनी टोपली" इ० भा० ॥८३॥ चालनी (स्त्री० न०), तितउ (पु० न०), द्वे चालन्या ॥ शूर्पम् (पु० न०), प्रस्फोटनम् (पु० न०), द्वे धान्यादिनिष्पवनभाण्डस्य "सुपडु" इ० भा० ॥ अन्तिका, "अन्ती" चुल्ली, "चुल्लि" अश्मन्तम्, उद्धानम्, अधिश्रयणी, पञ्च चुल्ल्या "चूलो" इ० भा० ॥ ८४ ॥ स्थाली, उखा, "उषा" पिठरम् (त्रि०), कुण्डम् (त्रि०), चरु (पु०), कुम्भी, षट् स्थाल्या ॥ घट (पु० स्त्री०), कुट (पु० न०), कुम्भ (पु० स्त्री०), करीरम्

---

१ स्त्रियाम् घटी ।
अ० वि० २०

मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात्प्रग्रीवो मत्तवारणे।
वातायनो गवाक्षश्च जालकेऽथान्नकोष्टकः ॥ ७८ ॥
कुसूलोऽश्रिस्तु कोणोऽणिः कोटि पाल्यस्र इत्यपि।
आरोहण तु सोपानं निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥
स्थूणा स्तम्भः सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका।
काष्ठादिघटिता लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥
नन्द्यावर्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम्।
समुद्गः सपुटः पेटा स्यान्मञ्जूषाऽथ शोधनी ॥ ८१ ॥

वडभी" एक छदिराधारस्य ॥ नागदन्त, दन्तक, द्वे नागदन्तस्य "खींट" इ० भा० ॥ ७७ ॥ मत्तालम्ब, अपाश्रय, प्रग्रीव (पु० न०), मत्तवारण, चत्वारि अपाश्रयस्य "मह्रेलनी दीवालनी फरतु वेसवानु स्थान, छज्जु" ॥ वातायन (पु० न०), गवाक्ष, जालकम्, त्रीणि वातयनस्य "गोख, जाली" इ० भा० ॥ अन्न-कोष्टक, कुसूल, "कुशूल" द्वे धान्यगृहस्य "धान्यनो कोठार" इ० भा० ॥ ७८ ॥ अश्रि (स्त्री०), कोण, अणि (पु० स्त्री०), कोटि (स्त्री०), पाली, "पाली" अस्र, षट् कोणस्य "खुणो" इ० भा० ॥ आरोहणम्, सोपानम्, द्वे आरोहणस्य—पाषाणेष्ट-कादिरचितारोहणमार्गस्येत्यर्थ "दादरो" इ० भा० ॥ नि श्रेणि (स्त्री०), "नि श्रेणी" अधिरोहणी, द्वे काष्ठमयाधिरोहिण्या "शिडी" इ० भा० ॥७९॥ स्थूणा, स्तम्भ, द्वे स्तम्भस्य "थाभलो" इ० भा० ॥ सालभञ्जी, "शालभञ्जी" पाञ्चालिका, पुत्रिका, त्रीणि काष्ठादिघटितपुत्रिकाया "पुतळी, ढिंगली" इ० भा० ॥ लेप्यमयी, अञ्जलिकारिका, द्वे लेप्यनिर्मितपुत्रिकाया ॥ ८० ॥ आढ्यवेश्मना धनिना गृहाणा नन्द्यावर्तप्रभृतय विच्छन्दा रचना-विशेषा सन्ति ॥ समुद्ग, सपुट, "पुट" द्वे भूषणादिस्थापन भाजनस्य "डाबडो" इ० भा० ॥ पेटा, "पेटी, पेटक, पिटक" मञ्जूषा, द्वे मञ्जूषाया "पेटी" इ० भा० "शोधनी" ॥ ८१ ॥

शालाजीरो वर्धमानः शरावः कोशिका पुनः ।
मल्लिका चषकः कंसः पारी स्यात्पानभाजनम् ॥९०॥
कुतूश्चर्मस्नेहपात्रं कुतुपस्तु तदल्पकम् ।
दृतिः खल्लश्चर्ममयी त्वालूः करकपत्रिका ॥ ९१ ॥
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रे तु भाजनम् ।
तद्विशालं पुनः स्थालं स्यात्पिधानमुदञ्चनम् ॥ ९२ ॥
शैलोऽद्रिःशिखरीशिलोच्चयगिरीगोत्रोऽचलःसानुमान्
ग्रावा पर्वतभूध्रभूधरधराहार्या नगोऽथोदयः ।
पूर्वाद्रिश्चरमाद्रिरस्त उदगद्रिस्त्वद्रिराण्मेनका-
प्राणेशो हिमवान् हिमालयहिमप्रस्थौ भवानीगुरुः ॥९३॥

त्रीणि मन्थदण्डकटकस्य "माकडी" इ० भा० ॥ ८९ ॥ शाला-जीर, वर्धमान (पु० न०), शराव (पु० न०), त्रीणि शरा-वस्य "रामपातर" इ० भा० ॥ कोशिका, मल्लिका, चषक (पु० न०), कंस (पु० न०), पारी, पानभाजनम्, षट् पानभाज-नस्य ॥ ९० ॥ कुतू (स्त्री०), एकं चर्मस्नेहपात्रस्य "कुडलो" इ० भा० ॥ कुतुप (पु० न०), एकम् लघुचर्मस्नेहपात्रस्य "कुडली" इ० भा० ॥ दृति (पु०), खल्ल (पु० न०), द्वे चर्म-पुटस्य "पखाल" इ० भा० ॥ करकपत्रिका, एकं चर्ममय्या आल्वाः "चामडानी झारी" ॥ ९१ ॥ आवपनम्, भाण्डम्, द्वे सामान्येन भाण्डस्य ॥ पात्रम्, अमत्रम्, भाजनम्, त्रीणि पात्रस्य "वासण" इ० भा० ॥ आवपनादय पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ तद् भाजनं विशालं चेत् स्थालम्, एकं विशालभाजनस्य ॥ पिधानम्, उदञ्च-नम्, द्वे पिधानस्य "ढाकणी" इ० भा० ॥ ९२ ॥ शैल, अद्रि, शिखरी, शिलोच्चय, गिरि, गा महीं त्रायते गोत्र, अचल, सानुमान्, ग्रावा, पर्वत, भूध्र, भूधर, धर, अहार्य, नग, "अग" पञ्चदश पर्वतस्य [प्रपाती, कुट्टार, उर्वङ्ग, कन्दराकर] ॥

हसन्यङ्गाराच्छकटीधानीपात्र्यो हसन्तिका ।
आष्ट्रोऽम्बरीष ऋचीषमृजीषं पिष्टपाकभृत् ॥ ८६ ॥
कम्बिर्दर्विः खजाकाऽथ स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।
वार्धान्या तु गलन्त्यालूः कर्करी करकोऽथ सः ॥८७॥
नालिकेरजः करङ्कस्तुल्यौ कटाहकर्परौ ।
मणिकोऽलिञ्जरो गर्गरीकलश्यौ तु मन्थनी ॥ ८८ ॥
वैशाखः खजको मन्था मन्थानो मन्थदण्डकः ।
मन्थः क्षुब्धोऽस्य विष्कम्भो मञ्जीरः कुटरोऽपि च ८९

(पु० न०), कलश (त्रि०), कलस (त्रि०), निप (पु०न०); सप्त कलशस्य ॥ ८५ ॥ हसनी, अङ्गारशब्दात् शकटी–धानी–पात्रीशब्दा प्रयोज्या । यथा–अङ्गारशकटी, अङ्गारधानी, अङ्गारपात्री, हसन्तिका, "हसन्ती" पञ्च अङ्गारशकट्या "शगडी" इ० भा० ॥ भ्राष्ट्र (पु० न०), अम्बरीष (पु० न०), द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य ॥ ऋचीषम्, ऋजीषम्, द्वे पिष्टभक्ष्यभर्जनभाजनस्य "तवी, तावडी" इ० भा० ॥ ८६ ॥ कम्बि (स्त्री०), "कम्बी" दर्वि (स्त्री०), "दर्वी" खजाका, त्रीणि दर्व्या "कडछी" इ० भा० ॥ तर्दू (स्त्री०), दारुहस्तक , द्वे दारुमयपरिवेषणभाण्डस्य "लाकडानी कडछी" इ० भा० ॥ वार्धानी, गलन्ती, आलू (स्त्री०), "आलु" कर्करी, करक (पु० न०), पञ्च तण्डुलादिप्रक्षालनोपयोगिभाजनस्य "गळणी अथवा झारी" इ० भा० ॥८७॥ करङ्क , एकं नालिकेरफलनिष्पन्नभाजनस्य ॥ कटाह (स्त्री०), कर्पर , द्वे कटाहस्य "कढाई" इ० भा० ॥ मणिक (पु० न०), अलिञ्जर (पु० न०), "अलञ्जर" द्वे महत्त्व कुम्भस्य ॥ गर्गरी, कलशी, "कलशी" मन्थनी, त्रीणि मन्थन्या "दहि वलोववानी, गोळी" इ० भा० ॥८८॥ वैशाख, खजक , "खज" मन्था मन्थानौ, मन्थान , मन्थदण्ड , मन्थ , क्षुब्ध , सप्त मन्थदण्डकस्य "रवैयो" इ० भा० ॥ विष्कम्भ , मञ्जीर , कुटर , "कुटक"

शालाजीरो वर्धमानः शरावः कोशिका पुनः ।
मल्लिका चषकः कंसः पारी स्यात्पानभाजनम् ॥९०॥
कुतूश्चर्मस्नेहपात्रं कुतुपस्तु तदल्पकम् ।
दृति खल्लश्चर्ममयी त्वालूः करकपत्रिका ॥ ९१ ॥
सर्वमावपन भाण्डं पात्रामत्रे तु भाजनम् ।
तद्विशालं पुनः स्थाल स्यात्पिधानमुद्ञ्चनम् ॥ ९२ ॥
शैलोऽद्रिःशिखरीशिलोच्चयगिरीगोत्रोऽचलःसानुमान्
ग्रावा पर्वतभूध्रभूधरधराहार्यो नगोऽथोदयः ।
पूर्वाद्रिश्चरमाद्रिरस्त उदगद्रिस्त्वद्रिराण्मेनका-
प्राणेशो हिमवान् हिमालयहिमप्रस्थौ भवानीगुरुः ॥९३॥

त्रीणि मन्थदण्डकटकस्य "माकडी" इ० भा० ॥ ८९ ॥ शाला-जीर, वर्धमान (पु० न०), शराव (पु० न०), त्रीणि शरा-वस्य "रामपातर" इ० भा० ॥ कोशिका, मल्लिका, चषक (पु० न०), कंस (पु० न०), पारी, पानभाजनम्, षट् पानभाज-नस्य ॥ ९० ॥ कुतू (स्त्री०), एकं चर्मस्नेहपात्रस्य "कुडलो" इ० भा० ॥ कुतुप (पु० न०), एकम् लघुचर्मस्नेहपात्रस्य "कुडली" इ० भा० ॥ दृति (पु०), खल्ल (पु० न०), द्वे चर्म-पुटस्य "पखाल" इ० भा० ॥ करकपत्रिका, एकं चर्ममय्या आल्वा "चामडानी झारी" ॥ ९१ ॥ आवपनम्, भाण्डम्, द्वे सामान्येन भाण्डस्य ॥ पात्रम्, अमत्रम्, भाजनम्, त्रीणि पात्रस्य "वासण" इ० भा० ॥ आवपनादय पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ तद् भाजन विशाल चेत् स्थालम्, एकं विशालभाजनस्य ॥ पिधानम्, उदञ्च-नम्, द्वे पिधानस्य "ढाकणी" इ० भा० ॥ ९२ ॥ शैल, अद्रि, शिखरी, शिलोच्चय, गिरि, गां महीं त्रायते गोत्र, अचल, सानुमान्, ग्रावा, पर्वत, भूध्र, भूधर, धर, अहार्य, नग, "अग" पञ्चदश पर्वतस्य [प्रपाती, कुट्टार, उर्वङ्ग, कन्दराकर] ॥

हिरण्यनाभो मैनाकः सुनाभश्च तदात्मजः ।
रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ॥ ९४ ॥
क्रौञ्चः कुञ्चोऽथ मलय आषाढो दक्षिणाचलः ।
स्यान्माल्यवान् प्रस्रवणो विन्ध्यस्तु जलवालकः ॥९५॥
शत्रुञ्जयो विमलाद्रिरिन्द्रकीलस्तु मन्दरः ।
सुवेलः स्यात्त्रिमुकुटस्त्रिकूटस्त्रिककुच्च सः ॥ ९६ ॥
उज्जयन्तो रैवतकः सुदारुः पारियात्रिकः ।
लोकालोकश्चक्रवालोऽथ मेरुः कर्णिकाचलः ॥ ९७ ॥
रत्नसानुः सुमेरुः स्वःस्वर्गिकाञ्चनतो गिरिः ।

उदय, पूर्वाद्रि, द्वे उदयाचलस्य ॥ चरमाद्रि, अस्त, द्वे अस्ताचलस्य ॥ उदगद्रि, अद्रिराट्, मेनकाप्राणेश, हिमवान्, हिमालय, हिमप्रस्थ, भवानीगुरु, सप्त हिमालयस्य ॥९३॥ हिरण्यनाभ, मैनाक, सुनाभ, त्रीणि हिमालयात्मजस्य मैनाकपर्वतस्य ॥ रजताद्रि, कैलास, अष्टापद, स्फटिकाचल, चत्वारि कैलासपर्वतस्य [धनदावास, हराद्रि, हिमवद्धस] ॥ ९४ ॥ क्रौञ्च, कुञ्च, "क्रौञ्च" द्वे क्रौञ्चपर्वतस्य ॥ मलय (पु० न०), आषाढ, दक्षिणाचल, त्रीणि मलयपर्वतस्य [चन्दनगिरि] ॥ माल्यवान्, प्रस्रवण, द्वे माल्यवत ॥ विन्ध्य, जलवालक, द्वे विन्ध्यपर्वतस्य ॥ ९५ ॥ शत्रुञ्जय, विमलाद्रि, द्वे शत्रुंजयपर्वतस्य ॥ इन्द्रकील, मन्दर, द्वे मन्दराचलस्य ॥ सुवेल, त्रिमुकुट, त्रिकूट, त्रिककुद्, चत्वारि त्रिकूटाचलस्य ॥ ९६ ॥ उज्जयन्त, रैवतक, द्वे रैवतकपर्वतस्य "गिरनार" इ० भा० ॥ सुदारु, पारियात्रिक, द्वे पारियात्रिकपर्वतस्य ॥ लोकालोक, चक्रवाल, द्वे लोकालोकपर्वतस्य ॥ मेरु, कर्णिकाचल, ॥ ९७ ॥ रत्नसानु, सुमेरु, स्वर्-स्वर्गि-काञ्चनशब्देभ्य परो गिरिशब्दः प्रयोज्य । यथा—स्वर्गिरि, स्वर्गिगिरि, काञ्चनगिरि, सप्त मेरुपर्वतस्य ॥

शृङ्गं तु शिखरं कूटं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ९८ ॥
मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्बः कटकश्च सः ।
दरी स्यात्कन्दरोऽखातबिले तु गह्वरे गुहा ॥ ९९ ॥
द्रोणी तु शैलयोः सन्धिः पादाः पर्यन्तपर्वताः ।
दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरेः ॥ १०० ॥
अधित्यकोर्ध्वभूमिः स्यादधोभूमिरुपत्यका ।
स्नुः प्रस्थं सानुरश्मा तु पाषाणः प्रस्तरो दृषत् ॥१०१॥
ग्रावा शिलोपलो गण्डशैलाः स्थूलोपलाश्च्युताः ।
स्यादाकरः खनिः खानिर्गञ्जा धातुस्तु गैरिकम् ॥१०२॥

शृङ्गम् (पु० न०), शिखरम् (पु० न०), कूटम् (पु० न०), त्रीणि शिखरस्य ॥ प्रपात अतट, "तट" भृगु (पु०), त्रीणि पर्वतात् पतनस्थानस्य ॥ ९८ ॥ मेखला, नितम्ब, कटक (पु० न०), त्रीणि अद्रेर्मध्यभागस्य ॥ दरी (स्त्री०), कन्दर (त्रि०), द्वे कृत्रिमगिरिविलस्य ॥ गह्वरम् (पु० न०), गुहा, द्वे अकृत्रिमगिरिविलस्य "गुफा" इ० भा० ॥ दरीप्रमुखा चत्वारोऽपि पर्याया इत्येके ॥ ९९ ॥ य शैलयो सन्धि सा द्रोणी (स्त्री०), एक पर्वतसन्धे ॥ पादा, पर्यन्तपर्वता, "प्रत्यन्तपर्वता" द्वे उपगिरिलघुपर्वतानाम् ॥ गिरे बहिस्तिर्यक् निर्गता शूलाकारपाषाणप्रदेशा दन्तका, इति एकम् ॥१००॥ अधित्यका, एक पर्वतस्योर्ध्वभूमे ॥उपत्यका, एक पर्वतस्याधोभूमे ॥ स्नु (पु० न०), प्रस्थम् (पु० न०), सानु (पु० न०), त्रीणि पर्वतस्य समभूभागस्य ॥ अश्मा (पु०), पाषाण, प्रस्तर, दृषत् दृषदौ दृषद (स्त्री०), ॥ १०१ ॥ ग्रावा (पु०), शिला, उपल (पु० न०), सप्त पाषाणस्य ॥ गिरे॰ च्युता पतिता स्थूलोपला गण्डशैला, इति एकम् "पर्वतमाथी पडिगयेल मोटा पत्थराओ इ० भा० ॥ आकर, खनि (स्त्री०), खानि (स्त्री०), "खानी" गञ्जा (पु० स्त्री०), ॥ चत्वारि आकरस्य "खाण" इ० भा० ॥ धातु (पु०), गैरिकम्, द्वे गैरिकस्य

हिरण्यनाभो मैनाकः सुनाभश्च तदात्मजः ।
रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ॥ ९४ ॥
क्रौञ्चः क्रुञ्चोऽथ मलय आपाढो दक्षिणाचलः ।
स्यान्माल्यवान् प्रस्रवणो विन्ध्यस्तु जलवालकः ॥९५॥
शत्रुञ्जयो विमलाद्रिरिन्द्रकीलस्तु मन्दरः ।
सुवेलः स्यात्त्रिमुकुटस्त्रिकूटस्त्रिककुच सः ॥ ९६ ॥
उज्जयन्तो रैवतकः सुदारुः पारियात्रिकः ।
लोकालोकश्चक्रवालोऽथ मेरुः कर्णिकाचलः ॥ ९७ ॥
रत्नसानुः सुमेरुः स्वःस्वर्गिकाञ्चनतो गिरिः ।

उदय , पूर्वाद्रि , द्वे उदयाचलस्य ॥ चरमाद्रि , अस्त , द्वे अस्ताचलस्य ॥ उदगद्रि , अद्रिराट , मेनकाप्राणेश , हिमवान्, हिमालय , हिमप्रस्थ , भवानीगुरु , सप्त हिमालयस्य ॥९३॥ हिरण्यनाभ , मैनाक , सुनाभ , त्रीणि हिमालयात्मजस्य मैनाकपर्वतस्य ॥ रजताद्रि , कैलास , अष्टापद , स्फटिकाचल , चत्वारि कैलासपर्वतस्य [धनदावास , हराद्रि , हिमवद्धस] ॥ ९४ ॥ क्रौञ्च , क्रुञ्च , "क्रौञ्ज" द्वे क्रौञ्चपर्वतस्य ॥ मलय (पु० न०), आपाढ , दक्षिणाचल , त्रीणि मलयपर्वतस्य [चन्दनगिरि] ॥ माल्यवान्, प्रस्रवण , द्वे माल्यवत ॥ विन्ध्य , जलवालक , द्वे विन्ध्यपर्वतस्य ॥ ९५ ॥ शत्रुञ्जय , विमलाद्रि , द्वे शत्रुञ्जयपर्वतस्य ॥ इन्द्रकील , मन्दर , द्वे मन्दराचलस्य ॥सुवेल , त्रिमुकुट , त्रिकूट , त्रिककुद्, चत्वारि त्रिकूटाचलस्य ॥ ९६ ॥ उज्जयन्त , रैवतक , द्वे रैवतकपर्वतस्य "गिरनार" इ० भा० ॥ सुदारु , पारियात्रिक , द्वे पारियात्रिकपर्वतस्य ॥ लोकालोक , चक्रवाल , द्वे लोकालोकपर्वतस्य ॥ मेरु , कर्णिकाचल , ॥ ९७ ॥ रत्नसानु , सुमेरु , स्वर्-स्वर्गि-काञ्चनशब्देभ्य परो गिरिशब्दः प्रयोज्य । यथा—स्वर्गिरि , स्वर्गिगिरि , काञ्चनगिरि , सप्त मेरुपर्वतस्य ॥

वध्रं स्वर्णारियोगेष्टे यवनेष्टं सुवर्णकम् ॥ १०७ ॥
वङ्गं त्रपु स्वर्णजनागजीवने
मृद्वङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिच्चटे ।
स्याच्चक्रसंज्ञं तमरं च नागजं
कस्तीरमालीनकसिंहले अपि ॥ १०८ ॥
स्याद्रूप्यं कलधौततारजतश्वेतानि दुर्वर्णकम्
खर्जूरं च हिमांशुहंसकुमुदाभिख्यं सुवर्णं पुनः ।
स्वर्णं हेमहिरण्यहाटकवसून्यष्टापदं काञ्चनम्
कल्याणं कनकं महारजतरैगाङ्गेयरुक्माण्यपि ॥१०९॥
कलधौतलोहोत्तमवह्निबीजा-
न्यपि गारुडं गैरिकजातरूपे ।

सुवर्णकम्, एकादश सीसस्य [महायलम्, चीनपट्टम्, समोलुकम्, कृष्णम्, त्रपुबन्धकम्] "सीसु" इ० भा० ॥ १०७ ॥ वङ्गम्, त्रपु, स्वर्णजम्, नागजीवनम्, मृद्वङ्गम्, रङ्गम्, गुरुपत्रम्, पिच्चटम्, चक्रसंज्ञम्, तमरम्, नागजम्, कस्तीरम्, आलीनम्, सिंहलम्, चतुर्दश वङ्गस्य [श्वेतरूप्यम्, शण्ठम्, सल्वणम्, रज., परासम्, मधुकम्, त्रेप्तम्, घनम्, सुखभूषणम्] "कलई" इ० भा० ॥ १०८ ॥ रूप्यम्, कलधौतम्, तारम्, रजतम् (पु० न०), श्वेतम्, "सितम्" दुर्वर्णम्, खर्जूरम्, हिमांशुहंसकुमुदाना अभिख्या यस्य तद् यथा—चन्द्राह्वयम्, हंसाह्वयम्, कुमुदाह्वयम्, दश रूप्यस्य [त्रापुषम्, वङ्गजीवनम, वसु, भीरुकम्, श्वभ्रम्, सौम्यम, साध्यम्, रूप्रम्, भीरु, जवीयसम्] ॥ सुवर्णम्, स्वर्णम्, हेम, "हेमम्, हेम" हिरण्यम् (पु० न०), हाटकम् (पु० न०), वसु, अष्टापदम् (पु० न०), काञ्चनम्, कल्याणम्, कनकम्, महारजतम्, रै[1] (पु० स्त्री०), गाङ्गेयम्, रुक्मम्, ॥ १०९ ॥ कलधौतम्, लोहोत्तमम्,

१ ऐकारान्तो रैशब्द ॥ रायौ राय ।

शुक्लधातौ पाकशुक्ला कठिनी खटिनी खटी ।
लोह कालायसं शस्त्रं पिण्डं पारशव घनम् ॥ १०३ ॥
गिरिसार शिलासारं तीक्ष्णकृष्णामिषे अय• ।
सिंहानधूर्तमण्डूरसरणान्यस्य किट्टके ॥ १०४ ॥
सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।
ताम्र म्लेच्छमुख शुल्वं रक्तं द्व्यष्टमुदुम्बरम् ॥ १०५ ॥
म्लेच्छशावरभेदाख्यं मर्कटास्यं कनीयसम् ।
ब्रह्मवर्धनं वरिष्ठं सीसं तु सीसपत्रकम् ॥ १०६ ॥
नाग गण्डूपदभवं वप्रं सिन्दूरकारणम् ।

"सोनागेरु" इ० भा० ॥ १०२ ॥ शुक्लधातु , पाकशुक्ला, कठिनी, खटिनी, खटी, "करखटी" पञ्च शुक्लधातो ॥ लोहम् (पु० न०), कालायसम्, "कृष्णायसम्" शस्त्रम्, पिण्डम्, पारशवम्, (पु० न०), घनम्, ॥१०३॥ गिरिसारम् (पु० न०), शिलासारम् (पु० न०), तीक्ष्णम्, कृष्णामिषम्, अय (न०), एकादश लोहस्य [धीनम्, धीवरम्] "लोढु" इ० भा० ॥ सिंहानम्, "सिंहाणम्" धूर्तम्, मण्डूरम्, सरणम्, चत्वारि लोहकिट्टकस्य ॥ १०४ ॥ सर्वं सुवर्णरजतादि तैजसम् लोहम् (पु० न०), "लौहम्" एक स्वर्णादिसर्वधातूनाम् ॥ अयसो लोहस्य विकार कुशी (स्त्री०), एक फालस्य ॥ ताम्रम्, म्लेच्छमुखम्, शुल्वम्, रक्तम्, द्व्यष्टम्, "द्विष्टम्" उदुम्बरम्, "औदुम्बरम्" ॥ १०५ ॥ म्लेच्छम्, शावरम्, मर्कटास्यम्, कनीयसम्, ब्रह्मवर्धनम्, वरिष्ठम्, द्वादश ताम्रस्य [पवित्रम्, कास्यम्] "तांबु" इ० भा० ॥ सीसम् (पु० न०), सीसपत्रकम्, ॥ १०६ ॥ नागम्, गण्डूपदभवम्, वप्रम्, सिन्दूरकारणम्, वर्ध्मम् (पु० न०), स्वर्णारि , योगेष्टम्, यवनेष्टम्,

१ यदुक्तम्—"सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु । सीसं च भीवरं चैव अष्टौ लोहानि चक्षते" ॥ १ ॥

कांस्ये विद्युत्प्रियं घोषः प्रकाशं वङ्गशुल्वजम् ।
घण्टाशब्दमसुराह्व रवण लोहजं मलम् ॥ ११५ ॥
सौराष्ट्रके पञ्चलोहं वर्तलोह तु वर्तकम् ।
पारदः पारतः सूतो हरबीज रसश्चलः ॥ ११६ ॥
अभ्रक स्वच्छपत्र खमेघाख्यं गिरिजामले ।
स्रोतोऽञ्जनं तु कापोतं सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥
अथ तुत्थ शिखिग्रीवं तुत्थाञ्जनमयूरके ।
मूषातुत्थ कांस्यनील हेमतारं वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥
स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।
रसगर्भं तार्क्ष्यशैल तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥ ११९ ॥

अष्टौ हेमसनिभपित्तलस्य ॥ ब्राह्मी, राज्ञी, कपिला, ब्रह्मरीति, महेश्वरी, पञ्च पीतरक्तपित्तलस्य ॥११४॥ कांस्यम्, विद्युत्प्रियम्, घोष, प्रकाशम्, वङ्गशुल्वजम्, घण्टाशब्दम्, असुराह्वम्—कसमित्यर्थ, रवणम्, लोहजम्, मलम्, दश कांस्यस्य ॥ ११५ ॥ सौराष्ट्रकम्, पञ्चलोहम्, द्वे ताम्ररीतित्रपुसीसककालायसधातुमिश्रणस्य ॥ वर्तलोहम्, वर्तकम्, द्वे लोहविशेषस्य ॥ पारद (पु० न०), पारत (पु० न०), सूत, हरबीजम्, रस, चल, "चपल" पद पारदस्य "पारो" इ० भा० ॥ ११६ ॥ अभ्रकम्, स्वच्छपत्रम्, ख मेघशब्दाभ्या पर आख्यशब्द प्रयोज्य । यथा—खाख्यम्, मेघाख्यम्, गिरिजामलम्, "गिरिजम्, अमलम्" पञ्च अभ्रकस्य ॥ स्रोतोञ्जनम्, कापोतम्, सौवीरम्, कृष्णम्, यामुनम्, पञ्च सौवीरस्य "सुरमो" इ० भा० ॥११७॥ तुत्थम्, शिखिग्रीवम्, तुत्थाञ्जनम्, मयूरकम्, चत्वारि मयूरकस्य "मोरथुथु" इ० भा० ॥ मूषातुत्थम्, कांस्यनीलम्, हेमतारम्, वितुन्नकम्, चत्वारि मूषातुत्थस्य "भुरो मोरथुथु" इ० भा० ॥ ११८ ॥ कर्परिकातुत्थम्, अमृतासङ्गम्, अञ्जनम्, त्रीणि कर्परिकातुत्थस्य "खापरिआ" इ० भा० ॥ रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम्, द्वे दारुहरिद्राकाथोद्भवतुत्थस्य

तपनीयचामीकरचन्द्रभर्मा-
र्जुननिष्ककार्तस्वरकर्बुराणि ॥ ११० ॥
जाम्बूनदं शातकुम्भं रजतं भूरि भूत्तमम् ।
हिरण्यकोशाकुप्यानि हेम्नि रूप्ये कृताकृते ॥ १११ ॥
कुप्यं तु तद्वयादन्यद्रूप्य तद्वयमाहतम् ।
अलंकारसुवर्णं तु शृङ्गीकनकमायुधम् ॥ ११२ ॥
रजतं च सुवर्णं च संश्लिष्टे घनगोलकः ।
पित्तलारेऽथारकूटः कपिलोहं सुवर्णकम् ॥ ११३ ॥
रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोह सुलोहकम् ।
ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥ ११४ ॥

वह्निबीजम्, गारुडम्, गैरिकम्, जातरूपम्, तपनीयम्, चामीकरम्, चन्द्र (पु० न०), भर्म, अर्जुनम्, निष्क (पु० न०), कार्तस्वरम्, कर्बुरम्, ॥ ११० ॥ जाम्बूनदम्, शातकुम्भम्, "शातकौम्भम्" रजतम्, भूरि (पु० न०), भूत्तमम्, त्रयस्त्रिंशत् सुवर्णस्य [लोभनम्, शुभ्रम्, नारजीवनम्, ओजसम्, दाक्षायणम्, रक्तवर्णम्, श्रीमकुम्भम्, शिलोद्भवम्, वैणवम्, कर्णिकारच्छायम्, वेणुभटीभवम्] ॥ हिरण्यम्, कोशम् (पु०न०), "कोष" अकुप्यम्, त्रीणि घटिताघटितहेमरूप्ययो ॥१११ ॥ तद्द्वयात् हेमरूप्याभ्याम् अन्यत् ताम्रादि कुप्यम्, एकं ताम्रादिधातूनाम् ॥ द्वयं कुप्यम् अकुप्य च यत् आहतं मुद्रितं तत् रूप्यम्, इति एकम् "नाणु" इ० भा० ॥ अलङ्कारसुवर्णम्, शृङ्गीकनकम्, "शृङ्गी" आयुधम्, त्रीणि अलङ्कारहेतुकस्य सुवर्णस्य ॥११२॥ घनगोलक (पु०न०), एकं संश्लिष्टसुवर्णरजतयो "एकठु करेल सोनुं-रुपु" इ०भा० ॥ पित्तला (स्त्री०न०), आर (पु०न०), द्वे पित्तलस्य ॥ आरकूट (पु०न०), कपिलोहम्, सुवर्णकम्, ॥ ११३ ॥ रिरी (स्त्री०), रीरी (स्त्री०), रीति, "रीती" पीतलोहम्, सुलोहम्,

कांस्ये विद्युत्प्रियं घोषः प्रकाशं वङ्गशुल्वजम् ।
घण्टाशब्दमसुराह्वं रवणं लोहजं मलम् ॥ ११५ ॥
सौराष्ट्रके पञ्चलोहं वर्तलोहं तु वर्तकम् ।
पारदः पारतः सूतो हरबीजं रसश्चलः ॥ ११६ ॥
अभ्रकं स्वच्छपत्रं खमेघाख्यं गिरिजामले ।
स्रोतोऽञ्जनं तु कापोतं सौवीरं कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥
अथ तुत्थं शिखिग्रीवं तुत्थाञ्जनमयूरके ।
मूषातुत्थं कांस्यनीलं हेमतारं वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥
स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।
रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥ ११९ ॥

अष्टौ हेमसन्निभपित्तलस्य ॥ ब्राह्मी, राज्ञी, कपिला, ब्रह्मरीतिः, महेश्वरी, पञ्च पीतरक्तपित्तलस्य ॥११४॥ कांस्यम्, विद्युत्प्रियम्, घोषः, प्रकाशम्, वङ्गशुल्वजम्, घण्टाशब्दम्, असुराह्वम्—कसमित्यर्थः, रवणम्, लोहजम्, मलम्, दश कांस्यस्य ॥ ११५ ॥ सौराष्ट्रकम्, पञ्चलोहम्, द्वे ताम्ररीतित्रपुसीसककालायसधातुमिश्रणस्य ॥ वर्तलोहम्, वर्तकम्, द्वे लोहविशेषस्य ॥ पारद (पु० न०), पारत (पु० न०), सूत, हरबीजम्, रस, चल, "चपल" पदं पारदस्य "पारो" इ० भा० ॥ ११६ ॥ अभ्रकम्, स्वच्छपत्रम्, ख मेघशब्दाभ्यां परं आख्यशब्दं प्रयोज्यं । यथा—खाख्यम्, मेघाख्यम्, गिरिजामलम्, "गिरिजम्, अमलम्" पञ्च अभ्रकस्य ॥ स्रोतोऽञ्जनम्, कापोतम्, सौवीरम्, कृष्णम्, यामुनम्, पञ्च सौवीरस्य "सुरमो" इ० भा० ॥११७॥ तुत्थम्, शिखिग्रीवम्, तुत्थाञ्जनम्, मयूरकम्, चत्वारि मयूरकस्य "मोरथुथु" इ० भा० ॥ मूषातुत्थम्, कांस्यनीलम्, हेमतारम्, वितुन्नकम्, चत्वारि मूषातुत्थस्य "भुरो मोरथुथु" इ० भा० ॥ ११८ ॥ कर्परिकातुत्थम्, अमृतासङ्गम्, अञ्जनम्, त्रीणि कर्परिकातुत्थस्य "खापरिआ" इ० भा० ॥ रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम्, द्वे दारुहरिद्राक्वाथोद्भवतुत्थस्य

पुष्पाञ्जनं रीतिपुष्पं पौष्पकं पुष्पकेतु च ।
माक्षिकं तु कदम्बः स्याचक्रनामाऽजनामकः ॥ १२० ॥
ताप्यो नदीजः कामारिस्ताराविंटमाक्षिकः ।
सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥१२१॥
आढकी तुवरी कंसोद्भवा काच्छी मृदाह्वया ।
कासीसं धातुकासीस खेचरं धातुशेखरम् ॥ १२२ ॥
द्वितीय पुष्पकासीसं कंसकं नयनौषधम् ।
गन्धाश्मा शुल्वपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥१२३॥
सौगन्धिकः शुकपुच्छो हरितालं तु पिञ्जरम् ।
बिडालक विस्रगन्धि खर्जूरं वंशपत्रकम् ॥ १२४ ॥

"रसवती" इ० भा० ॥ ११९ ॥ पुष्पाञ्जनम्, रीतिपुष्पम्, पौष्पकम् "पुष्पकम्" पुष्पकेतु, चत्वारि पुष्पाञ्जनस्य "खापरिआ-फुल" इ०भा० ॥ माक्षिकम्, कदम्ब, चक्रनामा, अजस्य विष्णो' नाम यस्य सः—अजनामक, चत्वारि माक्षिकस्य [वैष्णवः] ॥१२०॥ ताप्य, नदीज, कामारि, तारारि, विटमाक्षिक, पञ्च ताप्यस्य "हीराकशी" इ० भा० ॥ सौराष्ट्री, पर्वते भवा—पार्वती, काक्षी, कालिका, पर्पटी, सती, ॥ १२१ ॥ आढकी, तुवरी, कंसोद्भवा, काच्छी, मृदः मृत्तिकाया आह्वय यस्याः सा—मृदा-ह्वया, एकादश पर्पट्या "फटकडी" इ० भा० ॥ कासीसम्, धातुकासीसम्, खेचरम्, धातुशेखरम्, चत्वारि कासीसस्य "राती हिराकस" इ० भा० ॥ १२२ ॥ पुष्पकासीसम्, कसकम्, नयनौषधम्, त्रीणि कसकस्य "एकप्रकारनी हिराकस" इ० भा०॥ गन्धाश्मा, शुल्व—पामा—कुष्ठशब्देभ्य पर अरिशब्द प्रयोज्यः । यथा—शुल्वारि, पामारि, कुष्ठारि, गन्धिक, गन्धक, ॥१२३॥ सौगन्धिक, शुकपुच्छ, अष्टौ गन्धकस्य ॥ हरितालम्, पिञ्जरम्,

१ अत मृत्तिका, मृत्स्ना, मृत्सा अपि पपट्या नामानि । एवम् अन्यत्रापि यत्र आह्वयादिवाचकाः शब्दाः तत्रापि एवमूह्यम् ॥

आलपीतनतालानि गोदन्तं नटमण्डनम् ।
वङ्गारिलोमहृच्चाऽथ मनोगुप्ता मनःशिला ॥ १२५ ॥
करवीरा नागमाता रोचनी रसनेत्रिका ।
नेपाली कुनटी गोला मनोह्वा नागजिह्विका ॥ १२६ ॥
सिन्दूरं नागजं नागरक्तं शृङ्गारभूषणम् ।
चीनपिष्टं हसपादकुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ १२७ ॥
शिलाजतु स्याद्गिरिजमर्थ्यं गैरेयमश्मजम् ।
क्षारः काचः कुलाली तु स्याच्चक्षुष्या कुलत्थिका १२८
बोलो गन्धरसः प्राणः पिण्डो गोपरसः शशः ।
रत्नं वसु मणिस्तत्र वैडूर्यं वालवायजम् ॥ १२९ ॥

विडालकम्, विस्रगन्धि, खर्जूरम, वशपत्रकम्, ॥१२४॥ आलम्, पीतनम्, तालम्, गोदन्तम्, "गोपित्तम्" नटमण्डनम्, वङ्गारि, लोमहृद्, त्रयोदश हरितालस्य ॥ मनोगुप्ता, मन शिला, "मन शिल" ॥ १२५ ॥ करवीरा, नागमाता, रोचनी, रसनेत्रिका, नेपाली, "नैपाली" कुनटी, गोला, मनोह्वा, नागजिह्विका, एकादश मन शिलाया "मणशील" इ० भा० ॥१२६॥ सिन्दूरम्, नागजम्, नागरक्तम्, शृङ्गारभूषणम्, "शृङ्गारम्" चीनपिष्टम्, पञ्च सिन्दूरस्य ॥ हसपाद, कुरुविन्दम्, हिङ्गुल (पु० न०), "हिंङ्गुलु" त्रीणि हिङ्गुलस्य "हिंगळो" इ० भा० ॥ १२७ ॥ शिलाजतु, गिरिजम्, अर्थ्यम्, गैरेयम्, अश्मजम्, पञ्च शिलाजतुन "शिलाजीत" इ० भा० ॥ क्षार, काच, द्वे क्षारस्य "काचलवण" इ० भा० ॥ कुलाली, चक्षुषे हिता–चक्षुष्या, कुलत्थिका, त्रीणि कुलाल्या "काळो सुरमो" इ० भा० ॥ १२८ ॥ बोल, गन्धरस, प्राण, पिण्ड, गोपरस, "गोप, रस" शश, षट् बोलस्य "रातो बोळ" इ० भा० ॥ रत्नम्, वसु, मणि (पु०स्त्री०),

---

१ "हीरक मौक्तिक स्वर्ण रजत चन्दनानि च । शङ्खश्च च वस्त्र चेलष्टौ रत्नस्य जातय" ॥ १ ॥

पुष्पाञ्जनं रीतिपुष्पं पौष्पकं पुष्पकेतु च ।
माक्षिकं तु कदम्बः स्याच्चक्रनामाऽजनामकः ॥ १२० ॥
ताप्यो नदीजः कामारिस्तारारिर्विटमाक्षिकः ।
सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥१२१॥
आढकी तुवरी कसोद्भवा काच्छी मृदाह्वया ।
कासीसं धातुकासीस खेचरं धातुशेखरम् ॥ १२२ ॥
द्वितीय पुष्पकासीसं कंसकं नयनौषधम् ।
गन्धाश्मा शुल्वपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥१२३॥
सौगन्धिकः शुकपुच्छो हरिताल तु पिञ्जरम् ।
बिडालकं विस्रगन्धि खर्जूरं वंशपत्रकम् ॥ १२४ ॥

"रसवती" इ० भा० ॥ ११९ ॥ पुष्पाञ्जनम्, रीतिपुष्पम्, पौष्पकम् "पुष्पकम्" पुष्पकेतु, चत्वारि पुष्पाञ्जनस्य "खापरिआ-फुल" इ०भा० ॥ माक्षिकम्, कदम्ब, चक्रनामा, अजस्य विष्णो' नाम यस्य स.—अजनामक, चत्वारि माक्षिकस्य [वैष्णवः] ॥१२०॥ ताप्य, नदीज, कामारि, तारारि, विटमाक्षिक, पञ्च ताप्यस्य "हीराकशी" इ० भा० ॥ सौराष्ट्री, पर्वते भवा—पार्वती, काक्षी, कालिका, पर्पटी, सती, ॥ १२१ ॥ आढकी, तुवरी, कसोद्भवा, काच्छी, मृदः मृत्तिकाया आह्वय यस्याः सा—मृदाह्वया, एकादश पर्पट्या "फटकडी" इ० भा० ॥ कासीसम्, धातुकासीसम्, खेचरम्, धातुशेखरम्, चत्वारि कासीसस्य "राती हिराकस" इ० भा० ॥ १२२ ॥ पुष्पकासीसम्, कसकम्, नयनौषधम्, त्रीणि कसकस्य "एकप्रकारनी हिराकस" इ० भा०॥ गन्धाश्मा, शुल्व—पामा—कुष्ठशब्देभ्य पर अरिशब्द प्रयोज्य । यथा—शुल्वारि, पामारि, कुष्ठारि, गन्धिक, गन्धक, ॥१२३॥ सौगन्धिक, शुकपुच्छ., अष्टौ गन्धकस्य ॥ हरितालम्, पिञ्जरम्,

१ अत मृत्तिका, सुराष्ट्रा, सुरसा अपि पर्पट्या नामानि । एवम् अन्य त्रापि यत्र आह्वयादिवाचका शब्दा तत्रापि एवमूह्यम् ॥

नीरं वारि जलं दकं कमुदकं पानीयमम्भः कुशम् ।
तोयं जीवनजीवनीयसलिलार्णांस्यम्बु वाः सवरम् ॥
क्षीरं पुष्करमेघपुष्पकमलान्यापः पयःपाथसी
कीलालं भुवनं वनं घनरसो यादोनिवासोऽमृतम् १३५
कुलीनस कबन्धं च प्राणदं सर्वतोमुखम् ।
अस्थाघास्थागमस्ताघमगाधं चातलस्पृशि ॥ १३६ ॥
निम्न गभीर गम्भीरमुत्तान तद्विलक्षणम् ।

प्रत्येकमेकैकम् ॥ आभ्यामन्यौ भिन्नवर्णौ इमौ खस्फटिकौ आकाशस्फटिकौ, सूर्यकान्तचन्द्रकान्तौ ज्ञेयौ ॥ शुक्तिजम्, मौक्तिकम्, मुक्ता, मुक्ताफलम्, रसोद्भवम्, पञ्च मौक्तिकस्य "मोति" इ० भा० ॥ १३४ ॥ इति पृथ्वीकायः समाप्तः ॥ अथ अप्कायमाह,— नीरम्, "नारम्" वारि, "वारम्" जलम्, दकम्, कम्, उदकम्, पानीयम्, अम्भ (न०), कुशम्, तोयम्, जीवनम्, जीवनीयम्, सलिलम्, "सरिलम्" अर्ण (न०), अम्बु, वा (स्त्री० न०), सवरम्, "शवरम्" क्षीरम्, पुष्करम्, मेघपुष्पम्, कमलम्, आप (स्त्री० व०), पय (न०), पाथ (न०), कीलालम्, भुवनम्, वनम्, घनरस (पु० न०), यादोनिवास, अमृतम्, ॥ १३५ ॥ कुलीनसम्, कबन्धम्, "कमन्धम्, कम्, अन्धम्" प्राणदम्, सर्वतोमुखम्, चतुस्त्रिंशन्नामानि जलस्य [जले दिव्यमिरासेव्य कृपीट घृतमङ्कुरम् । विष पिप्पलपातालसलिलानि च कम्वलम् ॥ १ ॥ पावन पङ्कस पापि वङ्कर तुसित पय । किट्टिम तदतिक्षार सालुक पङ्कगन्धिकम् ॥ २ ॥ अन्ध तु कलुष तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ॥] अस्थाघम्, अस्थागम्, अस्ताघम्, अगाधम्, अतलस्पृक्, पञ्चापि वाच्यलिङ्गा पञ्च अगाधस्य जलस्य "ऊडु" इ० भा० ॥ १३६ ॥ निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम्, त्रीणि गभीरस्य । अस्थाघादयो गम्भीरान्ता एकार्था इत्यन्ये ॥ उत्तानम्, एक गम्भीरविपरीतस्य ॥ अच्छम्, प्रसन्नम्,

मरकत त्वश्मगर्भं गारुत्मतं हरिन्मणिः ।
पद्मरागो लोहितकलक्ष्मीपुष्पाऽरुणोपलाः ॥ १३० ॥
नीलमणिस्त्विन्द्रनीलः सूचीमुखं तु हीरकः ।
वरारक रत्नमुख्य वज्रपर्यायनाम च ॥ १३१ ॥
विराटजो राजपट्टो राजावर्तोऽथ विद्रुमः ।
रक्ताङ्को रक्तकन्दश्च प्रवालं हेमकन्दलः ॥ १३२ ॥
सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्याश्मा दहनोपलः ।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च स. ॥ १३३ ॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ ।
शुक्तिज मौक्तिक मुक्ता मुक्ताफलं रसोद्भवम् ॥१३४॥

"माणिक्यम्" त्रीणि रत्नस्य ॥ वैडूर्यम्, "वैदूर्यम्" वालवायजम्, द्वे वैडूर्यरत्नस्य ॥ १२९ ॥ मरकतम्, अश्मगर्भम्, गारुत्मतम्, हरिन्मणि, चत्वारि मरकतस्य ॥ "लीलो मणि" इ० भा० ॥ पद्मराग (पु० न०), लोहितक, लक्ष्मीपुष्पम्, अरुणोपल, चत्वारि पद्मरागस्य [शोणरत्नम्] "माणेक" इ० भा० ॥ १३० ॥ नीलमणि, इन्द्र-नील (पु० न०), द्वे नीलमणे ॥ सूचीमुखम्, मनो हरतीति –हीरक (पु० न०), वरारकम्, रत्नमुख्यम्, वज्रपर्यायनाम, पञ्च हीरकस्य "हीरो" इ० भा० ॥१३१॥ विराटज, "वैराट" राजपट्ट, राजावर्त, त्रीणि वैराटस्य॥ विद्रुम, रक्ताङ्क, रक्तकन्द, प्रवालम् (पु० न०), हेमकन्दल, पञ्च प्रवालस्य "परवाळु" इ० भा० ॥१३२॥ सूर्यकान्त, सूर्यमणि, सूर्याश्मा, दहनोपल, चत्वारि सूर्यकान्तस्य ॥ चन्द्रकान्त, चन्द्रमणि, चान्द्र, चन्द्रोपल, चत्वारि चन्द्रकान्तस्य ॥ १३३ ॥ क्षीर–तैलशब्दाभ्या स्फटिकशब्द प्रयोज्य । यथा–क्षीरस्फटिक, तैलस्फटिक,

---

१ "स्फटिकास्तु त्रयस्तेषामाकाशस्फटिको वर । द्वौ क्षीरतैलस्फटिकावाका-शस्फटिकस्तु ॥१॥ द्वौ भेदौ सूर्यकान्तश्च चन्द्रकान्तश्च तत्र च" ॥ इति वाच स्पति ॥

**नीरं वारि जलं दकं कमुदकं पानीयमम्भः कुशम् ।
तोयं जीवनजीवनीयसलिलार्णांस्यम्बु वाः संवरम् ॥
क्षीरं पुष्करमेघपुष्पकमलान्यापः पयःपाथसी
कीलालं भुवनं वनं घनरसो यादोनिवासोऽमृतम् १३५
कुलीनसं कबन्धं च प्राणदं सर्वतोमुखम् ।
अस्थाघास्थागमस्ताघमगाधं चातलस्पृशि ॥ १३६ ॥
निम्न गभीर गम्भीरमुत्तानं तद्विलक्षणम् ।**

प्रत्येकमेकैकम् ॥ आभ्यामन्यौ भिन्नवर्णौ इमौ खस्फटिकौ आकाशस्फटिकौ, सूर्यकान्तचन्द्रकान्तौ ज्ञेयौ ॥ शुक्तिजम्, मौक्तिकम्, मुक्ता, मुक्ताफलम्, रसोद्भवम्, पञ्च मौक्तिकस्य "मोति" इ० भा० ॥ १३४ ॥ **इति पृथ्वीकायः समाप्तः ॥ अथ अप्कायमाह,—** नीरम्, "नारम्" वारि, "वारम्" जलम्, दकम्, कम्, उदकम्, पानीयम्, अम्भ (न०), कुशम्, तोयम्, जीवनम्, जीवनीयम्, सलिलम्, "सरिलम्" अर्ण (न०), अम्बु, वा (स्त्री० न०), सवरम्, "शवरम्" क्षीरम्, पुष्करम्, मेघपुष्पम्, कमलम्, आप (स्त्री० व०), पय (न०), पाथ' (न०), कीलालम्, भुवनम्, वनम्, घनरस (पु० न०), यादोनिवास, अमृतम्, ॥ १३५ ॥ कुलीनसम्, कबन्धम्, "कमन्धम्, कम्, अन्धम्" प्राणदम्, सर्वतोमुखम्, चतुस्त्रिंशन्नामानि जलस्य [जले दिव्यमिरासेव्य क्रूपीट घृतमङ्कुरम् । विष पिप्पलपातालमालिलानि च कम्बलम् ॥ १ ॥ पावन पङ्कस चापि चम्बूर तुसित पय । किट्टिम तदतिक्षार सालूक पङ्कगन्धिकम् ॥ २ ॥ अन्ध तु कलुप तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ॥] अस्थाघम्, अस्थागम्, अस्ताघम्, अगाधम्, अतलस्पृक्, पञ्चापि वाच्यलिङ्गा पञ्च अगाधस्य जलस्य "ऊडु" इ० भा० ॥ १३६ ॥ निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम्, त्रीणि गभीरस्य । अस्थाघादयो गम्भीरान्ता एकार्था इत्यन्ये ॥ उत्तानम्, एकं गम्भीरविपरीतस्य ॥ अच्छम्, प्रसन्नम्;

अच्छं प्रसन्नेऽनच्छ स्यादाविलं कलुषं च तत् ॥ १३७॥
अवश्यायस्तु तुहिनं प्रालेयं मिहिका हिमम् ।
स्यान्नीहारस्तुषारश्च हिमानी तु महद्धिमम् ॥ १३८ ॥

पारावारः सागरोऽवारपारो-
कूपारोदध्यर्णवो वीचिमाली ।
यादःस्रोतोवार्नदीशः सरस्वान्
सिन्धूदन्वन्तौ मितद्रुः समुद्रः ॥ १३९ ॥

आकरो मकराद्रत्नाज्जलान्निधिधिराशयः ।
द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते सप्तैवेति तु लौकिकाः ॥१४०॥
लवणक्षीरदध्याज्यसुरेक्षुस्वादुवारयः ।

द्वे निर्मलस्य जलस्य ॥ अनच्छम्, आविलम्, कलुषम्, त्रीणि कलुषस्य जलस्य "मेलु" इ० भा० ॥१३७॥ अवश्याय, तुहिनम्, प्रालेयम्, मिहिका, "महिका" हिमम् (पु० न०), नीहार (पु० न०), तुषार (पु०न०), सप्त हिमस्य ॥ हिमानी, एकम् अतिहिमस्य ॥ १३८ ॥ पारावार, "पारापार" सागर, अवारपार, अकूपार, "अकूवार" उदधि, अर्णव, वीचिमाली, यादस् स्रोतस् वार्-नदीशब्देभ्य पर ईशशब्दो यथा—यादईश, स्रोतईश, वारीश, नदीश, सरस्वान्, सिन्धु (पु० स्त्री०), उदन्वान्, मित द्रवति गच्छति मितद्रु (पु०), समुद्र, ॥ १३९ ॥ मकरात् च रत्नात् पर आकर प्रयोज्य । यथा—मकराकर, "मकरालय" रत्नाकर, जलशब्दात् परे निधि-धि-राशिशब्दा प्रयोज्या । यथा—जलनिधि, जलधि, जलराशि, एकविंशति समुद्रस्य [समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणीप्लव । महीप्रावार उर्वङ्ग स्तिमिकोशो महाशय ॥१॥] ॥ द्वीपान्तरा ये समुद्रा असङ्ख्या सङ्ख्यारहिता सन्ति ॥ लौकिकास्तु सप्तैव समुद्रा इत्याह ॥१४०॥ तान् आह—लवणक्षीर-दधि-आज्य-सुरा-इक्षु-स्वादुशब्देभ्य पर वारिशब्द प्रयोज्यः ।

तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्म्युत्कलिका मह्ति स्विह ॥ १४१ ॥
लहर्युल्लोलकल्लोला आवर्तः पयसां भ्रमः ।
तालूरो वोलकश्चासौ वेला स्याद्वृद्धिरम्भसः ॥१४२॥
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनो बुद्बुदस्थासकौ समौ ।
मर्यादा कूलभूः कूलं प्रपातः कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥
तटं तीरं प्रतीरं च पुलिनं तज्जलोज्झितम् ।
सैकतं चान्तरीपं तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥
तत्पर पारमवारं त्ववाक्पात्रं तदन्तरम् ।
नदी हिरण्यवर्णा स्याद्रोधोवक्रा तरङ्गिणी ॥ १४५ ॥
सिन्धुः शैवलिनी वहा च ह्रदिनी स्रोतस्विनी निम्नगा

यथा—लवणवारि, क्षीरवारि, दधिवारि, आज्यवारि, सुरावारि, इक्षुवारि, स्वादुवारि, सप्तानां समुद्राणामेकैकम् ॥ तरङ्ग, भङ्ग, वीचि (स्त्री), ऊर्मि (पु० स्त्री०), उत्कलिका, पञ्च तरङ्गस्य "मोजो" इ० भा० ॥ १४१ ॥ लहरी (स्त्री०), उल्लोल, कल्लोल, त्रीणि महातरङ्गस्य ॥ आवर्त, तालूर, वोलक, त्रीणि पयसा भ्रमस्य "पाणीनु चक्राकार फरवु" इ० भा० ॥ वेला, एकं जलवृद्धे ॥ १४२ ॥ डिण्डीर, अब्धिकफ, फेन, त्रीणि समुद्र फेनस्य ॥ बुद्बुद, स्थासक, द्वे जलस्फोटस्य "परपोटो" इ० भा० ॥ मर्यादा, कूलभू, द्वे समुद्रतटभूमे ॥ कूलम्, प्रपात, कच्छ, रोध (न०), ॥ १४३ ॥ तटम् (त्रि०), तीरम्, प्रतीरम्, सप्त तटस्य "काठो" इ० भा० ॥ यत् कूल जलोज्झित तत् पुलिनम् (पु० न०), सैकतम्, द्वे सैकतस्य "रेताळ काठो" ॥ अन्तरीपम्, द्वीपम् (पु० न०), द्वे जलमध्यस्थतटस्य "बेट" इ० भा० ॥ १४४ ॥ पारम्, एक परतीरस्य ॥ अवारम् (पु० न०), एकम् अर्वाक्तीरस्य ॥ पात्रम् (त्रि०), एक पारावारयोर्मध्यस्य ॥ नदी, हिरण्यवर्णा, रोधोवक्रा, तरङ्गिणी, ॥ १४५ ॥ सिन्धु (पु० स्त्री०), शैवलिनी, वहा, ह्रदिनी, "ह्लादिनी" स्रोतस्विनी,

अच्छं प्रसन्नेऽनच्छ स्यादाविल कलुषं च तत् ॥ १३७॥
अवश्यायस्तु तुहिनं प्रालेयं मिहिका हिमम् ।
स्यान्नीहारस्तुषारश्च हिमानी तु महद्धिमम् ॥ १३८ ॥

पारावारः सागरोऽवारपारो-
कूपारोदध्यर्णवो वीचिमाली ।
यादःस्रोतोवार्नदीशः सरस्वान्
सिन्धूदन्वन्तौ मितद्रुः समुद्रः ॥ १३९ ॥

आकरो मकराद्रत्नाज्जलाशिधिधिराशयः ।
द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते सप्तैवेति तु लौकिकाः ॥१४०॥
लवणक्षीरदध्याज्यसुरेक्षुस्वादुवारयः ।

द्वे निर्मलस्य जलस्य ॥ अनच्छम्, आविलम्, कलुषम्, त्रीणि कलुषस्य जलस्य "मेलु" इ० भा० ॥१३७॥ अवश्याय, तुहिनम्, प्रालेयम्, मिहिका, "महिका" हिमम् (पु० न०), नीहार (पु० न०), तुषार (पु०न०), सप्त हिमस्य ॥ हिमानी, एकम् अतिहिमस्य ॥ १३८ ॥ पारावार, "पारापार" सागर, अवारपार, अकूपार, "अकूवार" उदधि, अर्णव, वीचिमाली, यादस् स्रोतस्वार्-नदीशब्देभ्य पर ईशशब्दो यथा—यादईश, स्रोतईश, वारीश, नदीश, सरस्वान्, सिन्धु (पु० स्त्री०), उदन्वान्, मितद्रवति गच्छति मितद्रु (पु०), समुद्र, ॥ १३९ ॥ मकरात् च रत्नात् पर आकर प्रयोज्य। यथा—मकराकर, "मकरालय" रत्नाकर, जलशब्दात् परे निधि-धि राशिशब्दा प्रयोज्या । यथा—जलनिधि, जलधि, जलराशि, एकविंशति समुद्रस्य [समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणीप्लव । महीप्रावार उर्वङ्गस्तिमिकोशो महाशय ॥१॥] ॥ द्वीपान्तरा वे समुद्रा असङ्ख्या सङ्ख्यारहिता सन्ति ॥ लौकिकास्तु सप्तैव समुद्रा इत्याह ॥१४०॥ तान् आह—लवणक्षीर-दधि-आज्य-सुरा-इक्षु-स्वादुशब्देभ्य पर वारिशब्द प्रयोज्य ।

करतोया सदानीरा चन्द्रभागा तु चन्द्रका ।
वासिष्ठी गोमती तुल्ये ब्रह्मपुत्री सरस्वती ॥ १५१ ॥
विपाड् विपाशाऽऽर्जुनी तु बाहुदा सैतवाहिनी ।
वैतरणी नरकस्था स्रोतोऽम्भःसरणं स्वतः ॥ १५२ ॥
प्रवाहः पुनरोघः स्याद्वेणी धारा रयश्च सः ।
घट्टस्तीर्थोऽवतारेऽम्बुवृद्धौ पूरः प्लवोऽपि च ॥ १५३ ॥
पुटभेदास्तु चक्राणि भ्रमास्तु जलनिर्गमाः ।
परीवाहा जलोच्छ्वासाः कूपकास्तु विदारकाः ॥१५४॥
प्रणाली जलमार्गोऽथ पानं कुल्या च सारणिः ।
सिकता वालुका बिन्दौ पृषत्पृपतविप्रुपः ॥ १५५ ॥

॥ १५० ॥ करतोया, सदानीरा, द्वे करतोयायाः ॥ चन्द्रभागा, "चान्द्रभागा" चन्द्रका, द्वे चन्द्रभागायाः ॥ वासिष्ठी, गोमती, "गौतमी" द्वे गोमत्याः ॥ ब्रह्मपुत्री, सरस्वती, द्वे सरस्वत्याः ॥ १५१ ॥ विपाट्, विपाशा, द्वे विपाशायाः ॥ आर्जुनी, बाहुदा, सैतवाहिनी, त्रीणि आर्जुन्याः ॥ वैतरणी, नरकस्था, द्वे वैतरण्याः ॥ स्वतः अम्भःसरण—स्रोत (न०), एकं स्वयं जलचलनस्य ॥ १५२ ॥ प्रवाह, ओघ, वेणी, धारा, रय, पञ्च प्रवाहस्य ॥ घट्ट, तीर्थ (पु० न०), अवतार, त्रीणि घट्टस्य "घाट" इ० भा० ॥ पूर, प्लव, द्वे वारिवृद्धेः "पूर" इ० भा० ॥ १५३ ॥ पुटभेद, वक्रम्, "चक्रम्" द्वे जलस्य चक्राकाराधोगमनस्य ॥ भ्रम, जलनिर्गम, द्वे जलनिःसरणस्य मार्गस्य ॥ परीवाह, "परिवाह" जलोच्छ्वास, द्वे जलप्रवृद्धेः । जलनिर्गममार्गस्येत्यन्ये ॥ कूपक, विदारक, द्वे शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतस्य गर्तस्य ॥१५४॥ प्रणाली (त्रि०), एकं मकरमुखाद्याकारजलनिर्गममार्गस्य ॥ पानम्, कुल्या, सारणि (स्त्री०), त्रीणि सारणेः [नीका] "नीक" इ० भा० ॥ सिकता (स्त्री० न०), वालुका, द्वे वालु-

१–२ इमौ पृथिवीकायावपि नद्यप्रभूतत्वात् अत्र पठितौ ॥

स्रोतो निर्झरिणी सरिच्च तटिनी कूलंकषा वाहिनी ।
कर्पूर्द्वीपवती समुद्रदयिताधुन्यौ स्रवन्तीसर-
स्वत्यौ पर्वतजाऽऽपगा जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी॥
गङ्गा त्रिपथगा भागीरथी त्रिदशदीर्घिका ।
त्रिस्रोता जाह्नवी मन्दाकिनी भीष्मकुमारसू. ॥१४७॥
सरिद्वरा विष्णुपदी सिद्धस्वःस्वर्गिखापगा ।
ऋषिकुल्या हैमवती स्वर्वापी हरशेखरा ॥ १४८ ॥
यमुना यमभगिनी कालिन्दी सूर्यजा यमी ।
रेवेन्दुजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ॥ १४९ ॥
गोदा गोदावरी तापी तपनी तपनात्मजा ।
शुतुद्रिस्तु शतद्रुः स्यात्कावेरी त्वर्धजाह्नवी ॥ १५० ॥

"स्रोतस्वती" निम्नगा, स्रोत (न०), निर्झरिणी, सरित् सरितौ सरित , तटिनी, कूलङ्कषा, वाहिनी, कर्पू , द्वीपवती, समुद्रदयिता, धुनी, स्रवन्ती, सरस्वती, पर्वतजा, आपगा, "अपगा" जलधिगा, कुल्या, जम्बालिनी, सप्तविंशतिर्नद्या ॥ १४६ ॥ गङ्गा, त्रिपथगा, भागीरथी, त्रिदशदीर्घिका, त्रिस्रोता , जाह्नवी, मन्दाकिनी, भीष्म-कुमार-शब्दाभ्या सूशब्द प्रयोज्य । यथा—भीष्मसू (स्त्री०), कुमारसू (स्त्री०), ॥ १४७ ॥ सरिद्वरा, विष्णुपदी, सिद्ध—स्वद्—स्वर्गिन्—खशब्देभ्य पर आपगाशब्द प्रयोज्य । यथा—सिद्धा-पगा, स्वरापगा, स्वर्ग्यापगा, खापगा, ऋषिकुल्या, हैमवती, स्वर्वापी, हरशेखरा, एकोनविंशतिर्गङ्गाया ॥ १४८ ॥ यमुना, यमभगिनी, कालिन्दी, "कलिन्दतनया" सूर्यजा, यमी, षध्व यमु-नाया ॥ रेवा, इन्दुजा,पूर्वगङ्गा, नर्म ददाति—नर्मदा, मेकला-द्रिजा "मेकलकन्या" षध्व नर्मदाया ॥ १४९ ॥ गोदा, गोदावरी, द्वे गोदावर्या ॥ तापी, तपनी, तपनात्मजा, त्रीणि ताप्या ॥ शुतुद्रि , शतद्रु , द्वे शतद्रुनद्या ॥ कावेरी, अर्द्धजाह्नवी, द्वे कावेर्या

करतोया सदानीरा चन्द्रभागा तु चन्द्रका ।
वासिष्ठी गोमती तुल्ये ब्रह्मपुत्री सरस्वती ॥ १५१ ॥
विपाड् विपाशाऽऽर्जुनी तु बाहुदा सैतवाहिनी ।
वैतरणी नरकस्था स्रोतोऽम्भःसरणं स्वतः ॥ १५२ ॥
प्रवाहः पुनरोघः स्याद्वेणी धारा रयश्च सः ।
घट्टस्तीर्थोऽवतारेऽम्बुवृद्धौ पूरः प्लवोऽपि च ॥ १५३ ॥
पुटभेदास्तु चक्राणि भ्रमास्तु जलनिर्गमाः ।
परीवाहा जलोच्छ्वासाः कूपकास्तु विदारकाः ॥१५४॥
प्रणाली जलमार्गोऽथ पानं कुल्या च सारणिः ।
सिकता वालुका विन्दौ पृषत्पृषतविप्रुषः ॥ १५५ ॥

॥ १५० ॥ करतोया, सदानीरा, द्वे करतोयायाः ॥ चन्द्रभागा, "चान्द्रभागा" चन्द्रका, द्वे चन्द्रभागायाः ॥ वासिष्ठी, गोमती, "गौतमी" द्वे गोमत्याः ॥ ब्रह्मपुत्री, सरस्वती, द्वे सरस्वत्याः ॥ १५१ ॥ विपाट्, विपाशा, द्वे विपाशायाः ॥ आर्जुनी, बाहुदा, सैतवाहिनी, त्रीणि आर्जुन्याः ॥ वैतरणी, नरकस्था, द्वे वैतरण्याः ॥ स्वतः अम्भः सरण–स्रोत (न०), एकं स्वयं जलचलनस्य ॥ १५२ ॥ प्रवाह, ओघ, वेणी, धारा, रय, पञ्च प्रवाहस्य ॥ घट्ट, तीर्थ (पु० न०), अवतार, त्रीणि घट्टस्य "घाट" इ० भा० ॥ पूर, प्लव, द्वे वारिवृद्धेः "पूर" इ० भा० ॥ १५३ ॥ पुटभेद, चक्रम्, "चक्रम्" द्वे जलस्य चक्राकाराधोगमनस्य ॥ भ्रम, जलनिर्गम, द्वे जलनिःसरणस्य मार्गस्य ॥ परीवाह[1], "परिवाह" जलोच्छ्वास, द्वे जलप्रवृद्धेः । जलनिर्गममार्गस्येत्यन्ये ॥ कूपक, विदारक, द्वे शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतस्य गर्तस्य ॥१५४॥ प्रणाली (त्रि०), एकं मकरमुखाद्याकारजलनिर्गममार्गस्य ॥ पानम्, कुल्या, सारणि (स्त्री०), त्रीणि सारणेः [नीका] "नीक" इ० भा० ॥ सिकता (स्त्री० न०), वालुका, द्वे वालु-

१–२ इमौ पृथिवीकायावपि नयङ्गभूतत्वात् अत्र पठितौ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्कः कर्दमश्च निपद्वरः ।
शादो हिरण्यबाहुस्तु शोणो नदे पुनर्वहः ॥ १५६ ॥
भिद्य उद्ध्यः सरस्वाश्च द्रहोऽगाधजलो ह्रदः ।
कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः प्रहिर्नेमिस्तु तन्त्रिका ॥ १५७॥
नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने ।
आहावस्तु निपान स्यादुपकूपेऽथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥
वापी स्यात्क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च चूतकः ।
उद्घाटक घटीयन्त्रं पादावर्तोऽरघट्टकः ॥ १५९ ॥
अखातं तु देवखात पुष्करिण्या तु खातकम् ।

काया' "रेती" इ० भा० ॥ बिन्दु (पु०), पृषत् (न०), पृषत, विप्रुट् विप्रुषौ विप्रुष (स्त्री०), चत्वारि बिन्दो "टीपु" इ० भा० ॥ १५५ ॥ जम्बाल (पु० न०), चिकिल, पङ्क (पु० न०), कर्दम, निपद्वर, शाद, षट् कर्दमस्य [कीर्ति] "कादव" इ० भा० ॥ हिरण्यबाहु, शोण, द्वे शोणनदस्य ॥ नद, वह, ॥ १५६ ॥ भिद्य, उद्ध्य, सरस्वान्, पञ्च नदस्य ॥ द्रह, अगाधजल, ह्रद, त्रीणि द्रहस्य ॥ कूप (पु० स्त्री०), उदपान (पु० न०), अन्धु (पु०), प्रहि (पु०), चत्वारि कूपस्य "कुवो" इ० भा० ॥ नेमि, तन्त्रिका, "त्रिका" द्वे कूपप्रान्ते रज्जवादिधारणार्थं दारुयन्त्रस्य "रेंट, गरेडी विगेरे" इ० भा० ॥ १५७ ॥ नान्दीमुख, नान्दीपट, वीनाह, त्रीणि कूपस्य पाषाणादिकृतमुखरन्ध्रस्य ॥ आहाव, निपानम् (पु० न०), द्वे कूपसमीपे पशो-जलपानार्थं शिलादिबद्धाम्बुस्थानस्य "हवाडो" इ० भा० ॥ दीर्घिका, ॥ १५८ ॥ वापी, "वापि" द्वे वाप्या "वाव" इ० भा० ॥ चुरी, चुण्डी, चूतक, त्रीणि अल्पकूपस्य ॥ उद्घाटकम्, "उद्घाटनम्" घटीयन्त्रम्, द्वे घटीयन्त्रस्य ॥ पादावर्त, अरघट्टक, द्वे अरघट्टकस्य "पगोथडे फेरववानु पाणिकढावाउ यन्त्र (रेंट)" इ० भा० ॥ १५९ ॥ अखातम् (पु० न०), देवखातम्, द्वे अकृत्रिम-

पद्माकरस्तडागः स्यात्कासारः सरसी सरः ॥ १६० ॥
वेशन्तः पल्वलोऽल्प तत्परिखा खेयखातके ।
स्यादालवालमावालमावापः स्थानकं च सः ॥१६१॥
आधारस्त्वम्भसां बन्धो निर्झरस्तु झरः सरिः ।
उत्सः स्रवः प्रस्रवणं जलाधारा जलाशयाः ॥१६२ ॥

॥ इत्यप्काय ॥

वह्निर्बृहद्भानुर्हिरण्यरेतसौ
हव्यहविर्हुताशनः ।
निर्दमुना विरोचना—
छागरथस्तनूनपात् ॥ १६३ ॥

जलाशयस्य वा ॥ पुष्करिणी, खातकम्, द्वे
, तडाग (पु० न०), "तडाक , तटाक"
सरसी (स्त्री०), सर (न०), पञ्च त-
भा० ॥ १६० ॥ वेशन्त , पल्वलम् (पु०
"खावोचिड" इ० भा० ॥ परिखा, खेयम्,
ाया "खाई" इ० भा० ॥ आलवालम्
((पु० न०), आवाप , स्थानकम्, चत्वारि
इ० भा० ॥ १६१ ॥ क्षेत्रादिसेकार्थं यत्र
मसा बन्ध आधार , इति एकम् ॥ निर्झर ,
ारी" सरि (स्त्री०), उत्स (पु० न०),
निर्झरस्य ॥ जलाधार , जलाशय , द्वे
॥ १६२ ॥ समासोऽयम् अप्काय• ॥
ण्यरेता , धनजय , हव्य–हविस्–हुताश-
प्रयोज्य । यथा—हव्याशन , हविरशन ,
य योनि –कपीटयोनि , दमुना , "दमूना"
म्रम् शु (अव्ययम् पूजायाम्) क्षणोवि

सरसी तु महासर" इति वाचस्पति ॥

जम्बाले चिकिलो पङ्कः कर्दमश्च निषद्वरः ।
शादो हिरण्यबाहुस्तु शोणो नदे पुनर्वहः ॥ १५६ ॥
भिद्य उद्ध्यः सरस्वाश्च द्रहोऽगाधजलो ह्रदः ।
कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः प्रहिर्नेमिस्तु तत्रिका ॥ १५७ ॥
नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने ।
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपेऽथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥
वापी स्यात्क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च चूतकः ।
उद्घाटकं घटीयन्त्रं पादावर्तोऽरघट्टकः ॥ १५९ ॥
अखातं तु देवखातं पुष्करिण्यां तु खातकम् ।

काया' "रेती" इ० भा० ॥ विन्दु (पु०), पृषत् (न०), पृषत, विप्रुट् विप्रुषौ विप्रुष (स्त्री०), चत्वारि बिन्दो. "टीपु" इ० भा० ॥ १५५ ॥ जम्बाल (पु० न०), चिकिल, पङ्क (पु० न०), कर्दम, निषद्वर, शाद, षट् कर्दमस्य [कीर्ति] "कादव" इ० भा० ॥ हिरण्यबाहु, शोण, द्वे शोणनदस्य ॥ नद, वह, ॥ १५६ ॥ भिद्य, उद्ध्य, सरस्वान्, पञ्च नदस्य ॥ द्रह, अगाधजल, ह्रद, त्रीणि द्रहस्य ॥ कूप (पु० स्त्री०), उदपान (पु० न०), अन्धु (पु०), प्रहि (पु०), चत्वारि कूपस्य "कुवो" इ० भा० ॥ नेमि, तत्रिका, "त्रिका" द्वे कूपप्रान्ते रज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रस्य "रेंट, गरेडी विगेरे" इ० भा० ॥ १५७ ॥ नान्दीमुख, नान्दीपट, वीनाह, त्रीणि कूपस्य पाषाणादिकृतमुखबन्धस्य ॥ आहाव, निपानम् (पु० न०), द्वे कूपसमीपे पशो –जलपानार्थं शिलादिबद्धाम्बुस्थानस्य "हवाडो" इ० भा० ॥ दीर्घिका, ॥ १५८ ॥ वापी, "वापि" द्वे वाप्या "वाव" इ० भा० ॥ चुरी, चुण्डी, चूतकः, त्रीणि अल्पकूपस्य ॥ उद्घाटकम्, "उद्घाटनम्" घटीयन्त्रम्, द्वे घटीयन्त्रस्य ॥ पादावर्त, अरघट्टक, द्वे अरघट्टकस्य "पगोबडे फेरववानु पाणिकहाडवानु यन्त्र (रेंट)" इ० भा० ॥ १५९ ॥ अखातम् (पु० न०), देवखातम्, द्वे अकृत्रिम-

संतापः संज्वरो बाष्प ऊष्मा जिह्वाः स्युरर्चिषः ।
हेतिः कीला शिखा ज्वालाऽर्चिर्झल्लका महत्यपि १६८
स्फुलिङ्गोऽग्निकणोऽलातज्वालोल्काऽलातमुल्मुकम् ।
धूमः स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥ १६९ ॥
अम्भसूः करमालश्च स्तरीर्जीमूतवाह्यपि ।
तडिदैरावती विद्युच्चला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥
आकालिकी शतह्रदा चञ्चला चपलाऽशनिः ।
सौदामनी क्षणिका च ह्रादिनी जलवालिका ॥१७१॥

इरया उदकेन माद्यति दीप्यते—इरम्मद , द्वे मेघवह्ने ॥ छागण , करीषाग्नि , द्वे करीषाग्ने ॥ कुकूल (पु० न०), तुषानल , द्वे तुषानलस्य ॥ १६७ ॥ सताप , सज्वर , द्वे अग्नेस्तापस्य ॥ बाष्प (पु० न०), ऊष्मा, द्वे बाष्पस्य "बाफ" इ० भा० ॥ जिह्वा, एक वह्नेरर्चिष ॥ हेति (स्त्री०), कीला (पु० स्त्री०), शिखा, ज्वाला (पु० स्त्री०), अर्चि[1] (स्त्री० न०), पञ्च अग्ने र्ज्वालाया ॥ झल्लका, एक वह्नेर्महाज्वालाया ॥ १६८ ॥ स्फुलिङ्ग[2] (त्रि०), एक वह्निकणस्य "तणखो" इ० भा० ॥ उल्का, एकम् अलातज्वालाया ॥ अलातम् , उल्मुकम् , द्वे अलातस्य अर्द्धदग्धकाष्ठस्येत्यर्थ. ॥ धूम , वायुवाह , अग्निवाह , दहनकेतनम् , ॥ १६९ ॥ अम्भसू , करमाल , खम् आकाश स्तृणाति आच्छादयति—स्तरी (स्त्री०), जीमूतवाही, अष्टौ धूमस्य ॥ तडित्[3] (स्त्री०), ऐरावती, विद्युत्[4] (स्त्री०), चला, शम्पा, अचिरप्रभा ॥ १७० ॥ समानकालौ आद्यन्तौ यस्या —आकालिकी, "आकालिका" शतह्रदा, चञ्चला, चपला, अशनि (पु० स्त्री०), सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक्—सौदामनी, "सौदामिनी" क्षणिका, ह्रादिनी, जलेन चलति

---

१ सकारान्तोऽयम् । स्त्रियाम् । अर्चि अर्चिषौ अर्चिष । नपुसके अर्चि अर्चिषी अर्चींषि । इकारान्तोऽप्ययम् ॥ २ स्त्रियाम् स्फुलिङ्गा ॥ ३ तकारान्तोयम् । तडितौ तडित ॥ ४ तकारान्तोयम् । विद्युतौ विद्युत ॥

कृशानुवैश्वानरवीतिहोत्रा
वृषाकपिः पावकचित्रभानू ।
अप्पित्तधूमध्वजकृष्णवर्त्मा-
र्चिष्मच्छमीगर्भतमोघ्नशुक्राः ॥ १६४ ॥
शोचिष्केशः शुचिहुतवहोपर्बुधाः सप्तमन्त्र-
ज्वालाजिह्वो ज्वलनशिखिनौ जागृविर्जातवेदाः ।
बर्हिःशुष्माऽनिलसखवसू रोहिताश्वाश्रयाशौ
बर्हिर्ज्योतिर्दहनबहुलौ हव्यवाहोऽनलोऽग्निः ॥ १६५ ॥
विभावसुः सप्तोदर्चिः स्वाहाऽऽग्नेयी प्रियाऽस्य च ।
और्वः सवर्तकोऽब्ध्यग्निर्वाडवो वडवामुख. ॥ १६६ ॥
दवो दावो वनवह्निर्मेघवह्निरिरम्मदः ।
छागणस्तु करीषाग्निः कुकूलस्तु तुषानलः ॥ १६७ ॥

हिनस्ति—आशुशुक्षणि , छागरथ , तनूनपात्, ॥ १६३ ॥ कृशानु , वैश्वानर , वीति भक्ष्यम् हूयते अस्मिन्—वीतिहोत्र , वृषाकपि , पावक , चित्रभानु , अप्पित्तम्, धूमध्वज , कृष्णवर्त्मा, अर्चिष्मान् , शमीगर्भ , तमोघ्न , शुक्र , ॥ १६४ ॥ शोचिष्केश , शुचि , हुतवह , उषर्बुध , सप्त—मन्त्र—ज्वालशब्देभ्य परः जिह्वा-शब्दो यथा—सप्तजिह्व ,मन्त्रजिह्व , ज्वालाजिह्व , ज्वलन , शिखी, जागृवि , जातवेदा , बर्हि शुष्मा, "बर्हि , शुष्मा" अनिलसखा, वसु , रोहिताश्व , आश्रयाश , बर्हिर्ज्योति , दहन , बहुल , हव्य-वाह , अनल , अग्नि , ॥ १६५ ॥ विभावसु , सप्त—उद्भ्यां दाभ्याम् पर अर्चिसूशब्द प्रयोज्य ।यथा—सप्तार्चि ,उदर्चि , एकपञ्चाशत् अग्ने ॥ स्वाहा स्वाहे स्वाहा , अग्नायी, द्वे अग्निप्रियायाः ॥ और्व , सवर्तकः, अब्ध्यग्नि , वाडव , वडव , वडवामुख , पञ्च वडवानलस्य ॥ १६६ ॥ दव , दाव , वनवह्नि , त्रीणि वनवह्ने ॥ मेघवह्नि ,

१ इकारान्त बर्हिः बर्ही । सकारान्त बर्हि बर्हिषौ ॥
२ नकारान्त शुष्मा शुष्माणौ । अकारान्त शुष्म शुष्मौ ॥

संतापः संज्वरो बाष्प ऊष्मा जिह्वाः स्युरर्चिषः ।
हेतिः कीला शिखा ज्वालाऽर्चिर्झल्लुका महत्यपि १६८
स्फुलिङ्गोऽग्निकणोऽलातज्वालोल्काऽलातमुल्मुकम् ।
धूमः स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥ १६९ ॥
अम्भसूः करमालश्च स्तरीर्जीमूतवाह्यपि ।
तडिदैरावती विद्युचला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥
आकालिकी शतह्रदा चञ्चला चपलाऽशनिः ।
सौदामनी क्षणिका च ह्रादिनी जलवालिका ॥१७१॥

इरया उदकेन माद्यति दीप्यते—इरम्मद , द्वे मेघवह्ने ॥ छागण , करीषाग्नि , द्वे करीषाग्ने ॥ कुकूल (पु० न०), तुषानल , द्वे तुषानलस्य ॥ १६७ ॥ संताप , सज्वर , द्वे अग्नेस्तापस्य ॥ बाष्प, (पु० न०), ऊष्मा, द्वे वाष्पस्य "वाफ" इ० भा० ॥ जिह्वा, एक वह्नेरर्चिष ॥ हेति (स्त्री०), कीला (पु० स्त्री०), शिखा, ज्वाला (पु० स्त्री०), अर्चि (स्त्री० न०), पञ्च अग्ने र्ज्वालाया ॥ झल्लुका, एक वह्नेर्महाज्वालाया ॥ १६८ ॥ स्फुलिङ्ग (त्रि०), एक वह्निकणस्य "तणखो" इ० भा० ॥ उल्का, एकम् अलातज्वालाया ॥ अलातम् , उल्मुकम् , द्वे अलातस्य अर्द्धदग्धकाष्ठस्येत्यर्थ ॥ धूम , वायुवाह , अग्निवाह , दहनकेतनम् , ॥ १६९ ॥ अम्भसू , करमाल , खम् आकाश स्तृणाति आच्छादयति—स्तरी (स्त्री०), जीमूतवाही, अष्टौ धूमस्य ॥ तडित् (स्त्री०), ऐरावती, विद्युत् (स्त्री०), चला, शम्पा, अचिरप्रभा ॥ १७० ॥ समानकालौ आद्यन्तौ यस्या —आकालिकी, "आकालिका" शतह्रदा, चञ्चला, चपला, अशनि (पु० स्त्री०), सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक्—सौदामनी, "सौदामिनी" क्षणिका, ह्रादिनी, जलेन चलति

---

१ सकारान्तोऽयम् । स्त्रियाम् । अर्चि अर्चिषौ अर्चिष । नपुसके अर्चि अर्चिषी अर्चीषि । इकारान्तोऽप्ययम् ॥ २ स्त्रियाम् स्फुलिङ्गा ॥ ३ तकारान्तोयम् । तडितौ तडित ॥ ४ तकारान्तोयम् । विद्युतौ विद्युत ॥

कृशानुर्वैश्वानरवीतिहोत्रा
वृषाकपिः पावकचित्रभानू ।
अप्पित्तधूमध्वजकृष्णवर्त्मा-
र्चिष्मच्छमीगर्भतमोघ्नशुक्राः ॥ १६४ ॥

शोचिष्केशः शुचिहुतवहोषर्बुधाः सप्तमन्त्र-
ज्वालाजिह्वो ज्वलनशिखिनौ जागृविर्जातवेदाः ।
बर्हिःशुष्माऽनिलसखवसू रोहिताश्वाश्रयाशौ
बर्हिर्ज्योतिर्दहनबहुलौ हव्यवाहोऽनलोऽग्निः ॥ १६५ ॥
विभावसुः सप्तोदर्चिः स्वाहाऽऽग्नेयी प्रियाऽस्य च ।
और्वः संवर्त्तकोऽब्ध्यग्निर्वाडवो वडवामुखः ॥ १६६ ॥
दवो दावो वनवह्निर्मेघवह्निरिरम्मदः ।
छागणस्तु करीपाग्निः कुकूलस्तु तुषानलः ॥ १६७ ॥

हिनस्ति—आशुशुक्षणि , छागरथ , तनूनपात् , ॥ १६३ ॥ कृशानु , वैश्वानर , वीति भक्ष्यम् हूयते अस्मिन्—वीतिहोत्र , वृषाकपि , पावक , चित्रभानु , अप्पित्तम् , धूमध्वज , कृष्णवर्त्मा , अर्चिष्मान् , शमीगर्भ , तमोघ्न , शुक्र , ॥ १६४ ॥ शोचिष्केश , शुचि , हुतवह , उषर्बुध , सप्त—मन्त्र—ज्वालशब्देभ्य पर जिह्वा-शब्दो यथा—सप्तजिह्व , मन्त्रजिह्व , ज्वालाजिह्व , ज्वलन , शिखी , जागृवि , जातवेदा , बर्हि शुष्मा , "बर्हि , शुष्मा" अनिलसखा , वसु , रोहिताश्व , आश्रयाश , बर्हिर्ज्योति , दहन , बहुल , हव्य-वाह , अनल , अग्नि , ॥ १६५ ॥ विभावसु , सप्त—उद्‌शब्दाभ्याम् पर अर्चिस्‌शब्द प्रयोज्य । यथा—सप्तार्चि , उदर्चि , एकपञ्चाशत् अग्ने ॥ स्वाहा स्वाहे स्वाहा , अग्नायी , द्वे अग्निप्रियाया ॥ और्व , संवर्तक , अब्ध्यग्नि , वाडव , वडव , वडवामुख , पञ्च वडवानलस्य ॥ १६६ ॥ दव , दाव , वनवह्नि , त्रीणि वनवह्ने ॥ मेघवह्नि ,

1 इकारान्त बर्हिः बर्ही । षकारान्त बर्हि बर्हिषौ ॥
2 नकारान्त शुष्मा शुष्माणौ । मकारान्त शुष्म शुष्मौ ॥

सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥ १७५ ॥

॥ इति वायुकाय ॥

अरण्यमटवी सत्रं वार्क्षं च गहनं झषः ।
कान्तारं विपिनं कक्षः स्यात्षण्ड काननं वनम् १७६
दवो दाव प्रस्तारस्तु तृणाटव्यां झषोऽपि च ।
अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः कृत्रिमे वने ॥ १७७ ॥
निष्कुटस्तु गृहारामो बाह्यारामस्तु पौरकः ।
आक्रीड' पुनरुद्यान राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥१७८॥
तदेव प्रमदवनममात्यादेस्तु निष्कुटे ।
वाटी पुष्पाद्वृक्षाचासौ क्षुद्रारामः प्रसीदिका ॥१७९॥

एक सर्वत्वग्वर्तिनो वायो ॥ इति शरीरे पञ्च प्राणादयो वायवो भवन्ति ॥ १७५ ॥ **समासोऽयम् वायुकाय** ॥ अरण्यम् (पु० न०), अटवी, "अटवि" सत्रम्, वृक्षा सन्त्यस्मिन् इति—वार्क्षम्, गहनम्, झष, कान्तारम् (पु० न०), विपिनम्, कक्ष, षण्डम् (पु० न०), काननम्, वनम्, ॥ १७६ ॥ दव, दाव, चतुर्दश वनस्य ॥ प्रस्तार, तृणाटवी, झष, त्रीणि तृणमयवनस्य ॥ अप—उपशब्दाभ्याम् परो वनशब्द प्रयोज्य । यथा— अपवनम्, उपवनम्, वेलम्, आरमन्त्यस्मिन्—आराम, चत्वारि कृत्रिमवृक्षसमूहस्य "वगीचो" इ०भा०॥१७७॥ निष्कुट, गृहाराम, द्वे गृहसमीपोपवनस्य ॥ बाह्याराम, पौरक, द्वे नगरबाह्योपवनस्य ॥ आक्रीड (पु० न०), उद्यानम् (पु० न०), द्वे क्रीडार्थकोपवनस्य ॥ यत् राज्ञाम् अन्त पुरोचितम् राज्ञीनामेव क्रीडायामुचित तत् प्रमदवनम्, इति एकम् ॥ १७८ ॥ पुष्प—वृक्षशब्दाभ्याम् परो वाटीशब्दो यथा—पुष्पवाटी, वृक्षवाटी, द्वे अमात्यगणिकादिगृहस्य उपवनस्य ॥ क्षुद्राराम, प्रसीदिका, द्वे

॥ इत्यग्निकाय ॥

वायुः समीरसमिरौ पवनाशुगौ नभः-
श्वासो नभस्वदनिलश्वसनाः समीरणः ।
वातोऽहिकान्तपवमानमरुत्प्रकम्पनाः
कम्पाङ्कनित्यगतिगन्धवहःप्रभञ्जनाः ॥ १७२ ॥
मातरिश्वा जगत्प्राणः पृषदश्वो महाबलः ।
मारुतः स्पर्शनो दैत्यदेवो झञ्झा स वृष्टियुक् ॥१७३॥
प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचरः ।
अपानः पवनो मन्था पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥ १७४ ॥
समानः सन्धिहृन्नाभिपूदानो हृच्छिरोऽन्तरे ।

प्राणिति—जलवालिका, पञ्चदश विद्युत "विजली" इ० भा० ॥ १७१ ॥ **अग्निकाय समास** ॥ वायु, समीर., समिर, पवतेऽसौ—पवन, आशुग, नभ श्वास, नभस्वान्, अनिल, श्वसन, समीरण, वात, अहिभि सर्पै काम्यते इष्यते—अहिकान्त, पवमान, मरुत्, प्रकम्पन, कम्पाङ्क, नित्यगति, गन्धवहा, "गन्धवह" प्रभञ्जन, ॥ १७२ ॥ मातरिश्वा, जगत्प्राण, "जगत्, प्राण" पृषत् मृगविशेष अश्वो यस्य स, अथवा पृषन्ति अम्बुबिन्दून् अश्वा यस्य स—पृषदश्व, महाबल, मारुत, स्पर्शन, दैत्यदेव, षड्विंशतिर्वायो ॥ झञ्झा, एक सवृष्टिकस्य वायो ॥ १७३ ॥ प्राण, एक नासाग्रहृदयनाभिपादाङ्गुष्ठवर्त्तिन प्राणवायो ॥ अपान, एक अपानवायो ॥ १७४ ॥ समान, एक सर्वसन्धिहृदयवर्तिन समानवायो ॥ उदान, एक कण्ठताल्वभ्रूमध्यमस्तकसञ्चारिण उदानवायो ॥ व्यान,

१ हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिमण्डले । उदान कण्ठदेशे स्याद् व्यान सर्वशरीरग ॥ १ ॥ अन्नप्रवेश मूत्रादुत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणादिनिमेषाश्च तद्व्यापारा क्रमादमी ॥ २ ॥

सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥ १७५ ॥

॥ इति वायुकाय ॥

अरण्यमटवी सत्रं वार्क्षं च गहनं झपः ।
कान्तारं विपिनं कक्षः स्यात्षण्ड काननं वनम् १७६
दवो दाव प्रस्तारस्तु तृणाटव्यां झपोऽपि च ।
अपोपाभ्या वनं वेलमारामः कृत्रिमे वने ॥ १७७ ॥
निष्कुटस्तु गृहारामो वाह्यारामस्तु पौरकः ।
आक्रीडः पुनरुद्यान राज्ञा त्वन्तःपुरोचितम् ॥१७८॥
तदेव प्रमदवनममात्यादेस्तु निष्कुटे ।
वाटी पुष्पाद्वृक्षाच्चासौ क्षुद्रारामः प्रसीदिका ॥१७९॥

एक सर्वत्वग्वर्तिनो वायो ॥ इति शरीरे पञ्च प्राणादयो वायवो भवन्ति ॥ १७५ ॥ **समासोऽयम् वायुकाय** ॥ अरण्यम् (पु० न०), अटवी, "अटवि" सत्रम्, वृक्षा सन्त्यस्मिन् इति—वार्क्षम्, गहनम्, झप, कान्तारम् (पु० न०), विपिनम्, कक्ष, षण्डम् (पु० न०), काननम्, वनम्, ॥ १७६ ॥ दव, दाव, चतुर्दश वनस्य ॥ प्रस्तार, तृणाटवी, झप, त्रीणि तृणमयवनस्य ॥ अप–उपशब्दाभ्याम् परो वनशब्द प्रयोज्य । यथा— अपवनम्, उपवनम्, वेलम्, आरमन्त्यस्मिन्—आराम, चत्वारि कृत्रिमवृक्षसमूहस्य "वगीचो" इ०भा०॥१७७॥ निष्कुट, गृहाराम, द्वे गृहसमीपोपवनस्य ॥ वाह्याराम, पौरक, द्वे नगरवाह्योपवनस्य ॥ आक्रीड (पु० न०), उद्यानम् (पु० न०), द्वे क्रीडाद्यर्थकोपवनस्य ॥ यत् राज्ञाम् अन्त पुरोचितम् राज्ञीनामेव क्रीडायामुचित तत् प्रमदवनम्, इति एकम् ॥ १७८ ॥ पुष्प–वृक्षशब्दाभ्याम् परो वाटीशब्दो यथा—पुष्पवाटी, वृक्षवाटी, द्वे अमात्यगणिकादिगृहस्य उपवनस्य ॥ क्षुद्राराम, प्रसीदिका, द्वे

॥ इत्यग्निकाय ॥

वायुः समीरसमिरौ पवनाशुगौ नभः-
श्वासो नभस्वदनिलश्वसनाः समीरणः ।
वातोऽहिकान्तपवमानमरुत्प्रकम्पनाः
कम्पाङ्कनित्यगतिगन्धवहःप्रभञ्जनाः ॥ १७२ ॥
मातरिश्वा जगत्प्राणः पृषदश्वो महाबलः ।
मारुतः स्पर्शनो दैत्यदेवो झञ्झा स वृष्टियुक् ॥१७३॥
प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचरः ।
अपानः पवनो मन्था पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥ १७४ ॥
समानः सन्धिहृन्नाभिपूदानो हृच्छिरोऽन्तरे ।

प्राणिति-जलवालिका, पञ्चदश विद्युत "बिजली" इ० भा० ॥ १७१ ॥ **अग्निकाय समास** ॥ वायु, समीर, समिर, पवतेऽसौ—पवन, आशुग, नभ श्वास, नभस्वान्, अनिल, श्वसन, समीरण, वात, अहिभि सर्पै काम्यते इष्यते-अहि-कान्त, पवमान, मरुत्, प्रकम्पन, कम्पाङ्क, नित्यगति, गन्धवहा, "गन्धवह्" प्रभञ्जन, ॥ १७२ ॥ मातरिश्वा, जगत्प्राण, "जगत्, प्राण" पृषत् मृगविशेष अश्वो यस्य स, अथवा पृषन्ति अम्बुविन्दव अश्वा यस्य स —पृषदश्व, महाबल, मारुत, स्पर्शन, दैत्यदेव, षड्विंशतिर्वायो ॥ झञ्झा, एक सवृष्टिकस्य वायो ॥ १७३ ॥ प्राण, एक नासाग्रहृदयनाभिपादा-ङ्गुष्ठवर्त्तिन प्राणवायो ॥ अपान, एक अपानवायो ॥ १७४ ॥ समान, एक सर्वसन्धिहृदयवर्तिन समानवायो ॥ उदान, एक कण्ठतालुभ्रूमध्यमस्तकसञ्चारिण उदानवायो ॥ व्यान,

---

१ हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिमण्डले । उदान कण्ठदेशे स्याद् व्यान सर्वशरीरग ॥ १ ॥ अन्नप्रवेशन मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणादि निमेषाश्च तद्व्यापारा क्रमादमी ॥ २ ॥

सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥ १७५ ॥

॥ इति वायुकाय ॥

अरण्यमटवी सत्रं वार्क्षं च गहनं झपः ।
कान्तारं विपिनं कक्षः स्यात्पण्ड काननं वनम् १७६
दवो दाव प्रस्तारस्तु तृणाटव्यां क्षपोऽपि च ।
अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः कृत्रिमे वने ॥ १७७ ॥
निष्कुटस्तु गृहारामो वाह्यारामस्तु पौरकः ।
आक्रीड पुनरुद्यान राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥१७८॥
तदेव प्रमदवनममात्यादेस्तु निष्कुटे ।
वाटी पुष्पाद्वृक्षाच्चासौ क्षुद्रारामः प्रसीदिका ॥१७९॥

एक सर्वत्वग्वर्तिनो वायो ॥ इति शरीरे पञ्च प्राणादयो वायवो भवन्ति ॥ १७५ ॥ **समासोऽयम् वायुकाय** ॥ अरण्यम् (पु० न०), अटवी, "अटवि" सत्रम्, वृक्षा सन्त्यस्मिन् इति—वार्क्षम्, गहनम्, झप, कान्तारम् (पु० न०), विपिनम्, कक्ष, पण्डम् (पु० न०), काननम्, वनम्, ॥ १७६ ॥ दव, दाव, चतुर्दश वनस्य ॥ प्रस्तार, तृणाटवी, क्षप, त्रीणि तृणमयवनस्य ॥ अप—उपशब्दाभ्याम् परो वनशब्द प्रयोज्य । यथा— अपवनम्, उपवनम्, वेलम्, आरमन्त्यस्मिन्—आराम, चत्वारि कृत्रिमवृक्षसमूहस्य "वगीचो" इ०भा०॥१७७॥ निष्कुट, गृहाराम, द्वे गृहसमीपोपवनस्य ॥ वाह्याराम, पौरक, द्वे नगरवाह्योपवनस्य ॥ आक्रीड (पु० न०), उद्यानम् (पु० न०), द्वे क्रीडार्थकोपवनस्य ॥ यत् राज्ञाम् अन्त पुरोचितम् राज्ञीनामेव क्रीडायामुचित तत् प्रमदवनम्, इति एकम् ॥ १७८ ॥ पुष्प—वृक्षशब्दाभ्याम् परो वाटीशब्दो यथा—पुष्पवाटी, वृक्षवाटी, द्वे अमात्यगणिकादिगृहस्य उपवनस्य ॥ क्षुद्राराम, प्रसीदिका, द्वे

॥ इत्यग्निकाय ॥

वायुः समीरसमिरौ पवनाशुगौ नभः-
श्वासो नभस्वदनिलश्वसनाः समीरणः।
वातोऽहिकान्तपवमानमरुत्प्रकम्पनाः
कम्पाङ्कनित्यगतिगन्धवहःप्रभञ्जनाः ॥ १७२ ॥
मातरिश्वा जगत्प्राणः पृषदश्वो महाबलः।
मारुतः स्पर्शनो दैत्यदेवो झञ्झा स वृष्टियुक् ॥१७३॥
प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचरः।
अपानः पवनो मन्था पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥ १७४ ॥
समानः सन्धिहृन्नाभिषूदानो हृच्छिरोऽन्तरे।

प्राणिति–जलवालिका, पञ्चदश विद्युत "विजली" इ० भा० ॥ १७१ ॥ अग्निकाय समास ॥ वायु, समीर, समिर, पवतेऽसौ—पवन, आशुग, नभःश्वास, नभस्वान्, अनिल, श्वसन, समीरण, वात, अहिभि सर्पै काम्यते इष्यते–अहिकान्त, पवमान, मरुत्, प्रकम्पन, कम्पाङ्क, नित्यगति, गन्धवहा, "गन्धवह" प्रभञ्जन, ॥ १७२ ॥ मातरिश्वा, जगत्प्राण, "जगत्, प्राण" पृषत् मृगविशेष अश्वो यस्य स, अथवा पृषन्ति अम्बुबिन्दव अश्वा यस्य स —पृषदश्व, महाबल, मारुत, स्पर्शन, दैत्यदेव, षड्विंशतिर्वायो ॥ झञ्झा, एक सवृष्टिकस्य वायो ॥ १७३ ॥ प्राण, एक नासाग्रहृदयनाभिपादाङ्गुष्ठवर्त्तिन प्राणवायो ॥ अपान, एक अपानवायो ॥ १७४ ॥ समान, एक सर्वसन्धिहृदयवर्तिन समानवायो ॥ उदान, एक कण्ठताल्वभ्रूमध्यमस्तकसञ्चारिण उदानवायो ॥ व्यान,

---

१ हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिमण्डले। उदान कण्ठदेशे स्याद् व्यान सर्वशरीरग ॥ १ ॥ अन्नप्रवेशन मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम्। भाषणादि निमेषाश्च तद्व्यापारा क्रमादमी ॥ २ ॥

वल्ल्यस्यां तु प्रतानिन्यां गुल्मिन्युलपवीरुधः ।
स्यात्प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कूरो रोहश्च स तु पर्वणः ॥ १८४ ॥
समुत्थितः स्याद्वलिश शिखाशाखालताः समाः ।
साला शाला स्कन्धशाखा स्कन्धः प्रकाण्डमस्तके१८५
मूलाच्छाखाऽवधिर्गण्डि प्रकाण्डोऽथ जटा शिफा ।
प्रकाण्डरहिते स्तम्बो विटपो गुल्म इत्यपि ॥ १८६ ॥
शिरोनामाग्रं शिखरं मूल बुध्नोऽङ्घ्रिनाम च ।
सारो मज्जि त्वचि च्छल्ली चोचं वल्क च वल्कलम्१८७

सन्ति स क्षुप, इति एकम् ॥ प्रतति (स्त्री०), व्रतति[1], (स्त्री०), लता, ॥ १८३ ॥ वल्ली, "वल्लि, वेल्लि" चत्वारि लताया "वेलो" इ० भा० ॥ अस्या लताया प्रतानिन्या शाखादिभिर्विस्तृताया गुल्मिनी, उलप, वीरुत् (स्त्री०), त्रीणि विस्तृतलतानाम् ॥ प्ररोह, अङ्कुर (पु० न०), अङ्कूर, रोह, चत्वारि अङ्कुरस्य ॥ १८४ ॥ स अङ्कुर पर्वण ग्रन्थे समुत्थित बलिशम्, एक पर्वोत्पन्नस्या ङ्कुरस्य ॥ शिखा, शाखा, लता, त्रीणि शाखाया ॥ साला, शाला, स्कन्धशाखा, त्रीणि स्कन्धशाखाया ॥ स्कन्ध, एक प्रकाण्डशिरोभागस्य ॥ १८५ ॥ मूलात् शाखावधि स्कन्धशाखा अवधीकृत्य या गण्डि स प्रकाण्ड (पु० न०), "काण्ड" एक मूल्मारभ्य शाखावधिभागस्य । प्रकाण्ड, स्कन्ध, द्वौ पर्यायौ इत्यन्ये ॥ जटा, शिफा, द्वे वृक्षमूलस्य ॥ स्तम्ब, विटप (पु० न०), गुल्म (पु० न०), त्रीणि प्रकाण्डरहितस्य ॥ १८६ ॥ शिरोनाम शिर - पर्यायमित्यर्थ, अग्रम्, शिखरम् (पु० न०), त्रीणि वृक्षाग्रस्य ॥ मूलम् (पु० न०), "मूलिका" बुध्न, "ब्रध्न" अङ्घ्रिनाम चरण- पर्यायमित्यर्थ, त्रीणि वृक्षमूलस्य ॥ सार, मज्जा (पु० स्त्री०), द्वे सारस्य "भीजी" इ० भा० ॥ त्वक् (स्त्री०), "त्वचा" छल्ली,

---

१ धातोयम् वीरुधां वीरुध ।

वृक्षोऽगः शिखरी च शाखिफलदावद्रिर्हरिद्रुर्द्रुमो
जीर्णो द्रुर्विटपी कुटः क्षितिरुहः कारस्करो विष्टरः ।
नन्द्यावर्तकरालिकौ तरुवसू पर्णी पुलाक्यङ्घ्रिपः
सालाऽनोकहगच्छपादपनगा रूक्षागमौ पुष्पदः १८०
कुञ्जनिकुञ्जकुडङ्गाः स्थाने वृक्षैर्वृतान्तरे ।
पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्यो विना तु तैः ॥१८१॥
फलवान् वनस्पतिः स्यात्फलावन्ध्यः फलेग्रहिः ।
फलवन्ध्यस्त्ववकेशी फलवान् फलिनः फली ॥१८२॥
ओषधि स्या दौषधिश्च फलपाकावसानिका ।
क्षुपो ह्रस्वशिफाशाखः प्रततिर्व्रततिर्लता ॥ १८३ ॥

अल्पारामस्य ॥ १७९ ॥ वृक्ष , अग , शिखरी, शाखी, फलद , अद्रि , हरिद्रु , द्रु शाखा अस्त्यस्य—द्रुम , जीर्ण , द्रु , विटप विस्तार अस्यास्तीति—विटपी, कुट , क्षितिरुह , कारस्कर , विष्टर , नन्द्यावर्त , करालिक , तरु , वसन्ति पक्षिण अस्मिन्—वसु , पर्णी, पुलाकी, अङ्घ्रिप , "अन्घ्रिप " साल , अनस शकटस्य अक गतिं हन्तीति—अनोकह , गच्छ , पादप , नग , रूक्ष , अगम , पुष्पद , (सर्वे पु०) त्रिंशन्नामानि वृक्षस्य [आरोहक , स्कन्धी, सीमिक , हरितच्छद , उरु , जन्तु , वह्निभू] ॥ १८० ॥ वृक्षै वृतान्तर यत् स्थान स कुञ्ज (पु० न०), निकुञ्ज (पु० न०), कुडङ्ग , त्रीणि लताद्याच्छादितस्थानस्य ॥ पुष्पै फलवान् वृक्ष वानस्पत्य , एकम् आम्रादिवृक्षस्य ॥ विना पुष्पैर्य फलवान् स वनस्पति , एकम् उदुम्बरादे ॥ १८१ ॥ फलवन्ध्य , फलानि गृह्णाति फलेग्रहि , द्वे ऋतौ फलधारिण ॥ फलवन्ध्य , अवकेशी, द्वे ऋतावपि फलरहितस्य ॥ फलवान्, फलिन , फली, त्रीणि फलसपन्नस्य ॥ १८२ ॥ ओषधि (स्त्री०), औषधि (स्त्री०), द्वे फलपाके सति—या शुष्यन्ति तासा व्रीहियवादीनाम् ॥ यस्य वृक्षस्य ह्रस्वा शिफा वृक्षमूलानि शाखाश्च

वल्ल्यस्यां तु प्रतानिन्यां गुल्मिन्युलपवीरुधः ।
स्यात्प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कूरो रोहश्च स तु पर्वणः ॥ १८४ ॥
समुत्थितः स्याद्वलिश शिखाशाखालताः समाः ।
साला शाला स्कन्धशाखा स्कन्धः प्रकाण्डमस्तके१८५
मूलाच्छाखाऽवधिर्गण्डि प्रकाण्डोऽथ जटा शिफा ।
प्रकाण्डरहिते स्तम्बो विटपो गुल्म इत्यपि ॥ १८६ ॥
शिरोनामाग्रं शिखरं मूल बुध्नोऽङ्घ्रिनाम च ।
सारो मज्जि त्वचि च्छल्ली चोच वल्क च वल्कलम्१८७

सन्ति स क्षुप, इति एकम् ॥ प्रतति (स्त्री०), व्रतति, (स्त्री०), लता, ॥ १८३ ॥ वल्ली, "वल्लि, वेल्लि" चत्वारि लताया "वेलो" इ० भा० ॥ अस्या लताया प्रतानिन्या शाखादिभिर्विस्तृताया गुल्मिनी, उलप, वीरुत् (स्त्री०), त्रीणि विस्तृतलतानाम् ॥ प्ररोह, अङ्कुर (पु० न०), अङ्कूर, रोह, चत्वारि अङ्कुरस्य ॥ १८४ ॥ स अङ्कुर पर्वण ग्रन्थे समुत्थित वलिशम्, एक पर्वोत्पन्नस्याङ्कुरस्य ॥ शिखा, शाखा, लता, त्रीणि शाखाया ॥ साला, शाला, स्कन्धशाखा, त्रीणि स्कन्धशाखाया ॥ स्कन्ध, एक प्रकाण्डशिरोभागस्य ॥ १८५ ॥ मूलात् शाखावधि स्कन्धशाखा अवधीकृत्य या गण्डि स प्रकाण्ड (पु० न०), "काण्ड" एक मूलमारभ्य शाखावधिभागस्य । प्रकाण्ड, स्कन्ध, द्वौ पर्यायौ इत्यन्ये ॥ जटा, शिफा, द्वे वृक्षमूलस्य ॥ स्तम्ब, विटप (पु० न०), गुल्म (पु० न०), त्रीणि प्रकाण्डरहितस्य ॥ १८६ ॥ शिरोनाम शिर-पर्यायमित्यर्थ, अग्रम्, शिखरम् (पु० न०), त्रीणि वृक्षाग्रस्य ॥ मूलम् (पु० न०), "मूलिका" बुध्न, "अघ्र" अङ्घ्रिनाम चरण-पर्यायमित्यर्थ, त्रीणि वृक्षमूलस्य ॥ सार, मज्जा (पु० स्त्री०), द्वे सारस्य "मींजी" इ० भा० ॥ त्वक् (स्त्री०), "त्वचा" छल्ली,

---

१ धातोयम् वीरुधो वीरुध ।
अ० चि० २२

स्थाणौ तु ध्रुवकः शङ्कुः काष्ठे दलिकदारुणि ।
निष्कुहः कोटरो मञ्जा मञ्जरिर्वल्लरिश्च सा ॥ १८८ ॥
पत्रं पलाशं छदनं बर्हं पर्णं छद दलम् ।
नवे तस्मिन्किसलय किसलं पल्लवोऽत्र तु ॥ १८९ ॥
नवे प्रवालोऽस्य कोशी शुङ्गा माढिर्दलस्नसा ।
विस्तारविटपौ तुल्यौ प्रसून कुसुमं सुमम् ॥ १९० ॥
पुष्पं सून सुमनसः प्रसवश्च मणीवकम् ।
जालकक्षारकौ तुल्यौ कलिकायां तु कोरकः ॥ १९१ ॥

चोचम्, वल्कम् (पु० न०), वल्कलम् (पु० न०), पञ्च त्वच "छाल" इ० भा० ॥१८७॥ स्थाणु (पु० न०), ध्रुवक (पु०न०), शङ्कु (पु०), त्रीणि स्थाणो शाखादि विस्ताररहितस्य वृक्षस्य इत्यर्थ "ठुठ" इ० भा० ॥ काष्ठम्, दलिकम्, दारु (पु० न०), त्रीणि काष्ठस्य "लाकडु" इ० भा० ॥ निष्कुह, कोटर (पु० न०), द्वे कोटरस्य "वृक्षमा पोलो भाग" इ०भा ० ॥ मञ्जा (स्त्री०), मञ्जरि (स्त्री०), वल्लरि (स्त्री०), "वल्लरी" त्रीणि मञ्जर्यां "महोर" इ० भा० ॥१८८॥ पत्रम् (पु० न०), पलाशम्, छदनम्, बर्हम् (पु० न०), पर्णम्, छद (पु० न०), दलम् (पु० न०), सप्त पत्रस्य "पादडु" इ० भा० ॥ किसलयम्, किसलम्, पल्लव (पु० न०), त्रीणि नवपत्रस्य ॥१८९॥ प्रवाल (पु० न०), एक नवपल्लवस्य ॥ कोशी (स्त्री०), शुङ्गा (पु० स्त्री०), द्वे नवप्रवालस्य ॥ माढि (स्त्री०), दलस्नसा, द्वे पत्रशिरायाः ॥ विस्तार, विटप (पु० न०), द्वे शाखादिविस्तारस्य ॥ प्रसूनम्, कुसुमम् (पु० न०), सुमम्, ॥१९०॥ पुष्पम् (पु० न०), सूनम्, सुमनस (स्त्री० ब०), प्रसव, मणीवकम्, अष्टौ पुष्पस्य ॥ जालकम्, क्षारक (पु० न०), द्वे

---

१ एकवचनान्तोऽपि दृश्यते "सुमना पुष्पमालत्योस्त्रियां कोविदेऽपि च" इति विश्व ॥

कुड्मले मुकुल गुञ्छे गुच्छस्तवकगुत्सकाः ।
गुलुच्छोऽथ रजः पौष्प परागोऽथ रसो मधु ॥ १९२ ॥
मकरन्दो मरन्दश्च वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
प्रवुद्धोज्जृम्भफुल्लानि व्याकोशं विकच स्मितम् १९३
उन्मिषितं विकसितं दलितं स्फुटितं स्फुटम् ।
प्रफुल्लोत्फुल्लसफुल्लोच्छ्वसितानि विजृम्भितम् १९४
स्मेरं विनिद्रमुन्निद्रविमुद्रहसितानि च ।
संकुचित तु निद्राणं मीलित मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥
फलं तु सस्यं तच्छुष्कं वानमामं शलाटु च ।
ग्रन्थि पर्व परुर्बीजकोशी शिम्बा शमी शिमिः १९६

नवकलिकावृन्दस्य ॥ कलिका, कोरक (पु० न०), द्वे कलिकाया "कळी" इ० भा० ॥ १९१ ॥ कुड्मलम् (पु० न०), "कुद्मळ," मुकुलम् (पु० न०), द्वे ईषद्विकसितकलिकाया ॥ गुञ्छ, गुच्छ, स्तबक (पु० न०), गुत्स, गुलुच्छ (पु० न०), पञ्च गुच्छस्य ॥ पराग, इति एक पुष्परजस ॥ मधु, ॥ १९२ ॥ मकरन्द, मरन्द, त्रीणि पुष्परसस्य ॥ वृन्तम्, एक पुष्पफलबन्धनस्य ॥ प्रबुद्धम्, उज्जृम्भम्, फुल्लम्, व्याकोशम्, विकचम्, स्मितम्, ॥१९३॥ उन्मिषितम्, विकसितम्, दलितम्, स्फुटितम्, स्फुटम्, प्रफुल्लम्, उत्फुल्लम्, सफुल्लम्, उच्छ्वसितम्, विजृम्भितम्, ॥ १९४ ॥ स्मेरम्, विनिद्रम्, उन्निद्रम्, विमुद्रम्, हसितम्, एकविंशतिर्विकसितस्य पुष्पस्य ॥ सकुचितम्, निद्राणम्, मीलितम्, मुद्रितम्, चत्वारि सकुचितस्य पुष्पस्य ॥ १९५ ॥ फलम् (पु० न०), सस्यम्, द्वे फलस्य ॥ वानम्, एक शुष्कफलस्य ॥ शलाटु (त्रि०), एकम् अपक्वफलस्य ॥ग्रन्थि (पु०), पर्व, परु (न०), त्रीणि ग्रन्थे "परव" इ० भा० ॥ बीजकोशी, शिम्बा, शमी,

स्थाणौ तु ध्रुवकः शङ्कुः काष्ठे दलिकदारुणि ।
निष्कुहः कोटरो मञ्जा मञ्जरिर्वल्लरिश्च सा ॥ १८८ ॥
पत्रं पलाशं छदनं बर्हं पर्णं छदं दलम् ।
नवे तस्मिन्किसलय किसल पल्लवोऽत्र तु ॥ १८९ ॥
नवे प्रवालोऽस्य कोशी शुङ्गा माढिर्दलस्नसा ।
विस्तारविटपौ तुल्यौ प्रसून कुसुमं सुमम् ॥ १९० ॥
पुष्पं सून सुमनसः प्रसवश्च मणीवकम् ।
जालकक्षारकौ तुल्यौ कलिकायां तु कोरकः ॥ १९१ ॥

चोचम्, वल्कम् (पु० न०), वल्कलम् (पु० न०), पञ्च त्वच "छाल" इ० भा० ॥१८७॥ स्थाणु (पु० न०), ध्रुवक (पु०न०), शङ्कु (पु०), त्रीणि स्थाणो शाखादि विस्काररहितस्य वृक्षस्य इत्यर्थ "ठुठु" इ० भा० ॥ काष्ठम्, दलिकम्, दारु (पु० न०), त्रीणि काष्ठस्य "लाकडु" इ० भा० ॥ निष्कुह, कोटर (पु० न०), द्वे कोटरस्य "वृक्षमा पोलो भाग" इ०भा ० ॥ मञ्जा (स्त्री०), मञ्जरि (स्त्री०), वल्लरि (स्त्री०), "वल्लरी" त्रीणि मञ्जर्या "महोर" इ० भा० ॥१८८॥ पत्रम् (पु० न०), पलाशम्, छदनम्, बर्हम् (पु० न०), पर्णम्, छद (पु० न०), दलम् (पु० न०), सप्त पत्रस्य "पादडु" इ० भा० ॥ किसलयम्, किसलम्, पल्लव (पु० न०), त्रीणि नवपत्रस्य ॥१८९॥ प्रवाल (पु० न०), एक नवपल्लवस्य ॥ कोशी (स्त्री०), शुङ्गा (पु० स्त्री०), द्वे नवप्रवालस्य ॥ माढि (स्त्री०), दलस्नसा, द्वे पत्रशिरायाः ॥ विस्तार, विटप (पु० न०), द्वे शाखादिविस्तारस्य ॥ प्रसूनम्, कुसुमम् (पु० न०), सुमम् ॥१९०॥ पुष्पम् (पु० न०), सूनम्, सुमनस (स्त्री० बै०), प्रसव, मणीवकम्, अष्टौ पुष्पस्य ॥ जालकम्, क्षारक (पु० न०), द्वे

---

१ एकवचनान्तोऽपि दृश्यते 'सुमना पुष्पमालत्योस्त्रियां ना कोविदेऽपि च' इति विश्व ॥

त्रिपत्रकः पलाशः स्यात्किंशुको ब्रह्मपादपः ।
तृणराजस्तलस्तालो रम्भा मोचा कदल्यपि ॥ २०२ ॥
करवीरो हयमारः कुटजो गिरिमल्लिका ।
विदुलो वेतसः शीतो वानीरो वञ्जुलो रथः ॥ २०३ ॥
कर्कन्धुः कुवली कोलिर्बदर्यथ हलिप्रियः ।
नीपः कदम्बः सालस्तु सर्जोऽरिष्टस्तु फेनिलः ॥२०४॥
निम्बोऽरिष्टः पिचुमन्दः समौ पिचुलझावुकौ ।
कर्पासस्तु बादरः स्यात्पिचव्यस्तूलकं पिचुः ॥२०५॥
आरग्वधः कृतमाले वृषो वासाटरूपके ।

ण्टक , "कुरुण्टक , कुरण्डक " द्वे कुरुण्टकस्य ॥२०१॥ त्रिपत्रक , पलाश , किंशुक , ब्रह्मपादप , चत्वारि पलाशस्य "खाखरो" इ० भा०॥ तृणराज , तल , ताल , त्रीणि तालस्य "ताड" इ०भा०॥ रम्भा, मोचा, कदली, त्रीणि कदल्या "केळ" इ० भा० ॥२०२॥ करवीर , हयमार , द्वे करवीरस्य "कणेर" इ० भा० ॥ कुटज , गिरिमल्लिका, द्वे कुटजस्य "इदरजवनु झाड" इ० भा० ॥ विदुल , वेतस (पु० स्त्री०), शीत , वानीर , वञ्जुल , रथ , षट् वेतसस्य ॥ "नेतर" इ० भा० ॥ २०३ ॥ कर्कन्धु "कर्कन्धू " कुवली, कोलि , बदरी (सर्वे स्त्री०), चत्वारि बदर्या "बोरडी" इ० भा० ॥ हलिप्रिय , नीप , कदम्ब , त्रीणि कदम्बस्य ॥ साल (पु० न०), "श्याल " सर्ज , द्वे सालस्य ॥ अरिष्ट , फेनिल , द्वे अरिष्टस्य "अरिठानु झाड" इ० भा० ॥ २०४ ॥ निम्ब , अरिष्ट , पिचुमन्द , त्रीणि निम्बस्य "लीमडो" इ० भा०॥ पिचुल , झावुक , द्वे पिचुलस्य "कोवी" इ० भा० ॥ कर्पास (पु० न०), बादर , पिचव्य , त्रीणि कर्पासस्य "कपासीआलु झाड" इ०भा० ॥ तूलकम् (पु० न०), पिचु (पु०), द्वे निरस्थीकृतकर्पासस्य "रू" इ० भा० ॥ २०५ ॥ आरग्वध , "अरग्वध , अर्ग्वध " कृतमाल , द्वे आरग्वधस्य "गरमाळो" इ० भा० ॥ वृष (पु० स्त्री०), वासा

शिम्बिश्च पिप्पलोऽश्वत्थः श्रीवृक्ष' कुञ्जराशनः ।
कृष्णावासो बोधितरुः प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥ १९७ ॥
न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद्वटो वैश्रवणालयः ।
उदुम्बरो जन्तुफलो मशकी हेमदुग्धकः ॥ १९८ ॥
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जघनेफला ।
आम्रश्चूतः सहकारः सप्तपर्णस्त्वयुक्छदः ॥ १९९ ॥
शिग्रुः शोभाञ्जनोऽक्षीवतीक्ष्णगन्धकमोचकाः ।
श्वेतेऽत्र श्वेतमरिचः पुन्नागः सुरपर्णिका ॥ २०० ॥
बकुलः केसरोऽशोकः कङ्केल्लिः ककुभोऽर्जुनः ।
मालूरः श्रीफलो बिल्वः किङ्किरातः कुरण्टकः २०१

शिमि, ॥ १९६ ॥ शिम्बि (सर्वे स्त्री०), पश्च शिम्ब्या "शींग" इ० भा० ॥ पिप्पल (पु० स्त्री०), अश्वत्थ, श्रीवृक्ष, कुञ्जराशन, कृष्णावास, बोधितरु, षट् पिप्पलस्य "पिंपळो" इ० भा० ॥ प्लक्ष, पर्कटी, जटी, त्रीणि प्लक्षस्य "पींपर" इ० भा० ॥ १९७ ॥ न्यग्रोध, बहुपाद्, वट (त्री०), वैश्रवणस्य यक्षस्य आलय —वैश्रवणालय, चत्वारि वटस्य ॥ उदुम्बर, जन्तुफल, मशका सन्ति अस्य—मशकी, हेमदुग्धक, चत्वारि उदुम्बरस्य ॥ १९८ ॥ काकोदुम्बरिका, फल्गु (स्त्री०), मलयु (स्त्री०), जघनेफला, चत्वारि उदुम्बरविशेषस्य ॥ आम्र, चूत, सह कारयति स्त्रीपुंसौ मेलयति—सहकार, त्रीणि आम्रवृक्षस्य [माकन्द] ॥ सप्तपर्ण, अयुक्छद, द्वे सप्तपर्णस्य ॥ १९९ ॥ शिग्रु (पु० न०), शोभाञ्जन, अक्षीव, तीक्ष्णगन्ध, मोचक, पश्च शिग्रो "शरगवो" इ० भा० ॥ श्वेतमरिच, एक श्वेतशिग्रो ॥ पुन्नाग, सुरपर्णिका, द्वे पुन्नागस्य "सोरगी" इ० भा० ॥ २०० ॥ बकुल, केसर, द्वे बकुलस्य ॥ अशोक, कङ्केल्लि, द्वे अशोकस्य ॥ ककुभ, अर्जुन, द्वे अर्जुनवृक्षस्य "सादडो" इ० भा० ॥ मालूर, श्रीफल, बिल्व, त्रीणि बिल्वस्य "बीलि" इ० भा० ॥ किङ्किरात, कुर-

पाटलिः पाटला भूर्जो बहुत्वक्को मृदुच्छदः ॥ २१० ॥
द्रुमोत्पलः कर्णिकारे निचुले हिज्जलेज्जलौ ।
धात्री शिवा चामलकी कलिरक्षो विभीतकः २११
हरीतक्यभया पथ्या त्रिफला तु फलत्रयम् ।
तापिञ्छस्तु तमालः स्याच्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ २१२ ॥
निर्गुण्डी सिन्दुवारेऽतिमुक्तके माधवी लता ।
वासन्ती चौड्रपुष्प जपा जातिस्तु मालती ॥ २१३ ॥
मल्लिका स्याद्विचकिलः सप्तला नवमालिका ।

सालस्य ॥ पाटलि (पु० स्त्री०), पाटला, द्वे पाटलिवृक्षस्य ॥ भूर्ज , बहुत्वक्क , मृदुच्छद , त्रीणि भूर्जवृक्षस्य ॥ २१० ॥ द्रुमोत्पल , कर्णिकार , द्वे कर्णिकारस्य ॥ निचुल , हिज्जल , इज्जल , त्रीणि जलवेतसविशेषस्य ॥ धात्री, शिवा, आमलकी (त्रि०), त्रीणि आमलक्या "आमळानु झाड" इ० भा० ॥ कलि (पु०), अक्ष , विभीतक (त्रि०), "विभेदक , विभीतकम्" त्रीणि विभीतकस्य "वेडानु झाड" इ० भा० ॥ २११ ॥ हरीतकी, अभया, पथ्या, त्रीणि हरीतक्या "हरडानु झाड" इ० भा० ॥ त्रिफला, एकम् आमलकीविभीतकहरीतकीफलसमाहारस्य ॥ तापिच्छ , "तापिच्छ " तमाल (पु० न०), द्वे तमालस्य ॥ चम्पक , हेमपुष्पक , द्वे चम्पकस्य ॥ २१२ ॥ निर्गुण्डी "निर्गुण्टी" सिन्दुवार , द्वे निर्गुण्ड्या "निगोड" इ० भा० ॥ अतिमुक्तक , मधौ वसन्ते भवा— माधवी, लता, "माधवीलता" वासन्ती, चत्वारि माधव्या ॥ औड्रपुष्पम्, "ओंड्रपुष्पम्" जपा, "जवा" द्वे जपाया "जास्वदी" इ० भा० ॥ जाति , मालती, द्वे जात्या "जाई" इ०भा० ॥२१३॥ मल्लिका, विचकिल , द्वे मल्लिकाया "मोगरी" इ० भा०॥ सप्तला, नवमालिका, द्वे नवमालिकाया ॥ "मोटा फुलवाली मोगरी" इ०

---

१ स्त्रियाम् विभीतकी ॥

करञ्जस्तु नक्तमालः स्नुहिर्वज्रो महातरुः ॥ २०६ ॥
महाकालस्तु किम्पाके मन्दारः पारिभद्रके ।
मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥ २०७ ॥
पीलुः सिनो गुडफलो गुग्गुलुस्तु पलङ्कषः ।
राजादनः पियालः स्यात्तिनिशस्तु रथद्रुमः ॥२०८॥
नागरङ्गस्तु नारङ्ग इङ्गुदी तापसद्रुमः ।
काश्मरी भद्रपर्णी श्रीपर्ण्यम्लिका तु तिन्तिडी २०९
शेलुः श्लेष्मातकः पीतसालस्तु प्रियकोऽसनः ।

"वाशा" आटरूष, "अटरूष" त्रीणि वृषस्य "अरडुसा" इ० भा० ॥ करञ्ज, नक्तमाल, द्वे करञ्जस्य ॥ स्नुहि (स्त्री०), "स्नुही, स्नुहा" वज्र, महातरु, त्रीणि स्नुह्या "थोर" इ० भा० ॥२०६॥ महान् काल मृत्यु यस्मात् स —महाकाल, किम्पाक, द्वे किम्पाकस्य ॥ मन्दार, पारिभद्र, द्वे मन्दारस्य ॥ मधूक, मधुष्ठील, गुडपुष्प, मधुद्रुम, चत्वारि मधुद्रुमस्य "महुडो" इ० भा० ॥२०७॥ पीलु (पु०), सिन, गुडफल, त्रीणि पीलोः "पीलुडी" इ० भा० ॥ गुग्गुलु (पु०), "गुग्गल" पलङ्कष, द्वे गुग्गुलो "गुगळ" इ० भा० ॥ राजादन (पु० न०), "राजातन" पियाल, "प्रियाल" द्वे राजादनस्य "चारोली" इ० भा० ॥ तिनिश, रथद्रुम, द्वे रथद्रुमवृक्षस्य ॥ २०८ ॥ नागरङ्ग, नारङ्ग, "नार्यङ्ग" द्वे नारङ्गस्य ॥ इङ्गुदी (त्रि०), तापसद्रुम, द्वे इङ्गुदीवृक्षस्य ॥ काश्मरी, "काश्मीरी" भद्रपर्णी, श्रीपर्णी, त्रीणि काश्मर्या ॥ अम्लिका, तिन्तिडी, द्वे अम्लिकाया "आमली" इ० भा० ॥२०९॥ शेलु (पु०), "सेलु" श्लेष्मातक, द्वे शेलो "गुंदी" इ०भा० ॥ पीतसाल, प्रियक, असन (पु० न०), "आसनः" त्रीणि पीत-

पाटलिः पाटला भूर्जो बहुत्वको मृदुच्छदः ॥ २१० ॥
द्रुमोत्पलः कर्णिकारे निचुले हिज्जलेज्जलौ ।
धात्री शिवा चामलकी कलिरक्षो विभीतकः २११
हरीतक्यभया पथ्या त्रिफला तु फलत्रयम् ।
तापिञ्छस्तु तमालः स्याच्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ २१२ ॥
निर्गुण्डी सिन्दुवारेऽतिमुक्तके माधवी लता ।
वासन्ती चौड्रपुष्प जपा जातिस्तु मालती ॥ २१३ ॥
मल्लिका स्याद्विचकिलः सप्तला नवमालिका ।

सालस्य ॥ पाटलि (पु० स्त्री०), पाटला, द्वे पाटलिवृक्षस्य ॥ भूर्ज, बहुत्वक, मृदुच्छद, त्रीणि भूर्जवृक्षस्य ॥ २१० ॥ द्रुमोत्पल, कर्णिकार, द्वे कर्णिकारस्य ॥ निचुल, हिज्जल, इज्जल, त्रीणि जलवेतसविशेषस्य ॥ धात्री, शिवा, आमलकी (त्रि०), त्रीणि आमलक्या "आमळानु झाड" इ० भा० ॥ कलि (पु०), अक्ष, विभीतक (त्रि०), "विभेदक, विभीतकम्" त्रीणि विभीतकस्य "बेडानु झाड" इ० भा० ॥ २११ ॥ हरीतकी, अभया, पथ्या, त्रीणि हरीतक्या "हरडानु झाड" इ० भा० ॥ त्रिफला, एकम् आमलकीविभीतकहरीतकीफलसमाहारस्य ॥ तापिञ्छ, "तापिच्छ" तमाल (पु० न०), द्वे तमालस्य ॥ चम्पक, हेमपुष्पक, द्वे चम्पकस्य ॥ २१२ ॥ निर्गुण्डी "निर्गुण्टी" सिन्दुवार, द्वे निर्गुण्ड्याः "निगोड" इ० भा० ॥ अतिमुक्तक, मधौ वसन्ते भवा—माधवी, लता, "माधवीलता" वासन्ती, चत्वारि माधव्या ॥ औड्रपुष्पम्, "ओंड्रपुष्पम्" जपा, "जवा" द्वे जपाया "जास्वदी" इ० भा० ॥ जाति, मालती, द्वे जात्या "जाई" इ०भा० ॥२१३॥ मल्लिका, विचकिल, द्वे मल्लिकाया "मोगरी" इ० भा०॥ सप्तला, नवमालिका, द्वे नवमालिकाया ॥ "मोटा फुलवाली मोगरी" इ०

---

१ स्त्रियाम् बिभीतकी ॥

करञ्जस्तु नक्तमालः स्नुहिर्वज्रो महातरुः ॥ २०६ ॥
महाकालस्तु किम्पाके मन्दारः पारिभद्रके ।
मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥ २०७ ॥
पीलुः सिनो गुडफलो गुग्गुलुस्तु पलङ्कषः ।
राजादनः पियालः स्यात्तिनिशस्तु रथद्रुमः ॥२०८॥
नागरङ्गस्तु नारङ्ग इङ्गुदी तापसद्रुमः ।
काश्मरी भद्रपर्णी श्रीपर्ण्यम्लिका तु तिन्तिडी २०९
शेलुः श्लेष्मातकः पीतसालस्तु प्रियकोऽसनः ।

"वाशा" आटरूष, "अटरूष" त्रीणि वृषस्य "अरडुसा" इ० भा०॥ करञ्ज, नक्तमाल, द्वे करञ्जस्य ॥ स्नुहि (स्त्री०), "स्नुही, स्नुहा" वज्र, महातरु, त्रीणि स्नुह्या "थोर" इ० भा० ॥२०६॥ महान् काल मृत्यु यस्मात् स –महाकाल, किम्पाक, द्वे किम्पाकस्य ॥ मन्दार, पारिभद्र, द्वे मन्दारस्य ॥ मधूक, मधुष्ठील', गुडपुष्प, मधुद्रुम, चत्वारि मधुद्रुमस्य "महुडो" इ० भा०॥२०७॥ पीलु (पु०), सिन, गुडफल, त्रीणि पीलो "पीलुडी" इ० भा० ॥ गुग्गुलु (पु०), "गुग्गल" पलङ्कष, द्वे गुग्गुलो "गुगळ" इ० भा० ॥ राजादन (पु० न०), "राजातन" पियालः, "प्रियाल" द्वे राजादनस्य "चारोली" इ० भा० ॥ तिनिश, रथद्रुम, द्वे रथद्रुमवृक्षस्य ॥ २०८ ॥ नागरङ्ग, नारङ्ग, "नार्यङ्ग" द्वे नारङ्गस्य ॥ इङ्गुदी (स्त्रि०), तापसद्रुम, द्वे इङ्गुदीवृक्षस्य ॥ काश्मरी, "काश्मीरी" भद्रपर्णा, श्रीपर्णी, त्रीणि काश्मर्या ॥ अम्लिका, तिन्तिडी, द्वे अम्लिकाया "आमली" इ० भा० ॥२०९॥ शेलु (पु०), "सेलु" श्लेष्मातक, द्वे शेलो "गुंदी" इ०भा० ॥ पीतसाल, प्रियक, असन (पु० न०), "आसनः" त्रीणि पीत-

वंशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वजः ।
मस्करः शतपर्वा च स्वनन् वातात्स कीचकः ॥२१९॥
तुकाक्षीरी वंशक्षीरी त्वक्क्षीरी वंशरोचना ।
पूगे क्रमुकगूवाकौ तस्योद्वेगं पुनः फलम् ॥ २२० ॥
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि ।
तुम्ब्यलाबूः कृष्णला तु गुञ्जा द्राक्षा तु गोस्तनी २२१
मृद्वीका हारहूरा च गोक्षुरस्तु त्रिकण्टकः ।
श्वदंष्ट्रा स्थलशृङ्गाटो गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ २२२ ॥
व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यादथामृता ।

भक्ष्याया ॥ २१८ ॥ वंश , वेणु (पु०), यवफल , त्वचिसार , "त्वक्सार" तृणध्वज , मस्कर , सप्त वंशस्य "वास" इ० भा०॥ य वंश वातात् स्वनति स कीचक , एक शब्दायमानस्य वंशस्य ॥ २१९ ॥ तुकाक्षीरी, वंशक्षीरी, त्वक्क्षीरी, वंशरोचना, चत्वारि वंशरोचनाया "वासकपूर" इ० भा० ॥ पूग , क्रमुक , गूवाक , त्रीणि पूगवृक्षस्य "सोपारीनु झाड" ॥ तस्य पूगस्य फलम् उद्वेगम् , इति एक पूगफलस्य "सोपारी" इ० भा० ॥२२०॥ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागपर्यायवल्ली, (नागवल्ली, सर्पवल्ली इत्यादि) त्रीणि ताम्बूलवल्ल्या "नागरवेल" इ० भा०॥ तुम्बी (स्त्री० न०), अलाबू (स्त्री०न०), द्वे अलाब्वा "तुवडीनो वेल" इ० भा०॥ कृष्णला, गुञ्जति शिम्ब्या– गुञ्जा, द्वे गुञ्जाया "चणोठीनु झाड" ॥ द्राक्षा, गोस्तनी ॥२२१॥ मृद्वीका, हारहूरा, चत्वारि द्राक्षाया ॥ गा क्षुरयति व्यथयति– गोक्षुर , त्रिकण्टक , श्वदंष्ट्रा, स्थलशृङ्गाट , चत्वारि गोक्षुरस्य "गोखरुनु झाड इ० भा०" ॥ गिरिकर्णी, अपराजिता, द्वे गिरिकर्ण्या "धोळी गोकर्णी" इ० भा० ॥ २२२ ॥ व्याघ्री, निर्दिग्धिका, कण्टकारिका, त्रीणि व्याघ्र्या "भोयरिंगणी" इ० भा० ॥

मागधी यूथिका सा तु पीता स्याद्धेमपुष्पिका ॥२१४॥
प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा बन्धूको बन्धुजीवकः ।
करुणे मल्लिकापुष्पो जम्बीरे जम्भजम्भलौ ॥ २१५ ॥
मातुलिङ्गो बीजपूरः करीरक्रकरौ समौ ।
पञ्चाङ्गुलः स्यादेरण्डे धातक्यां धातुपुष्पिका ॥२१६॥
कपिकच्छूरात्मगुप्ता धत्तूरः कनकाह्वयः ।
कपित्थस्तु दधिफलो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥
आम्रातको वर्षपाकी केतकः क्रकचच्छदः ।
कोविदारो युगपत्रः सल्लकी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

भा० ॥ मागधी, यूथिका, द्वे यूथिकाया "जुई" इ० भा० ॥ या यूथिका पीता सा हेमपुष्पिका, एकं पीतपुष्प्या यूथिकाया ॥२१४॥ प्रियङ्गु (स्त्री०), फलिनी, श्यामा, त्रीणि प्रियङ्गो ॥ बध्नाति चित्तम्-बन्धूक , बन्धुजीवक , द्वे बन्धूकस्य "बफोरीआ" इ०भा०॥ करुण॰, मल्लिकापुष्प , द्वे करुणस्य ॥ जम्बीर , जम्भ (पु० न०), जम्भल , त्रीणि जम्बीरस्य "मोटा खाटा लिंबुनु झाड, 'इडलिंबु' इति महाराष्ट्रभाषायाम्" ॥ २१५ ॥ मातुलिङ्ग , "मातुलुङ्ग" बीजपूर , द्वे मातुलिङ्गस्य "बीजोरानु झाड" इ० भा० ॥ करीर (पु० न०), क्रकर॰, द्वे करीरस्य "केरडो" इ० भा० ॥ पञ्चाङ्गुल , एरण्ड , द्वे एरण्डस्य ॥ धातकी, धातुपुष्पिका, द्वे धातक्या ॥ २१६ ॥ कपिकच्छू (स्त्री०), "कपिकन्डु" आत्मगुप्ता, द्वे कपिकच्छ्वा ॥ धत्तूर , "धात्तूर" कनकाह्वय , द्वे धत्तूरस्य॥ कपित्थ , दधिफल , द्वे कपित्थस्य "कोठीनु झाड"॥ नालिकेर (पु०स्त्री०),"नारिकेर , नारिकेल , नाडिकेर , नारिकेलि , नारीकेली" लाङ्गली, द्वे नालिकेरस्य "नाळीएरी" इ०भा० ॥२१७॥ आम्रातक , वर्षपाकी, द्वे आम्रातकस्य "अम्बाडी" इ० भा० ॥ केतक (पु० स्त्री०), क्रकचच्छद , द्वे केतक्या ॥ कोविदार , युगपत्र , द्वे कोविदारस्य ॥ सल्लकी (पु० स्त्री०), गजप्रिया, द्वे गज-

वशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वजः ।
मस्करः शतपर्वा च स्वनन् वातात्स कीचकः ॥२१९॥
तुकाक्षीरी वशाक्षीरी त्वक्क्षीरी वंशरोचना ।
पूगे क्रमुकगूवाकौ तस्योद्वेगं पुनः फलम् ॥ २२० ॥
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि ।
तुम्ब्यलाबूः कृष्णला तु गुञ्जा द्राक्षा तु गोस्तनी २२१
मृद्वीका हारहूरा च गोक्षुरस्तु त्रिकण्टकः ।
श्वदंष्ट्रा स्थलशृङ्गाटो गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ २२२ ॥
व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्याद्थामृता ।

भक्ष्याया ॥ २१८ ॥ वश , वेणु (पु०), यवफल , त्वचिसार , "त्वक्सार" तृणध्वज , मस्कर , सप्त वशस्य "वास" इ० भा०॥ य वश वातात् स्वनति स कीचक , एक शब्दायमानस्य वशस्य ॥ २१९ ॥ तुकाक्षीरी, वशक्षीरी, त्वक्क्षीरी, वशरोचना, चत्वारि वशरोचनाया "वासकपूर" इ० भा० ॥ पूग , क्रमुक , गूवाक , त्रीणि पूगवृक्षस्य "सोपारीनु झाड" ॥ तस्य पूगस्य फलम् उद्वेगम् , इति एक पूगफलस्य "सोपारी" इ० भा० ॥२२०॥ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागपर्यायवल्ली, (नागवल्ली, सर्पवल्ली इत्यादि) त्रीणि ताम्बूलवल्ल्या "नागरवेल" इ० भा०॥ तुम्बी (स्त्री० न०), अलाबू (स्त्री०न०), द्वे अलाब्वा "तुवडीनो वेल" इ० भा०॥ कृष्णला, गुञ्जति शिम्ब्या-गुञ्जा, द्वे गुञ्जाया "चणोठीनु झाड" ॥ द्राक्षा, गोस्तनी ॥२२१॥ मृद्वीका, हारहूरा, चत्वारि द्राक्षाया ॥ गा क्षुरयति व्यथयति-गोक्षुर , त्रिकण्टक , श्वदंष्ट्रा, स्थलशृङ्गाट , चत्वारि गोक्षुरस्य "गोखरुनु झाड इ० भा०" ॥ गिरिकर्णी, अपराजिता, द्वे गिरिकर्ण्या "घोळी गोकर्णी" इ० भा० ॥ २२२ ॥ व्याघ्री, निर्दिग्धिका, कण्टकारिका, त्रीणि व्याघ्र्या "भोयरिंगणी" इ० भा० ॥

मागधी यूथिका सा तु पीता स्याद्धेमपुष्पिका ॥२१४॥
प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा बन्धूको बन्धुजीवकः ।
करुणे मल्लिकापुष्पो जम्बीरे जम्भजम्भलौ ॥ २१५ ॥
मातुलिङ्गो बीजपूरः करीरक्रकरौ समौ ।
पञ्चाङ्गुलः स्यादेरण्डे धातक्या धातुपुष्पिका ॥२१६॥
कपिकच्छूरात्मगुप्ता धत्तूरः कनकाह्वयः ।
कपित्थस्तु दधिफलो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥
आम्रातको वर्षपाकी केतकः क्रकचच्छदः ।
कोविदारो युगपत्रः सल्लकी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

भा० ॥ मागधी, यूथिका, द्वे यूथिकाया "जुई" इ० भा० ॥ या यूथिका पीता सा हेमपुष्पिका, एकं पीतपुष्प्या यूथिकाया ॥२१४॥ प्रियङ्गु (स्त्री०), फलिनी, श्यामा, त्रीणि प्रियङ्गो ॥ बध्नाति चित्तम्–बन्धूक, बन्धुजीवक, द्वे बन्धूकस्य "बफोरीआ" इ०भा०॥ करुण॰, मल्लिकापुष्प, द्वे करुणस्य ॥ जम्बीर, जम्भ (पु० न०), जम्भल, त्रीणि जम्बीरस्य "मोटा खाटा लिंबुनु झाड, 'इडलिंबु' इति महाराष्ट्रभाषायाम्" ॥ २१५ ॥ मातुलिङ्ग, "मातुलुङ्ग" बीजपूर, द्वे मातुलिङ्गस्य "बीजोरानु झाड" इ० भा० ॥ करीर (पु० न०), क्रकर, द्वे करीरस्य "केरडो" इ० भा० ॥ पञ्चाङ्गुल, एरण्ड, द्वे एरण्डस्य ॥ धातकी, धातुपुष्पिका, द्वे धातक्या ॥ २१६ ॥ कपिकच्छू (स्त्री०), "कपिकच्छु" आत्मगुप्ता, द्वे कपिकच्छ्वा ॥ धत्तूर, "धात्तूर" कनकाह्वय, द्वे धत्तूरस्य ॥ कपित्थ, दधिफल, द्वे कपित्थस्य "कोठीनु झाड" ॥ नालिकेर (पु०स्त्री०), "नारिकेर, नारिकेल, नाडिकेर, नारिकेलि, नारीकेली" लाङ्गली, द्वे नालिकेरस्य "नाळीएरी" इ०भा० ॥२१७॥ आम्रातक, वर्षपाकी, द्वे आम्रातकस्य "अम्बाडी" इ० भा० ॥ केतक (पु० स्त्री०), क्रकचच्छद, द्वे केतक्या ॥ कोविदार, युगपत्र, द्वे कोविदारस्य ॥ सल्लकी (पु० स्त्री०), गजप्रिया, द्वे गज-

वशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वजः ।
मस्करः शतपर्वा च स्वनन् वातात्स कीचकः ॥२१९॥
तुकाक्षीरी वशक्षीरी त्वक्क्षीरी वंशरोचना ।
पूगे क्रमुकगूवाकौ तस्योद्वेगं पुनः फलम् ॥ २२० ॥
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि ।
तुम्ब्यलाबूः कृष्णला तु गुञ्जा द्राक्षा तु गोस्तनी २२१
मृद्वीका हारहूरा च गोक्षुरस्तु त्रिकण्टकः ।
श्वदंष्ट्रा स्थलशृङ्गाटो गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ २२२ ॥
व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यादथामृता ।

भक्ष्याया ॥ २१८ ॥ वश , वेणु (पु०), यवफल , त्वचिसार , "त्वक्सार" तृणध्वज , मस्कर , सप्त वशस्य "वास" इ० भा०॥ य वश वातात् स्वनति स कीचक , एक शब्दायमानस्य वशस्य ॥ २१९ ॥ तुकाक्षीरी, वशक्षीरी, त्वक्क्षीरी, वशरोचना, चत्वारि वशरोचनाया "वासकपूर" इ० भा० ॥ पूग , क्रमुक , गूवाक , त्रीणि पूगवृक्षस्य "सोपारीनु झाड" ॥ तस्य पूगस्य फलम् उद्वेगम् , इति एक पूगफलस्य "सोपारी" इ० भा० ॥२२०॥ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागपर्यायवल्ली, (नागवल्ली, सर्पवल्ली इत्यादि) त्रीणि ताम्बूलवल्ल्या "नागरवेल" इ० भा०॥ तुम्बी (स्त्री० न०), अलाबू (स्त्री०न०), द्वे अलाब्वा "तुवडीनो वेल" इ० भा०॥ कृष्णला, गुञ्जति शिम्ब्या– गुञ्जा, द्वे गुञ्जाया "चणोठीनु झाड" ॥ द्राक्षा, गोस्तनी ॥२२१॥ मृद्वीका, हारहूरा, चत्वारि द्राक्षाया ॥ गा क्षुरयति व्यथयति– गोक्षुर , त्रिकण्टक , श्वदंष्ट्रा, स्थलशृङ्गाट , चत्वारि गोक्षुरस्य "गोखरुनु झाड इ० भा०" ॥ गिरिकर्णी, अपराजिता, द्वे गिरिकर्ण्या "धोळी गोकर्णी" इ० भा० ॥ २२२ ॥ व्याघ्री, निर्दिग्धिका, कण्टकारिका, त्रीणि व्याघ्र्या "भोयरिंगणी" इ० भा० ॥

ञात्सरसः पङ्कात् परे रुड्रुहजन्मजाः ।
रीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ २२८ ॥
न्पल कोकनदं कैरविण्यां कुमुद्वती ।
ं स्यात्कुवलयं कुवेल कुवल कुवम् ॥ २२९ ॥
 तत्र कुमुदं कैरवं गर्दभाह्वयम् ।
नु स्यादिन्दीवर हल्लकं रक्तसंध्यके ॥ २३० ॥
ैन्धिके तु कल्हारं बीजकोशो वराटकः ।
का पद्मनालं तु मृणालं तन्तुल बिसम् ॥ २३१॥
ल्कं केसरं संवर्तिका तु स्यान्नवं दलम् ।

रसम्, महोत्पलम्, ॥ २२७ ॥ जल–सरस्–पङ्कशब्देभ्य परे -रुह्–जन्म–जशब्दा प्रयोज्या । यथा—जलरुट्, जलरुहम्, जन्म, जलजम्, सरोरुट्, सरोरुहम्, सरोजन्म, सरोजम्, रुट्, पङ्करुहम्, "पङ्केरुहम्" पङ्कजन्म, पङ्कजम्, पञ्चविंशति ान्येन कमलस्य ॥ पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम्, द्वे श्वेतकमलस्य ॥ सरोरुहम्, ॥ २२८ ॥ रक्तोत्पलम्, कोकनदम्, त्रीणि कमलस्य ॥ कैरविणी, कुमुद्वती, "कुमुदिनी" द्वे चन्द्रवि- सेन्या कमलिन्या ॥ उत्पलम् (पु० न०), कुवलयम्, लम्, कुवलम् (पु० न०), कुवम्, पञ्च चन्द्रविकासिकम- म ॥२२९॥ कमलविशेषानाह–कुमुदम् (पु० न०), "कुमुद्"

करहाटः शिफा च स्यात्कन्दे सलिलजन्मनाम्॥२३२॥
उत्पलानां तु शालूकं नील्यां शैवालशेवले।
शेवालं शैवलं शेपालं जलाच्छूकनीलिके ॥ २३३ ॥
धान्यं तु सस्यं सीत्यं च व्रीहिः स्तम्बकरिश्च तत्।
आशुः स्यात् पाटलो व्रीहिर्गर्भपाकी तु षष्टिकः॥२३४॥
शालयः कलमाद्याः स्युः कलमस्तु कलामकः।
लोहितो रक्तशालिः स्यान्महाशालिः सुगन्धिकः२३५
यवो हयप्रियस्तीक्ष्णशूकस्तोक्मस्त्वसौ हरित्।
मङ्गल्यको मसूरः स्यात्कलायस्तु सतीनकः ॥ २३६ ॥

केशरस्य ॥ पद्मादीना यत् नव दलम् सा सवर्तिका, एक पद्मादीना नवपत्रस्य ॥ सलिलजन्मना पद्मादीना कन्द करहाट, शिफा, द्वे पद्मादीना कन्दस्य ॥ २३२ ॥ शालूकम्, एकम् उत्पलकन्दस्य ॥ नीली, शैवालम्, शेवलम्, शेवालम्, शैवलम्, शेपालम्, जलशब्दात् परौ शूकनीलिकाशब्दौ प्रयोज्यौ। यथा—जलशूकम्, जलनीलिका, (शैवालादीनि पद् पु० न०) अष्टौ शेवालस्य ॥२३३॥ धान्यम्[1], सस्यम्, सीत्यम्, व्रीहि (पु०), स्तम्बकरि (पु०), पञ्च धान्यस्य ॥ आशु (पु० न०), पाटलो वर्ण अस्यास्ति-पाटल, व्रीहि, त्रीणि व्रीहिविशेषस्य ॥ गर्भपाकी, षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिक, द्वे षष्टिकस्य ॥ २३४ ॥ शालि (पु०), एक कलमादीनाम् ॥ कलम, कलामक, द्वे कलमशाले ॥ लोहित, एक रक्तशाले ॥ महाशालि, सुगन्धिक, द्वे सुगन्धिशाले ॥२३५॥ यव, हयप्रिय, तीक्ष्णशूक, त्रीणि यवस्य "जव" इ० भा० ॥ असौ यव हरित् तोक्म, एक नीलयवस्य "काचाजव" इ०भा०॥ मङ्गल्यक, मसूर (पु० स्त्री०), मसुर[2] द्वे मसूरस्य ॥ कलाय,

---

१ 'व्रीहियवौ मसूरो गोधूमा मुद्गमाषतिलचणकाः। अणव प्रियङ्गु कोद्रव मयुष्टका शालिराढक्य ॥ १ ॥ किंच मुकायकुलत्थौ शण सप्तदश धान्यानि"॥
२ स्त्रियां मसूरा, मसुरा इत्यपि ॥

हरेणुः खण्डिकश्चाथ चणको हरिमन्थकः ।
माषस्तु मदनो नन्दी वृष्यो बीजवरो बली ॥ २३७ ॥
मुद्गस्तु प्रथनो लोभ्यो वलाटो हरितो हरिः
पीतेऽस्मिन् वसुखण्डीरप्रवेलजयशारदाः ॥ २३८ ॥
कृष्णे प्रवरवासन्तहरिमन्थजशिम्बिकाः ।
वनमुद्गे तुवरकनिगूढककुलीनकाः ॥ २३९ ॥
खण्डी च राजमुद्गे तु मकुष्ठकमयुष्टकौ ।
गोधूमे सुमनो वल्ले निष्पावः शितशिम्बिकः ॥२४०॥
कुलत्थस्तु कालवृन्तस्ताम्रवृन्ता कुलत्थिका ।

सतीनक, "सातीनक, सतीलक, सातीन" ॥ २३६ ॥ हरेणु (पु०), खण्डिक, चत्वारि कलायस्य "वटाणा" इ० भा० ॥ चणक, हरिमि अश्वे मथ्यते–हरिमन्थक, "हरिमन्थज" द्वे चणकस्य "चणा" इ० भा० ॥ माष (पु० न०), मदन, नन्दी (पु०), वृषाय मैथुनाय हित —वृष्य, बीजवर, बल वीर्यं अस्यास्तीति–बली, षट् माषस्य "अडद" इ० भा० ॥२३७॥ मुद्ग, प्रथन, लोभ्य, वलाट, हरित, हरि (पु०), षट् मुद्गस्य "मग" इ० भा० ॥ वसु (पु०), खण्डीर, प्रवेल, जय, शारद, पञ्च पीतमुद्गस्य ॥२३८॥ प्रवर, वासन्त, हरिमन्थज, शिम्बिक, चत्वारि कृष्णमुद्गस्य ॥ तुवरक, निगूढक, कुलीनक, ॥ २३९ ॥ खण्डी (पु०), चत्वारि वनमुद्गस्य ॥ राजमुद्ग, मकुष्ठक, "मकुष्टक, मकूष्टक, मुकुष्टक" मयुष्ठक, "मयष्ठक, मपष्टक मपुष्ठक" त्रीणि राजमुद्गस्य "मठ" इ० भा० ॥ गोधूम, सुमन, द्वे गोधूमस्य "घहु" इ० भा० ॥ वल्ल, निष्पाव, शितशिम्बिक, त्रीणि वल्लस्य "वाल" इ० भा० ॥ २४० ॥ कुलत्थ, कालवृन्त, द्वे कुलत्थस्य "कळथी" इ० भा० ॥ ताम्रवृन्ता, कुलत्थिका, द्वे

करहाटः शिफा च स्यात्कन्दे सलिलजन्मनाम्॥२३२॥
उत्पलानां तु शालूक नील्या शैवालशेवले।
शेवाल शैवलं शेपालं जलाच्छूकनीलिके ॥ २३३ ॥
धान्यं तु सस्य सीत्यं च व्रीहिः स्तम्बकरिश्च तत्।
आशुः स्यात् पाटलो व्रीहिर्गर्भपाकी तु षष्टिकः॥२३४॥
शालयः कलमाद्या स्युः कलमस्तु कलामकः।
लोहितो रक्तशालिः स्यान्महाशालिः सुगन्धिकः॥२३५
यवो हयप्रियस्तीक्ष्णशूकस्तोक्मस्त्वसौ हरित्।
मङ्गल्यको मसूरः स्यात्कलायस्तु सतीनकः ॥ २३६ ॥

केशरस्य ॥ पद्मादीना यत् नव दलम् सा संवर्तिका, एक पद्मादीना नवपत्रस्य ॥ सलिलजन्मना पद्मादीना कन्द करहाट, शिफा, द्वे पद्मादीना कन्दस्य ॥ २३२ ॥ शालूकम्, एकम् उत्पलकन्दस्य ॥ नीली, शैवालम्, शेवलम्, शेवालम्, शैवलम्, शेपालम्, जलशब्दात् परौ शूकनीलिकाशब्दौ प्रयोज्यौ। यथा—जलशूकम्, जलनीलिका, (शैवालादीनि पट् पु० न०) अष्टौ शेवालस्य ॥२३३॥ धान्यम्, सस्यम्, सीत्यम्, व्रीहि (पु०), स्तम्बकरि (पु०), पञ्च धान्यस्य ॥ आशु (पु० न०), पाटलो वर्ण अस्यास्ति—पाटल, व्रीहि, त्रीणि व्रीहिविशेषस्य॥ गर्भपाकी, षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिक, द्वे षष्टिकस्य ॥ २३४ ॥ शालि (पु०), एक कलमादीनाम् ॥ कलम, कलामक, द्वे कलमशाले ॥ लोहित, एक रक्तशाले ॥ महाशालि, सुगन्धिक, द्वे सुगन्धिशाले ॥२३५॥ यव, हयप्रिय, तीक्ष्णशूक, त्रीणि यवस्य "जव" इ० भा० ॥ असौ यव हरित् तोक्म, एक नीलयवस्य "काचाजव" इ०भा०॥ मङ्गल्यक, मसूर (पु० स्त्री०), मसुर " द्वे मसूरस्य ॥ कलाय,

१ "व्रीहियवौ मसूरो गोधूमा मुद्गमापतिलचणका। अणव प्रियङ्गु कोद्रव मयुष्ठका शालिराढक्य ॥ १ ॥ किंच कुलायकुलत्थौ शण सप्तदश धान्यानि" ॥
२ स्त्रियां मसूरा, मसुरा इत्यपि ॥

कदम्बकस्तन्तुभोऽथ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ २४६ ॥
माषादयः शमीधान्य शूकधान्यं यवादयः ।
स्यात्सस्यशूकं किशारुः कणिशं सस्यशीर्षकम् ॥२४७॥
स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादेर्नाल काण्डोऽफलस्तु सः ।
पलः पलालो धान्यत्वक्तुपो वुसे कडङ्गरः ॥ २४८ ॥
धान्यमावसित रिद्धं तत्पूत निर्वुसीकृतम् ।
मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढकाः ॥ २४९ ॥
त्वक् पुष्प कवक शाकं दशधा शिग्रुक च तत् ।

तिलस्य ॥ सर्षप , कदम्बक , तन्तुभ , त्रीणि सर्षपस्य "सरसव" इ० भा० ॥ सिद्धार्थ , एक श्वेतसर्षपस्य ॥ २४६ ॥ शमीधान्यम्, एक मापादीनाम् ॥ शूकधान्यम्, एक यवादीनाम् ॥ सस्यशूकम् (पु० न०), किंशारु (पु०), द्वे सस्यशूकस्य "धान्यविगेरेनो अग्रभाग" इ० भा० ॥ कणिशम् (पु० न०), "कनिशम्" सस्यशीर्षकम्, द्वे कणिशस्य "कणसलु" इ० भा० ॥२४७॥ स्तम्ब , गुच्छ , द्वे यवादिमूलस्य ॥ नालम् (त्रि०), काण्ड (पु० न०), द्वे तृणादिकाण्डस्य ॥ पल (पु० न०), पलाल (पु० न०), द्वे फलरहितस्य काण्डस्य ॥ तुप , एक धान्यत्वच "धान्यनु फोतरु" इ० भा० ॥ वुस (पु० न०), कडङ्गर , द्वे वुसस्य "धान्यनु कुसु" इ० भा० ॥२४८॥ धान्यम्, आवसितम्, "अवसितम्" रिद्धम्, त्रीणि तृणरहितराशीकृतधान्यस्य ॥ पूतम्, एक वुसरहितधान्यस्य ॥ मूल मूलकादे , पत्र निम्बादे , करीर वंशादेरङ्कुर , अग्र करीरवृक्षादे , फल वार्ताक्यादे , काण्डम् एरण्डवंशादे, विरूढ क्षेत्रोद्धृतस्य फलमूलादे स्वेदानवोद्भिन्न अङ्कुर , "अविरूढकम् तालास्थिमज्जा" इति गौडा ॥ २४९ ॥ त्वक् कदल्यादे ,'पुष्प करीरवृक्षादे , कवक भूकन्दविशेष , इति दशधा शाकभेदा भवन्ति ॥ शाकम् (पु० न०), शिग्रुकम् (पु० न०), द्वे शाकस्य ॥ अथ शाकविशेषानाह:—

आढकी तुवरी वर्णा स्यात्कुल्मासस्तु यावकः ॥२४१॥
नीवारस्तु वनव्रीहिः श्यामाकश्यामकौ समौ ।
कङ्गुस्तु कङ्गुनी कङ्गुः प्रियङ्गुः पीततण्डुला ॥ २४२ ॥
सा कृष्णा मधुका रक्ता शोधिका मुसटी सिता ।
पीता माधव्यथोद्दालः कोद्रवः कोरदूषकः ॥ २४३ ॥
चीनकस्तु काककङ्गुर्यवनालस्तु योनलः ।
जूर्णाह्वयो देवधान्य जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥
शण भङ्गा मातुलानी स्यादुमा तु क्षुमाऽतसी ।
गवेधुका गवेधुः स्याज्जर्तिलोऽरण्यजस्तिलः ॥ २४५ ॥
षण्डतिले तिलपिञ्जस्तिलपेजोऽथ सर्षपः ।

कुलत्थिकाया "नानी कळथी" इ० भा० ॥ आढकी, तुवरी, वर्णा, त्रीणि आढक्या "तूवर" इ० भा० ॥ कुल्मास, "कुल्माष" यावक, द्वे अर्धपक्वमाषादे ॥२४१॥ नीवार, वनव्रीहि, द्वे तृणधान्यस्य "देवडागर वि०" इ० भा० ॥ श्यामाक, श्यामक, द्वे श्यामकस्य "सामा" इ० भा० ॥ कङ्गु, कङ्गुनी कङ्गु, प्रियङ्गु, पीततण्डुला, (सर्वे स्त्री०) पञ्च कङ्गो "काग" इ० भा० ॥ २४२ ॥ मधुका, एक कृष्णकङ्गो ॥ शोधिका, एक रक्तकङ्ग्वा ॥ मुसटी, एक श्वेतकङ्ग्वा ॥ माधवी, एक पीतकङ्ग्वा ॥ उद्दाल, कोद्रव "कोद्रव" कोरदूषक, त्रीणि कोद्रवस्य "कोदरा" इ० भा० ॥ २४३ ॥ चीनक, काककङ्गु, द्वे काककङ्ग्वा ॥ यवनाल, योनल, जूर्णाह्वय, देवधान्यम्, जोन्नाला, बीजपुष्पिका, षट् यवनालस्य "जुवार" इ० भा० ॥ २४४ ॥ शणम्, भङ्गा, मातुलानी, त्रीणि शणबीजस्य ॥ उमा, क्षुमा, अतसी, त्रीणि उमाया "जवस" इ० भा० ॥ गवेधुका, गवेधु (स्त्री०), "गवेडु" द्वे गवेध्वा "रानधान्य" इ० भा० ॥ जर्तिल, एक वनतिलस्य ॥ २४५ ॥ षण्डतिल, तिलपिञ्ज, तिलपेज, त्रीणि नि स्नेह-

कदम्बकस्तन्तुभोऽथ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ २४६ ॥
मापादयः शमीधान्य शूकधान्यं यवादयः ।
स्यात्सस्यशूकं किशारुः कणिशं सस्यशीर्षकम् ॥२४७॥
स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादेर्नाल काण्डोऽफलस्तु सः ।
पलः पलालो धान्यत्वक्तुषो बुसे कडङ्गरः ॥ २४८ ॥
धान्यमावसित रिद्धं तत्पूत निर्बुसीकृतम् ।
मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढकाः ॥ २४९ ॥
त्वक् पुष्प कवक शाकं दशधा शिग्रुक च तत् ।

तिलस्य ॥ सर्षप , कदम्बक , तन्तुभ , त्रीणि सर्षपस्य "सरसव" इ० भा० ॥ सिद्धार्थ , एक श्वेतसर्षपस्य ॥ २४६ ॥ शमीधान्यम्, एक मापादीनाम् ॥ शूकधान्यम्, एक यवादीनाम् ॥ सस्यशूकम् (पु० न०), किंशारु (पु०), द्वे सस्यशूकस्य "धान्यविगेरेनो अग्रभाग" इ० भा० ॥ कणिशम् (पु० न०), "कनिशम्" सस्यशीर्षकम्, द्वे कणिशस्य "कणसलु" इ० भा० ॥२४७॥ स्तम्ब , गुच्छ , द्वे यवादिमूलस्य ॥ नालम् (त्रि०), काण्ड (पु० न०), द्वे तृणादिकाण्डस्य ॥ पल (पु० न०), पलाल (पु० न०), द्वे फलरहितस्य काण्डस्य ॥ तुप , एक धान्यत्वच "धान्यनु फोतरु" इ० भा० ॥ बुस (पु० न०), कडङ्गर , द्वे बुसस्य "धान्यनु ढ्सु" इ० भा० ॥२४८॥ धान्यम्, आवसितम्, "अवसितम्" रिद्धम्, त्रीणि तृणरहितराशीकृतधान्यस्य ॥ पूतम्, एक बुसरहितधान्यस्य ॥ मूल मूलकादे , पत्र निम्बादे , करीर वशादेरङ्कुर , अग्र करीरवृक्षादे , फल वार्ताक्यादे , काण्डम् एरण्डवशादे', विरूढ क्षेत्रोद्धृतस्य फलमूलादेः स्वेदात्नवोद्भिन्न अङ्कुर , "अविरूढकम् तालास्थिमज्जा" इति गौडा ॥ २४९ ॥ त्वक् कदल्यादे ,'पुष्प करीरवृक्षादे , कवक भूकन्दविशेष , इति दशधा शाकभेदा भवन्ति ॥ शाकम् (पु० न०), शिग्रुकम् (पु० न०), द्वे शाकस्य ॥ अथ शाकविशेषानाह;–

तण्डुलीयस्तण्डुलेरो मेघनादोऽल्पमारिषः ॥ २५० ॥
बिम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्यात्तुण्डिकेरिका ।
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥२५१॥
वास्तुकं तु क्षारपत्रं पालक्या मधुसूदनी ।
रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥२५२॥
महाकन्दो रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।
भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवः केशरञ्जनः ॥ २५३ ॥
काकमाची वायसी स्यात्कारवेल्लः कटिल्लकः ।
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः कोशातकी पटोलिका ॥२५४॥
चिर्भिटी कर्कटी वालुङ्क्येर्वारुस्त्रपुसी च सा ।

तण्डुलीय , तण्डुलेर , मेघनाद , अल्पमारिष , चत्वारि तण्डुलीयस्य "ताजळजो" इ० भा० ॥२५०॥ बिम्बी, रक्तफला, पीलुपर्णी, तुण्डिकेरिका, "तुण्डिकेशी" चत्वारि तुण्डिकेरिकाया "तींडोरी" इ० भा० ॥ जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुस्रवा, "मधु , स्रवा" पञ्च जीवन्त्या ॥ २५१ ॥ वास्तुकम्, क्षारपत्रम्, द्वे वास्तुकस्य ॥ पालक्या, मधुसूदनी, द्वे पालक्यायाः ॥ रसोन, (पु० न०), लशुन (पु० न०), अरिष्ट , म्लेच्छकन्द , महौषधम् ॥ २५२ ॥ महाकन्द , षट् लशुनस्य "लसण" इ० भा० ॥ रसोन , गृञ्जन (पु० न०), दीर्घपत्रक , त्रीणि गृञ्जनस्य "गाजर" इ० भा० ॥ भृङ्गराज , भृङ्गरज , "भृङ्गरजा" मार्कव , केशरञ्जन , चत्वारि भृङ्गराजस्य "भागरो" इ० भा० ॥२५३॥ काकमाची, वायसी, द्वे काकमाच्या ॥ कारवेल्ल , कटिल्लक , "कठिल्लक" द्वे कारवेल्लस्य "कारेली" इ०भा० ॥ कूष्माण्डक , कर्कारु (पु०), द्वे कूष्माण्डकस्य "कोलु"इ०भा० ॥ कोशातकी, पटोलिका, द्वे पटोलिकाया "पडोळी" इ०भा० ॥२५४॥ चिर्भिटी, कर्कटी, "कर्कटि" वालुङ्की, एर्वारु (पु०स्त्री०),"इर्वारु , ईर्वारु , ईर्वारु",

अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः शृङ्गवेरकमार्द्रकम् ॥ २५५ ॥
कर्कोटकः किलासघ्नस्तिक्तपत्रः सुगन्धकः ।
मूलकं तु हरिपर्णं सेकिमं हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥
तृणं नडादि नीवारादि च शष्पं तु तन्नवम् ।
सौगन्धिकं देवजग्धं पौरं कत्तृणरौहिषे ॥ २५७ ॥
दर्भः कुशः कुथो बर्हिः पवित्रमथ तेजनः ।
गुन्द्रो मुञ्जः शरो दूर्वा त्वनन्ता शतपर्विका ॥२५८॥
हरिताली रुहा पोटगलस्तु धमनो नडः ।
कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥२५९॥

उर्वारु" त्रपुसी, पञ्च कर्कट्या "काकडी" इ० भा० ॥ अर्शोघ्न, सूरण, कन्द (पु० न०), त्रीणि सूरणस्य ॥ शृङ्गोपलक्षित वेर देहो यस्य तत्—शृङ्गवेरकम, आर्द्रकम् (पु० न०), द्वे आर्द्रकस्य "आदु" इ० भा० ॥ २५५ ॥ कर्कोटक, किलासघ्न, तिक्तपत्र, सुगन्धक, चत्वारि कर्कोटकस्य "काकरोल" इ० भा० ॥ मूलकम्, हरिपर्णम्, सेकिमम्, हस्तिदन्तकम्, चत्वारि मूलकस्य "मूळो" इ० भा० ॥ २५६ ॥ तृणम्, एक नडप्रकारस्य नीवारप्रकारकस्य च ॥ शष्पम् (पु०न०), एक बालतृणस्य ॥ सौगन्धिकम्, देवजग्धम्, पौरम्, कत्तृणम्, रौहिषम् (पु० न०), पञ्च तृणविशेषस्य ॥ २५७ ॥ दर्भ, कुश (पु० न०), कुथ, बर्हि (पु० न०), पवित्रम्, पञ्च दर्भस्य ॥ तेजन, गुन्द्र, मुञ्ज, शर, चत्वारि मुञ्जतृणस्य ॥ दूर्वा, अनन्ता, शतपर्विका, ॥ २५८ ॥ हरिताली, रुहा, पञ्च दूर्वाया "दरो" इ० भा० ॥ पोटगल, धमन, नड (पु० न०), "नल" त्रीणि नडस्य "एक जातनो वरु" इ० भा० ॥ कुरुविन्द, मेघनामा, मुस्ता (त्रि०), "मुस्तक" त्रीणि मुस्ताया "नागरमोथ" इ० भा० ॥ या उत्तमा मुस्ता सा गुन्द्रा, एकमुत्तममुस्तकस्य

बल्वजा उलपोऽथेक्षुः स्याद्रसालोऽसिपत्रकः ।
भेदाः कान्तारपुण्ड्राद्यास्तस्य मूलं तु मोरटम् ॥२६०॥
काशस्त्विषीका घासस्तु यवसस्तृणमर्जुनम् ।
विषः क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्ण गरलोऽथ हलाहल. ॥२६१॥
वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ।
सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः काकोलो दारदोऽपि च २६२
अहिच्छत्रो मेषशृङ्गः कुष्ठवालकनन्दनाः ।
कैराटको हैमवतो मर्कटः करवीरकः ॥ २६३ ॥
सर्षपो मूलको गौरार्द्रक सक्तुककर्दमौ ।
अङ्कोल्लसारः कालिङ्गः शृङ्गिकी मधुसिक्थकः ॥२६४॥

॥ २५९ ॥ बल्वजा (पु० ब०), उलप , द्वे तृणविशेषस्य ॥ इक्षु (पु०), रसाल , असिपत्रक , त्रीणि इक्षो , "शेलडी" इ० भा० ॥ तस्य इक्षो' कान्तारपुण्ड्रादयो भेदा भवन्ति ॥ मोरटम् , एकम् इक्षुमूलस्य ॥ २६० ॥ काश (पु० न०), इषीका, द्वे काशस्य "कसाडो" इ० भा० ॥ घास , यवस (पु० न०), द्वे घासस्य ॥ वरति अम्भसि–तृणम् (पु० न०), अर्जुनम् , द्वे तृणस्य ॥ घासादयश्चत्वार एकार्थका इत्यन्ये ॥ विषं (पु० न०), क्ष्वेड , रस (पु० न०), तीक्ष्णम् , गरल (पु० न०), पञ्च विषस्य ॥ हलाहल "हालाहल" ॥ २६१ ॥ वत्सनाभ , कालकूट , ब्रह्मपुत्र , प्रदीपन , सौराष्ट्रिक , शौल्किकेय , काकोल[1], दरदि सिन्धुदेशे भव –दारद , ॥ २६२ ॥ अहिच्छत्र , मेषशृङ्ग , कुष्ठ , वालक , नन्दनः, कैराटक , हैमवत , मर्कट , करवीरक , ॥ २६३ ॥ सर्षप , मूलक , गौरार्द्रक , सक्तुक , कर्दम , अङ्कोल्लसार , कालिङ्ग , शृङ्गिक , मधुसिक्थकः, ॥ २६४ ॥

[1] स्थावरजङ्गमभेदाद् द्विधा यदुक्तम्—"कन्दज कालकूटादि पुष्पज वाल-कादिकम् । फालमकोद्भवादि दष्ट्रादिज तु जङ्गमम्' ॥ १ ॥

इन्द्रो लाङ्गुलिको विस्फुलिङ्गपिङ्गलगौतमाः ।
मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातयः ॥ २६५ ॥
कुरण्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः ।
पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः ॥२६६॥
शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः ।
स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातयः ॥ २६७ ॥

इति वनस्पतिकायः

नीलङ्गुः कृमिरन्तर्जः क्षुद्रकीटो बहिर्भवः ।
पुलकास्तु भयेऽपि स्युः कीकसाः कृमयोऽणवः ॥२६८॥
काष्ठकीटो घुणो गण्डूपद. किञ्चुलकः कुसूः ।
भूलता गण्डूपदी तु शिल्यस्त्रपा जलौकसः ॥ २६९ ॥

इन्द्र, लाङ्गुलिक, विस्फुलिङ्ग, पिङ्गल, गौतम, मुस्तक, दालव, (सर्वे पु० न०) चतुर्त्रिंशत्स्थावरविषभेदानामेकैकम् ॥ २६५ ॥ अग्रबीजा, एक कुरण्टादीनाम् ॥ मूलजा, एकम् उत्पलादीनाम् ॥ पर्वयोनि, एकम् इक्ष्वादीनाम् ॥ स्कन्धजा, एक सल्लक्यादीनाम्॥ २६६॥ बीजरुहा, एक शाल्यादीनाम्॥ समूर्च्छजा, एक तृणादीनाम् ॥ इति वनस्पतिकायस्य एवा षट् मूलजातयो भवन्ति ॥ इति वनस्पतिकाय समासः ॥ २६७ ॥ नीलङ्गु (पु०), एक सामान्येन शरीरान्तर्भवकृमे ॥ क्षुद्रकीट (पु० स्त्री०), एक बहिर्भवक्षुद्रकृमे ॥ पुलक, एकम् अन्तर्भवबहिर्भवकृम्यो ॥ य अणु कृमिः स कीकस, एक सूक्ष्मकृमे ॥२६८॥ काष्टकीट, घुण, द्वे घुणस्य ॥ गण्डूपद, किञ्चुलक, "किञ्चुलुक" को भूमेः सूते-कुसू, भूलता, चत्वारि गण्डूपदस्य "अळसिया वि०" इ० भा० ॥ गण्डूपदी, शिली, द्वे अल्पगण्डूपदजाते ॥ अलसपा,

जलालोका जलूका च जलौका जलसर्पिणी ।
मुक्तास्फोटोऽब्धिमण्डूकी शुक्तिः कम्बुस्तु वारिजः
त्रिरेखः षोडशावर्तः शङ्खोऽथ क्षुद्रकम्बवः ।
शङ्खनकाः क्षुल्लकाश्च शम्बूकास्त्वम्बुमात्रजाः ॥२७१॥
कपर्दस्तु हिरण्यः स्यात्पणास्थिकवराटकौ ।
दुर्नामा दीर्घकोशा च पिपीलकस्तु पीलकः ॥ २७२ ॥
पिपीलिका तु ह्रीनाङ्गी ब्राह्मणी स्थूलशीर्पिका ।
घृतेली पिङ्गकपिशाऽथोपजिह्वोपदेहिका ॥ २७३ ॥
वम्र्युपदीका रिक्षा तु लिक्षा यूका तु षट्पदी ।

जलौकस (स्त्रिया वा बहुवचनान्त), ॥ २६९ ॥ जलालोका, जलूका, जलौका, "जलौका" जलसर्पिणी, षड् जलूकाया "जळो" इ० भा० ॥ मुक्तास्फोट, अब्धिमण्डूकी, शुक्ति (स्त्री०), त्रीणि शुक्ते "छीप" इ० भा० ॥ कम्बु (पु० न०), वारिज, ॥२७०॥ त्रिरेख, षोडशावर्त, शङ्ख (पु० न०), पञ्च शङ्खस्य ॥ क्षुद्रकम्बु, शङ्खनक, क्षुल्लक, त्रीणि नद्यादिलघुशङ्खस्य ॥ शम्बूक, "शम्बुक" अम्बुमात्रज, द्वे जलशङ्खस्य ॥ २७१ ॥ कपर्द, "कपर्दक" हिरण्य (पु० न०), पणास्थिक, वराटक, चत्वारि कपर्दस्य [श्वेत] "कोडी" इ० भा० ॥ दुर्नामा, "दुर्नाम्नी, दु सञ्ज्ञा" दीर्घकोशा, "दीर्घकोशिका" द्वे जलूकाकारजलचरविशेषस्य ॥ इति द्वीन्द्रिया उक्ता ॥ पिपीलक, पीलक, द्वे पिपीलकस्य "मकोडो" इ० भा० ॥ २७२ ॥ पिपीलिका, ह्रीनाङ्गी, द्वे पिपीलिकाया "कीडी" इ० भा० ॥ ब्राह्मणी, स्थूलशीर्पिका, द्वे ब्राह्मण्या "मोटा माथानी कीडी" इ०भा०॥ घृतेली, पिङ्गकपिशा, द्वे घृतेल्याः "घीमेल" इ० भा० ॥ उपजिह्वा, उपदेहिका, ॥ २७३ ॥ वम्री, उपदीका, चत्वारि उपदेहिकाया "उधेही" इ० भा० ॥ रिक्षा, लिक्षा, द्वे लिक्षाया "लीख" इ० भा० ॥ यूका, षट्पदी,

१ जले ओकः यस्या सा इति जलौका । ओकशब्द अकारान्तोऽप्यस्ति ॥

गोपालिका महाभीरुर्गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ २७४ ॥
मत्कुणस्तु कोलकुण उद्दंशः किटिभोत्कुणौ ।
इन्द्रगोपस्त्वग्निरजो वैराटस्तित्तिभोऽग्निकः ॥ २७५ ॥
ऊर्णनाभस्तन्तुवायो जालिको जालकारकः ।
कृमिर्मर्कटको लूता लालास्रावोऽष्टपाच्च सः ॥ २७६ ॥
कर्णजलौका तु कर्णकीटा शतपदी च सा ।
वृश्चिको द्रुण आल्यालिरलं तत्पुच्छकण्टकः ॥२७७॥
भ्रमरो मधुकृद्भृङ्गश्चञ्चरीकः शिलीमुखः ।
इन्दिन्दिरोऽली रोलम्बो द्विरेफोऽस्य षडङ्घ्रयः ॥२७८॥

यूकाया "जु" इ० भा० ॥ गोपालिका, महाभीरु (स्त्री०), द्वे गोपालिकाया "चिचडी" इ० भा० ॥ गोमयोत्था, गर्दभी, द्वे गोमयोत्पन्नकृमे ॥ २७४ ॥ मत्कुण, कोलकुण, उद्दंश, किटिभ, उत्कुण, पञ्च मत्कुणस्य "माकड" इ०भा० ॥ इन्द्रगोप, अग्निरिव रज्यति–अग्निरज, वैराट, तित्तिभ, अग्निक, पञ्च इन्द्रगोपकीटस्य ॥इति त्रीन्द्रिया ॥ ॥ २७५ ॥ ऊर्णनाभ, तन्तुवाय, "तन्त्रवाय" जालिक, जालकारक, कृमि (पु०), "क्रिमि" मर्कटक, लूता (स्त्री०), लालास्राव, अष्टपाद्, नव ऊर्णनाभस्य ॥ "करोळिओ" इ० भा० ॥ २७६ ॥ कर्णजलौका, कर्णकीटा, शतपदी, त्रीणि कर्णकीटाया "कानखजुरो" इ० भा० ॥ वृश्चिक (पु० स्त्री०), द्रुण, "द्रुत" आली (पु०), आलि (पु०), त्रीणि वृश्चिकस्य "वींछी" इ० भा० ॥ अलम्, एक वृश्चिकपुच्छकण्टकस्य ॥२७७॥ भ्रमर, मधुकृत्, "मधुकर" भृङ्ग, चञ्चरीक, शिलीमुख, इन्दिन्दिर, अली, "अलि" रुदन् लम्बते– रोलम्ब, द्विरेफ, (सर्वे स्त्री० पु०) नव भ्रमरस्य [भसल] ॥ अस्य भ्रमरस्य षट् अङ्घ्रय चरणा भवन्ति, तेन षडङ्घ्रि, षट्पद, इत्यादि ॥२७८॥

भोज्यं तु पुष्पमधुनी खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ।
पतङ्गः शलभ क्षुद्रा सरघा मधुमक्षिका ॥२७९॥
माक्षिकादि तु मधु स्यान्मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम् ।
चर्वणा मक्षिका नीला पुत्तिका तु पतङ्गिका ॥२८०॥
वनमक्षिका तु दंशो दशी तज्जातिरल्पिका ।
तैलाटी वरटा गन्धोली स्याचीरी तु चीरुका ॥२८१॥
झिल्लीका झिल्लिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा ।
पशुस्तिर्यङ्चरिर्हिंस्रेऽस्मिन् व्याल श्वापदोऽपि च२८२

पुष्पम्, मधु, द्वे भ्रमरभोज्यस्य, तेन पुष्पलिट्, मधुव्रत, इत्यादि॥ खद्योत, ज्योतिरिङ्गण, द्वे खद्योतस्य [कटिमणि, ज्योतिर्माली, तमोमणि, परार्बुद, निमेषद्युत्, ध्वान्तचित्र[1]] "आगिआ" इ० भा० ॥ पतङ्ग, शलभ, द्वे शलभस्य "पतगीयु" इ० भा० ॥ क्षुद्रा, सरघा, मधुमक्षिका, त्रीणि मधुमक्षिकाया "मधमाखी" इ० भा० ॥ २७९ ॥ माक्षिकम्, मधु (पु० न०), द्वे मधुन ॥ मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम्, द्वे सिक्थकस्य "मीण" इ० भा० ॥ नीला मक्षिका चर्वणा, "चर्वणा, वर्वणा" एक नीलमक्षिकाया ॥ अन्ये तु वर्वणा, मक्षिका, "मक्षीका" नीला, इति नामत्रयमित्याहु' ॥ पुत्तिका, पतङ्गिका, द्वे पतङ्गिकाया मधुमक्षिकादिविशेषस्येत्यर्थ ॥ २८० ॥ वनमक्षिका, दश, द्वे वनमक्षिकाया "मोटी डास", इ० भा० ॥ दशी (स्त्री०), एकम् लघुदशस्य "डास" इ०भा०॥ तैलाटी, वरटा, "वरटी, वरट" गन्धोली, त्रीणि वरटायाः "पीली भमरी" इ० भा० ॥ चीरी, चीरुका, ॥ २८१ ॥ झिल्लीका, झिल्लिका, वर्षकरी, भृङ्गारिका, षट् झिल्लिकाया "तिमरी" इ० भा० ॥ इति चतुरिन्द्रिया ॥ पशु, तिर्यङ्, चरि, (त्रय पु०) त्रीणि सामान्येन पशो ॥ व्याल, श्वापद, द्वे हिंस्रपशो "शि-

१ "पौतिकभ्रामरक्षौद्रदार्घोद्दालकमाक्षिकम् । अर्घ्यं छात्रकमित्यष्टौ सतमोऽस्य द्रूपगुणा" ॥ १ ॥

हस्ती मतङ्गजगजद्विपकर्यनेकपा
मातङ्गवारणमहामृगसामयोनयः ।
स्तम्बेरमद्विरदसिन्धुरनागदन्तिनो
दन्तावलः करटिकुञ्जरकुम्भिपीलवः ॥२८३॥
इभः करेणुर्गजोऽस्य स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।
भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥ २८४ ॥
कालेऽप्यजातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणौ ।
पञ्चवर्षो गजो बालः स्यात्पोतो दशवर्षकः ॥२८५॥
विक्को विंशतिवर्षः स्यात्कलभस्त्रिंशदब्दकः ।
यूथनाथो यूथपतिर्मत्ते प्रभिन्नगर्जितौ ॥२८६॥

चारी पशु" इ० भा० ॥२८२॥ हस्ती, मतङ्गज , गज , द्वाभ्याम् पिबति–द्विप , करी, न एकेन पिबति–अनेकप , मातङ्ग , अरीन् वारयतीति–वारण , महामृग , सामयोनि , स्तम्बे तृणे रमतेऽसौ– स्तम्बेरम , द्विरद , सिन्धु मद अस्यास्तीति–सिन्धुर , नाग॰, दन्ती, करटी, कुञ्जौ हनू दन्तौ वा अस्य स्त –कुञ्जर (पु० न०), कुम्भी, पीलु , ॥ २८३ ॥ इभ , करेणु (पु० स्त्री०), गर्ज , त्रयोविंशतिर्हस्तिन [पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिल सृचिकाधर । विलोमजिह्वोऽन्त स्वेदो महाकायो महामद ॥१॥ सूर्पकर्णो जला- काङ्क्षो जटी च षष्टिहायन । असुरो दीर्घपवन शुण्डाल कपि- रित्यपि ॥ २ ॥] धेनुका, वशा, द्वे हस्तिन्या [वासिता, कर्णधारिणी, कर्णिका] ॥ भद्र , मन्द , मृग , मिश्र , चतस्रृणा गजजातीना- मेकैकम् ॥ २८४ ॥ मत्कुण,, एक महत्यपि वयसि अनुत्पन्नदन्तस्य स्वल्पतनुकस्यच हस्तिन ॥ बाल , एक पञ्चवर्षस्य गजस्य ॥ पोत , एक दशवर्षकस्य गजस्य ॥ २८५ ॥ विक्क , एक विंशतिवर्षकगज- स्य ॥ कलभ , एक त्रिंशद्वर्षकगजस्य ॥ यूथनाथ , यूथपति , द्वे यूथमुख्यस्य "टोळामा मोटो हाथी" इ० भा० ॥ मत्त , प्रभिन्न

मदोत्कटो मदकलः समावुद्भ्रान्तनिर्मदौ ।
सज्जितः कल्पितस्तिर्यग्घाती परिणतो गजः ॥२८७॥
व्यालो दुष्टगजो गम्भीरवेद्यवमताङ्कुश ।
राजवाह्यस्तूपवाह्यः सन्नाह्यः समरोचितः ॥ २८८ ॥
उदग्रदन्नीषादन्तो घट्टना घटना घटा ।
मदो दानं प्रवृत्तिश्च वमथुः करशीकरः ॥२८९॥
हस्तिनासा करः शुण्डा हस्तोऽग्र त्वस्य पुष्करम् ।
अङ्गुलिः कर्णिकादन्तौ विषाणौ स्कन्ध आसनम्॥२९०॥
कर्णमूलं चूलिका स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ।
अपाङ्गदेशो निर्याण गण्डस्तु करट' कटः ॥२९१॥

गर्जित , त्रीणी मत्तस्य हस्तिन ॥ २८६ ॥ मदोत्कट , मदकल , द्वे मदोन्मत्तहस्तिन ॥ उद्भ्रान्त , निर्मद , द्वे मदरहितस्य॥ सज्जित , कल्पित , द्वे युद्धार्थं सज्जीकृतस्य गजस्य ॥ परिणत , एक तिर्यक्दन्तप्रहार कृतवतो गजस्य ॥ २८७ ॥ व्याल , एक दुष्टगजस्य ॥ गम्भीरवेदी, अवमताङ्कुश , द्वे अङ्कुशमवगणयतो गजस्य ॥ राजवाह्य , उपवाह्य , "औपवाह्य" द्वे राजवाहिनो–हस्तिन ॥ सन्नाह्य , समरोचित , द्वे युद्धयोग्यहस्तिन ॥ २८८ ॥ उदग्रदन्, ईषादन्त , द्वे दीर्घदन्तस्य हस्तिन ॥ घटा, एक हस्तियूथस्य ॥ मद , दानम्, प्रवृत्ति , त्रीणि हस्तिनो मदस्य ॥ वमथु (पु०), करशीकर , द्वे हस्तिशुण्डानिर्गतशीकरस्य ॥ २८९ ॥ हस्तिनासा, कर , शुण्डा, हस्त , चत्वारि शुण्डाया "शुढ" इ० भा० ॥ पुष्करम्, एक शुण्डाग्रभागस्य ॥ कर्णिका, एक गजस्याङ्गुले ॥ विषाण (त्रि०), एक हस्तिनो–दन्तस्य ॥ आसनम्, एक गजस्कन्धस्य ॥२९०॥ चूलिका, एक हस्तिन कर्णमूलस्य ॥ ईषिका, " इषीका, ईषीका, इषिका" अक्षिकूटकम्, द्वे गजाक्षिगोलकस्य ॥ निर्याणम्, एक गजस्यापाङ्ग–प्रान्तस्य॥ गण्ड , करट , कट , त्रीणि हस्तिनो गण्डस्थलस्य ॥२९१॥

१ "त्वग्भेदात् शोणितस्रावान्मांसं व्यथनादपि । यस्ते न क्षमते मत्तु गजो गम्भीरवेदयो" ॥१॥

अवग्रहो ललाटं स्यादारक्षः कुम्भयोरधः ।
कुम्भौ तु शिरसः पिण्डौ कुम्भयोरन्तरं विदुः ॥२९२॥
वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततोऽप्यधः ।
वाहित्थाधः प्रतिमानं पुच्छमूलं तु पेचकः ॥ २९३ ॥
दन्तभागः पुरोभागः पक्षभागस्तु पार्श्वकः ।
पूर्वस्तु जङ्घादिदेशो गात्रं स्यात्पश्चिमोऽपरा ॥ २९४ ॥
बिन्दुजालं पुनः पद्मं शृङ्खलो निगडोऽन्दुकः ।
हिञ्जीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धभूः ॥ २९५ ॥
त्रिपदी गात्रयोर्बन्ध एकस्मिन्नपरेऽपि च ।

अवग्रह "अवग्राह" एक हस्तिनो ललाटस्य ॥ आरक्ष , एक कुम्भयोरधोभागस्य ॥ शिरस पिण्डौ कुम्भौ, एक गजस्य कुम्भाकारशिर स्थमांसपिण्डयो ॥ यत् कुम्भयो अन्तरम् स विदु (पु०), एक कुम्भयोर्मध्यभागस्य ॥ २९२ ॥ वातकुम्भ , एक विदोरधोभागस्य ॥ वाहित्थम्, एक वातकुम्भस्याधोभागस्य ॥ प्रतिमान, एक वाहित्थादधोभागस्य ॥ पेचक , एक पुच्छमूलस्य ॥ २९३ ॥ दन्तभाग , एक हस्तिनोऽग्रभागस्य॥ पक्षभाग , पार्श्वक , द्वे हस्तिन पार्श्वभागस्य ॥ गात्रम् (स्त्री०न०), एक हस्तिन पादजङ्घादिभागस्य ॥ अपरा (स्त्री०न०), "अवरा" एक हस्तिन पश्चाद्भागस्य ॥ २९४ ॥ पद्मम्, एक हस्तिदेहस्थारक्तबिन्दुसमूहस्य ॥ शृङ्खल (त्रि०), निगड (पु० न०), "निगल" अन्दुक (पु०न०), "अन्दू" हिञ्जीर (पु०न०), पादपाश , पञ्च गजस्य पादबन्धस्य ॥ वारि (स्त्री०), एक गजबन्धनस्थानस्य ॥ २९५ ॥ गात्रयो द्वयो अग्रजङ्घयो एकस्मिन् अपरे पश्चिमजङ्घाया च यो बन्ध सा त्रिपदी, एक हस्तिबन्धनस्य "तग" इ० भा० ॥ तोत्रम्, वेणुकम्, "वैणुकम्" द्वे तोदनदण्डस्य ॥ आलानम्, एक हस्तिनो बन्धस्तम्भस्य ॥

---

१ "तत्रारक्षविताने द्वे विदू द्वौ श्रवणे मतौ ॥ प्राक् पश्चाच्च तिर्यक् च षड् भेदाङ्कुशवारणा " ॥ १ ॥ इति पालकाप्य ॥

तोत्र वेणुकमालामं वन्धस्तम्भोऽङ्कुशः सृणिः ॥२९६॥
अपष्ठं त्वङ्कुशस्याग्रं यातमङ्कुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म यतं वीतं तु तद्द्वयम् ॥ २९७ ॥
कक्ष्या दूष्या वरत्रा स्यात्कण्ठबन्धः कलापकः ।
घोटकस्तुरगस्तार्क्ष्यस्तुरङ्गोऽश्वस्तुरङ्गमः ॥ २९८ ॥
गन्धर्वोऽर्वा ससिवीती वाहो वाजी हयो हरिः ।
वडवाऽश्वा प्रसूर्वामी किशोरोऽल्पवया हयः ॥२९९॥
जवाधिकस्तु जवनो रथ्यो वोढा रथस्य यः ।
आजानेयः कुलीन. स्यात्तत्तद्देशास्तु सैन्धवाः ॥३००॥

अङ्कुश (पु० न०), सृणि (पु० स्त्री०), द्वे अङ्कुशस्य ॥२९६॥ अपष्ठम्, एकम् अङ्कुशाग्रभागस्य ॥ यातम्, एकम् अङ्कुशवारणस्य ॥ यत् निषादिना पादकर्म तत् यतम्, एक निषादिना गज प्रति पाद-सज्ञाया ॥ तद्द्वयम् यातम् यतम् च वीत, एक यातयतयो ॥२९७॥ कक्ष्या, दूष्या, "चूष्या" वरत्रा, त्रीणि हस्तिनो मध्यभागस्थबन्धन्या श्चर्मरज्ज्वा ॥ कण्ठबन्ध, कलापक, द्वे हस्तिन कण्ठबन्धनस्य ॥ घोटते भूमौ परिवर्तते—घोटक, तुरग, तार्क्ष्य, तुरङ्ग, अश्व, तुरङ्गम, ॥२९८॥ गन्धर्व, अर्वा, सपति सम्यगवबोधति—सप्ति (पु०), वीति (पु०), वाह, वाजी, हय, हरति देशान्तर प्रापयति इति—हरि, चतुर्दश अश्वस्य [क्रमण, कुण्डी, प्रोथी, हेषी, प्रकीर्णक, पालक, पहल, किण्वी, कुटर, सिंहविक्रम, माषाशी, केसरी, हस, सुद्गुसुगृ, गृहभोजन, वासुदेव, शालिहोत्र[1], लक्ष्मीपुत्र, मरुद्रथ, चामरी, एकशफ]॥ वडवा, अश्वा, प्रसू वामी, चत्वारि अश्वाया [अर्वती]॥ किशोर, एक अल्पवयसोऽश्वस्य ॥२९९॥ जवन, एक वेगवतोऽश्वस्य ॥ य रथस्य वोढा स रथ्य, एक रथ वहतोऽश्वस्य ॥ आनेन क्षेपेण आनेया —आजानेय, कुलीन, द्वे कु-

---

१ शक्तिभिर्भिन्नहृदया स्खलन्तश्च पदे पदे। आजानन्ति यत संज्ञामाजानेयास्तत स्मृता ॥ १ ॥

वानायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाह्लिकादयः
विनीतस्तु साधुवाही दुर्विनीतस्तु शूकलः ॥ ३०१ ॥
कश्यः कशार्हो हृद्भ्रावर्ती श्रीवत्सकी हयः ।
पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ ३०२ ॥
पुच्छोरःखुरकेशास्यैः सितैः स्यादष्टमङ्गलः
सिते तु कर्ककोकाहौ खोङ्गाहः श्वेतपिङ्गले ॥ ३०३ ॥
पीयूषवर्णे सेराहः पीते तु हरियो हये ।
कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः क्रियाहो लोहितो हयः ॥३०४॥
आनीलस्तु नीलकोऽथ त्रियूहः कपिलो हयः ॥
वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात्पाण्डुकेशरवालधिः ॥ ३०५ ॥
उराहस्तु मनाक्पाण्डुः कृष्णजङ्घो भवेद्यदि ॥

हीनहयस्य ॥ सैन्धव ,॥३००॥ वानायुज , "वनायुज" पारसीक , काम्बोज , वाह्लिक , "वाल्हीक" पञ्चाना सिन्ध्वादिदेशीयाना प्रत्येकमेकैकम् ॥ य साधुवाही स विनीत , एकम् सम्यग्वाहिनोऽश्वस्य ॥ य दुर्विनीत स शूकल , द्वे दुर्विनीतस्याश्वस्य ॥ ३०१ ॥ कश्य , कशार्ह , द्वे कशाताडनमर्हतोऽश्वस्य ॥ हृद्भ्रमावर्ती, श्रीवृक्षकी, द्वे श्रीवृक्षकलाञ्छनविशिष्टस्याश्वस्य ॥ पञ्चभद्र , एक श्वेतहृत्पृष्ठमुखपार्श्वकहयस्य ॥३०२॥ अष्टमङ्गल , एक श्वेतपुच्छोर स्थलखुरकेशवक्त्रस्याश्वस्य ॥ कर्क , कोकाह , द्वे श्वेतहयस्य ॥ खोङ्गाह , एक श्वेतपिङ्गस्य हयस्य ॥ सेराह , एक दुग्धवर्णकाश्वस्य ॥ ३०३ ॥ हरिय , एक पीतस्याश्वस्य ॥ खुरैर्गाहते—खुङ्गाह , एक कृष्णस्य हयस्य ॥ क्रियाह , एक रक्ताश्वस्य ॥३०४॥ नीलक , एक नीलहयस्य ॥ त्रियूह , एक कपिलाश्वस्य ॥ अयमेव त्रियूह एव पाण्डुकेशरवालश्चेत् व्योम्नि उल्लङ्घवे—वोल्लाह , इति एकम् ॥ ३०५ ॥ यदि ईषत्पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेत्

१ वनायुज-पारसीकौ पर्यायशब्दावपि । श्वेताश्व कर्कोऽस्यम् वनायुजमपि पारसीकम्" ॥ इति नाममाला ।

सुरूहको गर्दभाभो वोरुखानस्तु पाटलः ॥३०६॥
कुलाहस्तु मनाक् पीतः कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।
उकनाहः पीतरक्तच्छायः स एव तु क्वचित् ॥३०७॥
कृष्णरक्तच्छविः प्रोक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।
हरिकः पीतहरितच्छायः स एव हालकः ॥३०८॥
पङ्गुलः सितकाचाभो हलाहश्चित्रितो हयः ।
ययुरश्वोऽश्वमेधीयः प्रोथमश्वस्य नासिका ॥३०९॥
मध्यं कश्यं निगालस्तु गलोद्देशः खुराः शफाः ।
अथ पुच्छं वालहस्तो लाङ्गूलं लूमं वालधिः ॥३१०॥
अपावृत्तपरावृत्तलुठितानि तु वेल्लिते ।

तर्हि स उराह, इति एकम् ॥ सुरूहक, एक गर्दभवर्णकस्य हयस्य ॥ वैरिण स्तनति– वोरुखान, एक पाटलस्य हयस्य ॥ ३०६ ॥ यदि मनाक् ईषत् पीत अश्व जानुनि कृष्ण तर्हि स कुलाह, इति एक ॥ उकनाह, एक पीतरक्तहयस्य ॥ स एव उकनाह एव क्वचित् कृष्णरक्त प्रोक्त ॥ ३०७ ॥ शोण, एक रक्तपद्मवर्णस्य अश्वस्य ॥ हरिक, हालक, द्वे पीतहरिद्वर्णस्य अश्वस्य ॥ ३०८ ॥ पङ्गुल, एकम् श्वेतकाचवर्णस्य अश्वस्य ॥ हलाह, एक चित्रवर्णस्य अश्वस्य ॥ स्वेच्छया यातीति–ययु (पु०), अश्वमेधीय, द्वे अश्वमेधयज्ञाश्वस्य ॥ अश्वस्य नासिका प्रोथम् (पु० न०), एकम् अश्वनासिकाया ॥३०९॥ कशामर्हतीति–कश्यम्, एकम् अश्वस्य मध्यभागस्य ॥ गलोद्देश निगाल, एकम् अश्वस्य गलप्रदेशस्य॥ खुर, शफ (पु०न०), द्वे खुरस्य "खरी" इ० भा० ॥ पुच्छम् (पु०न०), दशादिवारणात् वालहस्त इव– वालहस्त, "वालहस्त" लाङ्गूलम् (पु० न०), "लाङ्गुलम्" लूम, वाला धीयन्तेऽस्मिन्–वालधि (पु०), "वालधि" पञ्च पुच्छस्य । तत्र वालहस्त, वालधि, द्वे पुच्छाग्रस्य इत्यन्ये ॥३१०॥ अपावृत्तम्, परावृत्तम्, लुठितम्, वेल्लितम्, चत्वारि

धोरितं वल्गितं प्लुतोत्तेजितोत्तेरितानि च ॥३११॥
गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमाः ।
तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् ॥ ३१२ ॥
बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद् वल्गितं पुनः ।
अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् ॥ ३१३॥
प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुहारकम् ।
उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः ॥ ३१४ ॥
उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः ॥ ३१५ ॥
आश्वीनोऽध्वा स योऽश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।
कवी खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणम् ॥ ३१६ ॥

श्रमापनयनार्थं मुहुर्मुहुर्भूम्या अश्वस्य लोठनस्य ॥ धोरितम्, "धौरितम्" वल्गितम्, प्लुतम्, उत्तेजितम्, उत्तेरितम्, तुरगाणां पञ्च गतयः क्रमात् इमाः धाराख्या ज्ञेयाः पञ्चानां धाराणाम् अश्वगतिविशेषाणाम् एकैकम् ॥३११॥ तत्र धाराख्यासु धौरितकम्, "धीरितकम्" धौर्यम्, धोरणम्, धोरितम्, ॥३१२॥ चत्वारि नकुलस्य कङ्कस्य मयूरस्य सूकरस्य च गतिसदृशस्य अश्वगमनस्य धौरितारयस्य॥यत्र गमने अग्रकायसमुल्लासात् पूर्वकायस्य दैर्घ्यात् कुञ्चितास्यं आकुञ्चितं मुखं नतत्रिकं नतपश्चाद्भागं च तद् वल्गितम्, इति एकम्॥३१३॥प्लुतम्, लङ्घनम्, द्वे पक्षिमृगगतिसदृशस्य प्लुतस्य ॥ या मध्यवेगेन गतिः तत् उत्तेजितम्, रेचितम्, द्वे उत्तेजितस्य ॥ ३१४ ॥ कोपादिव अखिलैः पदैः उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य गमनं तत् उत्तेरितम्, उपकण्ठम्, आस्कन्दितकम्, त्रीणि उत्तेरितस्य ॥३१५॥ अश्वेन एकेन दिनेन यः अध्वा गम्यते स आश्वीनः, एकम् दिनगम्यस्याध्वनः ॥ कवी (स्त्री०), खलीनम् (पु०न०), "खलिनम्" कविका, कवियम् (पु०न०), मुखयन्त्रणम्, ॥३१६॥

पश्चाङ्गी वक्त्रपट्टे तु तलिका तलसारकम् ।
दामाञ्चनं पादपाशः प्रक्षरं प्रखरः समौ ॥ ३१७ ॥
चर्मदण्डे कशा रश्मौ वल्गाऽवक्षेपणी कुशा ।
पर्याणं तु पल्ययनं वीतं फल्गु हयद्विपम् ॥ ३१८ ॥
वेसरोऽश्वतरो वेगसरश्चाथ क्रमेलकः ।
कुलनाशः शिशुनामा शलो भोलिर्मरुप्रियः ॥ ३१९ ॥
मयो महाङ्गो वासन्तो द्विककुदुर्गलङ्घनः ।
भूतघ्न उष्ट्रो दाशेरो रवणः कण्टकाशनः ॥ ३२० ॥
दीर्घग्रीवः केलिकीर्णः करभस्तु त्रिहायणः ।
स तु शृङ्खलकः काष्ठमयैः स्यात्पादबन्धनैः ॥ ३२१ ॥

पश्चाङ्गी, पद् कविकाया "लगाम" इ०भा०॥ तलिका, तलसारकम्, द्वे अश्वमुखोपरि बन्धनीयचर्ममयपट्टस्य ॥ दामाञ्चनम्, पादपाश, द्वे अश्वस्य पादबन्धनरज्ज्वा ॥ प्रक्षरम्, प्रखर (पु०न०), द्वे अश्ववर्मेण ॥३१७॥ चर्मदण्ड, कशा (स्त्री०), द्वे अश्वादिताडन्या "चाबुक" इ०भा० ॥ रश्मि (स्त्री०), वल्गा "वल्ग, वाग" अवक्षेपणी, कुशा, चत्वारि कुशाया "वाग" इ०भा० ॥ पर्याणम्, पल्ययनम्, द्वे पर्याणस्य "पलाण" इ०भा०॥ यत् फल्गु असारम् युद्धाद्यक्षममित्यर्थ हयद्विपम् हयाश्च द्विपाश्च तत् वीतम्, एक युद्धाद्यक्षमस्य अश्वस्य गजस्य च ॥३१८॥ वेसर, अश्वतर, वेगेन सरतीति– वेगसर, त्रीणि अश्वतरस्य "खच्चर" इ० भा० ॥ क्रमेलक, कुलनाश, शिशुनामा, शल, भोलि (पु०), मरुप्रिय, ॥ ३१९ ॥ मीनाति अहीन्– मय, महाङ्ग, वसन्ते भव –वासन्त, द्विककुद्, दुर्गलङ्घन, भूतघ्न, उष्ट्र, दशेरेषु मरुषु भव –दाशेर, रवण, कण्टकाशन, ॥३२०॥ दीर्घग्रीव, केलिकीर्ण, अष्टादश उष्ट्रस्य "ऊट" इ० भा० ॥ स उष्ट्र त्रिहायण त्रीणि हायनानि यस्य स करभ, एक त्रिवर्षस्यकस्य उष्ट्रस्य ॥ काष्ठमये दारुनिर्मिते पादबन्धने युक्त करभ

गर्दभस्तु चिरमेही वालेयो रासभः खरः ।
चक्रीवान् शङ्कुकर्णोऽथ ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ३२२ ॥
वाडवेयः सौरभेयो भद्रः शकरशाकरौ ।
उक्षाऽनड्वान् ककुद्मान् गौर्वलीवर्दश्च शाङ्करः ॥ ३२३ ॥
उक्षा तु जातो जातोक्षः स्कन्धिकः स्कन्धवाहकः ।
महोक्षः स्यादुक्षतरो वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ॥ ३२४ ॥
पण्डतोचित आर्षभ्यः कूटो भग्नविषाणकः ।
इट्चरो गोपतिः षण्डो गोवृषो मदकोहलः ॥ ३२५ ॥
वत्सः शकृत्करिस्तर्णो दम्यवत्सतरौ समौ ।

छुछुन्दरक', इति एकम् ॥ ३२१ ॥ गर्देति शब्दायते इति—गर्दभ, चिर मेहति—चिरमेही, वालेय "वालेय", रासभ, खं महत् मुखविलमस्त्यस्येति—खर, चक्रीवान्, शङ्कुकर्ण, सप्त गर्दभस्य "गधेडो" इ० भा० ॥ ऋषभ, वृषभ, वृष, ॥३२२॥ वाडवेय, सौरभेय, भद्र, शक्नोति वोढुम् इति—शकर, शाकर, उक्षा, अन शकट वहतीति—अनड्वान्, ककुद्मान्, गौ (पु० स्त्री०), वलीवर्द, शङ्करस्य अयम्—शाङ्कर, चतुर्दश वृषभस्य ॥ ३२३ ॥ जात वृषभभाव प्राप्त उक्षा जातश्चासौ उक्षा च—जातोक्ष, एक त्यक्तवत्सभावस्य वृषभस्य ॥ प्रशस्त स्कन्ध अस्य—स्कन्धिक, स्कन्धवाहक, द्वे महास्कन्धस्य वृषभस्य ॥ महोक्ष, उक्षतर, द्वे महतो वृषभस्य ॥ वृद्धोक्ष, जरञ्चासौ गौश्च जरद्गव, द्वे वृद्धवृषभस्य ॥३२४॥ पण्डताया अण्डाकर्षणस्य उचितो योग्यो वृषभ आर्षभ्य, एक स्पष्टतरुणभावस्य ॥ भग्ने विषाण यस्य स —भग्नविषाणक वृषभ कूट, एक भग्नशृङ्गस्य वृषभस्य ॥ इषा इच्छया चरतीति—इट्चर, गोपति, षण्ड "शण्ड, सण्ड" गोवृष, मदकोहल, पञ्च स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य "साड" इ० भा० ॥३२५॥ मातर दृष्ट्वा वदतीति—वत्स, शकृत्करि, तर्ण, त्रीणि वत्सस्य ॥ दम्य, वत्सतर, द्वे लघुवत्सस्य ॥ नस्ये नासारन्ध्रे रज्ज्वादिना उत —

नस्योतो नस्तितः षष्ठवाट् तु स्याद् युगपार्श्वगः ॥ ३२६ ॥
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
स तु सर्वधुरीणः स्यात्सर्वां वहति यो धुरम् ॥ ३२७ ॥
एकधुरीणैकधुरावुभावेकधुरावहे ।
धुरीणधुर्यधौरेयधौरेयकधुरधराः ॥ ३२८ ॥
धूर्वहेऽथ गलिर्दुष्टवृषः शक्तोऽप्यधूर्वहः ।
स्थौरी पृष्ठ्यः पृष्ठवाह्यो द्विदन् षोडन् द्विषड्रदौ ॥ ३२९
वहः स्कन्धोऽशकूटं तु ककुदं नैचिकं शिरः ।
विषाणं कूणिका शृङ्गं सास्ना तु गलकम्बलः ॥ ३३० ॥

नस्योत , "नस्तोत " नस्तित , द्वे छिद्रितनासिकस्य वृषभादे ॥ षष्ठवाड्, "प्रष्ठवाड्" युगपार्श्वग , द्वे हलवोढु । दमनाय योजितस्येत्येके ॥३२६॥ युगस्य वोढा युग्य , एकं युगवाहिन ॥ प्रासङ्गस्य दमनकाले यत्काष्ठ स्कन्धे आसज्यते तस्य वोढा प्रासङ्ग्य , एकं दमनकालिककाष्ठवाहिन ॥ शकटस्य वोढा शाकट , एकं रथवाहकस्य ॥ य सर्वां धुर वहति स सर्वधुरीण , एकं अखिलभारवाहिण ॥ ३२७ ॥ एकधुरीण , एकधुर , एकधुरावह , त्रीणि य एकां धुर वहति तस्य ॥ धुरीण., धुर्य , धौरेय , धौरेयक , धुरधर , ॥ ३२८ ॥ धूर्वह , "धुरावह " पञ्च धौरेयस्य "धौंसरी वहन करनार" इ० भा० ॥ य शक्तोऽपि अधूर्वह दुष्टवृष स गलि (पु०), इति एकम् ॥ स्थौरी, "स्थूरी" पृष्ठ्य , पृष्ठवाह्य , त्रीणि पृष्ठेन भार वहतो वृषभस्य ॥ द्विदन्, यस्य द्वौ दन्तौ तस्य इति एकम् ॥ षोडन्, यस्य षड् दन्ता भवन्ति तस्य इति एकम् ॥ ३२९ ॥ वह , स्कन्ध , द्वे वृषभस्कन्धस्य "बलदनी खुध" इ० भा० ॥ अशकूटम् , ककुद्म् (पु० न०), "ककुद्, ककुन्" द्वे वृषभस्कन्धोपरिमांसपिण्डस्य ॥ नैचिकम् "नैचिकी" एकं वृषभशीर्षस्य ॥ विषाणम् (त्रि०), कूणिका

---

1 द्वावपि स्त्रीलिङ्गौ ।

गौः सौरभेयी माहेयी माहा सुरभिरर्जुनी ।
उस्राऽघ्न्या रोहिणी शृङ्गिण्यनड्वाह्यनडुह्युषा ॥ ३३१ ॥
तम्पा निलिम्पिका तंबा सा तु वर्णैरनेकधा
प्रष्ठौही गर्भिणी वन्ध्या वशा वेहद् वृषोपगा ॥ ३३२ ॥
अवतोका स्रवद्गर्भा वृषाक्रान्ता तु सन्धिनी ।
प्रौढवत्सा बष्कयिणी धेनुस्तु नवसूतिका ॥ ३३३ ॥
परेष्टुर्बहुसूतिः स्याद्गृष्टिः सकृत्प्रसूतिका ।
प्रजने काल्योपसर्या सुखदोह्या तु सुव्रता ॥ ३३४ ॥

(स्त्री०), शृङ्गम् (पु० न०), त्रीणि शृङ्गस्य ॥ सास्ना (स्त्री०), गलकम्बल , द्वे गलस्य अधस्तात्लम्बमानस्य चर्मण ॥ ३३० ॥ गौ (स्त्री०), सौरभेयी, माहेयी, माहा, सुरभि , अर्जुनी, उस्रा, अघ्न्या, रोहिणी, शृङ्गिणी, अनड्वाही, अनडुही, उषा, ॥३३१॥ तम्पा, निलिम्पिका, तवा, षोडश गो । सामान्या अपि शृङ्गिण्यादय शब्दा विशेषे वर्तन्ते ॥ सा गौ वर्णे अनेकधा नानावर्णा भवति । यथा–शबला, पाटला, धवला, इत्यादि ॥ प्रष्ठौही, "पष्ठौही" गर्भिणी, द्वे गर्भिण्या गो ॥ वन्ध्या, वशा, द्वे वन्ध्याया गो ॥ गर्भ विहन्तीति–वेहद् (स्त्री०), वृषोपगा, द्वे वृषयोगेन गर्भोपघातिन्या ॥३३२॥ अवतोका, "वतोका" स्रवद्गर्भा, द्वे पतितगर्भाया ॥ वृषाक्रान्ता वृषभेण मैथुनार्थमाक्रान्ता गौ सन्धिनी, एकं वृषोपभुक्ताया गो ॥ प्रौढवत्सा, बष्कयिणी, "बष्कयणी" द्वे चिरप्रसूताया दीर्घकालेन प्रसूताया इत्यर्थ ॥ धेनु (स्त्री०),नवसूतिका,द्वे नवप्रसूताया ॥ ३३३ ॥ परेष्टु (स्त्री०), बहुसूति , द्वे बहुप्रसूताया ॥ गृष्टि , सकृत्प्रसूतिका, द्वे एकवार प्रसूताया ॥ काल्या, उपसर्या, द्वे प्रजने गर्भग्रहणे योग्याया ॥ सुखदोह्या, "सुखसदुह्या, सुखसदोह्या" सु-

---

१ "प्रष्ठौही बालगर्भिणी" इत्यमर ।

नस्योतो नस्तितः षष्ठवाट् तु स्याद् युगपार्श्वगः ॥ ३२६ ॥
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
स तु सर्वधुरीणः स्यात्सर्वां वहति यो धुरम् ॥ ३२७ ॥
एकधुरीणैकधुरावुभावेकधुरावहे ।
धुरीणधुर्यधौरेयधौरेयकधुरधराः ॥ ३२८ ॥
धूर्वहेऽथ गलिर्दुष्टवृषः शक्तोऽप्यधूर्वहः ।
स्थौरी पृष्ठ्यः पृष्ठवाह्यो द्विदन् षोडन् द्विषड्रदौ ॥ ३२९
वहः स्कन्धोंऽशकूटं तु ककुदं नैचिकं शिरः ।
विषाणं कूणिका शृङ्गं सास्ना तु गलकम्बलः ॥ ३३० ॥

नस्योत, "नस्तोत" नस्तित, द्वे छिद्रितनासिकस्य वृषभादे ॥ षष्ठवाह्, "प्रष्ठवाह्" युगपार्श्वग, द्वे हलवोढु । दमनाय योजितस्येत्येके ॥३२६॥ युगस्य वोढा युग्य, एकं युगवाहिन ॥ प्रासङ्गस्य दमनकाले यत्काष्ठं स्कन्धे आसज्यते तस्य वोढा प्रासङ्ग्य, एकं दमनकालिककाष्ठवाहिन ॥ शकटस्य वोढा शाकट, एकं रथवाहकस्य ॥ यः सर्वां धुरं वहति स सर्वधुरीण, एकमखिलभारवाहिण ॥ ३२७ ॥ एकधुरीण, एकधुर, एकधुरावह, त्रीणि यः एकां धुरं वहति तस्य ॥ धुरीण, धुर्य, धौरेय, धौरेयक, धुरधर, ॥ ३२८ ॥ धूर्वह, "धुरावह" पद्. धौरेयस्य "धोंसरी वहन करनार" इ० भा० ॥ यः शक्तोऽपि अधूर्वहः दुष्टवृषः स गलि (पु०), इति एकम् ॥ स्थौरी, "स्थूरी" पृष्ठ्य, पृष्ठवाह्य, त्रीणि पृष्ठेन भारं वहतो वृषभस्य ॥ द्विदन्, यस्य द्वौ दन्तौ तस्य इति एकम् ॥ षोडन्, यस्य षड् दन्ता भवन्ति तस्य इति एकम् ॥ ३२९ ॥ वह, स्कन्ध, द्वे वृषभस्कन्धस्य "बलदनी खुंध" इ० भा० ॥ अंशकूटम्, ककुद्म् (पु० न०), "ककुद्, ककुत्" द्वे वृषभस्कन्धोपरिमांसपिण्डस्य ॥ नैचिकम् "नैचिकी" एकं वृषभशीर्षस्य ॥ विषाणम् (त्रि०), कूणिका

---

१ द्वावपि स्त्रीलिङ्गौ ।

गवां सर्वं गव्यं व्रजे गोकुलं गोधनं धनम् ॥ ३३९ ॥
प्रजने स्यादुपसरः कील पुष्पलकः शिवः ।
वन्धनं दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ३४० ॥
अज' स्याच्छगलः इछागरछगो वस्तः स्तभः पशुः ।
अजा तु छागिका मञ्ञा सर्वभक्षा गलस्तनी ॥ ३४१ ॥
युवाऽजो वर्करोऽवौ तु मेषोर्णायुहुडोरणाः ।
उरभ्रो मेण्ढको वृष्णिरेडको रोमशो हुडुः ॥ ३४२ ॥
सफालः शृङ्गिणी भेडो मेषी तु कुररी रुजा ।

छगणम्, त्रीणि शुष्कगोमयस्य ॥ गवा सवन्धि सर्वं किमपि गोरिव, गवि भव, गोर्विकार, इत्याद्यभिधेयेषु यद्दुग्धादि तत् गव्यम् (स्त्री०), इत्येकम् ॥ व्रज (पु० न०), गोकुलम्, गोधनम्, धनम्, चत्वारि गवा समूहस्य ॥ ३३९ ॥ प्रजन, उपसर, द्वे पशूना प्रथम गर्भग्रहणकालस्य ॥ कील (पु० स्त्री०), पुष्पलक, शिव, त्रीणि गवादिवन्धननिमित्तनिखातस्य काष्ठादे ॥ वन्धनम्, दाम (स्त्री० न०) स्त्रिया दामा नमानौ दामा दामे, सदीयते वध्यतेऽनेन सदानम्, त्रीणि गवादिवन्धनरज्ज्वादे ॥ पशुरज्जु, दामनी, द्वे यस्या—रज्ज्वा वहव पशवो वध्यन्ते तस्या [वन्धनी]॥३४०॥ अज, छगल, छाग, छग, वस्त, स्तभ, "तुभ, शुभ" पशु, सप्त अजस्य "वकरो" इ०भा० ॥ अजा, छागिका, "छागी," मञ्ञा, सर्वभक्षा, गले स्तनौ यस्या सा गलस्तनी, पञ्च अजाया ॥ ३४१ ॥ युवा तरुण अज अजादि वर्कर, एक अजादेस्तरुणपशो ॥ अवि (पु०), मेष (पु० न०), ऊर्णा अस्त्यस्य ऊर्णायु (पु०), हुड, उरण, उरभ्र, मेण्ढ, वृष्णि (पु०), एडक, प्रशस्तानि रोमाणि सन्त्यस्य रोमश, हुडु, ॥ ३४२ ॥ सफाल, शृङ्गिण, भेड, चतुर्दश मेषस्य "घेंटो" इ० भा० ॥ मेषी, कुररी, रुजा, महत् जालक रोमगुच्छ अस्त्यस्या जालकिनी, अविला, वेणी,

दुःखदोह्या तु करटा बहुदुग्धा तु वञ्जुला।
द्रोणदुग्धा द्रोणदुघा पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥ ३३५॥
पीतदुग्धा तु धेनुष्या सस्थिता दुग्धबन्धके।
नैचिकी तूत्तमा गोषु पलिक्नी बालगर्भिणी ॥ ३३६॥
समा समीना तु सा या प्रतिवर्षं विजायते।
स्यादचण्डी तु सुकरा वत्सकामा तु वत्सला ॥३३७॥
चतुस्त्रिहायणी द्व्येकाद् हायन्येकादिवर्षिका।
आपीनमूधो गोविट् तु गोमयं भूमिलेपनम् ॥ ३३८॥
शुष्के तु तत्र गोग्रन्थिः करीषच्छगणे अपि।

व्रता, द्वे सुशीलाया ॥३३४॥ दुःखदोह्या, करटा, द्वे दुःशीलाया ॥ बहुदुग्धा, वञ्जुला, द्वे बहुदुग्धाया ॥ द्रोणदुग्धा, द्रोणदुघा, द्वे द्रोणपरिमितं दुग्धं ददत्या ॥ पीनोध्नी, पीवरस्तनी, द्वे स्थूलस्तन्या ॥३३५॥ दुग्धबन्धके दुग्धस्य बन्धकं विनिमयः तस्मिन् या सस्थिता अधमर्णेन ऋणशुद्धिपर्यन्तं उत्तमर्णस्य गृहे दोहनार्थं स्थापिता इत्यर्थः सा पीतदुग्धा, धेनुष्या, द्वे धेनुष्याया "गीरेमुकेली गाय" इ० भा० ॥ या गोषु उत्तमा सा नैचिकी, "निचिकी, नीचिका, नीचिकी" एकं श्रेष्ठाया गोः ॥ पलिक्नी, बालगर्भिणी, द्वे बालगर्भिण्या ॥ ३३६ ॥ या प्रतिवर्षं वर्षे वर्षे विजायते प्रसूयते सा—समासमीना इति एकं नाम ॥ अचण्डी, सुकरा, द्वे अकोपनाया ॥ वत्सकामा, वत्सला, द्वे वत्साभिलाषिण्या ॥ ३३७॥ चतुःशब्दात् त्रिशब्दाच्च हायणी शब्दः प्रयोज्यः । यथा—चतुर्हायणी, त्रिहायणी, द्विशब्दात् एकशब्दाच्च हायनी शब्दः प्रयोज्यः । यथा—द्विहायनी, एकहायनी, चतसृणां चतुर्वर्षात्रिवर्षाद्विवर्षैकवर्षाणां गवां क्रमादेकैकम् ॥ आपीनम् (पु० न०), ऊधः (न०), द्वे ऊधसः "आव" इ० भा० ॥ गोविट् (स्त्री०) षान्तोयम् गोविषौ गोविषः, गोमयम् (पु० न०), भूमिलेपनम्, त्रीणि गोमयस्य [पवित्रम्] "छाण" इ० भा० ॥ ३३८ ॥ गोग्रन्थिः (पु०), करीषम् (पु० न०),

गवा सर्वं गव्यं व्रजे गोकुलं गोधनं धनम् ॥ ३३९ ॥
प्रजने स्यादुपसरः कील पुष्पलकः शिवः ।
बन्धनं दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ३४० ॥
अजः स्याच्छगलः छागश्छगो वस्तः स्तभः पशुः ।
अजा तु छागिका मञ्चा सर्वभक्षा गलस्तनी ॥ ३४१ ॥
युवाऽजो बर्करोऽवी तु मेषोर्णायुहुडोरणाः ।
उरभ्रो मेण्ढको वृष्णिरेडको रोमशो हुडुः ॥ ३४२ ॥
सफालः शृङ्गिणी भेडो मेषी तु कुररी रुजा ।

छगणम्, त्रीणि शुष्कगोमयस्य ॥ गवा सवन्धि सर्वं किमपि गोरिद, गवि भव, गोर्विकार, इत्याद्यभिधेयेषु यद्दुग्धादि तत् गव्यम् (स्त्री०), इत्येकम् ॥ व्रज (पु० न०), गोकुलम्, गोधनम्, धनम्, चत्वारि गवा समूहस्य ॥ ३३९ ॥ प्रजन, उपसर, द्वे पशूना प्रथम गर्भग्रहणकालस्य ॥ कील (पु० स्त्री०), पुष्पलक, शिव, त्रीणि गवादिबन्धननिमित्तनिखातस्य काष्ठादे ॥ बन्धनम्, दाम (स्त्री० न०) स्त्रिया दामा दामानौ दामा दामे, संदीयते बध्यतेऽनेन संदानम्, त्रीणि गवादिबन्धनरज्ज्वादे ॥ पशुरज्जु, दामनी, द्वे यस्या–रज्ज्वा बहव पशवो बध्यन्ते तस्या [बन्धनी] ॥३४०॥ अज, छगल, छाग, छग, वस्त, स्तभ, "तुभ, शुभ" पशु, सप्त अजस्य "बकरो" इ० मा० ॥ अजा, छागिका, "छागी," मञ्चा, सर्वभक्षा, गले स्तनौ यस्या सा गलस्तनी, पञ्च अजाया ॥ ३४१ ॥ युवा तरुण अज अजादि बर्कर, एक अजादेस्तरुणपशो ॥ अवि (पु०), मेष (पु० न०), ऊर्णा अस्त्यस्य ऊर्णायु (पु०), हुड, उरण, उरभ्र, मेण्ढ, वृष्णि (पु०), एडक, प्रशस्तानि रोमाणि सन्त्यस्य रोमश, हुडु, ॥ ३४२ ॥ सफाल, शृङ्गिण, भेड, चतुर्दश मेषस्य "घेंटो" इ० भा० ॥ मेषी, कुररी, रुजा, महत् जालक रोमगुच्छ अस्त्यस्या जालकिनी, अविला, वेणी,

खड्गी वाध्रीणसः खड्गो गण्डकोऽथ किरः किरिः ।
भूदार सूकरः कोलो वराहः क्रोडपोत्रिणौ ॥ ३५३ ॥
घोणी घृष्टिः स्तब्धरोमा दंष्ट्री किट्यास्यलाङ्गलौ ॥
आखनिक शिरोमर्मा स्थूलनासो बहुप्रजः ॥ ३५४ ॥
भाल्लूके भालूकर्क्षाच्छभल्लभल्लूकभल्लुकाः ।
सृगालो जम्बुकः फेरुः फेरण्डः फेरवः शिवा ॥३५५॥
घोरवासी भूरिमायो गोमायुर्मृगधूर्त्तकः ।
हूरवो भरुजः क्रोष्टा शिवाभेदेऽल्पके किखिः ॥३५६॥
पृथौ गुण्डिवलोपाकौ कोकस्त्वीहामृगो वृकः ।
अरण्यश्वा मर्कटस्तु कपिः कीशः प्लवङ्गमः ॥ ३५७ ॥

॥ ३५२ ॥ खड्गी, वाध्रीणस, खड्ग, गण्डक, चत्वारि गण्डकस्य "गेंडो" इ० भा० ॥ किर, किरि, भुव दारयतीति– भूदार, सूकर, "शूकर" कोल, वराह, क्रोड, पोत्रम् मुखाग्रम् अस्यास्तीति— पोत्री, ॥ ३५३ ॥ घोणी, घृष्टि, "गृष्टि" स्तब्धरोमा, दंष्ट्री, किटि, आस्यलाङ्गल, आखनिक, शिरोमर्मा, स्थूलनास, बहुप्रज, अष्टादश सूकरस्य [कुमुख, कामरूपी, सलिलप्रिय, तलेक्षण, वक्रदंष्ट्र, पङ्कक्रीडनक,] "भूंड" इ० भा० ॥ ३५४ ॥ भाल्लूक, भालूक, ऋक्ष, अच्छभल्ल, भल्लूक, भल्लुक, षट् ऋक्षस्य "रींछ" इ० भा० ॥ सृगाल "शृगाल" जम्बुक, फेरु, फेरण्ड, फेरव, शिवा, ॥ ३५५ ॥ घोरवासी, भूरि माया यस्य स –भूरिमाय, गोमायु, मृगधूर्तक, हूरव, भरुज, क्रोष्टा, त्रयोदश जम्बुकस्य "शीआळ" इ० भा० ॥ यः अल्पक शिवाभेदः स किखि (स्त्री०), एक अल्पशिवाजाते ॥३५६॥ गुण्डिव, लोपाक, द्वे बृहत् शिवाभेदस्य ॥ कोकते अजादिक आदत्ते–कोक, ईहामृग, वृकः, अरण्यश्वा, चत्वारि वृकस्य "वरु" इ० भा० ॥ मर्कट, कपि, कीश, प्लवगम, ॥ ३५७ ॥

प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगो हरिर्वलीमुखः ।
वनौका वानरोऽथासौ गोलाङ्गूलोऽसिताननः ॥३५८॥
मृगः कुरङ्गः सारङ्गो वातायुर्हरिणावपि ।
मृगभेदा रुरुन्यङ्कुरङ्कुगोकर्णशंवराः ॥ ३५९ ॥
चमूरुचीनचमराः समूरैणर्श्यरौहिषाः ।
कदली कन्दली कृष्णशारः पृषतरोहितौ ॥ ३६० ॥
दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्याधैर्दक्षिणे क्षतः ।
वातप्रमीर्वातमृगः शशस्तु मृदुलोमकः ॥ ३६१ ॥
शूलिको लोमकर्णोऽथ शल्ये शललशल्यकौ ।
श्वाविच्च तच्छलाकायां शलल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

प्लवङ्ग , प्लवग , शाखामृग , हरि , वलीमुख , वनौका , वानर , एकादश वानरस्य ॥ असौ वानर असितानन कृष्णमुखश्चेद् गोलाङ्गूल , एक कृष्णमुखवानरस्य ॥३५८॥ मृग , कुरङ्ग , सारङ्ग , वातम् एति-वातायु , ह्रियते गीतेन-हरिण ,पञ्च हरिणस्य [अजिनयोनि] ॥ मृगभेदानाह–रुरु , न्यङ्कु , रङ्कु , गोकर्ण , शवर , "शवर" "सावर"इ०भा० ॥३५९॥ चमूरु , चीन , चमर , समूर , एण , ऋश्य , रौहिष , *कदली (स्त्री०), *कन्दली (त्रि०), कृष्णशार , "कृष्णसार" पृषत , रोहित , सप्तदशाना मृगभेदानामेकैकम् ॥३६०॥व्याधै यो मृग दक्षिणे क्षत स दक्षिणेर्मा, इति एकम् ॥ वात प्रमिमीते— वातप्रमी , वातमृग , द्वे वातमृगस्य ॥ शश , मृदुलोमक , ॥ ३६१ ॥ शूलिक , लोमकर्ण , चत्वारि शशस्य "ससलो" इ० भा०॥ शल्य , शलल , शल्यक (पु० न०), श्वान विध्यतीति–श्वावित् (पु०), चत्वारि शल्यस्य "शाहुडी" इ० भा० ॥ शललम् (त्रि०), शलम्, द्वे शल्यस्य

---

* 'इमौ द्वौ स्मृतौ पुंसि' इति स्वामी ॥ १ यदुक्तम्– 'कदली तु विकेशेते मृदुमध्येव चर्मणि । नीलाग्रे रोमभियुक्ता सा विशत्यङ्गुलायता" ॥ १ ॥
२ श्वावित् द श्वाविधो श्वाविध . [illegible] ॥

खड्गी वाध्रीणसः खड्गो गण्डकोऽथ किरः किरिः ।
भूदार' सूकरः कोलो वराहः क्रोडपोत्रिणौ ॥ ३५३॥
घोणी घृष्टिः स्तब्धरोमा दंष्ट्री किट्यास्यलाङ्गलौ ॥
आखनिक' शिरोमर्मा स्थूलनासो बहुप्रजः ॥ ३५४ ॥
भाल्लूके भालूकर्क्षाच्छभल्लभल्लूकभल्लुकाः ।
सृगालो जम्बुकः फेरुः फेरण्डः फेरव' शिवा ॥३५५॥
घोरवासी भूरिमायो गोमायुर्मृगधूर्त्तकः ।
हूरवो भरुजः क्रोष्टा शिवाभेदेऽल्पके किखिः ॥३५६॥
पृथौ शुण्डिवलोपाकौ कोकस्त्वीहामृगो वृकः ।
अरण्यश्वा मर्कटस्तु कपिः कीशः प्लवङ्गमः ॥ ३५७ ॥

॥ ३५२ ॥ खड्गी, वाध्रीणस, खड्ग, गण्डक, चत्वारि गण्डकस्य "गेंडो" इ० भा० ॥ किर, किरि, भुव दारयतीति– भूदार, सूकर, "शूकर" कोल, वराह, क्रोड, पोत्रम् मुखाग्रम् अस्यास्तीति— पोत्री, ॥ ३५३ ॥ घोणी, घृष्टि, "गृष्टि" स्तब्धरोमा, दंष्ट्री, किटि, आखलाङ्गल, आखनिक, शिरोमर्मा, स्थूलनास, बहुप्रज, अष्टादश सूकरस्य [क्रुमुख, कामरूपी, सलिलप्रिय, तलेक्षण, वक्रदंष्ट्र, पङ्कक्रीडनक,] "भूड" इ० भा० ॥ ३५४ ॥ भाल्लूक, भालूक, ऋक्ष, अच्छभल्ल, भल्लूक, भल्लुक, षट् ऋक्षस्य "रींछ" इ० भा० ॥ सृगाल "शृगाल" जम्बुक, फेरु, फेरण्ड, फेरव, शिवा, ॥ ३५५ ॥ घोरवासी, भूरि माया यस्य स —भूरिमाय, गोमायु, मृगधूर्तक, हूरव, भरुज, क्रोष्टा, त्रयोदश जम्बुकस्य "शीआळ" इ० भा० ॥ यः अल्पक शिवाभेदः स किखि (स्त्री०), एक अल्पशिवाजाते ॥३५६॥ शुण्डिव, लोपाक, द्वे बृहत्त शिवाभेदस्य ॥ कोकते अजादिक आदत्ते–कोक, ईहामृग, वृक, अरण्यश्वा, चत्वारि वृकस्य "वरु" इ० भा० ॥ मर्कट, कपि, कीश, प्लवगम, ॥ ३५७॥

प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगो हरिर्वलीमुखः ।
वनौका वानरोऽथासौ गोलाङ्गूलोऽसितानन: ॥३५८॥
मृगः कुरङ्गः सारङ्गो वातायुर्हरिणावपि ।
मृगभेदा रुरुन्यङ्कुरङ्कुगोकर्णशवराः ॥ ३५९ ॥
चमूरुचीनचमराः समूरैणर्श्यरौहिषा. ।
कदली कन्दली कृष्णशारः पृषतरोहितौ ॥ ३६० ॥
दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्याधैर्दक्षिणे क्षतः ।
वातप्रमीर्वातमृगः शशस्तु मृदुलोमकः ॥ ३६१ ॥
शूलिको लोमकर्णोऽथ शल्ये शललशल्यकौ ।
श्वाविच्च तच्छलाकायां शलल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

प्लवङ्ग , प्लवग , शाखामृग , हरि , वलीमुख , वनौका , वानर , एकादश वानरस्य ॥ असौ वानर असितानन कृष्णमुखश्चेद् गोलाङ्गूल , एक कृष्णमुखवानरस्य ॥३५८॥ मृग , कुरङ्ग , सारङ्ग , वातम् एति-वातायु , ह्रियते गीतेन-हरिण ,पञ्च हरिणस्य [अजिनयोनि] ॥ मृगभेदानाह–रुरु , न्यङ्कु , रङ्कु , गोकर्ण , शवर , "शवर" "साबर"इ०भा० ॥३५९॥ चमूरु , चीन , चमर , समूर , एण , ऋश्य , रौहिष , *कदली (स्त्री०), *कन्दली (त्रि०), कृष्णशार , "कृष्णसार" पृषत , रोहित , सप्तदशाना मृगभेदानामेकैकम् ॥३६०॥व्याधै यो मृग दक्षिणे क्षत स दक्षिणेर्मा, इति एकम् ॥ वात प्रमिमीते— वातप्रमी , वातमृग , द्वे वातमृगस्य ॥ शश , मृदुलोमक , ॥ ३६१ ॥ शूलिक , लोमकर्ण[1], चत्वारि शशस्य "ससलो" इ० भा०॥ शल्य , शलल , शल्यक (पु० न०), श्वान विध्यतीति–श्वावित्[2] (पु०), चत्वारि शल्यस्य "शाहुडी" इ० भा० ॥ शललम् (त्रि०), शलम्, द्वे शल्यस्य

---

* इमौ द्वौ इमन्तौ पुंसि' इति स्वामी ॥ १ यदुक्तम्– कदली तु भिके शेते मृदुमक्षेव कर्बुरे । नीलाग्रे रोमभिर्युक्ता सा विंशत्यङ्गुलायता" ॥ १ ॥
२ श्वावित् द् श्वाविधौ श्वाविध , भान्तोयम् ॥

खड्गी वाध्रीणसः खड्गो गण्डकोऽथ किरः किरिः ।
भूदारः सूकरः कोलो वराहः क्रोडपोत्रिणौ ॥ ३५३ ॥
घोणी घृष्टिः स्तब्धरोमा दंष्ट्री किट्यास्यलाङ्गलौ ॥
आखनिकः शिरोमर्मा स्थूलनासो बहुप्रजः ॥ ३५४ ॥
भाल्लूके भालूकर्क्षाच्छभल्लभल्लूकभल्लुकाः ।
सृगालो जम्बुकः फेरुः फेरण्डः फेरवः शिवा ॥३५५॥
घोरवासी भूरिमायो गोमायुर्मृगधूर्त्तकः ।
हूरवो भरुजः क्रोष्टा शिवाभेदेऽल्पके किखिः ॥३५६॥
पृथौ गुण्डिवलोपाकौ कोकस्त्वीहामृगो वृकः ।
अरण्यश्वा मर्कटस्तु कपिः कीशः प्लवङ्गमः ॥ ३५७ ॥

॥ ३५२ ॥ खड्गी, वाध्रीणस, खड्ग, गण्डक, चत्वारि गण्डकस्य "गेंडो" इ० भा० ॥ किर, किरि, भुव दारयतीति— भूदार, सूकर, "शूकर" कोल, वराह, क्रोड, पोत्रम् मुखाग्रम् अस्यास्तीति— पोत्री, ॥ ३५३ ॥ घोणी, घृष्टि, "घृष्टि" स्तब्धरोमा, दंष्ट्री, किटि, आस्यलाङ्गल, आखनिक, शिरोमर्मा, स्थूलनास, बहुप्रज, अष्टादश सूकरस्य [कुमुख, कामरूपी, सलिलप्रिय, तलेक्षण, वक्रदंष्ट्र, पङ्कक्रीडनक,] "भूड" इ० भा० ॥ ३५४ ॥ भाल्लूक, भालूक, ऋक्ष, अच्छभल्ल, भल्लूक, भल्लुक, षट् ऋक्षस्य "रींछ" इ० भा० ॥ सृगाल "शृगाल" जम्बुक, फेरु, फेरण्ड, फेरव, शिवा, ॥ ३५५ ॥ घोरवासी, भूरि माया यस्य स —भूरिमाय, गोमायु, मृगधूर्तक, हूरव, भरुज, क्रोष्टा, त्रयोदश जम्बुकस्य "शीआळ" इ० भा० ॥ यः अल्पकः शिवाभेदः स किखि (स्त्री०), एक अल्पशिवाजावे ॥३५६॥ गुण्डिव, लोपाक, द्वे वृहत् शिवाभेदस्य ॥ प्रोक्ते अजादिक आदत्ते—कोक, ईहामृग, वृकः, अरण्यश्वा, चत्वारि वृकस्य "वरु" इ० भा० ॥ मर्कट, कपि, कीश, प्लवगमः, ॥ ३५७॥

प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगो हरिर्वलीमुखः ।
वनौका वानरोऽथासौ गोलाङ्गूलोऽसिताननः ॥३५८॥
मृगः कुरङ्गः सारङ्गो वातायुर्हरिणावपि ।
मृगभेदा रुरुन्यङ्कुरङ्कुगोकर्णशवराः ॥ ३५९ ॥
चमूरुचीनचमराः समूरैणर्श्यरौहिषाः ।
कदली कन्दली कृष्णशारः पृषतरोहितौ ॥ ३६० ॥
दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्याधैर्दक्षिणे क्षतः ।
वातप्रमीर्वातमृगः शशस्तु मृदुलोमकः ॥ ३६१ ॥
शूलिको लोमकर्णोऽथ शल्ये शललशल्यकौ ।
श्वाविच्च तच्छलाकायां शलल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

प्लवङ्ग , प्लवग , शाखामृग , हरि , वलीमुख , वनौका , वानर , एकादश वानरस्य ॥ असौ वानर असितानन कृष्णमुखश्चेद् गोलाङ्गूल , एक कृष्णमुखवानरस्य ॥३५८॥ मृग , कुरङ्ग , सारङ्ग , वातम् एति-वातायु , ह्रियते गीतेन-हरिण ,पञ्च हरिणस्य [अजिनयोनि] ॥ मृगभेदानाह—रुरु , न्यङ्कु , रङ्कु , गोकर्ण , शवर , "शवर" "सावर"इ०भा० ॥३५९॥ चमूरु , चीन , चमर , समूर , एण , ऋश्य , रौहिष , *कदली (स्त्री०), *कन्दली (त्रि०), कृष्णशार , "कृष्णसार" पृषत , रोहित , सप्तदशाना मृगभेदानामेकैकम् ॥३६०॥व्याधै यो मृग दक्षिणे क्षत स दक्षिणेर्मा, इति एकम् ॥ वात प्रमिमीते— वातप्रमी , वातमृग , द्वे वातमृगस्य ॥ शश , मृदुलोमक , ॥ ३६१ ॥ शूलिक , लोमकर्ण , चत्वारि शशस्य "ससलो" इ० भा०॥ शल्य , शलल , शल्यक (पु० न०), श्वान विध्यतीति—श्वावित्[2] (पु०), चत्वारि शल्यस्य "शाहुडी" इ० भा० ॥ शललम् (त्रि०), शलम् , द्वे शल्यस्य

---

* 'इमौ द्वौ इमन्तौ पुंसि' इति स्वामी ॥ १ यदुक्तम्– 'कदली तु मिळे शेते मृदुमध्यैव कर्बुरे । नीलाग्रे रोमभिर्युक्ता सा विंशत्यङ्गुलायता" ॥ १ ॥

२ श्वावित् द्र श्वाविधो श्वाविध , षान्तोयम् ॥

गोधा निहाका गौधेरगौधारौ दुष्टतत्सुते ।
गौधेयोऽन्यत्र मुसली गोधिकागोलिके गृहात् ॥३६३॥
माणिक्या भित्तिका पल्ली कुड्यमत्स्यो गृहोलिका ।
स्यादञ्जनाधिका हालिन्यञ्जनिका हलाहल ॥ ३६४ ॥
स्थूलाञ्जनाधिकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।
कृकलासस्तु सरटः प्रतिसूर्यः शयानकः ॥ ३६५ ॥
मूषिको मूषको वज्रदशन० खनकोन्दुरौ ।
उन्दुरुर्वृष आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥
छुछुन्दरी गन्धमुष्या गिरिका बालमूषिका ॥
विडाल ओतुर्मार्जारो ह्वीकुश्च वृषदशकः ॥ ३६७ ॥

रोमशलाकायाः "सिसोलियु" इ० भा० ॥ ३६२ ॥ गोधा, (स्त्री०), निहाका (स्त्री०), एतौ नरजातावपि स्त्रीलिङ्गौ द्वे गोधाया "घो" इ० भा० ॥ गौधेर , गौधार , द्वे दुष्टस्य गोधापत्यस्य ॥ गौधेय , एक गोधापत्यस्य ॥ मुसली, "मुशली" गृहशब्दात् गोधिका गोलिका च प्रयुज्येत—गृहगोधिका, गृहगोलिका, ॥ ३६३ ॥ माणिक्या, भित्तिका, पल्ली, कुड्यमत्स्य , गृहोलिका, अष्टौ पल्ल्या "गरोळी" इ० भा० ॥ अञ्जनाधिका, हालिनी, अञ्जनिका, हलाहल , चत्वारि गृहोलिकाभेदस्य "आजणी" इ० भा० ॥ ३६४ ॥ ब्राह्मणी, रक्तपुच्छिका, द्वे स्थूलाञ्जनाधिकाया ॥ कृकलास , "कृकलाश , कृकुलास " सरट , प्रतिसूर्य , शयानक , "प्रतिसूर्ये शेते—प्रतिसूर्यशयानक " षत्वारि सरटस्य "काकिडो" इ० भा० ॥ ३६५ ॥ मूषिक (पु० न०), मूषक , "मुषक " वज्रदशन , खनक , उन्दुर , उन्दुरु , "उन्दु " वृष , आखु (पु० स्त्री०), सूच्यास्य , वृषलोचन , दश उन्दुरस्य ॥ ३६६ ॥ छुछुन्दरी, गन्धमुषी, द्वे छुछुन्दर्या ॥ गिरिका, बालमूषिका, द्वे अल्पमूषकजाते ॥ विडाल , "विडालः" ओतुः (पु०), मार्जार , ह्वीकु (पु०), वृषदशकः, पञ्च

जाहको गात्रसंकोची मण्डली नकुलः पुनः ।
पिङ्गलः सर्पहा बभ्रुः सर्पोऽहिः पवनाशनः ॥ ३६८ ॥
भोगी भुजङ्गभुजगावुरगो द्विजिह्व-
व्यालौ भुजङ्गमसरीसृपदीर्घजिह्वाः ।
काकोदरो विषधरः फणभृत्पृदाकु-
र्दृक्कर्णकुण्डलिविलेशयदन्दशूकाः ॥ ३६९ ॥
दर्वीकरः कञ्चुकिचक्रिगूढ-
पात्पन्नगा जिह्मगलेलिहानौ ।
कुम्भीनसाशीविषदीर्घपृष्ठाः
स्याद् राजसर्पस्तु भुजङ्गभोजी ॥ ३७० ॥
चक्रमण्डल्यजगरः पारीन्द्रो वाहसः शयुः ।

विडालस्य । तत्र खोक्कु वनमार्जारस्येत्यन्ये ॥३६७॥ जाहक , गात्र-सकोची, मण्डली (पु०), त्रीणि विडालविशेषस्य ॥ नकुल , पिङ्गल , सर्पान् हन्तीति–सर्पहा (पु०), बभ्रु (पु०), चत्वारि नकुलस्य "नोळिओ" इ० भा० ॥ सर्प , अहि (पु० स्त्री०), पवनाशन , ॥ ३६८ ॥ भोगी, भुजङ्ग , भुजग , उरग , द्विजिह्व , व्याल , भुजङ्गम , सरीसृप , दीर्घजिह्व , काकोदर , विषधर , फणभृत् , पृदाकु , दृशावेव कर्णौ यस्य–दृक्कर्ण , "गोकर्ण " कुण्डली, विले-शय , दन्दशूक , ॥३६९॥ दर्वी फण एव करो यस्य––दर्वीकर , कञ्चुकी, चक्री, गूढपाद्, पन्नग , जिह्मग , भृश लेढीत्येवशील – लेलिहान , कुम्भी इव नासिका यस्य स –कुम्भीनस , आशी दंष्ट्रा तस्या विष यस्येति–आशीविष , "आशीर्विष " दीर्घपृष्ठ , त्रिंशन्ना-मानि सर्पस्य ॥ राजसर्प , भुजङ्गभोजी, "भुजगभोजी" द्वे राजसर्पस्य [अहीरणी, द्विमुख ,] ॥ ३७० ॥ चक्रमण्डली, अजगर , पारीन्द्र , वाहस , अतिशय शेते–शयु (पु०), पञ्च अज-

गोधा निहाका गौधेरगौधारौ दुष्टतत्सुते ।
गौधेयोऽन्यत्र मुसली गोधिकागोलिके गृहात् ॥३६३॥
माणिक्या भित्तिका पल्ली कुड्यमत्स्यो गृहोलिका ।
स्यादञ्जनाधिका हालिन्यञ्जनिका हलाहल. ॥ ३६४ ॥
स्थूलाञ्जनाधिकायां तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।
कृकलासस्तु सरटः प्रतिसूर्यः शयानकः ॥ ३६५ ॥
मूषिको मूषको वज्रदशन. खनकोन्दुरौ ।
उन्दुरुर्वृष आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥
छुछुन्दरी गन्धमुष्यां गिरिका बालमूषिका ॥
बिडाल ओतुर्मार्जारो हीकुश्च वृषदंशकः ॥ ३६७ ॥

रोमशलाकायाः "सिसोळियु" इ० भा० ॥ ३६२ ॥ गोधा, (स्त्री०), निहाका (स्त्री०), एतौ नरजातावपि स्त्रीलिङ्गौ द्वे गोधाया "घो" इ० भा० ॥ गौधेर , गौधार , द्वे दुष्टस्य गोधापत्यस्य ॥ गौधेय , एक गोधापत्यस्य ॥ मुसली, "मुशली" गृहशब्दात् गोधिका गोलिका च प्रयुज्येत—गृहगोधिका, गृहगोलिका, ॥ ३६३ ॥ माणिक्या, भित्तिका, पल्ली, कुड्यमत्स्य , गृहोलिका, अष्टौ पल्ल्या "गरोळी" इ० भा० ॥ अञ्जनाधिका, हालिनी, अञ्जनिका, हलाहल , चत्वारि गृहोलिकाभेदस्य "आजणी" इ० भा० ॥ ३६४ ॥ ब्राह्मणी, रक्तपुच्छिका, द्वे स्थूलाञ्जनाधिकाया ॥ कृकलास , "कृकलाश , क्रकुलास " सरट , प्रतिसूर्य , शयानक , "प्रतिसूर्य शेते—प्रतिसूर्यशयानक " चत्वारि सरटस्य "काकिडो" इ० भा० ॥ ३६५ ॥ मूषिक (पु० न०), मूषक , "मुषक " वज्रदशन , खनक , उन्दुर , उन्दुरु , "उन्दु " वृष , आखु (पु० स्त्री०), सूच्यास्य , वृषलोचन , दश उन्दुरस्य ॥ ३६६ ॥ छुछुन्दरी, गन्धमुषी, द्वे छुछुन्दर्या ॥ गिरिका, बालमूषिका, द्वे अल्पमूषकजाते ॥ बिडाल , "विडालः" ओतुः (पु०), मार्जार , हीकु (पु०), वृषदंशक , पञ्च

अथ कम्बलाश्वतरधृतराष्ट्रबलाहकाः ।
इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवाः ॥ ३७७ ॥
निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोकः सविषा निर्विषाश्च ते ।
नागाः स्युर्दृग्विषा लूमविषास्तु वृश्चिकादयः ॥३७८॥
व्याघ्रादयो लोमविषा नखविषा नरादयः ।
लालाविषास्तु लूताद्याः कालान्तरविषाः पुनः ॥३७९॥
मूषिकाद्या दूषीविषं त्ववीर्यमौषधादिभिः ।
कृत्रिमं तु विषं चार गरश्चोपविषं च तत् ॥ ३८० ॥
भोगोऽहिकायो दंष्ट्राशीर्दर्वी भोगः फटः स्फटः[1] ।

धूमौ ताभ्यां समा प्रभा यस्य सः ज्वालाधूमसमप्रभः अर्धचन्द्रमौलिः कुलिकः, एकं कुलिकनागस्य ॥ ३७६ ॥ कम्बलः, अश्वतरः, धृतराष्ट्रः, बलाहकः, चतुर्णां नागानामेकैकम् ॥ इत्यादयः अपरे अन्ये तत्तत्कुलसमुद्भवाः नागाः सन्ति । आदिशब्दात् महानीलादयः "महानीलः कुहारश्च पुष्पदन्तश्च दुर्मुखः । कपिलो वामनः शङ्कुरोमा च करवीरकः ॥१॥ एलापत्रः शुक्तिकर्णहस्तिभद्रधनंजयाः । दधिमुखः समानासोत्तसको दधिपूरणः ॥२॥ हारिद्रको दधिकर्णो मणिः शृङ्गारपिण्डकः । कालियः शङ्खकूटश्च चित्रकः शङ्खचूडकः ॥३॥" इत्यादि ॥३७७॥ निर्मुक्तः, मुक्तनिर्मोकः, द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य सर्पस्य ॥ ते सर्पाः द्विविधाः सविषाः नागादयः । निर्विषाः अजगरादयः । दृष्टिविषाः नागाः सन्ति । लूमविषाः पुच्छविषाः वृश्चिकादयः सन्ति ॥३७८॥ लोमविषाः व्याघ्रादयः भवन्ति । नखविषाः नरादयो भवन्ति । लालाविषाः लूताद्याः भवन्ति । कालान्तरविषाः मूषिकाद्याः भवन्ति ॥ ३७९ ॥ औषधादिभिः औषधमन्त्रादिभिः अवीर्यम् वीर्यरहितीकृतं विषं दूषीविषम्, इति एकम् ॥ चारम्, गरः, उपविषम्, त्रीणि कृत्रिमविषस्य ॥ ३८० ॥ भोगः, एकं सर्पशरीरस्य ॥ आशीः, "आशी" एकम् सर्पदंष्ट्रायाः ॥ दर्वी,

1 आशी आशिषो आशिष ।

अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुन्डुभौ ॥ ३७१ ॥
भवेत् तिलित्सो गोनासो गोनसो घोणसोऽपि च ।
कुक्कुटाहिः कुक्कुटाभो वर्णेन च रवेण च ॥ ३७२ ॥
नागाः पुनः काद्रवेयास्तेषां भोगावती पुरी ।
शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुकः॥३७३॥
स च श्यामोऽथवा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छनः ।
वासुकिस्तु सर्पराजः श्वेतो नीलसरोजवान् ॥ ३७४ ॥
तक्षकस्तु लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः ।
महापद्मस्त्वतिशुक्लो दशबिन्दुकमस्तकः ॥ ३७५ ॥
शङ्खस्तु पीतो बिभ्राणो रेखामेन्दुसितां गले ।
कुलिकोऽर्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः ॥ ३७६ ॥

गरस्य ॥ अलगर्द , "अलगर्द्द" जलव्याल , द्वे जलसर्पस्य ॥ राजिल , "राजील," डुन्डुभ , "डुण्डुभ" द्वे निर्विषद्विमुखसर्पस्य ॥ ३७१ ॥ तिलित्स , गोनास , गोनस , घोणस , चत्वारि घोणसनामकसर्पभेदस्य ॥ य वर्णेन रवेण च कुक्कुटाभ कुक्कुटोपम स कुक्कुटाहि , इति एकम् ॥ ३७२ ॥ नागा , काद्रवेया , नागबाहुल्याद्बहुवचनम् द्वे देवयोनिविशेषाणा नागानाम् ॥ तेषा देवयोनिविशेषाणा नागाना पुरी भोगावती, एक नागपुर्या ॥ शेष , नागाधिप , अनन्त , द्विसहस्राक्ष , आलुक , पञ्च शेषनागस्य [एककुण्डल] ॥ ३७३ ॥ स शेषनाग श्याम शुक्लो वा श्वेतकमललाञ्छनो भवति ॥ वासुकि , सर्पराज , द्वे वासुके ॥ स वासुकि श्वेतवर्ण नीलोत्पललाञ्छनो भवति ॥ ३७४ ॥ लोहिताङ्ग रक्तवर्ण मस्तके स्वस्तिकलाञ्छन तक्षक , एकम् तक्षकनागस्य ॥ अतिश्वेतवर्ण मस्तके दशबिन्दुलाञ्छन महापद्म , एक महापद्मस्य ॥ ३७५ ॥ गले कण्ठे इन्दुसिता चन्द्रवदुज्ज्वला रेखा दधान पीतवर्ण शङ्ख , एक शङ्खनागस्य ॥ ज्वाला च धूमश्च ज्वाला-

अथ कम्बलाश्वतरधृतराष्ट्रबलाहकाः ।
इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवाः ॥ ३७७ ॥
निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोक सविषा निर्विषाश्च ते ।
नागाः स्युर्दृग्विषा लूमविषास्तु वृश्चिकादयः ॥३७८॥
व्याघ्रादयो लोमविषा नखविषा नरादयः ।
लालाविषास्तु लूताद्याः कालान्तरविषाः पुनः ॥३७९॥
मूषिकाद्या दूषीविषं त्ववीर्यमौषधादिभि ।
कृत्रिम तु विषं चार गरश्चोपविष च तत् ॥ ३८० ॥
भोगोऽहिकायो दंष्ट्राशीर्दर्वी भोगः फटः स्फटः ।

धूमौ ताभ्या समा प्रभा यस्य स ज्वालाधूमसमप्रभ अर्धचन्द्रमौलि कुलिक, एक कुलिकनागस्य ॥ ३७६ ॥ कम्बल, अश्वतर, धृतराष्ट्र, बलाहक, चतुर्णां नागानामेकैकम् ॥ इत्यादय अपरे अन्ये तत्तत्कुलसमुद्भवा नागा सन्ति । आदिशब्दात् महानीलादय "महानील कुहारश्च पुष्पदन्तश्च दुर्मुख । कपिलो वामन. शङ्कुरोमा च करवीरक ॥१॥ एलापत्र शुक्तिकर्णहस्तिभद्रधनजया । दधिमुख समानासोत्तसको दधिपूरण ॥२॥ हारिद्रको दधिकर्णो मणि शृङ्गारपिण्डक । कालिय शङ्खकूटश्च चित्रक शङ्खचूडक ॥३॥" इत्यादि ॥३७७॥ निमुक्त, मुक्तनिर्मोक, द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य सर्पस्य ॥ ते सर्पा द्विविधा सविषा नागादय । निर्विषा अजगरादय । दृष्टिविषा नागा सन्ति । लूमविषा पुच्छविषा वृश्चिकादय सन्ति ॥३७८॥ लोमविषा व्याघ्रादय भवन्ति। नखविषा नरादयो भवन्ति । लालाविषा लूताद्या भवन्ति । कालान्तरविषा मूषिकाद्या भवन्ति ॥ ३७९ ॥ औषधादिभि औषधमन्त्रादिभि अवीर्यम् वीर्यरहितीकृत विष दूषीविषम्, इति एकम ॥ चारम्, गर, उपविषम्, त्रीणि कृत्रिमविषस्य ॥ ३८० ॥ भोग, एक सर्पशरीरस्य ॥ आशी, "आसी" एकम् सर्पदंष्ट्राया ॥ दर्वी,

१ आसी आशिषो आशिष ।

फणोऽहिकोशे तु निर्ल्वयनीनिर्मोककञ्चुकाः ॥ ३८१ ॥

॥ इति स्थलचराः पञ्चेन्द्रियाः ॥

विहगो विहङ्गमखगौ पतगो विहङ्गः
शकुनिः शकुन्तिशकुनौ विवयःशकुन्ताः ।
नभसङ्गमो विकिरपत्ररथौ विहायो
द्विजपक्षिविष्किरपतत्रिपतत्पतङ्गाः ॥ ३८२ ॥
पित्सन् नीडाण्डजो गौकाश्चञ्चुश्चञ्चूः सृपाटिका ।
त्रोटिश्च पत्रं पतत्रं पिच्छं वाजस्तनूरुहम् ॥ ३८३ ॥
पक्षो गरुच्छदश्चापि पक्षमूलं तु पक्षतिः ।

भोग, फट (पु० स्त्री०), स्फट (पु० स्त्री०), फण (त्रि०), पञ्च सर्पफणायाः ॥ अहिकोश, निर्ल्वयनी, "निर्लयनी" निर्मोक, कञ्चुक (पु० न०), चत्वारि कञ्चुकस्य "काचळी" इ० भा० ॥ ३८१ ॥ इति स्थलचराः पञ्चेन्द्रियाः ॥ अथ खचरा नाह—विहायसा गच्छति–विहग, विहगम, खग, पतग, विहङ्ग, शकुनि (पु०), शकुन्ति (पु०), शकुन, वेति गच्छतीति–वि, वय (न०), शकुन्त, नभसगम, विकिर, पत्राणि पक्षा रथो यस्य—पत्ररथ, विहाया, द्वाभ्यां मातृगर्भाण्डाभ्यां जात–द्विज, पक्षी, विष्किर, पतत्री, "पतत्रि" पतत्, पतङ्ग, ॥ ३८२ ॥ पतितुमिच्छति पित्सतीति–पित्सन्, नीडादण्डाच्च परो जातशब्द —नीडज, अण्डज, अगो वृक्ष ओको यस्य स —अगौका, पञ्चविंशति पक्षिणः [चञ्चुमान्, कण्ठाग्नि, कीकसमुख, लोमकी, रसनारद, वाजी, नाडीचरण, वाजी,] ॥ चञ्चु, चञ्चू, सृपाटिका, त्रोटि, (चञ्च्वादयश्चत्वारः स्त्री०) चत्वारि चञ्च्वा "चांच" इ० भा० ॥ पत्रम्, पतत्रम्, पिच्छम्, वाज, तनूरुहम्, "तनुरुहम्" ॥ ३८३ ॥ पक्ष, गरुत् (पु०न०),

---

१ अकारान्तो नभसशब्दोपि इत्यत्र नभःपर्यायः ॥

प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥ ३८४ ॥
पेशी कोशोऽण्डे कुलायो नीडे केकी तु सर्पभुक् ।
मयूरबर्हिणौ नीलकण्ठो मेघसुहृच्छिखी ॥ ३८५ ॥
शुक्लापाङ्गोऽस्य वाक् केका पिच्छ बर्हं शिखण्डकः ।
प्रचलाकः कलापश्च मेचकश्चन्द्रकः समौ ॥ ३८६ ॥
वनप्रिय. परभृतस्ताम्राक्षः कोकिलः पिकः ।
कलकण्ठः काकपुष्ट. काकोऽरिष्टः सकृत्प्रजः ॥३८७॥

छद (पु० न०), अष्टौ पक्षस्य ॥ पक्षति (स्त्री०), "पक्षती" एक पक्षमूलस्य ॥ प्रडीनम्, उड्डीनम्, सडीनम्, डयनम्, चत्वारि पक्षिणो गते ॥ तत्र प्रडीन तिर्यग्गमनम् । उड्डीनम् उर्ध्वगमनम् । सडीनम् सगत गमनम् इति भेदो बोध्य ॥ ३८४ ॥ पेशीकोश, "पेशी, पेशि, कोश, कोष" अण्डम् (पु० न०), द्वे अण्डस्य "ईडुं" इ० भा० ॥ कुलाय, नीड (त्रि०), द्वे पक्षिगृहस्य "पखीनो माळो" इ० भा० ॥ केकी, सर्पभुक्, मयूर, बर्हिण, नीलकण्ठ, मेघसुहृद्, शिखी, ॥ ३८५ ॥ शुक्लापाङ्ग, अष्टौ मयूरस्य [चित्रपिङ्गल, नृत्यप्रिय, स्थिरमद, खिलखिङ्ग, गरुव्रत, मार्जारकण्ठ, मरुक, मेघनादानुलासक, मयूक, बहुलग्रीव, नगावास, चन्द्रकी,] ॥ अस्य मयूरस्य वाक् केका, एक मयूरवाण्या ॥ पिच्छम्, बर्हम् (पु० न०), शिखण्डक, प्रचलाक, कलाप, पञ्च मयूरपिच्छस्य ॥ मेचक, चन्द्रक, द्वे मयूरपिच्छस्य-नेत्राकारचिह्नस्य ॥३८६॥ वनप्रिय, परभृत, ताम्राक्ष, कोकिल[1], पिक, कलकण्ठ, काकपुष्ट, सप्त कोकिलस्य [मदोल्लापी, काकजात, रक्तोद्भद, मधुघोष, मधुकण्ठ, सुधाकण्ठ, कुहूमुख, घोपयित्नु, पोपयित्नु, कामताल, कुनालिक,] ॥ काक, अरिष्ट,

---

1 स्त्रियाम् कोकिला ।

आत्मघोषश्चिरजीवी घूकारिः करटो द्विकः ।
एकदृग्बलिभुग्ध्वाङ्क्षोमौकुलिर्वायसोऽन्यभृत्॥३८८॥
वृद्धद्रोणदग्धकृष्णपर्वतेभ्यस्त्वसौ परः ।
वनाश्रयस्तु काकोलो मद्गुस्तु जलवायसः ॥ ३८९ ॥
घूके निशाटः काकारिः कौशिकोलूकपेचका ।
दिवान्धोऽथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ ३९० ॥
कृकवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्ष. शिखण्डिकः ।
हसाश्चक्राङ्गवक्राङ्गमानसौक.सितच्छदाः ॥ ३९१ ॥
राजहसास्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितैः ।

सकृदेकवार प्रजा यस्य—सकृत्प्रज , ॥ ३८७ ॥ आत्मन स्वनाम्न काका इति घोषो यस्य—आत्मघोष , चिरजीवी, घूकारि , करट , द्वौ ककारौ यस्य स'—द्विक , एकदृक्, बलिभुक्, ध्वाङ्क्ष , मौकुलि , वायस , अन्यान् पिकान् बिभर्ति—अन्यभृत्, चतुर्दश काकस्य ॥३८८॥ वृद्ध-द्रोण-दग्ध-कृष्ण पर्वतशब्देभ्य पर असौ काकशब्द प्रयोज्य —वृद्धकाक , द्रोणकाक , "द्रोण " दग्धकाक , कृष्णकाक , पर्वतकाक ; वनाश्रय , काकोल , सप्त कृष्णकाकस्य ॥ मद्गु , जलवायस , द्वे जलकाकस्य ॥ ३८९ ॥ घूक , निशायामटति—निशाट , काकारि , कौशिक , उलूक , पेचक , दिवान्ध , सप्त घूकस्य "घुवड" इ० भा० ॥ निशा वेदयति बोधयति—निशावेदी, कुक्कुट (पु० न०), चरणायुध , ॥३९०॥ कृकेण शिरोग्रीवेण वक्तीति—कृकवाकु , ताम्रचूड , विवृताक्ष , शिखण्डिक , सप्त कुक्कुटस्य [दीर्घनाद , चर्मचूड , नखायुध , मयूरचटक , शौण्ड , रणेच्छुः, कलाधिक , आरणी, विष्किर , बोधि , नन्दीक , पुष्टिवर्धन , चित्रवाज , महायोगी, स्वस्तिक , मणिकण्ठक', उषाकील', विशोक , ग्राज , ग्रामकुक्कुट ,] "कुकडो" इ० भा० ॥ 'हस', चक्राङ्ग , वक्राङ्ग , मानसौका , सितच्छद , पञ्च हसस्य [मराल] ॥ ३९१ ॥ अतिलोहितै चञ्चुचरणै अमी हसा राजहसा ,

मल्लिकाक्षास्तु मलिनैर्धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ ३९२ ॥
कादम्बास्तु कलहंसाः पक्षैः स्युरतिधूसरैः
वारला वरला हंसी वारटा वरटा च सा ॥ ३९३ ॥
दार्वाघाटः शतपत्रः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ।
सारसस्तु लक्ष्मणः स्यात्पुष्कराख्यः कुरङ्कुरः ॥ ३९४ ॥
सारसी लक्ष्मणाऽथ क्रुङ् क्रौञ्चे चाषे किकीदिविः ।
चातकः स्तोककौ बप्पीह सारङ्गो नभोऽम्बुप' ॥३९५॥
चक्रवाको रथाङ्गाह्वः कोको द्वन्द्वचरोऽपि च ।
टिट्टिभस्तु कटुकाण उत्पादशयनश्च सः ॥ ३९६ ॥
चटको गृहबलिभुक् कलविङ्कः कुलिङ्ककः ।

इति एकम् ॥ मलिनै चञ्चुचरणै हंसा मल्लिकाक्षा, इति एकम् ॥ सितेतरै, कृष्णै चञ्चुचरणै हंसा धार्तराष्ट्रा, इति एकम् ॥३९२॥ अतिधूसरै, पक्षै हंसा कादम्बा, कलहंसा, द्वे कलहंसानाम् ॥ वारला, वरला, हंसी, वारटा, वरटा, पञ्च हंस्या ॥ ३९३ ॥ दार्वाघाट, शतपत्र, द्वे दार्वाघाटस्य "एकठकुटपक्षी" ॥ इ० भा० ॥ खञ्जरीट, खञ्जन, द्वे खञ्जरीटपक्षिण ॥ सारस लक्ष्मण, पुष्करस्य पद्मस्य आख्या यस्य–पुष्कराख्य, कुरङ्कुर., चत्वारि सारसपक्षिण [दीर्घजानुक, गोनर्दी, मैथुनी, कामी; श्येनाख्य, रक्तमस्तक ,] ॥३९४॥ सारसी, लक्ष्मणा, "लक्ष्मणी" द्वे सारस्या ॥ क्रुङ्, क्रौञ्च, "क्रुञ्चा" द्वे क्रौञ्चपक्षिण ॥ चाष, "चास" किकीदिवि, "किकिदिवि, किकिदिव, किकीदिवी", किकीदिव, किकि, किकी, दिव, दिवि" द्वे चापपक्षिण ॥ चातक, स्तोकक, वप्पीह, सारङ्ग, नभोऽम्बुप, पञ्च चातकस्य ॥ ३९५ ॥ चक्र इति वाक् नाम यस्य–चक्रवाक, रथाङ्गाह्व; तेन चक्र रथाङ्ग इत्यादि कोक, द्वन्द्वचर, चत्वारि चक्रवाकप- क्षिण ॥ टिट्टिभ, "टीटिभ" कटुकाण, उत्पादशयन, त्रीणि टिट्टिभस्य "टिटोडी" इ० भा० ॥ ३९६ ॥ चटक, गृहबलिभुर्

योषित्तु तस्य चटका ऽयपत्ये चटका तयोः ॥ ३९७ ॥
पुमपत्ये चाटकैरो दात्यूहे कालकण्टकः ।
जलरङ्कुर्जलरञ्जो बके कह्वो बकोटवत् ॥ ३९८ ॥
बलाह्कः स्याद्बलाको बलाका विसकण्ठिका ॥
भृङ्गः कलिङ्गो धूम्याटः कङ्कस्तु कमनच्छदः ॥ ३९९ ॥
लोहपृष्ठो दीर्घपादः कर्कटः स्कन्धमल्लक ।
चिल्ल शकुनिरातापी श्येनः पत्री शशादनः ॥४००॥
दाक्षाय्यो दूरदृग् गृध्रोऽथोत्क्रोशो मत्स्यनाशनः ।
कुररः कीरस्तु शुको रक्ततुण्ड फलादनः ॥ ४०१ ॥

कलविङ्क, कुलिङ्कक, "कुलिङ्ग" चत्वारि चटकस्य "चकलो" इ० भा०॥ तस्य चटकस्य योषित् चटका, एक चटकाया ॥ तयो चटकस्य चटकाया वा अपत्य स्त्री चटका, इति एकम् ॥ ३९७ ॥ चटकस्य चटकाया वा अपत्य पुमान्—चाटकैर, इत्येकम् ॥ दात्यूह, "दात्योह" कालकण्टक, जलरङ्कु, जलरञ्ज, चत्वारि जलरङ्कुपक्षिण । जलकाकस्येत्यन्ये ॥ बक, कह्व, बकोट, त्रीणि बकस्य "बगलो" इ० भा० ॥३९८॥ वारीणा वाहक —बलाहक, बलाक, द्वे बलाहकपक्षिण ॥ बलाका, विसकण्ठिका, "विसकण्टिका, बकेरुका" द्वे बलाकाया ॥ भृङ्ग, कलिङ्ग, धूम्याट, त्रीणि कलिङ्गपक्षिण ॥ कङ्क, कमनच्छद, ॥ ३९९ ॥ लोहपृष्ठ, दीर्घपाद, कर्कट, स्कन्धमल्लक, पञ्च कङ्कपक्षिण ॥ चिल्ल, शकुनि, आतापी, त्रीणि चिल्लपक्षिण "समळी" इ० भा० ॥ श्येन, पत्री, शशादन, त्रीणि श्येनपक्षिण "बाजपक्षी" इ० भा० ॥ ४०० ॥ दाक्षाय्य, दूरदृग्, गृध्र, त्रीणि गृध्रपक्षिण [पुरुषव्याघ्र, कामायु, कुणितेक्षण, सुदर्शन, शकुनि,] "गीध" इ० भा० ॥ उत्क्रोश, मत्स्यनाशन, कुरर, त्रीणि कुररपक्षिण ॥ कीर, शुक, रक्ततुण्ड, फलादन, चत्वारि शुकस्य [प्रियदर्शन, श्रीमान्, मेधातिथि, मेधावी, वाग्मी,] "पोपट" इ० भा०॥४०१॥

शारिका तु पीतपादा गोराटी गोकिराटिका ।
स्याच्चर्मचटकायां तु जतुकाऽजिनपत्रिका ॥ ४०२ ॥
वल्गुलिका मुखविष्ठा परोष्णी तैलपायिका ।
कर्करेटुः करेटुः स्यात्करटुः कर्कराटुकः ॥ ४०३ ॥
आटिरातिः शरारिः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ।
भासे शकुन्तः कोयष्टौ शिखरी जलकुक्कुभः ॥४०४॥
पारापतः कलरवः कपोतो रक्तलोचनः ।
ज्योत्स्नाप्रिये चलचञ्चुचकोरविपसूचकाः ॥ ४०५ ॥
जीवंजीवस्तु गुन्द्रालो विपदर्शनमृत्युकः ।
व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः ल्पवस्तु गात्रसप्लवः ॥ ४०६ ॥

शारिका, पीतपादा, गोराटी, गोकिराटिका, चत्वारि शारिकाया "मैना" इ० भा० ॥ चर्मचटका, जतुका, अजिनपत्रिका, त्रीणि चर्मचटकाया "चामाचिडियु" इ० भा० ॥ ४०२ ॥ वल्गुलिका, मुखविष्ठा, परं विरुद्धमुष्णं तेजो यस्या –परोष्णी, तैलपायिका, चत्वारि वल्गुलिकाया [निशाटनी] "वटवागुळ" इ० भा० ॥ कर्करेटु, करेटु, करटु, कर्कराटु, (चत्वार पु०) चत्वारि करटुपक्षिण "केरवा" इ० भा० ॥ ४०३ ॥ आटि "आटी, आडी, आडि" आति, शरारि, "शरालि, शराली, शराटि, शराडि" (सर्वे स्त्री०) त्रीणि शरारे "आढि" इ० भा० ॥ कृकण, क्रकर, द्वे क्रकरस्य ॥ भास, शकुन्त, द्वे शकुन्तपक्षिण ॥ कोयष्टि (पु०), शिखरी, जलकुक्कुभ, त्रीणि जलचरपक्षिविशेषस्य "कोसीटा" इ० भा० ॥ ४०४ ॥ पारापत, "पारावत" कलरव, कपोत, रक्तलोचन, चत्वारि पारापतस्य "पारेवा" इ० भा० ॥ ज्योत्स्नाप्रिय, चलचञ्चु, चकोर, विपसूचक, चत्वारि चकोरपक्षिण ॥ ४०५ ॥ जीवंजीव, गुन्द्राल, विपदर्शनमृत्युक, त्रीणि मयूरसदृशचित्रपक्षपक्षिविशेषस्य ॥ व्या-

योपित्तु तस्य चटका ह्यपत्ये चटका तयोः ॥ ३९७ ॥
पुमपत्ये चाटकैरो दात्यूहे कालकण्टकः ।
जलरङ्कुर्जलरङ्को बके कह्वो वकोटवत् ॥ ३९८ ॥
वलाहकः स्याद्वलाको बलाका विसकण्ठिका ॥
भृङ्गः कलिङ्गो धूम्याटः कङ्कस्तु कमनच्छदः ॥ ३९९ ॥
लोहपृष्ठो दीर्घपादः कर्कटः स्कन्धमल्लक ।
चिल्लः शकुनिरातापी श्येनः पत्री शशादनः ॥४००॥
दाक्षाय्यो दूरदृग् गृध्रोऽथोत्क्रोशो मत्स्यनाशनः ।
कुररः कीरस्तु शुको रक्ततुण्डः फलादनः ॥ ४०१ ॥

कलविङ्क, कुलिङ्कक, "कुलिङ्ग" चत्वारि चटकस्य "चकलो" इ० भा०॥ तस्य चटकस्य योपित् चटका, एक चटकाया ॥ तयो चटकस्य चटकाया वा अपत्य स्त्री चटका, इति एकम् ॥ ३९७ ॥ चटकस्य चटकाया वा अपत्य पुमान्—चाटकैर, इत्येकम् ॥ दात्यूह, "दात्योह" कालकण्टक, जलरङ्कु, जलरञ्ज, चत्वारि जलरङ्कुपक्षिण । जलकाकस्येत्यन्ये ॥ बक, कह्व, वकोट, त्रीणि बकस्य "बगलो" इ० भा० ॥३९८॥ वारीणा वाहक —वलाहक, वलाक, द्वे वलाहकपक्षिण ॥ बलाका, विसकण्ठिका, "विसकण्ठिका, बकेरुका" द्वे बलाकाया ॥ भृङ्ग, कलिङ्ग, धूम्याट, त्रीणि कलिङ्गपक्षिण ॥ कङ्क, कमनच्छद, ॥ ३९९ ॥ लोहपृष्ठ, दीर्घपाद, कर्कट, स्कन्धमल्लक, पञ्च कङ्कपक्षिण ॥ चिल्ल, शकुनि, आतापी, त्रीणि चिल्लपक्षिण "समळी" इ० भा० ॥ श्येन, पत्री, शशादन, त्रीणि श्येनपक्षिण "बाजपक्षी" इ० भा० ॥ ४०० ॥ दाक्षाय्य, दूरदृग्, गृध्र, त्रीणि गृध्रपक्षिण [पुरुपव्याघ्र, कामायु, कूणितेक्षण, सुदर्शन, शकुनि,] "गीध" इ० भा० ॥ उत्क्रोश, मत्स्यनाशन, कुरर, त्रीणि कुररपक्षिण ॥ कीर, शुक, रक्ततुण्ड, फलादन, चत्वारि शुकस्य [प्रियदर्शन, श्रीमान्, मेधातिथि, मेधावी, वाग्मी,] "पोपट" इ०भा०॥४०१॥

शकुले स्यात्कलकोऽथ गडकः शकुलार्भकः ॥४११॥
उलूपी शिशुके प्रोष्ठी शफरः श्वेतकोलके ।
नलमीनश्चिलिचिमो मत्स्यराजस्तु रोहितः ॥ ४१२ ॥
मद्गुरस्तु राजशृङ्गः शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।
क्षुद्राण्डमत्स्यजातं तु पोताधानं जलाणुकम् ॥४१३॥
महामत्स्यास्तु चीरिल्लितिमिङ्गिलगिलादयः ।
अथ यादांसि नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥४१४॥
नक्रः कुम्भीर आलास्यः कुम्भी महामुखोऽपि च ।
तालुजिह्वः शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकरः ॥ ४१५ ॥
शिशुमारस्त्वम्बुकूर्म उष्णवीर्यो महावसः ।
उद्रस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

शकुल , कलक , द्वे शकुलमत्स्यस्य ॥ गडक , "गण्डक" शकुलार्भक , द्वे गडकमत्स्यस्य ॥ ४११ ॥ उलूपी (पु०), शिशुक , द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य ॥ प्रोष्ठी (स्त्री०), शफर (पु० स्त्री०), श्वेतकोलक , त्रीणि श्वेतमत्स्यविशेषस्य ॥ नलमीन , चिलिचिम , "चिलिचिमि" द्वे शुषिरतृणान्तश्चरमत्स्यस्य ॥ मत्स्यराज , रोहित', द्वे मत्स्यराजस्य ॥ ४१२ ॥ मद्गुर , राजशृङ्ग , द्वे मद्गुरमत्स्यस्य ॥ शृङ्गी, एक मद्गुरस्त्रिया ॥ पोताधानम् , जलाणुकम् , द्वे अण्डज क्षुद्रमत्स्यसंघातस्य ॥ ४१३ ॥ महामत्स्य , चीरिल्लि , तिमिंगिलगिल , त्रीणि महामत्स्यस्य । आदिशब्दात् नन्द्यावर्तादयोपि बोध्या ॥ याद (न०), जलजन्तु (पु०), द्वे सामान्येन जलचरमात्रस्य ॥ तत्र नक्राद्या हिंसका तानाह—॥ ४१४ ॥ नक्र , कुम्भीर , आलास्य , कुम्भी (पु०), महामुख , तालुजिह्व , शङ्खमुख , गोमुख , जलसूकर , नव नक्रस्य "मगर" इ० भा० ॥ ४१५ ॥ शिशुमार , अम्बुकूर्म , उष्णवीर्य , महावस , चत्वारि शिशुमारस्य "सुसुआर" इ० भा० ॥ उद्र , ज-

तित्तिरिस्तु खरकोणो हारीतस्तु मृदङ्कुरः ।
कारण्डवस्तु मरुलः सुगृहश्चञ्चुसूचिकः ॥ ४०७ ॥
कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुकुभः कुहकस्वनः ।
पक्षिणा येन गृह्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपकः ॥४०८॥
छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिणः ।
। इति खचराः पञ्चेन्द्रियाः ।
मत्स्यो मीनः पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डजः ॥४०९॥
सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षयः ।
विसारः शकली शल्की शंवरोऽनिमिषस्तिमिः॥४१०॥
सहस्रदंष्ट्रे वादालः पाठीने चित्रवल्लिकः ।

घाट , भरद्वाज , द्वे भरद्वाजपक्षिण ॥ प्लव , गात्रसप्लव , द्वे प्लवपक्षिण ॥ ४०६ ॥ तित्तिरि , खरकोण , द्वे तित्तिरे "तेतर" इ० भा० ॥ हारीत , मृदङ्कुर , द्वे हारीतपक्षिण ॥ कारण्डव , मरुल , द्वे कारण्डवपक्षिण "बतक" इ० भा० ॥ सुगृह , चञ्चुसूचिक , द्वे सुगृहस्य "सुघरी" इ० भा० ॥ ४०७ ॥ कुम्भकारकुक्कुट , कुकुभ , कुहकस्वन , त्रीणि कुकुभपक्षिण ॥ येन पक्षिणा अन्ये पक्षिणो गृह्यन्ते स दीपक , एक श्येनसिंचकादे ॥४०८॥ ये मृगपक्षिण गेहासक्ता पञ्जरादौ स्थापितास्ते छेका , गृह्या , द्वे पञ्जरादिस्थापितमृगपक्षिणाम् ॥ इत्युक्ता खचरा ॥ मत्स्य , मीन , पृथुरोमा, झष , वैसारिण , अण्डज , ॥ ४०९ ॥ सघचारी, स्थिरजिह्व , आत्मान मत्स्यजातिमश्नातीति आत्माशी, स्वकुलक्षय , विसार , शकली, शल्की, शंवर , अनिमिष , तिमि (पु०), षोडश नामानि सामान्येन मत्स्यस्य [जलपिप्पिक , मूक , जलाशय , शेव] ॥४१०॥ सहस्रदंष्ट्र , वादाल , द्वे सहस्रदंष्ट्रमत्स्यस्य [पतन , जालवाल , वदाल] ॥ पाठीन , चित्रवल्लिक , द्वे पाठीनमत्स्यस्य [मृदुपाठक] ॥

शकुले स्यात्कलकोऽथ गडकः शकुलार्भकः ॥४११॥
उलूपी शिशुके प्रोष्ठी शफरः श्वेतकोलके ।
नलमीनश्चिलिचिमो मत्स्यराजस्तु रोहितः ॥ ४१२ ॥
मद्गुरस्तु राजशृङ्गः शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।
क्षुद्राण्डमत्स्यजातं तु पोताधानं जलाणुकम् ॥४१३॥
महामत्स्यास्तु चीरिल्लितिमिङ्गिलगिलादयः ।
अथ यादांसि नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥४१४॥
नक्रः कुम्भीर आलास्यः कुम्भी महामुखोऽपि च ।
तालुजिह्वः शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकरः ॥ ४१५ ॥
शिशुमारस्त्वम्बुकूर्म उष्णवीर्यो महावसः ।
उद्रस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

शकुल, कलक, द्वे शकुलमत्स्यस्य ॥ गडक, "गण्डक" शकुलार्भक, द्वे गडकमत्स्यस्य ॥ ४११ ॥ उलूपी (पु०), शिशुक, द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य ॥ प्रोष्ठी (स्त्री०), शफर (पु० स्त्री०), श्वेतकोलक, त्रीणि श्वेतमत्स्यविशेषस्य ॥ नलमीन, चिलिचिम, "चिलिचिमि" द्वे शुषिरतृणान्तश्चरमत्स्यस्य ॥ मत्स्यराज, रोहित', द्वे मत्स्यराजस्य ॥ ४१२ ॥ मद्गुर, राजशृङ्ग, द्वे मद्गुरमत्स्यस्य ॥ शृङ्गी, एकं मद्गुरस्त्रिया ॥ पोताधानम्, जलाणुकम्, द्वे अण्डज क्षुद्रमत्स्यसंघातस्य ॥ ४१३ ॥ महामत्स्य, चीरिल्लि, तिमिंगिलगिल, त्रीणि महामत्स्यस्य । आदिशब्दात् नन्द्यावर्तादयोपि बोध्या ॥ याद (न०), जलजन्तु (पु०), द्वे सामान्येन जलचरमात्रस्य ॥ तत्र नक्राद्या हिंसका तानाह—॥ ४१४ ॥ नक्र, कुम्भीर, आलास्य, कुम्भी (पु०), महामुख, तालुजिह्व, शङ्खमुख, गोमुख, जलसूकर, नव नक्रस्य "मगर" इ० भा० ॥ ४१५ ॥ शिशुमार, अम्बुकूर्म, उष्णवीर्य, महावस, चत्वारि शिशुमारस्य "सुसुआर" इ० भा० ॥ उद्र, ज-

ग्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽवहारो नागतन्तुणौ ।
अन्येऽपि यादोभेदाः स्युर्बहवो मकरादयः ॥ ४१७ ॥
कुलीरः कर्कटः पिङ्गचक्षुः पार्श्वोदरप्रियः ।
द्विधागतिः षोडशाङ्घ्रिः कुरचिल्लो बहिश्चरः ॥ ४१८ ॥
कच्छपः कमठः कूर्मः क्रोडपादश्चतुर्गतिः ।
पञ्चाङ्गगुप्तदौलेयौ जीवथः कच्छपी दुली ॥ ४१९ ॥
मण्डूके हरिशालूरप्लवभेकप्लवङ्गमाः ।
वर्षाभूः प्लवगः शालुरजिह्वव्यङ्गदर्दुराः ॥ ४२० ॥
स्थले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वकाः ।
अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः पोतजाः कुञ्जरादयः ॥४२१॥

लमार्जार , पानीयनकुल , वसी (पु०), चत्वारि जलमार्जारस्य ॥ ४१६ ॥ ग्राहः, तन्तुः (पु०), तन्तुनागः, अवहारः, नागः, तन्तुण , षट् ग्राहस्य [चरणपाश] ॥ मकरादय अन्येऽपि बहव यादोभेदा जलजन्तुप्रभेदाः सन्ति ॥ ४१७ ॥ कुलीर (पु० न०), "कुलिर" कर्कट , "करकट" पिङ्गचक्षुः, पार्श्वोदरप्रिय , द्विधा अग्रे पश्चाच्च गतिर्यस्य द्विधागति , षोडशाङ्घ्रि , कुरचिल्ल , जलात् बहिश्चरति बहिश्चर , अष्टौ कुलीरस्य "करचलो" इ० भा० ॥ ४१८ ॥ कच्छप , कमठ , कूर्मः, क्रोडपाद , चतुर्धा अग्रत पश्चात् पार्श्वयोश्च गतिर्यस्य चतुर्गतिः, पञ्चाङ्गगुप्त , दौलेयः, जीवथ , अष्टौ कूर्मस्य "काचबो" इ० भा० ॥ कच्छपी, दुली, द्वे कूर्मस्त्रियाः ॥ ४१९ ॥ मण्डूक , ह्रियते सर्पेण इति–हरि , शालूर , "सालूर" प्लव , भेक , प्लवगम , वर्षाभू (पु०), प्लवग , शालुः (पु०), अजिह्वः, व्यङ्गः, दर्दुरः, द्वादश मण्डूकस्य "डेडको" इ० भा० ॥४२०॥ ये स्थले नरादय ते जले जलपूर्वका स्युः यथा—जलनर जलहस्ती, जलतुरग , इत्यादि ॥ पक्षिसर्पाद्या अण्डजा भवन्ति ।

रसजा मद्यकीटाद्या नृगवाद्या जरायुजाः ।
यूकाद्याः स्वेदजा मत्स्यादयः संमूर्च्छनोद्भवाः ॥४२२॥
खञ्जनास्तूद्भिदोऽथोपपादुका देवनारकाः ।
त्रसयोनय इत्यष्टावुद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणिनाममालाया समाप्तस्तिर्यक्काण्डश्चतुर्थ ॥

कुक्षरादय पोतजा गर्भवेष्टनरहिता भवन्ति ॥ ४२१ ॥ मद्यकीटाद्या रसजा भवन्ति । आदिग्रहणात् घृतकीटादय । नृगवाद्या' जरायुजा गर्भवेष्टनसहिता भवन्ति । आद्यग्रहणात् महिपसूकरादय ॥ यूकादय स्वेदात् घर्माद् जायन्ते—स्वेदजा भवन्ति । मत्स्यादय समूर्च्छन गर्भोपपातव्यतिरेकेणैव य. प्राणिनामुत्पादस्तस्मादुद्भवो येषा ते समूर्च्छनोद्भवा सन्ति ॥ ४२२ ॥ खञ्जना इति बहुवचनात् खञ्जनादय शलभाद्या उद्भिद. उद्भिज्जा ज्ञेया । इति त्रसाना जीवाना योनय उत्पत्तिस्थानानि अष्टौ सन्ति ॥ उद्भिद्, उद्भिज्जम्, उद्भिदम्, त्रीणि उद्भिज्जस्य ॥ ४२३ ॥

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविरचिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमीकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीवृत्त्यनुसारिणीरत्नप्रभाव्याख्याया चतुर्थस्तिर्यक्काण्ड ॥

ग्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽवहारो नागतन्तुणौ ।
अन्येऽपि यादोभेदाः स्युर्बहवो मकरादयः ॥ ४१७ ॥
कुलीरः कर्कटः पिङ्गचक्षुः पार्श्वोदरप्रियः ।
द्विधागतिः षोडशाङ्घ्रिः क्षुरचिल्लो बहिश्चरः ॥ ४१८ ॥
कच्छपः कमठः कूर्मः क्रोडपादश्चतुर्गतिः ।
पश्चाङ्गगुप्तदौलेयौ जीवथः कच्छपी दुली ॥ ४१९ ॥
मण्डूके हरिशालूरप्लवभेकप्लवङ्गमाः ।
वर्षाभूः प्लवगः शालुरजिह्वव्यङ्गदर्दुराः ॥ ४२० ॥
स्थले नराद्यो ये तु ते जले जलपूर्वकाः ।
अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः पोतजाः कुञ्जरादयः ॥४२१॥

लमार्जार, पानीयनकुल, वसी (पु०), चत्वारि जलमार्जारस्य ॥ ४१६ ॥ ग्राह', तन्तु' (पु०), तन्तुनाग, अवहार, नाग', तन्तुण, पट् ग्राहस्य [चरणपाश] ॥ मकराद्य अन्येऽपि बहव यादोभेदा जलजन्तुप्रभेदा सन्ति ॥ ४१७ ॥ कुलीर (पु० न०), "कुलिर" कर्कट, "करकट" पिङ्गचक्षु', पार्श्वोदरप्रिय, द्विधा अग्रे पश्चाच्च गतिर्यस्य द्विधागति, षोडशाङ्घ्रि, क्षुरचिल्ल, जलात् बहिश्चरति बहिश्चर, अष्टौ कुलीरस्य "करचलो" इ० भा० ॥ ४१८ ॥ कच्छप, कमठ, कूर्म', क्रोडपाद, चतुर्धा अग्रत पश्चात् पार्श्वयोश्च गतिर्यस्य चतुर्गति', पञ्चाङ्गगुप्त, दौलेय, जीवथ, अष्टौ कूर्मस्य "काचवो" इ० भा० ॥ कच्छपी, दुली, द्वे कूर्मस्त्रिया ॥ ४१९ ॥ मण्डूक, ह्रियते सर्पेण इति—हरि, शालूर, "सालूर" प्लव, भेक, प्लवगम, वर्षाभू (पु०), प्लवग, शालु (पु०), अजिह्व', व्यङ्ग', दर्दुर, द्वादश मण्डूकस्य "डेडको" इ० भा० ॥ ४२० ॥ ये स्थले नराद्य ते जले जलपूर्वका स्यु यथा—जलनर जलहस्ती, जलतुरग, इत्यादि ॥ पक्षिसर्पाद्या अण्डजा भवन्ति ।

रसजा मद्यकीटाद्या नृगवाद्या जरायुजाः ।
यूकाद्याः स्वेदजा मत्स्यादयः सम्मूर्च्छनोद्भवाः ॥४२२॥
खञ्जनास्तूद्भिदोऽथोपपादुका देवनारकाः ।
त्रसयोनय इत्यष्टावुद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणिनाममालाया समाप्तस्तिर्यक्काण्डश्चतुर्थ ॥

कुञ्जरादय पोतजा गर्भवेष्टनरहिता भवन्ति ॥ ४२१ ॥ मद्यकीटाद्या रसजा भवन्ति । आदिग्रहणात् घृतकीटादय । नृगवाद्याः जरायुजा गर्भवेष्टनसहिता भवन्ति । आद्यग्रहणात् महिषसूकरादय ॥ यूकादय स्वेदात् घर्माद् जायन्ते—स्वेदजा भवन्ति । मत्स्यादय सम्मूर्च्छन गर्भोपपातव्यतिरेकेणैव य, प्राणिनामुत्पादस्तस्मादुद्भवो येषा ते सम्मूर्च्छनोद्भवा सन्ति ॥ ४२२ ॥ खञ्जना इति बहुवचनात् खञ्जनादय, शलभाद्या उद्भिद, उद्भिज्जा ज्ञेया । इति त्रसाना जीवाना योनय उत्पत्तिस्थानानि अष्टौ सन्ति ॥ उद्भिद्, उद्भिज्जम्, उद्भिदम्, त्रीणि उद्भिज्जस्य ॥ ४२३ ॥

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविरचिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमीकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीवृत्त्यनुसारिणीरत्नप्रभाव्याख्याया चतुर्थस्तिर्यक्काण्ड ॥

अथ पञ्चमो नारककाण्डः ।

स्युर्नारकास्तु परेतप्रेतयात्यातिवाहिकाः ।
आजूर्विष्टिर्यातना तु कारणा तीव्रवेदना ॥ १ ॥
नरकस्तु नारकः स्यान्निरयो दुर्गतिश्च सः ।
घनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः ॥ २ ॥
रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः ।
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥ ३ ॥
क्रमात्पृथुतराः सप्ताथ त्रिंशत् पञ्चविंशतिः ।

अथ पञ्चमो नारककाण्ड । नारक , "नारकिक , नैरयिक , नारकीय " परेत , प्रेत , यात्य , अतिवाहक , पञ्च नरकस्थितप्राणिन ॥ आजू (स्त्री०), विष्टि (स्त्री०), द्वे नरके हठात् प्रक्षेपस्य । भद्रारयकर्मकरणस्येत्यन्ये । निर्मूल्यकारणस्येत्यपरे ॥ यातना, कारणा, तीव्रवेदना, त्रीणि नरकदुःखस्य ॥ १ ॥ नरक , नारक , निरय , दुर्गति (पु० स्त्री०), चत्वारि नरकस्य ॥ घनोदधि , घनवात , तनुवात , नभ (न०), इति रत्नप्रभादीना सप्तानामपि पृथिवीना चतुर्णामाधाराणा प्रत्येकमेकैकम् ॥ २ ॥ रत्नप्रभा [घर्मा], शर्कराप्रभा [वशा], वालुकाप्रभा [शैला], पङ्कप्रभा [अञ्जना], धूमप्रभा [रिष्टा], तम प्रभा [माघव्या], महातम प्रभा "तमस्तम प्रभा" [माघवी], इति सप्ताना अधोऽध पृथुतराणा नरकभूमीना प्रत्येकमेकैकम् ॥ ३ ॥ रत्नप्रभाया नरकभूम्या सीमन्तरौद्रहाहारवघातनादय नरकावासा त्रिंशल्लक्षाणि भवन्ति । शर्कराप्रभाया नरकभूमौ स्तनितादय नरकावासा' पञ्चविंशतिर्लक्षाणि भवन्ति । वालुकाप्रभाया तप्तादयः

---

१ रत्नप्रभादीनि सप्तापि गोत्रशब्देन व्यवह्रियन्ते । [घमा] एतद्विहान्त र्गतानि सप्त नामशब्देन व्यपदिश्यन्ते जैनागमे । तत्राय विवेक । अनादि कालप्रसिद्ध अन्वर्थरहित—नाम । गोत्र तु सान्वर्थम् इति ॥

पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यूनं च पञ्चभिः ॥ ४ ॥
लक्षं पञ्च च नरकावासाः सीमन्तकादयः ।
एतासु स्युः क्रमेणाथ पातालं वडवामुखम् ॥ ५ ॥
बलिवेश्माधोभुवनं नागलोको रसातलम् ।
रन्ध्रं विलं निर्व्यथनं कुहरं शुषिरं शुषिः ॥ ६ ॥
छिद्रं रोपं विवरं च निम्नं रोकं वपान्तरम् ।
गर्तश्वभ्रावटागाधदरास्तु विवरे भुवः ॥ ७ ॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां समाप्तो नारककाण्डः पञ्चमः ॥

नरकावासाः पञ्चदश लक्षाणि भवन्ति । पङ्कप्रभायां दश लक्षाणि आरादयो नरकावासा भवन्ति । धूमप्रभायां त्रीणि लक्षाणि रसादादयो नरकवासा भवन्ति । तमःप्रभायां पञ्चोनमेकलक्षं हिमादयः नरकावासा भवन्ति ॥४॥ महातमःप्रभायां नरकभूमौ अप्रतिष्ठानादयो नरकवासाः पञ्चैव भवन्ति ॥ पातालम्, वडवामुखम् ॥५॥ बलिवेश्म, अधोभुवनम्, नागलोकः, रसातलम्, "रसा, तलम्" पदं पातालस्य ॥ रन्ध्रम्, विलम्, निर्व्यथनम्, कुहरम्, शुषिरम्, "सुषीरम्" शुषि (पु० स्त्री०), "सुषि" ॥ ६ ॥ छिद्रम्, रोपम्, विवरम्, निम्नम्, रोकम्, वपा, अन्तरम्, त्रयोदश नामानि रन्ध्रस्य ॥ गर्तः (पु० स्त्री०), श्वभ्रम्, अवटः, अगाधः, दरः (त्रि०), पञ्च भूमिविवरस्य "खाई" इ० भा० ॥ ७ ॥

इति परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालायाः (अपरनामहैमीकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनी वृत्त्यनुसारिणीरत्नप्रभाव्याख्याया पञ्चमो नारककाण्डः ॥

अथ षष्ठः सामान्यकाण्डः ।

स्याल्लोको विष्टपं विश्वं भुवनं जगती जगत् ।
जीवाजीवाधारक्षेत्रं लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतनः स पुनर्भवी ।
जीवः स्यादसुमान् सत्त्व देहभृज्जन्युजन्तवः ॥ २ ॥
उत्पत्तिर्जन्मजनुषी जननं जनिरुद्भवः ।
जीवेऽसुजीवितप्राणा जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ ३ ॥
श्वासस्तु श्वसित सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहरः ।
आनो बहिर्मुखस्तु स्यान्निःश्वासः पान एतनः ॥ ४ ॥
आयुर्जीवितकालोऽन्तःकरण मानसं मनः ।

लोक , विष्टपम् (पु० न०), "पिष्टपम्" विश्वम्, भुवनम् (पु० न०), जगती, जगत् (न०), षट् भूलोकस्य ॥ जीवा एकेन्द्रियादय , अजीवा धर्मास्तिकायादय , तेषामाधारभूत क्षेत्र लोक उच्यते । तत जीवाजीवाधारक्षेत्रादन्य आकाशस्वरूप अलोक उच्यते। इति लोकालोकयोर्लक्षणमभिहितम् ॥१॥ क्षेत्रज्ञ , आत्मा, पुरि शरीरे शेते–पुरुष , चेतन , चत्वारि आत्मन [जीव] ॥ भवी, जीव , असुमान् , सत्त्वम् (पु० न०), देहभृत्, जन्यु, (पु०), जन्तु (पु० न०), सप्त प्राणिन [चेतन , जन्मी] ॥ २ ॥ उत्पत्ति , जन्म, जनु (न०), जननम् , जनि (स्त्री०), उद्भव , षट् जन्मन ॥ जीव (त्रि०), असव (नि० ब० पु०), जीवितम्, "जीवातु" प्राणा (नि० ब० पु०), चत्वारि प्राणानाम् ॥ जीवितस्य रक्षणस्य औषधम् उपाय जीवातु (पु० न०), इति एक रक्षणोपायस्य ॥ ३ ॥ श्वास , श्वसितम्, द्वे श्वासस्य ॥ स अन्तर्मुख उच्छ्वास , आहर , आन , त्रीणि अन्तर्मुखश्वासस्य ॥ नि श्वास , पान , एतन , त्रीणि बहिर्मुखश्वासस्य ॥४॥ आयु (न०), उकारान्त पुस्यपि, जीवितकाल,

हृचेतो हृदयं चित्तं स्वान्तं गूढपथोचले ॥ ५ ॥
मनसः कर्म सङ्कल्पः स्यादथो शर्म निर्वृतिः ।
सातं सौख्यं सुखं दुःख त्वसुखं वेदना व्यथा ॥ ६ ॥
पीडा बाधाऽर्तिराभीलं कृच्छ्रं कष्टं प्रसूतिजम् ।
आमनस्यं प्रगाढं च स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥
सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।
क्षुज्जाठराग्निजा पीडा व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥ ८ ॥
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याच्चर्चा संख्या विचारणा ।
वासना भावना संस्कारोऽनुभूतात्यविस्मृतिः ॥ ९ ॥

द्वे आयुष ॥ अन्त करणम्, मानसम्, मन, हृद्, चेत, हृदयम्, चित्तम्, स्वान्तम्, गूढपथम्, उच्चलम्, (सर्वे न०) दश अन्त - करणस्य [अनिन्द्रियम्] ॥ ५ ॥ मनस कर्म व्यापार सकल्प[1], [विकल्प] इत्येकम् ॥ शर्म, "शर्मम्" निर्वृति, सातम्, सौख्यम्, सुखम्, पञ्च सुखस्य ॥ दु खम्, असुखम्, वेदना, व्यथा, ॥ ६ ॥ पीडा, बाधा, "बाध" आर्त्ति, "आर्त्ति" आभीलम्, कृच्छ्रम्, कष्टम्, प्रसूतिजम, आमनस्यम्, प्रगाढम्, इति त्रयोदश दु खस्य ॥ मानसी व्यथा मनस पीडा आधि (पु०), इत्येकम् ॥ ७ ॥ सपत्राकृति, निष्पत्राकृति, द्वे अत्यन्तपीडाया ॥ जठरानलस्य पीडा क्षुत् क्षुधौ (स्त्री०), "क्षुधा" एक क्षुधाया ॥ व्यापाद, द्रोहचिन्तनम्, द्वे द्रोहचिन्तनस्य ॥ ८ ॥ आद्य प्रथम ज्ञान उपज्ञा, यथा—पाणिने उपज्ञा पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम् पाणि निना प्रथम ज्ञातमित्यर्थ एकम् आद्यज्ञानस्य ॥ चर्चा, सख्या, विचारणा, त्रीणि विचारणाया । प्रमाणै अथपरीक्षणस्येत्यन्ये ॥ वासना, भावना, सस्कार, त्रीणि अनुभूतदृष्टश्रुतादिवस्तुन

---

1 उपचारात् सामान्येऽपि ।

निर्णयो निश्चयोऽन्तः संप्रधारणा समर्थनम् ।
अविद्याऽहंमत्यज्ञाने भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥१०॥
संदेहद्वापरारेका विचिकित्सा च संशयः ।
परभागो गुणोत्कर्षो दोषे त्वादीनवाश्रवौ ॥११॥
स्वाद् रूपं लक्षण भावश्चात्मप्रकृतिरीतय ।
सहजो रूपतत्वं च धर्मः सर्गो निसर्गवत् ॥१२॥
शीलं सतत्त्व संसिद्धिरवस्था तु दशा स्थितिः ।
स्नेहः प्रीतिः प्रेमहार्दे दाक्षिण्यं त्वनुकूलता ॥१३॥
विप्रतीसारोऽनुशयः पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

अविस्मरणस्य ॥ ९ ॥ निर्णय , निश्चय , अमति गच्छति सशयाभावम्—अन्त , त्रीणि निर्णयस्य ॥ सप्रधारणा, समर्थनम्, द्वे युक्तायुक्तपरीक्षाया ॥ अविद्या, अहमति , अज्ञानम्, त्रीणि अज्ञानस्य ॥ भ्रान्ति , मिथ्यामति , भ्रम , रज्जौ सर्पोयम् इति ज्ञान भ्रम त्रीणि भ्रमस्य ॥ १० ॥ सदेह , द्वौ पक्षौ परौ यस्मिन् द्वापरम् (पु० न०), आरेक , विचिकित्सा, सशय , रज्जुर्वा सर्पो वा इत्युभयकोटिपरामर्शि ज्ञान सशय पञ्च सशयस्य ॥ परभाग , गुणोत्कर्ष , द्वे गुणोत्कर्षस्य ॥ दोष , आदीयन्ते क्षीयन्ते गुणा अस्मिन्—आदीनव , आश्रव , त्रीणि दोषस्य ॥ ११ ॥ स्वशब्दात् परे रूप—लक्षण—भावशब्दा यथा—स्वरूपम् , स्वलक्षणम् , स्वभाव , आत्मा, प्रकृति , रीति , सहज , रूपस्य वस्तुन तत्त्वम्—रूपतत्त्वम् , धर्म (पु० न०), सर्ग ,निसर्ग , ॥१२॥ शीलम् (पु० न०),सह सद्भावेन वर्तते—सतत्त्वम् , ससिद्धि , चतुर्दश स्वभावस्य ॥ अवस्था, दशा, स्थिति , त्रीणि अवस्थाया ॥ स्नेह (पु० न०), प्रीति , प्रेम (पु० न०), हार्दम् , चत्वारि प्रीते ॥ दाक्षिण्यम् , अनुकूलता, द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १३ ॥ विप्रतिसार , “विप्रतीसार” अनुशय , पश्चात्ताप , अनुताप , चत्वारि पश्चा-

अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः ॥१४॥
धर्मः पुण्यं वृषः श्रेयः सुकृते नियतौ विधिः ।
दैवं भाग्यं भागधेयं दिष्टं चायस्तु तच्छुभम् ॥१५॥
अलक्ष्मीर्निर्ऋति कालकर्णिका स्यादथाशुभम् ।
दुष्कृतं दुरितं पापमेनः पाप्मा च पातकम् ॥१६॥
किल्बिषं कलुषं किण्वं कल्मषं वृजिनं तमः ।
अहः कल्कमघं पङ्कं उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥१७॥
त्रिवर्गो धर्मकामार्थाश्चतुर्वर्गः समोक्षकाः ।
बलतुर्याश्चतुर्भद्रं प्रमादोऽनवधानता ॥१८॥

पापस्य "पत्तावो' इ० भा० ॥ अवधानम, समाधानम्, प्रणिधानम्, समाधि (पु०), चत्वारि समाधानस्य ॥ १४ ॥ धर्म (पु० न०), पुण्यम्, कामान् वर्षति इति वृष, श्रेय (न०), सुकृतम्, पञ्च पुण्यस्य ॥ नियति (स्त्री०), विधि (पु०), दैवम् (पु० न०), भाग्यम्, भागधेयम्, दिष्टम्, पञ्च दैवस्य ॥ तद् दैवम् शुभ चेत् अय (पु०), इत्येकम् शुभदैवस्य ॥ १५ ॥ अलक्ष्मी (स्त्री०), निर्ऋति (स्त्री०), कालकर्णिका, त्रीणि अशुभदैवस्य ॥ अशुभम्, दुष्कृतम्, दुरितम्, पापम्, एन (न०), पातकम् (पु० न०), ॥ १६ ॥ किल्बिषम्, किण्वम्, कल्मषम्, वृजिनम्, तम (न०), अह (न०), कल्कम् (पु० न०), अघम्, पङ्क (पु० न०), सप्तदश पापस्य ॥ उपाधि (पु०), धर्मचिन्तनम्, द्वे धर्मचिन्तनस्य ॥ १७ ॥ समुदिताना त्रयाणा धर्मार्थकामाना नाम त्रिवर्ग, इति एकम् ॥ समुदिताना चतुर्णा धर्मार्थकाममोक्षाणा नाम चतुर्वर्ग, इत्येकम् ॥ बल तुर्य चतुर्थं येषा ते बलतुर्या धर्मकामार्था, समुदिताना चतुर्णा धर्मकामार्थबलाना नाम चतुर्भद्रम्, इति एकम् ॥ प्रमाद,

निर्णयो निश्चयोऽन्तः संप्रधारणा समर्थनम् ।
अविद्याऽहंमत्यज्ञाने भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥१०॥
सदेहद्वापरारेका विचिकित्सा च संशयः ।
परभागो गुणोत्कर्षो दोषे त्वादीनवाश्रवौ ॥११॥
स्वाद् रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतय ।
सहजो रूपतत्वं च धर्मः सर्गो निसर्गवत् ॥१२॥
शीलं सतत्त्व संसिद्धिरवस्था तु दशा स्थितिः ।
स्नेहः प्रीतिः प्रेमहार्दे दाक्षिण्य त्वनुकूलता ॥१३॥
विप्रतीसारोऽनुशय पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

अविस्मरणस्य ॥ ९ ॥ निर्णय , निश्चय , अमति गच्छति सशयाभावम्—अन्त , त्रीणि निर्णयस्य ॥ सप्रधारणा, समर्थनम्, द्वे युक्तायुक्तपरीक्षाया ॥ अविद्या, अहमति , अज्ञानम्, त्रीणि अज्ञानस्य ॥ भ्रान्ति , मिथ्यामति , भ्रम , रज्जौ सर्पोयम् इति ज्ञान भ्रम त्रीणि भ्रमस्य ॥ १० ॥ सदेह , द्वौ पक्षौ परौ यस्मिन् द्वापरम् (पु० न०), आरेक , विचिकित्सा, सशय , रज्जुर्वा सर्पो वा इत्युभयकोटिपरामर्शि ज्ञान सशय पञ्च सशयस्य ॥ परभाग , गुणोत्कर्प , द्वे गुणोत्कर्पस्य ॥ दोप , आदीयन्ते क्षीयन्ते गुणा अस्मिन्—आदीनव , आश्रव , त्रीणि दोपस्य ॥ ११ ॥ स्वशब्दात् परे रूप—लक्षण—भावशब्दा यथा—स्वरूपम् , स्वलक्षणम् , स्वभाव , आत्मा, प्रकृति , रीति , सहज , रूपस्य वस्तुन तत्त्वम्—रूपतत्त्वम् , धर्म (पु० न०), सर्ग ,निसर्ग , ॥१२॥ शीलम् (पु० न०),सह तद्भावेन वर्तते—सतत्त्वम् , ससिद्धि , चतुर्दश स्वभावस्य ॥ अवस्था, दशा, स्थिति , त्रीणि अवस्थाया ॥ स्नेह (पु० न०), प्रीति , प्रेम (पु० न०), हार्दम् , चत्वारि प्रीते ॥ दाक्षिण्यम् , अनुकूलता, द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १३ ॥ विप्रतिसार , "विप्रतीसार " अनुशय , पश्चात्ताप , अनुताप , चत्वारि पश्चा-

दृढः कठोरः कठिनो जरठः कोमलः पुनः ।
मृदुलो मृदुसोमालसुकुमारा अकर्कशः ॥२३॥
मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्यः स्वादुर्मधूलकः ।
अम्लस्तु पाचनो दन्तशठोऽथ लवणः सरः ॥ २४ ॥
सर्वरसोऽथ कटु. स्यादोपणो मुखशोधनः ।
वक्त्रभेदी तु तिक्तोऽथ कषायस्तुवरो रसाः ॥ २५ ॥
गन्धो जनमनोहारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
समाकर्षी निर्हारी च स आमोदो विदूरगः ॥ २६ ॥
विमर्दोत्थः परिमलोऽथामोदी मुखवासनः ।

॥२२॥ दृढ , कठोर , कठिन , जरठ , "जरट" सर्वे वाच्यलिङ्गा दश कण्ठस्य ॥ कोमल , मृदुल , मृदु , सोमाल , सुकुमार , अकर्केश , सर्वे वाच्यलिङ्गा पट् कोमलस्य ॥ २३ ॥ मधुर , रसज्येष्ठ , गुल्य , स्वादु , मधूल , एते रसमात्रे पुंसि स्यु रसवति वस्तुनि वाच्यलिङ्गा पञ्च मधुरस्य ॥ अम्ल , पाचन , दन्तशठ , इमे रसमात्रे पुंसि स्यु रसवति वाच्यलिङ्गा त्रीणि अम्लस्य "खाटो" इ० भा० ॥ लवण , सर , ॥ २४ ॥ सर्वरस , रसमात्रे पुंसि स्यु तद्वति वाच्यलिङ्गा त्रीणि लवणस्य "खारो" इ० भा० ॥ कटु , ओपण , मुखशोधन , रसमात्रे पुंसि स्यु । तद्वति वाच्यलिङ्गा त्रीणि कटो "तीखो" इ० भा० ॥ वक्त्रभेदी, तिक्त , रसमात्रे पुंसि तद्वति वाच्यलिङ्गा द्वे तिक्तस्य "कडवो" इ० भा० ॥ कषाय , तुवर , "तूवर , कुवर " एतौ पुंक्लीबलिङ्गौ तद्वति वाच्यलिङ्गौ द्वे तुवरस्य "तुरो" इ० भा० ॥ इति मधुरादय षड्रसा उक्ता ॥ रस (पु० न०), एकम् रसस्य ॥ २५ ॥ गन्ध , जनमनोहारी, सुरभि , घ्राणतर्पण , समाकर्षी, निर्हारी, षट् सामान्यतो गन्धस्य ॥ स सुरभि विदूरग अतिदूरव्यापी चेत् आमोद , इत्येकम् ॥ २६ ॥ विमर्दन सघर्षणादिना उत्थ उत्पन्न गन्ध परिमल , इत्येकम् ॥ अत पर

छन्दोऽभिप्राय आकूतं मतभावाशया अपि ।
हृषीकमक्षं करणं स्रोतः खं विषयीन्द्रियम् ॥१९॥
बुद्धीन्द्रियं स्पर्शनादि पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् ।
स्पर्शादयस्त्विन्द्रियार्था विषया गोचरा अपि ॥२०॥
शीते तुषारः शिशिरः सुशीमः शीतलो जडः ।
हिमोऽथोष्णे तिग्मस्तीव्रस्तीक्ष्णश्चण्डः खरः पटुः॥२१॥
कोष्णः कवोष्णः कदुष्णो मन्दोष्णश्चेषदुष्णवत् ।
निष्ठुरः कक्खटः क्रूरः परुषः कर्कशः खरः ॥२२॥

अनवधानता, द्वे प्रमादस्य ॥ १८ ॥ छन्द अकारान्तोयम्, अभिप्राय, आकूतम्, मतम्, भाव (पु० न०), आशय, षट् अभिप्रायस्य ॥ हृषीकम्, अक्षम्, करणम्, स्रोत (न०), खम्, विषयि, इन्द्रियम्, सप्त इन्द्रियस्य ॥ १९ ॥ स्पर्शनादि बुद्धीन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय उच्यते ॥ पाण्यादि क्रियेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय उच्यते ॥ स्पर्श–रस–गन्ध–रूप–शब्दा इमे पञ्च इन्द्रियार्था, विषया, गोचरा, त्रीणि विषयाणाम् ॥ २० ॥ शीत, तुषार, शिशिर, सुशीम, "सुषीम, सुषिम" शीतल, जड, हिम, एते सप्त गुणे पुंसि तद्वति वाच्यलिङ्गा । यथा–शीतो वायु, शीता यवागू, शीत जलम्, इत्यादि सप्त शीतस्य ॥ उष्ण, तिग्म, तीव्र, तीक्ष्ण, चण्ड, खर, पटु, एते सप्त गुणे पुंसि तद्वति वाच्यलिङ्गा । गुणे क्लीबलिङ्गा तद्वति वाच्यलिङ्गा इत्यन्ये । सप्त उष्णस्य ॥२१॥ ईषदुष्ण कोष्ण, ईषदुष्ण कवोष्ण, कदुष्ण, मन्दोष्ण, ईषदुष्ण, एते गुणे पुंसि तद्वति वाच्यलिङ्गा । गुणे क्लीबलिङ्गा तद्वति वाच्यलिङ्गा इत्यन्ये । पञ्च ईषदुष्णस्य ॥ निष्ठुर, कक्खट, "खक्खट" क्रूर, परुष, कर्कश, खर,

१ मन कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते" ॥१॥ २ पायूपस्थं पाणिपादौ वाक् चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया" ॥ १ ॥

दृढः कठोरः कठिनो जरठः कोमलः पुनः ।
मृदुलो मृदुसोमालसुकुमारा अकर्कशः ॥२३॥
मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्यः स्वादुर्मधूलकः ।
अम्लस्तु पाचनो दन्तशठोऽथ लवणः सरः ॥ २४ ॥
सर्वरसोऽथ कटु॰ स्यादोपणो मुखशोधन॰ ।
वक्त्रभेदी तु तिक्तोऽथ कषायस्तुवरो रसाः ॥ २५ ॥
गन्धो जनमनोहारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
समाकर्षी निर्हारी च स आमोदो विदूरगः ॥ २६ ॥
विमर्दोत्थः परिमलोऽथामोदी मुखवासनः ।

॥२२॥ दृढ , कठोर , कठिन , जरठ , "जरट" सर्वे वाच्यलिङ्गा दृश कण्ठस्य ॥ कोमल , मृदुल , मृदु , सोमाल , सुकुमार , अकर्कश , सर्वे वाच्यलिङ्गा षट् कोमलस्य ॥ २३ ॥ मधुर., रसज्येष्ठ , गुल्य , स्वादु , मधूल , एते रसमात्रे पुंसि स्यु रसवति वस्तुनि वाच्यलिङ्गा पञ्च मधुरस्य ॥ अम्ल , पाचन , दन्तशठ , इमे रसमात्रे पुंसि स्यु रसवति वाच्यलिङ्गा त्रीणि अम्लस्य "खाटो" इ० भा० ॥ लवण , सर , ॥ २४ ॥ सर्वरस , रसमात्रे पुंसि स्यु तद्वति वाच्यलिङ्गा त्रीणि लवणस्य "खारो" इ० भा० ॥ कटु , ओपण , मुखशोधन , रसमात्रे पुंसि स्यु' । तद्वति वाच्यलिङ्गा त्रीणि कटो "तीखो" इ० भा० ॥ वक्त्रभेदी, तिक्त , रसमात्रे पुंसि तद्वति वाच्यलिङ्गा द्वे तिक्तस्य "कडवो" इ० भा० ॥ कषाय , तुवर , "तूवर , कुवर" एतौ पुल्लीयलिङ्गौ तद्वति वाच्यलिङ्गौ द्वे तुवरस्य "तुरो" इ० भा० ॥ इति मधुरादय षड्रसा उक्ता ॥ रस (पु० न०), एकम् रसस्य ॥ २५ ॥ गन्ध , जनमनोहारी, सुरभि , घ्राणतर्पण , समाकर्षी, निर्हारी, षट् सामान्यतो गन्धस्य ॥ स सुरभि विदूरग अतिदूरव्यापी चेत् आमोद , इत्येकम् ॥ २६ ॥ विमर्दन सघर्षणादिना उत्थ उत्पन्न गन्ध परिमल , इत्येकम् ॥ अत पर

इष्टगन्धः सुगन्धिश्च दुर्गन्धः पूतिगन्धिकः ॥ २७ ॥
आमगन्धि तु विस्रं स्याद्वर्णाः श्वेतादिका अमी ।
श्वेतः श्येतः सितः शुक्लो हरिणो विशदः शुचिः २८
अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुनाः ।
पाण्डुरः पाण्डरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ २९ ॥
कापोतस्तु कपोताभः पीतस्तु सितरञ्जनः ।
हारिद्रः पीतलो गौरः पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥
पालाशो हरितस्तालकाभो रक्तस्तु रोहितः ।

वित्तलशब्दपर्यन्त वाच्यलिङ्गा विशेष्यानुसारेण त्रिलिङ्गा इत्यर्थ ॥ आमोदी, मुखवासन , इष्टगन्ध , सुगन्धि , चत्वारि इष्टगन्धस्य । उक्त च "कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन ॥ बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा" इति विशेषोऽपि दृश्यते ॥ दुर्गन्ध , पूति दुष्ट गन्धो यस्य स —पूतिगन्धि , द्वे दुर्गन्धस्य ॥२७॥ आम अपक्व मल तस्येव गन्धो यस्य तत्—आमगन्धि, विस्रम् , द्वे अपक्वमांसादिगन्धस्य ॥ अमी वक्ष्यमाणा श्वेतादिका वर्णा , उच्यन्ते ॥ श्वेत , श्येत , सित , शुक्ल , हरिण , विशद , शुचि ॥ २८ ॥ अवदात , गौर , शुभ्र , वलक्ष , "अवलक्ष ," धवल , अर्जुन , पाण्डुर , पाण्डर , पाण्डु , षोडश श्वेतवर्णस्य "श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचि । वलक्षस्तु सित शाव , कदलीकुसुमोपम ॥ १ ॥ अर्जुनस्तु सित कृष्णलेशवान् कुमुदच्छवि । पाण्डुरस्तु पीतभागार्ध केतकीधूलसंनिभ " इत्युक्तमन्यत्र ॥ २ ॥ ईषत्पाण्डु , धूसर , द्वे ईषद्धवलस्य "धूसरस्तु सित , पीतलेशवान् वकुलच्छवि " इत्यन्यत्र ॥ २९ ॥ कापोत , कपोताभ , द्वे कपोतवर्णस्य ॥ पीत , सितरञ्जन , हारिद्र , पीतल , गौर , पञ्च पीतस्य ॥ पीतनील , हरित् ॥ ३० ॥ पालाश , "पलाश " हरित ,

---

१ तकारान्त हरितो हरित ।

माञ्जिष्ठो लोहित' शोण' श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ ३१ ॥
अरुणो बालसन्ध्याभः पीतरक्तस्तु पिञ्जरः ।
कपिलः पिङ्गल' श्यावः पिशङ्गः कपिशो हरिः ॥३२॥
बभ्रुः कद्रुः कडारश्च पिङ्गे कृष्णस्तु मेचकः ।
स्याद्रामः श्यामल. श्यामः कालो नीलोऽसितः शिति'
रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलावथ कर्बुरः ।
किर्मीर एतः शबलश्चित्रकल्माषचित्तलाः ॥ ३४ ॥
शब्दो निनादो निर्घोषः स्वानो ध्वानः स्वरो ध्वनिः ।
निर्ह्रादो निनदो ह्रादो नि.स्वानो निःस्वनः स्वनः ३५
रवो नादः स्वनिर्घोष' सव्याङ्भ्यो राव आरवः ।
क्वणनं निक्वणः क्वाणो निक्वाणश्च क्वणो रणः ॥ ३६ ॥

तालक हरितालक तस्येव आभा यस्य स —तालकाभ , पञ्च हरिद्वर्णस्य ॥ रक्त , रोहित , माञ्जिष्ठ , लोहित , शोण , पञ्च रक्तवर्णस्य ॥ श्वेतरक्त , पाटल , द्वे श्वेतरक्तस्य ॥ ३१॥ अरुण , बालसध्याभ , द्वे अरुणवर्णस्य ॥ पीतरक्त , पिञ्जर , कपिल , पिङ्गल , श्याव , पिशङ्ग , कपिश , हरि , ॥ ३२ ॥ बभ्रु , कद्रु , कडार , पिङ्ग , द्वादश कपिलवर्णस्य ॥ कृष्ण , मेचक , राम , श्यामल , श्याम , काल , नील , असित , शिति , नव कृष्णवर्णस्य ॥ ३३ ॥ रक्तश्याम , धूम्र , धूमल , त्रीणि धूम्रवर्णस्य ॥ कर्बुर , किर्मीर , एत , शबल , चित्र , कल्माष , चित्तल , सप्त कर्बुरवर्णस्य ॥ ३४ ॥ शब्द , निनाद , निर्घोष , स्वान , ध्वान , स्वर , ध्वनि , निर्ह्राद , निनद , ह्राद , नि स्वान , नि स्वन , स्वन ॥ ३५ ॥ रव , "राव" नाद , स्वनि , घोष , सम् वि-आङ्भ्य उपसर्गेभ्य परो राव यथा—सराव , विराव , आराव , आरव , क्वणनम् , निक्वण , क्वाण , निक्वाण , क्वण , रण , सप्तविंशति शब्दमात्रस्य । तत्र क्वणनाद्य

इष्टगन्धः सुगन्धिश्च दुर्गन्धः पूतिगन्धिकः ॥ २७ ॥
आमगन्धि तु विस्रं स्याद्वर्णाः श्वेतादिका अमी ।
श्वेतः श्येतः सितः शुक्लो हरिणो विशदः शुचिः २८
अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुनाः ।
पाण्डुरः पाण्डरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ २९ ॥
कापोतस्तु कपोताभः पीतस्तु सितरञ्जनः ।
हारिद्रः पीतलो गौरः पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥
पालाशो हरितस्तालकाभो रक्तस्तु रोहितः ।

चित्तलशब्दपर्यन्त वाच्यलिङ्गा विशेष्यानुसारेण त्रिलिङ्गा इत्यर्थ ॥ आमोदी, मुखवासन , इष्टगन्ध , सुगन्धि , चत्वारि इष्टगन्धस्य । उक्त च "कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन ॥ वकुले स्यात्परि मलश्चम्पके सुरभिस्तथा" इति विशेषोऽपि दृश्यते ॥ दुर्गन्ध , पूति दुष्ट गन्धो यस्य स —पूतिगन्धि , द्वे दुर्गन्धस्य ॥२७॥ आम अपक्व मल तस्येव गन्धो यस्य तत्–आमगन्धि, विस्रम् , द्वे अपक्वमासादि-गन्धस्य ॥ अमी वक्ष्यमाणा श्वेतादिका वर्णा , उच्यन्ते ॥ श्वेत , श्येत , सित , शुक्ल , हरिण , विशद , शुचि ॥ २८ ॥ अवदात , गौर , शुभ्र , वलक्ष , "अवलक्ष ," धवल , अर्जुन , पाण्डुर , पाण्डर , पाण्डु , षोडश श्वेतवर्णस्य "श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचि । वलक्षस्तु सित शाय , कदलीकुसुमोपम ॥ १ ॥ अर्जुनस्तु सित कृष्णलेशवान् कुमुदच्छवि । पाण्डुरस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलसनिभ " इत्युक्तमन्यत्र ॥ २ ॥ ईषत्पाण्डु, धूसर , द्वे ईषद्धवलस्य "धूसरस्तु सित , पीतलेशवान् वकुलच्छवि " इत्यन्यत्र ॥ २९ ॥ कापोत , कपोताभ , द्वे कपोतवर्णस्य ॥ पीत , सितरञ्जन , हारिद्र , पीतल , गौर , पञ्च पीतस्य ॥ पीतनील , हरित्[1] ॥ ३० ॥ पालाश , "पलाश " हरित ,

---

[1] तकारान्त हरितौ हरित ।

ह्रेषा ह्रेषा तुरगाणां गर्जनं गजबृंहिते ॥ ४१ ॥
विस्फारो धनुषां ह्म्भारम्भे गोर्जलदस्य तु ।
स्तनितं गर्जितं गर्जिः स्वनितं रसितादि च ॥ ४२ ॥
कूजितं स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रुतवाशिते ।
वृकस्य रेषणं रेषा बुक्कनं भषणं शुनः ॥ ४३ ॥
पीडितानां तु क्वणितं मणितं रतकूजितम् ।
प्रक्वाणः प्रक्वणस्तन्त्र्या मर्दलस्य तु गुन्दलः ॥ ४४ ॥
क्ष्वीजनं तु कीचकानां भेर्यां नादस्तु दद्दरः ।
तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुरः कलः ॥ ४५ ॥
काकली तु कलः सूक्ष्म एकतालो लयानुगः ।

दिशब्दस्य ॥ शिञ्जितम्, एकं भूषणध्वनेः ॥ ह्रेषा, ह्रेषा, द्वे अश्वशब्दस्य ॥ गर्जनम्, "गर्जो" एकं गजशब्दस्य ॥ ४१ ॥ विस्फारः, इत्येकं धनुर्ध्वनेः ॥ ह्म्भा, रम्भा, द्वे गोशब्दस्य ॥ स्तनितम्, गर्जितम्, गर्जिः (स्त्री०), स्वनितम्, रसितम्, आदिशब्दात् ध्वनितादयः, पञ्च मेघध्वनेः ॥ ४२ ॥ कूजितम्, एकं पक्षिणां शब्दस्य ॥ रुतम्, वाशितम्, द्वे मृगपक्षिणां शब्दस्य ॥ रेषणम्, रेषा, द्वे वृकशब्दस्य ॥ बुक्कनम्, भषणम्, द्वे श्वरवस्य "भसवु" इ० भा० ॥ ४३ ॥ क्वणितम्, इत्येकं व्याधिप्रहारादिभिः पीडितानां शब्दस्य ॥ मणितम्, "भणितम्, रतकूजितम्", द्वे रतिसमये अव्यक्तशब्दस्य ॥ प्रक्वाणः, प्रक्वणः, द्वे वीणाया ध्वनेः ॥ गुन्दलः, एकं मर्दलध्वनेः ॥ ४४ ॥ क्ष्वीजनम्, इति एकं कीचकध्वनेः ॥ दद्दरः, इत्येकं भेरीध्वनेः ॥ तारः (त्रि०), इत्येकम् अत्युच्चध्वनेः ॥ मन्द्रः, इत्येकम् गम्भीरशब्दस्य ॥ यः मधुरः ध्वनिः सः कलः, इत्येकम् ॥ ४५ ॥ यः सूक्ष्मः कलः सा काकली, "काकलि" इत्येकम् सूक्ष्ममधुरनादस्य ॥ एकः समः तालो मानं यस्य सः — एकतालः, लयानुगः, द्वे अभिन्नकालमानस्य गानवादित्रलयसाम्यस्य ॥ काकुः (पु० स्त्री०), ध्वनिविकारः, द्वे शोकभीतिका-

षड्जर्षभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतो निषधः सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवाः स्वराः ॥ ३७ ॥
ते मन्द्रमध्यताराः स्युरुरःकण्ठशिरोभवाः ।
रुदितं क्रन्दितं क्रुष्टं तदपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥
शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रणादः सीत्कृतं नृणाम् ।
पर्दनं गुदजे शब्दे कर्दनं कुक्षिसम्भवे ॥ ३९ ॥
क्ष्वेडा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दनं सुभटध्वनिः ।
कोलाहलः कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रवः ॥ ४० ॥
मर्मरो वस्त्रपत्रादेर्भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

पञ्च वीणाशब्दस्य इति अवगन्तव्यम् ॥३६॥ षड्ज, "नासा कण्ठमुरस्तालु जिह्वा दन्ताश्च संस्पृशन् । षड्भ्य सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृत" ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत, निषध, "षड्ज रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ तु गान्धार क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवत रौति निषाद रौति कुञ्जर" ॥ २ ॥ इति सप्ताना वीणोत्थिताना कण्ठोत्थिताना च स्वराणामेकैकम् ॥ ३७ ॥ ते षड्जादय स्वरा प्रत्येकमुर कण्ठ शिर इति स्थानभेदेन मन्द्रा मध्या ताराश्च उच्यन्ते ॥ रुदितम्, क्रन्दितम्, क्रुष्टम्, त्रीणि रोदनस्य ॥ तद् रुदितम् अपुष्टम् अनुच्चस्वर चेद् गह्वरम्, इति एकम् ॥ ३८ ॥ नृणा गुणानुरागाभ्यामुत्थित शब्द प्रणाद, सीत्कृतम्, द्वे सीत्कारस्य ॥ पर्दनम्, एकम् गुदशब्दस्य ॥ कर्दनम्, एक कुक्षिशब्दस्य ॥ ३९ ॥ क्ष्वेडा, सिंहनाद, द्वे योधाना सिंहनादस्य ॥ सुभट प्रति आगच्छ मया सह युध्यस्व इत्याक्रोशपूर्वकमाह्वानम् क्रन्दनम्, सुभटध्वनि, द्वे वीराणामाह्वानस्य ॥ कोलाहल (पु० न०), कलकल, द्वे बहुभि कृतस्य महाध्वने ॥ तुमुल, एक व्याकुलशब्दस्य ॥ ४० ॥ मर्मर, एक वस्त्रपर्णा-

ह्रेषा ह्रेषा तुरगाणा गर्जनं गजबृंहिते ॥ ४१ ॥
विस्फारो धनुषां हम्भारम्भे गोर्जलदस्य तु ।
स्तनितं गर्जित गर्जिः स्वनित रसितादि च ॥ ४२ ॥
कूजितं स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रुतवाशिते ।
वृकस्य रेषणं रेषा बुक्कन भषणं शुनः ॥ ४३ ॥
पीडितानां तु कणित मणित रतकूजितम् ।
प्रक्काणः प्रक्कणस्तन्त्र्या मर्दलस्य तु गुन्दलः ॥ ४४ ॥
क्षीजन तु कीचकाना भेर्या नादस्तु दद्दुरः ।
तारोऽत्युचैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुरः कलः ॥ ४५ ॥
काकली तु कलः सूक्ष्म एकतालो लयानुगः ।

दिशब्दस्य ॥ शिञ्जितम्, एक भूषणध्वने ॥ हेषा, ह्रेषा, द्वे अश्वशब्दस्य ॥ गर्जनम्, "गर्जा" एक गजशब्दस्य ॥ ४१ ॥ विस्फार, इत्येक धनुर्ध्वने. ॥ हम्भा, रम्भा, द्वे गोशब्दस्य ॥ स्तनितम्, गर्जितम्, गर्जि (स्त्री०), स्वनितम्, रसितम्, आदिशब्दात् ध्वनितादय, पञ्च मेघध्वने ॥ ४२ ॥ कूजितम्, एक पक्षिणा शब्दस्य ॥ रुतम्, वाशितम्, द्वे मृगपक्षिणा शब्दस्य ॥ रेषणम्, रेषा, द्वे वृकशब्दस्य ॥ बुक्कनम्, भषणम्, द्वे श्वरवस्य "भसवु" इ० भा० ॥ ४३ ॥ कणितम्, इत्येक व्याधिप्रहारादिभि पीडिताना शब्दस्य ॥ मणितम्, "भणितम्, रतकूजितम्", द्वे रतिसमये अव्यक्तशब्दस्य ॥ प्रक्काण, प्रक्कण, द्वे वीणाया ध्वने ॥ गुन्दल, एक मर्दलध्वने ॥ ४४ ॥ क्षीजनम्, इति एक कीचकध्वने ॥ दद्दुर, इत्येक भेरीध्वने ॥ तार (त्रि०), इत्येकम् अत्युच्चध्वने ॥ मन्द्र, इत्येकम् गम्भीरशब्दस्य ॥ य मधुर ध्वनि स कल, इत्येकम् ॥ ४५ ॥ य सूक्ष्म कल सा काकली, "काकलि" इत्येकम् सूक्ष्ममधुरनादस्य ॥ एक सम तालो मान यस्य स — एकताल, लयानुग, द्वे अभिन्नकालमानस्य गानवादित्रलयसाम्यस्य ॥ काकु (पु० स्त्री०), ध्वनिविकार, द्वे शोकभीतिका-

काकुर्ध्वनिविकारः स्यात्प्रतिश्रुत्तु प्रतिध्वनिः ॥ ४६ ॥
संघाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहाः समूहश्चयः
संदोहः समुदायराशिविसरव्राताः कलापो व्रजः ।
कूटं मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गणः पेटकं
वृन्दं चक्रकदम्बके समुदयः पुञ्जोत्करौ संहतिः ॥४७॥
समवायो निकुरम्बं जालं निवहसञ्चयौ ।
जातं तिरश्चां तद्यूथं संघसार्थौ तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥
कुलं तेषां सजातीनां निकायस्तु सधर्मिणाम् ।
वर्गस्तु सदृशां स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

मादिभिः विकृतस्य ध्वनेः ॥ प्रतिश्रुत् (स्त्री०), प्रतिध्वनिः, द्वे प्रतिध्वनेः "पडघो" इ० भा० ॥ ४६ ॥ संघातः, प्रकरः, ओघः, वारः (पु० न०), निकरः, "आकार" व्यूहः, समूहः, चयः, संदोहः, समुदायः, राशिः (पु०), विसरः, व्रातः, कलापः, व्रजः, कूटम् (पु० न०), मण्डलम् (त्रि०), चक्रवालः (पु० न०), पटलम् (स्त्री० न०), स्तोमः, गणः, पेटकम् (त्रि०), वृन्दम्, चक्रम् (पु० न०), कदम्बकम्, समुदयः, पुञ्जः, उत्करः, संहतिः (स्त्री०), ॥ ४७ ॥ समवायः, निकुरम्बम्, जालम् (स्त्री० न०), निवहः, सञ्चयः, जातम्, इति पञ्चत्रिंशत् समूहस्य ॥ तत् वृन्दं तिरश्चां सजातीयानां पशूनां चेत् यूथम् (पु० न०), इत्येकम् । यथा—मृगयूथम् ॥ देहिनां प्राणिनां सजातीयानां विजातीयानामपि वृन्दम् संघः, सार्थः, द्वे सजातीयविजातीयप्राणिसमूहस्य । यथा—श्रमणादिश्चतुर्विधः संघः, नियामकसार्थः, ॥ ४८ ॥ सजातीनां तेषां प्राणिनां वृन्दम् कुलम्, इत्येकम् । यथा—विप्रकुलम् ॥ सधर्मिणां समानशीलानां वृन्दम् निकायः, इत्येकम् । यथा—वैयाकरणनिकायः ॥ सदृशां सजातीयानां प्राणिनामप्राणिनां च वृन्दम् वर्गः, इत्येकम् । यथा—मनुष्यवर्गः, त्रिवर्गः, ॥ नराणां कुञ्जराणां वाजिनां च

ग्रामो विषयशब्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणाद्व्रजे ।
समजस्तु पशूनां स्यात्समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ ५० ॥
शुकादीनां गणे शौकमायूरतैत्तिरादय ।
भिक्षादेर्भैक्षसाहस्रगार्भिणयौवतादयः ॥ ५१ ॥
गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरौपगवकादयः ।
उक्षादेरौक्षक मानुष्यक वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ ५२ ॥
स्याद्राजपुत्रक राजन्यक राजकमाजकम् ।

वृन्दम् स्कन्ध , इत्येकम् ॥ ४९ ॥ विषय—शब्द—अस्त्र—भूत—इन्द्रिय—गुणशब्देभ्य परो ग्रामशब्द व्रजे अर्थे वर्तते । यथा—विषयग्राम , इत्येकम् विषयवृन्दस्य । शब्दग्राम , इत्येकम् शब्दवृन्दस्य । अस्त्रग्राम , इत्येकम् अस्त्रवृन्दस्य । भूतग्राम , इत्येकम् भूतवृन्दस्य । इन्द्रियग्राम , इत्येकम् इन्द्रियवृन्दस्य । गुणग्राम , इत्येकम् गुणवृन्दस्य ॥ पशूना वृन्दम् समज , इत्युच्यते एकम् ॥ अन्यदेहिना पशुभ्य अन्येषा प्राणिना वृन्द समाज , इत्येकम् । यथा—श्रोत्रियसमाज ॥ ५० ॥ शुकाना गण समूह —शौकम्, इत्येकम् । मयूराणा गण —मायूरम् । तित्तिराणा गण —तैत्तिरम् । आदिशब्दात् कापोतम्, काकम्, इत्यादि ॥ भिक्षाणा समूह —भैक्षम् । सहस्राणा समूह —साहस्रम् । गर्भिणीना समूह —गार्भिणम् । युवतीना समूह'—यौवतम् । आदिशब्दात् पादातम्, इत्यादि ॥ ५१ ॥ गोत्रार्थप्रत्ययान्ताना गोत्रम् अपत्य तस्मिन् अर्थे विहिता ये अणादय प्रत्यया तदन्तानाम् । यथा—उपगो अपत्यानि—औपगवा , औपगवाना समूह —औपगवकम्, आदिशब्दात् गार्गकम्, इत्यादि ॥ उक्ष्णा समूह —औक्षकम् ॥ मनुष्याणा समूह —मानुष्यकम् ॥ वृद्धाना समूह —वार्द्धकम् ॥ उष्ट्राणा समूह —औष्ट्रकम् ॥ ५२ ॥ राजपुत्राणा समूह —राजपुत्रकम् ॥ राजन्याना क्षत्रियाणा समूह —राजन्यकम् ॥ राज्ञा समूह —राजकम् ॥ अजाना

काकुर्ध्वनिविकारः स्यात्प्रतिश्रुत्तु प्रतिध्वनिः ॥ ४६ ॥
सघाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहाः समूहश्चयः
सदोहः समुदायराशिविसरव्राताः कलापो व्रजः ।
कूटं मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गणः पेटकं
वृन्दं चक्रकदम्बके समुदय. पुञ्जोत्करौ संहतिः ॥४७॥
समवायो निकुरम्बं जालं निवहसञ्चयौ ।
जातं तिरश्चां तद्यूथं संघसार्थौ तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥
कुलं तेषां सजातीनां निकायस्तु सधर्मिणाम् ।
वर्गस्तु सदृशां स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

मादिभि विकृतस्य ध्वने ॥ प्रतिश्रुत् (स्त्री०), प्रतिध्वनि , द्वे प्रतिध्वने "पडघो" इ० भा० ॥ ४६ ॥ सघात , प्रकर , ओघ', वार (पु० न०), निकर , "आकार" व्यूह , समूह , चय , सदोह , समुदाय , राशि (पु०), विसर', व्रात , कलाप , व्रज , कूटम् (पु० न०), मण्डलम् (त्रि०), चक्रवाल' (पु० न०), पटलम् (स्त्री० न०), स्तोम , गण , पेटकम् (त्रि०), वृन्दम्, चक्रम् (पु० न०), कदम्बकम्, समुदय , पुञ्ज , उत्कर , सहति (स्त्री०), ॥ ४७ ॥ समवाय , निकुरुम्वम्, जालम् (स्त्री० न०), निवह , सचय , जातम्, इति पञ्चत्रिंशत् समूहस्य ॥ तत् वृन्द तिरश्चा सजातीयानां पशूना चेत् यूथम् (पु० न०), इत्येकम् । यथा—मृगयूथम् ॥ देहिना प्राणिना सजातीयाना विजातीयानामपि वृन्दम् सघ , सार्थ , द्वे सजातीयविजातीयप्राणिसमूहस्य । यथा—श्रमणादिश्चतु॰र्विध सघ , नियामकसार्थ , ॥ ४८ ॥ सजातीना तेषा प्राणिना वृन्दम् कुलम्, इत्येकम् । यथा—विप्रकुलम् ॥ सधर्मिणा समानशीलाना वृन्दम् निकाय , इत्येकम् । यथा—वैयाकरणनिकाय ॥ सदृशा सजातीयाना प्राणिनामप्राणिना च वृन्दम् वर्ग , इत्येकम् । यथा—मनुष्यवर्ग , त्रिवर्ग , ॥ नराणा कुञ्जराणा वाजिनां ☛

जनता वन्धुता ग्रामता गजता सहायता ।
जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या रथकट्यया ॥ ५८ ॥
राजिर्लेखा ततिर्वीथी-मालाऽल्यावलिपङ्क्तयः ।
धोरणी श्रेण्युभौ तु द्वौ युगलं द्वितय द्वयम् ॥ ५९ ॥
युगं द्वैतं यम द्वन्द्व युग्मं यमलयामले ।
पशुभ्यो गोयुगं युग्मे पर षट्त्वे तु षड्गवम् ॥ ६० ॥
परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

आदिशब्दात् तृणाना समूह –तृण्या, इत्येकम ॥ खलाना समूह – खलिनी, इत्येकम् ॥ निभग्रहणात् कुन्दुनिनी, इत्यादि ॥ ५७ ॥ जनाना समूह –जनता ॥ बन्धूना समूह –वन्धुता ॥ ग्रामाणा समूह –ग्रामता ॥ गजाना समूह –गजता ॥ सहायाना समूह – सहायता ॥ रथाना समूह –रथ्या, रथाना समूह –रथकट्या, द्वे रथसमूहस्य ॥ ५८ ॥ राजि , लेखा, "रेखा" तति , वीथी, "वीथि" माला, आवलि , "आवली" पङ्क्ति , धोरणि , श्रेणी, (नव–स्त्रीलिङ्गा) "श्रेणि (पु० स्त्री०)" दश पङ्क्ते ॥ उभौ, द्वौ, द्विवचनान्तौ एतौ वाच्यलिङ्गौ च, द्वे द्वयो ॥ युगलम् (स्त्री० न०), द्वितयम् (स्त्री० न०), स्त्रिया द्वितयी, द्वयम् (स्त्री० न०), स्त्रिया द्वयी, ॥ ५९ ॥ युगम्, द्वयो भाव –द्विता द्वितैव द्वैतम्, यमम्, द्वन्द्वम्, युग्मम्, यमलम्, यामलम्, दश युग्मस्य । तत्र द्वन्द्वम्, स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य इत्यन्ये [जकुटम्] ॥ पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्वे वाच्ये गोयुगम् प्रयुज्यते । यथा–गवो द्वित्वम्–गोगोयुगम्, अश्वयो द्वित्वम्–अश्वगोयुगम्, इत्यादि ॥ पशुनामभ्य पर षट्त्वे वाच्ये षड्गवम् प्रयुज्यते । यथा–अश्वाना षट्त्वम्–अश्वषड्गवम्, इत्यादि ॥ ६० ॥ येषा सख्येयाना शतादिकात् शतात् सहस्रात् च परा उत्तरा सख्या भवति । ते यथाक्रमम् उच्यन्ते यथा–पर शता , पर सहस्रा , परोलक्षा , इत्यादि इति एकैकम् ॥ अत पर गुरु-

वात्सकौरभ्रके कावचिकं कवचिनामपि ॥ ५३ ॥
हास्तिकं तु हस्तिनां स्यादापूपिकाद्यचेतसाम् ।
धेनूनां धैनुक धेन्वन्तानां गौधेनुकादयः ॥ ५४ ॥
कैदारकं कैदारिक कैदार्यमपि तद्गणे ।
ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्य माणव्यं वाडव्यमित्यपि ॥ ५५ ॥
गणिकानां तु गाणिक्य केशाना कैश्यकैशिके ।
अश्वानामाश्वमश्वीयं पर्शूना पार्श्वमप्यथ ॥ ५६ ॥
वातूलवात्ये वातानां गव्यागोत्रे पुनर्गवाम् ।
पाश्याखल्यादि पाशादेः खलादेः खलिनीनिभाः ५७

समूह –आजकम् ॥ वत्साना समूह –वात्सकम् ॥ उरभ्राणा समूह –औरभ्रकम् ॥ कवचिना समूह –कावचिकम् ॥ ५३ ॥ हस्तिना हस्तिनीना वा समूह –हास्तिकम् ॥ अचेतसाम् अचित्तवस्तूनाम् अपूपाना समूह –आपूकिकम् ॥ आदिशब्दात् शाष्कुलिकम्, इत्यादि ॥ धेनूनां समूह –धैनुकम् ॥ धेनुशब्द अन्ते येषा ते धेन्वन्ता तेषा धेन्वन्ताना गोधेनूना समूह –गौधेनुकम् । अत्र गोशब्द अनडुहीपर्याय, धेनुशब्दश्च नवसूतिकापर्याय, इति "सामान्यविशेषयोरभेदान्वय " इत्युक्ते । वटवृक्षवत् गावश्च ता धेनवश्च–गोधेनव इति ॥ ५४ ॥ केदाराणा समूह –कैदारकम्, कैदारिकम्, कैदार्यम्, "कैदारम्" इति त्रिणि क्षेत्रसमूहस्य ॥ ब्राह्मणाना समूह –ब्राह्मण्यम्, माणवाना समूह –माणव्यम्, वाडवाना समूह –वाडव्यम्, इति त्रीणि विप्राणा समूहस्य ॥५५॥ गणिकाना समूह –गाणिक्यम्, इत्येकम् गणिकासमूहस्य ॥ केशानां समूह –कैश्यम्, कैशिकम्, द्वे केशसमूहस्य ॥ आश्वम्, अश्वीयम्, द्वे अश्वाना समूहस्य ॥ पार्श्वम्, एक पर्शूना समूहस्य ॥ ५६ ॥ वाताना समूह –वातूल, वाताना समूह –वात्या, द्वे वातसमूहस्य ॥ गवा समूह –गव्या, गवा समूह –गोत्रा, द्वे गोसमूहस्य ॥ पाशानां समूह –पाश्या, इत्येकम् ॥ खलाना समूह –खल्या, इत्येकम् ॥

जनता बन्धुता ग्रामता गजता सहायता ।
जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या रथकट्यया ॥ ५८ ॥
राजिर्लेखा ततिर्वीथी–मालाऽऽल्यावलिपङ्क्तयः ।
धोरणी श्रेण्युभौ तु द्वौ युगलं द्वितयं द्वयम् ॥ ५९ ॥
युगं द्वैतं यम द्वन्द्वं युग्मं यमलयामले ।
पशुभ्यो गोयुगं युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम् ॥ ६० ॥
परःशताद्यास्ते येषा परा संख्या शतादिकात् ।

आदिशब्दात् तृणाना समूह –तृण्या, इत्येकम ॥ खलाना समूह –खलिनी, इत्येकम् ॥ निभग्रहणात् कुन्दुनिनी, इत्यादि ॥ ५७ ॥ जनाना समूह –जनता ॥ बन्धूना समूह –बन्धुता ॥ ग्रामाणा समूह –ग्रामता ॥ गजाना समूह –गजता ॥ सहायाना समूह –सहायता ॥ रथाना समूह –रथ्या, रथाना समूह –रथकट्या, द्वे रथसमूहस्य ॥ ५८ ॥ राजि, लेखा, "रेखा" तति, वीथी, "वीथि" माला, आवलि, "आवली" पङ्क्ति, धोरणि, श्रेणी, (नव–स्त्रीलिङ्गा) "श्रेणि (पु० स्त्री०)" दश पङ्क्तेः ॥ उभौ, द्वौ, द्विवचनान्तौ एतौ वाच्यलिङ्गौ च, द्वे द्वयो ॥ युगलम् (स्त्री० न०), द्वितयम् (स्त्री० न०), स्त्रिया द्वितयी, द्वयम् (स्त्री० न०), स्त्रिया द्वयी, ॥ ५९ ॥ युगम्, द्वयो भाव –द्विता द्वितैव द्वैतम्, यमम्, द्वन्द्वम्, युग्मम्, यमलम्, यामलम्, दश युग्मस्य । तत्र द्वन्द्वम्, स्त्रीपुरपरूपयुग्मस्य इत्यन्ये [अकुटम्] ॥ पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्वे वाच्ये गोयुगम् प्रयुज्यते । यथा–गवो द्वित्वम्–गोगोयुगम्, अश्वयो द्वित्वम्–अश्वगोयुगम्, इत्यादि ॥ पशुनामभ्य पर षट्त्वे वाच्ये षड्गवम् प्रयुज्यते । यथा–अश्वाना षट्त्वम्–अश्वषड्गवम्, इत्यादि ॥ ६० ॥ येषा सङ्ख्येयाना शतादिकात् शतात् सहस्रात् च परा उत्तरा सख्या भवति । ते यथाक्रमम् उच्यन्ते यथा–पर शता, पर सहस्रा, परोलक्षा, इत्यादि इति एकैकम् ॥ अत पर गुरु-

वात्सकौरभ्रके कावचिकं कवचिनामपि ॥ ५३ ॥
हास्तिकं तु हस्तिनां स्यादापूपिकाद्यचेतसाम् ।
धेनूनां धैनुकं धेन्वन्तानां गौधेनुकादयः ॥ ५४ ॥
कैदारकं कैदारिकं कैदार्यमपि तद्गणे ।
ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्य माणव्यं वाडव्यमित्यपि ॥ ५५ ॥
गणिकानां तु गाणिक्य केशानां कैश्यकैशिके ।
अश्वानामाश्वमश्वीयं पर्शूनां पार्श्वमप्यथ ॥ ५६ ॥
वातूलवात्ये वातानां गव्यागोत्रे पुनर्गवाम् ।
पाश्याखल्यादि पाशादेः खलादेः खलिनीनिभाः ५७

समूह —आजकम् ॥ वत्सानां समूह —वात्सकम् ॥ उरभ्राणां समूह —औरभ्रकम् ॥ कवचिनां समूह —कावचिकम् ॥ ५३ ॥ हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूह —हास्तिकम् ॥ अचेतसाम् अचित्तवस्तूनाम् अपूपानां समूह —आपूकिकम् ॥ आदिशब्दात् शाष्कुलिकम्, इत्यादि ॥ धेनूनां समूह —धैनुकम् ॥ धेनुशब्द अन्ते येषां ते धेन्वन्ता तेषां धेन्वन्तानां गोधेनूनां समूह —गौधेनुकम् । अत्र गोशब्द अनडुहीपर्याय, धेनुशब्दश्च नवसूतिकापर्याय, इति "सामान्यविशेषयोरभेदान्वय" इत्युक्ते । घटवृक्षवत् गावश्च ता. धेनवश्च–गोधेनव इति ॥ ५४ ॥ केदाराणां समूह —कैदारकम्, कैदारिकम्, कैदार्यम्, "कैदारम्" इति त्रिणि क्षेत्रसमूहस्य ॥ ब्राह्मणानां समूह —ब्राह्मण्यम्, माणवानां समूह —माणव्यम्, वाडवानां समूह —वाडव्यम्, इति त्रीणि विप्राणां समूहस्य ॥५५॥ गणिकानां समूह —गाणिक्यम्, इत्येकम् गणिकासमूहस्य ॥ केशानां समूह —कैश्यम्, कैशिकम्, द्वे केशसमूहस्य ॥ आश्वम्, अश्वीयम्, द्वे अश्वानां समूहस्य ॥ पार्श्वम्, एकं पर्शूनां समूहस्य ॥ ५६ ॥ वातानां समूह —वातूल, वातानां समूह —वात्या, द्वे वातसमूहस्य ॥ गवां समूह —गव्या, गवां समूह —गोत्रा, द्वे गोसमूहस्य ॥ पाशानां समूह —पाश्या, इत्येकम् ॥ खलानां समूह —खल्या, इत्येकम् ॥

जनता वन्धुता ग्रामता गजता सहायता ।
जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या रथकट्यया ॥ ५८ ॥
राजिर्लेखा ततिर्वीथी–मालाऽल्यावलिपङ्क्तयः ।
धोरणी श्रेण्युभौ तु द्वौ युगलं द्वितय द्वयम् ॥ ५९ ॥
युगं द्वैतं यम द्वन्द्वं युग्मं यमलयामले ।
पशुभ्यो गोयुगं युग्मे पर षट्त्वे तु षड्गवम् ॥ ६० ॥
परःशताद्यास्ते येषां परा सख्या शतादिकात् ।

आदिशब्दात् तृणाना समूह –तृण्या, इत्येकम् ॥ खलाना समूह –खलिनी, इत्येकम् ॥ निभग्रहणात् कुन्दुनिनी, इत्यादि ॥ ५७ ॥ जनाना समूह –जनता ॥ वन्धूना समूह –वन्धुता ॥ ग्रामाणा समूह –ग्रामता ॥ गजाना समूह –गजता ॥ सहायाना समूह –सहायता ॥ रथाना समूह –रथ्या, रथाना समूह –रथकट्या, द्वे रथसमूहस्य ॥ ५८ ॥ राजि, लेखा, "रेखा" तति, वीथी, "वीथि" माला, आवलि, "आवली" पङ्क्ति, धोरणि, श्रेणी, (नव–स्त्रीलिङ्गा) "श्रेणि (पु० स्त्री०)" दश पङ्क्ते ॥ उभौ, द्वौ, द्विवचनान्तौ एतौ वाच्यलिङ्गौ च, द्वे द्वयो ॥ युगलम् (स्त्री० न०), द्वितयम् (स्त्री० न०), स्त्रिया द्वितयी, द्वयम् (स्त्री० न०), स्त्रिया द्वयी, ॥ ५९ ॥ युगम्, द्वयो भाव –द्विता द्वितैव द्वैतम्, यमम्, द्वन्द्वम्, युग्मम्, यमलम्, यामलम्, दश युग्मस्य । तत्र द्वन्द्वम्, स्त्रीपुरपरूपयुग्मस्य इत्यन्ये [जकुटम्] ॥ पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्वे वाच्ये गोयुगम् प्रयुज्यते । यथा–गवो द्वित्वम्–गोगोयुगम्, अश्वयो द्वित्वम्–अश्वगोयुगम्, इत्यादि ॥ पशुनामभ्य पर षट्त्वे वाच्ये षड्गवम् प्रयुज्यते । यथा–अश्वाना षट्त्वम्–अश्वषड्गवम्, इत्यादि ॥ ६० ॥ येषा सख्येयाना शतादिकात् शतात् सहस्रात् च परा उत्तरा सख्या भवति । ते यथाक्रमम् उच्यन्ते यथा–पर शता, पर सहस्रा, परोलक्षा, इत्यादि इति एकैकम् ॥ अत पर गुरु-

प्राज्यं प्रभूतं प्रचुरं बहुलं बहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥
भूयिष्ठं पुरुहं भूयो भूयंदभ्रं पुरु स्फिरम् ।
स्तोकं क्षुल्लं तुच्छमल्पं दभ्राणुतलिनानि च ॥ ६२ ॥
तनु क्षुद्रं कृशं सूक्ष्मं पुनःश्लक्ष्णं च पेलवम् ।
त्रुटौ मात्रा लवो लेशः कणो ह्रस्वं पुनर्लघु ॥ ६३ ॥
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ।
दीर्घायते समे तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥ ६४ ॥
प्रांशूच्छ्रितमुदग्रं च न्यङ् नीचं ह्रस्वमन्थरे ।
खर्वं कुब्जं वामनं च विशालं तु विशङ्कटम् ॥ ६५ ॥
पृथूरु पृथुलं व्यूढं विकटं विपुलं बृहत् ।
स्फारं वरिष्ठं विस्तीर्णं ततं बहु महद्गुरु ॥ ६६ ॥

पर्यन्त वाच्यलिङ्गा । प्राज्यम्, प्रभूतम्, प्रचुरम्, बहुलम्, बहु, पुष्कलम् ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु–भूयिष्ठम्, पुरुहम्, "पुरुहम्, पुरुहू" भूय, भूरि, अदभ्रम्, पुरु, स्फिरम्, "स्फारम्" त्रयोदश बहुलस्य ॥ स्तोकम्, क्षुल्लम्, तुच्छम्, अल्पम्, दभ्रम्, अणु, तलिनम् ॥ ६२ ॥ तनु, क्षुद्रम्, कृशम्, दश स्तोकस्य ॥ सूक्ष्मम्, श्लक्ष्णम्, पेलवम्, त्रीणि सूक्ष्मस्य ॥ त्रुटि (स्त्री०), "त्रुटी" मात्रा (स्त्री०), लव, लेश, कण (पु० स्त्री०), अत्र लवलेशकणा पुंस्येव इत्यन्ये, पञ्च लेशस्य । स्तोकादिकणान्ता पर्याया इत्यपरे ॥ ह्रस्वम्, लघु, द्वे लघो ॥ ६३ ॥ अत्यल्पम्, अतिशयेन अल्पम्–अल्पिष्ठम्, अल्पीय, कनीय, "कनिष्ठम्" अणीय, पञ्च अत्यल्पस्य ॥ दीर्घम्, आयतम्, द्वे दीर्घस्य ॥ तुङ्गम्, उच्चम्, उन्नतम्, उद्धुरम्, ॥ ६४ ॥ प्रांशु, उच्छ्रितम्, उच्चै अग्रं यस्य–उदग्रम्, सप्त उच्चस्य ॥ न्यक्, नीचम्, ह्रस्वम्, मन्थरम्, खर्वम्, कुब्जम्, वामनम्, सप्त ह्रस्वस्य ॥ विशालम्, विशङ्कटम्, ॥ ६५ ॥ पृथु, उरु, पृथुलम्, व्यूढम्, विकटम्, विपुलम्, बृहत्, स्फारम्, वरिष्ठम्, विस्तीर्णम्, ततम्, बहु, महत्, गुरु, षोडश विशालस्य ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह आरोहस्तु समुच्छ्रयः ।
उत्सेध उदयोच्छ्रायौ परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥
प्रपञ्चाभोगविस्तारव्यासाः शब्दे स विस्तरः ।
समासस्तु समाहार॰ संक्षेपः सग्रहोऽपि च ॥ ६८ ॥
सर्व समस्तमन्यूनं समग्र सकल समम् ।
विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥
खण्डेऽर्धशकले भित्त नेमशल्कदलानि च ।
अशो भागश्च वण्टः स्यात्पादस्तु स तुरीयकः ॥७०॥

दैर्घ्यम्, आयाम, आनाह, त्रीणि वस्त्रादे दैर्घ्यस्य "लबाई" इति भाषायाम् ॥ आरोह, समुच्छ्रय, उत्सेध (पु० न०), उदय, उच्छ्राय, पञ्च उत्सेधस्य "उचाई" इति भाषायाम् ॥ परिणाह, विशालता, द्वे परिणाहस्य "पोळाई" इति भाषायाम् ॥ ६७ ॥ प्रपञ्च, आभोग, विस्तार, व्यास, चत्वारि विस्तारस्य ॥ स प्रपञ्च शब्दविषये चेत् विस्तर, इत्येकम् । यथा—शब्दविस्तर ॥ समास, समाहार, सक्षेप, सग्रह, चत्वारि सक्षेपस्य ॥ ६८ ॥ अत पर वाच्यलिङ्गा । सवम्, समस्तम्, अन्यूनम्, "अनूनम्," समग्रम, सकलम्, समम्, अय सर्वशब्दवत्, विश्वम्, अशेषम्, "नि शेषम्", अखण्डम्, कृत्स्नम्, न्यक्षम्, निखिलम्, अखिलम्, त्रयोदश सर्वस्य ॥ ६९ ॥ खण्ड॰ (पु० न०), "खण्डलम्" अर्ध (पु०), यथा—ग्रामार्ध, अर्ध पटी, अर्धोनगरम् । वाच्यलिङ्गोयमित्यन्ये यथा—अर्ध पट, अर्धा शाटी, अर्धम् वस्त्रम् । समविभागे तु अर्द्धम् नपुसकम् । शकलम् (पु० न०), भित्तम् (न०), नेम सर्ववत् पुसि बहुवचनान्ते तु नेमे नेमा, शल्कम् (न०), दलम् (न०), सप्त अर्धस्य ॥ अश, भाग, वण्ट, त्रय पुस्येव, त्रीणि भागस्य ॥ य रूपकादे तुरीय चतुर्थ भाग स पाद (पु०), इत्येकम्

मलिनं कचरं म्लानं कश्मलं च मलीमसम् ।
पवित्रं पावनं पूतं पुण्यं मेध्यमथोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥
विमलं विशदं वीध्रमवदातमनाविलम् ।
विशुद्धं शुचि चोक्षं तु निःशोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं धौतं क्षालितमित्यपि ।
सम्मुखीनमभिमुखं पराचीनं पराङ्मुखम् ॥ ७३ ॥
मुख्यं प्रकृष्टं प्रमुखं प्रवर्हं वर्यं वरेण्यं प्रवरं पुरोगम् ।
अनुत्तरं प्राग्रहरं प्रवेकं प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्र्ये ॥७४॥
ग्रामण्यग्रण्यग्रिमजात्याग्र्यानुत्तमान्यनवरार्ध्यवरे ।
प्रेष्ठपरार्ध्यपराणि श्रेयसि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ७५

॥ ७० ॥ मलं अस्त्यस्य–मलिनम्, कचरम्, म्लानम्, कश्मलम्, "कल्मषम्" मलीमसम्, पञ्च मलिनस्य ॥ पवित्रम्, पावनम्, पूतम्, पुण्यम्, मेध्यम्, पञ्च पवित्रस्य ॥ उज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥ विमलम्, "निर्मलम्" विशदम्, वीध्रम्, अवदातम्, अनाविलम्, विशुद्धम्, शुचि, अष्टौ स्वभावतो निर्मलस्य ॥ चोक्षम्, निःशोध्यम्, अविद्यमानं अवस्करं मलो यस्मिन्–अनवस्करम्, पञ्च अपनीतमलस्य वस्तुन ॥ ७२ ॥ निर्णिक्तम्, शोधितम्, मृष्टम्, धौतम्, क्षालितम्, पञ्च धौतस्य "धोएलु" इति भाषायाम् । चोक्षादय अष्टौ एकार्था इत्यन्ये ॥ सम्मुखीनम्, अभिमुखम्, द्वे सम्मुखस्य ॥ पराचीनम्, पराङ्मुखम्, द्वे पराङ्मुखस्य ॥ ७३ ॥ मुख्यम्, प्रकृष्टम्, प्रमुखम्, प्रवर्हम्, वर्य्यम्, वरेण्यम्, प्रवरम्, पुरोगम्, नास्ति उत्तरं यस्मात्–अनुत्तरम्, प्राग्रहरम्, प्रवेकम्, प्रधानम् (न०), अग्रेसरम्, उत्तमम्, अग्र्यम् ॥ ७४ ॥ ग्रामणी, अग्रणी, अग्रे भवम्–अग्रिमम्, जातौ साधु–जात्यम्, अग्र्यम्, अनुत्तमम्, अनवरार्ध्यम्, वरम्, प्रष्ठम्, परार्ध्यम्, परम्, षड्विंशतिर्मुख्यस्य ॥ श्रेयः, श्रेष्ठम्, सत्तमम्, पुष्कलम्, चत्वारि

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥
मचर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशकाः ।
गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधानेऽधमं पुनः ॥ ७७ ॥
निकृष्टमणकं गर्ह्यमवद्य काण्डकुत्सिते ।
अपकृष्ट प्रतिकृष्टं याप्यं रेफोऽवमं ब्रुवम् ॥ ७८ ॥
खेट पापमपशदं कुपूय चेलमर्व च ।
तदासेचनकं यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥
चारु हारि रुचिर मनोहर
वल्गु कान्तमभिराममवन्धुरे ।

सत्तमस्य "उत्तम" इ० भा० ॥ ७५ ॥ उत्तरपदे प्रयुज्यमाना व्याघ्रादय शब्दा प्रशस्यार्थप्रकाशका भवन्ति प्रशंसा द्योतयन्ति इत्यर्थ । यथा—पुरुषव्याघ्र, पुरुषपुङ्गव, पुरुषर्षभ, पुरुषकुञ्जर, पुरुषसिंह, पुरुषशार्दूल', गोनाग, आदिशब्दात् गोवृन्दारक', प्रशस्ता कुमारी—कुमारीतल्लज (पु०), प्रशस्तो हय—हयमतल्लिका (स्त्री०), ॥ ७६ ॥ प्रशस्त कलत्रम्—कलत्रमचर्चिका (स्त्री०), प्रशस्ता गौ'—गोप्रकाण्ड (पु० न०), इत्येकादश प्रशस्तवाचकानाम् [प्रशस्त- अर्थे —अर्थोद्ध',] ॥ गुण, उपसर्जनम् (न०), उपाग्रम्, अप्रधानम्, चत्वारि अप्रधानस्य ॥ अधमम्, ॥ ७७ ॥ निकृष्टम्, अणकम्, गर्ह्यम्, अवद्यम्, काण्डम् (पु० न०), कुत्सितम्, अपकृष्टम्, प्रतिकृष्टम्, याप्यम्, "यात्यम्" रेफ (पु०), "रेप" अवमम्, ब्रुवम्, ॥ ७८ ॥ खेटम्, अपशदम्, "अपसदम्" कुपूयम्, "कपूयम्" चेलम्, अर्व, इति एकोनविंशति अधमस्य ॥ यस्य वस्तुन दर्शनात् दृग् न तृप्यति तत् आसेचनकम्, "असेचनकम्" यद् असकृद्दृष्टमपि उत्तरोत्तरमधिका प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थ, इत्येकम् ॥ ७९ ॥ चारु, हारि, रुचिरम्, मनोहरम्, वल्गु, कान्तम्, अभिरामम्, बन्धुरम्,

वामरुच्यसुषमाणि शोभनं
मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥
साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यसुन्दरे ।
काम्यं कम्र कमनीय सौम्यं च मधुरं प्रियम् ॥ ८१ ॥
व्युष्टि' फलमसार तु फल्गु शून्यं तु रिक्तकम् ।
शुन्य तुच्छं वशिकं च निविड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥
निबिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र बहल दृढम् ।
गाढमविरल चाथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥
नव नवीन सद्यस्कं प्रत्यग्र नूत्ननूतने ।
नव्यं चाभिनवे जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥
पुराण प्रतन प्रत्नं जरन्मूर्तं तु मूर्तिमत् ।
उच्चावच नैकभेदमतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

वामम्, रुच्यम्, सुषमम्, शोभनम्, मञ्जु, मञ्जुलम्, मनोरमम्, ॥ ८० ॥ साधु, रम्यम्, मनोज्ञम्, पेशलम्, हृदयस्य प्रियम्–हृद्यम्, सुन्दरम्, काम्यम्, कम्रम्, कमनीयम्, सौम्यम्, मधुरम्, प्रियम्, सप्तविंशति सुन्दरस्य [लडहम्] ॥ ८१ ॥ व्युष्टि (स्त्री०), फलम् (न०), द्वे फलस्य नियमादिफलस्येत्यर्थ ॥ असारम्, फल्गु, द्वे असारस्य ॥ शून्यम्, रिक्तकम्, शुन्यम्, तुच्छम्, वशिकम्, पञ्च रिक्तस्य "खाली" इति भाषायाम् ॥ निविडम्, निर्गतम् अन्तरम् व्यवधान यस्य–निरन्तरम्, ॥ ८२ ॥ निबिरीसम्, घनम्, सान्द्रम्, नीरन्ध्रम्, बहलम्, दृढम्, गाढम्, अविरलम्, दश निविडस्य "घाट्ट" इ० भा० ॥ विरलम्, तनु, पेलवम्, इति त्रीणि विरलस्य "आछु" इ० भा० ॥ ८३ ॥ नवम्, नवीनम्, सद्यस्कम्, प्रत्यग्रम्, नूत्नम्, नूतनम्, नव्यम्, अभिनवम्, अष्टौ नवस्य ॥ जीर्णम्, पुरा–भवम्–पुरातनम्, चिरन्तनम्, ॥८४॥ पुरा–भवम्–पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, जरत्, सप्त पुरातनस्य "जुनु" इ० भा० ॥ मूर्तम्, मूर्तिमत्, द्वे मूर्तिमत ॥ उच्चावचम्,

पार्श्वं समीप सविध ससीमा-
भ्याश सवेशान्तिकसन्निकर्षाः ।
सदेशमभ्यग्रसनीडसंनि-
धानान्युपान्तं निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥
सन्निकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसनिवी ।
अव्यवहितेऽनन्तरं ससक्तमपदान्तरम् ॥ ८७ ॥
नेदिष्ठमन्तिकतमं विप्रकृष्टपरे पुनः ।
दूरेऽतिदूरे दविष्ठं दवीयोऽथ सनातनम् ॥ ८८ ॥
शाश्वतानश्वरे नित्य ध्रुवं स्थेयस्त्वतिस्थिरम् ।
स्थास्नु स्थेष्ठ तत् कूटस्थं कालव्याप्येकरूपतः ॥ ८९ ॥

नैकभेदम्, द्वे बहुप्रकारस्य ॥ अतिरिक्तम्, अधिकम्, द्वे अधिकस्य ॥ ८५ ॥ पार्श्वम्, समीपम्, सविधम्, ससीमम्, अभ्याशम्, "अभ्यासम्" सवेशम्, अन्तिकम्, सन्निकर्ष (पु०), सदेशम्, अभ्यग्रम्, सनीडम्, सनिधानम्, उपान्तम्, निकटम्, उपगत कण्ठ सामीप्य यस्य—उपकण्ठम्, ॥ ८६ ॥ सनिकृष्टम्, समर्यादम्, अभ्यर्णम्, आसन्नम्, सनिधि (पु०), विंशति समीपस्य ॥ अव्यवहितम्, अनन्तरम्, ससक्तम्, अपदान्तरम्, "अपदान्तरम्" चत्वारि सलग्नस्य ॥ ८७ ॥ अतिशयेन अन्तिकम्—नेदिष्ठम्, "नेदीय "अन्तिकतमम्, द्वे अतिसमीपस्य ॥ विप्रकृष्टम्, परम्, दु खेन ईयते गम्यते इति—दूरम्, त्रीणि दूरस्य ॥ अतिदूरम्, अतिशयेन दूरम्—दविष्ठम्, दवीय दवीयसी, त्रीणि अतिदूरस्य ॥ सनातनम्, "सदातनम्" ॥८८॥ शश्वद् भवम्—शाश्वतम्, "शाश्वतिकम्" अनश्वरम्, नित्यम्, ध्रुवम्, पञ्च नित्यस्य ॥ अतिशयेन स्थिरम्—स्थेय स्थेयसी , अतिस्थिरम्, तिष्ठति एवशीलम्—स्थास्नु, स्थेष्ठम्, चत्वारि अतिस्थिरस्य ॥ यत् अतिस्थिरम् एकरूपत निर्विकारतया कालव्यापि निरवधिकालस्य व्यापकम् तत् कूटस्थम् इत्यु-

स्थावरं तु जङ्गमान्यज्जङ्गमं तु त्रसं चरम् ।
चराचरं जगदिङ्गं चरिष्णु चाथ चञ्चलम् ॥ ९० ॥
तरलं कम्पनं कम्प्रं परिप्लवचलाचले ।
चटुलं चपलं लोलं चलं पारिप्लवास्थिरे ॥ ९१ ॥
ऋजावजिह्मप्रगुणाववाग्रे वनतानते ।
कुञ्चितं नतमाविद्धं कुटिले वक्रवेल्लिते ॥ ९२ ॥
वृजिनं भङ्गुरं भुग्नमरालं जिह्ममूर्मिमत् ।
अनुगेऽनुपदान्वेक्षान्वञ्च्येकाक्येक एककः ॥ ९३ ॥
एकात्तानायनसर्गाग्राण्येकाग्रं च तद्गतम् ।

च्यते आत्मा, आकाशादि ॥ ८९ ॥ तिष्ठति तच्छीलम्–स्थावरम् पृथिव्यादि, इत्येकं स्थावरस्य ॥ भृशं गच्छति जङ्गम्यते–जङ्गमम्, त्रसम्, चरम्, चराचरम्, जगत्, इङ्गम्, चरिष्णु, सप्त जङ्गमस्य ॥ चञ्चलम्, ॥ ९० ॥ तरलम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, परिप्लवम्, चलाचलम्, चटुलम्, चपलम्, लोलम्, चलम्, पारिप्लवम्, "प्ररिप्लवम्" अस्थिरम्, द्वादश चञ्चलस्य ॥ ९१ ॥ ऋजु, अजिह्म, प्रगुण, इति त्रीणि ऋजो ॥ अवनतम् अग्रम् यस्य–अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम्, त्रीणि अधोमुखस्य ॥ कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, वक्रम्, वेल्लितम्, ॥ ९२ ॥ वृजिनम्, भङ्गुरम्, भुग्नम्, अरालम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, द्वादश वक्रस्य "वाङ्कु" इ० भा० ॥ अनुगम्, पदस्य पश्चात्–अनुपदम् (अ०), अन्वक्षम् (अ०), अन्वक् (अ०), अव्ययीभावत्वान्नपुंसकम् अव्ययं च । चत्वारि पश्चादित्यर्थस्य ॥ एकाकी एकाकिनी, एक, एकक, त्रीणि एकस्य [अवगण] । अत्र एकशब्द सङ्ख्यायामेकवचनान्त सर्ववत् । अर्थान्तरे रामवत् । एकशब्दस्य अष्टौ अर्था भवन्ति । यदुक्तम् "एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते" इति ॥ ९३ ॥ एक-शब्दात् परे तान–अयन–सर्ग–अग्रशब्दा प्रयुज्यन्ते । यथा–एकतानम्, एकायनम्, एकसर्गम्, एकाग्रम्, ऐकाग्रम्, तद्गतम्,

[illegible] ॥ १४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible]

स्थावर तु जङ्गमान्यजङ्गमं तु त्रसं चरम् ।
चराचरं जगदिङ्ग चरिष्णु चाथ चञ्चलम् ॥ ९० ॥
तरल कम्पनं कम्प्रं परिप्लवचलाचले ।
चटुल चपलं लोल चलं पारिप्लवास्थिरे ॥ ९१ ॥
ऋजावजिह्मप्रगुणाववाग्रे वनतानते ।
कुञ्चितं नतमाविद्ध कुटिले वक्रवेल्लिते ॥ ९२ ॥
वृजिनं भङ्गुर भुग्नमराल जिह्ममूर्मिमत् ।
अनुगेऽनुपदान्वक्षान्वग्क्ष्येकाक्येक एककः ॥ ९३ ॥
एकात्तानायनसर्गाग्राण्यैकाग्रं च तद्गतम् ।

च्यते आत्मा, आकाशादि ॥ ८९ ॥ तिष्ठति तच्छीलम्–स्थावरम् पृथिव्यादि, इत्येक स्थावरस्य ॥ भृश गच्छति जङ्गम्यते–जङ्गमम्, त्रसम्, चरम्, चराचरम्, जगत्, इङ्गम्, चरिष्णु, सप्त जङ्गमस्य ॥ चञ्चलम्, ॥ ९० ॥ तरलम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, परिप्लवम्, चलाचलम्, चटुलम्, चपलम्, लोलम्, चलम्, पारिप्लवम्, "परिप्लवम्" अस्थिरम्, द्वादश चञ्चलस्य ॥ ९१ ॥ ऋजु, अजिह्म, प्रगुण, इति त्रीणि ऋजो ॥ अवनतम् अग्रम् यस्य–अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम्, त्रीणि अधोमुखस्य ॥ कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, वक्रम्, वेल्लितम्, ॥ ९२ ॥ वृजिनम्, भङ्गुरम्, भुग्नम्, अरालम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, द्वादश वक्रस्य "वाङ्क" इ० भा० ॥ अनुगम्, पदस्य पश्चात्–अनुपदम् (अ०), अन्वक्षम् (अ०), अन्वक् (अ०), अव्ययीभावत्वान्नपुंसकम् अव्यय च । चत्वारि पश्चादित्यर्थस्य ॥ एकाकी एकाकिनौ, एक, एकक, त्रीणि एकस्य [अवगण] । अत्र एकशब्द संख्यायामेकवचनान्त सर्ववत् । अर्थान्तरे रामवत् । एकशब्दस्य अष्टौ अर्था भवन्ति । यदुक्तम् "एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते" इति ॥ ९३ ॥ एकशब्दात् परे तान–अयन–सर्ग–अग्रशब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा–एकतानम्, एकायनम्, एकसर्गम्, एकाग्रम्, ऐकाग्रम्, तद्गतम्,

वन्धुरं तृन्नतानतं स्थपुटं विषमोन्नतम् ।
अन्यदन्यतरद्भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १०४ ॥
करम्वः कवरो मिश्रः सपृक्तः खचितः समाः ।
विविधस्तु वहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ १०५ ॥
त्वरित सत्वर तूर्णं शीघ्र क्षिप्र द्रुतं लघु ।
चपलाविलम्विते च झम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥
अनारत त्वविरतं ससक्त सततानिशे ।
नित्यानवरताजस्रासक्ताश्रान्तातिसततम् ॥ १०७ ॥
साधारणं तु सामान्यं दृढसन्धिस्तु संहतम् ।
कलिल गहने सकीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥

इ० भा० ॥ १०३ ॥ वन्धुरम्, "वन्धूरम्" उन्नतानतम्, द्वे यदुन्नतम् उपाधिवशादीषन्नतम् तस्य ॥ स्थपुटम्, विषमोन्नतम्, द्वे विषमोन्नतस्य ॥ अन्यत्, अन्यतरत, भिन्नम्, त्वम्, एकम्, इतरम्, पट् अन्यस्य । अत्र भिन्नमन्तरेण सर्ववत् ॥ १०४ ॥ करम्व , कवर , मिश्र , सपृक्त , खचित , पञ्च मिश्रस्य ॥ विविध , वहुविध , नानारूप , पृथग्विध , इति चत्वारि वहुविधस्य ॥ १०५ ॥ त्वरितम्, सत्वरम्, तूर्णम्, शीघ्रम्, क्षिप्रम्, द्रुतम्, लघु, चपलम्, अविलम्वितम्, नव त्वरितस्य । त्वरितादय अद्रव्ये वर्तमाना क्लीवलिङ्गा भवन्ति । यथा—त्वरितम् आगत । द्रव्ये वर्तमानाश्चेत् वाच्यलिङ्गा । यथा—शीघ्रो हय , शीघ्रा वाणी, शीघ्रम् गमनम्, इत्यादि ॥ झम्पा (स्त्री०), "झम्प" सपातपाटवम् (न०), द्वे झम्पाया "झाप" इति भाषायाम् ॥ १०६ ॥ अनारतम्, अविरतम्, ससक्तम्, सततम्, अनिशम्, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम्, असक्तम्, अश्रान्तम्, सन्ततम्, इति एकादश क्रियान्तरै अव्यवधानस्य सततस्य इत्यर्थ । एते अद्रव्ये नपुसकलिङ्गा , द्रव्ये तु वाच्यलिङ्गा इति ज्ञेयम् ॥ १०७ ॥ साधारणम्, सामान्यम्, द्वे साधारणस्य ॥ दृढसधि , सहतम्, द्वे दृढसधिकस्य ॥ कलिलम्,

औपम्यमनुकारोऽनुहारः साम्यं तुलोपमा ।
कक्षोपमानमर्चा तु प्रतेर्मा यातना निधिः ॥ ९९ ॥
छाया छन्दः कायो रूपं बिम्बं मानकृती अपि ।
सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमा हरिणी स्याद्धिरण्मयी ॥१००॥
प्रतिकूलं तु विलोममपसव्यमपष्ठुरम् ।
वामं प्रसव्यं प्रतीपं प्रतिलोममपष्ठु च ॥ १०१ ॥
वामं शरीरेऽङ्गं सव्यमपसव्यं तु दक्षिणम् ।
अबाधोच्छृङ्खलोद्दामा नियन्त्रितमनर्गलम् ॥ १०२ ॥
निरङ्कुशे स्फुटे स्पष्टं प्रकाशं प्रकटोल्बणे ।
व्यक्तं वर्तुलं तु वृत्तं निस्तलं परिमण्डलम् ॥ १०३ ॥

औपम्यम्, अनुकार, अनुहार, साम्यम्, तुला, उपमा, कक्षा, उपमानम्, "उपमिति" अष्टौ उपमायाः। उपमादयो न वाच्यलिङ्गा ॥ अर्चा, प्रतिशब्दात् परे मा–यातना–निधि–छाया–छन्द–काय–रूप–बिम्ब–मान–कृतिशब्दा प्रयुज्यन्ते। यथा—प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिनिधि (पु०), ॥ ९९ ॥ प्रतिच्छाया, प्रतिच्छन्द, प्रतिकाय, प्रतिरूपम्, प्रतिबिम्बम्, प्रतिमानम्, प्रतिकृति (स्त्री०), नैते वाच्यलिङ्गा एकादश प्रतिबिम्बस्य ॥ सूर्मी (स्त्री०), "सूर्मि" स्थूणा, अय प्रतिमा, इति त्रीणि लोहप्रतिमायाः ॥ हरिणी, हिरण्मयी, द्वे सुवर्णप्रतिमायाः ॥ १०० ॥ प्रतिकूलम्, विलोमम्, अपसव्यम्, अपष्ठुरम्, वामम्, प्रसव्यम्, प्रतीपम्, प्रतिलोमम्, अपष्ठु, नव प्रतिकूलस्य ॥ १०१ ॥ वामम्, सव्यम्, द्वे वामाङ्गस्य "डावु" इ० भा० ॥ अपसव्यम्, दक्षिणम्, द्वे दक्षिणाङ्गस्य "जमणु" इति भाषायाम् ॥ अबाधम्, "निर्बाधम्" उच्छृङ्खलम् उद्दामम्, अयन्त्रितम्, अनर्गलम्, "निरर्गलम्" ॥ १०२ ॥ निरङ्कुशम्, इति षट् उच्छृङ्खलस्य ॥ स्फुटम्, स्पष्टम्, प्रकाशम्, प्रकटम्, उल्बणम्, व्यक्तम्, इति षट् स्पष्टस्य ॥ वर्तुलम्, वृत्तम्, निस्तलम्, परिमण्डलम्, चत्वारि वर्तुलस्य "गोल"

व्यवधानं तिरोधानं दर्शितं तु प्रकाशितं ।
आविष्कृतं प्रकटित उच्चण्डं त्ववलम्बितम् ॥ ११४ ॥
अनादृतमवज्ञातं मानित गणित मतम् ।
रीढाऽवज्ञाऽवहेलान्यसूर्क्षणं चाप्यनादरे ॥ ११५ ॥
उन्मूलितमावर्हितं स्यादुत्पाटितमुद्धृतम् ।
प्रेङ्खोलितं तरलित लुलित प्रेङ्खित धुतम् ॥ ११६ ॥
चलित कम्पितं धूत वेल्लितान्दोलिते अपि ।
दोला प्रेङ्खोलनं प्रेङ्खा फाण्टं कृतमयत्नतः ॥ ११७ ॥

व्यवधानम्, तिरोधानम्, नव अपवारणस्य "ढाकण" इति भाषायाम् । इमे न वाच्यलिङ्गा ॥ दर्शितम्, प्रकाशितम्, आविष्कृतम्, प्रकटितम्, चत्वारि प्रकटीकृतस्य ॥ उच्चण्डम्, अवलम्बितम्, "अविलम्बितम्, अविलम्बनम्" द्वे शीघ्रकरणस्य ॥ ११४ ॥ अनादृतम्, अवशब्दात् परे ज्ञात–मानित–गणित–मतशब्दा, प्रयुज्यन्ते । यथा—अवज्ञातम्, अवमानितम्, अवगणितम्, अवमतम्, इति पञ्च अनादृतस्य ॥ रीढा, अवज्ञा, "अवज्ञानम्" अवहेला (त्रि०), असूर्क्षणम्, "असूक्षणम्" पञ्च अनादरस्य ॥ ११५॥ उन्मूलितम्, आवर्हितम्, उत्पाटितम्, उद्धृतम्, चत्वारि उन्मूलितस्य "मूलमाथी उखेडेलुं" इति भाषायाम् ॥ प्रेङ्खोलितम्, तरलितम्, लुलितम्, प्रेङ्खितम्, धुतम्, ॥ ११६ ॥ चलितम्, कम्पितम्, धूतम्, "आधूतम्" वेल्लितम्, आन्दोलितम्, दश कम्पितस्य ॥ दोला, "दोली" प्रेङ्खोलनम्, प्रेङ्खा, त्रीणि दोलाया [अन्दोलनम्] "हिंडोळो" इ० भा० ॥ इमे न वाच्यलिङ्गा ॥ अयत्नत विना प्रयास यत् अश्रपितम् अपिष्टम् उदकसपर्कमात्राद्विभक्तरसम् औषधम् कषायादि तत् फाण्टम्, इत्येकम् । अग्निना तप्तस्य ईषदुष्णस्य इत्यन्ये । यथा—"फाण्टाभिरद्भिराचामेत्" इति कदुष्णाभिरित्यनायासो गम्यते । नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नस्य

कीर्णमाकीर्णं च पूर्णे त्वाचितं छन्नपूरिते ।
भरितं निचितं व्यासं प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥१०९॥
प्रत्यादिष्टं प्रतिक्षिप्तमपविद्धं निरस्तवत् ।
परिक्षिप्ते वलयितं निवृत्तं परिवेष्टितम् ॥ ११० ॥
परिष्कृतं परीतं च त्यक्त तूत्सृष्टमुज्झितम् ।
धूतं हीनं विधूतं च विन्नं वित्तं विचारिते ॥ १११ ॥
अवकीर्णे त्ववध्वस्तं संवीते रुद्धमावृतम् ।
संवृतं पिहितं छन्नं स्थगितं चापवारितम् ॥ ११२ ॥
अन्तर्हितं तिरोहितमन्तर्द्धिस्त्वपवारणम् ।
छदनव्यवधाऽन्तर्द्धापिधानस्थगनानि च ॥ ११३ ॥

गहनम्, द्वे गहनस्य ॥ सकीर्णम्, सकुलम्, "शङ्कुलम्" आकुलम्, ॥ १०८ ॥ कीर्णम्, आकीर्णम्, पञ्च सकीर्णस्य । "साकंडु" इति भा० ॥ अन्ये तु कलिलादीन् सप्त एकार्थानाहु ॥ पूर्णम्, आचितम्, छन्नम्, पूरितम्, भरितम्, निचितम्, व्यासम्, सप्त पूरितस्य "भरेलु" इ० भा० ॥ प्रत्याख्यातम्, निराकृतम्, ॥ १०९ ॥ प्रत्यादिष्टम्, प्रतिक्षिप्तम्, अपविद्धम, निरस्तम्, षट् प्रत्याख्यातस्य निषिद्धस्येत्यर्थः ॥ परिक्षिप्तम्, वलयितम्, निवृतम्, परिवेष्टितम्, ॥ ११० ॥ परिष्कृतम्, परीतम्, षट् सर्वत वेष्टितस्य ॥ त्यक्तम्, उत्सृष्टम्, उज्झितम्, धूतम्, हीनम्, विधूतम्, षट् त्यक्तस्य ॥ विन्नम्, वित्तम्, विचारितम्, इति त्रीणि विचारितस्य ॥ १११ ॥ अवकीर्णम्, अवध्वस्तम्, द्वे अवकीर्णस्य "विखराण्डु" इति भाषायाम् ॥ संवीतम्, रुद्धम्, आवृतम्, संवृतम्, पिहितम्, छन्नम्, "छादितम्" स्थगितम्, अपवारितम्, ॥ ११२ ॥ अन्तर्हितम्, तिरोहितम्, दश आच्छादितस्य "ढाकेलु" इति भाषायाम् ॥ अन्तर्द्धिः (पु०), अपवारणम्, छदनम्, व्यवधा (स्त्री०), अन्तर्द्धा (स्त्री०), "अन्तर्द्धानम्" पिधानम्, "अपिधानम्" स्थगनम्, ॥ ११३ ॥

तनूकृते त्वष्टतष्टौ विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १२२ ॥
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ विलीने द्रुतविद्रुतौ ।
उतं प्रोते स्यूतमूतमुतं च तन्तुसतते ॥ १२३ ॥
पाटित दारितं भिन्ने विदरः स्फुटनं भिदा ।
अङ्गीकृत प्रतिज्ञातमूरीकृतोरुरीकृते ॥ १२४ ॥
संश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।
सगीर्णं प्रतिश्रुत च छिन्ने लून छित दितं ॥ १२५ ॥
छेदितं खण्डित वृक्ण कृत्त प्राप्ते तु भावितम् ।
लब्धमासादितं भूतं पतिते गलितं च्युतम् ॥ १२६ ॥

उपित , इति चत्वारि दग्धस्य "बाळेलो, वळेलो" इति भाषायाम् ॥ तनूकृत , त्वष्ट , तष्ट , इति त्रीणि तष्टस्य "ताछेलो" इति भाषायाम् ॥ विद्ध , छिद्रित , वेधित , इति त्रीणि छिद्रितस्य "वींधेलो" इ० भा० । यथा—विद्धा नासा इत्यादि ॥१२२॥ सिद्धम्, निर्वृत्तम्, निष्पन्न , इति त्रीणि सिद्धस्य ॥ विलीन , द्रुत , विद्रुत , इति त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादे ॥ उतम्, प्रोतम्, इति द्वे प्रोतस्य "परोवेलु" इ० भा० ॥ स्यूतम्, ऊतम्, उतम्, तन्तुसततम्, इति चत्वारि स्यूतस्य "शीवेलु" इ० भा० ॥ १२३ ॥ पाटितम्, दारितम्, भिन्नम , "भेदितम्" त्रीणि पाटितस्य "फाडेलु" इति भाषायाम् ॥ विदर , स्फुटनम्, "स्फोटनम्" भिदा, "भिद्" इति त्रीणि द्वैधीभावस्य ॥ अङ्गीकृतम्, प्रतिज्ञातम्, ऊरीकृतम्, उरुरीकृतम्, ॥ १२४ ॥ संश्रुतम्, अभ्युपगतम्, उररीकृतम्, आश्रुतम्, सगीर्णम्, प्रतिश्रुतम्, इति दश अङ्गीकृतस्य [समाहितम्] ॥ छिन्नम्, लूनम्, छितम्, दितम्, ॥ १२५ ॥ छेदितम्, खण्डितम्, वृक्णम्, कृत्तम्, इति अष्टौ छिन्नस्य "कापेलु" इ० भा० ॥ प्राप्तम्, भावितम्, लब्धम्, आसादितम्, भूतम्, पञ्च प्राप्तस्य [विन्नम्] ॥ पतितम्, गलितम्, च्युतम्, ॥ १२६ ॥

अधःक्षिप्तं न्यञ्चितं स्यादूर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।
नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूतान्याविद्धं क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥
समे दिग्धलिप्ते रुग्णभुग्ने रूषितगुण्डिते ।
गूढगुप्ते च मुषितमूषिते गुणिताहते ॥ ११९ ॥
स्यान्निशात शित शातं निशितं तेजित क्ष्णुतम् ।
धृते तु धृत्तवावृत्तौ ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥
सगूढः स्यात् सकलिते सयोजित उपाहिते ।
पक्के परिणतं पाके क्षीराज्यहविषा श्रृतम् ॥ १२१॥
निष्पक्कं क्वथिते मुष्टमुष्टदग्धोषिताः समाः ।

द्रव्यस्य इत्येके ॥ ११७ ॥ अध क्षिप्तम्, न्यञ्चितम्, द्वे अध-क्षिप्तस्य ॥ ऊर्ध्वक्षितम्, उदञ्चितम्, द्वे ऊर्ध्वक्षिप्तस्य [उदस्तम्]॥ नुन्नम्, नुत्तम्, अस्तम्, निष्ठ्यूतम्, "निष्ठूतम" आविद्धम्, क्षिप्तम्, ईरितम्, सप्त प्रेरितस्य [चोदितम्] ॥ ११८ ॥ दिग्धम्, लिप्तम्, द्वे विलिप्तस्य "चोपडेलु" इति भाषायाम् ॥ रुग्णम्, भुग्नम्, द्वे भग्नस्य काष्ठादेः । व्यथितस्य इत्यन्ये । वक्रीभूतस्य इत्येके ॥ रूषितम्, गुण्डि-तम् "गुण्ठितम्" द्वे धूलिलिप्तस्य ॥ गूढम्, गुप्तम्, द्वे गुप्तस्य ॥ मुषितम्, मूषितम्, द्वे चोरितस्य ॥ गुणितम्, आहतम्, द्वे गुणितस्य । यथा द्वाभ्याम् आहता त्रय षट् भवन्ति "गुणेलु" इ० भाषायाम् । अभ्यस्तस्य इत्येके॥११९॥निशातम्, शितम्, शातम्, निशितम्,तेजि-तम्, क्ष्णुतम्, इति षट् तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः ॥धृत, धृत्त, वावृत्त, "व्यावृत्त" त्रीणि वृतस्य ॥ ह्रीत, ह्रीण, लज्जित, इति त्रीणि लज्जि-तस्य॥१२०॥ सगूढ, सकलित, द्वे सकलितस्य "सरवाळो" इति भाषायाम्। यथा—चत्वार पञ्च नव च सकलिता अष्टादश भवन्ति ॥ सयोजित, "सयोगित" उपाहित, द्वे सयोजितस्य ॥ पक्वम्, परिणतम्, द्वे पक्वस्य ॥ क्षीरस्य आज्यस्य हविषश्च पाके शृतम्, इत्येकम् । यथा—शृत क्षीरम् पक्वमित्यर्थ ॥ १२१ ॥ निष्पक्वम्, क्वथितम्, द्वे पक्वस्य कषायादेः "उकाळेलु" ॥ मुष्ट, मुष्ट, दग्ध,

उद्वान्तमुद्गते गूनं हन्ने मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥
विदितं बुधितं बुद्धं ज्ञात सितगते अवात् ।
मनितं प्रतिपन्न च स्यन्ने रीणं स्नुतं स्रुतम् ॥ १३२ ॥
गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।
कर्म क्रिया विधा हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥१३३॥
कार्मणं मूलकर्माथ सवनन वशक्रिया ।
प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भः स्यादास्याऽऽस्थाऽऽसना स्थितिः
परस्परं स्यादन्योन्यमितरेतरमित्यपि ।
आवेशाटोपौ सरम्भे निवेशो रचना–स्थितौ ॥१३५॥

इति द्वे विस्मृतस्य "विसरेलु" इ० भा० ॥ उद्वान्तम्, "उद्वातम्, उद्धान्तम्" उद्गतम्, इति द्वे वमनेन पतितस्य अन्नादे ॥ गूनम्, हन्नम्, कृतस्य पुरीपोत्सर्गस्य ॥ मीढम्, मूत्रितम्, इति द्वे कृतस्य मूत्रोत्सर्गस्य ॥ १३१ ॥ विदितम्, बुधितम्, बुद्धम्, ज्ञातम, अवशब्दात् परौ सित–गतशब्दौ यथा–अवसितम्, अवगतम्, मनितम्, प्रतिपन्नम्, इति अष्टौ ज्ञातस्य "जाणेलु" इ० भा० ॥ स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम्, चत्वारि प्रस्नुतस्य "टपकेलु" इति भाषायाम् ॥१३२॥ गुप्तम्, गोपायितम्, त्रातम्, अवितम्, त्राणम्, रक्षितम्, इति षट् रक्षितस्य ॥ वाच्यलिङ्गा शब्दा समाप्ता ॥ कर्म (पु० न०), क्रिया, विधा, इति त्रीणि कर्मण ॥ या हेतुशून्या निष्प्रयोजना कारणरहिता आस्या स्थिति तत् विलक्षणम्, इति एकम् ॥१३३॥ कार्मणम्, मूलकर्म, इति द्वे औपधीना मूलै वशीकरणम् उच्चाटनादि च यत्कर्म तस्य ॥ सवननम्, "सवदनम्" वशक्रिया, इति द्वे वशीकरणस्य ॥ प्रतिबन्ध, प्रतिष्टम्भ, इति द्वे प्रतिबन्धस्य "अटकाव" इति भाषायाम् ॥ आस्या, आस्था, आसना, स्थिति, इति चत्वारि आस्थाया "बेसवु" इ० भा० ॥१३४॥ परस्परम्, अन्योन्यम्, इतरेतरम्, इति त्रीणि परस्परस्य ॥ आवेश, आटोप, सरम्भ, इति त्रीणि आवेशस्य आडम्बरस्य इत्यर्थ ॥ निवेश, रचना, स्थिति, इति त्रीणि रचनायाः ॥१३५॥

स्रस्तं भ्रष्टं स्कन्नपन्ने सशितं तु सुनिश्चितम् ।
मृगितं मार्गितान्विष्टान्वेषितानि गवेषिते ॥ १२७ ॥
तिमिते स्तिमितक्लिन्नसार्द्रार्द्रोन्नाः समुत्तवत् ।
प्रस्थापित प्रतिशिष्टं प्रतिहतप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥
ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुताः ।
तप्ते संतापितो दूनो धूपायितश्च धूपितः ॥ १२९ ॥
शीने स्त्यानमुपनतस्तूपसन्न उपस्थितः ।
निर्वातस्तु गते वाते निर्वाणः पावकादिषु ॥ १३० ॥
प्रवृद्धमेधित प्रौढ विस्मृतान्तर्गते समे ।

स्रस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्, इति सप्त पतितस्य [ध्वस्तम्] ॥ सशितम्, सुनिश्चितम्, इति द्वे सुनिश्चितस्य ॥ मृगितम्, मार्गि॰तम्, अन्विष्टम्, अन्वेषितम्, गवेषितम्, इति पञ्च अन्वेषितस्य। यथा—इतस्तत अन्वेषितमपि वलय न दृष्टम् ॥ १२७ ॥ तिमित॰, स्तिमित, क्लिन्न, सार्द्र, आर्द्र, उन्न, समुत्त, सप्त आर्द्रस्य "भिनो" इति भाषायाम् ॥ प्रस्थापितम्, प्रतिशिष्टम्, प्रहितम्, प्रेषितम्, इति चत्वारि प्रेषितस्य "मोकलेलु" इति भाषायाम् ॥ १२८ ॥ ख्यात, "विख्यात" प्रतीत, प्रज्ञात, "विज्ञात" वित्त, प्रथित, विश्रुत, षट् प्रसिद्धस्य॥ तप्त, संतापित, दून, धूपायित, धूपित॰, इति पञ्च संतापितस्य ॥१२९॥ शीनम्, स्त्यानम्, इति द्वे घनीभूतस्य घृतादे "थीजेलु" इति भाषायाम् ॥ उपनत, उपसन्न, उपस्थित॰, इति त्रीणि उपस्थितस्य ॥ गते वाते निर्वात, इत्येकम् "वावगरलो" इ॰ भा॰ ॥ निर्वाण, इत्येक पावकादिषु प्रयुज्यते । यथा—निर्वाण पावक, विध्यात इत्यर्थ "बुझायेलो" इति भाषायाम् । निर्वाणो मुनि, मुक्त इत्यर्थ । आदिशब्दात् निर्वाणम् मुक्ति निर्वृतिश्च ॥ १३० ॥ प्रवृद्धम्, एधितम्, प्रौढम्, इति त्रीणि प्रवृद्धस्य "वधेलु" इति भाषायाम् ॥ विस्मृतम्, "प्रस्मृतम्" अन्तर्गतम्,

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टे यथेप्सिते ।
अत्यर्थे गाढमुद्गाढं बाढं तीव्रं भृशं दृढम् ॥ १४१ ॥
अतिमात्रातिमर्याद्नितान्तोत्कर्षनिर्भराः ।
भरैकान्तातिवेलातिशया जृम्भा तु जृम्भणम् ॥१४२॥
आलिङ्गनं परिष्वङ्गः सश्लेष उपगूहनम् ।
अङ्कपाली परीरम्भः क्रोडीकृतिरथोत्सवे ॥ १४३ ॥
महः क्षणोद्धवोद्धर्षा मेलके संगसंगमौ ।
अनुग्रहोऽभ्युपपत्तिः समौ निरोधनिग्रहौ ॥ १४४ ॥

सकट, "सकटम्" इति द्वे सकटस्य अल्पावकाशस्य मार्गादे इत्यर्थ "साकडो" इति भाषायाम् ॥ १४० ॥ कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम्, इति षट् यथेप्सितस्य "मरजी मुजब" इति भाषायाम् । एतानि क्रियाविशेषणानि । यथा–काम पिबति जलम् इत्यादि ॥ अत्यर्थम्, गाढम्, उद्गाढम्, बाढम्, तीव्रम्, भृशम्, दृढम्, ॥ १४१ ॥ अतिमात्रम्, अतिमर्यादम्, नितान्तम्, उत्कर्ष, निर्भर, भर, एकान्तम्, अतिवेलम्, अतिशय, इति षोडश अतिशयस्य । अत्र उत्कर्ष, भर, अतिशय इत्येते नित्य पुंसि । अन्ये अत्यर्थादय अद्रव्ये वर्तमाना नपुसकलिङ्गा । द्रव्ये तु वाच्यलिङ्गा इति ज्ञेयम् ॥ जृम्भा (त्रि०), जृम्भणम्, इति द्वे जृम्भाया "बगासु" इति भाषायाम् ॥ १४२ ॥ आलिङ्गनम्, परिष्वङ्ग, सश्लेष, उपगूहनम्, अङ्कपाली (स्त्री०), "अङ्कपालि" परिरम्भ, क्रोडीकृति (स्त्री०), इति सप्त आलिङ्गनस्य ॥ उत्सव, ॥ १४३ ॥ मह (पु०), क्षण, उद्धव, उद्धर्ष, इति पञ्च उत्सवस्य ॥ मेलक, सङ्ग, सङ्गम (पु० न०), त्रीणि सगमस्य ॥ अनुग्रह, अभ्युपपत्ति, इति द्वे अनुग्रहस्य "मेहेरबानी" इति भाषायाम् ॥ निरोध, निग्रह, इति द्वे निग्रहस्य "अटकाव" इ० भा० ॥ १४४ ॥ विघ्न, अन्तराय,

निर्बन्धोऽभिनिवेशः स्यात् प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।
गतौ वीङ्खा विहारेर्यापरिसर्पपरिक्रमाः ॥ १३६ ॥
व्रज्याऽटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ।
व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्यं विपर्ययः ॥ १३७ ॥
व्यत्ययेऽथ स्फातिर्वृद्धौ प्रीणनेऽवनतर्पणे ।
परित्राणं तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥ १३८ ॥
प्रणतिः प्रणिपातोऽनुनयेऽथ शयने क्रमात् ।
विशाय उपशायश्च पर्यायोऽनुक्रमः क्रमः ॥ १३९ ॥
परिपाट्यानुपूर्व्यावृदतिपातस्त्वतिक्रमः ।
उपात्ययः पर्ययश्च समौ संबाधसंकटौ ॥ १४० ॥

निर्बन्ध , अभिनिवेश , इति द्वे अभिनिवेशस्य "आग्रह" इति भाषायाम् ॥ प्रवेश , अन्तर्विगाहनम् , इति द्वे प्रवेशस्य ॥ गति॰, वीङ्खा, विहार , ईर्या, परिसर्प , परिक्रम , इति षट् गतेः ॥ १३६ ॥ व्रज्या, अटाट्या, "अटाटा, अट्या" पर्यटनम्, इति त्रीणि पर्यटनस्य ॥ चर्या, ईर्यापथस्य ध्यानमौनादिकस्य स्थिति – ईर्यापथस्थिति , "ईर्या"द्वे ध्यानमौनादिमुनिव्रतस्थिते ॥ व्यत्यास॰, विपर्यास , वैपरीत्यम्, विपर्यय , "विपर्याय " ॥१३७॥ व्यत्यय , पञ्च वैपरीत्यस्य ॥ स्फाति , वृद्धि , इति द्वे वृद्धे ॥ प्रीणनम्, अवनम्, तर्पणम्, इति त्रीणि प्रीणनस्य "खुश करवु" इति भाषायाम् ॥ परित्राणम्, पर्याप्ति , हस्तधारणम्, "हस्तवारणम्" इति त्रीणि मारणोद्यतपुरुषस्य हस्तग्रहणस्य ॥ १३८ ॥ प्रणति (स्त्री०), प्रणिपात , अनुनय , त्रीणि प्रणिपातस्य ॥ विशाय , उपशाय , इति द्वे पर्यायेण शयनस्य "वाराप्रमाणे सुवु" इति भाषायाम् ॥ पर्याय , अनुक्रम, क्रम , ॥ १३९ ॥ परिपाटी, "परिपाटि " आनुपूर्वी (स्त्री ०), "आनुपूर्व्यम्" आवृत् आवृतौ (स्त्री०), इति षट् अनुक्रमस्य ॥ अतिपात , अतिक्रम , उपात्यय , पर्यय , इति चत्वारि अतिक्रमस्य "क्रमनु उल्लङ्घन" इति भाषायाम् ॥ संबाध ,

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सिते ।
अत्यर्थं गाढमुद्गाढं वाढं तीव्रं भृशं दृढम् ॥ १४१ ॥
अतिमात्रातिमर्याद नितान्तोत्कर्षनिर्भराः ।
भरैकान्तातिवेलातिशया जृम्भा तु जृम्भणम् ॥१४२॥
आलिङ्गनं परिष्वङ्गः सश्लेष उपगूहनम् ।
अङ्कपाली परीरम्भः क्रोडीकृतिरथोत्सवे ॥ १४३ ॥
महः क्षणोद्धवोद्धर्षा मेलके संगसंगमौ ।
अनुग्रहोऽभ्युपपत्तिः समौ निरोधनिग्रहौ ॥ १४४ ॥

सकट, "सकटम्" इति द्वे सकटस्य अल्पावकाशस्य मार्गादे इत्यर्थ "साकडो" इति भाषायाम् ॥ १४० ॥ कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम्, इति षट् यथेप्सितस्य "मरजी मुजब" इति भाषायाम् । एतानि क्रियाविशेषणानि । यथा— काम पिबति जलम् इत्यादि ॥ अत्यर्थम्, गाढम्, उद्गाढम्, बाढम्, तीव्रम्, भृशम्, दृढम्, ॥ १४१ ॥ अतिमात्रम्, अतिमर्यादम्, नितान्तम्, उत्कर्ष, निर्भर, भर, एकान्तम्, अतिवेलम्, अतिशय, इति षोडश अतिशयस्य । अत्र उत्कर्ष, भर, अतिशय इत्येते नित्य पुंसि । अन्ये अत्यर्थादय अद्रव्ये वर्तमाना नपुंसकलिङ्गा । द्रव्ये तु वाच्यलिङ्गा इति ज्ञेयम् ॥ जृम्भा (त्रि०), जृम्भणम्, इति द्वे जृम्भाया "बगासु" इति भाषायाम् ॥ १४२ ॥ आलिङ्गनम्, परिष्वङ्ग, सश्लेष, उपगूहनम्, अङ्कपाली (स्त्री०), "अङ्कपालि" परिरम्भ, क्रोडीकृति (स्त्री०), इति सप्त आलिङ्गनस्य ॥ उत्सव, ॥ १४३ ॥ मह (पु०), क्षण, उद्धव, उद्धर्ष, इति पञ्च उत्सवस्य ॥ मेलक, सङ्ग, सङ्गम (पु० न०), त्रीणि सगमस्य ॥ अनुग्रह, अभ्युपपत्ति, इति द्वे अनुग्रहस्य "मेहेरबानी" इति भाषायाम् ॥ निरोध, निग्रह, इति द्वे निग्रहस्य "अटकाव" इ० भा० ॥ १४४ ॥ विघ्न, अन्तराय,

निर्बन्धोऽभिनिवेशः स्यात् प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।
गतौ वीङ्खा विहारेर्यापरिसर्पपरिक्रमाः ॥ १३६ ॥
व्रज्याऽटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ।
व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्यं विपर्ययः ॥ १३७ ॥
व्यत्ययेऽथ स्फातिर्वृद्धौ प्रीणनेऽवनतर्पणे ।
परित्राणं तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥ १३८ ॥
प्रणतिः प्रणिपातोऽनुनयेऽथ शयने क्रमात् ।
निशाय उपशायश्च पर्यायोऽनुक्रमः क्रमः ॥ १३९ ॥
परिपाट्यानुपूर्व्यावृदतिपातस्त्वतिक्रमः ।
उपात्ययः पर्ययश्च समौ संबाधसंकटौ ॥ १४० ॥

निर्बन्ध , अभिनिवेश , इति द्वे अभिनिवेशस्य "आग्रह" इति भाषायाम् ॥ प्रवेश', अन्तर्विगाहनम्, इति द्वे प्रवेशस्य ॥ गति , वीङ्खा, विहार , ईर्या, परिसर्प , परिक्रम , इति षट् गतेः ॥ १३६ ॥ व्रज्या, अटाट्या, "अटाटा, अट्या" पर्यटनम्, इति त्रीणि पर्यटनस्य ॥ चर्या, ईर्यापथस्य ध्यानमौनादिकस्य स्थितिः— ईर्यापथस्थिति , "ईर्या" द्वे ध्यानमौनादिमुनिव्रतस्थितेः ॥ व्यत्यास', विपर्यास , वैपरीत्यम्, विपर्यय , "विपर्याय" ॥१३७॥ व्यत्यय , पञ्च वैपरीत्यस्य ॥ स्फाति , वृद्धि , इति द्वे वृद्धेः ॥ प्रीणनम्, अवनम्, तर्पणम्, इति त्रीणि प्रीणनस्य "खुश करवु" इति भाषायाम् ॥ परित्राणम्, पर्याप्ति , हस्तधारणम्, "हस्तवारणम्" इति त्रीणि मारणोद्यतपुरुषस्य हस्तग्रहणस्य ॥ १३८ ॥ प्रणति (स्त्री०), प्रणिपात , अनुनय , त्रीणि प्रणिपातस्य ॥ निशाय , उपशाय , इति द्वे पर्यायेण शयनस्य "वाराप्रमाणे सुवु" इति भाषायाम् ॥ पर्याय , अनुक्रम', क्रम , ॥ १३९ ॥ परिपाटी, "परिपाटि" आनुपूर्वी (स्त्री ०), "आनुपूर्व्यम्" आवृत् आवृती (स्त्री०), इति षट् अनुक्रमस्य ॥ अतिपात , अतिक्रम , उपात्यय , पर्यय, इति चत्वारि अतिक्रमस्य "क्रमनु उल्लङ्घन" इति भाषायाम् ॥ संबाध',

संस्तवः स्यात् परिचय आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।
निमित्ते कारणं हेतुर्बीजं योनिर्निबन्धनम् ॥ १४९ ॥
निदानमथ कार्यं स्यादर्थः कृत्यं प्रयोजनम् ।
निष्ठानिर्वहणे तुल्ये प्रवहो गमनं बहि ॥ १५० ॥
जातिः सामान्य व्यक्तिस्तु विशेषः पृथगात्मिका ।
तिर्यक् साचिः सहर्षस्तु स्पर्धा द्रोहस्त्वपक्रिया ॥१५१॥
वन्ध्ये मोघाफलमुधा अन्तर्गडु निरर्थकम् ।
संस्थान संनिवेशः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १५२ ॥

इत्येक परमशोभाया ॥ १४८ ॥ सस्तव , परिचय , इति द्वे परिचयस्य "ओळखाण" इति भाषायाम् ॥ आकार , इङ्ग , इङ्गितम्, "इङ्गित " इति त्रीणि आशयानुरूपचेष्टितस्य "इसारो, हृदयनो भाव" इति भाषायाम् ॥ निमित्तम्, कारणम्, हेतु (पु०), बीजम्, योनि (पु० स्त्री०), निबन्धनम्, ॥ १४९ ॥ निदानम्, इति सप्त कारणस्य । अत्र निदानम्, उपादानकारणस्य इति ज्ञेयम् ॥ कार्यम्, अर्थ , कृत्यम्, प्रयोजनम्, इति चत्वारि कार्यस्य ॥ निष्ठा, निर्वहणम्, "निर्वाह " इति नाटकस्थस्य पञ्चमस्य सधे, । प्रस्तुतकथासमाप्ते, इत्यन्ये ॥ प्रवह , "प्रवास " इत्येक बहिर्गमनस्य ॥१५०॥ जाति,, "जातम्" सामान्यम्, इति द्वे गोत्वादिजाते गौ, अयम् गौरियम् इत्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतो इत्यर्थ ॥ व्यक्ति , विशेष , पृथगात्मिका, इति त्रीणि गोत्वादिव्यक्ते ॥ तिर्यञ्च् (त्रि०), साचि (स्त्री०), इति द्वे तिरश्च "वाकु" इ० भा० ॥ सहर्ष , "सघर्ष " स्पर्धा (स्त्री०), इति द्वे स्पर्द्धाया ॥ द्रोह , अपक्रिया, इति द्वे द्रोहस्य ॥ १५१ ॥ वन्ध्यम्, मोघम्, अफलम्, मुधा (स्त्री०), चत्वारि निष्फलस्य ॥ अन्तर्गडु, निरर्थकम्, इति द्वे निष्प्रयोजनस्य ॥ सस्थानम्, सनिवेश , इति द्वे रचनाया ॥ अर्थस्य द्रव्यादे अपगमे समुत्सर्गे व्यय , इत्येकम् ॥ १५२ ॥ समूर्च्छ-

विघ्नेऽन्तरायप्रत्यूहव्यवायाः समये क्षणः ।
वेलावारावसरः प्रस्तावः प्रक्रमोऽन्तरम् ॥ १४५ ॥
अभ्यादानमुपोद्घात आरम्भः प्रोपतः क्रमः ।
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगः स्यादारोहणं त्वभिक्रमः ॥ १४६ ॥
आक्रमेऽधिक्रमक्रान्ती व्युत्क्रमस्तूत्क्रमोऽक्रमः ।
विप्रलम्भो विप्रयोगो वियोगो विरहः समाः ॥१४७॥
आभा राढा विभूषाश्री-
रभिख्याकान्तिविभ्रमाः ।
लक्ष्मीश्छाया च शोभायां
सुषमा साऽतिशायिनी ॥ १४८ ॥

प्रत्यूह, व्यवाय, इति चत्वारि विघ्नस्य ॥ समय, क्षण, वेला, वार (पु० न०), अवसर, प्रस्ताव, प्रक्रम, अन्तरम् (पु० न०), अष्टौ अवसरस्य "टाणु" इति भाषायाम् ॥ १४५ ॥ अभ्यादानम्, उपोद्घात, "उद्धात" आरम्भ, प्र उपशब्दाभ्या पर क्रमशब्दो यथा—प्रक्रम, उपक्रम, इति पश्च आरम्भस्य ॥ अत्र अभ्यादानादय त्रय आरम्भस्य । प्रक्रम, उपक्रम, द्वे प्रथमारम्भस्य इति विवेक ॥ प्रत्युत्क्रम, "प्रत्युत्क्रान्ति" प्रयोगः, इति द्वे कर्मारम्भे प्रथमव्यापारस्य । युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य इत्यन्ये ॥ आरोहणम्, अभिक्रम, द्वे अभिक्रमस्य "चड्यु" इति भाषायाम् ॥ १४६ ॥ आक्रम, अधिक्रम, क्रान्ति, इति त्रीणि आक्रमस्य ॥ व्युत्क्रम, उत्क्रम, अक्रम, इति त्रीणि व्युत्क्रमस्य ॥ विप्रलम्भ, विप्रयोग, वियोग, विरहः, इति चत्वारि विरहस्य ॥ १४७ ॥ आभा, राढा, विभूषा, श्री, अभिख्या, कान्ति, विभ्रम, लक्ष्मी, छाया, शोभा, इति दश शोभायाः । अत्र विभ्रम विना सर्वे स्त्रीलिङ्गा ॥ सा शोभा अतिशायिनी चेत् सुषमा,

निष्ठेवष्ठीवनष्ठ्यूतष्ठेवनानि तु थूत्कृते ॥ १५७ ॥
निवृत्तिः स्यादुपरमो व्यवोपाङ्भ्यः परा रतिः ।
विधूननं विधुवनं रिङ्खणं स्खलनं समे ॥ १५८ ॥
रक्षणत्राणे ग्रहो ग्राहे व्यधो वेधे क्षये क्षिया ।
स्फरण स्फुरणे ज्यानिर्जीर्णावथ वरो वृतौ ॥ १५९ ॥
समुच्चयः समाहारोऽपहारापचयौ समौ ।
प्रत्याहार उपादान बुद्धिशक्तिस्तु निष्क्रमः ॥ १६० ॥

त्रीणि छेदनस्य ॥ निष्पाव॰, पवनम्, पव, इति त्रीणि धान्यादे निर्बुसीकरणस्य ॥ निष्ठेव (पु० न०), ष्ठीवनम्, "निष्ठीवनम्" ष्ठ्यूतम्, ष्ठेवनम्, "निष्ठेवनम्" थूत्कृतम्, इति पञ्च थूत्कृतस्य "थुकचु" इति भाषायाम् ॥ १५७ ॥ निवृत्ति, उपरमः, वि-अव-उप-आङ्शब्देभ्य परा रतिशब्दो यथा-विरति, अवरति, उपरति, आरति, इति षट् निवृत्ते ॥ विधूननम्, "विधुननम्" विधूननम्, इति द्वे कम्पनस्य ॥ रिङ्खणम्, "रिङ्गणम्" स्खलनम्, द्वे बाल्ये पाणिपादेनगमनस्य । स्वधर्मादेश्चलनस्य इत्यन्ये ॥१५८॥ रक्षण, त्राणम्, इति द्वे रक्षणस्य ॥ ग्रह, ग्राह, इति द्वे ग्रहणस्य ॥ व्यध, वेध, इति द्वे वेधस्य "बींध" इ० भा० ॥ क्षय॰, क्षिया, इति द्वे क्षयस्य ॥ स्फरणम्, स्फुरणम्, "स्फोरणम्, स्फारणम्, स्फुरणा, स्फुलनम्" इति द्वे स्फुरणस्य ॥ ज्यानि (स्त्री०), जीर्णि (स्त्री०), इति द्वे जीर्णताया ॥ वर, वृति (स्त्री०), इति द्वे देवादिभ्यो वाञ्छितस्य वेष्टनस्य च ॥ १५९ ॥ समुच्चय, समाहार, इति द्वे एकत्र करणस्य ॥ अपहार, अपचय, इति द्वे अपहरणस्य हानेरित्यर्थ ॰॥ प्रत्याहार, उपादानम्, इति द्वे एकत्र ढौकनस्य ॥ निष्क्रम, इत्येक बुद्धिसामर्थ्यस्य ॥१६०॥

संमूर्छनं त्वभिव्याप्तिर्भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ।
अभावो नाशे संक्रामसक्रमौ दुर्गसंचरे ॥ १५३ ॥
नीवाकस्तु प्रयामः स्यादवेक्षा प्रतिजागरः ।
समौ विस्रम्भविश्वासौ परिणामस्तु विक्रिया १५४
चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।
विप्रलम्भो विसंवादो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥१५५॥
उपलम्भस्त्वनुभवः प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।
नियोगे विधिसंप्रैषौ विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥
लवोऽभिलावो लवन निष्पावः पवन पवः ।

नम्, अभिव्याप्ति, इति द्वे सर्वतो वृत्ते ॥ यथोचितात् स्वरूपात् भ्रंश अध पतनम् भ्रेप, इत्येकम् ॥ अभाव, नाश, द्वे नाशस्य ॥ सक्राम (पु० न०), सक्रम (पु० न०), दुर्गसचर, "दुर्गसचार" इति त्रीणि गहनवर्त्मन ॥ १५३ ॥ निवाक, प्रयाम, इति द्वे अन्यूनाधिक्यस्य तुलासमितस्य वस्तुन क्रियादरस्य वा ॥ अवेक्षा, प्रतिजागर, इति द्वे अवधानस्य "सावचेती" इति भाषायाम् ॥ विश्रम्भ, "विलम्भ" विश्वास, इति द्वे विश्वासस्य ॥ परिणाम, विक्रिया, "विकृति, विकारः" इति द्वे विकारस्य ॥ १५४ ॥ चक्रावर्त, भ्रम, भ्रान्ति, भ्रमि (स्त्री०), घूर्णि (स्त्री०), घूर्णनम्, षट्चक्रावर्तस्य "चक्राकारफरवु" इ० भा० ॥ विप्रलम्भ, विसवाद, इति स्वीकृताकरणस्य । वञ्चनायुक्तवचनस्य इत्यन्ये "ठगवु" इ० भा० ॥ विलम्भ, अतिसर्जनम्, इति द्वे अतिदानस्य ॥ १५५ ॥ उपलम्भ, अनुभव, इति द्वे अनुभवस्य ॥ प्रतिलम्भ, लम्भनम्, इति द्वे सपादनस्य ॥ नियोग, विधि (पु०), संप्रैप, इति त्रीणि नियोगस्य "हुकम" इ० भा० ॥ फलविषये अर्पणम् विनियोग, इत्येकम् ॥ १५६ ॥ लव, अभिलाव, लवनम्, इति

भवत्वस्तु च किं तुल्याः प्रेत्यामुत्र भवान्तरे।
तूष्णीं तूष्णीकां जोषं च मौने दिष्ट्या तु सम्मदे १६४
परितः सर्वतो विष्वक् समन्तात्च समन्ततः ।
पुरः पुरस्तात् पुरतोऽग्रतः प्रायस्तु भूमनि ॥ १६५ ॥
साम्प्रतमधुनेदानीं सम्प्रत्येतर्ह्यथाञ्जसा ।
द्राक् स्राक् अरं झटित्याशु मङ्क्ष्वह्नाय च सत्वरम्- १६६

कृतम्, अलम्, ॥ १६३ ॥ भवतु, अस्तु, किम्, पञ्च निवारणार्थस्य । यथा–कृत पुरुपशब्देन जातिमात्रावलम्बिना। अल महीपाल तव श्रमेण । भवतु तावदेना वक्ष्ये इत्यादि ॥ प्रेत्य, अमुत्र, इति द्वे भवान्तरस्य । प्रेत्य तु ख भविता। अमुत्र महीयेत स पुण्यवान् ॥ तूष्णीम्, तूष्णीकाम्, जोपम्, इति त्रीणि मौनार्थकस्य । यथा– तूष्णीम् तूष्णीकाम् जोपम् आस्ते तपस्वी ॥ दिष्ट्या, इत्येकम् आनन्दस्य । यथा–दिष्ट्या ते पुत्रो जात ॥ १६४ ॥ परित, सर्वत, विष्वक्, समतात्, समतत, पञ्च सर्वत इत्यर्थस्य । यथा–परित सर्वत, विष्वक् समतात् समतत, मेघो वर्पति ॥ पुर, पुरस्तात्, पुरत, अग्रत, चत्वारि अग्रार्थस्य "आगळ" इति भापायाम् । यथा–पुरो धावति वाजी इत्यादि ॥ प्राय, इत्येकम् भूम्न । यथा–प्राय, प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेपूत्तमादर ॥ १६५ ॥ साम्प्रतम्, अधुना, इदानीम्, एतर्हि, इति पञ्च वर्तमानकालस्य "हमणा" इति भापायाम् । यथा–साम्प्रत नगरगमनस्य मन कथमपि न करोति इत्यादि ॥ अञ्जसा, द्राक्, स्राक्, अरम्, झटिति, आशु, मङ्क्षु, अह्नाय, सत्वरम्, इति नव शीघ्रस्य। यथा–अञ्जसा याति तडिद्रथ । स्राक् सरति सरीसृप । अर ग्राम आश्रमम् । झटिति गत्वा वाचिक कथय । आशु कान्तमभिसारितवत्या योपित पुलकरुद्धकपोलम् । मङ्क्षुदपादि पुरत पटलैरलीनाम् । अह्नाय तावदरुणेन तमो–निरस्तम् इत्यादि ॥ १६६ ॥ सत्

इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्यो धातुषु लक्षणम् ।
अथाव्ययानि वक्ष्यन्ते स्वः स्वर्गे भू रसातले ॥१६१॥
भुवो विहायसा व्योम्नि द्यावाभूम्योस्तु रोदसी ।
उपरिष्टादुपर्यूर्ध्वे स्यादधस्तादधोऽप्यवाक् ॥ १६२ ॥
वर्जने त्वन्तरेणर्ते हिरुग् नाना पृथग् विना ।
साकं सत्रा समं सार्द्धममा सह कृतं त्वलम् ॥१६३॥

इत्यादय, एवप्रकारा क्रियाशब्दा उक्तव्यतिरिक्ता सिद्धक्रियाशब्दा अन्येऽपि लक्ष्या । तेषा उक्तेतरेषा लक्षण प्रकृतिप्रत्ययज्ञान धातुषु धातुपारायणादिग्रन्थेषु अवसेयम् इति ॥ अथ अत परम् स्वरादीनि अव्ययानि वक्ष्यन्ते । तल्लक्षणम् "सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥ १ ॥ तत्र अलिङ्गकानि ॥ स्व, रेफान्तमव्ययम् एक स्वर्गस्य । यथा–स्वर्गङ्गा ॥ भू, इत्येकम् रसातलस्य । यथा–भूर्लोक ॥ १६१ ॥ भुव, विहायसा, द्वे आकाशस्य । यथा–विहायसा पश्य विहङ्गराजम् ॥ रोदसी, इत्येकम् एकोक्त्या द्यावाभूम्यो । यथा–रव श्रवणभैरव स्थगितरोदसीकन्दर ॥ उपरिष्टात्, उपरि, द्वे ऊर्ध्वस्य । यथा–गृहस्य उपरिष्टात् । गृहस्य उपरि ॥ अधस्तात्, अध, द्वे अधोभागस्य "नीचे" इति भाषायाम् । यथा–वृक्षस्य अधस्तात् । वृक्षस्य अध ॥१६२॥ अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नाना, पृथक्, विना, इति षट् वर्जनस्य । यथा–त्वामन्तरेण नहि सम्प्रति कश्चिदीश । कृतोऽत्र मित्रलिङ्गानामनुक्ताना क्रमादृते । हिरुक् कर्मणो मोक्ष, कर्मक्षये मोक्ष इत्यर्थ । सद्गुरु नाना नहि तत्त्वज्ञानम् । त्वत्त पृथक् नास्ति हर्ष । विना विनय विद्वान् नहि विराजते ॥ साकम्, सत्रा, समम्, सार्द्धम्, अमा, सह, इति षट् सह इत्यर्थस्य "साथे" इति भाषायाम् । सीतया साक रामो वन गतः । सत्रा वरेण वधूर्गच्छति । परैति कार्य यशसा समं वपुः । पित्रा सार्द्धमास्ते पुत्र. । अमा मित्रेण वसति । तेन सह पराङ्मुखः ॥

भवत्वस्तु च किं तुल्याः प्रेत्यामुत्र भवान्तरे।
तूष्णीं तूष्णीकां जोपं च मौने दिष्ट्या तु सम्मदे १६४
परितः सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समन्ततः।
पुरः पुरस्तात् पुरतोऽग्रतः प्रायस्तु भूमनि ॥ १६५ ॥
साम्प्रतमधुनेदानीं सम्प्रत्येतर्ह्यथाञ्जसा।
द्राक् स्राग् अरं झटित्याशु मङ्क्ष्वह्नाय च सत्वरम्-१६६

कृतम्, अलम्, ॥ १६३ ॥ भवतु, अस्तु, किम्, पञ्च निवारणार्थस्य। यथा–कृत पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना। अल महीपाल तव श्रमेण। भवतु तावदेना वक्ष्ये इत्यादि ॥ प्रेत्य, अमुत्र, इति द्वे भवान्तरस्य। प्रेत्य दु ख भविता। अमुत्र महीयेत स पुण्यवान् ॥ तूष्णीम्, तूष्णीकाम्, जोपम्, इति त्रीणि मौनार्थकस्य। यथा–तूष्णीम् तूष्णीकाम् जोपम् आस्ते तपस्वी ॥ दिष्ट्या, इत्येकम् आनन्दस्य। यथा–दिष्ट्या ते पुत्रो जात ॥ १६४ ॥ परित, सर्वत, विष्वक्, समतात्, समतत, पञ्च सर्वत इत्यर्थस्य। यथा–परित सर्वत विष्वक् समतात् समतत मेघो वर्षति ॥ पुर, पुरस्तात्, पुरत, अग्रत, चत्वारि अग्रार्थस्य "आगळ" इति भापायाम्। यथा–पुरो धावति वाजी इत्यादि ॥ प्राय, इत्येकम् भूम्न। यथा–प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर ॥ १६५ ॥ साम्प्रतम्, अधुना, इदानीम्, एतर्हि, इति पञ्च वर्तमानकालस्य "हमणां" इति भापायाम्। यथा–साम्प्रत नगरगमनस्य मन कथमपि न करोति इत्यादि ॥ अञ्जसा, द्राक्, स्राक्, अरम्, झटिति, आशु, मङ्क्षु, अह्नाय, सत्वरम्, इति नव शीघ्रस्य। यथा–अञ्जसा याति तडिद्रथ। स्राक् सरति सरीसृप। अर याम आश्रमम्। झटिति गत्वा वाचिक कथय। आशु कान्तमभिसारितवत्या योषित पुलकरुद्धकपोलम्। मङ्क्षुदपादि पुरत पटलैरली नाम्। अह्नाय तावदरुणेन तमो–निरस्तम् इत्यादि ॥ १६६ ॥ सदा

सदा सनाऽनिशं शश्वद्भूयोऽभीक्ष्णं पुनः पुनः ।
असकृन्मुहुः सायं तु दिनान्ते दिवसे दिवा ॥ १६७ ॥
सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे ।
चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १६८ ॥
चिरेण दीर्घकालार्थे कदाचिज्जातु कर्हिचित् ।
दोषा नक्तमुषा रात्रौ प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १६९ ॥

"सर्वदा" सना, "सनत्, सनात्" अनिशम्, शश्वत्, इति चत्वारि सर्वस्मिन् काले । यथा रामे चित्तलय सदा भवतु । सनातन । सनत्कुमार. । सनात्कुमार । भवानिश करोमेश प्रति पूजापरायण । शश्वद्याति दिवाकर ॥ भूय , अभीक्ष्णम्, पुन पुन , असकृत्, मुहु , इति पञ्च पौन पुन्यस्य । यथा–भूयो नमामि देवेशम् । अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् । पुन पुनरय याति । असकृत् कथयामि ते । मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभि ॥ सायम्, इत्येक दिनान्तस्य । यथा–साय यास्यति ॥ दिवा, इत्येक दिनस्य । यथा–दिवाकर , दिवा मा स्वाप्सी ॥ १६७ ॥ सहसा, एकपदे, सद्य , अकस्मात्, सपदि, पञ्च तत्कालस्य । यथा सहसा विदधीत न क्रियाम् । विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मित कुमारसैन्य सपदि स्थित च । सद्य' फलति गान्धर्वी । अकस्मात् पतिता विद्युत् इत्यादि ॥ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरात्, चिरम्, ॥ १६८ ॥ चिरेण, षट् दीर्घकालस्य । यथा–चिराय पर्येपि सुखस्य साधनम् । चिररात्राय पठति । चिरस्य नारी प्रबला तदासीत् । चिराद्गतोयम् । चिर धृवा भूपतिभि स्ववशजे । चिरेण लब्धा कान्ता मूढ कोऽपहारयेत् ॥ कदाचित्, जातु, कर्हिचित्, त्रीणि कस्मिंश्चित् काले । यथा–न नीव मन्येन नर्ति कदाचित् । यत्रानिश निषण्णास्ते जानवे जातु न श्रमम्–इत्यादि ॥ दोषा, नक्तम्, उषा, त्रीणि रात्रौ । यथा–दोषा तस्करा. प्रविशन्ति भवनम् । नक्त गच्छेन्न मस्करी । उषातनो वायु ॥ प्रगे, प्रात , द्वे प्रभाते । यथा–प्रगे रमणीयम् । प्रातरुत्थाय पठति

तिर्यगर्थे तिरः साचि निष्फले तु वृथा मुधा ।
मृषा मिथ्याऽनृतेऽभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥१७०॥
शं सुखे बलवत् सुष्ठु किमुतातीव निर्भरे ।
प्राक् पुरा प्रथमे संवद् वर्षे परस्परे मिथः ॥ १७१ ॥
उषा निशान्तेऽल्पे किंचिन्मनागीषच्च किंचन ।
आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च ॥ १७२ ॥
इतिह स्यात्संप्रदाये हेतौ यत्तद् यतस्ततः ।

॥१६९॥ तिर, साचि, द्वे तिर्यगर्थे । यथा—तिर कृत्वा काष्ठ—गत । साचि चापो विनाशकृन् ॥ वृथा, मुधा, द्वे निष्फले । यथा—वृथा दुग्धोऽनड्वान् । किमिति मुधा मलिन यश कुरुध्वे ॥ मृषा, मिथ्या, द्वे असत्ये । यथा—अय मृषा भाषते । मिथ्यावादिन गच्छ ॥ समया, निकषा, हिरुर्, त्रीणि समीपे । यथा—समया ग्राम सर । निकषा नग नदी । हिरुक् वप्रस्य ॥१७०॥ शम्, एक सुखे । यथा शकर ॥ बलवत्, सुष्ठु, किमुत, अतीव, "अति" चत्वारि अतिशये । यथा—बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत । सुष्ठु भाषितम् । किमुत भीमसेनस्य तनु । अतीव बाधते शीतम । प्राक्, पुरा, द्वे प्रथमे । यथा—प्राग् दुर्जनो वन्द्य । पुराधिरूढ शयन महाधन विनोध्यसे ॥ सवद्, एकम् वर्षे । यथा—विक्रमसवद् ॥ मिथ, इत्येक परस्परे । यथा—मिथो न वध्यवधकयो सत्यम् ॥ १७१ ॥ उषा, इत्येकम् निशान्ते । यथा—उषा उत्थाय किंकर ॥ किंचित्, मनाक्, ईषत्, किंचन, चत्वारि अल्पेऽर्थे । यथा—किंचिद् गत्वा निवर्तते । मनाक् विहस्य ब्रूते । ईषच्चुम्बति । अकिंचन ॥ आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत, षट् वितर्के । यथा—रज्जुराहो सर्प । उताहो देवदत्तो वक्ति । रामस्य कृति किमुत लक्ष्मणस्य । किं भीमेन गदया गाण्डीविना । खेदयेत् किमु मानयेत् । एकमेव वर पुसामुत राज्यमुताश्रम इत्यादि ॥ १७२ ॥ इतिह, इत्येक सम्प्रदाये । यथा—इतिह

सदा सनाऽनिशं शश्वद्भूयोऽभीक्ष्णं पुनः पुनः।
असकृन्मुहुः सायं तु दिनान्ते दिवसे दिवा ॥ १६७ ॥
सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे।
चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १६८ ॥
चिरेण दीर्घकालार्थे कदाचिज्जातु कर्हिचित्।
दोषा नक्तमुषा रात्रौ प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १६९ ॥

"सर्वदा" सना, "सनत्, सनात्" अनिशम्, शश्वत्, इति चत्वारि सर्वस्मिन् काले। यथा रामे चित्तलय सदा भवतु। सनातन। सनत्कुमार.। सनात्कुमार। भवानिश करोमेश प्रति पूजापरायण। शश्वद्याति दिवाकर ॥ भूय, अभीक्ष्णम्, पुन पुन, असकृत्, मुहु, इति पञ्च मौन पुन्यस्य। यथा—भूयो नमामि देवेशम्। अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम्। पुन पुनरय याति। असकृत् कथयामि ते। मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभि ॥ सायम्, इत्येक दिनान्तस्य। यथा—साय यास्यति ॥ दिवा, इत्येक दिनस्य। यथा—दिवाकर, दिवा मा स्वाप्सी ॥ १६७ ॥ सहसा, एकपदे, सद्य, अकस्मात्, सपदि, पञ्च तत्कालस्य। यथा सहसा विदधीत न क्रियाम्। विपादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मित कुमारसैन्य सपदि स्थित च। सद्यः फलति गान्धर्वी। अकस्मात् पतिता विद्युत् इत्यादि ॥ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरात्, चिरम्, ॥ १६८ ॥ चिरेण, षट् दीर्घकालस्य। यथा—चिराय पर्येपि सुखस्य साधनम्। चिररात्राय पठति। चिरस्य नारी प्रवला तदासीत्। चिराद्भवोयम्। चिर धृता भूपतिभि स्वचशजे। चिरेण लब्धा का ता मूढ कोऽपहारयेत् ॥ कदाचित्, जातु, कर्हिचित्, त्रीणि कस्मिंश्चित् काले। यथा—न नीव मन्येन नार्वि कदाचित्। तत्रानिश निपण्णास्ते जानते जातु न श्रमम्—इत्यादि ॥ दोषा, नक्तम्, उषा, त्रीणि रात्रौ। यथा—दोषा परकरा प्रविशन्ति भवनम्। नक्त गच्छेन्न मस्करी। उषातनो वायु ॥ प्रगे, प्रात, द्वे प्रभाते। यथा—प्रगे रमणीयम्। प्रातरुत्थाय पठति

तिर्यगर्थे तिरः साचि निष्फले तु वृथा मुधा ।
मृषा मिथ्याऽनृतेऽभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥१७०॥
शं सुखे बलवत् सुष्ठु किमुतातीव निर्भरे ।
प्राक् पुरा प्रथमे सवद् वर्षे परस्परे मिथः ॥ १७१ ॥
उषा निशान्तेऽल्पे किंचिन्मनागीषच्च किंचन ।
आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च ॥ १७२ ॥
इतिह स्यात्संप्रदाये हेतौ यत्तद् यतस्ततः ।

॥१६९॥ तिर , साचि, द्वे तिर्यगर्थे । यथा—तिर कृत्वा काष्ठ—गत । साचि चापो विनाशकृत् ॥ वृथा, मुधा, द्वे निष्फले । यथा—वृथा दुग्धोऽनड्वान् । किमिति मुधा मलिन यश कुरुध्वे ॥ मृषा, मिथ्या, द्वे असत्ये । यथा—अय मृषा भाषते । मिथ्यावादिन् गच्छ ॥ समया, निकषा, हिरुक्, त्रीणि समीपे । यथा—समया ग्राम सर. । निकषा नग नदी । हिरुक् वप्रस्य ॥१७०॥ शम् , एक सुखे । यथा शकर ॥ बलवत्, सुष्ठु , किमुत, अतीव, "अति" चत्वारि अतिशये । यथा—बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत । सुष्ठु भाषितम् । किमुत भीमसेनस्य तनु । अतीव बाधते शीतम् । प्राक्, पुरा, द्वे प्रथमे । यथा—प्राग् दुर्जनो वन्द्य । पुराधिरूढ शयन महाधन विनोध्यसे ॥ सवद्, एकम् वर्षे । यथा—विक्रमसवद् ॥ मिथ , इत्येक परस्परे । यथा—मिथो न वध्यवधकयो सत्यम् ॥ १७१ ॥ उषा, इत्येकम् निशान्ते । यथा—उषा उत्थाय किंकर ॥ किंचित्, मनाक्, ईषत्, किंचन, चत्वारि अल्पेऽर्थे । यथा—किंचिद् गत्वा निवर्तते । मनाक् विहस्य नूते । ईषत्सुस्वति । अकिंचन ॥ आहो, उताहो, किमुत, किम् , किमु, उत, षट् वितर्के । यथा—रज्जुराहो सर्प । उताहो देवदत्तो वक्ति । रामस्य कृति किमुत लक्ष्मणस्य । कि भीमेन गदया गाण्डीविना । वेदयेत् किमु मानयेत् । एकमेव वर पुसामुत राज्यमुताश्रम इत्यादि ॥ १७२ ॥ इतिह, इत्येक सम्प्रदाये । यथा—इतिह

सदा सनाऽनिशं शश्वद्भूयोऽभीक्ष्णं पुनः पुनः।
असकृन्मुहुः सायं तु दिनान्ते दिवसे दिवा ॥ १६७ ॥
सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे।
चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १६८ ॥
चिरेण दीर्घकालार्थे कदाचिज्जातु कर्हिचित्।
दोषा नक्तमुषा रात्रौ प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १६९ ॥

"सर्वदा" सदा, "सनत्, सनात्" अनिशम्, शश्वत्, इति चत्वारि सर्वस्मिन् काले। यथा रामे चित्तलय सदा भवतु। सनातन। सनत्कुमार। सनात्कुमार। भवानिश करोमेश प्रति पूजापरायण। शश्वद्याति दिवाकर ॥ भूय', अभीक्ष्णम्, पुन पुन, असकृत्, मुहु, इति पञ्च पौन पुन्यस्य। यथा—भूयो नमामि देवेशम्। अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम्। पुन.पुनरय याति। असकृत् कथयामि ते। मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभि ॥ सायम्, इत्येक दिनान्तस्य। यथा—साय यास्यति ॥ दिवा, इत्येक दिनस्य। यथा—दिवाकर, दिवा मा स्वाप्सी ॥ १६७ ॥ सहसा, एकपदे, सद्य, अकस्मात्, सपदि, पञ्च तत्कालस्य। यथा सहसा विदधीत न क्रियाम्। विपादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मित कुमारसैन्य सपदि स्थित च। सद्य' फलति गान्धर्वी। अकस्मात् पतिता विद्युत् इत्यादि ॥ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरात्, चिरम्, ॥ १६८ ॥ चिरेण, षट् दीर्घकालस्य। यथा—चिराय पर्येपि सुरस्य साधनम्। चिररात्राय पठति। चिरस्य नारी प्रबला तदासीत्। चिराद्गतोयम्। चिर धृवा भूपतिभि स्ववशजे। चिरेण लब्धा कान्ता मूढ कोऽपहारयेत् ॥ कदाचित्, जातु, कर्हिचित्, त्रीणि कस्मिंश्चित् काले। यथा—न नीव मन्येन नर्ति कदाचित्। तत्रानिश निपण्णास्ते जानते जातु न श्रमम्—इत्यादि ॥ दोषा, नक्तम्, उषा, त्रीणि रात्रौ। यथा—दोषा तस्करा प्रविशन्ति भवनम्। नक्त गच्छेन्न मस्करी। उषातनो वायु ॥ प्रगे, प्रात, द्वे प्रभाते। यथा—प्रगे रमणीयम्। प्रातरध्याय पठति

तिर्यगर्थे तिरः साचि निष्फले तु वृथा मुधा ।
मृषा मिथ्याऽनृतेऽभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥१७०॥
शं सुखे बलवत् सुष्ठु किमुतातीव निर्भरे ।
प्राक् पुरा प्रथमे संवद् वर्षे परस्परे मिथः ॥ १७१ ॥
उषा निशान्तेऽल्पे किंचिन्मनागीषच्च किंचन ।
आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमृत च ॥ १७२॥
इतिह स्यात्संप्रदाये हेतौ यत्तद् यतस्ततः ।

॥१६९॥ तिरः, साचि, द्वे तिर्यगर्थे । यथा—तिरः कृत्वा काष्ठ—गतः । साचि चापो विनाशकृत् ॥ वृथा, मुधा, द्वे निष्फले । यथा—वृथा दुग्धोऽनड्वान् । किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे ॥ मृषा, मिथ्या, द्वे असत्ये । यथा—अयं मृषा भाषते । मिथ्यावादिन् गच्छ ॥ समया, निकषा, हिरुक्, त्रीणि समीपे । यथा—समया ग्रामं सरः । निकषा नगं नदी । हिरुक् वप्रस्य ॥१७०॥ शम्, एकं सुखे । यथा शंकरः ॥ बलवत्, सुष्ठु, किमुत, अतीव, "अति" चत्वारि अतिशये । यथा—बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः । सुष्ठु भावितम् । किमुत भीमसेनस्य तनुः । अतीव बाधते शीतम् । प्राक्, पुरा, द्वे प्रथमे । यथा—प्राग् दुर्जनो वन्द्यः । पुराधिरूढः शयनं महाधन विबोध्यसे ॥ संवद्, एकम् वर्षे । यथा—विक्रमसंवद् ॥ मिथः, इत्येकं परस्परे । यथा—मिथो न वध्यघातकयोः सख्यम् ॥ १७१ ॥ उषा, इत्येकम् निशान्ते । यथा—उषा उत्थाय किंकरः ॥ किंचित्, मनाक्, ईषत्, किंचन, चत्वारि अल्पेऽर्थे । यथा—किंचिद् गत्वा निवर्तते । मनाक् विहस्य नूते । ईषच्चुम्बति । अकिंचनः ॥ आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत, षट् वितर्के । यथा—रज्जुराहो सर्पः । उताहो देवदत्तो वक्ति । रामस्य कृतिः किमुत लक्ष्मणस्य । किं भीमेन गदया गाण्डीविना । खेदयेत् किमु मानयेत् । एकमेव वरं पुमानुत राज्यमुताश्रमः इत्यादि ॥ १७२ ॥ इतिह, इत्येकं संप्रदाये । यथा—इतिह

सदा सनाऽनिशं शश्वद्भूयोऽभीक्ष्णं पुनः पुनः।
असकृन्मुहुः सायं तु दिनान्ते दिवसे दिवा ॥ १६७
सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे।
चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १६८॥
चिरेण दीर्घकालार्थे कदाचिज्जातु कर्हिचित्।
दोषा नक्तमुषा रात्रौ प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १६९॥

"सर्वदा" सना, "सनत्, सनात्" अनिशम्, शश्वत्, इति चत्वारि सर्वस्मिन् काले। यथा रामे चित्तलय सदा भवतु। सनातन। सनत्कुमार। सनात्कुमार। भवानिश करोमेश प्रति पूजापरायण। शश्वद्याति दिवाकर॥ भूय॰, अभीक्ष्णम्, पुन पुन, असकृत्, मुहु, इति पञ्च पौन पुन्यस्य। यथा—भूयो नमामि देवेशम्। अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम्। पुन.पुनरय याति। असकृत् कथयामि ते। मुहुश्चलत्पक्ष्मलोहिनीभि॥ सायम्, इत्येक दिनान्तस्य। यथा—साय यास्यति॥ दिवा, इत्येक दिवसस्य। यथा—दिवाकर, दिवा मा स्वाप्सी॥ १६७॥ सहसा, एकपदे, सद्य, अकस्मात्, सपदि, पञ्च तत्कालस्य। यथा सहसा विदधीत न क्रियाम्। विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मित कुमारसैन्य सपदि स्थित च। सद्यः फलति गान्धर्वी। अकस्मात् पतिता विद्युत् इत्यादि॥ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरात्, चिरम्,॥ १६८॥ चिरेण, षट् दीर्घकालस्य। यथा—चिराय पर्येपि सुरतस्य साधनम्। चिररात्राय पठति। चिरस्य नारी अबला तदासीत्। चिराद्गतोयम्। चिर धृवा भूपतिभि स्ववशजे। चिरेण लब्धा कान्ता मूढ कोऽपहारयेत्॥ कदाचित्, जातु, कर्हिचित्, त्रीणि कस्मिंश्चित् काले। यथा—न नीत मन्येन नर्ति कदाचित्। तत्रानिश निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम्—इत्यादि॥ दोषा, नक्तम्, उषा, त्रीणि रात्रौ। यथा—दोषा तस्करा प्रविशन्ति भवनम्। नक्त गच्छेन्न मस्करी। उषातनो वायु॥ प्रगे, प्रात, द्वे प्रभाते। यथा—प्रगे रमणीयम्। प्रातरुत्थाय पठति

कच्चिदिष्टपरिप्रश्नेऽवश्यं नूनं च निश्चये ॥ १७६ ॥
बहिर्वहिर्भवे ह्यः स्यादतीतेह्नि श्व एष्यति ।
नीचैरल्पे महत्युच्चैः सत्वेऽस्ति दुष्टु निन्दने ॥ १७७ ॥
ननुच स्याद्विरोधोक्तौ पक्षान्तरे तु चेद्यदि ।
शनैर्मन्देऽवरे त्ववाग् रोषोक्तावु नतौ नमः ॥ १७८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणिनाममालायां
सामान्यकाण्डः षष्ठः समाप्तः ॥

यथा—ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिणः इत्यादि ॥ कच्चित्, इत्येकम् इष्टस्य परिप्रश्ने । यथा—कच्चिज्जीवति मे माता ॥ अवश्यम्, नूनम्, द्वे निश्चये । यथा—मरणमवश्यमेव जन्तोः । नूनमत्र भवतः शराङ्कति सर्वथाऽयमनुयाति सायकः ॥१७६॥ बहिः, एक बाह्ये। निर्गच्छ त्वं गृहाद्बहिः ॥ ह्यः, इत्येकम् अतीतदिने । यथा—ह्यस्तनः ॥ श्वः, इत्येकम् आगामिदिने । यथा—श्वो गन्तास्मि ॥ नीचैः, इत्येकम् अल्पेऽर्थे । यथा—नीचैर्वक्तव्यम् ॥ उच्चैः, इत्येकम् महति । यथा—उच्चैर्भाषिता भवान् ॥ अस्ति, इत्येकम् । यथा—अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ दुष्टु, इत्येकम् निन्दायाम् । यथा—दुष्टु वादी खलः ॥ १७७ ॥ ननुच, इत्येकम् विरुद्धेऽर्थे । यथा—ननुच कः शब्दः ? अयम् अव्ययसमुदायः ॥ चेद्, यदि, द्वे पक्षान्तरे । यथा—भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिम् । उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ ॥ शनैः, इत्येकम् । यथा—शनैः कन्था शनैः पन्थाः । अर्वाक्, इत्येकम् अवरेऽर्थे । यथा—वर्षात् षोडशादर्वाक् ॥ उम्, इत्येकम् रुद्वचने । यथा—उ सैवास्मि तव प्रिया ॥ नमः, इत्येकम् नमस्कारे । यथा—नमः श्रीगुरुभ्यः ॥ १७८ ॥

[आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ १ ॥

संबोधनेऽङ्ग भोः प्याट् पाट् हे है ह हो अरेऽयि रे १७३
श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा देवहविर्हुतौ।
रहस्युपांशु मध्येऽन्तरन्तरेणान्तरेऽन्तरा ॥ १७४ ॥
प्रादुराविः प्रकाशे स्यादभावे त्व न नो नहि।
हठे प्रसह्य मा मास्म वारणेऽस्तमदर्शने ॥ १७५ ॥
अकामानुमतौ कामं स्यादों आं परमं मते।

स्माहुर्गुरुपादा । यत्, तत्, यत, तत., इति चत्वारि हेत्वर्थे। यथा—द्विपन्निमित्ता यदियं दशा। तद् युध्यस्व भारत। यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु। तत समूलमुन्मूलयतीव मे मन ॥ अङ्ग, भो, प्याट्, पाट्, हे, हैं, हहो, अरे, "अररे" अयि, रे, दश सबोधने। भो भारत। प्याट् पुरुषोत्तम। पाट् पार्वति। हे हरे। इत्यादि ॥ १७३ ॥ श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, चत्वारि देव हविर्दाने। स्वधा पितृदाने प्रसिद्ध ॥ उपांशु, इत्येक रहसि। यथा—उपांशु विधिर्विधेय ॥ अन्त, अन्तरेण, अन्तरे, अन्तरा, चत्वारि मध्येऽर्थे। यथा—अन्त प्रविश। त्वा मा चान्तरेण अन्तरा वा तिष्ठ। द्वयोरध्वनो अन्तरे दीप ॥ १७४ ॥ प्रादु, आवि, द्वे प्रकाशे। यथा—किमपि तेज प्रादुर्बभूव। आविष्कृत प्रेमभरं गुणेषु ॥ अ, न, नो, नहि चत्वारि अभावे। यथा अ साधु भाषसे। न विषादेन सम समृद्धय। दुनोति नो कश्चिदयं धृकोदर,। नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे ॥ प्रसह्य, इत्येक हठार्थे। यथा—प्रसह्य योऽस्मासु परै प्रयुक्त स्मर्तुं न शक्य निभृताधिफलैम् ॥ मा, मास्म, द्वे वारणेऽर्थे। यथा—मा गाश्चिरायैक चर प्रमाद वसन्न सदाधशिवेऽपि देशे ॥ अस्तम्, इत्येकम् अदर्शनेऽर्थे। यथा—अस्तगते सवितरि ॥ १७५ ॥ कामम्, इत्येकम् अकामानुमतौ पूर्वमनिच्छाया पश्चादभ्युपगमे इत्यर्थ। यथा—काम प्रिया न सुलभा॥ ओम्, आम्, परमम्, त्रीणि अङ्गीकारे।

कच्चिदिष्टपरिप्रश्नेऽवश्यं नूनं च निश्चये ॥ १७६ ॥
बहिर्बहिर्भवे ह्यः स्यादतीतेऽह्नि श्व एष्यति ।
नीचैरल्पे महत्युच्चैः सत्वेऽस्ति दुष्ठु निन्दने ॥ १७७ ॥
ननुच स्याद्विरोधोक्तौ पक्षान्तरे तु चेद्यदि ।
शनैर्मन्देऽवरे त्वर्वाग् रोपोक्तावुं नतौ नमः ॥ १७८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणिनाममालायां
सामान्यकाण्डः षष्ठः समाप्तः ॥

यथा—ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इत्यादि ॥ कच्चित्, इत्येकम् इष्टस्य परिप्रश्ने । यथा—कच्चिज्जीवति मे माता ॥ अवश्यम्, नूनम्, द्वे निश्चये । यथा—मरणमवश्यमेव जन्तोः । नूनमत्र भवतः शराकृतिं सर्वथाऽयमनुयाति सायकः ॥१७६॥ बहिः, एकं बाह्ये । निर्गच्छ त्वं गृहाद्बहिः ॥ ह्यः, इत्येकम् अतीतदिने । यथा—ह्यस्तनः ॥ श्वः, इत्येकम् आगामिदिने । यथा—श्वो गन्तास्मि ॥ नीचैः, इत्येकम् अल्पेऽर्थे । यथा—नीचैर्वक्तव्यम् ॥ उच्चैः, इत्येकम् महति । यथा—उच्चैर्भाषते भवान् ॥ अस्ति, इत्येकम् । यथा—अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ दुष्ठु, इत्येकम् निन्दायाम् । यथा—दुष्ठु वादी खलः ॥ १७७ ॥ ननुच, इत्येकम् विरुद्धेऽर्थे । यथा—ननुच कः शब्दः ? अयम् अव्ययसमुदायः ॥ चेद्, यदि, द्वे पक्षान्तरे । यथा—भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिम् । उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ ॥ शनैः, इत्येकम् । यथा—शनैः कन्था शनैः पन्था । अर्वाक्, इत्येकम् अवरेऽर्थे । यथा—वर्षात् षोडशादर्वाक् ॥ उम्, इत्येकम् रुद्धवचने । यथा—उं सैवास्मि तव प्रिया ॥ नमः, इत्येकम् नमस्कारे । यथा—नमः श्रीगुरुभ्यः ॥ १७८ ॥

[आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ १ ॥
अ० चि० ३०

संबोधनेऽङ्ग भोः प्याट् पाट् हे है ह हो अरेऽयि रे १७३
श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा देवहविर्हुतौ।
रहस्युपांशु मध्येऽन्तरन्तरेणान्तरेऽन्तरा ॥ १७४ ॥
प्रादुराविः प्रकाशे स्यादभावे त्व न नो नहि।
हठे प्रसह्य मा मास्म वारणेऽस्तमदर्शने ॥ १७५ ॥
अकामानुमतौ काम स्यादों आं परम मते।

स्माहुर्गुरुपादा। यत्, तत्, यत, तत, इति चत्वारि हेत्वर्थे। यथा—क्षिपनिमित्ता यदिय दशा। तद् युध्यस्व भारत। यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु। तत समूलमुन्मूलयतीव मे मन ॥ अङ्ग, भो, प्याट्, पाट्, हे, है, हहो, अरे, "अररे" अयि, रे, दश सबोधने। भो भारत। प्याट् पुरुषोत्तम। पाट् पार्वति। हे हरे। इत्यादि ॥ १७३ ॥ श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, चत्वारि देवहविर्दाने। स्वधा पितृदाने प्रसिद्ध ॥ उपांशु, इत्येक रहसि। यथा—उपांशु विधिर्विधेय ॥ अन्त, अन्तरेण, अन्तरे, अन्तरा, चत्वारि मध्येऽर्थे। यथा—अन्त प्रविश। त्वा मा चान्तरेण अन्तरा वा तिष्ठ। द्वयोरध्वनो अन्तरे दीप ॥ १७४ ॥ प्रादु, आवि, द्वे प्रकाशे। यथा—किमपि तेज प्रादुर्बभूव। आविष्कृत प्रेमभर गुणेषु ॥ अ, न, नो, नहि चत्वारि अभावे। यथा अ साधु भाषसे। न विषादेन सम समृद्धय। दुनोति नो कश्चिदय पृषोदर,। नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे ॥ प्रसह्य, इत्येक हठार्थे। यथा—प्रसह्य योऽस्मासु परै प्रयुक्त स्मर्तुं न शक्य निमुताधिकर्तुम् ॥ मा, मास्म, द्वे वारणेऽर्थे। यथा—मा गाश्चिरायैक चर प्रमाद वसत्र सबाधशिवेऽपि देशे ॥ अस्तम्, इत्येकम् अदर्शनेऽर्थे। यथा—अस्तगते सवितरि ॥ १७५ ॥ कामम्, इत्येकम् अकामानुमतौ पूर्वमनिच्छाया पश्चादभ्युपगमे इत्यर्थ। यथा—काम प्रिया न सुलभा ॥ ओम्, आम्, परमम्, त्रीणि अङ्गीकारे।

कच्चिदिष्टपरिप्रश्नेऽवश्यं नूनं च निश्चये ॥ १७६ ॥
बहिर्बहिर्भवे ह्यः स्यादतीतेहि श्व एष्यति ।
नीचैरल्पे महत्युच्चैः सत्वेऽस्ति दुष्ठु निन्दने ॥ १७७ ॥
ननुच स्याद्विरोधोक्तौ पक्षान्तरे तु चेद्यदि ।
शनैर्मन्देऽवरे त्ववाग् रोपोक्तावुं नतौ नमः ॥ १७८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणिनाममालायां
सामान्यकाण्डः षष्ठः समाप्तः ॥

यथा—ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिणः इत्यादि ॥ कच्चित्, इत्येकम् इष्टस्य परिप्रश्ने । यथा—कच्चिज्जीवति मे माता ॥ अवश्यम्, नूनम्, द्वे निश्चये । यथा—मरणमवश्यमेव जन्तोः । नूनमत्र भवतः शराकृतिं सर्वथाऽयमनुयाति सायकः ॥१७६॥ बहिः, एकं बाह्ये। निर्गच्छ त्वं गृहाद्बहिः ॥ ह्यः, इत्येकम् अतीतदिने । यथा—ह्यस्तनः ॥ श्वः, इत्येकम् आगामिदिने । यथा—श्वो गन्तासि ॥ नीचैः, इत्येकम् अल्पेऽर्थे । यथा—नीचैर्वक्तव्यम् ॥ उच्चैः, इत्येकम् महति । यथा—उच्चैर्भाषता भवान् ॥ अस्ति, इत्येकम् । यथा—अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ दुष्ठु, इत्येकम् निन्दायाम् । यथा—दुष्ठु वादी खलः ॥ १७७ ॥ ननुच, इत्येकम् विरुद्धेऽर्थे । यथा—ननुच कः शब्दः ? अयम् अव्ययसमुदायः ॥ चेद्, यदि, द्वे पक्षान्तरे । यथा—भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिम् । उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ ॥ शनैः, इत्येकम् । यथा—शनैः कन्था शनैः पन्था । अर्वाक्, इत्येकम् अवरेऽर्थे । यथा—वर्षात् षोडशादर्वाक् ॥ उम्, इत्येकम् रुद्धवचने । यथा—उ सैवासि तत्र प्रिया ॥ नमः, इत्येकम् नमस्कारे । यथा—नमः श्रीगुरुभ्यः ॥ १७८ ॥

[आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ १ ॥

यद् वा यथा तथैवैव साम्येऽहो ही च विस्मये ।
स्युरेव तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ २ ॥
ऊ पृच्छायामतीते प्राक् निश्चयेऽद्धाऽञ्जसाद्वयम् ।
अतो हेतौ सह प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ॥ ३ ॥
प्रशंसने तु सुष्ठु स्यात् परश्व श्व परेऽहनि ।
अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादयः ॥ ४ ॥
समानेऽहनि सद्य स्यात् परे त्वह्नि परेद्यवि ।
उभयद्युस्तूभयेद्यु समे युगपदेकदा ॥ ५ ॥
स्यात् तदानीं तदा तर्हि यदा यर्ह्यन्यदैकदा ।
परुत् परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥ ६ ॥
प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थं यथा तथा ।
द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥ ७ ॥
द्विस्त्रिश्चतु पञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते ।
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ ८ ॥]

इति श्रीवेङ्कटाचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकायमाणेन कशेळकरोपाह्वेन जनार्दनतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा विरचितायां परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालायां (अपरनामहैमीकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीवृत्त्यनुसारिरत्नप्रभाव्याख्यायां षष्ठः सामान्यकाण्डः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ प्रथमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीअभिधानचिन्तामणिशेषनाममाला ॥

प्रणिपत्यार्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।
शेषाख्यनाममालाया नामानि प्रतनोम्यहम् ॥ १ ॥

निर्वाणे स्यात् शीतीभाव. शान्तिर्नैश्चिन्त्यमन्तिकः ।
शिष्ये छात्रो भद्रे भव्यं काम्य सुकृतसूनृते ॥ २ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचद्रविरचिताया अभिधानचिन्तामणिशेष
नाममालाया देवाधिदेवकाण्ड प्रथम ॥ १ ॥

फलोदयो मेरुपृष्ठ वासवावाससैरिकौ ।
दिदिविर्दोदिविद्युश्च दिव च स्वर्गवाचका ॥ १ ॥

निलिम्पाः कामरूपाश्च साध्याः शोभाश्चिरायुषः ।
पूंजितामर्त्यमहिताः सुवाला वोयुभाः सुराः ॥ २ ॥

द्वादशार्का वसवोऽष्टौ विश्वेदेवास्त्रयोदश ।
षट्त्रिंशत्तुषिताश्चैव षष्टिराभास्वरा अपि ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशदधिके माहाराजिकाश्च शते उभे ।
रुद्रा एकादशैकोनपञ्चाशद्वायवोऽपि च ॥ ४ ॥

चतुर्दश तु वैकुण्ठाः सुशर्माणः पुनर्दश ।
साध्याश्च द्वादशेत्याद्या विज्ञेया गणदेवताः ॥ ५ ॥

सूर्ये वाजी लोकबन्धुर्भानेमिर्भानुकेशरः ।
सहस्राङ्को दिवापुष्टः कालभृद्रात्रिनाशनः ॥ ६ ॥

पपीः सदागतिः पीतु' सावत्सररथः कपिः ।
दशानः पुष्करो ब्रह्मा बहुरूपश्च कर्णसूः ॥ ७ ॥

---

१ पूजिता । २ वयुना । ३ भद्रा ।

'यद् वा यथा तथैवैव साम्येऽहो ही च विस्मये ।
स्युरेव तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचका ॥ २ ॥
ऊ पृच्छायामतीते प्राक् निश्चयेऽद्धाऽञ्जसाद्वयम् ।
अतो हेतौ मह प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ॥ ३ ॥
प्रशसने तु सुष्ठु स्यात् परश्व श्व परेऽह्नि ।
अथात्राह्यथ पूर्वेह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादय ॥ ४ ॥
समानेऽहनि सद्य स्यात् परे त्वह्नि परेद्यवि ।
उभयद्युस्तूभयेद्यु समे युगपदेकदा ॥ ५ ॥
स्यात् तदानीं तदा तर्हि यदा यर्ह्यन्यदैकदा ।
परुत् परार्येषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥ ६ ॥
प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थ यथा तथा ।
द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥ ७ ॥
द्विस्त्रिश्चतु पञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते ।
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादय ॥ ८ ॥]

इति श्रीवेङ्कटाचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकायमाणेन कशेळकरोपाह्वेन जनार्दनतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा विरचितायां परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमाख्यकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनी वृत्त्यनुसारिरत्नप्रभाख्यव्याख्याया षष्ठ सामान्यकाण्ड ॥

॥ समाप्तोऽय ग्रन्थ. ॥

॥ प्रथमं परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीअभिधानचिन्तामणिशेषनाममाला ॥

प्रणिपत्यार्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।
शेषाख्यनाममालाया नामानि प्रतनोम्यहम् ॥ १ ॥
निर्वाणे स्यात् शीतीभावः शान्तिर्नैश्चिन्त्यमन्तिकः ।
शिष्ये छात्रो भद्रे भव्य काम्यं सुकृतसूनृते ॥ २ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचद्रविरचिताया अभिधानचिन्तामणिशेष
नाममालाया देवाधिदेवकाण्ड प्रथम ॥ १ ॥

फलोदयो मेरुपृष्ठ वासवावाससैरिकौ ।
दिदिविर्दीदिविर्द्युश्च दिव च स्वर्गवाचका. ॥ १ ॥
निलिम्पाः कामरूपाश्च साध्याः शोभाश्चिरायुषः ।
पूंजितामर्त्यमहिताः सुवाला वायुभाः सुराः ॥ २ ॥
द्वादशार्का वसवोऽष्टौ विश्वेदेवास्त्रयोदश ।
षट्त्रिंशत्तुषिताश्चैव षष्टिराभास्वरा अपि ॥ ३ ॥
षट्त्रिंशदधिके माहाराजिकाश्च शते उभे ।
रुद्रा एकादशैकोनपञ्चाशद्वायवोऽपि च ॥ ४ ॥
चतुर्दश तु वैकुण्ठाः सुशर्माण' पुनर्दश ।
साध्याश्च द्वादशेत्याद्या विजेया गणदेवताः ॥ ५ ॥
सूर्ये वाजी लोकबन्धुर्भानेमिर्भानुकेशरः ।
सहस्राङ्को दिवापुष्टः कालभृद्रात्रिनाशनः ॥ ६ ॥
पर्पीः सदागतिः पीतुः सावत्सररथः कपिः ।
दशानः पुष्करो ब्रह्मा बहुरूपश्च कर्णसूः ॥ ७ ॥

---

१ पूजिला । २ वयुना । ३ भद्रा ।

'वद् वा यथा तथैनैव साम्येऽहो ही च विस्मये ।
स्युरेव तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ २ ॥
ऊ पृच्छायामतीते प्राक् निश्चयेऽद्धाऽञ्जसाद्वयम् ।
अतो हेतौ मह प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ॥ ३ ॥
प्रशसने तु सुष्ठु स्यात् परश्व श्व परेऽह्नि ।
अद्यात्राह्नयथ पूर्वेह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादय ॥ ४ ॥
समानेऽह्नि सद्य स्यात परे त्वह्नि परेद्यवि ।
उभयद्युस्तूभयेद्यु समे युगपदेकदा ॥ ५ ॥
स्यात् तदानीं तदा तर्हि यदा यर्ह्यन्यदैकदा ।
परुत् परार्येषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥ ६ ॥
प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थ यथा तथा ।
द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥ ७ ॥
द्विस्त्रिश्चतु पञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते ।
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादय ॥ ८ ॥]

इति श्रीवेङ्कटाचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकायमाणेन कशेळकरोपाह्वेन जनार्दनतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा विरचिताया परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधककलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविनिर्मिताभिधानचिन्तामणिनाममालाया (अपरनामहैमीकोशस्य) स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनीव्युत्पत्तिरत्नप्रभाव्याख्याया षष्ठ सामान्यकाण्ड ॥

॥ समाप्तोऽय ग्रन्थः ॥

शुक्लो दिवाह्वयः पूर्वो मासे वर्षांशको भवेत् ॥ २० ॥
वर्षकोशो दिनमलः फाल्गुनालस्तु फाल्गुने ।
चैत्रे मौहूनिकः कामसखश्च फाल्गुनानुजः ॥ २१ ॥
वैशाखे तृत्सरो ज्येष्ठमासे तु खरकोमलः ।
ज्येष्ठामूलीय इति च कार्तिके सैरिकौमुदौ ॥ २२ ॥
हिमागमस्तु हेमन्ते वसन्ते पिकबान्धवः ।
पुष्पसाधारणश्चापि ग्रीष्मे तृष्मायणो मत ॥ २३ ॥
आखोरपन्नौ वर्षे तु ऋतुवृत्तिर्युगांशकः ।
कालग्रन्थिर्मासमलः सवत् सर्वर्तुशारदौ ॥ २४ ॥
वत्स इद्वत्सर इडावत्सरः परवाणिवत् ।
नक्षत्रवर्त्मनि पुनर्ग्रहनेमिर्नभोऽटवी ॥ २५ ॥
छायापथश्च मेघे तु व्योमधूमो नभोध्वजः ।
गडयित्नुर्गदयित्नुर्वामिसिर्वारिवाहनः ॥ २६ ॥
खतमालोऽप्यथासारे धारासपात इत्यपि ।
करकेऽम्बुघनो मेघकफो मेघास्थि मिञ्जिका ॥ २७ ॥
बीजोदक तोयडिम्भो वर्षाबीजमिरावरम् ।
यथापरेतरा पूर्वा परा पूर्वेतरा मता ॥ २८ ॥
यथोत्तरेतराऽपाची तथाऽपाचीतरोत्तरा ।
इन्द्रे तु खिदिरो नेरी आर्यस्त्रिशपतिर्जयः ॥ २९ ॥
गौरावस्कन्दी वन्दीको वराणो देवदुन्दुभिः ।
किणालातश्च हरिमान् यामनेमिरसन्महाः ॥ ३० ॥
शंपीविर्मिहिरो वज्रदक्षिणो वेयुनोऽपिच ।
स्यात् पौलोम्या तु शक्राणी चारुरावा शतावरी॥३१॥
महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रचन्द्रवत्यपि ।
जयन्ते यागसतानो वृषणश्वो हरेर्हये ॥ ३२ ॥

---

१ दिवाह्वय । २ सैर । ३ इद्वत्सर । ४ नभोवटी । ५ नभध्वज । ६ जीवोदक । ७ त्रयस्त्रिशपति । ८ शापीवि । ९ वियुन ।

वेदोदयः खलतिकः प्रत्यूषाण्डं सुरावृतः ।
लोकप्रकाशनः पीथो जगद्दीपोऽम्बुतस्करः ॥ ८ ॥
अरुणे विपुलस्कन्धो महासारथिराश्मनः ।
चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ शुभांशुः श्वेतवाहनः ॥ ९ ॥
जर्णः सृप्रो राजराजो यजतः कृत्तिकाभवः ।
यंक्षराडौषधीगर्भस्तपसः शयतो बुधः ॥ १० ॥
स्यन्दः खसिन्धुः सिन्धूत्थः श्रविष्ठारमणस्तथा ।
आकाशचमसः पीतुः क्लेदु पर्वरिचिक्लिदौ ॥ ११ ॥
परिज्वा युवनो नेमिश्चन्दिरः स्लेदरेकभूः ।
भौमे व्योमोल्मुकैकाङ्गौ गीःपतिस्तु महामतिः ॥१२॥
प्रख्याः प्रचक्षा वाग्वाग्मी गौरोदी दिविगीरथौ ।
शुक्रे भृगुः शनौ पङ्गुः श्रुतकर्मा महाग्रहः ॥ १३ ॥
श्रुतश्रवोऽनुजः कालो ब्रह्मण्यश्च यमः स्थिरः ।
क्रूरात्मा चाथ राहौ स्यादुपराग उपप्लवः ॥ १४ ॥
केतावूर्ध्वकचो ध्योती रथग्रहाश्रयौ ध्रुवे ।
अगस्त्ये विन्ध्यकूटः स्याद्दक्षिणाशारतिर्मुनिः ॥ १५ ॥
सत्याग्निर्वारुणि कायिस्तपनः कलशीसुतः ।
व्युष्टे निशात्ययगोसर्गौ निशाचक्रभेदिनी ॥ १६ ॥
निषद्वरी निशीथ्या निट् घोरा वासरकन्यका ।
शताक्षी राक्षसी याम्या घृतार्चिस्तामसी तमि ॥१७॥
शार्वरी क्षणिनी नक्ता पैशाची वासुरा उंशा ।
दिनात्यय प्रदोषे स्याद्ध्वान्ते घ्रत्रो रजोबलम् ॥ १८ ॥
रात्रिरागो नीलपङ्को दिनाण्ड दिनकेशर ।
खपरागो निशावर्म वियद्भूतिर्दिगम्बरः ॥ १९ ॥
पक्ष कृष्णः सितो द्वेधा कृष्णो निशाह्वयोऽपर ।

---

१ यक्षराजो । २ सपा । ३ मृदु । ४ गीष्पति । ५ निशि । ६ उमा ।

शुक्लो दिवाह्वयः पूर्वौ मासे वर्षांशको भवेत् ॥ २० ॥
वर्षकोशो दिनमलः फाल्गुनालस्तु फाल्गुने ।
चैत्रे मौहनिकः कामसखश्च फाल्गुनानुजः ॥ २१ ॥
वैशाखे तृत्सरो ज्येष्ठमासे तु खरकोमलः ।
ज्येष्ठामूलीय इति च कार्तिके सैरिकौमुदौ ॥ २२ ॥
हिमागमस्तु हेमन्ते वसन्ते पिकबान्धवः ।
पुष्पसाधारणश्चापि ग्रीष्मे तृष्मायणो मत ॥ २३ ॥
आखोरपद्मौ वर्षे तु ऋतुवृत्तिर्युगांशकः ।
कालग्रन्थिर्मासमलः सवत् सर्वर्तुशारदौ ॥ २४ ॥
वत्स इडुत्सर इडावत्सरः परवाणिवत् ।
नक्षत्रवर्त्मनि पुनर्ग्रहनेमिर्नभोऽटवी ॥ २५ ॥
छायापथश्च मेघे तु व्योमधूमो नभोध्वजः ।
गडयित्नुर्गदयित्नुर्वार्मसिर्वारिवाहनः ॥ २६ ॥
खलमालोऽप्यथासारे धारासपात इत्यपि ।
करकेऽम्बुघनो मेघकफो मेघास्थि मिञ्जिका ॥ २७ ॥
बीजोदक तोयडिम्भो वर्षाबीजमिरावरम् ।
यथापरेतरा पूर्वा परा पूर्वेतरा मता ॥ २८ ॥
यथोत्तरेतराऽपाची तथाऽपाचीतरोत्तरा ।
इन्द्रे तु खिदिरो नेरी त्र्यैस्त्रिशपतिर्जयः ॥ २९ ॥
गौरावस्कन्दी वन्दीको वराणो देवदुन्दुभिः ।
किणालतश्च हरिमान् यामनेमिरसन्महाः ॥ ३० ॥
शंपीविर्मिहिरो वज्रदक्षिणो वेयुनोऽपि च ।
स्यात् पौलोम्या तु शक्राणी चारुरावा शतावरी॥३१॥
महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रचन्द्रवत्यपि ।
जयन्ते यागसंतानो वृपणश्वो हरेर्हये ॥ ३२ ॥

---

१ दिनाह्वय । २ सैर । ३ इद्वत्सर । ४ नभोवटी । ५ नभध्वज ।
६ जीवोदक । ७ त्रयस्त्रिंशपति । ८ शापीवि । ९ वियुन ।

वेदोदयः खलतिकः प्रत्यूषाण्डं सुरावृतः ।
लोकप्रकाशनः पीथो जगद्दीपोऽम्बुतस्करः ॥ ८ ॥
अरुणे विपुलस्कन्धो महासारथिराश्मनः ।
चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ शुभांशुः श्वेतवाहनः ॥ ९ ॥
जर्णः सूप्रो राजराजो यजतः कृत्तिकाभवः ।
यक्षराडौपधीगर्भस्तपसः शयतो बुधः ॥ १० ॥
स्यन्दः खसिन्धुः सिन्धूत्थः श्रविष्ठारमणस्तथा ।
आकाशचमसः पीतुः क्लेदुः पर्वरिचिक्लिदौ ॥ ११ ॥
परिज्वा युवनो नेमिश्चन्दिरः स्लेहैरेकभूः ।
भौमे व्योमोल्मुकैकाङ्गौ गीःपतिस्तु महामतिः ॥१२॥
प्रख्याः प्रचक्षा वाग्वाग्मी गौरोदी दिविगीरथौ ।
शुक्रे भृगुः शनौ पङ्गुः श्रुतकर्मा महाग्रहः ॥ १३ ॥
श्रुतश्रवोऽनुजः कालो ब्रह्मण्यश्च यमः स्थिरः ।
क्रूरात्मा चाथ राहौ स्यादुपराग उपप्लवः ॥ १४ ॥
केतावूर्ध्वकचो द्योती रथग्रहाश्रयौ ध्रुवे ।
अगस्त्ये विन्ध्यकूटः स्याद्दक्षिणाशारतिर्मुनिः ॥ १५ ॥
सत्याग्निर्वारुणि कायिस्तपनः कलशीसुतः ।
व्युष्टे निशात्ययगोसर्गौ निशाचक्रभेदिनी ॥ १६ ॥
निषद्वरी निशीथ्या निट् घोरा वासरकन्यका ।
शताक्षी राक्षसी याम्या घृतार्चिस्तामसी तमि ॥१७॥
शार्वरी क्षणिनी नक्ता पैशाची चासुरा उंशा ।
दिनात्ययः प्रदोषे स्याद्ध्वान्ते वृत्रो रजोबलम् ॥ १८ ॥
रात्रिरागो नीलपङ्को दिनाण्ड दिनकेशरः ।
खपरागो निशावर्म वियद्भूतिर्दिगम्बरः ॥ १९ ॥
पक्षः कृष्णः सितो द्वेधा कृष्णो निशाह्वयोऽपरः ।

---

१ यक्षराजो । २ क्षपा । ३ मदु । ४ गीष्पति । ५ निचि । ६ क्षमा ।

शुक्रो दिवाह्वयः पूर्वो मासे वर्षांशको भवेत् ॥ २० ॥
वर्षकोशो दिनमलः फाल्गुनालस्तु फाल्गुने ।
चैत्रे मौहूनिकः कामसखश्च फाल्गुनानुजः ॥ २१ ॥
वैशाखे तृत्सरो ज्येष्ठमासे तु स्वरकोमलः ।
ज्येष्ठामूलीय इति च कार्तिके सैरिकौमुदौ ॥ २२ ॥
हिमागमस्तु हेमन्ते वसन्ते पिकबान्धवः ।
पुष्पसाधारणश्चापि ग्रीष्मे तूष्मायणो मत ॥ २३ ॥
आखोरपद्यौ वर्षे तु ऋतुवृत्तिर्युगांशकः ।
कालग्रन्थिर्मासमलः संवत् सर्वर्तुशारदौ ॥ २४ ॥
वत्स इंडुत्सर इडावत्सरः परवाणिवत् ।
नक्षत्रवर्त्मनि पुनर्ग्रहनेमिर्नभोऽटवी ॥ २५ ॥
छायापथश्च मेघे तु व्योमधूमो नभोध्वजः ।
गडयित्नुर्गदयित्नुर्वामसिर्वारिवाहनः ॥ २६ ॥
खतमालोऽप्यथासारे धारासपात इत्यपि ।
करकेऽम्बुघनो मेघकफो मेघास्थि मिञ्जिका ॥ २७ ॥
बीजोदक तोयडिम्भो वर्षाबीजमिरावरम् ।
यथापरेतरा पूर्वा परा पूर्वतरा मता ॥ २८ ॥
यथोत्तरेतराऽपाची तथाऽपाचीतरोत्तरा ।
इन्द्रे तु खिदिरो नेरी त्रायस्त्रिंशपतिर्जयः ॥ २९ ॥
गौरावस्कन्दी वन्दीको वराणो देवदुन्दुभिः ।
किणालातश्च हरिमान् यामनेमिरसन्महाः ॥ ३० ॥
शपीविर्मिहिरो वज्रदक्षिणो वेयुनोऽपिच ।
स्यात् पौलोम्या तु शक्राणी चारुरावा शतावरी॥३१॥
महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रचन्द्रवत्यपि ।
जयन्ते यागसंतानो वृषणश्वो हरेर्हये ॥ ३२ ॥

---

१ दिनाह्वय । २ सैर । ३ इद्वत्सर । ४ नभोवटी । ५ नभध्वज ।
६ जीवोदक । ७ त्रयस्त्रिंशपति । ८ शापीवि । ९ नियुन ।

मातलौ हर्यंकपः स्यादैरावणे मदाम्बरः।
सदादानो भद्रवेणुः पुरे त्वैन्द्रे सुदर्शनम् ॥ ३३ ॥
नाशिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ।
गदान्तकौ यज्ञवहौ यमे तु यमुनाग्रजः ॥ ३४ ॥
महासत्यः पुराणान्तः कालकूटोऽथ राक्षसे।
पलप्रियः कर्पापुत्रः कर्वरो नरविष्वणः ॥ ३५ ॥
आशिरो हनुपः शङ्कुर्विधुरो[3]कुललोहितः।
उद्धरः स्तब्धसभारो रक्तग्रीवः प्रवाहिकः ॥ ३६ ॥
सध्यावलो रात्रिबलस्त्रिशिराः समितीपदः।
वरुणे तु प्रतीचीशो दुन्दुभ्युद्दामसवृताः ॥ ३७ ॥
धनदे निधनाक्षः स्यान्महासत्व प्रमोदितः।
रत्नगर्भ उत्तराशाधिपति॰ सत्यसंगरः ॥ ३८ ॥
धनकेलिः सुप्रसन्नः परिविद्धोलका पुनः।
वसुप्रभा वसुसारा शंकरे नन्दिवर्धनः ॥ ३९ ॥
बहुरूप॰ सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजितः।
कङ्कटीको गुह्यगुरुर्भगनेत्रान्तकः खरुः ॥ ४० ॥
परीणाहो दशबाहुः सुभगोऽनेकलोचनः।
गोपालो वरवृद्धो हि पर्यङ्कः पांशुचन्दनः ॥ ४१ ॥
कूटकृन्मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बर्कः।
कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽक्षतस्वनः ॥ ४२ ॥
उन्मत्तवेपः शवर॰ शिताङ्गो घर्मवाहनः।
महाकान्तो वह्निनेत्र॰ स्त्रीदेहार्धो नृवेष्टन ॥ ४३ ॥
महानादो नराधारो भूरिरेकोदशोत्तमः।
जोटीजोटीङ्गोऽर्धकूट समिरो धूम्रयोगिनौ ॥ ४४ ॥

---

१ मद्यवाही। २ यपापुत्र। ३ विपुर। ४ महापुरु।

उलन्दो जयतः कालो जटावरदशाव्ययौ ।
सध्यानाटी रेरिहाणः शङ्कुश्च कपिलाञ्जनः ॥ ४५ ॥
जगद्रोणिरर्धकौलो दिशाप्रियतमोऽतलः ।
जगत्स्रष्टा कटाटङ्कः कटप्रूरीरहत्कराः ॥ ४६ ॥
गौतमी कौशिकी कृष्णा तामसी बाभ्रवी जया ।
कालरात्रिर्महामाया भ्रामरी यादवी वरा ॥ ४७ ॥
बर्हिध्वजा शूलवरा परमब्रह्मचारिणी ।
अमोघा वन्ध्यनिलया षष्ठी कान्तारवासिनी ॥ ४८ ॥
जाङ्गुली बदरी वासा वरदा कृष्णपिङ्गला ।
दृषद्वतीन्द्रभगिनी प्रगल्भा रेवती तथा ॥ ४९ ॥
महाविद्या सिनीवाली रक्तदन्त्येकपाटला ।
एकपर्णा बहुभुजा नन्दपुत्री महाजया ॥ ५० ॥
भद्रकाली महाकाली योगिनी गणनायिका ।
हासा भीमा प्रकूष्माण्डी गदिनी वारुणी हिमा ॥५१॥
अनन्ता विजया क्षेमा मानस्तोका कुहावती ।
चारणा च पितृगणा स्कन्दमाता घनाञ्जनी ॥ ५२ ॥
गान्धर्वी कर्बरी गार्गी सावित्री ब्रह्मचारिणी ।
कोटिश्रीर्मन्दरावासा केशी मलयवासिनी ॥ ५३ ॥
कात्यायनी विशालाक्षी किराती गोकुलोद्भवा ।
एकानसी नारायणी शैला शाकम्भरीश्वरी ॥ ५४ ॥
प्रकीर्णकेशी कुण्डा च नीलवस्त्रोग्रचारिणी ।
अष्टादशभुजा पौत्री शिवदूती यमस्वसा ॥ ५५ ॥
सुनन्दा विकचालम्बा जयन्ती नकुलाकुला ।
विलङ्का नन्दिनी नन्दा नन्दयन्ती निरञ्जना ॥ ५६ ॥

---

१ यजत । २ अधकल । ३ गदिनी । ४ कर्वरी । ५ सुमन्दा ।

मातलौ हर्यंकपः स्यादैरावणे मदाम्बरः ।
सदादानो भद्रवेणुः पुरे त्वैन्द्रे सुदर्शनम् ॥ ३३ ॥
नाशिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ।
गदान्तकौ यज्ञवहौ यमे तु यमुनाग्रजः ॥ ३४ ॥
महासत्यः पुराणान्तः कालकूटोऽथ राक्षसे ।
पलप्रियः कर्षापुत्रः कर्वरो नरविष्वणः ॥ ३५ ॥
आशिरो हनुपः शङ्कुर्विधुरोकुललोहितः ।
उद्धरः स्तब्धसभारो रक्तग्रीवः प्रवाहिकः ॥ ३६ ॥
सध्याबलो रात्रिबलस्त्रिशिराः समितीपदः ।
वरुणे तु प्रतीचीशो दुन्दुभ्युद्दामसवृताः ॥ ३७ ॥
धनदे निधनाक्षः स्यान्महासत्व प्रमोदितः ।
रत्नगर्भ उत्तराशाधिपतिः सत्यसगरः ॥ ३८ ॥
धनकेलिः सुप्रसन्नः परिविद्धोलका पुनः ।
वसुप्रभा वसुसारा शंकरे नन्दिवर्धनः ॥ ३९ ॥
बहुरूपः सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजितः ।
कङ्कटीको गुहगुरुर्भगनेत्रान्तकः खरुः ॥ ४० ॥
परीणाहो दशबाहुः सुभगोऽनेकलोचनः ।
गोपालो वरवृद्धो हि पर्यङ्कः पांशुचन्दनः ॥ ४१ ॥
कूटकृन्मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बकः ।
कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽक्षतस्वनः ॥ ४२ ॥
उन्मत्तवेष शवरः शिताङ्गो धर्मवाहनः ।
महाकान्तो वह्निनेत्र. स्त्रीदेहार्धो त्र्वेष्टन ॥ ४३ ॥
महानादो नराधारो भूरिरेकोदशोत्तमः ।
जोटीजोटीङ्गोऽर्धकूट समिरो धूम्रयोगिनौ ॥ ८४ ॥

---

१ यज्ञवाहौ । २ खपापुत्र । ३ विधुर । ४ महायुद्ध ।

क्रतुधामा वासुभद्रो बहुरूपो महाक्रमः ।
विधाता धार एकाङ्गो वृषाक्षः सुवृषोऽक्षजः ॥ ६९ ॥
रन्तिदेवः सिन्धुवृषो जितमन्युर्वृकोदरः ।
बहुशृङ्गो रत्नबाहुः पुष्पहासो महातपाः ॥ ७० ॥
लोकनाभः सूक्ष्मनाभो धर्मनाभः पराक्रमः ।
पद्महासो महाहंसः पद्मगर्भः सुरोत्तमः ॥ ७१ ॥
शतवीरो महामायो ब्रह्मनाभः सरीसृपः ।
वृन्दाङ्कोऽधोमुखो धन्वी सुधन्वा विश्वभुक् स्थिर ७२
शतानन्द. सरुश्चापि यवनारिः प्रमर्दनः ।
यज्ञनेमिर्लोहिताक्ष एकपाद्द्विपदः कपिः ॥ ७३ ॥
एकशृङ्गो यमकील आनन्द. शिवकीर्तनः ।
शङ्खवंशः श्रीवराहः सदायोगी सुयामुनः ॥ ७४ ॥
बलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो बली ।
प्रलापी भद्रचलनः पौरः शेषाहिनामभृत् ॥ ७५ ॥
लक्ष्म्यां तु भर्भरी विष्णुशक्तिः क्षीराब्धिमानुषी ।
कामे तु यौवनोद्भेदः शिखिमृत्युर्महोत्सवः ॥ ७६ ॥
शमान्तक' सर्वधन्वी रागरज्जुः प्रकर्षकः ।
मनोदाही मथनश्च गरुडस्तु विषापहः ॥ ७७ ॥
पक्षिसिंहो महापक्षो महावेगो विशालकः ।
उन्नतीशः स्वमुखभूः शिलानीहोऽहिभुक् च सः ॥७८॥
बुद्धे तु भगवान् योगी बुधो विज्ञानदेशनः ।
महासत्वो लोकनाथो बोधिरर्हन् सुनिश्चित ॥ ७९ ॥
गुणाब्धिर्विगतद्वन्द्वो वचने स्यात्तु जल्पितम् ।
लपितोदितभणिताभिधानगदितानि च ॥ ८० ॥
हृतौ हकारकाकारौ चाण्डालाना तु वल्लकी ।
काण्डवीणा कुवीणा च डक्कारी किंनरी तथा ॥ ८१ ॥

कालंजरी शतमुखी विकराली करालिका ।
विरजाः पुरलाजारी बहुपुत्री कुलेश्वरी ॥ ५७ ॥
कैटभी कालदमिनी दर्दुरा कुलदेवता ।
रौद्री कुन्द्रा महारौद्री कालंगमा महानिशा ॥ ५८ ॥
बलदेवस्वसा पुत्री हीरी क्षेमकरी प्रभा ।
मारी हैमवती चापि गोला शिखरवासिनी ॥ ५९ ॥
चामुण्डायां महाचण्डी चण्डमुण्डाप्यथाखुगे ।
पृश्निगर्भः पृश्निशृङ्गो द्विशरीरस्त्रिधातुकः ॥ ६० ॥
हस्तिमल्लो विषाणान्तः स्कन्धे तु करवीरकः ।
सिद्धसेनो वैजयन्तो बालचर्यो दिगम्बरः ॥ ६१ ॥
भृङ्गी तु चर्मी ब्रह्मा तु क्षेत्रज्ञः पुरुषः सनत् ।
नारायणे तीर्थपादः पुण्यश्लोको बलिंदमः ॥ ६२ ॥
उरुक्रमोरुगायौ च तमोघ्न' श्रवणोऽपि च ।
उदारथिर्लतापर्ण सुभद्र' पाशुजालिकः ॥ ६३ ॥
चतुर्व्यूहो नवव्यूहो नवशक्तिः षडङ्गजित् ।
द्वादशमूल' शतको दशावतार एकदृक् ॥ ६४ ॥
हिरण्यकेशः सोमोहिस्त्रिधामा त्रिककुत् त्रिपात् ।
मानजर' पराविद्ध प्रश्निगर्भः पराजितः ॥ ६५ ॥
हिरण्यनाभः श्रीगर्भो वृषोत्साह सहस्रजित् ।
ऊर्ध्वकर्मा यज्ञधरो धर्मनेमिरसयुत. ॥ ६६ ॥
पुरूपो योगनिद्रालु' खण्डास्यः शलिकाजितौ ।
कालकुण्ठो वरारोह श्रीकरो वायुवाहनः ॥ ६७ ॥
वर्धमानश्चतुर्दंष्ट्रो हरिसिंहपुरव्यय' ।
कपिलो भद्रकपिल सुषेण समितिंजयः ॥ ६८ ॥

१ करवारक ।

क्रतुधामा वासुभद्रो बहुरूपो महाक्रमः ।
विधाता धार एकाङ्गो वृषाक्षः सुवृषोऽक्षजः ॥ ६९ ॥
रन्तिदेवः सिन्धुवृषो जितमन्युर्वृकोदरः ।
बहुशृङ्गो रत्नबाहुः पुष्पहासो महातपाः ॥ ७० ॥
लोकनाभः सूक्ष्मनाभो धर्मनाभः पराक्रमः ।
पद्महासो महाहंसः पद्मगर्भः सुरोत्तमः ॥ ७१ ॥
शतवीरो महामायो ब्रह्मनाभः सरीसृपः ।
वृन्दाङ्कोऽधोमुखो धन्वी सुधन्वा विश्वभुक् स्थिर ७२
शतानन्द' सरुश्चापि यवनारिः प्रमर्दनः ।
यज्ञनेमिर्लोहिताक्ष एकपाद्विपदः कपिः ॥ ७३ ॥
एकशृङ्गो यमकील आनन्द, शिवकीर्तनः ।
शङ्कुर्वंशः श्रीवराहः सदायोगी सुयामुनः ॥ ७४ ॥
बलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो बली ।
प्रलापी भद्रचलनः पौरः शेषाहिनामभृत् ॥ ७५ ॥
लक्ष्म्यां तु भर्भरी विष्णुशक्तिः क्षीराब्धिमानुषी ।
कामे तु यौवनोद्भेदः शिखिमृत्युर्महोत्सवः ॥ ७६ ॥
शमान्तकः सर्वधन्वी रागरज्जुः प्रकर्षकः ।
मनोदाही मथनश्च गरुडस्तु विषापह. ॥ ७७ ॥
पक्षिसिंहो महापक्षो महावेगो विशालकः ।
उन्नतीशः खमुखभू' शिलानीहोऽहिभुक् च सः ॥७८॥
बुद्धे तु भगवान् योगी बुधो विज्ञानदेशनः ।
महासत्वो लोकनाथो बोधिरर्हन् सुनिश्चित ॥ ७९ ॥
गुणाधिर्विगतद्वन्द्वो वचने स्यात्तु जल्पितम् ।
लपितोदितभणिताभिधानगदितानि च ॥ ८० ॥
हृत्तौ हक्कारकाकारौ चाण्डालानां तु वल्लकी ।
काण्डवीणा कुवीणा च टक्कारी किन्नरी तथा ॥ ८१ ॥

कालंजरी शतमुखी विकराली करालिका ।
विरजाः पुरलाजारी बहुपुत्री कुलेश्वरी ॥ ५७ ॥
कैटभी कालदमिनी दर्दुरा कुलदेवता ।
रौद्री कुन्द्रा महारौद्री कालगमा महानिशा ॥ ५८ ॥
बलदेवस्वसा पुत्री हीरी क्षेमंकरी प्रभा ।
मारी हैमवती चापि गोला शिखरवासिनी ॥ ५९ ॥
चामुण्डायां महाचण्डी चण्डमुण्डाप्यथार्खुगे ।
पृश्निगर्भः पृश्निशृङ्गो द्विशरीरस्त्रिधातुकः ॥ ६० ॥
हस्तिमल्लो विषाणान्तः-स्कन्धे तु करवीरकः[1] ।
सिद्धसेनो वैजयन्तो बालचर्यो दिगम्बरः ॥ ६१ ॥
भृङ्गी तु चर्मी ब्रह्मा तु क्षेत्रज्ञः पुरुषः सनत् ।
नारायणे तीर्थपादः पुण्यश्लोको बलिदमः ॥ ६२ ॥
उरुक्रमोरुगायौ च तमोघ्न श्रवणोऽपि च ।
उदारधिर्लितापर्णः सुभद्रः पांशुजालिकः ॥ ६३ ॥
चतुर्व्यूहो नवव्यूहो नवशक्तिः षडङ्गजित् ।
द्वादशमूलः शतको दशावतार एकदृक् ॥ ६४ ॥
हिरण्यकेशः सोमोहिस्त्रिधामा त्रिककुत् त्रिपात् ।
मानंजरः पराविद्ध प्रश्निगर्भः पराजितः ॥ ६५ ॥
हिरण्यनाभः श्रीगर्भो वृषोत्साहः सहस्रजित् ।
ऊर्ध्वकर्मा यज्ञधरो धर्मनेमिरसयुतः ॥ ६६ ॥
पुस्पो योगनिद्रालु खण्डास्यः शालिकाजितौ ।
कालकुण्ठो वरारोह श्रीकरो वायुवाहनः ॥ ६७ ॥
वर्धमानश्चतुर्दंष्ट्रो न्नसिंहवपुरव्यय ।
कपिलो भद्रकपिल सुषेणः समितिंजयः ॥ ६८ ॥

---

१ करवारक ।

भक्तमण्डे तु प्रस्रावप्रस्रवाच्छोदनास्रवाः ।
अपूपे पारिशोलोऽथ करम्बो दधिसक्तुषु ॥ ५ ॥
इण्डेरिका तु वटिका शष्कुली त्वर्थलोटिका ।
पर्पटास्तु मर्मराला घृताण्डी तु घृतौपिणी ॥ ६ ॥
समिताखण्डाज्यकृतो मोदको लड्डुकश्च सः ।
एलामरिचादियुतः स पुनः सिंहकेसरः ॥ ७ ॥
लाजेषु भरुजोद्भपपटिकापरिवारकाः ।
दुग्धे योग्य बालसात्म्य जीवनीय रसोत्तमम् ॥ ८ ॥
सर गव्य मधुज्येष्ठ धारोष्ण तु पयोऽमृतम् ।
दधिन श्रीघनमङ्गल्ये तक्रे कट्वरसारणे ॥ ९ ॥
अर्णोन्नं परमरसः कुल्माषाभिषुते पुनः ।
गृहाम्बु मधरा चाथ स्यात् कुस्तुम्बुरुरल्लुका ॥ १० ॥
मरिचे तु द्वारवृत्त मरीचं वलित तथा ।
पिप्पल्यामूषणा शौण्टी चपला तीक्ष्णतन्डुला ॥११॥
उपणा तन्दुलफला कोला च कृष्णतन्दुला ।
जीरे जीरणजरणौ हिङ्गौ तु भूतनाशनम् ॥ १२ ॥
अगूढगन्धमत्युग्र लिप्सौ लालसलम्पटौ ।
लोलो लिप्सा तु यनाया रुचिरीप्सा च कामना॥१३॥
पूजा त्वपचितिरथ चिपिटो नम्रनासिके ।
पङ्गुलस्तु पीठसर्पी किलातस्त्वरपवर्ष्मणि ॥ १४ ॥
सर्वे ह्रस्वोऽनेडमूकस्त्वन्धे न्युब्जस्त्वधोमुखे ।
पित्ते पलाग्निः पललज्वरः स्यादग्निरेचकः ॥ १५ ॥
कफे सिंहानक. खेटः स्यात्कुकुन्दे तु कूपदः ।
पारमितोऽथ कारस्य. करणोऽक्षरजीविनि ॥ १६ ॥
क्षमे समर्थोऽलभूष्णु[१] पादातपदगौ समौ ।

१ किरात इति पाठान्तरम् ।

सारिका खुंखणी चाथ दर्दरे कलशीमुखः ।
सूत्रकोणो डमरुकं समौ पणवकिंकिणौ ॥ ८२ ॥
शृङ्गवाद्ये शृङ्गमुखं हुडुकस्तालमर्दकः ।
काहला तु कुहाला स्यात् चण्डकोलाहला च सा॥८३॥
संवेशप्रतिबोधार्थे द्रगडद्रकटावुभौ ।
देवतार्चनतूर्ये तु धूमलो बलिरित्यपि ॥ ८४ ॥
क्षुण्णकं मृतयात्रायां माङ्गले प्रियवादिका ।
रणोद्यमे त्वर्धतूरो वाद्यभेदास्तथा परे ॥ ८५ ॥
डिंडिमो झर्झरो मड्डुस्तिमिला किरिकिचिका ।
लम्बिका टट्टरी वेध्या कलापूराद्योऽपि च ॥ ८६ ॥
भयकरे तु डमरमाभील भासुर तथा ।
आश्चर्ये फुल्लकं मोट्टो वीक्ष्यं लोतस्तु दृग्जले ॥ ८७ ॥
निद्रायां तामसी सुप्ते सुष्वापः सुखसुप्तिका ।
आकारगूहने चावकटिकावकुटारिका ॥ ८८ ॥
गृहजालिकाऽथ सूत्रधारे स्याद्बीजदर्शकः ।
पूज्ये भरटको भट्टः प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥ ८९ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणिशेषनाममा-
लाया देवकाण्डो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ प्रवीणे क्षेत्रज्ञो नदीष्णो निष्ण इत्यपि ।
छेकालच्छेकिलौ छेके काहलोऽस्फुटभाषिणि ॥ १ ॥
मूके जडकडौ मूर्खे त्वनेडो नामवर्जितः ।
परतन्त्रे वशायत्तावधीनोऽप्यथ दुर्गते ॥ २ ॥
क्षुद्रो हीनश्च दीनश्च भाटिस्तु गणिकाभृतौ ।
त्रस्नुत्रस्तौ तु चकितेऽथ क्षुद्रमगलौ खले ॥ ३ ॥
चौरे तु चोरटो रात्रिचरो याञ्चा तु भिक्षणा ।
अभिपस्तिर्मार्गणा च बुभुक्षाया क्षुधाक्षुरौ ॥ ४ ॥

भक्तमण्डे तु प्रस्रावप्रस्रवाच्छोदनास्रवाः ।
अपूपे पारिशोलोऽथ करम्भो दधिसक्तुषु ॥ ५ ॥
इण्डेरिका तु वटिका शष्कुली त्वथ लोटिका ।
पर्पटास्तु मर्मराला घृताण्डी तु घृतौपिणी ॥ ६ ॥
समिताखण्डाज्यकृतो मोदको लड्डुकश्च सः ।
एलामरिचादियुतः स पुनः सिंहकेसरः ॥ ७ ॥
लाजेषु भरुजोद्भूपपटिकापरिचारकाः ।
दुग्धे योग्य बालसात्म्यं जीवनीयं रसोत्तमम् ॥ ८ ॥
सर गव्य मधुज्येष्ठ धारोष्ण तु पयोऽमृतम् ।
दध्नि श्रीघनमङ्गल्ये तक्रे कट्वरसारणे ॥ ९ ॥
अर्शोघ्नं परमरसः कुल्माषाभिषुते पुनः ।
गृहाम्बु मधरा चाथ स्यात् कुस्तुम्बुरुरल्लुका ॥ १० ॥
मरिचे तु द्वारवृत्त मरीच वलित तथा ।
पिप्पल्यामूषणा शौण्डी चपला तीक्ष्णतन्दुला ॥११॥
उपणा तन्दुलफला कोला च कृष्णतन्दुला ।
जीरे जीरणजरणौ हिङ्गौ तु भूतनाशनम् ॥ १२ ॥
अगूढगन्धमत्युग्र लिप्सौ लालसलम्पटौ ।
लोलो लिप्सा तु धनाया रुचिरीप्सा च कामना॥१३॥
पूजा त्वपचितिरथ चिपिटो नम्रनासिके ।
पङ्गुलस्तु पीठसर्पी किलातस्त्वल्पवर्ष्मणि ॥ १४ ॥
सर्वे ह्रस्वोऽनेडमूकस्त्वन्धे न्युब्जस्त्वधोमुखे ।
पित्ते पलाग्नि' पललज्वरः स्यादग्निरेचकः ॥ १५ ॥
कफे सिंहानक' खेटः स्यात्कुक्षदे तु कूपदः ।
पारमितोऽथ कायस्थः करणोऽक्षरजीविनि ॥ १६ ॥
क्षमे समर्थोऽलभूष्णुः पादातपदगौ समौ ।

---

१ किरात इति पाठान्तरम् ।

जाम्बूलमालिकोद्वाहे वरयात्रा तु दौन्दुभी ॥ १७ ॥
गोपाली वर्णके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।
स्यादिन्द्राणीमहे हेलिरुलुलुर्मङ्गलध्वनिः ॥ १८ ॥
स्यात्तु स्वस्त्ययनं पूर्णकलसे मङ्गलाह्निकम् ।
शान्तिके मङ्गलस्नान वारिपल्लववारिणा ॥ १९ ॥
हस्तलेपे तु करण हस्तबन्धे तु पीडनम् ।
तच्छेदे समयभ्रंशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ २० ॥
कुलटाया तु दुःश्रृङ्गी बन्धुदा कलकूणिका ।
धर्पणी लाञ्छनी खण्डशीला मदननालिका ॥ २१ ॥
त्रिलोचना मनोहारी पालिः सश्मश्रुयोषिति ।
श्रमणाया भिक्षुणी स्याद्वेश्याया तु खगालिका ॥२२॥
वारवाणि कामलेखा क्षुद्रा चेट्या गणेरुका ।
वडवा कुम्भदासी च पुत्रे तु कुलधारकः ॥ २३ ॥
सदायादो द्वितीयश्च पुत्र्या धीदा समर्धुका ।
देहसचारिणी चाप्यपत्ये सतानसतती ॥ २४ ॥
नप्ता तु दुहितुः पुत्रे स्यात्कनिष्ठे तु कन्यसः ।
ज्येष्ठभगिन्या तु वीरभवन्ती स्यात्तु नर्मणि ॥ २५ ॥
सुखोत्सवो रागरसो विनोदोऽपि किलोऽपि च ।
वप्पो जनित्रो रेतोधास्ताते जानी तु मातरि ॥ २६ ॥
देहे सिंन प्रजनुरश्चतु शाख पडङ्गकम् ।
व्याधिस्थानं च देहैकदेशो गात्र कचे पुन. ॥ २७ ॥
धूर्जिनो वेल्लिताग्रोऽस्त्रो धम्मिल्ले मौलिजूटकौ ।
कर्परी तु कपर्या स्यात्पलोभ्यो विशदे कचे ॥ २८ ॥
मुखे दन्तालय स्योन घन घेर घनोत्तमम् ।
कर्णप्रान्तस्तु धारा स्यात्कर्णमूल तु शीलकम् ॥ २९ ॥

---

१ सिनम् । २ स्र । ३ दन्तारयस्तर । ४ घर । ५ शीलक ।

अक्षिण रूपग्रहो देवदीपो नासा तु गन्धहृत् ।
नसा गन्धवहा नस्या नासिक्यं गन्धनालिका ॥ ३० ॥
ओष्ठे तु दशनच्छिष्टो रसालेपी च वाग्दलम् ।
श्मश्रुणि व्यञ्जन कोटो दन्ते मुखखुरः खरु ॥ ३१ ॥
तालुर्जिह्वा तु रसिका रसा च रसमातृका ।
रसा काकुर्ललना च वक्त्रदलं तु तालुनि ॥ ३२ ॥
अवटौ तु शिरःपीठ कफणौ रलिपृष्ठकम् ।
बाहूपबाहुसधिश्च हस्ते भुजदलः सलः ॥ ३३ ॥
अथ व्यामे वियामः स्याद् बाहुचापस्तनूतल ।
हृधसद्मं मर्मवर गुणाधिष्ठानक त्रसम् ॥ ३४ ॥
स्तनौ तु धरणावग्रे तयोः पिप्पलमेचकौ ।
जठरे मलुको रोमलताधारोऽथ क्लोमनि ॥ ३५ ॥
स्यात्ताण्ड्य क्लपुष क्लोममथ नाभौ पुतारिका ।
शिरामूल कटीकूपौ तृचलिद्धौ रतावुके ॥ ३६ ॥
शिश्ने तु लड्डुलं शङ्कु लाङ्गुल शेफशेफसी ।
रक्ते तु शोध्यकीलाले मासे तृद्धः समारटम् ॥ ३७ ॥
लेपन च रोमणि तु त्वग्मल वालपुत्रकः ।
कृपजो मांसनिर्यासः परित्राणमथ स्नसा ॥ ३८ ॥
तन्त्रीनखारुस्नावानः सधिवन्धनमित्यपि ।
अगरौ प्रवर शृङ्ग शीर्षक मृदुल लघु ॥ ३९ ॥
वरद्रुम, परमदः प्रकर गन्धदारु च ।
चन्दने पुनरेकाङ्ग भद्रश्रीः फलकीत्यपि ॥ ४० ॥
जातीफले सोमनस पुटक मदशौण्डकम् ।
कोशफल कुङ्कुमे तु करट वासनीयकम् ॥ ४१ ॥
प्रियङ्गु पीतकावेर घोर पुष्परजो वरम् ।

---

१ तनूनल । २ ममचरम् । ३ पुनारिका । ४ क्षिरामूलम् । ५ प्रकारम् इत्यपि ।

जाम्बूलमालिकोद्वाहे वरयात्रा तु दौन्दुभी ॥ १७ ॥
गोपाली वर्णके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।
स्यादिन्द्राणीमहे हेलिरुलुलुर्मङ्गलध्वनिः ॥ १८ ॥
स्यात्तु स्वस्त्ययनं पूर्णकलसे मङ्गलाह्निकम् ।
शान्तिके मङ्गलस्नान वारिपल्लववारिणा ॥ १९ ॥
हस्तलेपे तु करणं हस्तबन्धे तु पीडनम् ।
तच्छेदे समयभ्रशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ २० ॥
कुलटायां तु दुःश्रृङ्गी बन्धुदा कलकूणिका ।
धर्पणी लाञ्छनी खण्डशीला मदननालिका ॥ २१ ॥
त्रिलोचना मनोहारी पालिः सश्मश्रुयोषिति ।
श्रमणाया भिक्षुणी स्याद्वेश्याया तु खगालिका ॥२२॥
वारवाणि कामलेखा क्षुद्रा चेट्यां गणेरुका ।
वडवा कुम्भदासी च पुत्रे तु कुलधारकः ॥ २३ ॥
सदायादो द्वितीयश्च पुत्र्या धीदा समर्धुका ।
देहसचारिणी चाप्यपत्ये सतानसतती ॥ २४ ॥
नप्ता तु दुहितु' पुत्रे स्यात्कनिष्ठे तु कन्यसः ।
ज्येष्ठभगिन्या तु वीरभवन्ती स्यात्तु नर्मणि ॥ २५ ॥
सुखोत्सवो रागरसो विनोदोऽपि किलोऽपि च ।
वप्पो जनित्रो रेतोधास्ताते जानी तु मातरि ॥ २६ ॥
देहे सिंन प्रजनुकश्चतु शास्त्र पडङ्गकम् ।
व्याधिस्थान च देहैकदेशो गात्र कचे पुनः ॥ २७ ॥
वृजिनो वेल्लिताग्रोऽस्त्रो धम्मिल्ले मौलिजूटकौ ।
कर्परी तु कचर्या स्यात्प्रलोम्यो विशदे कचे ॥ २८ ॥
मुखे दन्तौलय स्योन घन चैर घनोत्तमम् ।
कर्णप्रान्तस्तु धारा स्यात्कर्णमूल तु शीलकम् ॥ २९ ॥

---

१ सिनम् । २ स्त्र । ३ दन्तालयस्तरं । ४ मरं । ५ यीलक ।

पत्र च धेनुकापत्रपाले तु हुलमातृका ।
कुट्टन्ती पत्रफलाऽथ शक्तिः कासूर्महाफला ॥ ५५ ॥
अष्टतालायता सा च पट्टिसस्तु खुरोपमः ।
लोहदण्डस्तीक्ष्णधारो दुःस्फोटाराफलौ समौ ॥ ५६ ॥
चक्रं तु वलयप्रायमरसंचितमित्यपि ।
शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता ॥ ५७ ॥
अयःकण्टकसच्छन्नाशतघ्ने च महाशिला ।
मुषुण्ढी स्याद्दारुमयी वृत्तायःकीलसंचिता ॥ ५८ ॥
कणयो लोहमात्रोऽथ चिरिका तु छुलाग्रका ।
वराहकर्णकोऽन्वर्थः फलपत्रांग्रके हुलम् ॥ ५९ ॥
मुनयोऽस्त्रशेखर च शराभ्यास उपासनम् ।
जिष्णौ तु विजयी जैत्र. स्याच्छृगाली तु विप्लवे ॥६०॥
करमध्ये सौम्य तीर्थमथ स्यान्नियमे तपः ।
सत्यवत्या गन्धवती मत्स्योदर्यथ बक्रये ॥ ६१ ॥
भाटकोऽथ साक्षिणि स्यान्मध्यस्थ प्राश्निकोऽप्यथ ।
कूटसाक्षी मृषासाक्षी सूची स्याद्दुष्टसाक्षिणि ॥ ६२ ॥
पादुकायां पादरथी पादजङ्घः पदत्वरा ।
पादवीथी च पेशी च पादपीठी पदायता ॥ ६३ ॥
नापिते ग्रामणीभण्डिवाहक्षौरिकभाण्डिकाः ।

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचिताया शेषनाममालाया
मर्त्यकाण्डस्तृतीय ॥ ३ ॥

अथ पृथ्वी महाकान्ता क्षान्ता मेर्वद्रिकर्णिका ।
गोत्रकीला घनश्रेणी मध्यलोका जगद्वहा ॥ १ ॥
देहिनी केलिनी मौलिर्महास्थल्यम्बरस्थली ।
गिरौ प्रपाती कुट्टार उर्वङ्गः कन्दराकर' ॥ २ ॥

---

१ फलपत्राग्रके ।

कुसुम्भं च जवापुष्पं कुसुमान्तं च गौरवम् ॥ ४२ ॥
वृक्षधूपे तु श्रीवेष्टो दधिक्षीरघृताह्वयः ।
रचनाया परिस्पन्दः प्रतियत्नोऽथ कुण्डले ॥ ४३ ॥
कर्णादर्शौ मेखला तु लालिनी कटिमालिका ।
अथ किङ्किण्यां घर्घरी विद्या विद्यामणिस्तथा ॥४४॥
नूपुरे तु पादशीली मन्दीरं पादनालिका ।
पादाङ्गुलीयके पादपालिका पादकीलिका ॥ ४५ ॥
वस्त्रे निवसनं वल सत्रं कर्पटमित्यपि ।
दशासु वस्त्रपेश्योऽथ हिमवातापहांशुके ॥ ४६ ॥
द्विखण्डको वरकश्च चक्रवर्तिन्यधीश्वरः ।
अर्जुने विजयश्चित्रयोधी चित्राङ्गसूदनः ॥ ४७ ॥
योगी धन्वी कृष्णपक्षो नन्दिघोषस्तु तद्रथः ।
ग्रन्थिकस्तु सहदेवो नकुलस्तन्तिपालकः ॥ ४८ ॥
माद्रेयाविमौ कौन्तेया भीमार्जुनयुधिष्ठिराः ।
द्वये तु पाण्डवेयाः स्युः पाण्डवाः पाण्डवायनाः ॥४९॥
राजच्छत्रे नृपलक्ष्म चमरः स्यात्तु चामरे ।
स्यान्न्यायद्रष्टरि स्थेयो द्वाःस्थे द्वाःस्थितिदर्शकः ॥५०॥
क्षुद्रोपकरणानां स्यादध्यक्षः पारिकर्मिकः ।
पुराध्यक्षे कोट्टपतिः पौरिको दाण्डपाशिकः ॥ ५१ ॥
वेध्य निमित्त बाणे तु लक्ष्यहा मर्मभेदनः ।
वीरेश्च वीरशङ्कुश्च कदम्बोप्यस्त्रकण्टकः ॥ ५२ ॥
नाराचो लोहनालोऽस्त्रसायकोऽसिस्तु सायकः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहार प्रजाकरः ॥ ५३ ॥
धर्मप्रचारो धाराङ्गो धाराधरकरालिकौ ।
चन्द्रभासश्च शस्त्रोऽथ क्षुरश्री कोशशायिका ॥५४॥

१ द्वा स्थितदर्शक । २ वारय ।

पत्रं च धेनुकापत्रपाले तु छुलमातृका ।
कुट्टन्ती पत्रफलाऽथ शक्तिः कासूर्महाफला ॥ ५५ ॥
अष्टतालायता सा च पट्टिसस्तु खुरोपमः ।
लोहदण्डस्तीक्ष्णधारो द्रुःस्फोटाराफलौ समौ ॥ ५६ ॥
चक्रं तु वलयप्रायमरसंचितमित्यपि ।
शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता ॥ ५७ ॥
अयःकण्टकसंछन्नाशतघ्ने च महाशिला ।
मुषुण्ढी स्याद्दारुमयी वृत्तायःकीलसंचिता ॥ ५८ ॥
कणयो लोहमात्रोऽथ चिरिका तु छुलाग्रका ।
वराहकर्णकोऽन्वर्थः फलपत्राग्रके छुलम् ॥ ५९ ॥
मुनयोऽस्त्रशेखरं च शराभ्यास उपासनम् ।
जिष्णौ तु विजयी जैत्रः स्याच्छृगाली तु विप्लवे ॥६०॥
करमध्ये सौम्य तीर्थमथ स्यान्नियमे तपः ।
सत्यवत्या गन्धवती मत्स्योदर्यथ वक्रये ॥ ६१ ॥
भाटकोऽथ साक्षिणि स्यान्मध्यस्थ प्राश्निकोऽप्यथ ।
कूटसाक्षी मृषासाक्षी सूची स्याद्दुष्टसाक्षिणि ॥ ६२ ॥
पादुकायां पादरथी पादजङ्घः पदत्वरा ।
पादवीथी च पेशी च पादपीठी पदायता ॥ ६३ ॥
नापिते ग्रामणीभण्डिवाहक्षौरिकभाण्डिकाः ।

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचितायां शेषनाममालायां
मर्त्यकाण्डस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ पृथ्वी महाकान्ता क्षान्ता मेर्वद्रिकर्णिका ।
गोत्रकीला घनश्रेणी मध्यलोका जगद्वहा ॥ १ ॥
देहिनी केलिनी मौलिर्महास्थल्यम्बरस्थली ।
गिरौ प्रपाती कुट्टार उर्वङ्गः कन्दराकरः ॥ २ ॥

---

१ करपत्राग्रके ।

कैलासे धनदावासो हराद्रिर्हिमवद्धसः ।
मलयश्चन्दनगिरिः स्याक्षोटे धीनधीवरे ॥ ३ ॥
ताम्रे पवित्रं कास्यं च सीसके तु महाबलम् ।
चीनपिष्टं समेलूक कृष्णं च त्रपुबन्धकम् ॥ ४ ॥
त्रपुणि श्वेतरूप्य स्यात्सठ सलवण रजः ।
परासं मधुकं ज्येष्ठं घनं च मुखभूषणम् ॥ ५ ॥
रजते आपुपं बह्लजीवनं वसु भीरुकम् ।
स्वभ्र सौम्यं च शोध्यं च रूपं भीरु जवीयसम् ॥ ६
सुवर्णे लोभनं शुक्र तारजीवनमौजसम् ।
दाक्षायणं रक्तवर्णं श्रीमत्कुम्भ शिलोद्भवम् ॥ ७ ॥
वैणव तु कार्णिकारच्छायं वेणुतटीभवम् ।

इति पृथ्वीकाय

जले दिव्यमिरा सेव्य कूपीटं घृतमङ्कुरः ॥ ८ ॥
विषं पिप्पलपातालमर्लिलानि च कम्बलम् ।
पावन षड्रस चापि पल्लूर तु सित पयः ॥ ९ ॥
किट्टिम तदतिक्षार शालूक पङ्कगन्धिकम् ।
अन्ध तु कलुष तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ॥ १० ॥
समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणीप्लवः ।
महीप्रावार उर्वङ्गस्तिमिकोशो महाशयः ॥ ११ ॥
सुरन्दरा तु सुरला सुरवेला तु नन्दिनी ।
चर्मण्वती रन्तिनदी सभेद' सिन्धुसगमः ॥ १२ ॥
नौका तु सारणौ

इति अप्काय

अग्नौ चैमिर्दीमः समन्तभुक् ।
पर्परीकः पविर्घांसि पृथुर्घघरिराशिर ॥ १३ ॥

---

१ समोद्धकम् इत्यपि । २ थजम् । ३ साप्यम् । ४ मर्लिनानि । ५ घमि । ६ कारीक । ७ पमुरिराशिर ।

जुहुराणः पृदाकुश्च जुपाकुर्हवनो हविः ।
घृतार्चिर्नाचिकेतश्च प्रष्ठो वश्वातिरश्वतिः ॥ १४ ॥
भुजिर्भरथपीथौ च स्वनिः पवनवाहनः ।

इति अग्निकाय

वायौ सुरालयः प्राणः सभृतो जलभूषणः ॥ १५ ॥
शुचिर्विहालो नघटः पश्चिमोत्तरदिक्पतिः ।
अङ्कति[१] क्षिपणुर्मर्को [२]ध्वजप्रहरणश्चलः ॥ १६ ॥
शीतलो जलकान्तारो मेघारि स्तमरोऽपि च ।

इति वायुकाय

वृक्षे स्वारोहकः स्कन्धी सीमिको हरितच्छदः ॥१७॥
ऊरुर्जन्तुर्वहिभृश्च

इति वनस्पतिकाय

स्यात्तु श्वेतः कपर्दके ।
खद्योते तु कीटमणिर्ज्योतिर्माली तमोमणिः ॥ १८ ॥
परार्बुदो निमेषद्युत् [३]ध्वान्तचित्रोऽथ कुञ्जरे ।
पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिलः सूचिकाधरः ॥ १९ ॥
विलोलजिह्वोऽन्तःस्वेदो महाकायो महामदः ।
शूर्पकर्णो जलाकाङ्क्षो जटी च षष्टिहायनः ॥ २० ॥
असुरो दीर्घपवन शुण्डालः कपिरित्यपि ।
वशाया वाशिता कर्णधारिणी गणिकाऽपि च ॥ २१ ॥
अश्वे तु क्रमण[४] कुण्डी प्रोथी हेषी प्रकीर्णकः ।
पाकलः परुलः किण्वी कुटरः सिंहविक्रमः ॥ २२ ॥
मापाशी केसरी हसो मुद्गभुग्गृढभोजन[५] ।
वासुदेवः शालिहोत्रो लक्ष्मीपुत्रो मरुद्रथ ॥ २३ ॥

---

१ पृषाङ्कु । २ ध्वज । ३ ध्वट, ध्वट । ४ ऊह । ५ गूढभोजन ।

कैलासे धनदावासो हराद्रिर्हिमवद्धसः ।
मलयश्चन्दनगिरिः स्याल्लोहे धीनधीवरे ॥ ३ ॥
ताम्रे पवित्रं कांस्यं च सीसके तु महाबलम् ।
चीनपिष्टं समेलकं कृष्णं च त्रपुबन्धकम् ॥ ४ ॥
त्रपुणि श्वेतरूप्य स्यात्सठ सलवण रजः ।
परासं मधुक ज्येष्टं घनं च मुखभूषणम् ॥ ५ ॥
रजते त्रापुप वङ्गजीवनं वसु भीरुकम् ।
श्वेत्र सौम्यं च शोध्य च रूपं भीरु जवीयसम् ॥ ६ ॥
सुवर्णे लोभनं शुक्र तारजीवनमौजसम् ।
दाक्षायण रक्तवर्णं श्रीमत्कुम्भ शिलोद्भवम् ॥ ७ ॥
वैणवं तु कार्णिकारच्छायं वेणुतटीभवम् ।

इति पृथ्वीकाय·

जले दिव्यमिरा सेव्यं कृपीटं घृतमङ्कुरः ॥ ८ ॥
विषं पिप्पलपातालमलिलानि च कम्बलम् ।
पावनं षड्रस चापि पङ्करं तु सित पयः ॥ ९ ॥
किट्टिम तदतिक्षार शालूक पङ्कगन्धिकम् ।
अन्ध तु कलुष तोयमतिस्वच्छं तु काचिमम् ॥ १० ॥
समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणीप्लवः ।
महीप्रावार उर्वङ्गस्तिमिकोशो महाशयः ॥ ११ ॥
सुरन्दरा तु सुरला सुरवेला तु नन्दिनी ।
चर्मण्वती रन्तिनदी सभेदः सिन्धुसगम. ॥ १२ ॥
नौका तु सारणौ

इति अप्काय

अग्नौ चैमिर्दीप· समन्तभुक् ।
पर्परीकः पविघांसि पृथुर्घघरिराशिर ॥ १३ ॥

---

१ समोद्धकम् इत्यपि । २ मधुम् । ३ साप्यम् । ४ गन्धिनी ।
५ वसि । ६ कपरीक । ७ पयुरिराशिर ।

जुहुराणः पृदाकुश्च जुपाकुर्हवनो हविः ।
घृतार्चिर्नाचिकेतश्च प्रंठो वश्वातिरश्वतिः ॥ १४ ॥
भुजिर्भरथपीथौ च स्वनिः पवनवाहनः ।

इति अग्निकाय.

वायौ सुरालयः प्राणः सभृतो जलभूषणः ॥ १५ ॥
शुचिर्वहालो नधुटः पश्चिमोत्तरदिक्पतिः ।
अङ्कति क्षिपणुर्मर्को वजप्रहरणश्वलः ॥ १६ ॥
शीतलो जलकान्तारो मेघारि स्मरोऽपि च ।

इति वायुकाय

वृक्षे त्वारोहकः स्कन्धी सीमिको हरितच्छदः ॥१७॥
ऊरुर्जन्तुर्वह्निभूश्च

इति वनस्पतिकाय

स्यात्तु श्वेतः कपर्दके ।
खद्योते तु कीटमणिर्ज्योतिर्माली तमोमणिः ॥ १८ ॥
परार्बुदो निमेषद्युत् ध्वान्तचित्रोऽथ कुञ्जरे ।
पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिलः सूचिकाधरः ॥ १९ ॥
विलोलजिह्वोऽन्तःस्वेदो महाकायो महामद ।
शूर्पकर्णो जलाकाङ्क्षो जटी च षष्टिहायनः ॥ २० ॥
असुरो दीर्घपवन शुण्डाल कपिरित्यपि ।
वशायां वाशिता कर्णधारिणी गणिकाऽपि च ॥ २१ ॥
अश्वे तु क्रमण कुण्डी प्रोथी ह्रेषी प्रकीर्णकः ।
पाकल परुलः किण्वी कुटर. सिंहविक्रम ॥ २२ ॥
मापाशी केसरी हंसो मुद्गभुग्गृढभोजन. ।
वासुदेव. शालिहोत्रो लक्ष्मीपुत्रो मरुद्रथ ॥ २३ ॥

---

१ पृपाकु । २ प्रष्ठ । ३ स्पद, स्पट । ४ उरु । ५ गूढभोजन ।

चामरैकशफोऽपि स्यादश्वायां पुनरर्वती ।
मल्लिकाक्षः सितैर्नेत्रैः स्याद्वाजीन्द्रायुधोऽसितैः ॥२४॥
ककुदी ककुदावर्तो निर्मुष्कस्त्विन्द्रवृद्धिकः ।
शुनि क्रोधी रसापायी शिवारिः सूचको रुरु ॥२५॥
वनंतपः स्वजातिद्विट् कृतज्ञो भल्लहश्च सः ।
दीर्घनादः पुरोगामी स्यादिन्द्रमरकामुकः ॥ २६ ॥
मण्डलः कपिलो ग्राममृगश्चेन्द्रमहोऽपि च ।
महिषे कलुषः पिङ्गः कटाहो गद्गदस्वरः ॥ २७ ॥
हेरम्बः स्कन्धशृङ्गश्च सिंहे तु स्यात्पलंकषः ।
शैगाटो वनराजश्च नभःक्रान्तो गणेश्वरः ॥ २८ ॥
शृङ्गोष्णीयो रक्तजिह्वो व्यादीर्णास्यः सुगन्धिकः ।
सूकरे कुमुखः कामरूपी च सलिलप्रियः ॥ २९ ॥
तलेक्षणो वक्रदंष्ट्र. पङ्कक्रीडनकोऽपि च ।
मृगे त्वजिनयोनिः स्यादथो भुजगभोगिनि ॥ ३० ॥
अहीरणी द्विमुखश्च भवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ।
कण्ठाग्नि. कीकसमुखो लोमकी रसनारदः ॥ ३१ ॥
वारङ्गिनाडीचरणौ मयूरे चित्रपिङ्गलः ।
नृत्यप्रिय. स्थिरमदः खिलखिल्लो गरव्रतः ॥ ३२ ॥
मार्जारकण्ठो मरुको मेघनादानुलासक ।
मयुको बहुलग्रीवो नगावासश्च चन्द्रकी ॥ ३३ ॥
कोकिले तु मदोल्लापी काकजातो रतोद्वहः ।
मधुघोषो मधुकण्ठः सुधाकण्ठः कुहूमुखः ॥ ३४ ॥
घोषयित्नुः पोषयित्नु कामवाल. कुनालिकः ।
कुक्कुटे तु दीर्घनादश्चर्मचूडो नगायुध ॥ ३५ ॥
मयूरचटक शौण्डो रणेच्छुश्च कलाधिक ।
आरणी विष्किरो योधिर्नन्दीक' पुष्टिवर्धनः ॥ ३६ ॥

चित्रवाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठकः ।
उपाकीलो विशोकश्च ग्राजस्तु ग्रामकुक्कुटः ॥ ३७ ॥
हंसेषु तु मरालाः स्युः सारसे दीर्घजानुकः ।
गोनर्दो मैथुनी कामी श्येनाक्षो रक्तमस्तकः ॥ ३८ ॥
गृध्रे तु पुरुषव्याघ्रः कामायुः कूणितेक्षणः ।
सुदर्शनः शकुन्याजौ शुके तु प्रियदर्शनः ॥ ३९ ॥
श्रीमान् मेधातिथिर्वाग्मी मत्स्ये तु जलपिप्पिकः ।
मूको जलाशयः शेवः पाठीने मृदुपाठकः ॥ ४० ॥

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचितायां शेषनाममालायां
तिर्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ रत्नप्रभा घर्मा वंशानुशर्कराप्रभा ।
स्याद्वालुकाप्रभा शैला भवेत् पङ्कप्रभाञ्जना ॥ १ ॥
धूमप्रभा पुनारिष्टा माधव्या तु तमःप्रभा ।
महातमःप्रभा माधव्येवं नरकभूमयः ॥ २ ॥

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचितायां शेषनाममालायां
नारककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ १ ॥
वद् वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये ।
स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ २ ॥
ऊं पृच्छायामतीते प्राक् निश्चयेऽद्धाऽञ्जसाद्वयम् ।
अतो हेतौ मङ्‍ प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ॥ ३ ॥
प्रशंसने तु सुष्ठु स्यात्परश्वः श्वः परेऽहनि ।
अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादयः ॥ ४ ॥
समानेऽहनि सद्यः स्यात् परे त्वह्नि परेद्यवि ।
उभयद्युस्तूभयेद्युः समे युगपदेकदा ॥ ५ ॥

चामर्यैकशफोऽपि स्यादश्वायां पुनरर्वती ।
मल्लिकाक्षः सितैर्नेत्रैः स्याद्राजीन्द्रायुधोऽसितैः ॥२४॥
ककुदी ककुदावर्तो निर्मुष्कस्त्विन्द्रवृद्धिकः ।
शुनि क्रोधी रसापायी शिवारिः सूचको रुरुः ॥२५॥
वनतपः स्वजातिद्विट् कृतज्ञो भल्लहश्च सः ।
दीर्घनादः पुरोगामी स्यादिन्द्रमह्कामुक. ॥ २६ ॥
मण्डलः कपिलो ग्राममृगश्चेन्द्रमहोऽपि च ।
महिषे कलुषः पिङ्गः कटाहो गद्गदस्वरः ॥ २७ ॥
हेरम्बः स्कन्धशृङ्गश्च सिंहे तु स्यात्पलंकषः ।
शैगादो वनराजश्च नभःक्रान्तो गणेश्वरः ॥ २८ ॥
शृङ्गोष्णीषो रक्तजिह्वो व्यादीर्णास्य' सुगन्धिकः ।
सूकरे कुमुखः कामरूपी च सलिलप्रियः ॥ २९ ॥
तलेक्षणो वक्रदंष्ट्रः पङ्कक्रीडनकोऽपि च ।
मृगे त्वजिनयोनिः स्यादथो भुजगभोगिनि ॥ ३० ॥
अहीरणी द्विमुखश्च भवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ।
कण्ठाग्नि' कीकसमुखो लोमकी रसनारदः ॥ ३१ ॥
वारङ्गिनाडीचरणौ मयूरे चित्रपिङ्गलः ।
नृत्यप्रिय स्थिरमदः खिलखिल्लो गरव्रतः ॥ ३२ ॥
मार्जारकण्ठो मरुको मेघनादानुलासक' ।
मयुको बहुलग्रीवो नगावासश्च चन्द्रकी ॥ ३३ ॥
कोकिले तु मदोल्लापी काकजातो रतोद्वहः ।
मधुघोषो मधुकण्ठः सुधाकण्ठः कुहूमुखः ॥ ३४ ॥
घोषयित्नु पोषयित्नु कामवाल. कुनालिक' ।
कुक्कुटे तु दीर्घनादश्चर्मचूडो नखायुध ॥ ३५ ॥
मयूरचटक' शौण्टो रणेच्छुश्च कलाधिकः ।
आरणी विष्किरो बोधिर्नन्दीकः पुष्टिवर्धनः ॥ ३६ ॥

चित्रवाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठकः ।
उपाकीलो विशोकश्च भ्राजस्तु ग्रामकुक्कुटः ॥ ३७ ॥
हंसेषु तु मरालाः स्युः सारसे दीर्घजानुकः ।
गोनर्दो मैथुनी कामी श्येनाक्षो रक्तमस्तकः ॥ ३८ ॥
गृध्रे तु पुरुषव्याघ्रः कामायुः कूणितेक्षणः ।
सुदर्शनः शकुन्याजौ शुके तु प्रियदर्शनः ॥ ३९ ॥
श्रीमान् मेधातिथिर्वाग्ग्मी मत्स्ये तु जलपिप्पिक' ।
मूको जलाशयः शेवः पाठीने मृदुपाठकः ॥ ४० ॥

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचिताया शेषनाममालाया
तिर्यक्काण्डश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

अथ रत्नप्रभा घर्मा वंशानुशर्कराप्रभा ।
स्याद्वालुकाप्रभा शैला भवेत् पङ्कप्रभाञ्जना ॥ १ ॥
धूमप्रभा पुनारिष्टा माघव्या तु तमःप्रभा ।
महातमःप्रभा माघव्येव नरकभूमयः ॥ २ ॥

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचिताया शेषनाममालाया
नारककाण्ड पञ्चम ॥ ५ ॥

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ १ ॥
वद् वा यथा तथैवैव साम्येऽहो ही च विस्मये ।
स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ २ ॥
ऊ पृच्छायामतीते प्राक् निश्चयेऽद्धाऽञ्जसाद्वयम् ।
अतो हेतौ मह' प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ॥ ३ ॥
प्रशासने तु सुष्ठु स्यात्परश्व. श्वः परेऽहनि ।
अद्यात्राह्वयथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादयः ॥ ४ ॥
समानेऽहनि सद्यः स्यात् परे त्वह्नि परेद्यवि ।
उभयद्युस्तूभयेद्युः समे युगपदेकदा ॥ ५ ॥

स्यात्तदानीं तदा तर्हि यदा यर्ह्यन्यदैकदा ।
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥ ६ ॥
प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थं यथा तथा ।
द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥ ७ ॥
द्विस्त्रिश्चतुःपञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते ।
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादय. ॥ ८ ॥

इत्याचार्यश्रीमद्धेमचन्द्रविरचिताया शेपनाममालाया
सामान्यकाण्ड षष्ठ ॥ ६ ॥

इति कलिकालसर्वज्ञश्रीमद्धेमचन्द्राचार्यविरचिता अभिधान-
चिन्तामणिशेषनाममाला समाप्ता ।

॥ द्वितीय परिशिष्टम् ॥

श्रीमज्जिनदेवमुनीश्वरविरचित

श्रीअभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छः।

अर्हं बीजं नमस्कृत्य गुरूणामुपदेशतः ।
श्रीहेमनाममालायाः शिलोञ्छः क्रियते मया ॥ १ ॥
सवीर्य इत्यपि जिने सम्भवः शम्भवेऽपि च ।
श्रीसुव्रते मुनिरपि नेमौ नेमीत्यपीक्ष्यते ॥ २ ॥
षष्ठे गणेशे मण्डितपुत्रोऽपि कथितो बुधैः ।
मरुदेव्यपि विज्ञेया युगादिजिनमातरि ॥ ३ ॥
चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्राप्यजितापि' कविभिरजितबला ।
श्यामा त्वच्युतदेव्यपि सुतारिकोक्ता सुताराऽपि ॥४॥
भद्रकृद्भद्रकारोऽपि श्रवणः श्रवणोऽपि च ।
भद्र भन्द्रमपि प्राहुः प्रशस्तमपि कोविदाः ॥ ५ ॥
प्रव्रज्याऽपि परिव्रज्या शिष्योऽन्तेपदपि स्मृतः ।
इति प्रथमकाण्डस्य शिलोञ्छोऽय समर्पितः ॥ ६ ॥

व्योमयानमपि प्रोक्त विमान बुधपुङ्गवैः ।
स्यात्समुद्रनवनीत पेयूषमपि चामृतम् ॥ १ ॥
कथ्यन्ते व्यन्तरा वानमन्तरा अपि सूरिभिः ।
द्योतस्तथा घृणिमुष्णी प्रोक्ता रश्म्यभिधायकाः ॥२॥
समुद्रनवनीत च विदुश्चन्द्रमस बुधा' ।
चन्द्रिका चन्द्रिमाऽपि स्यादिल्वला इन्वका अपि ॥३॥
अनुराधाऽप्यनूराधा गुरुः ससर्पिजोऽपि च ।
सौरिः सौरोऽपि राहुस्तु ग्रहकल्लोल इत्यपि ॥ ४ ॥
अभ्रपिशाचोऽपि तथा नाडिका नालिकाऽपि च ।
रात्रौ यामवतीतुङ्गयौ नि'सपातो निशीथवत् ॥ ५ ॥

स्यात्तदानीं तदा तर्हि यदा यर्ह्यन्यदैकदा ।
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥ ६ ॥
प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थं यथा तथा ।
द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥ ७ ॥
द्वित्र्यश्चतुःपञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते ।
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ ८ ॥

इत्याचार्यश्रीमद्हेमचन्द्रविरचिताया शेषनाममालाया
सामान्यकाण्ड षष्ठ ॥ ६ ॥

इति कलिकालसर्वज्ञश्रीमद्हेमचन्द्राचार्यविरचिता अभिधान-
चिन्तामणिशेषनाममाला समाप्ता ।

संमार्जको वहुकरे बहुषा
न्यार्जक इतीष्यते च परैः ॥ ४ ॥
विहङ्गिकाया च विहङ्गमाप्यथौर्ध्वदेहिके ।
और्ध्वदैहिकमप्याहुरनृजौ शण्ठ इत्यपि ॥ ५ ॥
मायाविमायिकौ धूर्ते कपटे तूपधा मता ।
चौरश्चोरोऽपि विज्ञेयः स्तेयं स्तैन्यमपीष्यते ॥ ६ ॥
दाने प्रादेशनमपि क्षमा स्यात् क्षान्तिरित्यपि ।
क्रोधनः कोपनस्तृष्णक् पिपासितोऽपि कथ्यते ॥ ७ ॥
भक्षक स्यादाशिरोऽपि मर्जितापि च मार्जिता ।
पेयूपमपि पीयूष कूचिकापि च कूर्चिका ॥ ८ ॥
द्रप्से द्रप्स्यमपि प्रोक्तं विजिपिल च पिच्छिले ।
व्योपे त्रिकटुक जग्धौ जमनं जवन तथा ॥ ९ ॥
आघ्राणोऽपि भवेत्तृप्तौ शौष्कलः पिशिताशिनि ।
मनोराज्यमनोगव्यावपि स्याता मनोरथे ॥ १० ॥
कामुके कमनोऽपि स्यादाक्षारितोऽपि दूषिते ।
सशयालुः साशयिको जागरितापि जागरी ॥ ११ ॥
पूजितेऽपचायितोऽपि तुन्दिभोदरिकावपि ।
तुन्दिलो न्युब्जोऽपि कुब्जे खलतोऽप्यैन्द्रलुप्तके ॥१२॥
पामरोऽपि कच्छुरोऽतीसारस्यप्यतिसारकी ।
कण्डूतिरपि खर्जूतिर्विस्फोटो पिटके स्मृतः ॥ १३ ॥
कोठे[1] मण्डलकमपि गुदकीलोऽपि वार्शसि ।
मेदः प्रमेहवदायुर्वेदको[2]ऽपि चिकित्सके ॥ १४ ॥
आयुष्मानपि दीर्घायुः कथ्यतेऽथ परीक्षकः ।
स्यादाक्षपाटलिकोऽपि पारिषद्योऽपि सभ्यवत् ॥१५॥
म्युर्नैमित्तिकनैमित्तमौहूर्ता गणके लिपौ ।
लेखितापि मषी मेला कुलिके कुलकोऽपि च ॥१६॥

१ द्वितीयान्तम् । २ आयुर्वेदिक ।

तमः स्यादन्धतमसं वर्षाः स्युर्वरिषा अपि ।
खेऽन्तरीक्षं सांसृष्टकमपि तत्कालजे फले ॥ ६ ॥
मेघमाला कालिकाऽपि वार्दल चापि दुर्दिने ।
सूत्रामाऽपीन्द्रे शतारः शतधारोऽपि चाशनौ ॥ ७ ॥
आश्विनेयौ स्वर्गवैद्यौ हर्यक्षोऽपि धनाधिपे ।
अजगवमजगावमपि शंकरधन्वनि ॥ ८ ॥
गौर्यां दाक्षायणीर्श्वर्यौ नारायणे जलेशयः ।
कौमोदकी कौमोदकी आद्रेशब्दौ श्रिया मतौ ॥ ९ ॥
कन्तुः कन्दर्पे सिद्धार्थः सुगते परिकीर्तितः ।
अङ्के व्याख्याविवांश (दा)भ्या प्रज्ञसिरपि पञ्चमे॥१०॥
दृष्टिपातो द्वादशाङ्गया कल्याणेऽवन्ध्यमप्यथ ।
निन्दा गर्हा जुगुप्साप्याक्षारणा रतिगालिषु ॥ ११ ॥
समाख्यापि समाज्ञावद्बुशतीवदुशत्यपि ।
काल्यापि कल्या सधाया समाधिरपि कथ्यते ॥१२॥
व्रीडः सूकामन्दाक्षं च ह्रियामूहापि चोहवत् ।
तन्द्रिस्तन्द्री च निद्रायामह प्रथमिकापि च ॥ १३ ॥
अहंपूर्विकाया केलीकिलोऽपि स्याद्विदूषके ।
मार्पवन्मारिपोऽपीति शिलोञ्छो देवकाण्डगः ॥१४॥

स्तनधये स्तनपश्च क्षीरपश्चाभिधीयते ।
तारुण्य स्याद्यौवनिका दशमीस्थो जरत्तर' ॥ १ ॥
कवितापिकवि स्यात्कृतकर्मणिकृतकृत्यकृतिकृतार्थाश्च
कुटिलाशयोऽपि कुचरोऽन्यजडशठेष्वप्यनेडमूकस्तु ॥
वदन्यौ पृथगित्यन्ये दानशीलप्रियवदौ ।
मूर्खे यथोद्गतोऽपीभ्ये श्रीमानपि बुधे. स्मृतः ॥ ३ ॥
विवधिकवीवधिकावपि वैवधिके
प्रतिचरोऽपि भृत्ये स्यात् ।

अष्टापदे बुधैः शारिफलकोऽपि निगद्यते ।
मनोजवस्ताततुल्ये प्रभविष्णुरपि क्षमे ॥ १७ ॥
जाङ्घिके जङ्घाकरोऽपि चानुगोऽप्यनुगामिनि ।
पर्येपणोपासनापि शुश्रूषायामधीयते ॥ १८ ॥
आतिथ्योऽप्यतिथौ कुल्येऽभिजो गोत्रे तु संततिः ।
महेला योषिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥ १९ ॥
स्ववासिनी चरिण्टी च चिरण्टी च चरण्ट्यपि ।
वधूट्या पत्न्यां करात्ती गेहिनी सहधर्मिणी ॥ २० ॥
सधर्मचारिणी चापि स्नुषायां तु वधूट्यपि ।
प्रेमवत्यपि कान्ताया पाणिग्राहो विवोढरि ॥ २१ ॥
परिणेतोपयन्ता च यौतके दाय इत्यपि ।
दिधीपूर्दिधिपूर्जीवत्पत्नी जीवत्पतिः समे ॥ २२ ॥
तुल्ये अवीरानिर्वीरे श्रवणाश्रवणे तथा ।
रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात्पुष्पितापि च ॥ २३ ॥
पुष्पे कुसुममप्युक्त पशुधर्मोऽपि मोहने ।
सहोदरे सगर्भोऽपि स्यादग्रजवदग्रिमः ॥ २४ ॥
शण्ठ शठ पण्डुरपि क्लीबो माता जनित्र्यपि ।
चिहुरा अपि केशाः स्यु. कर्णः शब्दग्रहोऽपि च ॥२५॥
नेत्र विलोचनमपि सृक्वणी सृक्कणी अपि ।
दाढिका द्राढिकापि स्यात्कपोणिस्तु कफोणिवत् ॥२६॥
कूर्परे कुर्पर सिहतले सहतलोऽपि च ।
चलुकोऽपि चलौ मुष्के स्यादाण्ट. पेलकोऽपि च ॥२७॥
पत्पादङ्घ्रिश्च चरणे कीकस हड्डमित्यपि ।
कपालं शकलमपि पृष्ठास्थनि कशारुका ॥ २८ ॥
मज्ञायामस्थितेजोऽपि नाडीषु नाडिनाडिके ।
शिङ्घाणकोऽपि शिङ्घाण स्तृणीका स्तृणिकापि च २९

१ सृक्कणी ।

शान्तः पान्तश्च विड्गृथेऽशुचि वेशोऽपि वेषवत् ।
उत्सादनोच्छादने च प्लवप्लावौ तथा समौ ॥ ३० ॥
वंशकं कृमिजग्ध चागरौ स्यादथ वाल्हिकम् ।
संकोचं पिशुनं वर्ण्यमसृक्संज्ञं च कुङ्कुमे ॥ ३१ ॥
जापके कालानुसार्यं यावनोऽपि च सिह्लके ।
मकुटोऽपि च कोटीरे चित्रकं च विशेषके ॥ ३२ ॥
वतसोऽप्यवतसे स्यात्पत्रभङ्ग्या तु वल्लरी ।
मञ्जरी च पत्रात्पारितथ्या पर्यवतथ्यया ॥ ३३ ॥
कर्णान्दूरपि कर्णान्दुः परिहार्योऽपि कङ्कणः ।
किङ्किणी किङ्कणी तुल्ये आच्छादाच्छादने समे ॥३४॥
कुर्पासेऽप्यङ्गिका कक्षापटे कक्षापुटोऽपि च ।
कुथे वर्णपरिस्तोम इत्युषण्ड जगुः परे ॥ ३५ ॥
तत्रास्तरणमिति च पल्यङ्कोऽप्यवसक्थिका ।
यमन्यपि प्रतिसीरा सस्तरः प्रस्तरोऽपि च ॥ ३६ ॥
पतद्ग्राहप्रतिग्राहावपि स्यातां पतद्ग्रहे ।
मकुरोऽप्यात्मदर्शोऽथ कशिपुः कसिपुः समे ॥ ३७ ॥
यावकालक्तकौ यावे तुल्ये व्यजनवीजने ।
गीरीयको गिरिकोऽपि बालक्रीडनके मतौ ॥ ३८ ॥
गण्डकोऽपि गन्दुको राट् मूर्धाबसिक्त इत्यपि ।
भरतः सर्वदमनोऽप्यथ दाशरथावुभौ ॥ ३९ ॥
रामचन्द्ररामभद्रौ हनूमानपि मारुतौ ।
वालौ सुग्रीवाग्रजोऽपि पार्थे बीभत्सुरित्यपि ॥ ४० ॥
सातवाहनवत् सालवाहनोऽपि प्रकीर्तितः ।
परिच्छदे परिजनः परिवर्कणमित्यपि ॥ ४१ ॥
मन्त्री बुद्धिसहायोऽपि वेत्री वेत्रधरोऽपि च ।
हेमाध्यक्षे हैरिकोऽपि टङ्कपतिस्तु नैष्किके ॥ ४२ ॥

अष्टापदे बुधैः शारिफलकोऽपि निगद्यते ।
मनोजवस्तात्तुल्ये प्रभविष्णुरपि क्षमे ॥ १७ ॥
जाङ्घिके जङ्घाकरोऽपि चानुगोऽप्यनुगामिनि ।
पर्येपणोपासनापि शुश्रूषायामधीयते ॥ १८ ॥
आतिथ्योऽप्यतिथौ कुल्येऽभिजो गोत्रे तु संततिः ।
महेला योपिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥ १९ ॥
स्ववासिनी चरिण्टी च चिरण्टी च चरण्ट्यपि ।
वधूट्या पत्न्या करात्ती गेहिनी सहधर्मिणी ॥ २० ॥
सधर्मचारिणी चापि स्नुपायां तु वधूट्यपि ।
प्रेमवत्यपि कान्तायां पाणिग्राहो विवोढरि ॥ २१ ॥
परिणेतोपयन्ता च यौतके दाय इत्यपि ।
दिधीषूर्दिधिषूर्जीवत्पत्नी जीवत्पतिः समे ॥ २२ ॥
तुल्ये अवीरानिर्वीरे श्रवणाश्रवणे तथा ।
रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात्पुष्पितापि च ॥ २३ ॥
पुष्पे कुसुममप्युक्त पशुधर्मोऽपि मोहने ।
सहोदरे सगर्भोऽपि स्यादग्रजवदग्रिमः ॥ २४ ॥
शण्ठ, शठ पण्डुरपि क्लीबो माता जनिव्यपि ।
चिहुरा अपि केशाः स्युः कर्णः शब्दग्रहोऽपि च ॥२५।
नेत्र विलोचनमपि सृक्कणी स्रक्कणी अपि ।
दाढिका द्राढिकापि स्यात्कपोणिस्तु कफोणिवत् ॥२६॥
कूर्परे कुर्पर' सिरतले सहतलोऽपि च ।
चलुकोऽपि चलौ मुष्के स्यादाण्ड' पेलकोऽपि च ॥२७॥
पत्पादङ्घ्रिश्च चरणे कीकस हड्डमित्यपि ।
कपाल शकलमपि पृष्ठास्थनि कशारुका ॥ २८ ॥
मज्जायामस्थितेजोऽपि नाडीपु नाडिनाटिके ।
शिङ्घाणकोऽपि शिङ्घाण, स्तृणीका स्तृणिकापि च २९

१ स्रक्कणी ।

शान्तः पान्तश्च विड्गृयेऽशुचि वेशोऽपि वेषवत् ।
उत्सादनोच्छादने च प्लवप्लावौ तथा समौ ॥ ३० ॥
वंशकं कृमिजग्ध चागरौ स्यादथ वाल्हिकम् ।
संकोचं पिशुन वर्णमसृक्संज्ञं च कुङ्कुमे ॥ ३१ ॥
जापके कालानुसार्यं यावनोऽपि च सिह्लके ।
मकुटोऽपि च कोटीरे चित्रकं च विशेषके ॥ ३२ ॥
वतसोऽप्यवतसे स्यात्पत्रभङ्ग्यां तु वल्लरी ।
मञ्जरी च पत्रात्पारितथ्या पर्यवतथ्यया ॥ ३३ ॥
कर्णान्दूरपि कर्णान्दुः परिहार्योऽपि कङ्कणः ।
किङ्किणी किङ्कणी तुल्ये आच्छादाच्छादने समे ॥३४॥
कूर्पासेऽप्यङ्गिका कक्षापटे कक्षापुटोऽपि च ।
कुथे वर्णपरिस्तोम इत्युपण्ड जगुः परे ॥ ३५ ॥
तत्रास्तरणमिति च पल्यङ्कोऽप्यवसक्थिका ।
यमन्यपि प्रतिसीरा सस्तरः प्रस्तरोऽपि च ॥ ३६ ॥
पतद्ग्राहप्रतिग्राहावपि स्याता पतद्ग्रहे ।
मकुरोऽप्यात्मदर्शोऽथ कशिपुः कसिपुः समे ॥ ३७ ॥
यावकालक्तकौ यावे तुल्ये व्यजनवीजने ।
गीरीयको गिरिकोऽपि बालक्रीडनके मतौ ॥ ३८ ॥
गण्डकोऽपि गन्दुको राट्ट मूर्धावसिक्त इत्यपि ।
भरतः सर्वदमनोऽप्यथ दाशरथावुभौ ॥ ३९ ॥
रामचन्द्ररामभद्रौ हनूमानपि मारुतौ ।
वाली सुग्रीवाग्रजोऽपि पार्थे वीभत्सुरित्यपि ॥ ४० ॥
सातवाहनवत् सालवाहनोऽपि प्रकीर्तितः ।
परिच्छदे परिजनः परिवकर्णमित्यपि ॥ ४१ ॥
मन्त्री बुद्धिसहायोऽपि वेत्री वेत्रधरोऽपि च ।
हैमाध्यक्षे हैरिकोऽपि टङ्कपतिस्तु नैष्किके ॥ ४२ ॥

अष्टापदे बुधैः शारिफलकोऽपि निगद्यते ।
मनोजवस्ताततुल्ये प्रभविष्णुरपि क्षमे ॥ १७ ॥
जाङ्घिके जङ्घाकरोऽपि चानुगोऽप्यनुगामिनि ।
पर्येपणोपासनापि शुश्रूपायामधीयते ॥ १८ ॥
आतिथ्योऽप्यतिथौ कुल्येऽभिजो गोत्रे तु संततिः ।
महेला योपिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥ १९ ॥
स्ववासिनी चरिण्टी च चिरण्टी च चरण्ट्यपि ।
वधूट्या पत्न्यां करात्ती गेहिनी सहधर्मिणी ॥ २० ॥
सधर्मचारिणी चापि स्नुषाया तु वधूट्यपि ।
प्रेमवत्यपि कान्ताया पाणिग्राहो विवोढरि ॥ २१ ॥
परिणेतोपयन्ता च यौतके दाय इत्यपि ।
दिधीपूर्दिधिपूर्जीवत्पत्नी जीवत्पतिः समे ॥ २२ ॥
तुल्ये अवीरानिर्वीरे श्रवणाश्रवणे तथा ।
रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात्पुष्पितापि च ॥ २३ ॥
पुष्पे कुसुममप्युक्त पशुधर्मोऽपि मोहने ।
सहोदरे सगर्भोऽपि स्यादग्रजवदग्रिमः ॥ २४ ॥
शण्ठ. शठ पण्डुरपि क्लीबो माता जनित्र्यपि ।
चिहुरा अपि केशाः स्यु. कर्णः शब्दग्रहोऽपि च ॥२५॥
नेत्र विलोचनमपि सृकणी स्रकणी अपि ।
दाढिका द्राढिकापि स्यात्कपोणिस्तु कफोणिवत् ॥२६॥
कूर्परे कुर्परः सिहतले सहतलोऽपि च ।
चलुकोऽपि चलौ मुष्के स्यादाण्ट. पेलकोऽपि च ॥२७॥
पत्पादङ्घिश्च चरणे कीकस हड्डमित्यपि ।
कपाल शकलमपि पृष्ठास्थनि कशारुका ॥ २८ ॥
मज्ञायामस्थितेजोऽपि नाटीपु नाडिनाटिके ।
शिङ्घाणकोऽपि शिङ्घाण स्तृणीका स्तृणिकापि च २९[1]

१ सृकणी ।

शान्तः पान्तश्च विड्गृथेऽशुचि वेशोऽपि वेपवत् ।
उत्सादनोच्छादने च ष्लवप्लावौ तथा समौ ॥ ३० ॥
वंशकं कृमिजग्ध चागरौ स्यादथ वाल्हिकम् ।
संकोचं पिशुन वर्ण्यमसृक्संज्ञं च कुङ्कुमे ॥ ३१ ॥
जापके कालानुसार्यं यावनोऽपि च सिह्लके ।
मकुटोऽपि च कोटीरे चित्रकं च विशेषके ॥ ३२ ॥
वतसोऽप्यवतसे स्यात्पत्रभङ्‌ग्यां तु वल्लरी ।
मञ्जरी च पत्रात्पारितथ्या पर्यवतथ्यया ॥ ३३ ॥
कर्णान्दूरपि कर्णान्दुः परिहार्योऽपि कङ्कणः ।
किङ्किणी किङ्कणी तुल्ये आच्छादाच्छादने समे ॥३४॥
कूर्पासेऽप्यङ्गिका कक्षापटे कक्षापुटोऽपि च ।
कुथे वर्णपरिस्तोम इत्युपण्ड जगुः परे ॥ ३५ ॥
तत्रास्तरणमिति च पल्यङ्कोऽप्यवसक्थिका ।
यमन्यपि प्रतिसीरा सस्तरः प्रस्तरोऽपि च ॥ ३६ ॥
पतद्ग्राहप्रतिग्राहावपि स्यातां पतद्ग्रहे ।
मकुरोऽप्यात्मदर्शोऽथ कशिपुः कसिपुः समे ॥ ३७ ॥
यावकालक्तकौ यावे तुल्ये व्यजनवीजने ।
गीरीयको गिरिकोऽपि बालक्रीडनके मतौ ॥ ३८ ॥
गण्डकोऽपि गन्दुको राट् मूर्धावसिक्त इत्यपि ।
भरतः सर्वदमनोऽप्यथ दाशरथावुभौ ॥ ३९ ॥
रामचन्द्ररामभद्रौ हनूमानपि मारुतौ ।
वालौ सुग्रीवाग्रजोऽपि पार्थे वीभत्सुरित्यपि ॥ ४० ॥
सातवाहनवत् सालवाहनोऽपि प्रकीर्तितः ।
परिच्छदे परिजनः परिवकर्णमित्यपि ॥ ४१ ॥
मन्त्री बुद्धिसहायोऽपि वेत्री वेत्रधरोऽपि च ।
हेमाध्यक्षे हैरिकोऽपि टङ्कपतिस्तु नैष्किके ॥ ४२ ॥

शुद्धान्ताध्यक्ष आन्तर्वेश्मिककान्तःपुरिकावपि ।
सहायसाप्तपदीनौ सख्यावसुहृदप्यरी ॥ ४३ ॥
नये नीतिरपि स्कन्धावारेऽपि शिविरो मतः ।
जयन्त्यपि वैजयन्त्यां पटाकापि प्रकीर्त्यते ॥ ४४ ॥
ध्वजः पताकादण्डोऽपि झम्फानं याप्ययानवत् ।
सादी सव्येष्टोऽपि सूते कवचितोऽपि वर्मिते ॥४५
कवचे दगन त्वक्त्र तनुत्राणमपि स्मृतम् ।
अधियाङ्ग धियाङ्ग चाधिकाङ्गवदुदाहृतम् ॥ ४६ ॥
शिरस्क खोलमप्याहुः स्यान्निषङ्ग्यपि तूणिनि ।
चापे धनूधनुशरासनान्यपि विदुर्बुधाः ॥ ४७ ॥
फरकस्फरकौ खेटे क्षुरिका छुरिका छुरी ।
ईल्यां तरवालिकापि परिघः पलिघः समौ ॥ ४८ ।
ऊर्जस्व्यूर्जस्वान्मगधो मंघो बोधकरोऽर्थिकः ।
सौखशायनिक सौख्यशाय्यिकौ सुखसुप्तिके ॥ ४९
रणे सस्फेटसफेटौ बले द्रविणमूर्त्कथा ।
अवस्कन्दोऽपि धाट्यां स्यान्नशन च पलायने ॥ ५०
चारकोऽपि भवेद्गुप्तौ तापसे तु तपस्यपि ।
विप्रे ब्रह्मापि चाग्नीध्रा अनीध्रोऽप्यथ घृपी घृसी ॥५
शासने शमनं चाथ दधिप्राज्य-पृषातके ।
अग्निहोत्र्यग्न्याहितोऽप्यथोऽप्यवासे समाविमौ ॥५२
उपवस्त्रमौपवस्त्रमुपवीतं प्रवक्ष्यते ।
ब्रह्मसूत्र पवित्रं च वाल्मीकौ द्वाविमावपि ॥ ५३ ॥
मैत्रावरुण्यादिकवी पर्शुरामोऽपि भार्गवे ।
योगीशो याज्ञवल्क्योऽपि दाक्षीपुत्रोऽपि पाणिनौ ५४
स्फोटायनः स्फौटायनः कात्यो वररुचौ तथा ।
कारेणवः पालकाप्ये चाणक्यश्चणकात्मजे ॥ ५५

शेषिके कणादोऽपि जैनोऽनेकान्तवाद्यपि ।
र्वाके लौकायतिकः कृपिः प्रसृतमित्यपि ॥ ५६ ॥
ासार्पणे परिदानं वणिक् प्रापणिकः स्मृतः ।
युते नियुत पोते स्मृतं प्रवहण बुधैः ॥ ५७ ॥
र्णो पारित्रे दुर्गस्य गवेश्वरोऽपि गोमति ।
र्यके क्षेत्रजीवोऽपि कोटीशो लोष्टभेदन. ॥ ५८ ॥
र्द्धीकमपि मद्येऽनुतर्षोऽपि चषके स्मृतः
विन्दे तन्त्रवायोऽपि वेमा व्योमापि कीर्त्यते ॥५९॥
नको धावकोऽप्युक्तः पादत्राण च पादुका ।
लिकस्तैलंतुदोऽपि रथकारोऽपि वर्धकिः ॥ ६० ॥
त्रकारो लेखकश्च लेपकृल्लेपकोऽपि च ।
तूरले विनोदोऽपि सौनिकः खट्टिकोऽपि च ॥ ६१ ॥
टयन्त्रे पाशयन्त्र समौ चाण्डालपुक्कसौ ।
त्थं तृतीयकाण्डस्य शिलोञ्छोऽय समर्थितः ॥ ६२ ॥

वती भुवि दिवस्पृथिव्यावपि रोदसी ।
ाणिबन्धं माणिमन्त सैन्धवे वसुके वसु ॥ १ ॥
ङ्कनष्टङ्कण उपावर्तन चापि नीवृति ।
ङ्गलः स्यान्नाङ्गलोऽपि मालवन्मालको मतः ॥ २ ॥
तने पट्टनमपि कुण्डिने कुण्डिनापुरम् ।
ात् कुण्डिनपुरमपि विपणौ पण्यवीथिका ॥ ३ ॥
रङ्गायां सधिरपि गृहे धाममपि स्मृतम् ।
नकार्योपकर्यापि प्रासादे च प्रसादनः ॥ ४ ॥
ान्तीगृह शान्तिगृहे प्राङ्गण त्वङ्गण मतम् ।
पाटचत् कपाटोऽपि पक्षद्वारे खडक्किका ॥ ५ ॥
स्थूलवत् कुशूलोऽपि सपुटे पुट इत्यपि ।
ाया स्यात्पेटकोऽपि पेडापि कृतिना मते ॥ ६ ॥

शुद्धान्ताध्यक्ष आन्तर्वैशिमकान्तःपुरिकावपि ।
सहायसासपदीनौ सख्यावसुहृदप्यरौ ॥ ४३ ॥
नये नीतिरपि स्कन्धावारेऽपि शिविरो मतः ।
जयन्त्यपि वैजयन्त्यां पटाकापि प्रकीर्त्यते ॥ ४४ ॥
ध्वजः पताकादण्डोऽपि झम्फान याप्ययानवत् ।
सादी सव्येष्ठोऽपि सूते कवचितोऽपि वर्मिते ॥४५
कवचे दशन स्वक्त्र तनुत्राणमपि स्मृतम् ।
अधियाङ्ग धियाङ्ग चाधिकाङ्गवदुदाहृतम् ॥ ४६ ॥
शिरस्क खोलमप्याहु' स्यान्निपङ्ग्यपि तूणिनि ।
चापे धनूधनुशरासनान्यपि विदुर्बुधाः ॥ ४७ ॥
फरकस्फरकौ खेटे क्षुरिका छुरिका छुरी ।
ईल्म्या तरचालिकापि परिघः पलिघः समौ ॥ ४८
ऊर्जरव्यूर्जस्वान्मगधो मपो बोधकरोऽर्थिकः ।
सौखशायनिकः सौख्यशय्यिकौ सुखसुप्तिके ॥ ४९
रणे सस्फेटसंफेटौ बले द्रविणमूर्क्तथा ।
अवस्कन्दोऽपि धाट्या स्यात्तशन च पलायने ॥ ५०
चारकोऽपि भवेद्गुप्तौ तापसे तु तपस्यपि ।
विप्रे ब्रह्मापि चाग्नीध्रा अनीध्रोऽप्यथ धृपी धृसी ॥५
शासने शमन चाथ दधिप्राज्य-पृषातके ।
अग्निहोत्र्यग्न्याहितोऽप्यथोऽप्यवासे समाविमौ ॥५२
उपवस्त्रमौपवस्त्रमुपवीतं प्रवक्ष्यते ।
ब्रह्मसूत्र पवित्रं च वाल्मीकौ द्वाविमावपि ॥ ५३ ॥
मैत्रावरुण्यादिकवी पर्शुरामोऽपि भार्गवे ।
योगीशो याज्ञवल्क्योऽपि दाक्षीपुत्रोऽपि पाणिनौ ५
स्फोटायनः स्फौटायन. कात्यो वररुचौ तथा ।
कारेणवः पालकाप्ये चाणक्यश्चणकात्मजे ॥ ५५ ॥

गेपिके कणादोऽपि जैनोऽनेकान्तवाद्यपि ।
र्वाके लौकायतिकः कृषिः प्रसृतमित्यपि ॥ ५६ ॥
ासार्पणे परिदानं वणिक् प्रापणिकः स्मृतः ।
युते नियुत पोते स्मृतं प्रवहण बुधैः ॥ ५७ ॥
र्णां पारित्रे दुर्गस्य गवेश्वरोऽपि गोमति ।
र्पके क्षेत्रजीवोऽपि कोटीशो लोष्टभेदन. ॥ ५८ ॥
ार्द्वीकमपि मद्येऽनुलर्पोऽपि चपके स्मृतः
ुविन्दे तन्त्रवायोऽपि वेमा व्योमापि कीर्त्यते ॥५९॥
जको धावकोऽप्युक्तः पादत्राणं च पादुका ।
ालिकस्तैलतुदोऽपि रथकारोऽपि वर्धकिः ॥ ६० ॥
चेत्रकारो लेखकश्च लेपकृल्लेपकोऽपि च ।
ुतूहले विनोदोऽपि सौनिक खट्टिकोऽपि च ॥ ६१ ॥
ूटयन्त्रे पाशयन्त्र समौ चाण्डालपुक्सौ ।
्त्थं तृतीयकाण्डस्य शिलोञ्छोऽय समर्थितः ॥ ६२ ॥

लवती भुवि दिवस्पृथिव्यावपि रोदसी ।
माणिबन्धं माणिमन्त सैन्धवे वसुके वसु ॥ १ ॥
टङ्कनष्टङ्कण उपावर्तनं चापि नीवृति ।
जङ्गलः स्याज्जाङ्गलोऽपि मालवन्मालको मतः ॥ २ ॥
पत्तने पट्टनमपि कुण्डिने कुण्डिनापुरम् ।
स्यात् कुण्डिनपुरमपि विपणौ पण्यवीथिका ॥ ३ ॥
सुरङ्गायां सधिरपि गृहे ग्राममपि स्मृतम् ।
उपकार्योपकर्यापि प्रासादे च प्रसादनः ॥ ४ ॥
शान्तीगृह शान्तिगृहे प्राङ्गणं त्वङ्गण मतम् ।
कपाटवत् कवाटोऽपि पक्षद्वारे खडक्किका ॥ ५ ॥
कुसूलवत् कुशूलोऽपि संपुटे पुट इत्यपि ।
पेटायां स्यात्पेटकोऽपि पेडापि कृतिना मते ॥ ६ ॥

शुद्धान्ताध्यक्ष आन्तर्वेश्मिकान्तःपुरिकावपि ।
सहायसाप्तपदीनौ सख्यावसुहृदप्परौ ॥ ४३ ॥
नये नीतिरपि स्कन्धावारेऽपि शिविरो मतः ।
जयन्त्यपि वैजयन्त्यां पटाकापि प्रकीर्त्यते ॥ ४४ ॥
ध्वजः पताकादण्डोऽपि झम्फान याप्ययानवत् ।
सादी सव्येष्टोऽपि सूते कवचितोऽपि वर्मिते ॥४५
कवचे दशन त्वक्त्र तनुत्राणमपि स्मृतम् ।
अधियाङ्गं धियाङ्ग चाधिकाङ्गवदुदाहृतम् ॥ ४६ ॥
शिरस्क खोलमप्याहुः स्यान्निषङ्ग्यपि तूणिनि ।
चापे धनूधनुशरासनान्यपि विदुर्बुधाः ॥ ४७ ॥
फरकस्फरकौ खेटे क्षुरिका छुरिका छुरी ।
ईल्म्या तरचालिकापि परिघः पलिघः समौ ॥ ४८ ॥
ऊर्जस्यूर्जस्वान्मगधो मंपो बोधकरोऽर्थिकः ।
सौखशायनिकः सौख्यशय्यिकौ सुखसुप्तिके ॥ ४९ ॥
रणे सस्फेटसफेटौ बले द्रविणमूर्क्तथा ।
अवस्कन्दोऽपि धाव्यां स्यान्नशन च पलायने ॥ ५० ॥
चारकोऽपि भवेद्गुप्तौ तापसे तु तपस्यपि ।
विप्रे ब्रह्मापि चाग्नीध्रा अनीध्रोऽप्यथ बृषी ब्रुसी ॥५१
शासने शमन चाथ दधिप्राज्य-पृषातके ।
अग्निहोत्र्यग्न्याहितोऽप्यथोऽप्युपवासे समाविमौ ॥५२॥
उपवस्त्रमौपवस्त्रमुपवीतं प्रवक्ष्यते ।
ब्रह्मसूत्र पवित्रं च वाल्मीकौ द्वाविमावपि ॥ ५३ ॥
मैत्रावरुण्यादिकवी पर्शुरामोऽपि भार्गवे ।
योगीशो याज्ञवल्क्योऽपि दाक्षीपुत्रोऽपि पाणिनौ ५४
स्फोटायनः स्फौटायनः काल्यो वररुचौ तथा ।
कारेणवः पालकाप्ये चाणक्यश्चणकात्मजे ॥ ५५ ॥

कर्कन्धूरपि कर्कन्धौ ह्रस्वादिश्चाटरूपकः ।
वाशा च स्नुहिः स्नुहापि पियालोपि प्रियालवत्॥२०॥
नार्यङ्गोऽपि च नारङ्गोऽक्षे विभेदक इत्यपि ।
भवेत्तमालस्तापिच्छो निर्गुण्डी सिन्दुवारवत्॥ २१ ॥
जपा जवा मातुलङ्गो मातुलिङ्गोऽपि कीर्तितः ।
धत्तूर इव धुत्तूरो वशस्त्वक्सार इत्यपि ॥ २२ ॥
ह्रीवेर केशसलिलपर्यायैः स्मर्यते बुधैः ।
पङ्कजिन्या कमलिनी कुमुदिनी कुमुद्वती ॥ २३ ॥
निसप्रसूनं कमले कुमुत्कुमुद्वन्मतम् ।
शेपाल च जलनीली सातीनोपि सतीनवत् ॥ २४ ॥
कुल्मासवत्कुरमाषोऽपि गवेधुका गवीधुका ।
कणिश कनिश रिद्धे धान्ये त्वावासित मतम् ॥२५॥
हालाहल हालहल मुस्ताया मुस्तकोऽपि च ।
कृमिः क्रिमिरपि गण्डूपदः किञ्चुलुकोऽपि च ॥ २६ ॥
शम्बुका अपि शम्बूका वृश्चिको द्रुत इत्यपि ।
भसलो मधुकरोऽली पिक्को विक्कः करिः करी ॥ २७ ॥
व्यालो व्याडोऽप्यौपवाह्योऽप्युपवह्योपि शवरा ।
शृङ्खले निगलोऽण्डुश्च कक्षा कक्ष्यापि वारिहके ॥२८॥
वाल्हीकोऽपि वरगवागे खलिन च खलीनवत् ।
मार्यो पुष्टे गोपतौ तु शल इत्वर इत्यपि ॥ २९ ॥
स्थौरी स्थूर्यपि ककुदे ककुत्ककुदमित्यपि ।
नैचिक नैचिकी च स्यान्मलिनी बालगर्भिणी ॥ ३०॥
पवित्र गोमये छागे शुभोऽथ भषकः शुनि ।
सैरमा देवशुन्या च यमरथोऽपि सैरिभे ॥ ३१ ॥
पारिन्द्र इव पारीन्द्र' शरभेऽष्टापदोऽपि च ।
सृगालवत्शृगालोऽपि ह्लवग' प्रवगोऽपि च ॥ ३२ ॥
वानायुरपि वातायुरुन्दरोऽपि च मूषके ।

पवन्यपि समूहिन्यामयोनौ मुशलं विदुः ।
कण्डोलके पिटकोऽपि चुल्ल्यामन्तीति कथ्यते ॥ ७ ॥
खजः खजाकोऽपि मथि विष्कम्भः कटकोऽस्य तु ।
अगोऽपि पर्वते क्रौञ्चः क्रोञ्चवन्मन्यते बुधैः ॥ ८ ॥
कखट्यपि खटिन्या स्यात्ताम्रमौदुम्बर विदुः ।
शातकुम्भमपि स्वर्णं पारदश्चपलोऽपि च ॥ ९ ॥
रसजात रसाग्र्यं च तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ।
गौक्षिके वैष्णवोऽपि स्याद्गोपित्तं हरितालके ॥ १० ॥
मन.शिलाया नेपाली शिला च सुधिया मता ।
शृङ्गारमपि सिन्दूरे कुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ ११ ॥
बोलो गोपरसोऽप्युक्तो रत्नं माणिक्यमित्यपि ।
पद्मरागे शोणिरत्नं वैराटो राजपट्टवत् ॥ १२ ॥
नीले मणौ महानीलं कमन्धमपि वारिणि ।
धूमिका धूममहिषी धूमर्यो महिकाः समाः ॥ १३ ॥
अकूवारोऽपि जलधौ मकरालय इत्यपि ।
निम्नगायां ह्रादिनी स्याज्जह्नुकन्यापि जाह्नवी ॥ १४ ॥
कलिन्दपुत्री कालिन्दी रेवा मेकलकन्यका ।
चान्द्रभागा चन्द्रभागा गोमती गोतमीत्यपि ॥ १५ ॥
चक्राण्यपि पुटभेदाः पङ्के चिखल्ल इत्यपि ।
उद्घातनोद्घाटने च घटीयन्त्रे प्रकीर्तिते ॥ १६ ॥
सरस्तडागस्तटाकोऽप्यथ तल्लश्च पल्वले ।
आशयाशशुष्मबर्हिर्वेहिरुत्थदमूनस' ॥ १७ ॥
अग्नौ क्षणप्रभा विद्युद्गन्धवाहसदागती ।
वायौ चरणपेऽपि द्रुस्त्वक्त्वचा स्तवके पुनः ॥ १८ ॥
गुलुञ्छलुञ्छौ माकन्दरसालावपि चूतवत् ।
किंकिराते कुरुण्टककुरुण्टकावपि स्मृतौ ॥ १९ ॥

कर्कन्धूरपि कर्कन्धौ ह्रस्वादिश्चाटरूषकः ।
वाशा च स्नुहिः स्नुहापि पियालोपि प्रियालवत्॥२०॥
नार्यङ्गोऽपि च नारङ्गोऽक्षे विभेदक इत्यपि ।
भवेत्तमालस्तापिच्छो निर्गुण्डी सिन्दुवारवत्॥ २१ ॥
जपा जवा मातुलुङ्गो मातुलिङ्गोऽपि कीर्तितः ।
धत्तूर इव धुत्तूरो वशस्त्वक्सार इत्यपि ॥ २२ ॥
हीवेरं केशसलिलपर्यायैः स्मर्यते बुधैः ।
पङ्कजिन्या कमलिनी कुमुदिनी कुमुद्वती ॥ २३ ॥
बिसप्रसून कमले कुमुत्कुमुदवन्मतम् ।
शैपाल च जलनीली सातीनोपि सतीनवत् ॥ २४ ॥
कुरमासवत्कुरमाषोऽपि गवेधुका गवीधुका ।
कणिश कनिश रिद्धे धान्ये त्वावासित मतम् ॥२५॥
हालाहल हालहल मुस्ताया मुस्तकोऽपि च ।
कृमिः क्रिमिरपि गण्डूपदः किचुलुकोऽपि च ॥ २६ ॥
शम्बुका अपि शम्बूका वृश्चिको द्रुत इत्यपि ।
भसलो मधुकरोऽली पिको विकः करिः करी ॥ २७ ॥
व्यालो व्याडोऽप्यौपवाह्योऽप्युपवह्योपि रावरा ।
शृङ्खले निगलोऽण्डुश्च कक्षा कक्ष्यापि वाल्हिके ॥२८॥
वाल्हीकोऽपि वल्गवागे खलिन च खलीनवत् ।
मार्यो पुष्टे गोपतौ तु शल इत्वर इत्यपि ॥ २९ ॥
स्थौरी स्थूर्यपि ककुदे ककुत्ककुदमित्यपि ।
नैचिक नैचिकी च स्यान्मलिनी बालगर्भिणी ॥ ३०॥
पवित्रं गोमये छागे शुभोऽथ भपक' शुनि ।
सैरमा देवशुन्यां च यमरथोऽपि सैरिभे ॥ ३१ ॥
पारिन्द्र इव पारीन्द्र शरभेऽष्टापदोऽपि च ।
सृगालवच्छृगालोऽपि स्रुवगः प्रवगोऽपि च ॥ ३२ ॥
वातायुरपि वातायुरुन्दरोऽपि च मूषके ।

पवन्यपि समूहिन्यामयोग्रं मुशलं विदुः ।
कण्डोलके पिटकोऽपि चुल्ल्यामन्तीति कथ्यते ॥ ७ ॥
खजः खजाकोऽपि मथि विष्कम्भः कटकोऽस्य तु ।
अगोऽपि पर्वते क्रौञ्चः क्रोञ्चवन्मन्यते बुधैः ॥ ८ ॥
कखट्यपि खटिन्यां स्यात्ताम्रमौदुम्बरं विदुः ।
शातकुम्भमपि स्वर्णं पारदश्चपलोऽपि च ॥ ९ ॥
रसजात रसाग्र्यं च तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ।
मौक्तिके वैष्णवोऽपि स्याद्गोपित्त हरितालके ॥ १० ॥
मनःशिलाया नेपाली शिला च सुधिया मता ।
शृङ्गारमपि सिन्दूरे कुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ ११ ॥
बोलो गोपरसोऽप्युक्तो रत्नं माणिक्यमित्यपि ।
पद्मरागे शोणिरत्न वैराटो राजपट्टवत् ॥ १२ ॥
नीले मणौ महानीलं कमन्धमपि वारिणि ।
धूमिका धूममहिषी धूमयों महिकाः समाः ॥ १३ ॥
अकूवारोऽपि जलधौ मकरालय इत्यपि ।
निम्नगायां ह्रादिनी स्याज्जह्नुकन्यापि जाह्नवी ॥ १४ ॥
कलिन्दपुत्री कालिन्दी रेवा मेकलकन्यका ।
चान्द्रभागा चन्द्रभागा गोमती गोतमीत्यपि ॥ १५ ॥
चक्राण्यपि पुटभेदाः पङ्के चिखल्ल इत्यपि ।
उद्घातनोद्घाटने च घटीयन्त्रे प्रकीर्तिते ॥ १६ ॥
सरस्तडागस्तटाकोऽप्यथ तल्लश्च पल्वले ।
आशयाशशुष्मबर्हिर्वैहिरुत्थदमूनसः ॥ १७ ॥
अग्नौ क्षणप्रभा विद्युद्गन्धवाहसदागती ।
वायौ चरणपेऽपि ह्रस्वत्वक्त्वचा स्तबके पुनः ॥ १८ ॥
गुलुञ्छलुञ्छयौ माकन्दरसालावपि चूतवत् ।
किंकिराते कुरण्टककुरण्टकावपि स्मृतौ ॥ १९ ॥

सविदि शून्यखण्डे च वर्तते खश्च भास्करे।
गो गन्धर्वे गणेशे च गीते गं गश्च गातरि ॥ १२ ॥
गौ र्वाणी वाणभूरश्मिवज्रस्वर्गाक्षि वारिषु।
दिशि धेनौ श्रुतेश्वर्यां गणेशे चापि गौः स्मृत ॥ १३ ॥
घः कुम्भे हनने घोषान्तर्भावकिङ्किणीष्वपि।
ङो विषये भैरवे च चखरौ चन्द्रचौरयो. ॥ १४ ॥
चुश्चकोरे समाख्यातश्चकार पुनरव्यय।
अन्योन्यार्थे विकल्पार्थे समासे पादपूरणे ॥ १५ ॥
पक्षान्तरे समूहार्थे हेलावववृतावपि।
अन्वाचये तथा तुल्ययोगिताया च कीर्तित ॥ १६ ॥
छः सूर्ये छेदके ख्यातस्तथा मवरणे भवेत्।
छश्च छन्दसि तडिति निर्मले च तथा स्मृत ॥ १७ ॥
जश्च जेतरि जनने विगते जिस्तु जेतरि।
जूर्विहायसि जवने पिशाच्या विगतेऽपि च ॥ १८ ॥
झो नक्त गायने नष्टे घर्घरध्वनिनामनि।
चारुवाकुचारयोर्झस्तु व्यूहने गूढरूपके ॥ १९ ॥
ट पृथिव्या ध्वनौ वायौ करङ्के टं पुनर्भुवि।
चकोरेऽब्दे तथा ठस्तु घटे शून्ये बृहद्ध्वनौ ॥ २० ॥
चन्द्रस्य मण्डले रुद्रे डो वृषाङ्के ध्वनावपि।
बन्दिवृन्दे तथा डः स्यात् यामिनीपतिमण्डले ॥ २१ ॥
ढो ढकाया समाख्यातस्तथा ढा निर्गुणे ध्वनौ।
णः प्रकरे निष्कले च प्रस्तुते ज्ञानबन्धयो ॥ २२ ॥
तकारस्तस्करे युद्धे क्रोडे पृच्छे च ता श्रियाम्।
तु स्यात्पूर्वे निवृत्तौ च पूर्वसादवधारणे ॥ २३ ॥
विलक्षणे विकल्पार्थे थो भवेद्भयरक्षणे।
भूधरे च तथा मारे दो दाने दायकेऽपि च ॥ २४ ॥
दाने दातरि दा केचिद्विदुर्दो छेदबन्धयो।
द्र कलत्र तथा धश्च धीरे च धनदे धने ॥ २५ ॥ —

॥ तृतीयं परिशिष्टम् ॥

श्रीमत्सुधाकलशमुनिपुङ्गवप्रणीता

॥ श्रीएकाक्षरनाममाला ॥

श्रीवर्धमानमानम्य सर्वातिशयसुन्दरम् ।
एकाक्षरनाममाला कीर्तयामि यथाश्रुतम् ॥ १ ॥
अः पुल्लिङ्गशार्ङ्गधारिण्य स्वल्पार्थेऽव्यय पुन ।
विरिञ्चावाश्च पुल्लिङ्ग आ वाक्ये स्मरणेऽव्यय ॥ २ ॥
आः संतापेऽव्यय क्रुध्यामव्ययोऽप्यधृतौ स्मृतौ ।
इः कामे पुल्लिङ्ग इ चाव्यय कोपोक्तिखेदयो ॥ ३ ॥
ईः पद्मायामव्ययस्त्वी प्रत्यक्षे दु खभावने ।
प्रकोपे संनिधौ चैव पुल्लिङ्ग उर्वृषध्वजे ॥ ४ ॥
रोषोक्तौ मन्त्रणेऽप्यर्थेऽव्यय उस्त्वव्ययस्तथा ।
प्रश्ने चाङ्गीकृते रोषे पुल्लिङ्ग ऊस्तु रक्षणे ॥ ५ ॥
ऊमव्यय प्रकोपोक्तौ प्रश्ने ऋर्देवमातरि ।
अव्यय ऋ तु कुत्साया वचनेऽपि तथैवच ॥ ६ ॥
ऋस्त्वजे दानवाञ्छाया ऋश्च स्याद्देवमातरि ।
ऋर्वाराह्या भवेदेस्तु विष्णावैस्तु वृषध्वजे ॥ ७ ॥
ओ रूर्ध्वलिङ्ग आहूतावव्यय स्यादनन्त औ ।
संबोधने चाव्यय औ परब्रह्मण्यमः शिवे ॥ ८ ॥
कः[1] सूर्यमित्रवाय्वग्निब्रह्मात्मयमकेकिषु ।
प्रकाशवक्त्रयोश्चापि क नीरसुखमूर्धसु ॥ ९ ॥
कुर्भूकुत्सितशब्देषु पापीयसि निवारणे ।
ईषदर्थे च किंशब्द कुत्सने क्षेपप्रश्नयो ॥ १० ॥
वितर्काश्चर्यनिन्दासु किंशब्द स्यात् कियानपि ।
खमिन्द्रियस्वर्गशून्य मुपाकाशसुखेषु च ॥ ११ ॥

---

१ 'शालिनम्' इति पाठान्तरम् । २ 'यथाक्रमम्' इति पाठान्तरम् ।

सविदि शून्यखण्डे च वर्तते खश्च भास्करे।
गो गन्धर्वे गणेशे च गीते **ग** गश्च गातरि ॥ १२ ॥
गौ र्वाणी वाणभूरश्मिवज्रस्वर्गोक्षि वारिषु।
दिशि धेनौ श्रुतेश्वर्यां गणेशे चापि **गौः** स्मृत ॥ १३ ॥
घः कुम्भे हनने घोषान्तर्भावकिङ्किणीष्वपि।
ङो विषये भैरवे च चखरौ चन्द्रचौरयो॰ ॥ १४ ॥
चुश्चकोरे समाख्यातश्चकार पुनरव्यय ।
अन्योन्यार्थे विकल्पार्थे समासे पादपूरणे ॥ १५ ॥
पक्षान्तरे समूहार्थे हेताववधृतावपि।
अन्वाचये तथा तुल्ययोगिताया च कीर्तित ॥ १६ ॥
छः सूर्ये छेदके ख्यातस्तथा सवरणे भवेत्।
छश्च छन्दसि तडिति निर्मले च तथा स्मृत ॥ १७ ॥
जश्च जेतरि जनने विगते जिष्णु जेतरि।
जूर्विहायसि जवने पिशाच्या विगतेऽपि च ॥ १८ ॥
झो नक्त गायने नष्टे घर्घरध्वनिनामनि।
चारुवाक्चारयोर्झस्तु व्यूहने गूढरूपके ॥ १९ ॥
ट पृथिव्या ध्वनौ वायौ करङ्के **ट** पुनर्भुवि।
चकोरेऽब्दे तथा **ठ**स्तु घटे शून्ये बृहद्ध्वनौ ॥ २० ॥
चन्द्रस्य मण्डले रुद्रे **डो** वृषाङ्के ध्वनावपि।
वन्दिवृन्दे तथा **डः** स्यात् यामिनीपतिमण्डले ॥ २१ ॥
ढो ढकाया समाख्यातस्तथा **ढा** निर्गुणे ध्वनौ।
णः प्रकटे निष्कले च अस्तुते ज्ञानसम्भयो ॥ २२ ॥
तकारस्तस्करे युद्धे क्रोडे पृच्छे च **ता** श्रियाम्।
तु स्यात्पूर्वे निवृत्तौ च पूर्वसादवधारणे ॥ २३ ॥
विलक्षणे विकल्पार्थे **थो** भवेद्भयरक्षणे।
भूधरे च तथा भारे **दो** दाने दायकेऽपि च ॥ २४ ॥
दाने दातरि **दा** केचिद्विदुर्दो छेदबन्धयो ।
द कलत्र तथा धश्च धीरे च धनदे धने ॥ २५ ॥

सविदि शून्यखण्डे च वर्तते खश्च भास्करे।
गो गन्धर्वे गणेशे च गीते **ग** गश्च गातरि ॥ १२ ॥
गौ र्वाणी बाणभूरश्मिवज्रस्वर्गाक्षि वारिषु ।
दिशि धेनौ श्रुतेश्वर्यां गणेशे चापि **गौः** स्मृत' ॥ १३ ॥
घः कुम्भे हनने घोषान्तर्भावकिङ्किणीष्वपि ।
ङो विषये भैरवे च चस्तरौ चन्द्रचौरयो' ॥ १४ ॥
चुश्चकोरे समाख्यातश्चकार पुनरव्यय ।
अन्योन्यार्थे विकल्पार्थे समासे पादपूरणे ॥ १५ ॥
पक्षान्तरे समूहार्थे हेताववधृतावपि ।
अन्वाचये तथा तुल्ययोगिताया च कीर्तित ॥ १६ ॥
छः सूर्ये छेदके ख्यातस्तथा सवरणे भवेत् ।
छश्च छन्दसि तडिति निर्मले च तथा स्मृत ॥ १७ ॥
जश्च जेतरि जनने विगते **जिस्तु** जेतरि ।
जूर्विहायसि जवने पिशाच्या विगतेऽपि च ॥ १८ ॥
झो नक्त गायने नष्टे घर्घरध्वनिनामनि ।
चारुवाक्चारयोर्झस्तु व्यूहने गूढरूपके ॥ १९ ॥
ट पृथिव्या ध्वनौ वायौ करङ्के **टं** पुनर्भुवि ।
चकोरेऽब्दे तथा **ठस्तु** घटे शून्ये बृहद्ध्वनौ ॥ २० ॥
चन्द्रस मण्डले रुद्रे **डो** वृषाङ्के ध्वनावपि ।
बन्दिवृन्दे तथा **डः** स्यात् यामिनीपतिमण्डले ॥ २१ ॥
ढो ढकाया समाख्यातस्तथा **ढा** निर्गुणे ध्वनौ ।
णः प्रकटे निष्कले च प्रस्तुते ज्ञानबन्धयो ॥ २२ ॥
तकारस्तस्करे युद्धे क्रोडे पृच्छे च **ता** श्रियाम् ।
तु स्यात्पूर्वे निवृत्तौ च पूर्वसादवधारणे ॥ २३ ॥
विलक्षणे विकल्पार्थे **थो** भवेद्भयरक्षणे ।
भूधरे च तथा भारे **दो** दाने दायकेऽपि च ॥ २४ ॥
दाने दातरि **दा** केचिद्दिदुर्दा छेदबन्धयो ।
द कलत्र तथा धश्च धीरे च धनदे धने ॥ २५ ॥

धस्तु चित्रेऽश्ववारे च धीर्बुद्धाविपुधावपि ।
गुह्यकेशे विरिञ्चौ धा तथा घूर्णारुम्पयो॰ ॥ २६ ॥
धूते धुराकम्पने च नो बुद्धौ ज्ञानबन्धयो ।
असानसम्यमसाकमेषा स्थाने भवेच्च न ॥ २७ ॥
निषेधार्थेऽव्यये नो च नकारश्च नरस्तु ना ।
नि श्रुते नेतरि स्यातो नुः स्तुतौ च प्रकीर्तित ॥ २८॥
निः स्यात् क्षेपे च नित्यार्थे भृशार्थाश्रयराशिषु ।
कौशले बन्धने मोक्षे सशये दारुकर्मणि ॥ २९ ॥
अधोभावोपरमयो सनिधानेऽव्ययो मत ।
नुः प्रश्ने च वितर्के च विकल्पेऽनुशयेऽव्यय ॥ ३० ॥
तरण्या नौस्तथा स्यात पः पाने पवने पथि ।
प्रोढे च वर्णके पश्च पापातरि तथा श्रुते ॥ ३१ ॥
फकारो निष्फले जल्पे पुष्करे भयरक्षणे ।
फं फा वाते फले फेने फूत्कारे फूस्तथोदित ॥ ३२ ॥
बः कुम्भे वरुणे पद्मे कलहे विगतौ तथा ।
भश्चालिशुक्रयोर्भावे भश्च दीप्तौ भये तु भीः ॥ ३३ ॥
भ धिष्ण्ये भूर्भुवि स्थाने मश्चन्द्रे च विधौ शिवे ।
मौलौ च बन्धने मूः स्यान्मा माने मारणेऽव्यय ॥ ३४ ॥
असच्छब्दे द्वितीयाया मा च पष्ठ्या च मे पुन ।
मा मातरि तथा लक्ष्म्या यस्तु वाते यमेऽपि च ॥ ३५ ॥
येश्च धातरि सूर्ये स्याद्या याने यातरि श्रियाम् ।
खट्वाङ्गेऽपि च रः कामे तीक्ष्णे वैश्वानरे नरे ॥ ३६ ॥
रामे वज्रे च शब्देस्याद् रा द्रव्ये कनके पुन ।
आश्रये नीरदे च स्याद् रुः सूर्ये रक्षणेऽपि च ॥ ३७ ॥
भये शब्दे च री भ्रान्तौ ल्कारश्चलने पुन ।
ला दाने ल्वश्च लवने लश्च ल्वश्च निरोजसि ॥ ३८ ॥

१ 'मद्यारो' इत्यपिपाठ । २ 'धातयपि पनी य स्याद्' इत्यपिपाठ ।

लश्चामृते दिशाया च **ली:** श्लेषे वलये तथा ।
वो वाते वरुणे रुद्रे सान्त्वने चाव्यय पुन ॥ ३९ ॥
एवार्थे उपमाने च विकल्पे च समुच्चये ।
वि: श्रेष्ठे भीते नानार्थे **वै** हेतौ पादपूरणे ॥ ४० ॥
द्वितीयायाश्चतुर्थ्याश्च षष्ठ्या युष्मद्बहुत्वके ।
चश्चासा च विभक्तीना द्वित्वे वा कथितो बुधै ॥ ४१ ॥
आकाशे विहगे विश्वे श श्रेयसि सुखेऽव्यय ।
शस्तु शान्ते च सान्त्वनाया **शी:** शये हिंसनेऽपि च ॥४२॥
शुश्चन्द्रे ष सदार स्याच्छ्रेष्ठे प्रसवे तु **पू:** ।
स: सूर्ये च परोक्षे च **सं** सङ्कोचेऽव्ययस्तु सम् ॥ ४३ ॥
सगार्थे शोभनार्थे च प्रकृष्टार्थसमर्थयो ।
प्रथमान्तस्तद स्थाने स्मृतौ लक्ष्म्या च सोच्यते ॥ ४४ ॥
ह: शूलिनि करे नीरे क्रोधे गर्भप्रभाषणे ।
निवासेऽथाव्ययो **ह:** स्यात्सबुद्धौ पादपूरणे ॥ ४५ ॥
अव्ययो **हा** स्मृत शोके तथा दु खविषादयो ।
हि हेतौ पादपूर्तौ च विशेषे चावधारणे ॥ ४६ ॥
स्फटे दानेऽथाव्ययो **ही** तु खहेतौ च विस्मये
विषादे चाव्ययो **हं** तु नये काये च भाषणे ॥ ४७ ॥
हुमव्यय परिप्रश्ने वितर्के वचने तु **हो** ।
हे कुत्साया तथा हेतौ हूतौ सबोधने तु **हौ** ॥ ४८ ॥
राक्षसे क्षस्तथा क्षेत्रे *शब्दा ये व्यक्षरादय ।*
स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च ज्ञेयाश्चन्यात्तरातु ते ॥ ४९ ॥
मलधारिगच्छभर्तु सूरे श्रीराजशेखरस्य गुरो
शिष्य सुधाकलश इत्येकाक्षरनाममालिकामतनोत् ॥५०॥

इति एकाक्षरनाममाला समाप्ता ॥

धस्तु चित्रेऽश्ववारे च धीर्बुद्धाविषुधावपि ।
गुह्यकेशे विरिञ्चौ धा तथा घूर्णारकम्पयो ॥ २६ ॥
धूते धुराकम्पने च नो बुद्धौ ज्ञानबन्धयो ।
असानसम्यमस्माकमेषा स्थाने भवेच्च न ॥ २७ ॥
निषेधार्थेऽव्यये नो च नकारश्च नरस्तु ना ।
नि श्रुते नेतरि ख्यातो नुः स्तुतौ च प्रकीर्तित ॥ २८॥
निः स्यात् क्षेपे च नित्यार्थे भृशार्थाश्रयराशिषु ।
कौशले बन्धने मोक्षे सशये दारुकर्मणि ॥ २९ ॥
अधोभावोपरमयो सनिधानेऽव्ययो मत ।
नुः प्रश्ने च वितर्के च विकल्पेऽनुशयेऽव्यय ॥ ३० ॥
तरण्या नौस्तथा ख्यात पः पाने पवने पथि ।
प्रोढे च वर्णके पश्च पापातरि तथा श्रुते ॥ ३१ ॥
फकारो निष्फले जल्पे पुष्करे भयरक्षणे ।
फं फा वाते फले फेने फूत्कारे-फूस्तथोदित ॥ ३२ ॥
बः कुम्भे वरुणे पद्मे कलहे विगतौ तथा ।
भश्चालिशुक्रयोर्भावे भश्च दीप्तौ भये तु भीः ॥ ३३ ॥
भ धिष्ण्ये भूर्भुवि स्थाने मश्चन्द्रे च विधौ शिवे ।
मौलौ च बन्धने मूः स्या मा माने मारणेऽव्यय ॥ ३४ ॥
असच्छब्दे द्वितीयाया मा च षष्ठ्या च मे पुन ।
मा मातरि तथा लक्ष्म्या यस्तु वाते यमेऽपि च ॥ ३५ ॥
येश्च घातरि सूत्रे स्याद्या याने यातरि श्रियाम् ।
खट्वाङ्गेऽपि च रः कामे तीक्ष्णे वैश्वानरे नरे ॥ ३६ ॥
रामे वज्रे च शब्देस्याद् रा द्रव्ये कनके पुन ।
आश्रये नीरदे च स्याद् रु सूर्ये रक्षणेऽपि च ॥ ३७ ॥
भये शब्दे च री आतो रफारश्चलने पुन ।
ला दाने लूश्च लवो लश्च लूश्च निर्दोमरि ॥ ३८ ॥

१ 'बघारो' इत्यपिपाठ । २ 'मातरि षष्ठी म स्याद' इत्यपिपाठ ।